

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

СЕРІЯ:

ІСТОРІЯ

ВИПУСК XVIII

ВІННИЦЯ
2010

УДК 9

ББК 63.3(0)

Н-34

Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип. 18. Серія: Історія: Збірник наукових праць / За заг. ред. проф. П.С. Григорчука – Вінниця, 2010. – 417 с.

Рекомендовано до друку рішенням вченої ради Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського від 24 червня 2010 р. (протокол № 6).

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

П.С. Григорчук – кандидат історичних наук, професор (відповідальний редактор);

Ю.А. Зінько – кандидат історичних наук, доцент (відповідальний секретар);

В.М. Даниленко – доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України;

О.П. Рєєнт – доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України;

Ю.І. Поп – доктор історичних наук, професор;

І.М. Романюк – доктор історичних наук, професор;

О.П. Іваницька – доктор історичних наук, професор;

О.К. Струкевич – доктор історичних наук, професор;

С.І. Дровозюк – доктор історичних наук, професор;

Ю.В. Легун – доктор історичних наук, професор;

О.А. Коляструк – доктор історичних наук, доцент;

А.Д. Ткаченко – кандидат історичних наук, професор;

О.І. Криворучко – кандидат історичних наук, доцент;

Ю.С. Степанчук – кандидат історичних наук, доцент.

Адреса редакційної колегії: 21001, м. Вінниця, вул. Острозького, 32,
Вінницький державний педагогічний університет ім. М. Коцюбинського,
Інститут історії, етнології і права. Тел. 26-71-33.

Відповідальні за випуск: П.С. Григорчук, Ю.А. Зінько.

РЕЦЕНЗЕНТИ:

Л.В. Баженов – доктор історичних наук, професор;

М.А. Журба – доктор історичних наук, професор;

С.С. Падалка – доктор історичних наук, професор.

© Вінницький державний педагогічний
університет імені Михайла Коцюбинського,
2010.

З М І С Т
Історія України

Пономаренко О.В.

РЕЛІГІЙНІ ЧИННИКИ УКРАЇНСЬКОГО ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ	10
--	-----------

Хаврук Я.І.

ДЕРМАНСЬКИЙ ОСЕРЕДОК В КОНТЕКСТІ РЕЛІГІЙНО-КУЛЬТУРНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ КНЯЗЯ В.К. ОСТРОЗЬКОГО	13
---	-----------

Калуцький С.С.

В'ЯЧЕСЛАВ ЛИПИНСЬКИЙ ПРО СТАНОВЛЕННЯ ПОЛІТИЧНОЇ ЕЛІТИ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ СЕРЕДИНИ XVII СТ. В УМОВАХ ВЗАЄМОВПЛИВУ СХОДУ ТА ЗАХОДУ	18
---	-----------

Верстюк В.В.

М. І. КОСТОМАРОВ: ОСНОВНІ АСПЕКТИ КУЛЬТУРНО-ОСВІТНЬОЇ ТА ГРОМАДСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ	21
---	-----------

Удовик І.А.

ДОЛЯ СМІЛЯНСЬКОГО МАЄТКУ КНЯЗЯ Г.О. ПОТЬОМКІНА-ТАВРІЙСЬКОГО (1791 РР. – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНИ XIX СТ.)	25
--	-----------

Перерва В.С.

ШКІЛЬНЕ МЕЦЕНАТСТВО ГРАФІНИ ОЛЕКСАНДРИ ВАСИЛІВНИ БРАНИЦЬКОЇ	31
---	-----------

Богатчук С.С.

УКРАЇНСЬКЕ ЧУМАЦТВО В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНИ XIX СТ.	34
--	-----------

Баженова С.Е.

СУСПІЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ І ПОЛІТИЧНИЙ СТАН ПОЛЬСЬКОЇ МЕНШИНИ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ В ПЕРІОД УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО ВІДРОДЖЕННЯ	38
---	-----------

Нікітін Ю.О.

ФОРМУВАННЯ ОРГАНІВ МІСЬКОГО САМОВРЯДУВАННЯ В ХАРКОВІ ТА ЧЕРНІГОВІ ЗА ПОЛОЖЕННЯМ 1870 РОКУ	4
---	----------

.....	5
<i>Романенко І.С.</i>	
Х РИЗЬКИЙ АРХЕОЛОГІЧНИЙ З'ЇЗД 1896 РОКУ І УКРАЇНА	5
.....	1
<i>Маланчук А.М.</i>	
ПОЗИКОВА ПОЛІТИКА СЕЛЯНСЬКОГО ПОЗЕМЕЛЬНОГО БАНКУ В УКРАЇНІ НАПРИКІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.	5
.....	6
<i>Гордуновський О.М.</i>	
ВНУТРІШНІ ЦІНИ НА ХЛІБ І ЇХ РЕГІОНАЛЬНА СПЕЦИФІКА В ПІВДЕННІЙ УКРАЇНІ ХІХ СТ.	6
.....	0
<i>Юрченко Д.Ю.</i>	
РОЛЬ ДИНАСТІЇ ХАРИТОНЕНКІВ В ЦУКРОВІЙ ГАЛУЗІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.	6
.....	7
<i>Гончарова Н.О.</i>	
ГУРТКІВСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ УЧНІВСЬКОЇ МОЛОДІ В УКРАЇНІ НАПРИКІНЦІ ХІХ СТ.	7
.....	1
<i>Венгерська В.О.</i>	
УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ: ПРОТИСТОЯННЯ МІЖ УКРАЇНОФІЛАМИ ТА УКРАЇНОФОБАМИ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХХ СТ.	7
.....	5
<i>Рудишина О.С.</i>	
АКАДЕМІК М.Г.ХОЛОДНИЙ – ЗАСНОВНИК ВІТЧИЗНЯНОЇ ШКОЛИ ФІТОГОРМОНОЛОГІВ	7
.....	8
<i>Завальнюк О.М.</i>	
ПРОБЛЕМА ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ УЧБОВОЮ ЛІТЕРАТУРОЮ УКРАЇНСЬКИХ УНІВЕРСИТЕТІВ У 1918-1920 РОКАХ	8
.....	2
<i>Зубко О.І.</i>	
БІЛОРУСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ КОМІСАРІАТ В ОДЕСІ (1918 - 1919 РР.)	8
.....	8

Наукові записки

<i>Іващенко В.А.</i>	
ПОДАТКОВА ПОЛІТИКА ДИРЕКТОРІЇ В УКРАЇНСЬКОМУ СЕЛІ (ВЕРЕСЕНЬ 1918 – ЛИСТОПАД 1920 РР.)	9 3
<i>Дулгерова О.М.</i>	
ЗАБЕЗПЕЧЕНІСТЬ СЕЛЯНСЬКИХ ГОСПОДАРСТВ УКРАЇНИ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИМ РЕМАНЕНТОМ ТА СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИМИ МАШИНАМИ В 20-Х РР. XX СТ.	9 6
<i>Фільваркова А.В.</i>	
ХЛІБОЗАГОТІВЕЛЬНА ПОЛІТИКА І ОСНОВНІ МЕТОДИ УПРАВЛІННЯ ТОТАЛІТАРНОГО РЕЖИМУ	9 9
<i>Білик О.А.</i>	
ГРОШОВІ ПОВИННОСТІ СЕЛЯН УСРР В УМОВАХ ХЛІБОЗАГОТІВЕЛЬНОЇ КРИЗИ (1927 – 1928)	1 03
<i>Даниленко О.В.</i>	
УСРР У ЗОВНІШНІЙ ТОРГІВЛІ З ЄВРОПЕЙСЬКИМИ КРАЇНАМИ (20-ТІ РР. XX СТ.)	1 06
<i>Григорчук П.С., Кузьмінець Н.П.</i>	
МІСЦЕВІ ОРГАНИ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ НА ПОДІЛЛІ: ІСТОРІЯ СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТКУ (ПЕРША ПОЛОВИНА 20-Х РОКІВ XX СТ.)	1 15
<i>Пилипенко Л., Рященко Д.С.</i>	
АГАТАНГЕЛ КРИМСЬКИЙ: РЕАБІЛІТОВАНИЙ ПОСМЕРТНО	1 20
<i>Горбуров К.Є.</i>	
ДО ПИТАННЯ ПРО ЧИСЕЛЬНІСТЬ ПОЛЬСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ УСРР ЗА ПЕРЕПИСОМ 1926 Р.	1 27
<i>Сергієнко С.Ю.</i>	
ПРОЯВИ СПЕЦИФІКИ ПРОЦЕСУ УКРАЇНІЗАЦІЇ 1920 – 1930-Х РР. В ПАРТІЙНИХ ОРГАНІЗАЦІЯХ І ДЕРЖАВНИХ УСТАНОВАХ НА ДОНБАСІ	1 32
<i>Ніколіна І.І., Вознюк О.М.</i>	
РЕАЛІЗАЦІЯ ПРИНЦИПУ ПОЛІТЕХНІЗМУ В ЗАГАЛЬНООСВІТНІЙ ШКОЛІ УКРАЇНИ НАПРИКІНЦІ 20-Х – НА ПОЧАТКУ 30-Х РР. XX СТ.	1

.....	36
<i>Тучинський В.А.</i>	
СОЦІАЛЬНЕ СТРАХУВАННЯ В МОЛДАВСЬКІЙ АВТОНОМНІЙ СОЦІАЛІСТИЧНІЙ РАДЯНСЬКІЙ РЕСПУБЛІЦІ У 1925-1926 РР.	1 41
<i>Слободинський О.О.</i>	
ОСОБЛИВІ РИСИ РОЗВИТКУ ПРОМИСЛОВОСТІ В УКРАЇНІ В 20-Х – НА ПОЧАТКУ 30 РР. ХХ СТ.	1 44
<i>Рекрут В.П.</i>	
УЧАСТЬ СПОЖИВЧОЇ КООПЕРАЦІЇ УКРАЇНИ В РЕАЛІЗАЦІЇ КУРСУ «ВЕЛИКОГО СТРИБКА» ЗАПРОВАДЖЕНОГО ВКП(Б) НА ПОЧАТКУ 30-Х РР. ХХ СТ.	1 48
<i>Стоян Т.А.</i>	
«КАК ЭТО ОСВЕЩАТЬ В ПЕЧАТИ»: ПОЛІТИЧНЕ УТАЄМНЕННЯ ГОЛОДУ 1932-1933 РР.	1 53
<i>Мазило І.В.</i>	
КАДРОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РОБОТИ ЗАЛІЗНИЧНОГО ТРАНСПОРТУ УКРАЇНИ В ПЕРІОД ЙОГО ВІДБУДОВИ (1943-1950-ТІ РР.)	1 59
<i>Терлецька І.В.</i>	
ВЛАДА І СУСПІЛЬСТВО ЕПОХИ СТАЛІНІЗМУ ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ СОЦІАЛЬНОГО ПОРТРЕТУ МОЖНОВЛАДЦІВ І РЕПРЕСОВАНИХ	1 63
<i>Мельников Д.О.</i>	
МОЛОДЬ УКРАЇНИ У МІСЦЕВИХ ОРГАНАХ ВЛАДИ (80-90 РР. ХХ СТ.)	1 69
<i>Нікітюк О.В.</i>	
ПІДГОТОВКА ОФІЦЕРІВ МЕДИЧНОЇ СЛУЖБИ ЗАПАСУ ДЛЯ ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ (1991-2006 РР.)	1 73
<i>Ніколаєць Ю.О.</i>	
НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНА ПОЛІТИКА В УКРАЇНІ НА ПОЧАТКУ ХХІ СТ.	1 79
<i>Мельничук Т.А.</i>	

ПРИРОДНЕ ЗМЕНШЕННЯ СІЛЬСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ (1989 – 2001 РР.)	1
	84

Історія Поділля

Кривошея В.В.

ПЕРСОНАЛЬНИЙ СКЛАД СТАРШИНИ БРАЦЛАВСЬКОГО І КАЛЬНИЦЬКОГО ПОЛКІВ В ПЕРІОД НАЦІОНАЛЬНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ СЕРЕДИНИ XVII СТ.	1
	89

Кузнець Т.В.

УМАНСЬКЕ ВІКАРІАТСТВО В СТРУКТУРІ ЄПАРХІАЛЬНОГО УПРАВЛІННЯ КИЇВСЬКОЇ МИТРОПОЛІЇ XIX-ПОЧАТКУ XX СТ.	2
	00

Кривошея І.В.

ПОЛЬСЬКІ ПОМІЩИКИ ПОТОЦЬКІ (ГЕРБ «ПИЛЯВА») Й УКРАЇНСЬКЕ СЕЛЯНСТВО: ГЕНЕЗА СТОСУНКІВ ПІД РОСІЙСЬКИМ КОНТРОЛЕМ	2
	03

Тростогон А.М.

РОДІОН СКАЛЕЦЬКИЙ — ВИДАТНИЙ КУЛЬТУРНИЙ ДІЯЧ ПОДІЛЛЯ	2
	10

Іваневич Л.А.

ФОРМУВАННЯ НАУКОВИХ ЗАСАД І ГРОМАДСЬКИХ ПОГЛЯДІВ К.В. ШИРОЦЬКОГО ПІД ЧАС ОТРИМАННЯ ОСВІТИ В ПЕТЕРБУРЗІ	2
	13

Гандзюк В.О.

ІДЕОЛОГІЧНІ ТА СОЦІАЛЬНІ КОМПОНЕНТИ ПОДІЛЬСЬКОЇ ГАЗЕТИ «ШЛЯХ» (1919 р.) В КОНТЕКСТІ ЩОДЕННОЇ ПОДАЧІ ІНФОРМАЦІЇ	2
	18

Ладаняк І.А.

РОЗВИТОК СПОЖИВЧОЇ КООПЕРАЦІЇ ПОДІЛЛЯ НА ПОЧАТКУ НЕПУ	2
	24

Комарніцький О.Б.

ПАРТІЙНО-КОМСОМОЛЬСЬКІ ОСЕРЕДКИ СТУДЕНТІВ ВІННИЦЬКОГО ПЕДВУЗУ У 30-ТІ РР. XX СТ.: ПІДТРИМКА ПРАВЛЯЧОГО РЕЖИМУ	2
---	----------

Серія: ІСТОРІЯ

.....	30
<i>Черкашина О.В.</i>	
ВІННИЦЬКИЙ ТЕАТР ОПЕРИ ТА БАЛЕТУ ІМ. ЛЕНІНА (1932-1940 РР.)	2
.....	35
<i>Гальчак С.Д.</i>	
ПРИЧИНИ НЕПОВЕРНЕННЯ НА РІДНУ ЗЕМЛЮ ПОДІЛЬСЬКИХ «ОСТАРБАЙТЕРІВ»	2
	41
<i>Трембіцький А.М.</i>	
ДО ПРОБЛЕМИ СТВОРЕННЯ КОЛЕКТИВНОЇ БІОГРАФІЇ РОДИНИ СІЦІНСЬКИХ-ЧЕХІВСЬКИХ-СІЧИНСЬКИХ-ШАНДОР	2
.....	47

Всесвітня історія

<i>Верецагіна-Білявська О.Є., Шатковська І.С.</i>	
ПРОСВІТНИЦЬКО-ПЕДАГОГІЧНА СПРЯМОВАНІСТЬ ТВОРЧОЇ ДІЯЛЬНОСТІ КОМПОЗИТОРІВ ДОГЛІНКІНСЬКОЇ І ГЛІНКІНСЬКОЇ ДОБИ	2
.....	55
<i>Скопова О. І.</i>	
ПАРТІЙНО-ПОЛІТИЧНА СИСТЕМА ІСПАНІЇ, ЇЇ СТРУКТУРА ТА ОСОБЛИВОСТІ В РОКИ КРИЗИ КОНСТИТУЦІЙНО-МОНАРХІЧНОГО ЛАДУ (1918 – 1923 РР.)	2
	61
<i>Кравчук О.М.</i>	
СЛОВАЦЬКІ ПОЛІТИКИ В УРЯДАХ ЧСР У 1918 -1929 РР.	2
.....	67
<i>Очеретяний В.В.</i>	
ДЕРЖАВНИЦЬКА ПОЗИЦІЯ М.А. СЛАВИНСЬКОГО НА З'ЇЗДІ НАРОДІВ РОСІЇ 8-15 ВЕРЕСНЯ 1917 Р.	2
	70
<i>Піковська Т.В.</i>	
НАЦІОНАЛЬНЕ ПИТАННЯ В ПРОГРАМАХ УКРАЇНСЬКИХ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ ПЕРШОЇ ЧЕХОСЛОВАЦЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ (1918-1938)	2
.....	76
<i>Годлевська В.Ю.</i>	
ПАРЛАМЕНТСЬКІ ВИБОРИ 1982 РОКУ ТА ПОЧАТОК КОНСОЛІДАЦІЇ	2

Наукові записки

ДЕМОКРАТІЇ В ІСПАНІЇ	81
----------------------	-----------

Чорна Н.М.

ЄВРОАТЛАНТИЧНА ІНТЕГРАЦІЯ ПОЛЬЩІ ТА РОСІЯ: МІСЦЕ РОСІЙСЬКОГО ФАКТОРА У РОЗШИРЕННІ НАТО НА СХІД	2 85
---	-----------------------

Сухобокова О.О.

УКРАЇНСЬКА ШКІЛЬНА ОСВІТА В КАНАДІ	2 90
------------------------------------	-----------------------

Баркалова О.Н.

ПЕРШІ РЕЗУЛЬТАТИ ЧЛЕНСТВА УГОРЩИНИ В ЄВРОПЕЙСЬКОМУ СОЮЗІ	2 95
--	-----------------------

Історіографія та джерелознавство

Вознюк О. М.

ЗАСТОСУВАННЯ ТЕКСТОЦЕНТРИЧНОГО ПІДХОДУ У ВИВЧЕННІ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ	3 00
--	-----------------------

Дудник О.В.

УМАНЩИНА ДОБИ НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОЇ ВІЙНИ СЕРЕДИНИ XVII СТ.: ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛА	3 03
---	-----------------------

Степанчук Ю.С.

ПОЛІТИКА ГЕТЬМАНСЬКОГО УРЯДУ ІВАНА МАЗЕПИ СТОСОВНО КОЗАЦЬКОЇ СТАРШИНИ ТА РЯДОВОГО КОЗАЦТВА У ПРАЦЯХ ІСТОРИКІВ УКРАЇНОМОВНОЇ ЗАРУБІЖНОЇ ДІАСПОРИ	3 07
---	-----------------------

Кривошея І.І.

БУНЧУКОВИЙ ТОВАРИШ ОПАНАС ДОРОФІЙОВИЧ ГРУШИНСЬКИЙ ТА ЙОГО РІД	3 11
--	-----------------------

Іржицький В.Ю.

ІСТОРИЧНІ ДЖЕРЕЛА ДО ІСТОРІЇ ПОЛКІВ ГЕТЬМАНЩИНИ У ФОНДАХ ЦЕНТРАЛЬНОГО ДЕРЖАВНОГО ІСТОРИЧНОГО АРХІВУ УКРАЇНИ У М. КИЄВІ (НА МАТЕРІАЛАХ КИЇВСЬКОГО ПОЛКУ)	3 21
<i>Соломонова Т.Р.</i>	
КНИГА ЯК ЗНАРЯДДЯ ЗБЕРЕЖЕННЯ ЕТНІЧНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ПОЛЯКАМИ ПОДІЛЛЯ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.	3 28
<i>Корновенко С.В.</i>	
ЕВОЛЮЦІЯ ПОГЛЯДІВ ЛІДЕРІВ БІЛОГО РУХУ ПІВДНЯ РОСІЇ НА СУТНІСТЬ АГРАРНОГО ПИТАННЯ ТА ШЛЯХИ ЙОГО ВИРІШЕННЯ	3 31
<i>Шологон Л.І.</i>	
НАУКОВІ ПРАЦІ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ. ЯК ДЖЕРЕЛО ДО ВИВЧЕННЯ НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНОГО РУХУ УКРАЇНЦІВ ГАЛИЧИНИ ЗАЗНАЧЕНОГО ЧАСОВОГО ПРОМІЖКУ	3 38
<i>Стопчак М.В.</i>	
ПОЛІТИКА ДИРЕКТОРІЇ УНР У СТОСУНКАХ З ПОЛЬЩЕЮ І РУМУНІЄЮ В РОКИ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНО-ДЕМОКРАТИЧНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917 – 1920 РР. В СУЧАСНІЙ ВІТЧИЗНЯНІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ	3 44
<i>Тараненко О.М.</i>	
АГРАРНА ПОЛІТИКА П. СКОРОПАДСЬКОГО У КОНТЕКСТІ ВИВЧЕННЯ РАДЯНСЬКОЮ ІСТОРІОГРАФІЄЮ ІСТОРІЇ РЕВОЛЮЦІЇ ТА ГРОМАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ (1930-ТІ – ПЕРША ПОЛОВИНА 1950-Х РР.)	3 50
<i>Васильчук Г.М.</i>	
СТАНОВЛЕННЯ ТА ФУНКЦІОНУВАННЯ РАДЯНСЬКОЇ СИСТЕМИ ОСВІТИ В УРСР 1920-30-Х РР.: ДО ІСТОРІОГРАФІЇ ПРОБЛЕМИ	3 55
<i>Мельничук О.А.</i>	
ОПУБЛІКОВАНІ ДЖЕРЕЛА З ІСТОРІЇ СОЦІАЛЬНОГО СТРАХУВАННЯ В РАДЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ 1920 – 30-Х РР.	3 62
<i>Кукуруза Ж.Б.</i>	
ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА УРСР (1950-ТІ– 60-ТІ РР.) В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ	3 66
<i>Лісовська О.В.</i>	
СТАНОВИЩЕ МАТЕРІАЛЬНО-ТЕХНІЧНОЇ БАЗИ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛА В 60-80-ТІ РОКИ ХХ СТОЛІТТЯ: СУЧАСНА ІСТОРІОГРАФІЯ	3

Наукові записки

	71
<i>Ніколаєць К.М.</i>	
ВІТЧИЗНЯНІ ІСТОРІОГРАФІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСІВ В УРСР ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ 1960-Х – ПОЧАТКУ 1990-Х РОКІВ	3 75
<i>Тарасов В.В.</i>	
ЕТИМОЛОГІЯ ГОРБАЧОВСЬКОЇ ГЛАСНОСТІ (1985-1991 РР.) ЯК ПРОБЛЕМА СУЧАСНОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ	3 81
<i>Коляструк О.А.</i>	
ІСТОРІЯ ПОВСЯКДЕННОСТІ В УКРАЇНІ: ПРОБЛЕМА СТАНОВЛЕННЯ І ЛЕГІТИМІЗАЦІЇ	3 87
<i>Зінчук М.Ю.</i>	
ІСТОРІЯ ПОВСЯКДЕННОСТІ ЯК НОВИЙ НАПРЯМОК ГУМАНІТАРНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ	3 91

Рецензії

<i>Зінько Ю.А., Лисий А.К.</i>	
ТРЕМБІЦЬКИЙ А. М. ЄВФІМІЙ СІЦІНСЬКИЙ (1859-1937): НАУКОВА ТА ГРОМАДСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ. ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ: ПП МЕЛЬНИК А.А., 2009. – 300 С.	3 95
<i>Калитко С.Л., Ханенко П.Л.</i>	
МУЗИЧКО О.Є. ІСТОРИК ФЕДІР ІВАНОВИЧ ЛЕОНТОВИЧ (1833-1910): ЖИТТЯ ТА НАУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ.- ОДЕСА: АСТРОПРИНТ, 2005.-208 С.	3 98
<i>Мазило І.В.</i>	
ДАНИЛЮК Д.Д. ІСТОРИЧНА ДУМКА НА ЗАКАРПАТТІ ЕПОХИ НАЦІОНАЛЬНОГО ВІДРОДЖЕННЯ /КІНЕЦЬ ХVІІІ - СЕРЕДИНА ХІХ СТ./. УЖГОРОД, 2009. – 392 С.	4 00
<i>Зінько О.В.</i>	
СТОРОЖУК А. ПОДІЛЬСЬКИЙ БАР ТА ЙОГО ОКОЛИЦІ: ІСТОРІЯ І СУЧАСНІСТЬ (ПОДІЇ. ОСОБИСТОСТІ. ФАКТИ). НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК. – К., 2010. – 282 С. ..	4 01
<i>Романюк І. М., Криворучко О.І.</i>	

Серія: ІСТОРІЯ

ГАНДЗІЮК В.О. ЧАСОПИСИ ПОДІЛЛЯ В ПРОЦЕСІ ТВОРЕННЯ ДЕРЖАВНИЦЬКОЇ ІДЕОЛОГІЇ УКРАЇНСТВА (1917–1920 РР.): МОНОГРАФІЯ. ВІННИЦЯ: ФОП ДАНИЛЮК В. Г., 2009. -368 С.	4 02
<i>Зінько Ю.А.</i>	
СТОПЧАК М. В. УТВОРЕННЯ І ДІЯЛЬНІСТЬ ДИРЕКТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ (1918 – 1920 РР.): ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ НАРИС: МОНОГРАФІЯ. – ВІННИЦЯ: І.БАЛЮК, 2010. – 812 С.	4 04
<i>Романюк І.М.</i>	
КОЛЯСТРУК О.А. ІНТЕЛІГЕНЦІЯ УСРР В 1920-ТІ РОКИ: ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ. – ХАРКІВ: РАРИТЕТИ УКРАЇНИ, 2010. – 386 С.	4 05
<i>Калитко С.Л.</i>	
ПЕТРЕНКО В. І. БІЛШОВИЦЬКА ВЛАДА ТА УКРАЇНСЬКЕ СЕЛЯНСТВО У 20- Х – 30-Х РР. ХХ СТ.: ПРИЧИНИ, ТЕХНОЛОГІЇ, НАСЛІДКИ ГОЛОДОМОРУ- ГЕНОЦИДУ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ПОДІЛЛЯ). – ВІННИЦЯ: ДП «ДЕРЖАВНА КАРТОГРАФІЧНА ФАБРИКА», 2008. – 320 С.	4 06
<i>Лисий А.К.</i>	
ГАЛЬЧАК С. Д. НА УЗБІЧЧІ СУСПІЛЬСТВА: ДОЛЯ УКРАЇНСЬКИХ «ОСТАРБАЙТЕРІВ» (ПОДІЛЛЯ, 1942 – 2007 РР.). – ВІННИЦЯ: МЕРКЬЮРІ ПОДІЛЛЯ, 2009. – 768 С.	4 08
<i>Неприцький О.А.</i>	
ПОЛТОРАКОВ О.Ю. БЕЗПЕКА ДЕРЖАВИ ТА БЕЗПЕКА СУСПІЛЬСТВА: СПЕЦИФІКА ПОЛІТИЧНОГО ВЗАЄМОВПЛИВУ В НАЦІОНАЛЬНОМУ ТА ЄВРОПЕЙСЬКОМУ КОНТЕКСТАХ. – К.: «LAT & K», 2009. – 300 С.	4 10
<i>Відомості про авторів</i>	
	4 12

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 2: [94 (477)+ 342.2 (477)]

О.В. Пономаренко

РЕЛІГІЙНІ ЧИННИКИ УКРАЇНСЬКОГО ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ

Дана стаття присвячена проблемі взаємовідносин релігії й політики України у різний історичний час.

Ключові слова: релігія, політика, суспільство, українське державотворення.

В умовах демократичного суспільства, в якому жодна політична сила не здатна запропонувати загальнооб'єднуючої ідеології, особливого сенсу набувають моральні цінності, якими саме й є вартості релігійні. На сьогоднішній день науковці, зокрема О. Крижанівський, М. Михальченко, С. Плохій [1], засвідчують, що доки в суспільстві буде наявна різниця в інтересах, цілях – доти будуть існувати ідеології. Але хоча демократизм і передбачає плюралізм в ідеологіях, єднати українське суспільство може національна ідея, яка в умовах втрати не лише національних, але і духовних орієнтирів, ґрунтуючись на християнських нормах моралі, відображаючи загальнонаціональні цінності, повинна стати дороговказом для нації.

Релігія протягом історії завжди відігравала значну роль у процесі формування держав-націй. І на сьогодні релігійний чинник є вагомим соціокультурним аргументом у визначенні національних чи регіональних тотожностей. Однак роз'єднаність церкви в Україні, з одного боку, і відсутність єдності серед політиків, з іншого боку, сприяє нестабільності в суспільстві.

Через те що владні групи виявляють свою безпорадність у політиці, перед соціумом постає питання, як діяти в умовах нестабільності. Отже, особливої значимості набувають заклики орієнтуватися на вічні цінності.

Моральні цінності, що проповідує церква, — високі, однак внутрішні конфлікти підривають авторитет даного інституту. Ідею єдності українських церков висловлюють переважно богослови. Вона звучна в творах митрополита Андрія Шептицького й патріарха Йосипа Сліпого [2]. Останнім часом таку думку висловлює глава УПЦ КП Філарет (Денисенко) [3]. Однак протилежної думки дотримуються релігієзнавці А. Колодний, П. Яроцький, Б. Лобовик, стверджуючи, що, «оскільки Україна є поліконфесійною, то національної єдності тут можна досягти лише за умови дотримання принципу світоглядного і релігійного плюралізму» [4].

Релігія з політикою завжди була тісно пов'язана. Отже, враховуючи це, ставимо за мету через політичний контекст в історичній ретроспективі проаналізувати релігійний чинник та його вплив на українську політику, послуговуючись при цьому працями В. Андрущенка, А. Колодного, Б. Ломовика, О. Шуби, П. Яроцького як методичним орієнтиром.

Будь-яке становлення політичного суверенітету неможливе без обов'язкового врахування фактору існування релігії і формування певного ставлення до нього. Взаємини між церквою та державою являють собою елемент, неодмінно притаманний утворенню національних суспільств. Як зазначає митрополит УПЦ МП Володимир, «держави і церква – співробітники у справі служіння людині» [5]. Однак така теза крізь призму історії сприймається по-різному.

У православній традиції переважає візантійський спадок «симфонії влад» між церквою та державою. У модерні часи це вчення хоча й визнавало різницю між політикою і релігією, дотримувалося позиції, що ці дві влади є поєднаними, як божественна та людська природа. Ця традиція часто виявляла себе у взаємопроникненні Церкви і держави. Згідно з принципом «кого царство, того й релігія» відбувалася територіалізація релігійної належності. Як наслідок, виникали різні варіанти національної релігії. На думку І. Огієнка, «кожна православна церква національна...» [6]. Отже, політика й релігія стояли пліч-о-пліч, а існування релігійної багатоманітності провокувало політичну проблему. Релігійна гомогенність позитивно впливала також на ступінь єдності народу, додаючи йому внутрішньої стабільності. Легітимізувати владу можна було при підтримці своєї релігії.

Чужа ж релігія була засобом, зовсім непридатним для сакралізації своєї влади, тому довгий час вважалось, що встановлення політичного суверенітету включає в себе релігійну однорідність. І аж ніяк не випадковим є те, що українська національна політична думка в особі представників православної полемічної літератури XVI–XVII ст. виникає саме на ґрунті

боротьби з унією, бо саме релігія сприяла соціально-політичному об'єднанню суспільства і узаконенню влади. Наприклад, саме релігійні гасла, що їх виголосив Богдан Хмельницький, аби надати козацькому повстанню легітимності й залучити до нього всі прошарки руського суспільства, допомогли його згуртувати. І навіть така невоєвнича верства, як студенти та викладачі Києво-Могилянської академії, влилася в козацько-повстанську армію Б. Хмельницького та ідеологічно зцементувала її.

В умовах суспільно-політичних хитань провідні релігійні діячі цього періоду (П. Могила, Л. Баранович, І. Гізель, І. Галятовський) взагалі намагались доводити зверхність релігії (церкви) як «першої влади» стосовно до світської держави – «другої влади» [7]. Причому в їхніх поглядах простежується навіть ідея ототожнення цих влад. Так Л. Баранович, подібно до арабського мислителя Ібн-Руша, розумів державу як церкву, що будується на принципі добродійства між громадянами. На думку мислителя, держава має особливу душу, як і людина ця душа керує всіма частинами тіла держави, яка бореться за своє існування. «Воюющая Церков, — вважав Л. Баранович, — данным себе Глаголом Божиим паче неже хлебом укрепится... и оружие сие не спасет нас, но сей Меч духовный, Глагол Божий, речет души нашей, спасет твое сем аз» [8]. Орієнтація влади на власний релігійний центр, який уособлює українське духівництво, допомогала як об'єднати суспільство, так і швидко мобілізувати останнє на будь-які політичні зрушення. Втрата в 1686 році церкви на Україні внаслідок підпорядкування Московському патріархату слугувала одним із чинників згасання державотворчих політичних процесів.

Отже, можна зазначити, що народи, які гуртувалися навколо свого державного й сакрального центру, завжди процвітали, а коли визнавали панування чужої сакральної влади, то втрачали згуртованість і згодом зникали. Тому підпорядкування України чи то Польщі, чи то Росії завжди супроводжувалось прагненням з боку останніх не тільки домінувати над політичним простором України, але і асимілювати населення шляхом підпорядкування церкви чи то Римові, чи то Московському патріархату.

Таким чином, в модерну добу шляхом об'єднання суспільства за допомогою релігії, якій надавалась роль сакралізації політичного життя, досягалась мета узаконення влади і встановлення соціально-політичної єдності. Крім того, що релігійна й політична влади були поєднані, взаємо-проникаючи, вони до того ж ще і ототожнювалися одна з одною. Тому втрата свого релігійного центру була тотожна втраті державності.

На сьогодні в Україні законодавчо визначена відокремленість Церкви від держави. Стаття 5 Закону «Про свободу совісті та релігійні організації» прямо фіксує цю норму: «Релігійні організації не беруть участь діяльність політичних партій...» [9].

Суспільство постмодерну, яке, за виразом Ж. Бодріяра, «втрачає трансцендентність, де зникають соціальність і саме розуміння соціальності» [10], вже не має справи з такою релігійною залежністю, як раніше. Воно еманіпується від влади релігії та від різних ідеологій, що претендують вказувати сенс буття. Тому відчувається непевність, інституціональна криза. Як зазначає В. Андрущенко, «...характерним для Українського суспільства є втрата життєвих ідеалів – економічних, соціальних, побутових. Домінантою масової свідомості ... лишається негативізм, який характеризується трьома чіткими емоційно-оцінюючими «не»: недовіра, незадоволеність, невіра в майбутнє» [11].

Політика теж сьогодні переживає процес розчарування з боку суспільства. Якщо раніше прихильність громадськості до нової ідеології завойовувалась шляхом звільнення індивідів від ланцюга релігійних стереотипів, то сьогодні держава стикається з наслідками власних ініціатив, які виливаються в протистояння між державою та роз'єднаними індивідами, котрі зневірилися в політиці. В умовах секуляризованого та плюралізованого суспільства індивіди вже не мають справи з такою винятковою релігійною істиною, і конфесійна належність здебільшого нерозривно пов'язується з національною належністю особи, її національною ідентичністю. Отже, релігійна належність більше ототожнюється з соціально-культурною. Однак, як зазначає Т.В. Євдокимова [12], саме на концептуальному рівні на базі застосування культурно-релігійного світогляду здійснюється інтерпретація економіки, політики, моралі тощо. Тобто світоглядний вимір релігії робить її важливим чинником формування політичної позиції особистості, в той час як політичні переконання впливають із політичних цілей та інтересів. Тому ніякими заходами політичної влади неможливо раптово створити умови для вирішення проблем, які існують для національної й культурної самоідентифікації необхідно, щоб ці умови визріли. І хоча звернення до релігії і є більше актом соціокультурної ідентичності, ніж

.....
результатом духовних шукань, дана ідентичність все більше сприяє ототожненню тієї чи іншої частини українського суспільства зі Сходом чи Заходом.

Специфіка релігійних процесів, що відбуваються нині в нашій державі, характеризується тим, що Україна разом з іншими колишніми республіками Радянського Союзу пережила часи комуністичного режиму або, як наголошує Андрущенко [13], часи імперської політики, коли підтримувалися тісні стосунки між комуністичною владою та православними ієрархами. А російську політичну культуру, як відомо, відрізняє сакралізоване некритичне ставлення до верховної влади, потужні харизматичні інтенції, слабкі елементи індивідуалізму, гострий дефіцит толерантності й культури компромісу, нетерпимість до інакодумства, тобто авторитарно-патріархальний характер.

Отже, в умовах демократії та релігійного плюралізму релігія (в даному випадку йдеться про православну конфесію, кількість громад якої найбільша в Україні) виявилась не готовою опинитися в секуляризованому суспільстві, що саме і змушує православних ієрархів домагатися прихильності політичної влади. Як визнають і самі ієрархи, сучасне православ'я переживає кризу. Постійні внутрішні конфлікти стосовно канонічності, компетентності духовництва, перерозподілу церковних будівель загострювали і загострюють ситуацію донині. Дається взнаки дія різновекторних сил у державній і церковній політиці, яка базується на різній ментальності і філософії буття, що сформувалися протягом багатьох століть.

Українське православне християнство представляють сьогодні УПЦ, УАПЦ, УПЦ КП, і кожна з них претендує на монопольне право опікуватися українським суспільством, тобто спостерігається політизація церкви. У спробі ж залучити церкву до політичного життя О. Шуба [14] вбачає виникнення тенденцію посилення конфесійної спрямованості. Політизація церкви тим небезпечна, що посилюється регіоналізм. Внаслідок зводяться нанівець інтеграційні та комунікаційні можливості релігії, створюються доволі серйозні перепони на шляху формування політичної нації.

Про негативні наслідки політизації релігії достатньо вже описано як в навчальних, так і в різного роду наукових дослідженнях. Але слід зазначити, що релігія в демократичному суспільстві може стати тільки міцною моральною опорою держави, чого, до речі, дуже не вистачає на сьогоднішній день, ані політичному «бомонду», ані українському суспільству взагалі. Як ідеологія, вона ніколи не зможе конкурувати з політичною концепцією в боротьбі за владу. Тому, особливо орієнтуючись на Європу, слід враховувати ту особливість, що в нинішньому суспільстві релігія за умов поваги до індивіда, до його свободи у виборі релігії не повинна здійснювати значний вплив на суспільне життя, але здатна відігравати значну роль як духовна, етична, культурна складова. До того ж, оскільки Україна є поліконфесійною (реалії сьогодення свідчать, що, за даними Державного департаменту в справах релігії, за 2006 рік в Україні діяло 32186 релігійних організацій, що належать до 55 віросповідних напрямів [16], і кількість їх постійно збільшується), то в даному випадку, виокремлюючи якусь одну церкву чи релігійну громаду, можна отримати релігію як дезінтегруючий чинник, який стане джерелом і причиною розколу.

Тому демократичні процеси в Україні сприяють формуванню нових відносин релігії з політикою. Релігійне життя намагається знаходити для себе нові форми. Індивідуалізм, який покладений в основу демократії, актуалізує право. Як наслідок, соціально-політичне пристосування Церкви у публічному житті тяжіє до юридизації: надання статусу юридичної особи, законодавчому забезпеченню її соціального служіння, реституції церковної власності тощо [17], тобто йдеться як про здійснення впорядкування релігійної свободи, так і свободи нерелігійності в секуляризованому нерелігійному суспільстві.

Отже, сучасні відносини між політикою і релігією окреслюють нову конфігурацію, яка сприяє новому осмисленню відносин між державою, релігією та суспільством. Загалом спостерігається 2 шляхи взаємодії: 1) релігійна реставрація суспільства з наступним ототожненням релігії з соціокультурною ідентичністю, 2) пошуки нових форм існування, зокрема юридичне оформлення статусу і ролі церкви.

Проаналізувавши роль релігійного чинника в історичному контексті, можемо зазначити: якщо в модерній Україні релігія не тільки об'єднувала суспільство і сакралізувала владу, а й могла слугувати державотворчою основою, то в сучасних умовах вона постає перед нами переважно як соціокультурний чинник, який при грамотній політиці держави здатний об'єднати суспільство, актуалізуючи вічні моральні цінності добра, любові, справедливості.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Крижанівський О., Плохій С. Історія церкви та релігійної думки в Україні. – К., 1994. – Кн. 3. – 335 с.; Михальченко Н.И. Украинское общество: трансформация или лимитроф Европы? – К.: Институт социологии НАНУ, 2001.
2. Шептицький А. Як будувати рідну хату? // Українське відродження і національна церква. – К., 1990. – С. 80.; Ленчик В. Визначні постаті української церкви: митрополит Андрій Шептицький і патріарх Йосиф Сліпий. – Львів, 2001.
3. Патріарх Філарет: Хресною дорогою заради Української Церкви: Присвячується 75 – літтю з дня народження Святішого Патріарха Київського і всієї Русі Філарета. – К., 2004.
4. Історія релігії в Україні: Навчальний посібник А. М. Колодний, П. Л. Яроцький, Б.О. Любовик та ін.; За ред. А. Колодного, П. Л. Яроцького. – К., 1999.
5. Щеткина Е. Блаженнейший митрополит Владимир: «Каждый имеет свои – неповторимые – отношения с Богом» // Зеркало недели. – 2007. – № 7. – 24 февраля.
6. Огієнко І. Українська церква. Нариси з історії Української Православної Церкви. – К., 1993. – Т. 1.
7. Машенко С.Т. Українські мислителі XVII – XVIII ст. на Чернігово-Сіверщині. – Чернігів., 2003.
8. Баранович Л. Меч духовный. – К., 1666.
9. Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації».
10. Бодрийяр Ж. Символический обмен и смерть. – М., 2000.
11. Андрущенко В. Організоване суспільство // Інститут вищої освіти АПН України. – К., 2006.
12. Євдокимова Т.В. Релігія в суспільно-політичному житті України: історія і сьогодення. – К., 2000.
13. Андрущенко В. Організоване суспільство / Інститут вищої освіти АПН України. – К., 2006.
14. Шуба О.В. Релігія в етнопольному розвитку України (політологічний аналіз). – К. : Криниця, 1999.
15. Борошенець Т. Бог один, а шляхів до нього 55 // Віче. – 2007.
16. Щетина Е. Блаженнейший митрополит Владимир: «Каждый имеет свои – неповторимые – отношения с Богом» // Зеркало недели. – 2007. – № 7. – 24 февраля.

Пономаренко О.В. РЕЛИГИОЗНЫЕ МОТИВЫ В ИСТОРИИ УКРАИНСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО СТРОИТЕЛЬСТВА

Статья посвящена проблемам взаимодействия религии и политики в Украине в разные исторические периоды.

Ключевые слова: религия, политика, общество, украинское государственное строительство.

Ponomarenko O. V. RELIGIOUS MOTIVES IN THE HISTORY OF UKRAINIAN STATE-BUILDING

The article is devoted to the problems of interaction of religion and policy in Ukraine.

Key words: religion, politics, society, the Ukrainian nation-building.

УДК 930.2(477.43)»19»(092)

Я.І. Хаврук

ДЕРМАНСЬКИЙ ОСЕРЕДОК В КОНТЕКСТІ РЕЛІГІЙНО-КУЛЬТУРНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ КНЯЗЯ В.К. ОСТРОЗЬКОГО

У статті розглянуто дерманський осередок в контексті релігійно-культурної діяльності князя В.К. Острозького.

Ключові слова: дерманський осередок, релігійно-культурна діяльність, князь В.К. Острозький.

У 1602 р. Острозький релігійно-культурний осередок переносить свою діяльність у Дерманський Троїцький монастир. Тут же й організовується друкарня щодо того, з чим це було пов'язано, в літературі існують різні припущення. Чимало дослідників вважали, що це було викликано загостренням міжконфесійної боротьби, пов'язаної із введенням унії. Мовляв, у таких умовах в Острозі осередок не міг нормально функціонувати, тому його й перемістили в більш спокійний та тихий Дермань [1, 2]. Однак така думка видається малоімовірною, оскільки Острог було приватним містом і у своїй резиденції В.-К. Острозький здатний був забезпечити такі порядки, в т.ч. і в плані міжконфесійних відносин, які видавалися йому прийнятними.

Більш вірогідною видається думка Я. Ісаєвича, що в цьому важливу роль відіграли сімейні стосунки в родині Острозьких: передбачаючи католицизацію нащадків, старий князь вирішив перенести релігійно-культурний осередок у Дерманський монастир [3, 4].

На нашу думку, переважно сімейні обставини й відіграли основну роль у цьому перенесенні. У останні роки XVII – на початку XVIII ст. В.-К. Острозький, маючи уже вік за 70 років і розуміючи, що йому лишилося небагато жити, вирішив розподілити свої маєтності між двома синами – Янушем та Олександром. Документально це було закріплено в акті поділу 1603 р. [5]. За цим актом передбачалося, що Острог буде поділений між цими двома нащадками, відносини між якими були ворожими. У такій ситуації для нормального функціонування осередку дійсно виникли певні загрози, тому його перенесли в Дерманський монастир, який мав належне майнове забезпечення й входив у систему церковних володінь. Відомий документ від 24 травня 1597 р., у якому йдеться про те, що до володінь Дерманського Свято-Троїцького монастиря належали села Дермань, Кунин, Коршів, Білашів, а також половина малого Мізочика [6, арк. 259], які становили компактну територіальну одиницю з досить добрими чорноземними ґрунтами.

9 червня 1602 р. монастир отримав грамоту від В.-К. Острозького, згідно з якою став спільножительним, тобто зі спільним майном, строгими правилами співжиття. До монастиря приймалися не лише ті, хто визнавав ці правила, а й ті, які приходили до наук, тобто навчання, зокрема, студіювання мов «словенської», грецької та латинської [7, с. 37]. У передмові до виданого в Дермані «Охтайку...» зазначалося: «Монастырь свой, называемый Дерман, зо всеми достатками отлучил, на киновию его фундувал, і иноком отдал, на згромажене до него людей богобойных і чернцов святобливых в животе и учоных, которым то і друкарню придал, абы двояко і трояко пожиточными церкве і віре святой были, едины молитвами святыми помагаючи, як Солуняне Апостолу Павлу, а другіе животом святобливым приклад даючи тым, которые хочут спастися, а досконалые наукою і письмом, а звлаща друкованемъ книг свитячи всем, подобячися старым святым инокомъ, которыхъ працы в писме і по нынешній день явны, для которых і хвалены суть» [8, арк. 12). Тобто, з огляду на ці слова, у монастирі умовно існувало три категорії ченців – ті, які молилися; монахи, що вели святобливий спосіб життя, і, нарешті, люди, що займалися наукою, написанням праць та книгодрукуванням.

У даному випадку варто зазначити, що такий монастир із названим складом монастирської братії виглядав незвично на фоні тогочасних православних монастирів України. С.Горін, який детально дослідив діяльність тогочасних волинських монастирів, дійшов до такого висновку: «Обителі, котрі фактично існували як родинні бенніфіції, моли, згідно з уявленнями їхніх фундаторів, спасати душі патронів та їхніх родичів за посередництвом чернечих молитв, а також служили місцем їхнього поховання. Шпиталі, школи, друкарні менше цікавили ктиторів, а якщо й цікавили, то поза монастирськими мурами. Нагадаємо, що обителі перебували в цілковитій залежності від своїх патронів, в т.ч. матеріальній, і, мабуть, просто не виробили традицій активного впливу на соціум» [9, 10].

Ігуменом Дерманського монастиря став Ісакій Борискович – один із видатних діячів Православної Церкви в Україні кінця XVI – початку XVIII ст. Існує думка, що в молоді роки він став послушником Печерського монастиря в Києві. Брав активну участь у боротьбі з Берестейською унією. Після укладення унії львівський єпископ Гедеон Балабан, який разом із В.-К. Острозьким був одним із лідерів антиуніатського табору, послав Ісакія до православних осередків на Схід за інструкціями, матеріалами, директивами. Через нього Г.Балабан передав олександрійському патріарху Мелетію Пігасу нове видання книги П.Скарги «Про єдність церкви божої...» Мелетій цю книгу через Ісакія послав на Афон, сподіваючись, що там її розбере та оцінить І.Вишенський [11,12]. Побував тоді Ісакій і в інших православних осередках Сходу: Константинополі, Єрусалимі. Тому не дивно, що такий людині доручили організацію Дерманського осередку.

Надалі І.Борискович був одним із засновників Луцького Хрестовоздвиженського братства, був висвячений патріархом Теофаном у 1620 р. на луцького і острозького єпископа. На думку П.Кралука, він є автором твору «Совітованіє облагодієстїі» (поч. 20-их рр. XVIII ст.) [13], де, зокрема, пропонувалося повернути з Афону Івана Вишенського та Кипріяна – відомого грециста, що працював у Острозі й Дермані [14].

У Дермані вдалося зібрати ґроно видатних інтелектуалів, які працювали на користь Православної Церкви. Однією з найзначніших фігур серед них був Даміан Наливайко. Ймовірно, ще в дитинстві він разом із сім'єю опинився в Острозі, навчався в Острозькій

.....
академії, міг там працювати. У документах згадується як священник в Острозі. Ревно відстоював права православ'я, був умілим проповідником. Разом зі своїм братом Семерієм Наливайком здійснював напади на маєтки прихильника унії луцького та острозького єпископа Кирила Терлецького. Був учасником Берестейського антиуніатського собору 1596 року та сповідником В.-К. Острозького і мав на нього чималий вплив.

Про антиуніатську налаштованість Д.Наливайка навіть складали легенди: ніби він наказав не ховати його тіла у церкві чи біля неї, бо прийдуть поляки і повідбирають церкви, а він не хоче, щоб навіть його останки лежали біля них. У Дермані Д.Наливайко керував друкарнею, редагував твори, призначені до друку, перекладав і писав [15].

До не менш колоритних постатей Дерманського осередку варто віднести Кипріяна, відомого своїми перекладами з грецької мови. Походив він, очевидно, з Острожчини. У списку перекладу трактату Гавриїла Севера «Синтагматикон...», який був зроблений Кипріяном, вказано прізвисько перекладача «Розв'язничий». Тобто, ймовірно, його родове коріння було в селі Розваж, що неподалік Острога. У передмові Захарії Копистенського до «Бесід на 14 послань апостола Павла» Іоанна Златоуста, виданих у друкарні Києво-Печерського монастиря 2 квітня 1623 року, про Кипріяна сказано, що він «суца от града Острога» (тобто народився чи жив там) і «любомудрствовавша» «въ Єнетіихъ же и Патавиѣ», тобто Венеції й Падуї. Також у цій передмові відзначено, що він добре знав грецьку мову [7]. Тобто, схоже, що спочатку освіту Кипріан здобував у Острозькій академії, де міг навчитися греки, а потім вдосконалювати свої знання в Італії, оскільки там існували значні осередки грецистики.

Наступний епізод у житті К. був пов'язаний з Дерманським монастирем. Кипріан стає одним із діяльних членів культурно-освітнього осередку і здійснює низку важливих перекладів з грецької мови. Першим відомим перекладом Кипріяна є переклад збірки «Пчола», який був завершений 29 березня 1599 року в Дермані [7]. Ця збірка була складена у Візантії в XI ст. й містила близько 2500 висловів античних авторів, отців церкви, візантійських письменників, уривків із Біблії. Існували переклади «Пчоли» з часів Київської держави, однак Кипріан їх проігнорував. Переклад здійснив, імовірно, з грецького видання 1546 р., опублікованого Конрадом Гесснером у Цюриху.

До складу Дерманського релігійно-культурного осередку входили ще такі відомі діячі, як Іов Борецький [15], що згодом став митрополитом київським, а також Іов Княгиницький [7], який був засновником відомого Скиту Манявського – опори православ'я на Прикарпатті.

Дослідники припускають, що першим дерманським виданням була книга Мелетія Пігаса «Диалогъ albo розмова о православной и справедливой віре единой», що побачила світ у 1603 р. Наприклад, такої думки дотримувався К.Копержинський [16]. Опосередкованим підтвердженням цього є те, що в липні 1602 р. В.-К. Острозький просив львівських братчиків переслати йому грецький друкарський шрифт, оскільки він хотів «Розмову» от блаженного Мелетія противу схизматиком и прочіим сектатором написаную в друк по грецку и по руску пустити» [17]. Перше грецьке видання цієї публікації вийшло у Вільно в 1596 р. Дерманське видання не дійшло до нас, однак його існування засвідчує каталог книжкової колекції П.Демидова, яка згоріла в Москві у 1812 р. [18]. «Діалог...» мав полемічне спрямування, і його видання варто сприймати в контексті антиуніатської боротьби. Проте сумнівно, що воно мало помітний наклад і розповсюдження. Зрештою, нічого тут дивного немає. Полемічні твори, написані на злобу дня й орієнтовані на невелику кількість книжників-інтелектуалів, як правило, не мали великих тражів.

Першим відомим друком Дерманської друкарні вважається «Лямент дому княжат Остроських...» [19] над померлим князем Олександром Острозьким. До нас дійшов лише один примірник цього видання, який зберігається в Народній бібліотеці у Софії. На титулі вказана дата 2.XII. 1603 р. Однак це дата смерті князя й сумнівно, що в цей день твір побачив світ. Найімовірніше, що він вийшов до 2-го лютого 1604 р. – дня поховання цього можновладця [7].

Подібного стибу вірші на похорон отримали поширення в польській, а, відповідно, й в українській літературі того часу. У них, як правило, зверталася увага на чесноти померлого; померлий же звертався з уявними словами до родичів, нащадків; відповідно, вони зверталися до нього. Не є в цьому плані винятком згаданий «Лямент...». У ньому небіжчик звертається до дружини, товаришів, синів, слуг, усіх посполитих. Є й тут звернення князя Януша до свого покійного брата.

Даний твір традиційно приписують Д.Наливайку, хоча у виданні його ім'я ніде не значиться. Однак варто зазначити, що в творі присутні сильні традиціоналістські акценти,

заклики до захисту православної віри. Так у зверненні батька до синів йдеться мова про православні традиції дому Острозьких, висловлюється надія, що жоден із синів князя не стане апостатом, тобто зрадником.

Одним з головних видань Дерманського осередку став «Охтаїк, сиріч осьмогласник...» [8] – богослужбове видання, яке включало в себе чинопослідування вечірні, повечір'я, вранішньої та літургії, змінні впродовж року. Усі піснеспіви розділені на 8 гласів, звідки утворилася й назва. Автором твору вважається Іоан Золотоуст. «Октоїки» («Осьмогласники») широко використовувалися у Православній Церкві. Як і острозькі видання, дерманський «Охтаїк...» містив передмови (віршовані й прозові) і післямову. На титулі книги зазначено початок друкування (12 квітня 1603 року), а в післямові – дату закінчення (12 вересня 1604 року). На звороті титулу вміщено герб В.-К. Острозького та вірші на герб українською книжною мовою. Це засвідчує про значимість цього видання для князя.

Передмова без підпису подана паралельно старослов'янською та українською мовами. У післямові вказано, що книга надрукована «въ общемъ манастири Дермани» коштом і накладом монастирським при ігумені Ісакію (Борисковичу). На нашу думку, така вказівка не є випадковою. Вона засвідчує, що В.-К. Острозький створив для Дерманського монастиря відповідні умови, які дозволяли цій обителі самостійно займатися видавничою та культурною діяльністю. Це опосередковано підтверджує нашу думку, що В.-К. Острозький переніс діяльність релігійно-культурного осередку в церковні володіння, щоб у такий спосіб забезпечити йому відносну самостійність.

Післямова до «Охтаїка...» підписана «Даміанъ недостойный прозвительъ», тобто Д.Наливайко. На останній сторінці післямови йдеться про смерть князя Олександра Острозького 2 грудня 1602 року. Ця подія для багатьох православних українців стала трагедією. Адже в особі Олександра вони бачили майбутнього лідера «православної партії». Власне, він таким уже й був, заступаючи старого князя.

Останнє відоме дерманське видання «Листъ Мелетія, святійшого патріархи александрійського до велебного єпископа Іпатія Потія, будучого єще на тот час єпископа володимерского о отступленіи его з напоминанем отцевским до него писаний» [20]. Твір вийшов друком 6.02.1605 р. «в манастири Дерманьскомъ». При цьому зазначено, що лист був написаний у Олександрії в році 7108-му від створення світу (1599-му р. від Різдва Христового). Переклад цього листа здійснив Іов Борецький. Видання містило передмову, підписану «Даміанъ, недостойный презвительъ», тобто Д.Наливайко. Був там також вірш на герб Острозьких. Твір, як бачимо, мав полемічний характер. Мета його – повернути високого церковного ієрарха, одного з ініціаторів унії в лоно православ'я. Зберігся «Листъ...» лише в кількох примірниках. Це дає підстави вважати, що твір вийшов невеликим накладом [3].

Характеризуючи діяльність Дерманського осередку, можемо констатувати: по-перше, його створення було викликане прагненням забезпечити діяльність православних інтелектуалів, перенісши їхню діяльність із Острога, що мав бути поділений між нащадками В.-К. Острозького, в церковне володіння, яке б забезпечило цьому релігійно-культурному осередку певну автономність; по-друге, Дерманський осередок продовжив традиції Острозького, що, зокрема, виражалося в інтересі до видань богослужбової літератури («Октаїх...»), а також творів полемічного характеру («Диалогъ...» та «Листъ...» М. Пігаса). Отже, діяльність цього осередку була спрямована на вдосконалення церковного життя.

Щоправда, функціонування Дерманського осередку не була тривалим. Воно припинилося в 1605 р. Можливо, це було пов'язано зі смертю Олександра Острозького й активізацією його батька після цієї смерті. Старий князь, переживши важку хворобу (очевидно, інсульт), ніби відродився і почав активно діяти проти уніатів. Імовірно, саме тоді він знову захотів мати під рукою православних інтелектуалів та спрямовувати їхню діяльність.

Однак, незважаючи на недовготривале функціонування Дерманського осередку, не варто недооцінювати його значення. У Дермані був створений (хай навіть на короткий час) такий тип монастиря, ченці якого активно займалися релігійно-культурною та освітньою діяльністю. У монастирі функціонувала друкарня, науковий гурток, формувалася школа. Подібний релігійно-культурний осередок з часом виник у Києво-Печерській лаврі. І тут велику роль відіграли вихідці з Острога та Острожчини. Можливо, також подібний тип монастиря міг сформуватися в Почаєві, який знаходився неподалік від Дерманя і де настоятелем на початку XVII ст. був Іов Залізо, що перед тим був чернцем у Дубно. У 1618 р. у Почаївському монастирі працювала

.....
друкарня Кирила Транквіліона-Ставровецького [21, 22-23]. Однак потужним релігійно-культурним осередком цей монастир став пізніше, у XVIII ст..

Характеризуючи релігійно-культурну діяльність В.-К. Острозького, можемо дійти наступних висновків:

1. Релігійно-культурна діяльність князя була продовженням тих традицій, які існували в родині Острозьких. Водночас саме за часів В.-К. Острозького ця традиція зазнала помітної трансформації, що було викликано чинниками ранньомодерного часу.

2. На релігійно-культурну діяльність В.-К. Острозького помітний вплив справила т.з. третя комунікативна революція, пов'язана з появою книгодрукування і першого засобу масового комунікування (друкованої книги). Саме В.-К. Острозький заснував на українських землях одну з перших друкарень, діяльність якої мала довготривалий та системний характер.

3. Друкована продукція заснованої В.-К. Острозьким друкарні мала переважно релігійний характер. Це біблійні тексти, богослужбові книги, твори східних Отців Церкви, полемічні антикатолицькі та антиуніатські твори, а також навчальна література (букварі).

4. Найзначнішим виданням Острозької друкарні, яке було створене при безпосередній участі В.-К. Острозького, стала Біблія 1580-1581 рр. Це був не лише шедевр друкарського мистецтва, але також складна наукова праця, яка вимагала і значних затрат, і значних коштів. Острозька Біблія стала першим у світі виданням Біблії, при укладенні якої використовувалися різноманітні тексти (Спетуагінта, Вульгата, старослов'янські, чеські, польські та інші). Ця книга засвідчила великі культурні можливості Православної Церкви України, а також те, що ця Церква здатна протистояти католицькій та протестантській експансії.

5. Підготовка до видання Острозької Біблії стала важливим чинником у заснуванні Острозької академії, фундатором якої був В.-К. Острозький. Ця академія була першим навчальним закладом вищого типу на теренах Східної Європи. В умовах того часу діяльність школи переважно була орієнтована на підготовку кадрів священнослужителів Православної Церкви, хоча в ній навчалися люди, які з часом зробили світську кар'єру.

6. Освітня й видавнича діяльність, яка фактично відбувалася в контексті церковної діяльності В.-К. Острозького, передбачала створення на українських землях сильної церковної структури, яка могла бути лідером у православному світі й конкурувати із західною (католицькою та протестантською) експансією.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Лопачька Н. Дерманський монастир та міжконфесійна боротьба на Волині в кінці XVI – першій половині XVII століття // Дис.... канд. істор. наук. – Острог, 2007. – 219 с.
2. Ф.2227: Колекція документів Волинського музею. – Оп.1. – Спр. 475.
3. Исаевич Я.Д. Преемники первопечатника. – М.: Книга, 1981. – 191 с.
4. Ф.182: Колекція документів канцелярії Київських митрополитів. – Оп.2. – Спр.81.
5. Описи Острожчини другої половини XVI – першої половини XVII століття / Упоряд. Атаманенко В.Б. – К.-Острог-Нью-Йорк: Українське історичне товариство, 2004. – 383 с.
6. Ф.370: Дубенський повітовий суд. – Оп.3. – Спр.100.
7. Мицько І. Острозька слов'яно-греко-латинська академія (1576 – 1636). – К.: Наукова думка, 1990. – 190 с.
8. Охтайк... – Дермань, 12.IX 1604. – 335+1 арк.
9. Горін С. Монастирі Західної Волині (друга половина XV – перша половина XVII століть). – Львів: Видавництво Отців Василіан «Місіонер», 2007. – 336 с.
10. Часослов. – Острог, 10.XII. 1602. – 176 арк.
11. Грушевський М.С. Історія української літератури: В 6 т. 9 кн. / Михайло Сергійович Грушевський – К.: Либідь, 1995. – Т.5. Кн.2. – 352 с. («Літературні пам'ятки України»).
12. Нагаєвський І. Об'єднання церкви й ідея патріархату в Києві: Історико-богословська студія. – Торонто: Українське видавництво «Добра книжка», 1961. – 171 випуск. – 91 с.
13. Кралюк П. «Совітованіє о благочестіи»: контекст, ідеї, автор // Філологічні студії. – Луцьк, 1997. – Вип. 2. – С. 81-87.
14. Пам'ятки братських шкіл на Україні (кінець XVI – початок XVIII ст.): Тексти і дослідження. – К.: Наук. думка, 1988. – 568 с.
15. Острозька академія XVI – XVII ст. Енциклопедичне видання / С.Абрамова, А.Атаманенко, В.Атаманенко та ін., І.Пасічник (голова ред. кол.). – Острог, 1997. – 201с.
16. Копержинський К. Острозька друкарня в Острозі та в Дермані після Берестейської унії 1596 р., її видання та діячі // Бібліологічні вісті. – К., 1924. – Січень-березень. – С.75-82.

17. Першодрукар Іван Федоров та його послідовники на Україні (XVI – перша половина XVII ст.): Збірник документів / Упоряд. Я.Д.Ісаєвич та ін. – К.: Наук. думка, 1975. – 344 с.
18. Ісаєвич Я. Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми. – Львів: Ін-т Українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, 2002. – 520 с.
19. Лямент дому княжат Острозьких... – Дермань, після 2.XII 1603. – 10 арк.
20. Мелетій (Пігас). Лист... – Дермань, 6.II. 1605. – 41 арк.
21. Огієнко І. Князь Костянтин Острозький і його культурна праця. Історична монографія. – Вінніпег, 1958. – 216с.
22. Луговцова С. Освещение личности и деятельности князя Василия-Константина Острожского в контексте преподавания исторических дисциплин в учебных заведениях Республики Беларусь // Наукові записки. Історичні науки. Матеріали Міжнародної наукової конференції «Князь Василь-Костянтин Острозький в історії України та Європи» – Острог: Видавництво Національного університету «Острозька академія». – Вип.13. – 2008. – С.86-93.
23. Макарий (Булгаков), еп. Винницький. История русской церкви: Т. I–XII.– СПб.: Типография Р.Голике, Невский, №106, 1879. – Т.IX: История Западно-Русской или Литовской митрополии. 1458–1596 гг. – 688 с.

Хаврук Я. ДЕРМАНСКИЙ ЦЕНТР В КОНТЕКСТЕ РЕЛИГИОЗНО-КУЛЬТУРНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ КНЯЗЯ В.К. ОСТРОЖСКОГО

В статье рассматривается дерманский центр в контексте религиозно-культурной деятельности князя В.К. Острожского.

Ключевые слова: дерманский центр, религиозно-культурная деятельность, князь В.К. Острожский.

Havruk J. THE CENTER OF GERMAN IN THE CONTEXT OF RELIGIOUS AND CULTURAL ACTIVITIES OF V.K. OSTROZHSKY

In the article is examined the religiously cultural concentration in the context of religiously cultural activity of prince V. K. Ostrozky.

Key words: religiously cultural concentration, religiously cultural activity, prince V. K. Ostrozky.

УДК 930.2(477.43)»19»(092)

С.С. Калуцький

В'ЯЧЕСЛАВ ЛИПИНСЬКИЙ ПРО СТАНОВЛЕННЯ ПОЛІТИЧНОЇ ЕЛІТИ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ СЕРЕДИНИ XVII СТ. В УМОВАХ ВЗАЄМОВПЛИВУ СХОДУ ТА ЗАХОДУ

У статті зроблено спробу висвітлити бачення В. Липинським процесу формування політичної еліти Української держави середини XVII ст. в умовах взаємного впливу цивілізації Заходу і Сходу. З'ясовано ставлення дослідника до західної культури, яку він вважав найоптимальнішою для державності України, і східної, що, на думку дослідника, принесла немало деструктивних явищ. Розкрито розуміння істориком процесу європеїзації кращих представників українського козацтва і перетворення їх на провідну верству держави – аристократію (у розумінні вченого).

Ключові слова: Схід, Захід, еліта, В. Липинський, Великий кордон, шляхта, старшина, козацтво.

Значення політичної еліти для розвитку держави переоцінити складно. Тому й інтерес дослідників до вивчення цієї проблеми зберігається завжди. Зараз існує уже значна кількість літератури, присвяченої проблемам історії станів (шляхти, козацької старшини) та діяльності окремих особистостей, що відігравали провідну роль в українському державотворенні. Проте залишаються аспекти, які потребують подальшого наукового дослідження. Одним із них є становлення еліти держави Богдана Хмельницького в умовах цивілізаційного впливу Сходу та Заходу (Великого кордону). На жаль, з цієї проблеми спеціальних праць поки що немає. Історики її висвітлювали лише в контексті дослідження Великого кордону, що проходив територією України і мав відчутний, а іноді і вирішальний, вплив на розвиток державності,

етнічного складу, ментальності населення.

Одним із перших, хто звернув увагу на питання співіснування на території України західної та східної цивілізацій, був Михайло Грушевський [1, с. 12 - 13]. Цю тему досліджували також Іван Лисяк-Рудницький [2], Ярослав Дашкевич [3; 4; 5; 6], Віктор Брехуненко [7], Сергій Леп'явко [8]. Проблеми розуміння відомим істориком (а також і політологом) В'ячеславом Липинським впливу західної (європейської) та східної (азійської) культур на розвиток Української держави середини XVII ст. торкалися Я. Дашкевич [9, с. 459]; Олександр Реєнт [10, с. 126] та Олексій Ясь [11].

Для її подальшого вивчення спробуємо на основі аналізу праць В. Липинського з'ясувати бачення дослідником особливостей взаємного впливу східної і західної цивілізацій на території України в середині XVII ст., зрозуміти ставлення історика до кожної із культур, розкрити особливості процесу становлення політичної еліти держави Б. Хмельницького в трактуванні науковця.

Праці В. Липинського свідчать про негативне ставлення історика до тих суспільних традицій, які українці запозичили зі східної цивілізації. І у своїх переконаннях він вкрай категоричний. Для нього європейська (західна) культура приносила на українські землі лише позитивні явища, а азійська (східна) – негативні. Характеризуючи обидві, вчений дуже часто використовує метафори «степу» (кочова східна цивілізація) та «плугу» (землеробська західна) [12; 11, с. 85, 87].

На жаль, поки що не з'ясовано причини такої категоричності В. Липинського в оцінках цивілізацій Заходу і Сходу. Цілком імовірно, що на нього мав вплив М. Грушевський (у нього можна натрапити на подібні думки), з яким історик співпрацював як до Першої світової війни, так і перебуваючи в еміграції [7, с. 456 - 457]. Прикметно, що антагонізм між «степом» та «плугом» не спостерігається в праці В. Липинського «Участь шляхти у великому українському повстанні під проводом гетьмана Богдана Хмельницького». Він з'являється уже у виданій на еміграції «Україні на переломі» [13; 12]. О. Ясь стверджує, що негативне ставлення науковця до впливів Сходу на Україну пояснюється неприємними враженнями від анархії мас, вбивств і пограбувань під час Першої світової війни та українських визвольних змагань [11, с. 87].

Носіями західної культури в Українській державі, на думку В. Липинського, були показачена «руська шляхта», городове козацтво, заможні міщани та православне духовенство. Найактивнішими західноєвропейськими державотворчими суспільними групами стали шляхтичі і козаки [12, с. 16, 20]. На переконання історика, саме шляхетство принесло в Україну такі основи європейської цивілізації як приватна власність на землю та римське право, що її узаконювало [12, с. 88, 128 - 129]. Ці норми перейняло заможне козацтво. Окрім них, козаки засвоїли суспільну мораль європейського лицарства. Дослідник переконаний, що, «якщо мати на увазі отой лицарський західноєвропейський дух, оту станову «військову лицарську честь», то не тільки старшина, але й послідній козак Війська Запорозького був абсолютно рівним не тільки шляхті польській, а й усьому західноєвропейському лицарству» [12, с. 117].

Саме городова козаччина, що почала формуватися як стан, згідно з переконаннями Липинського, за сто років до виступу Б. Хмельницького стала провідною верствою його держави, прийнявши у свої ряди показачених українських шляхтичів, сміливішу і свідомішу частину міщан та селян. Причиною державотворчої активності та сили городових козаків, на думку дослідника, була їх заможність. «Це був клас економічно продукуючий, – зазначає історик, – з експлоатації природних багатств степової південної України, живучий – а разом стан лицарський, військовий, що весь час із шаблею в руках мусів здобутки своєї праці захищати» [12, с. 52]. Саме в боротьбі, захищаючи свої господарства від татарських орд і економічного визиску польської адміністрації, сформувався козацький стан зі своєю традицією, культурою й зародками державності. І, найголовніше, «витворив він (козацький стан – С. К.) врешті, в дорозі постійної селекції на війні і в праці, свою аристократію – оцих «козаків старинних», які повагою авторитету серед цілої маси козацької користувались і цим авторитетом її в одно зорганізоване об'єднане тіло вязали» [12, с. 52-53]. Авторитет козацького стану, здобутий «морем своєї крові, своєю безмежною жертвовністю», визнали міщани, селяни, духовенство. Саме козацька старшина із показаченою шляхтою сформували еліту Української держави, що «подібно як шляхта польська сотворила поняття державності польської і нації польської, козаччина українська сотворила поняття державности й нації української», підсумовує В. Липинський [12, с. 53].

Відповідно до досліджень історика, до проведення Переяславської ради гетьман

Хмельницький та його соратники добилися значних успіхів у державотворенні, суттю яких були «узахіднення і європеїзація козаччини». А подальший розвиток Української держави залежав від виконання елітою таких основних завдань: 1) «змагання до скріплення інституту приватної земельної власності», 2) «скріплення індивідуально-українського характеру цієї приватної земельної власності: характеру лицарського, аристократичного, зовсім чужою поняттям і формам московським, але zarazом характеру службового, що кардинально відрізняє за часів Богдана Хмельницького лицарство-козацтво українське від такого ж лицарства-шляхти польської» [12, с. 111 – 113]. Домінуючий вплив у суспільному житті козацького стану, на думку В. Липинського, став однією із причин «перемоги українського державного сепаратизму» проти Речі Посполитої [12, с. 81 – 82].

Чи не основним ворогом української державності, згідно із суспільно-політичними поглядами науковця, були «низова не хліборобська козаччина та її права рука, анархічна «чернь» українська і допомога татарська». Саме вони репрезентували цивілізацію Сходу, що приходила на територію України в основному через контакти із Кримським ханством і Туреччиною [12, с. 86]. Історик стверджує, що для запорожців і тимчасових союзників Б. Хмельницького – татар – такі ознаки європейської культури як міські братства, бібліотеки, друкарні були далекими та чужими. Козацькі низи, на думку В. Липинського, воліли б «...показавши всю оцю Русь, знести її муровані городи, на степ запустити її хлібородні поля і всю її європейську культуру назад в одне велике, безкрає, непрооране «Запоріжжя» замінити» [12, с. 84], бо «панування-ж плуга грозить їй занапащенням степу широкого, «краю веселого», грозить повною руїною для її ловецької та скотарської общинної господарки» [12, с. 85]. Тому заслугою гетьмана Б. Хмельницького, як переконаний дослідник, стало те, що він обрав європейський шлях розвитку своєї держави, а її політичну еліту поступово перетворив на служиве лицарство. Насправді такого ворожого ставлення до європейських цінностей у запорожців не було, а таке трактування історії вченим, коли козацька старшина і покаячена шляхта втілюють в собі виключно культурний і цивілізований Захід, а козацькі низи – дикий Схід, свідчить про спрощення і схематизацію історичного процесу В. Липинським.

Можливо, саме в такий спосіб він отримував можливість у доступній формі донести свої думки до широкого кола читачів, а не лише дослідників. Не слід забувати, що й сам дослідник не був професійним істориком. І через це, вочевидь, дозволив собі не звернути особливої уваги на взаємні впливи обидвох цивілізацій одна на одну в зоні Великого кордону, що підтверджують сучасні дослідження [5, с. 39]. Хоча не виключено, що В. Липинський чітко усвідомлював це. На підтвердження думки дозволимо навести досить об'ємну цитату: «Два світи зустрілися на Україні; дві відмінні культури і два інші протилежні закони. Але взяті за Гетьмана Богдана в міцні карби української держави, вони взаємно себе запліднюють і родять ті нові форми людського життя, що своєю оригінальністю і своєрідністю надають окремий індивідуальний – ріжний від Москви і від Польщі – характер відродженій Українській Нації» [12, с. 133].

Становлення державної еліти в Україні середини XVII ст. В. Липинський пов'язував із боротьбою західного (європейського) світу із східним (азійським), симпатизуючи Заходу. Тому й основу виникнення провідної верстви в Українській державі вважав існування приватної власності на землю, західноєвропейської правової системи і лицарської моралі, що її перейняло козацтво із Західної Європи. Впливи Сходу в більшості випадків вважав негативними, що не завжди відповідало дійсності.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Грушевський М. С. Очерк истории украинского народа. – К.: Либідь, 1991. – 400 с.
2. Лисяк-Рудницький І. П. Історичні есе. В 2 т. Том 1. / Пер. з англ. М. Бадік, У. Гавришків, Я. Грицака, А. Дешиці, Г. Киван, Е. Панкєвої. – К.: Основи, 1994. – С. 1-9.
3. Дашкевич Я. Р. Проблема дослідження степового кордону України (кінець XV – XVI ст.) // Тези доповідей другої вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. – Вінниця, 1984. – С. 7–8.
4. Дашкевич Я. Р. Козацтво на Великому кордоні (Українське козацтво: сучасний стан та перспективи дослідження проблеми [Матеріали круглого столу]) // Український історичний журнал (далі УІЖ). – 1990. – № 12. – С. 20–22.
5. Дашкевич Я. Р. Україна на межі між Сходом і Заходом (XIV – XVIII ст.) // Записки наукового товариства імені Шевченка. – Том ССХХІІ. Праці історико-філософської секції. – Львів, 1990. – С. 28–44.

6. Дашкевич Я. Р. Україна на Великому кордоні // Давня і середньовічна історія України (історико-археологічний збірник). – Кам'янець-Подільський: Інформаційно-видавничий центр Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету, 2000. – С. 288–297.
7. Бrehуненко В. Типологія степового кордону Європи і перспектива дослідження історії східноєвропейських козацтв // Україна в Центральній-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – Вип. 6. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2006. – С. 453–486.
8. Леп'явко С. А. Великий кордон Європи як фактор становлення українського козацтва // <http://www.cossackdom.com/book>;
9. Дашкевич Я. Р. Феномен В. Липинського та його дослідження (замість передмови) // Дашкевич Я. Р. Постаті: Нариси про діячів історії, політики, культури (2-ге вид., виправл. й доповн.). – Львів: Львівське відділення ІУАД ім. М. С. Грушевського НАНУ / Літературна агенція «Піраміда», 2007. – С. 457–460.
10. Реєнт О. П. Інтерпретація В. Липинським місця і ролі релігійних інституцій у становленні й розбудові держави // Реєнт О. П. Перечитуючи написане. – К.: Інститут історії України НАН України, 2005. – С. 125–129.
11. Ясь О. В. В. Липинський та неоромантизм // УІЖ. – 2007. - № 5. – С. 75 – 95.
12. Липинський В. К. Україна на переломі 1657-1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті // Липинський В. К. Твори – Т. 3. / Ред. Лев Р. Білас, Ярослав Пеленський – Філадельфія: Східно-Європейський дослідний інститут ім. В. К. Липинського, 1991. – С. 1–271.
13. Липинський В. К. Участь шляхти у великому українському повстанні під проводом гетьмана Богдана Хмельницького // Липинський В. К. Твори. – Т.2. / За ред. Р. Залуцького, Є. Зиблікевич. – Філадельфія-Пенсильванія, 1980. – С. 1 – 638.

Калуцкий С. С. ВЯЧЕСЛАВ ЛИПНСКИЙ О ФОРМИРОВАНИИ ПОЛИТИЧЕСКОЙ ЭЛИТЫ УКРАИНСКОГО ГОСУДАРСТВА В СРЕДИНЕ XVII ВЕКА В УСЛОВИЯХ ВЗАИМОВЛИЯНИЯ ВОСТОКА И ЗАПАДА

В статье раскрыты понимание В. Липинским процесса формирования политической элиты Украинского государства середины XVII в. при взаимном влиянии цивилизаций Запада и Востока, оценка ученого западной культуры, которую он считал наиболее естественной для государственности Украины, и восточной, которая, по его мнению, принесла много деструктивных явлений. Раскрыто понимание историком процесса европеизации лучших представителей украинского казачества и превращение его в правящий стан государства – аристократию (в понимании ученого).

Ключевые слова: Восток, Запад, элита, В. Липинский, Большой кордон, шляхта, старшина, казачество.

Kalutskyi S. S. VIACHESLAV LIPINSKYI ABOUT FORMING UKRAINIAN RULING ELITE IN MID OF 17TH CENTURY IN CONDITIONS OF MUTUAL INFLUENCE OF CIVILIZATION OF WEST AND EAST

There is an attempt in the article to light up the sight of V. Lipinskyi on the process of forming Ukrainian ruling elite in mid of 17th century. In conditions of mutual influence of civilization of West and East. In the article found up the explorer's attitude to western culture, which he considered to be the most optimum for Ukrainian statehood and eastern which considered to have the destructive influence. There is exposed the understanding of the process at Europeanization of the best representatives of the Ukrainian Cossacks and their transformation into the leading stratum – aristocracy (in the scholar's understanding).

Key words: East, West, elite, V. Lipinskyi, Big Border, nobility, warrant officer, cossacks.

УДК 94(477)»18»(092)

В.В. Верстюк

М. І. КОСТОМАРОВ: ОСНОВНІ АСПЕКТИ КУЛЬТУРНО-ОСВІТНЬОЇ ТА ГРОМАДСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

У статті на основі аналізу праць М. І. Костомарова та наукової літератури висвітлено внесок видатного українського історика, письменника й громадсько-політичного діяча в становлення та розвиток українського національного руху XIX ст. З'ясовано ставлення

.....
дослідника до Росії, устрій якої викликав спротив української інтелігенції, вихованої в дусі демократизму та поваги до особистості.

Ключові слова: федерація, український месіанізм, українська інтелігенція, етнопсихологія, громадська діяльність.

В історії культури кожного народу умовно можна визначити дві групи діячів. Одні зосереджують свою енергію тільки на певній царині творчості, інші намагаються обійняти духовним зором усю багатоманітність життя свого народу, прилучитися до розвитку його творчого духу. Саме до таких діячів належить і Микола Костомаров – визначний історик, громадський діяч, письменник, літературознавець, фольклорист і педагог, який, за словами М. С. Грушевського, «розбивав ідеологічні підстави старожитньої царської Росії», що привалила була своїм тягарем народне життя і загородила шляхи поступу та розвитку» [1, с. 151].

Ще з студентської лави М. І. Костомаров цікавився історією українського народу. Про це свідчить тематика його магістерської дисертації («Про причини і характер унії в Західній Русі»), що була подана навесні 1841 р. до вченої ради філософського факультету Харківського університету. Новаторський підхід дослідника до висвітлення історії церковної унії (на тлі міжконфесійних відносин другої половини XVI ст. висвітлив боротьбу українського народу проти католицької експансії за незалежність від Речі Посполитої) викликав суперечливі відгуки серед керівництва Харківського навчального округу, Міністерства народної освіти та також наукової громадськості [2]. Побоюючись загострення на тлі придушення польського визвольного руху 1830-х рр. міжконфесійних суперечок серед населення західних губерній, міністр народної освіти граф С. С. Уваров заборонив її публічний захист у Харківському університеті й зобов'язав знищити всі примірники накладу [3, с. 77]. Сучасні дослідники вважають, що саме в цій праці М. І. Костомаров уперше в українській історіографії поклав в основу досліджень історичного процесу концепцію народності, фактично започаткувавши народницьку історичну школу [4, с. 16].

На початок 40-х рр. XIX ст. припадає знайомство історика з П. О. Кулішем, М. І. Гулаком, В. М. Білозерським та О. В. Марковичем. З ними він вів диспути про загальнослов'янські проблеми, які із сфери науки та літератури дедалі більше переходили у сферу політичну. Так виникла ідея федерації вільних слов'янських народів на зразок давніх грецьких республік або Сполучених Штатів Північної Америки. У бесідах про організацію товариства також брали участь Т. Г. Шевченко та Д. П. Пильчиков [5, с. 9]. З метою реалізації своїх політичних ідей у грудні 1846 – січні 1847 рр. вирішено було утворити Кирило-Мефодіївське братство, статут якого написав М. І. Костомаров. Програмні засади товариства, крім «Статуту Слов'янського товариства Св. Кирила і Мефодія», були викладені в «Книзі буття українського народу» та у відозвах «До братів українців», «До братів росіян», «До братів поляків» [6, с. 236].

Ідеологія діячів Кирило-Мефодіївського братства, генетично пов'язана з програмою декабристського «Товариства з'єднаних слов'ян» й з «Книгами польського народу і польського пілігримства» А.-Б. Міцкевича, виражала позицію масової свідомості, що здобувала зерна соціального досвіду в легендарній історії християнства та виходила з просвітительських уявлень про природну рівність людей [7, с. 19]. Вона передбачала мирний шлях поліпшення суспільного життя: усунення самодержавства як першопричини неволі народних мас, скасування кріпосного права, запровадження норм демократичного суспільства, соціальної рівності («без царя та панів»), утворення федерації рівноправних слов'янських народів. «Книга буття українського народу» стала першим політичним маніфестом прогресивної української інтелігенції, декларацією соціальних та національних прав слов'янських народів, серед яких українцям відводилася головна роль (український месіанізм) [8].

Товариство внаслідок доносу наприкінці березня 1847 р. було викрите, а М. І. Костомарова із Т. Г. Шевченком та іншими його членами заарештовано. Після річного ув'язнення в Петропавлівській фортеці дослідника заслали під нагляд поліції до Саратова із заборonoю «служити по навчальній частині». У Саратові він перебував упродовж 1849-1858 рр.; працював секретарем статистичного комітету, перекладачем при губернському управлінні [9, с. 50].

На початку 1856 р. з ученого зняли поліцейський нагляд, але його становище істотно не змінилося, оскільки де-факто накладені обмеження існували й надалі. Але істориків дозволили

здійснити тривалу подорож за кордон (Швеція, Німеччина, Франція, Італія, Австрія), яка дала йому змогу ознайомитися з європейськими інтелектуальними традиціями того часу. Зрештою, у новій, ліберальній атмосфері напередодні Великої реформи 1861 р. дослідник зміг розпочати публікацію низки своїх праць, зокрема відомої монографії «Богдан Хмельницький» (1857 р.) [10, с. 56].

З 1859 р. починається якісно новий етап в житті М. І. Костомарова. У цьому році адміністрація Петербурзького університету запросила його обійняти кафедру російської історії; заборону викладати та проводити наукову діяльність нарешті було скасовано. М. С. Грушевський стверджував, що 1859-1864 рр. «були центральним п'ятиліттям, апогеем енергії та творчості історика, який був протягом цілого чверть-століття (приблизно 1859-1883 рр.) провідником не тільки української інтелігенції, а й так само і великоруської та білоруської» [11, с. 120].

За поданням міністра народної освіти 15 січня 1860 р. історик став членом Археографічної комісії в Петербурзі, в якій до кінця життя готував і редагував серійне видання документів з української, російської та білоруської історії — «Акти Південної та Західної Росії» (за редакцією М. І. Костомарова впродовж 1861-1884 рр. було опубліковано 12 з 15 томів цієї серії). Наукова діяльність в царині археографії, архівознавства та джерелознавства перетворила дослідника в одного з найкращих фахівців з української історії свого часу, а також забезпечила джерельну основу його великих монографій та розвідок («Гетьманство Юрія Хмельницького» (1868 р.), «Гетьманство Виговського» (1861 р.), «Мазепа. Історична монографія» (1882 р.), «Павло Полуботок» (1876 р.), «Руїна. Історична монографія 1663-1687 рр. Гетьманство Брюховецького, Многогрішного та Самойловича» (1879-1880 рр.) [12, с. 9].

У названих працях науковець розвиває думку, що козацтво виступало носієм та виразником державних світоглядних поглядів українського народу. З його переконанням, воно утверджувало республіканські традиції на Запорозькій Січі та ідею федералізму спочатку з Річчю Посполитою, а потім і з Московським царством. Проаналізувавши історичний розвиток українських земель від IX до XVIII ст., М. І. Костомаров дійшов висновку, що монархічно-династична форма правління суперечила сутності історичного процесу України. За переконливими доказами історика, для українців у взаєминах особи й суспільства важливим критерієм є свобода вибору та згоди, у політичній сфері — свобода створювати добровільні товариства, владні структури, які, у свою чергу, не повинні стояти на перешкоді прав особистої свободи [13, с. 54].

Водночас учений продовжував активну громадську та просвітницьку діяльність, зокрема проводив у своєму будинку костомарівські «вівторки», на яких збиралися науковці, митці, письменники, журналісти, громадські діячі. Його помешкання стало своєрідним клубом для тогочасної української інтелігенції, яка жила в С.-Петербурзі. Її ідейним рупором став часопис «Основа» (1861-1862 рр.). На його сторінках М. І. Костомаров вів дискусії з польськими та російськими науковцями, а також опублікував нариси про Г. С. Сковороду, Т. Г. Шевченка та інші праці. Крім того, він помістив у цьому виданні низку статей науково-полемічного і публіцистичного спрямування, присвячених переважно з'ясуванню етносоціальних та етнопсихологічних рис українського народу, зокрема особливостей його буття («Дві руські народності», «Думки про федеративні початки в стародавній Русі» та інші) [14, с. 28]. Вони сприяли зростанню національної свідомості українців, доводили, що наш народ має свою самобутню історію та культуру.

Щодо статті «Дві руські народності», то вона мала принципове значення у творчості дослідника. Відомий дослідник менталітету українського народу В. М. Янів стверджував, що М. І. Костомаров був першим дослідником етнопсихології, нашого народу, який помітив і обґрунтував, що українцям властиве домінування особистого над колективним, на відміну від російського народу, для якого характерне домінування колективістських начал над індивідуальними (російська община) [15].

Упродовж 60-70-х рр. XIX ст. історик також співпрацював з багатьма відомими журналами. Та особливе місце в його творчій біографії належить часописам «Вісник Європи» та «Київська Старовина». М. І. Костомаров особисто брав участь у становленні зазначених видань, зокрема в їх популяризації. На сторінках «Вісника Європи» (журнал виходив з березня 1866 по квітень 1918 рр.) було опубліковано 38 праць історика, в яких він відстоював права українців на власну мову та історію. Стосовно «Київської Старовини», то її редколегія могла з гордістю відзначити, перефразовуючи відомий вірш О. С. Пушкіна, що її помітив «старик

Костомаров». У цьому періодичному виданні історик уперше побачив друкований орган, спеціально призначений дорогий для нього історії українського народу та його побуту [16, с. 30-31].

На початок 80-х рр. XIX ст. припадає чергове пожвавлення полемічної активності навколо української мови та її значення для самоідентифікації українського народу. М. І. Костомаров вміщує в журнальній періодиці низку статей з цього питання: «Ще раз з приводу малоросійського слова» (1881 р.), «Завдання українофільства. Український альманах на 1881 рік. Київ, 1881» (1882 р.), «Малоруське слово» (1881 р.), «З питання про малоросійське слово «Сучасним Відомостям» (1881 р.), «З приводу статті п. де-Пуле про українофільство» (1882 р.) та інші. Розвідки вченого з українофільства мали поліфункціональне призначення [17, с. 79]. З одного боку, вони були спрямовані проти панівних стереотипів та міфів освіченої публіки, які побутували в суспільстві після Емського указу 1876 р., а з другого, мали практичну мету: надати українському питанню суспільного розголосу, щоб хоч якоюсь мірою послабити репресивні антиукраїнські заходи російського царату. Проте українофільство М. І. Костомаров сприймалося досить суперечливо російською інтелігенцією, значна частина якої вбачала в ньому загрозу або для імператорського режиму, або для поступу російської літератури та культури. Натомість радикально налаштовані кола українства гостро засудили помірковану позицію дослідника [18, с. 163].

Отже, у становленні та розвитку української національної ідеї XIX ст. постать Миколи Івановича Костомарова займає одне з провідних місць. У сучасній науковій літературі, зокрема в книзі професора Торонтського університету (Канада) П. Р. Магочія «Історія України», що вийшла друком 2007 р. в Києві, М. І. Костомаров, П. О. Куліш, Т. Г. Шевченко визнані трьома особами, «які стали символами українського національного відродження» [19, с. 314].

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Грушевський М. Костомаров і новітня історія України. В сорокові роковини // Український історик. – 1984. – № 1-4 (81-84). Рік XXI. – С. 148-170.
2. Костомаров Н. И. О причинах и характере унии в Западной Руси // Научно-публицистичні і полемічні писання Костомарова [Зібрані заходом академічної комісії української історіографії за ред. М. Грушевського]. – К.: ДВУ, 1928. – С. 1-40.
3. Киян О. Науковий опонент Миколи Костомарова // Київська старовина. – 1993. – № 4. – С. 77-79.
4. Реєнт О. Історична наука: її витоки та формування (XIX – початок XX ст.). // Історіографічні дослідження в Україні // Відп. ред. Ю. А. Пінчук. – К.: НАН України. Інститут України, 2005. – Вип. 16: Михайло Максимович і українська історична наука (Матеріали круглого столу, проведеного в Інституті історії України НАН України 10 листопада 2004 р. з нагоди 200-річчя від дня народження М. О. Максимовича). – С. 12-21.
5. Пінчук Ю. А. М. І. Костомаров у Києві (1844-1847 рр.) // Український історичний журнал. – 1992. – № 5. – С. 3-15.
6. Замлинский В. А. Жизнь и творчество Н. И. Костомарова // Вопросы истории. – 1991. – № 1. – С. 234-241.
7. Сергієнко Г. Я. Кирило-Мефодіївське товариство: утвердження ідеї національного відродження України в слов'янському світі // Український історичний журнал. – 1996. – № 1. – С. 14-27.
8. Костомаров М. І. Книги Битія Українського народу // Київ. – 1991. – № 10. – С. 3-8.
9. Пінчук Ю. А. Історичні студії Миколи Костомарова як фактор формування самоусвідомлення української нації. – К., 2009. – 306 с.
10. Смолій В. А. та ін. Микола Костомаров: Віхи життя і творчості: Енцикл. довід. / В. А. Смолій, Ю. А. Пінчук, О. В. Ясь; Вступ. ст. і заг. ред. В. А. Смолія. – К.: Вища школа, 2005. – 543 с.: іл.
11. Пінчук Ю. А., Гриневич Л. В. Про оцінку М. С. Грушевським науково-публицистичних і полемічних праць // Український історичний журнал. – 1992. – № 4. – С. 112-133.
12. Толочко П. Видатний історик України і Росії // Київська старовина. – 1992. – № 5. – С. 7-14.
13. Іванова Л. Г. Україна між Сходом і Заходом: українська національна ідея в суспільно-політичній думці 50-60-х рр. XIX ст. Монографічне дослідження. – К.: Дніпро, 2008. – 304 с.
14. Пінчук Ю. А. Мемуари про Миколу Костомарова графині Катерини Юнге, Надії Білозерської, Аліни Костомарової: Історіогр. нариси з дод. спогадів Олександри Куліш, Віри Мордовцевої та статті Ольги Багалій. – К.: Вища школа, 2005. – 142 с.: іл.
15. Костомаров М. І. Дві руські народності: Порівняльна характеристика українців та росіян // Українська мова та література в школі – 2001. – № 6. – С. 58-63.
16. Палієнко М. «Кіевская Старина» у громадському та науковому житті України (кінець XIX – початок XX ст.). – К.: Видавництво «Темпора», 2005. – 122 с.
17. Зеров М. Українське письменство XIX ст. Від Куліша до Винниченка: Лекції, нариси, статті. –

- Дрогобич: Видавнича фірма «Відродження», 2007. – 368 с.
18. Кислий Ф. Костомаров Микола // Українська література в портретах і довідках: Давня література – література XIX ст.: Довідник / За ред. С. П. Денесюк, В. Г. Дончик, П. П. Кононенко та ін. – К.: Либідь, 2000. – 360 с.
19. Павло Роберт Магочій. Історія України. – К, 2007. – 514 с.

Верстюк В. В. Н. И. КОСТОМАРОВ: ОСНОВНЫЕ АСПЕКТЫ КУЛЬТУРНО-ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ И ОБЩЕСТВЕННОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

В статье на основе анализа трудов Н. И. Костомарова и научной литературы показано вклад известного украинского историка, писателя и общественно-политического деятеля в становление и развитие украинского национального движения XIX века. Проанализировано отношение ученого к России, строй которой вызывал сопротивление украинской интеллигенции, воспитанной в духе демократизма и уважения к личности.

Ключевые слова: федерация, украинский мессианизм, украинская интеллигенция, этнопсихология, общественная деятельность.

Verstyuk V. V. M. I. KOSTOMAROV: THE MAIN ASPECTS OF CULTURE AND SOCIAL ACTIVITY

In the article the contribution of the outstanding Ukrainian historian, writer and public-political figure into formation and progress of the Ukrainian national movement of XIX century is cleared up on the basis of M.I. Kostomarov's works and the scientific literature. Researcher's attitude to tsarist autocratic Russia has been found out. Its order had provoked the Ukrainian intelligentsia's resistance brought up in the spirit of democratism and respect to the personality.

Key words: federation, Ukrainian Messianism, Ukrainian intelligentsia, ethnopsychology, public activity.

УДК 94 (477) «17/18: 728»

І.А. Удовик

ДОЛЯ СМІЛЯНСЬКОГО МАЄТКУ КНЯЗЯ Г.О. ПОТЬОМКІНА-ТАВРІЙСЬКОГО (1791 РР. – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНИ XIX СТ.)

У статті досліджується доля «Смілянського графства» князя Г.О. Потьомкіна. Доведено, що для російських дворян – власників наділів «Смілянського графства» було характерним управління маєтностями через управителів (абсентеїзм). За їх господарювання був характерний економічний розвиток маєтностей.

Ключові слова: маєтність, Г.Потьомкін, Смілянське графство, абсентеїзм.

Проблема утвердження представників російського дворянства на теренах Правобережної України належить до малодосліджених питань історії України. Вчені лише розпочали досліджувати процес придбання маєтностей на українських землях, зокрема Смілянщини, князем Г.О. Потьомкіном-Таврійським у князя Ф.К. Любомирського у 1787 р., яка тоді входила до складу Речі Посполитої [1]. Ця обгородка, на наш погляд, здійснювалася винятково зі стратегічних мотивів і створила передумови для появи перших репрезентантів російської аристократії на українських землях.

У статті поставлено за мету дослідити процес генези Смілянського графства від його розподілу між спадкоємцями до кінця 1830-х рр., коли останній з них утратив можливість управляти помістями.

Варто нагадати, що «Смілянський спадок» князя Г.О. Потьомкіна, по його смерті у 1791 р., відповідно до чинних законів, був поділений «по-колінно» на три частини поміж родичами:

- Енгельгардтами (6-ть долей: В.В. Енгельгардт, гр. К.В. Літта (за першим шлюбом – Скавронська), В.В. Голіцина, гр. О.В. Браницька, Н.В. Шепєлева, кн. Т.В. Юсупова);
- Самойловими (2 долі: гр. О.М. Самойлов, К.М. Давидова);
- М.Висоцьким з Д. Лопухіною (2 долі).

Князь Г.О. Потьомкін і його вищезгадані родичі були представниками першої хвилі російських дворян-землевласників на правобережній Черкащині (єдиний виняток – короткотермінове володіння «маєтності Сміла» фельдмаршалом Б. Шереметєвим у 1711 р. [2]). Загалом з кінця XVIII ст. і до 1917 р. російських власників на цій території нараховувалося декілька сотень. Серед них були князі Воронцови, Лопухіни, Балашови, К.П. Багратіон, графи Бутурліни, Раєвські, Бороздіни та ін.

Існує потреба деталізувати деякі аспекти розподілу. Кожне «коліно», або «дом (фамілія)», відповідно до миролюбної угоди 1795 р. між спадкоємцями Смілянського графства Григорія Потьомкіна отримало наступні території (ключі):

1. Смілянський – Катерині Давидовій та графу Олександр Самойлову.
2. Городиський – Василю Енгельгардту, графині Олександрі Браницькій, Надії Шепелевій, княгині Тетяні Юсуповій, княгині Варварі Голіциній та графині Катерині Скавронській.
3. Златопільський – Миколі Висоцькому і Дарині Лопухиній.

Такий договір між спадкоємцями став позитивним закінченням конфлікту, який виник з причин незадоволення Енгельгардтами вищезгаданим рішенням Брацлавського повітового суду, який відбувся за відсутності нащадків подружжя Василя та Марфи Енгельгардтів. Це, вірогідно, викликало обурення з боку нащадків останніх і було сприйнято як неповагу. Така думка має право на існування, оскільки нащадки Г.О. Потьомкіна-Таврійського належали до вищої дворянської аристократії і будь-яке неврахування їхніх інтересів, очевидно, могло сприйматися як образа. У подальшому ж розподіл рухомого й нерухомого майна мав здійснюватися окремо в середині кожного «коліна».

Порівняльний аналіз запродажного акту від 2 січня 1787 р. засвідчив цікавий момент: окрім зазначених в акті населених пунктів, спадкоємці отримали доволі значний додаток. Отже, князь Г.О. Потьомкін, придбавши «Смелянское имение» князя Ф.К. Любомирського, продовжував скуповувати навколишні села та містечка, у такий спосіб розширюючи своє володіння і тим самим укріплюючи можливий плацдарм для будь-яких непорозумінь з Річчю Посполитою. Окрім того, корабельний ліс та провіант з указаних володінь використовувалися на розбудову Півдня Російської імперії та на військові потреби в конфліктах з Оттоманською Портою.

Водночас, деякі населені пункти зникають з карти взагалі. Вірогідно, їх було об'єднано з більшими найближчими селами (містечками). До них належать Нові Кумейки, хутір Синявського, Андриківка, містечко Гуляйполе, Скопобіївка, хутір Іскрине, Тарасівка, хутір Півнева.

Протягом незначного періоду «Смілянське графство», зберігаючи своєрідну конгломеративну єдність на родинному рівні, дещо збільшилося територіально. Так 20 грудня 1798 р. граф О.М. Самойлов придбав у дворянина Бутовича хутір Радчин, К.М. Давидова купила у князя Яблоновського села Грушківку та Косарі [3]. Проте назвати таке явище тенденційним не можна, оскільки це були фактично чи не єдині приклади.

Типовим явищем став перехід сіл, містечок, хуторів разом із залежним населенням до інших власників, кровно непов'язаних з нащадками світлішого князя, і які, в основному, складали місцеву еліту, обіймаючи посади в різних органах влади – суддів, підсудків, повітових маршалків та хорунжих тощо.

Зокрема, граф О.М. Самойлов продав двадцять населених пунктів. Крім того, за свого життя від виділив у власність дочки Олени містечко Жаботин. Автором виявлено два відповідних кріпосних акти: 29 березня 1808 р. та 25 листопада 1810 р. [4] За першим документом с. Жаботин з 886 р.д. переходило до старшої доньки «...доколе...графиня Елена не вступит в супружество с родственником моею» чи «...если бы она дочь моя графиня Елена при жизни моей в замужество не вышла в таком случае по смерти моей должна сие селение Жаботин перейти тот час в точное и потомственное ее дочери моей владение...». До цього часу «...я граф оставляю сие селение Жаботин со всеми с него доходами в моем владении как по сие время состояло и обязуюсь платить все казенные долги и повинности следуемые с того селения Жаботина из тех доходов А потому она дочь моя графиня Елена сего селения ни продать ни заложить и ни в какие крепости укрепить никому без дозволения моего не может». До того ж граф О.М. Самойлов «...не должен того селения Жаботина никому ни продать ни заложить и ни в какие крепости укрепить» [5]. У другому акті наголошувалося, що виділення с. Жаботин гр. О.М. Самойлов здійснює «...желая старшей моей дочери графине

.....
Елене учинить при жизни мой приличное и соразмерное состояние моему награждению» [6]. Причини його появи роз'яснювалися у самому документі: «...хотя сие селение Жаботин и должно числится в пред за нею дочерью моею, но как я сам ныне имея намерение в том селе сделать разные хозяйственные заведения, то предоставляя себе право под залог одного как у частных людей, так и в казенных местах занимать деньги» [7]. Змінилися і умови набуття графинею О. Самойловою прав власності на с. Жаботин: «...оное селение Жаботин может она дочь моя получить в собственное ее владение и распоряжение тогда токмо, когда я то учинить заблоразсужу или после моей кончины» [8]. За обома кріпосними актами О. Самойлова відмовлялася від претензій на інші помістя батька після його смерті.

Однак с. Жаботин перейшло у її володіння лише через 14 років. 9 липня 1824 р. Санкт-Петербурзька палата цивільного суду 2-го департаменту затвердила прохання нащадків О.М. Самойлова щодо виділу О.М. Захаржевській, уродженій Самойлової, вже не село, а містечко Жаботин відповідно до рядного запису [9].

Продавала маєтки і сестра графа О.М. Самойлова К.М. Давидова, однак не в такій значній кількості. Очевидно, всі зміни у володінні підлягали єдиній меті: забезпечити якомога доцільніші виділи дітям. Зокрема, дочці Софії, при одруженні з Андрієм Михайловичем Бороздіним, відокремлено сс. Тенетинка, Ярове, Копійчине, Телепине, Лебедівка, Плякове, Радиванівка. Згодом їй відійшло і с. Пастирське.

На 12 січня 1812 р. у власності С.Л. Бороздіної залишилося с. Телепине, Радиванівка, Пастирське та придбане від брата Петра Давидова с. Уляніне. Зазначимо, що цього ж числа між Софією та Андрієм Бороздіними було укладено договір, за яким указані маєтності «по дружескому согласию и родительскому подвигу о благосостоянии детей наших» віддали в попечіння та управління К.М. Давидовій і її синові генералу від кавалерії М.М. Раєвському.

Однак К.М. Давидова, de-jure передавши право власності на маєтності дітям, de-facto продовжувала ними розпоряджатися і жодна транзакція не могла відбутися без її відома. Лише у 1810-х рр. вона поступово почала послаблювати контроль над власністю дітей і передавати виділені раніше помістя нащадкам. Про це засвідчують продажі, здійснені П.Л. Давидовим С.Л. Бороздіній на с. Уляніне (15 лютого 1818 р.) та О.Л. Давидовим І.Ф. Красовському на села Красноселиця, Ставидла та Хайнівку (24 січня 1812 р.), колишньому підсудку Звенигородського повітового суду М.А. Кольнарському та П.О. Нєзваєвському на с. Бондурівку (27 грудня 1810 р.) [10].

Очевидно, такі зміни пов'язувалися іншим чинником. На кінець 1810-х рр. стан здоров'я К.М. Давидової не відзначався стабільністю. Так 4 лютого 1819 р. вона подала прохання щодо звільнення її від управління помістями дочки Софії через погіршення здоров'я, а вже у травні 1819 р. просила повернути ті ж маєтності в управління у зв'язку з покращенням самопочуття [11]. Все це в комплексі призводить до того, що К.М. Давидова відмовляється від патерналістської політики і передає помістя дітям. При цьому вона не змогла повністю відійти у тінь і разом з сином В.Л. Давидовим брала активну участь в управлінні його часткою.

В іншому руслі відбувалося формування на терені *Смілянського графства* доволі потужної маєтності Раєвських, які також були кровноспоріднені з «домом» Самойлових. Так її фундатор – Микола Миколайович Раєвський – син від першого шлюбу К.М. Давидової та племінник гр. О.М. Самойлова. Саме останній продав М.М. Раєвському 31 серпня 1806 р. с. Сунки з 575 рев'язькими душами та 3750 дес. за 57 500 асигнацій [12]. Порівняльний аналіз цін на проданні О.М. Самойловим маєтності терену смілянської власності Г.О. Потьомкіна засвідчує цікавий факт: вартість помість, що перейшли до племінника М.М. Раєвського була у кілька разів нижчою, ніж за якою продавалася решті дворян (за співвідношенням кількості селян, площі землі та сплачених коштів). Це дає змогу стверджувати, що родинні зв'язки відігравали чи не першу роль у ціноутворюючій політиці на купівлю-продаж помість. Підтвердженням такої думки є також продаж 1 лютого 1805 р. с. Бузуківця все тому ж М.М. Раєвському та 5 лютого 1805 р. гр. О.М. Самойловим с.с. Чубівки та Солопівки племінниці С.Л. Бороздіній, уродженій Давидовій [13]. Водночас, 30 вересня 1814 р. дружина М.М. Раєвського Софія Олексіївна Раєвська придбала у О.М. Самойлова с. Залевки (1969 ½ дес.) за 106 050 асигнацій [14]. Це дає можливість говорити про те, що родинний чинник впливав на ціну купівлі-продажу помість у випадку безпосередньої кровної спорідненості.

Аналіз купівлі-продажу маєтностей генерал-майора М.П. Висоцького і Д.М. Лопухіна засвідчив, що помістя переходили до дворян, не пов'язаних родинними стосунками з

нащадками Г.О. Потьомкіна (виняток становлять виділи К.М. Давидової своїм дітям та О.М. Самойлової дочці Олені).

В іншому руслі трансформувалася частка Енгельгардтів: транзакції відбувалися, в основному, в середині «дому». Так 14 січня 1798 р. Н.В. Шепелева віддала В.В. Енгельгардту під заставу частину спадку – села Шелепухи (243 р.д.), Кумейки (188 р.д.), Михайлівку (157 р.д.), Березняки (125 р.д.), Плеваки (82 р.д.), Гуту Станіславову (38 р.д.), Петрики (133 р.д.). За це він зобов'язувався сплатити долю боргу Г.О. Потьомкіна, який припадав на Н.В. Шепелеву – 85 000 руб. У разі смерті останньої ця маєтність назавжди залишалася у В.В. Енгельгардта без поділу з рештою спадкоємців [15]. Очевидно, такий проект був покликаний зберегти маєтність у середині роду та врятувати від можливого розорення.

Підтвердженням цього є і той факт, що 20 червня 1803 р. В.В. Енгельгардт придбав у Н.В. Шепелевої решту її частки спадку, а саме Кирилівку, Пединівку, Журавку, Сегединці, Моринці, Майданівку, Будище, а згодом – ще й Верещаки та хутір шляхтича Кобельського в містечку Вільшані [16]. У такий спосіб він фактично стає власником двох-шостих частин маєтностей, які припадали на «коліно» Енгельгардтів.

Опрацьований матеріал дозволяє стверджувати, що, на відміну від брата В.В. Енгельгардта та сестер – графинь К.В. Літта, О.В. Браницької, які направляли свою діяльність не лише на збереження, а й укрупнення своїх маєтностей на терені Смілянського графства, – княгиня В.В. Голіцина доволі індивідуально ставилася до своєї частки спадку, отриманої від Г.О. Потьомкіна. На це вказує один з пунктів доручення, засвідченого 7 січня 1809 р. в Московській цивільній палаті, на управління Козачанським ключем підполковнику Федору Андрійовичу Рилєєву. У ній відзначалося, що він має право або здавати помістя в оренду, або продавати його частинами [17].

Можливо, подібне ставлення до своєї частки спадку Смілянського графства було і у княгині Т.В. Юсупової. Вона 15 грудня 1808 р. уклала з графом Северином Львовичем Потоцьким контракт на продаж с.с. В'язівка, Орлівця, Буди-Орлівецької, Ксаверівки, Калинівки та Теклиного [18]. Решта населених пунктів – села Воробіївка, Бабиці, Буда-Воробіївська, слободи Лука, Миронівка і Гута Межирицька – опинилися у власності графа К.В. Літта. Відомо, що 13 лютого 1811 р. між сестрами підписано контракт купівлі-продажу на села Бабиці та Попівку [19]. Це наводить на думку, що й інші населені пункти перейшли безпосередньо від княгині Т.В. Юсупової до графа К.В. Літта внаслідок подібних транзакцій.

Подальші видозміни спадку «дому» Енгельгардтів пов'язуються з наступними подіями. У 1816 р. помирає княгиня В.В. Голіцина і вже 31 січня того ж року, відповідно до її заповіту від 13 квітня 1815 р., *«предоставляющего оставшееся по ней княгине Голицыной имение в моем (графини О.В. Браницькой – Автор) распоряжение с тем чтобы на уплату долгов продать оное»* продано хорунжому колишніх польських військ Антону Яковичу Савецькому і його дружині Мар'ї Миколаївні с. Товсту з 534 руб. за 213 600 руб. [20]. Решта Козачанського ключа була розподілена наступним чином між синами В.В. Голіциної: села Козацьке, Княжа, Чичиркозівка та Павлівка – князю Сергію Сеогійовичу, а с. Топильна – князю Олександрі Сергієвичу [21].

1828 р. помирає В.В. Енгельгардт. Ця смерть мала наступні наслідки. З одного боку, маєтності, які він орендував у сестри Н.В. Шепелевої, поверталися у власність останньої. З іншого, за духівницею В.В. Енгельгардта від 22 лютого 1804 р. його володіння мали бути розділені у такий спосіб: родові залишається всередині роду Енгельгардтів, а придбане переходить у власність усиновлених ним Андрію, Василю, Павлу, Олександрі та Катерині [22]. Отже, у власність останніх перейшли помістя, які В.В. Енгельгардт придбав у Н.В. Шепелевої, а саме: сс. Кирилівка, Пединівка, Сегединці, Журавку, Моринці, Будища, Майданівку та хутір Кобельського у містечку Вільшаній. Варто згадати, що за виділом сестер Олександри та Катерини Енгельгардтів та за роздільним актом між братами від 29 жовтня 1828 р. вищеперераховані маєтності перейшли до П.В. Енгельгардта [23].

Смілянська частка В.В. Енгельгардта, яка вважалася складовою всіх родових маєтностей, була поділена на п'ять рівних частин між сестрами – графинею О.В. Браницькою, Н.В. Шепелевою, княгині Т.В. Юсуповою та нащадками графа К.В. Літта й княгині В.В. Голіциної 21 січня 1830 р.

Достовірно відомо, що Н.В. Шепелева 21 січня 1830 р. здійснила дві купчі кріпості з сестрою – графинею О.В. Браницькою. За першою вона продала маєтності, які отримала за розділом смілянського спадку Г.О. Потьомкіна і здавала в оренду В.В. Енгельгардту, а саме так

званий Кумейський ключ: с.с. Кумейки, Михайлівку, Березняки, Шелепухи, слободи Гута Мошенська, Станіславка (Черкаський повіт) і с. Петрики (Звенигородський повіт) з 1 204 р.д. за 457 520 рублів [24]. За другим – села Воронівку, Вербівку та Зелену Діброву з 1 408 р.д., які отримала після розділу смілянських родових маєтностей В.В. Енгельгардта, за 535 040 асигнаціями [25]. Варто зазначити, що в подальшому між Н.В. Шепелевою, О.В. Браницькою, з одного боку, та П.В. Енгельгардом, з іншого, протягом кількох років велися суперечки за Кумейський ключ.

Позбулися своєї частки потьомкінського-енгельгардтівського спадку і нащадки В.В. Голіциної, які продали Є.К. Воронцовій, уродженій графині Браницькій, помістя «... *после кончины родного дяди моего действительного тайного советника и кавалера Василия Васильевича Енгельгардта, оставшемся имений, с части третьей Белозирской на дом наши князей Голициних, доставшейся*». Зазначимо, що осередям цієї частки стали села Білозір'я, Байбузи та слобода Василівка, до яких було прирізано землю з сусідніх Вільшанських і Тарасівських маєтностей.

Відомості про володіння княгині Т.В. Юсуповою в подальші роки часткою, отриманою по смерті брата В.В. Енгельгардта, відсутні. Це дозволяє припустити, що і вона врешті-решт «позбулася» своєї долі у такий же спосіб, як і Н.В. Шепелева та Голіцини.

Отже, можна окреслити наступні висновки. Смілянське графство, після розподілу між спадкоємцями князя Г.О. Потьомкіна, розділилося на три частини, що перебували у своєрідній єдності, продиктованій кровною спорідненістю. Однак на початку ХІХ ст. представники кожного «дому» почали самостійно, без втручання братів сестер, розпоряджатися своєю часткою спадку. Це зумовлювалося тим, що до цього часу було підписано низку «мирових угод», роздільних актів etc, які затвердили остаточний розподіл маєтностей безпосередньо між представниками «домів». Розпочався активний процес трансформації володінь. Передусім для нього став характерний перехід маєтностей до нових власників. Серед них можна виділити дві групи:

1. Місцева еліта. Це польські шляхтичі, які обіймали різні адміністративні посади або у тому повіті, в якому безпосередньо розташовувалося їх володіння, або ж у сусідніх. Зазвичай вони купували одне-два помістя.

2. Новоприйшле російське дворянство. В основному, воно обіймало вищі військові та адміністративні чини в Російській імперії. Вони купували по кілька населених пунктів, об'єднуючи їх у нові, доволі потужні помістя.

Отже, можна стверджувати, що абсентеїзм був притаманніший саме для другої групи. Це пояснюється тим, що її представники, зайняті державною службою, фізично не могли брати активну участь в управлінні помістями, а тому знаходили вірних повірених. Водночас, першопочатково саме завдяки їм відбувалася господарчо-економічна розбудова придбаних помість, оскільки вони мали значно більші ресурси, ніж репрезентанти місцевого дворянства.

Загалом у першій третині ХІХ ст. у власності спадкоємців Г.О. Потьомкіна залишилося близько 58% маєтностей колишнього Смілянського графства. Водночас, тенденція збереження володінь не була характерною для всіх племінників та племінниць Г.О. Потьомкіна. Наприклад, граф О.М. Самойлов «позбувся» близько 68% спадку, а В.В. Енгельгадт, графиня О.В. Браницька та К.В. Літта скуповували володіння у сестер.

Таке співвідношення говорить про те, що у трансформаційних процесах домінуючу роль відігравав не лише економічний чинник, а й суб'єктивне ставлення до маєтності. Підтвердженням того є й той факт, що спадкоємці Г.О. Потьомкіна були представниками найелітарнішої верхівки дворянства Російської імперії. На цьому тлі доволі сумнівно виглядало намагання вирішити свої боргові питання шляхом продажу помість. Крім того, інформації про наявність критичної економічної ситуації у маєтностях немає (за винятком Кам'янської маєтності В.Л. Давидова).

Мотивацією до нарощування володінь слугувало намагання не лише залишити нащадкам значні статки, а й забезпечити їх достойний розділ. Так В.В. Енгельгардт усиновив п'ятьох дітей. За тогочасним російським законодавством, вони не мали права на родові помістя. Отже, він і придбав майже всю частку Н.В. Шепелевої, щоб забезпечити їх майбутнє. Подібним чином, очевидно, діяли і графині О.В. Браницька та К.В. Літта.

Поряд із значними помістями тут існували також своєрідні «володіння у володінні», що виникли у результаті надання прав на користування та власність князями Любомирськими. Існування таких вкраплень фактично повністю залежало від вотчинного власника. Якщо

більшість прав були спочатку затверджені Г.О. Потьомкіним та пізніше деякими його спадкоємцями, то в майбутньому вони (володіння) створили цілий ряд прецедентів для конфліктів. Останні іноді затягувалися на роки і, в основному, вирішувалися не на користь вотчинників. Власники часто використовували наявність прав для конфліктів за межування з сусідніми поміщиками.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Мариновський Ю., Удовик І. Документи про смілянську маєтність (Смілянщину) Г.О. Потьомкіна (1787-1796/1797): ще одне трактування // Архіви України. – 2008. – № 5–6.
2. Судиненко М. Материалы для отечественной истории. – Т. 2. – К., 1855.
3. На жаль, автором не виявлено оригінальних документів купівлі-продажу на с.с. Косарі та Грушківку. Тому не відомо, хто саме з кн. Яблоновських вчинив продаж. Див.: Державний архів Черкаської області (далі – ДАЧО). – Ф.832. – Оп.2. – Спр. 1. – Арк. 30 зв.; Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАУ, м. Київ. – Ф. 486. – Оп.4. – Спр. 23.
4. Після смерті гр. О.М. Самойлова над його власністю було запроваджено опіку, яку зняли лише у 1824 р. Спадкоємцями всього майна стали вдова Катерина Сергіївна Самойлова, уроджена кн. Трубецька, син гр. Микола Самойлов, дочки гр. Софія Бобринська та гр. Олена Захаржевська. Цікаво, що у самому проханні згадуються рядна від 10 травні 1810 р., за якою гр. О.О. Самойлова отримувала від батька с. Жаботин, Черкаського повіту, Київської губернії та с. Іванівське, Карачевського повіту, Орловської губернії. Див.: ДАЧО. – Ф.832. – Оп.2. – Спр.3.
5. ЦДІАУ, м. Київ. – Ф. 484. – Оп.3. – Спр. 71.
6. Там само. – Ф. 486. – Оп.1. – Спр.2182.
7. ДАЧО. – Ф.844. – Оп. 2. – Спр.3. – Арк. 262зв.-265, 359зв-361зв, 376зв-378зв; ЦДІАУ, м. Київ. – Ф.484. – Оп.3. – Спр.16.
8. ЦДІАУ, м. Київ. – Ф.484. – Оп.3. – Спр.5.
9. ЦДІАУ, м. Київ. – Ф.484. – Оп.3. – Спр. 53.
10. ДАЧО. – Ф.844. – Оп.2. – Спр.2.
11. Очевидно, мова йде про продаж 16 січня 1817 р. дворянином Адамом Кобельським, за довіреністю від батька Осипа Адамовича Кобельського, нерухомої власності біля урочища Кудріна, «входящей часть земли в имение графа Браницкого» 3 дес. 2010 саж. та «состоящее Киевской губернии Звенигородского повета внутри имения Его ж Высокопревосходительства Енгельгарда в местечке Ольшаной, около оною и хутор называемом Кудрино, а именно в местечке Ольшаной жилой двор со всем строением, так же и в хуторе Кудрином, дом со всем строением, огородами, огорожами оных садами и ставами». (ЦДІАУ, м. Київ. – Ф.484. – Оп.3. – Спр. 53.
12. ЦДІАУ, м. Київ. – Ф. 486. – Оп.1. – Спр.1497.
13. ДАЧО. – Ф.844. – Оп.2. – Спр.9.
14. Там само. – Ф.484. – Оп.3. – Спр. 53.
15. Там само. – Ф.486. – Оп.1. – Спр. 1952.
16. Там само. – Ф. 484. – Оп.5. – Спр.44.
17. Там само. – Ф. 661. – Оп.1. – Спр. 114.
18. Там само. – Ф. 844. – Оп.2. – Спр. 44. – Арк. 83–84в.; ЦДІАУ, м. Київ. – Ф.484. – Оп.3. – Спр. 225.
19. ЦДІАУ, м. Київ. – Ф.484. – Оп.3. – Спр. 225.

Удовик И.А. СУДЬБА СМЯЛЯНСКОГО ПОМЕСТЬЯ КНЯЗЯ Г.О. ПОТЁМКИНА-ТАВРИЧЕСКОГО (1791 ГГ. – I ПОЛ. XIX В.)

В статье отслеживается судьба «Смялянского поместья» князя Г.О. Потёмкина. Доказано что для русских дворян – владельцев наделов «Смялянского графства» было характерным управление поместьями посредством управителей (абсентеизм). Во время их управления экономическое развитие которых достигло своего апогея

Ключевые слова: поместье, Г.Потёмкин, Смялянское графство, абсентеизм

Udovuk I.A. THE DESTINY OF SMELYANSKAYA FARMSTEAD OF DUKE G.O. POTEKIN - TAVRIASKIA (1791 – I PART OF XIX CENTURY)

The article examines the fate of « Smelyanskaya County» Prince G.O. Potemkin. Proved that for Russian nobility - the owners of plots « Smelyanskaya County» was characterized by managers of estates (absenteeism). According to their management has been an economic development estates.

Key words: property, G.O. Potemkin, Smelyanskaya County, absenteeism.

ШКІЛЬНЕ МЕЦЕНАТСТВО ГРАФІНИ ОЛЕКСАНДРИ ВАСИЛІВНИ БРАНИЦЬКОЇ

У статті розглянуто основні меценатські кроки графині О. В. Браницької щодо церковноприходської освіти. На основі аналізу існуючих джерел автор простежує еволюцію меценатства аристократки та її внесок у поширення масової початкової освіти у XIX ст.

***Ключові слова:** Церковнопарафіальна школа, державна школа, меценатство, графиня, генерал-губернатор, митрополит.*

Графиня О. В. Браницька була однією з найбільших землевласниць Російської імперії першої половини XIX ст. Її маєтки були розташовані на Київщині (Білоцерківщина, Богуславщина, Рокитнянщина, київське Полісся), Черкащині, Поділлі (містечко Зінківці з прилеглими селами), Волині (Шацьк, Любомль з найближчими селами) тощо. Усього графині належало 229 населених пунктів Правобережної України. Аристократка, маючи потужні матеріальні можливості, вписала кілька надзвичайно яскравих сторінок в історію меценатства на українських землях. Відомо, що на її кошти споруджено понад два десятки православних церков, частина з яких збереглися і донині. Не менш вагомим було і меценатство графині щодо церковнопарафіальних шкіл, яке стало органічною частиною церковної доброчинності.

Поряд з цим, вивчаючи історію теоретичної педагогіки, науковці не завжди приділяють достатньо уваги історії шкільної практики – зокрема, історичному розвитку церковнопарафіальних шкіл. Дана частина історії освіти є найменш дослідженою. Якщо ж врахувати, що на Київщині, Поділлі та Волині церковнопарафіальні школи становили абсолютну більшість початкових навчальних закладів, то актуальність висвітлення такої проблематики є очевидною.

Метою нашого дослідження є окреслення масштабів одного з найпомітніших меценатських кроків щодо церковнопарафіального шкільництва Правобережної України, який було здійснено графинею Олександрою Василівною Браницькою. Серед завдань дослідження слід назвати висвітлення неопублікованих донині історичних документів щодо шкільного меценатства графині О. В. Браницької, вивчення різних аспектів графського меценатства та його наслідків для розвитку церковно-шкільної справи Київської митрополії XIX ст.

Підприємницька та меценатська діяльність графської родини Браницьких охоплювала не лише Україну, але й такі далекі один від одного краї, як США і Китай, Бразилію й Гонконг, Уссурійський край і Єгипет, Росію й Алжир, Туреччину і Францію, Індію й Англію, Туніс і Румунію, Польщу та Перу. Відповідно, ім'я графів Браницьких є досить відомим не лише професійним історикам. Водночас у вітчизняній історіографії ще й досі не існує гідного монографічного дослідження щодо життя та діяльності цієї аристократичної родини. Книга Є. А. Чернецького «Браницькі герба Корчак» є звичайною компіляцією мемуарів і рівно наполовину складається зі спогадів Анни Вольської, прізвище якої не згадано на обкладинці [1]. Крім того, в даній книзі практично відсутня архівна джерельна база, хоча в архівосховищах України та Росії зберігаються десятки тисяч документів, що висвітлюють життя та діяльність графів Браницьких. Меценатству графської родини Є. Чернецький приділив мінімум уваги.

В одному з наших монографічних досліджень, присвяченому розвитку історії шкільної справи на Київщині XIX - початку XX ст. ми торкаємося названої проблематики, але не акцентуємо на ній уваги, оскільки монографія не мала завдання детального висвітлення шкільного меценатства [2]. Неординарність та масштабність даного прикладу шкільного меценатства потребує окремого дослідження.

Освітнянське меценатство графині Олександри Василівни Браницької розпочалося не з українських земель, де в першій половині XIX ст. було обмаль навчальних закладів, а з Санкт-Петербурга. Життя графині було тісно пов'язане з «Північною Пальмірою», адже О. Браницька (в дівоцтві – Енгельгардт) довгий час була улюбленою фрейліною російської імператриці Єкатерини II і мешкала то в Зимовому, то в Таврійському палаці столиці Росії. Після смерті Єкатерини II графиня змушена була виїхати до столиці своїх українських маєтностей – Білої Церкви. Але при цьому аристократка ніколи не забувала про молодість, проведену в столиці. Як свідчить одна з російських дослідниць, «в 1821 г. А. В. Браницкая передала імператрице

.....
Марии Федоровне 400 000 рублей на содержание в училище ордена Святой Екатерины семи пансионеров «в знак благодарности за бесчисленные благодеяния, полученные от благотворительницы её, блаженной памяти покойной императрицы Екатерины Алексеевны». Графиня просила императрицу-мать, под покровительством которой находились подобного рода заведения, чтобы три пансионеры были из Смоленской губернии, из фамилии Энгельгардтов и Потемкиных, и чтобы они «молились Всевышнему за благотворительницу, которой сим обязаны будут» [3, с. 82].

У Державному архіві Російської Федерації нами віднайдені документи, котрі свідчать про продовження цієї історії. У подальшому графиня заповіла на утримання пансіонерок ще 50000 крб., за що удостоїлася особистої подяки імператриці Марії Федорівни. У листі імператриці-матері йшлося:

«Графиня Александра Васильевна!

Я имела удовольствие получить письмо Ваше от 16 августа о новом пожертвовании, делаемом вами для довершения благотворительного распоряжения, которым вы ознаменовали уже благодарность свою к Блаженным памяти любезнейшей моей свекрови ИМПЕРАТРИЦЕ ЕКАТЕРИНЕ АЛЕКСЕЕВНЕ. С таким же душевным удовольствием, с каковым содействовала я первому благу подвигу вашему, исполнила я и ныне желание ваше и дала соответствующие оному повеления Советам Опекунским, учрежденным при Екатерининском училище, дабы проценты с вносимого вами капитала 50000 рублей обращены были со временем на дополнение платежа за пансионеров ваших, когда оный вместе с общою доровизною возвысится.

Будьте уверены впрочем, что я всегда радуюсь случаю изъявить вам отличное уважение и доброжелательство, с каковым пребываю вам благосклонною. Мария.» [4, арк. 35].

Якщо графиня не пошкодувала майже півмільйона карбованців «важкою» царською валютою на утримання своїх землячок зі Смоленщини в далекому Санкт-Петербурзі, то вона вочевидь мала всі можливості утримувати навчальні заклади і в своїх українських маєтностях. Але проблема полягала в тому, що в часи існування кріпацтва на Правобережній Київщині кріпаки практично не отримували освіти. Лише одиниці з них могли навчитися грамоти у приватному порядку в дяка чи священника. Організованої освіти для простолюду практично не існувало.

Царський указ 1805 р., який пропонував духовенству відкривати подібні сільські школи, на Правобережній Київщині не виконувався і цьому були свої об'єктивні причини [5, с. 29]. Така ж доля чекала і «Правила для навчання селян», затверджені імператором Ніколаєм I у 1828 р. [6, с. 187-188]. У 1836 та 1837 рр. були видані укази Святійшого Синоду Руської Православної Церкви, котрі вже більш ґрунтовно вимагали від духовенства відкривати школи для селян [2, с. 15-17]. У 1842 р. київський митрополит Філарет (Амфітеатров) повідомив губернську владу, що у ввіреній йому Київській митрополії відкрито 225 шкіл, в яких навчалось 2006 учнів [7, арк. 221].

Процес фундації масового шкільництва зрушив з місця, але був оманливим. По-перше, школи засновувалися майже виключно у державних маєтностях і абсолютна більшість кріпацького населення залишалася без елементарної освіти. По-друге, ці школи не мали належної матеріальної бази і не користувалися фінансовою підтримкою держави. Їх функціонування трималося на ентузіазмі прогресивного священства та авторитеті митрополита Філарета (Амфітеатрова), котрий сучасною Українською Православною Церквою причислений до лику святих. Після смерті вищеназваного архієрея більшість з 225 шкіл припинили свою діяльність. Збереглися одиниці в найзаможніших парафіях, але й вони не дочекалися скасування кріпацтва.

Саме в часи започаткування цих освітніх процесів графиня О. В. Браницька складала свій заповіт, у якому визначила колосальну для того часу суму в 1000000 крб., відсотки з якої мали асигнуватися на покращення побуту кріпаків у колишніх маєтках графині-меценатки. Але в часи існування кріпацтва не було соціальних служб і тому цей капітал довгий час не знаходив собі застосування. Після смерті графині (1838 р.) він ще кілька десятиліть (!) пролежав у банку, невпинно збільшуючись внаслідок наростання відсотків.

Відповідно, оригінальною рисою шкільного меценатства графині О. В. Браницької стало те, що воно відбувалося вже після її смерті.

Напередодні скасування кріпацтва (в 1859 р.) у столиці неозорих володінь графів Браницьких (Білій Церкві) настоятель місцевої Спасо-Преображенської церкви відкрив систему з чотирьох постійнодіючих шкіл нового індустріального типу [8, с. 57-62]. Це були школи,

звичні для нашого часу – з наперед розробленою програмою, набраним штатом вчителів тощо. Наявність в одному містечку відразу чотирьох шкіл для Російської імперії того часу було настільки екзотичним явищем, що про них писали всі провідні гуманітарні пресові органи. Так головне освітянське видання Росії журнал «Народное образование» назвав чотири білоцерківські школи «предвесницами образования по всей России» [9, с. 108]. Білоцерківський приклад освітництва мав далекосяжні наслідки: він отримав особисте схвалення російського імператора Александра II і єпархіальні архієреї Київщини, Поділля та Волині стали вимагати від підлеглого духовенства відкриття подібних навчальних закладів по парафіях [10, с. 393]. І вже в 1862 р. лише в Київській митрополії налічувалося 1335 церковнопарафіяльних шкіл нового типу [2, с. 20]. Київщина стала епіцентром поширення модерного шкільництва в Росії [11, с. 520].

• Розквіт шкільної освіти гальмувався відсутністю коштів. І на початку 80-х років XIX ст. місцева влада згадала про капітал, залишений графінею О. Браницькою. Тогочасний київський митрополит Платон (Городецький) порушив перед губернською владою питання про доцільність використання відсотків з капіталу на розвиток освіти в маєтках давно померлої графині. Цю справу розглядало кілька міністрів Російської імперії і всі вони вирішили, що подібне використання капіталу графині-меценатки буде вельми доцільним. Наприклад, тогочасний міністр освіти Росії писав київському генерал-губернатору наступне:

• «Из духовного завещания графини Александры Васильевны Браницкой можно видеть, что проценты с оставляемого ею в пользу крестьян капитала в миллион рублей ассигнациями должны идти на поддержку их благосостояния через восполнение добрым и рачительным крестьянам в правильных и независимых от рачения их нуждах. Таким образом, графиня А. Браницкая желала оказать помощь нуждающимся крестьянам и, следовательно, не представлялось бы вполне правильным дарование этой помощи обуславливать пожертвованиями со стороны крестьян, предполагающим значительную их состоятельность, так как устройство здания для школы и полное содержание дома можно возложить только на зажиточные общества» [12, арк. 27 зв.]. Відповідно, міністерство дозволило користуватися відсотками з капіталу церковнопарафіяльним школам, котрі існували в бідніших містечках та селах.

• Про це було досягнуто домовленості між київським генерал-губернатором О. П. Ігнатієвим та митрополитом Київським та Галицьким Платоном (Городецьким). У листі до генерал-губернатора владика писав, що «хорошо поставленные школы в тех местностях, где имеются штундисты, воспитывая детей в духе Православной Церкви, будут ограждать население от увлечения в заблуждение, а образование церковных хоров, способствуя большему благолепию церковного богослужения, может оказать благотворное влияние на ослабление штундизма» [13, арк. 25]. Це значить, що такі школи мали не лише навчально-виховну, але й місіонерську мету. І з огляду на їхню багатофункціональність влада вирішила надавати відсотки з капіталу на утримання саме парафіяльних шкіл. Було обрано 42 школи тогочасної Київщини, між якими щороку стала розподілятися сума в 7455 крб.

• Кожній школі було визначено окрему суму щорічного асигнування, котра коливалася від 50 до 200 крб. У Васильківському повіті кошти з капіталу графині-меценатки надходили до Гребінок, Кодаків, Кожанки, Потіївки, Прусів, Синяви, Троцького, Фурсів, Чупири, Яблунівки; у Канівському повіті – до Мисайлівки; у Таращанському повіті – до Антонівки, Бовкуна, Брилівки, Великої Вовнянки, Кирданів, Косяківки, Плоского, Попружної, Розумниці, Ріжок [13, арк. 21].

• Чутки про виділення коштів з капіталу О. В. Браницької швидко поширилися Київщиною. І з різних маєтностей графів Браницьких до Києва стали надходити прохання про надання частини цих коштів на утримання місцевих шкіл. Так у 1887 р. мешканці поліського с. Ніжилович прохали губернатора «об устройстве сельского училища на средства графини госпожи нашей Браницкой» [14, арк. 4]. На іншій околиці графських володінь – у с. Великополовецькому – аналогічну громадську постанову було прийнято двома роками пізніше [15, арк. 2]. Втім, далеко не всі подібні прохання були задоволені губернською владою.

• Незважаючи на це, заповіт графині О. В. Браницької став найвагомішим прикладом індивідуального провінційного шкільного меценатства Київщини XIX ст. Кошти з капіталу меценатки довгий час використовувалися виключно на потреби церковнопарафіяльних шкіл, які виразно домінували в регіоні. Проте згодом частина коштів, визначених заповітом

О. Браницької, була використана і на потреби державної освіти – саме вони стали матеріальним фундаментом для будівництва міністерських навчальних закладів у Розкішній та Кожанці.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Євген Чернецький. Браницькі герба Корчак. – Біла Церква: Видавець О. Пшонківський, 2003. – 132 с.
2. Володимир Перерва. Історія шкільництва в містах і селах Київщини XIX – початку XX ст. – Біла Церква: Видавець О. Пшонківський, 2008. – 672 с.
3. Альбіна Данилова. Ожерельє светлейшого. Племянницы князя Потемкина. – М: Эксмо, 2009. – 608 с.
4. Державний архів Російської Федерації. – Ф. 741. – Оп. 1. – Спр. 8. – Арк. 1-35.
5. Перерва В. П. Г. Лебединцев і започаткування масової церковноприходської освіти // П'яті краєзнавчі читання імені о. Петра Лебединцева. – С. 29–41.
6. Володимир Перерва. Православне Наддніпрянське у XIX столітті. – Біла Церква: Видавець О. Пшонківський, 2004. – 256 с.
7. Центральний державний історичний архіву м. Києві. (Далі – ЦДІАУ в м. Києві). – Ф. 127. – Оп. 998. – Спр. 2. – Арк. 1–234.
8. Володимир Перерва. Преображенський кафедральний собор у місті Біла Церква. – Біла Церква: Видавець О. Пшонківський, 2004. – 64 с.
9. Булашев Г. Очерки деятельности по народному образованию Арсения Москвина, митрополита Киевского и Галицкого // Народное образование. – 1896. – Кн. 4. – С. 95–116.
10. Лебединцев П. Открытие первых школ в Киевской губернии // Киевские епархиальные ведомости. – 1864. – № 12. – С. 385–402.
11. Григорьев В. Исторический очерк русской школы. – М., 1900. – 784 с.
12. ЦДІАУ в м. Києві. – Ф. 707. – Оп. 225. – Спр. 213. – Арк. 1–30.
13. ЦДІАУ в м. Києві. – Ф. 442. – Оп. 618. – Спр. 8а. – Арк. 1–34.
14. ЦДІАУ в м. Києві. – Ф. 707. – Оп. 296. – Спр. 117. – Арк. 1–6.
15. ЦДІАУ в м. Києві. – Ф. 707. – Оп. 296. – Спр. 68. – Арк. 1–8.

Перерва В.С. ШКОЛЬНОЕ МЕЦЕНАТСТВО ГРАФИНИ АЛЕКСАНДРЫ ВАСИЛЬЕВНЫ БРАНИЦКОЙ

В статье рассмотрены основные меценатские шаги графини А. В. Браницкой в области церковноприходского образования. На основе анализа существующих источников автор прослеживает эволюцию меценатства аристократки и ее вклад в распространение массового начального образования в XIX в.

Ключевые слова: Церковноприходская школа, государственная школа, меценатство, графиня, генерал-губернатор, митрополит.

Pererva V.S. THE PATRONAGE OF SCHOOL BY COUNTESS A. V. BRANICKY

This article touches upon the main patronized steps of Countess Olexandra Vasylyvna Branytska concerning the parish schools. On the basis of the existing sources, the author retraces the evolution of aristocrat's patronage and her contribution to the spread of mass primary education in the 19th century.

Key words: patronage, concerning the parish schools.

УДК 94 (477) «18»

С.С. Богатчук

УКРАЇНСЬКЕ ЧУМАЦТВО В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX СТ.

У статті відповідно до архівних та наукових джерел характеризуються особливості формування чумацького промислу в першій половині XIX ст., які відзначають, що серед українських ремесел та промислів він був найбільшим та відіграв важливу роль у розвитку внутрішньої та зовнішньої торгівлі, сільського господарства та промисловості.

Ключові слова: чумац, чумацький промисел, торгівля, шляхи сполучення.

Характеризуючи стан наукової розробки проблеми, відзначимо, що історію чумацтва почали ще досліджувати в XIX – на початку XX ст. І. Рудченко, Д. Яворницький визначили деякі характерні риси промислу, систематизували відомості про його матеріальну та

соціонормативну культуру. Дослідження Н.Букатеви́ча торкається соціально-економічних аспектів чумацького промислу на Півдні України.

Дослідженню цієї проблеми присвячені праці істориків ХХ ст. О.О.Нестеренко, І.О. Гуржія, М.Яворського, М.Слабченко, Т.І. Лазанської. Історик І.Слабєєв дослідив ряд історичних та соціально-економічних аспектів чумацтва.

Метою дослідження є висвітлення ролі чумацького промислу в економічному розвитку України в першій половині ХІХ ст.

Важливість даного дослідження відзначається в необхідності розкрити суть чумацтва та його поширення в Україні.

На початку ХІХ ст. в зв'язку з швидким заселенням Степової України та розвитком чорноморської торгівлі основна роль в перевезенні вантажів належала чумакам [1, с. 361]. Вони стали зв'язуючою ланкою в єднанні різних частин українських земель.

Чумацтво заслуговує особливої уваги тому, що в ХІХ ст. розвивалося як торговельний, так й торговельно-візницький промисел. Чумацький промисел передусім пов'язувався з соляною торгівлею. Завезення чумаками солі і продаж її в Україні на середину ХІХ ст. досягло 131 тис. т. щорічно [2, с. 29]. Основними чинниками, що вплинули на виникнення та розвиток чумацтва, були наступні: відсутність на більшості території України покладів солі як одного з життєво необхідних продуктів харчування; значна віддаленість соляних промислів від густозаселених районів Центру України та Подніпров'я, що були основними споживачами солі; небезпеки та значні фізичні труднощі, пов'язані з пересуванням основними шляхами, що сполучали Центр України та Подніпров'я з Кримом. За спогадами М.Галагана, у чумаків були найкращі воли на селі, щоб їздити в Крим по сіль [3, с. 14-15].

Через відсутність залізниць та недостатній розвиток внутрішніх водних сполучень чумацьке візництво поступово займає перше місце в перевезенні вантажів, що стає важливим фактором розвитку внутрішньої та зовнішньої торгівлі, сільського господарства й промисловості України. Більшість товарів чумаки перевозили з Правобережної та Лівобережної України, Білорусії, а також з центральних промислових губерній Росії (будівельні матеріали, різні промислові і ремісничі вироби, продукти харчування) на Південь України, а звідти привозили сіль. Там будувалися міста, порти, набував свого значення військовий і торговельний флот, швидко зростала чисельність населення [4, с. 98].

Інтенсивний розвиток чумацького візництва вплинув й на збільшення протяжності самих доріг. Так, за офіційними даними, на початку 40-х р. ХІХ ст. лише в одній Київській губернії їх довжина налічувала 3987,2 версти [5, арк. 190]. Багато важливих чумацьких трактів було прокладено до місць розробки кам'яного вугілля, алебастру, крейди та ярмарочних центрів України.

Важливу роль чумацький промисел відіграв в розвитку ярмаркової торгівлі. Більшість ярмарок утворилися на межі ХУІІІ-ХІХ ст. Вони стали важливим елементом в тогочасній торговій системі. За підрахунками Слабченка М.Є., в середині 50-х рр. ХІХ ст. перевезення товарів волами на ярмарки Харкова, Полтави, Ромен, Кролеве́ця було на 38 -73% дешевшим, ніж кіньми. Особливо значні переваги чумацьке візництво мало в південних степових районах України. Так під час літньої Успенської ярмарки в Харкові чумаки набирали товарів та відбували в Крим по сіль й рибу [6, с. 69]. Доставка вантажів волами коштувала дешевше: з Одеси до Харкова у 2-2,9 рази, з Харкова до Керчі, Феодосії і Сімферополя – у 2,8-3 рази, до Севастополя, Ялти і місць Південного узбережжя Криму – 2,4-2,7 рази [7, с. 72]. Дешевизна чумацького візництва була зумовлена значно меншими витратами на утримання волів, а не ефективністю перевезень.

Оскільки український регіон був аграрним, то наявність достатньої кількості дешевого, хоча й малоефективного, транспорту зіграла важливу роль в економічному розвитку першої половини ХІХ ст., насамперед сільського господарства, яке поступово ставало на шлях товарного виробництва. Дешевизна чумацького транспорту давала можливість широко розгорнути експорт хліба та іншої сільськогосподарської продукції за кордон через українські порти. Необхідно назвати Одесу, що на той час була одним з великих хлібоекспортних портів світу, де вивіз хліба переважав зерновий експорт усіх північноамериканських, пруських чи російських портів. До чорноморсько-азовських портів чумаки доставляли щорічно 655,2 тис. т зерна [8, арк. 53]. Лише з Південно-Західного краю відправлялося 72 тис. т зерна [9, с. 19]. З Київщини до Одеси та інших міст півдня було перевезено в 1847 р. 641 284 четв. пшениці,

85 175 четв. жита, 14 935 четв. ячменю, 81 960 четв. вівса, 4 936 четв. гречки, 5 670 четв. проса, 1873 четв. гороху, 6660 четв. житнього борошна, 14 203 пудів пшеничного борошна, 38 518 пудів різної крупи [10].

Частка чорноморського експорту хліба в загальноросійському складала в 1802 р. 16,3%, а в 1817 р. – 40,1%. В 1802 р. через південні порти було вивезено 43,3% пшениці, в 1817 р. – 69%, а в 1822 р. – 96% загальноросійського експорту пшениці [11, с. 344]. За відсутністю залізниць перевезення цих вантажів було б неможливим без чумацького промислу.

І.О.Гуржій відзначив, що 75% хліба, який вивозили з України через чорноморсько-азовські порти в першій половині XIX ст., транспортувалося безпосередньо чумаками [12, с. 86]. Водночас чумацьке візництво сприяло процесу визрівання капіталістичних виробничих відносин у надрах феодально-кріпосного ладу.

Велику роль чумацький транспорт відіграв і в розвитку промисловості. Можливість використання для перевезення промислової продукції чумацького транспорту розширювала географію її збуту, адже чумаки досягали Уралу й Середньої Азії та інших віддалених куточків Російської імперії.

Чумаки були на той час єдиними транспортувальниками кам'яного вугілля, крейди, вапна, будівельного матеріалу, каміння, сприяючи розвитку тих галузей промисловості, що їх видобували або виготовляли. Усі ці вантажі чумаки перевозили на досить далекі відстані, навіть за межі України [13, с. 109]. Чумацький промисел полягав не лише у перевезенні товарів, але й залучався в торговельні відносини. На початку XIX ст. в руках чумаків знаходилася більша частина торгівлі такими важливими товарами, як сіль і риба. Надалі розміри і асортименти чумацької торгівлі значно розширилися. Особливо прибутковою для чумаків була торгівля сіллю з встановленням високого загороджувального мита на вивіз її з Криму. Лише в 1841 р., коли відкрили прямий відпуск солі просто з озер Криму, ця чумацька торгівля почала занепадати. Дорожні витрати чумаків не могли вже окупитися перевезенням солі і не давали їм заробітку [14].

У 1842 р. чумаками на Київщину було завезено 790275 пудів солі на суму 303323 крб., у 1848 р. — 967651 пудів на суму 344974 крб. [15].

Крім того, чумаки торгували ремісничими виробами, які вивозили з Лівобережжя, Правобережжя і Слобожанщини для продажу на південь України. Та й сам чумацький промисел був теж споживачем ремісничих товарів. Так щороку чумаки купували замість зношених кілька десятків тисяч нових маж, багато запасних деталей (осей, коліс та велику кількість різного оснащення, дьогтю тощо) [16, с. 39]. Чумацька торгівля ремісничими виробами і споживання їх самими чумаками були поштовхом для розвитку багатьох галузей ремісничого виробництва в Україні, таких як вівчарство, скотарство, винокуріння [17, арк. 371].

Чумацька торгівля охопила всю Україну. Чумакуванням займалися різні категорії населення. Чумацтвом займалися переважно селяни і козаки, подекуди міщани, духовенство, поміщики. Лише в Харківській губернії на початку 50-х років чумацтвом займалося понад 3000 державних селян [18, с. 13]. А в соціальному плані чумацький промисел був доступний далеко не кожному козакові чи селянинові. Щоб ним займатися, потрібно було мати насамперед воза («мажу») й пару дорідних волів. Більшість чумаків володіли однією-двома парами тяглових тварин і відповідною кількістю «паровиць»; менша, заможніша частина – десятками волів і транспортних засобів. Бідніших селян часто наймали за погоничів тварин; це давало їм шанс у перспективі стати самостійним просолом. Відомі чумаки з кріпаків, для яких чумацтво являлось оброком. Кріпак-чумака приносив поміщикові оброк до 25 крб. сріблом від його родини. А якщо заробітки були високі, то це давало можливість викупитися на волю [19, с. 38].

У далеку й небезпечну дорогу чумаки готувалися заздалегідь, ще зимою. Вони лагодили свої вози, виготовляли запасні частини (осі, дишла), замовляли у стельмахів нові колеса, відгодовували волів, запасалися дьогтем і харчами.

Як тільки з-під землі з першими весняними променями пробивалася трава, десятки чумаків на добровільних засадах гуртувалися у так звані «валки». Об'єднаними зусиллями легше було долати степові простори, захищатися від татар, грабіжників чи навіть зграї вовків, допомагати один одному під час мандрівки. Валку, яка в дорозі розтягалася на сотні, а то й більше, метрів, очолював найдосвідченіший чумака — «ватажок». Він визначав маршрут подорожі, домовлявся за платню на водних переправах і митницях, визначав місця відпочинку і ночівлі, стежив за дотриманням учасниками походу дисципліни і порядку, був суддею при виникненні між чумаками суперечок тощо.

Та не всякий чумак був торговельником. Були чумаки-наймити, що наймалися на візничий промисел. Чумаки-власники торгували самі, інколи залучаючи до того членів своєї родини. Серед чумаків були такі, що мали щонайменше до 20 пар волів. Не маючи можливості обійти їх своїми силами, вони наймали селян, які ставали звичайними наймитами. Найманий чумак мав право займатися торгівлею на власні кошти. Бували випадки, коли такий чумак після поїздки повертався додому вже заможним.

Чумацтво належало до найпрестижніших видів заняття і промислу. Повагу до нього зумовлювали, з одного боку, відносна надійність заробітку, з іншого, — працелюбність, сумлінність, доброта, лагідність, щирість та інші позитивні риси характеру прасола. Тому більшість юнаків мріяли стати чумаком.

Чумакування призводило до того, що деякі села, що знаходилися на чумацьких шляхах, виростали у великі поселення. Наприклад, Каховка на Дніпрі або Борислав [20, с. 225].

Чумаки часто зупинялися біля переправ через ріки через велику їх завантаженість. Зупиняючись тут, вони мали можливість розпродати частину свого товару. Там, де зупинялася велика кількість чумацьких возів, влаштовувалися ярмарки.

До 30-х рр. XIX ст. за своїми технічними й економічними показниками чумацький транспорт відповідав вимогам свого часу. Із збільшенням ролі купецького капіталу в соляній, рибній промисловості та торгівлі, питома вага чумаків у продажу цих товарів поступово зменшувалася.

З кінця 30-х рр. XIX ст. становище чумацького транспорту почало швидко змінюватися внаслідок інтенсивного освоєння степових районів України, що призвело до збільшення вартості чумацького транспорту. Підвищилися витрати чумаків на утримання волів у дорозі.

У цей же час активне будівництво залізниць за кордоном сприяло значному скороченню залізничних тарифів на перевезення вантажів. У 1861 р. перевезення вантажів волами в Україні коштувало втричі дорожче, ніж до ставка товарів залізницями у Західній Європі. За перевезення хліба з Балти до Одеси (194 км) платили стільки ж, скільки коштувала доставка хліба з Гавра до Тура (512 км) [21, с. 298].

Розвиток у другій половині XIX ст., особливо в 60-90-х роках, економічно рентабельнішого транспорту — залізничного — спричинив швидкий занепад і зникнення чумацького промислу.

В історії України XIX ст. чумацтво залишило свій важливий внесок у налагоджуванні політичних, економічних та національних зв'язків між півднем і північною смугою України. Водночас, чумацький промисел відіграв важливу роль у піднесенні сільськогосподарського виробництва, дав поштовх інтенсивному розвитку внутрішньої та зовнішньої торгівлі, виникненню та розвитку нових міст, промислових центрів. Розвиток чумацтва є однією з важливих сторінок української історії XIX ст. і потребує подальшого дослідження для написання наукових статей, навчальних посібників.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Дружинина Е.И. Южная Украина в период кризиса феодализма: 1825—1860 гг. — М.: Наука, 1981. — 214 с.
2. Аксаков И. Исследование о торговле на украинских ярмарках. — СПб, 1858. — 383 с.
3. Галаган М. З моїх споминів (80-ті роки до світової війни). — Львів, Видавництво кооперативу «Червона калина», 1930. — 203 с.
4. Верига В. Нариси з історії України (кінець XVIII — початок XX ст.). — Львів: Світ, 1996. — 447.
5. Центральний державний історичний архів України (ЦДІА України). — Ф.442. — Опис 71. — Спр. 342.
6. Ястребов Ф. Разложение феодально-крепостнического строя и возникновение капитализма на Украине: Украина в первой половине XIX в. — К., 1936. — 84 с.
7. ЦДІА України. — Ф.127. — Оп. 875. — Спр. 933.
8. Яснопольский Н.П. Изменения направления хлебной торговли Юго-Западных и малороссийских губерний под влиянием рельсовых путей их этих мест к Северо-Западным рынкам. — Б.м., 1873. — 41с.
9. Щербатюк В. Чумацтво: торгово-візницький промисел українців // День. — 1999. — 16 липня.
10. Гуржій І.О. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст. — К.: Держполітвидав, 1954. — 450 с.
11. Слабеев І.С. З історії первісного нагромадження капіталу на Україні. Чумацький промисел і його

- роль у соціально-економічному розвитку України XVIII – першої половини XIX ст. – К., 1964. – 138 с.
12. Киевские губернские ведомости. – Киев. – 1841. – 19 июня.
  13. Щербатюк В. Чумацтво: торгово-візницький промисел українців // День. – 1999. – 16 липня.
  14. Соловійова Т. Розвиток промислового виробництва Правобережної України першої чверті XIX ст. – К.: Наукова думка, 1997. – 50 с.
  15. ЦДІА України. – Ф.442. – Оп. 1. – Спр. 4324.
  16. Лазанская Т.И. Государственные крестьяне Украины в период кризиса феодально-крепостнической системы. – К., Наукова думка, 1989. – 113 с.
  17. Слабченко М.Є. Матеріали до соціально-економічної історії України XIX ст. – Харків: Держвидав України, 1927. – 276 с.
  18. Рожкова М. К вопросу о значении ярмарок во внутренней торговле дореформенной России (первая половина XIX в.) // Исторические записки. 1955. – Т.54. – С.291–298.

Богатчук С.С. УКРАИНСКОЕ ЧУМАЧЕСТВО В ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ XIX В.

В статье на основе архивных и научных источников исследованы особенности формирования чумацкого промысла в первой половине XIX ст., которые состояли в том, что среди украинских ремесел и промыслов он был самым крупным, и сыграл важную роль в развитии внутренней и внешней торговле, сельском хозяйстве и промышленности.

Ключевые слова: чумак, чумацкий промысел, дороги, торговля.

Bogatchuk S. S. UKRAINIAN CHUMAK I NOLUSTRY

On the basis of archives and scientific sources the peculiarities of chumak industry development in the early century are determined in the article. It is carried out this industry was the largest among Ukrainian handicrafts and industries and played an important role in the development of domestic and foreign trade, agriculture and economy.

Key words: chumak inolustri, handicrafts, ways of connection, trade.

УДК 94 (477.4=162.1) «183/186»

С.Е. Баженова

СУСПІЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ І ПОЛІТИЧНИЙ СТАН ПОЛЬСЬКОЇ МЕНШИНИ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ В ПЕРІОД УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО ВІДРОДЖЕННЯ

У статті висвітлюються особливості суспільно-економічного й політичного розвитку польської меншини Правобережної України в умовах українського національного відродження.

Ключові слова: польська меншина, літературний процес, репресії, деполонізація, економіка.

Після поразки національно-визвольного повстання 1830-1831 року в польському суспільстві та його своєрідному барометрі – літературі відбувається пошук подальшого шляху розвитку. Романтична література переживає своєрідне роздвоєння. З одного боку, існує література «висока», пророча, революційна і яскраво романтична, яка виражала себе насамперед у поезії і поетичній драмі. Та розвивалась вона в еміграції. З іншого, – література «звичайна», призначена для задоволення скромніших запитів, які узгоджувалися з існуючими можливостями, з видавничим і політичним станом в краї, з цензурними обмеженнями, так би мовити, белетристика і театральний репертуар, що мав попит. Перша – послідовно романтична. Друга – готує, закладає реалізм, який наприкінці 40-50-х років XIX ст. займе панівне становище в польській літературі. Хоча слід відзначити, що саме в тих роках народились: «Пан Тадеуш» А.Міцкевича, «Беньовський» Ю.Словацького, «Небожественна комедія» З.Красінського та інші визначні твори, які стали окрасою не тільки польської, а й світової літератури.

Спеціальних досліджень з даної теми немає, хоча певні її аспекти висвітлювали С. Кеневич[1], Д. Бовуа[2], С. Баженова[3], В. Потульницький[4] та ін.

Процес розвитку нового капіталістичного укладу означав у такій сільськогосподарській країні як Польща, а також і в офіційно приєднаній у 1793-1795 рр. до складу Російської імперії

Правобережній Україні, прийняття культурологічних ідей через місто. У добу Просвітництва ту функцію виконувала Варшава, в першу чверть XIX ст. – Варшава, Вільно і Кременець. Однак значення тих центрів погіршилось після листопадового повстання 1830 року.

Вищі навчальні заклади були ліквідовані; єдиний університет у Кракові – реорганізований. Преса зазнавала утисків цензури і тільки в деяких осередках (Познань 1840-1845, Краків і Львів 1845) могла вільно розвиватись. Такою ж була ситуація з видавництвом книг і розвитком театру.

Польська еліта, що знаходилась в еміграції, могла вільно творити і друкуватись, однак її твори доходили в Польщу та Україну з великими труднощами, а з плином років вона слабше реагувала на злободенні проблеми краю.

Не могло розвиватись і культурне меценатство. У середовищі великої буржуазії переважно німецького і єврейського походження лише одинаки поступово звертались до культури. Матеріальною опорою для письменства, для преси, для мистецтва була, як і колись, шляхта. Кілька великих аристократів – Едвард Рачинський, Титус Дзялинський, Олександр Пшездзецький – ще намагались вирішувати якісь наукові й літературні проблеми, але жоден з них не міг уже створити осередка культурного життя. Абонентами журналів, основними покупцями книжок була й надалі шляхта, що з'їжджалась до міст на карнавали, ярмарки й контракти, і вже не дивно, що повість, новела, театральні постановки звертаються до того, власне, прошарку і його смаків та зацікавлень. Висока література ще затримується на селі в магнатських родин та в салонах високих державців.

Поезія не потрапляє до народу, хіба що обхідними шляхами, як костельні або солдатські пісеньки. Газетки були призначені для людей, які зможуть їх прочитати.

У цей час спостерігаються зміни в творчому середовищі. Літератори, журналісти, артисти, наукові працівники – у своїй більшості уже не шляхта, а інтелігенція, інколи навіть більш скромного походження. Цей прошарок стає носієм демократичних поглядів і ці погляди виражає у своїй творчості: чи то коли нагадує панівним класам про їхній обов'язок перед народом, чи коли стає поруч з народом до боротьби за його права. Занепад меценатства, осередків культурного й наукового життя призвів до занепаду точних наук та техніки, не сприяв розвитку малярства. Могли розвиватись лише ті галузі науки і мистецтва, які не вимагали великих інвестицій: філософія, література, музика. У названих галузях польська культура мала тоді непересічне значення, однак то був односторонній розвиток.

Література, зокрема, поезія, відразу після листопадового повстання продовжувала залишатися романтичною. То був романтизм заполітизований набагато сильніше, ніж до повстання: вільна форма і вся патетика були віддані на службу народній справі. Оборона прав народу і пробудження любові до Вітчизни, критика народних вад і визначення обов'язків Поляка – це витоки великої еміграційної поезії. Усі творці цієї поезії, названі пізніше «пророками», – Міцкевич, Словацький, Красінський – претендували на ту роль, хоча кожен розумів її по-своєму. Для Міцкевича головним завданням було самовдосконалення як варіант служіння Польщі і для справи її свободи. Для Словацького головною політичною проблемою від «Кордіана» аж до «Відповіді автору трьох псалмів» є засудження шляхти, яка зрадила повстання 1830 року і далі веде Польщу до загибелі. Красінський вбачав порятунок у зверненні до шляхетсько-християнських цінностей. Кожен з тих «пророків» мав своїх прихильників в еміграційних колах, широкі кола читачів якої в краї сподівались знайти в їхній поезії впевненість, сподівались брати з неї політичні вказівки на довгі десятиліття.

З любові до Батьківщини, з драматичної долі народу народились тоді чудові твори, хоча й такі різні. «Пан Тадеуш» – неповторна візія давньої Польщі, що уже відходила у небуття, але несла в собі зародок нової Польщі. Їдкий памфлет на царських прибічників у багатьох сценах III частини «Дзядів». Казкові сцени поем, драм Словацького – з відчутним політичним підтекстом. Змальована як в кривому дзеркалі візія майбутньої соціальної революції в «Небожественній комедії» Красінського. Перше покоління читачів холонуло, читаючи політичні заклики в тих творах. І сьогодні нас захоплює майстерність в описах природи у поемі «Пан Тадеуш», віртуозність дигресії в «Беньовському» Словацького. Чуттєвістю й артистичністю цієї поезії живе Польща і в наш день.

Після листопадового повстання під контролем цензури на перший план виходять консервативний, угодівський і старошляхетський напрямки в літературі. В історичній повісті

.....
(Г.Жевуський), чи в римованій поемі (В.Поль) прославляються старосвітські звичаї, висміюються чужоземні досягнення і навіть сам поступальний розвиток.

Особливу позицію займав Фредро, котрий, власне, у 1832-1835 роках написав чотири найкращі свої комедії з «Помстою» на чолі. Фредро був консерватором і угодовцем, але вмів так лагідно кепкувати з шляхетських звичаїв, що це не викликало в них обурення. Правда, це його не вберегло від нападок демократів і змусило припинити писати, що завдало чимало шкоди польській культурі.

Наростання революційної ситуації у 1840-і роки надихнуло молодше покоління літераторів стати виразником народних інтересів. «Циганерія варшавська», як їх називали, відкидала салонну літературу, протестувала проти облуди багатіїв і штучності міського життя, шукала правди і моральності на лоні природи, серед людей. Встали на охорону простого селянина Ю.Крашевський, Ю.Коженювський. З антишляхетськими памфлетами виступив А. Марцинківський. Із середовища «варшавської циганерії» вийшов також Ципріан Каміл Норвід, який залишив Польщу в 1846 році.

Від романтизму починається новий літературний вид – соціальна повість. Її головними представниками стали Юзеф Ігнаці Крашевський і Юзеф Коженювський, які писали свої твори з позицій позитивізму. Їх ранні твори мають риси романтизму, але вони вказують і на трагічність долі простої людини. Їх цікавлять також зміни, що відбуваються в шляхетському середовищі під впливом нових економічних обставин: розорення одних і збагачення інших представників шляхти, нові життєві шляхи незаможної шляхетської молоді. Конкурують з ними повісті Т.Т. Єжа (Зигмунта Мілковського), налаштовані дуже демократично, які пропагували незалежність Польщі. Однак такі твори недостатньо впливали на уклад шляхетського життя, але завдяки їм значно розширювалось коло читачів якісної літератури.

Польське суспільство в післяповстанський період відійшло від традиційних поміщицько-шляхетських структур, але йому було ще далеко до структур буржуазного типу. Шляхта уже не була замкнутим класом, її маєтки скуповують люди прості, але заможні. Проте поки це поодинокі випадки. До економічних справ беруться і аристократи, переважно по-дилетантськи [5]. Промисловість і торгівля залишаються, в основному, в руках почасти сполонізованих німецьких і єврейських підприємців [6]. У світі чиновників і адвокатів знаходить собі місце декласована шляхта, а селянин не може піднятися вище посади лісника і тощо. З декласованої шляхти походить більшість католицького духовенства.

Отже, міські установи, контори, фабрики, залізниці поповнюють люди найрізноманітнішого походження: тут серед службовців і робітників можна натрапити й на декласованого шляхтича.

Подібні процеси відбувалися і в Правобережній Україні, де польська меншина складала значний соціальний прошарок. Незважаючи на погіршення соціально-економічного й політичного становища польської общини у Правобережній Україні у зв'язку з репресіями з боку царату, вже в середині 30-х років XIX ст. в її складі утворилися відділки польського визвольного руху конспіративної організації «Віра, надія, любов» (керівник Каспер Мошковський) [7]. Ця організація увійшла згодом до розгалуженої в Польщі, Литві та Україні «Спілки польського народу» (керівник Шимон Конарський) [8]. Проте діячі даного підпільного формування на Поділлі, Київщині й Волині не зробили належних висновків з поразки повстання 1830-1831 рр. і, всупереч намаганням Ш.Конарського революціонізувати та демократизувати тут польський визвольний рух, рішуче відмовилися від цього й продовжували залишатись на відверто консервативних позиціях.

Не змогли їх здолати численні емісари польської політичної еміграції країн Західної Європи, які стали частими у Правобережній Україні у 40-50-ті роки XIX ст.

Загалом польський конспіративний рух 30-50-х рр. XIX ст. все-таки повільно радикалізувався і створив підґрунтя для чергового виступу поляків Правобережної України на підтримку повстання в Королівстві Польському. Уже в 1861 р. католики м.Кам'янця-Подільського провели в домініканському костьолі панахиду по жертвах польського повстання 1831 р. у Варшаві [9]. Наступного року польське дворянство краю звернулось до імператора Олександра II як до реформатора, з офіційним маніфестом, в якому, зокрема, наголошувалося, що «Дворяни Подільської губернії залишаються вірними основній польській ідеї... і тому бажають співробітничати з Польщею» й вимагали адміністративного приєднання Поділля до Королівства Польського [10]. У відповідь режим розпустив подільські губернські дворянські збори. Київський генерал-губернатор зажадав «подбати про повне витравлення польського

духу в Південно-Західному краї» [11]. Завчасні репресії самодержавства проти місцевої польської меншини не дали їй змоги організовувати збройну боротьбу на Поділлі під час повстання 1863-1864 рр. у Польщі. Однак на його підтримку вона проводила маніфестації, відповідну пропаганду, збирання коштів і зброї, формування підпільних повстанських осередків, делегування місцевих поляків у військо Королівства Польського тощо [12].

Поразка січневого повстання 1863 р. і його відлуння у Правобережній Україні змусили місцеву польську общину докорінно переглянути своє ставлення до українського народу, шукати порозуміння і компромісів у співіснуванні з ним та засобів виходу із соціально-політичної ізоляції. Протягом другої половини XIX ст. з'явилося нове покоління діячів польської меншини, яке всупереч консервативним колам аристократії й римо-католицького духовенства доклали чимало зусиль для нормалізації україно-польських відносин [13].

Активна участь поляків Правобережної України й, зокрема Поділля, в польському визвольному русі XIX ст., їхня опозиція до російського самодержавства, прагнення зберегти в регіоні панівну роль й сподівання на реставрацію Речі Посполитої в кордонах 1772 р. неминуче викликали стосовно них відчутну репресивну політику з боку офіційної влади. Так після розгрому повстання 1831 р. на Поділлі були скасовані дії положень Литовського статуту (1840 р.), ліквідовані польські навчальні заклади різного рівня (Кременецький ліцей, гімназії, католицькі парафіяльні училища та школи), повністю скасована греко-католицька церква (1839 р.), закрито 19 костелів і 12 монастирів (залишено 92 римо-католицьких храмів, 69 каплиць і 6 монастирів) [14], заборонено вживання польської мови у державних установах та діловодстві [15], зберігати для особистого використання, ввозити з-за кордону й поширювати польську літературу антисамодержавного спрямування [16].

Натомість упроваджувалась політика зросійщення краю: російська мова ставала основною в усіх установах і в спілкуванні громадян, були засновані російські гімназії та інші освітні заклади, російська православна церква отримала найширшу підтримку й перетворилася в знаряддя боротьби з римо-католицькою конфесією та польською общиною взагалі.

Здійснюючи заходи з деполонізації польської меншини, царський уряд одночасно став на шлях ліквідації її шляхти, яка у своїй більшості була бідною і безземельною і практично не відрізнялась від становища місцевих селян [17]. 19 жовтня 1831 р. імператором Миколою I було видано Указ «Про однодвірців та громадян у західних губерніях», згідно з яким особи, що не подали документів й не мали відповідних постанов дворянських депутатських зібрань щодо дворянства, зараховувались до податних станів однодвірців чи громадян (у містах). До кінця 1833 р. у Подільській губернії було переведено з шляхти у стан однодвірців 30259 і у стан громадян 1762 особи [18]. Протягом 1834-1845 рр. у податні стани зараховано ще 36792 особи [19], а за період діяльності новоствореної Центральної геральдичної комісії у Києві під головуванням генерал-губернатора Д.Г.Бібікова у 1839-1845 рр. було позбавлено дворянства ще 8950 шляхетських родин [20].

Поступово ця декласована верства майже повністю розчинилася у місцевому селянському середовищі й була деполонізована.

Крім того, царський уряд проводив у 30-50-х роках XIX ст. цілеспрямовану політику обмеження і зменшення польського поміщицького та римо-католицького землеволодіння на користь російського і православної церкви. У 1832 році уряд створив спеціальні комісії для конфіскації земель, майна і капіталів у польських повстанців. Ними було секвестровано в Правобережній Україні 1124 маєтки з належними їм землями й 156226 селянами – кріпаками, які в переважній більшості були переведені у розряд державних [21]. Правда, уже протягом 1839-1842 р. імператор Микола I помилював 128 польських поміщиків – повстанців Правобережжя і повернув їм забрану державою власність. Водночас з метою обмеження економічного впливу в Україні польського капіталу 1839 року в м.Бердичеві було ліквідовано агентство Польського банку і натомість створено у Києві контору Російського державного банку, на який покладено обов'язок здійснювати усі фінансові розрахунки польських підприємців і землевласників [22].

Поразка польського повстання 1863 року викликала хвилю репресивної політики царизму проти місцевих поляків, яка неухильно впроваджувалась до початку XX ст. Зокрема, у Правобережній Україні було звільнено з державної служби майже всіх поляків, заборонено викладання польською мовою навіть у приватних освітніх закладах, поширювати книги польською мовою з історії та культури Польщі (протягом 60-80-х років XIX ст. за розповсюдження польської нелегальної літератури притягнуто до суду понад 110 осіб в м.

.....
Кам'янці-Подільському) [23], ліквідовані в Подільській губернії римо-католицька дієцезія, духовна семінарія, до 1870 року закрито тут 5 монастирів (залишено один у м. Вінниці), 26 костелів і каплиць [24]. Офіційна влада також вживала проти польської меншини відчутних економічних санкцій. У 60-70-ті роки XIX ст. у Правобережній Україні конфісковано у польських поміщиків 600 маєтків з 170001 десятинами землі, у тому числі на Поділлі – 133 маєтки з 51261 десятинами землі. З грудня 1865 р. полякам було заборонено у названому регіоні купувати землю у власність, окрім отримання її у спадок. У січні 1864 року введено спеціальний податок у розмірі 10% від річного прибутку з польських землеволодінь у краї, який у 1868 р. зменшено до 5% і збережено до початку XX ст. За рахунок цього, за образним висловом сучасників, «нечуваного податку на національність» [26] утримувались військові суди, арештовані й заслані до Сибіру поляки. Фактично ж ці побори мали за мету привести до економічного занепаду місцеві господарства поляків [27]. Проте з 70-х років XIX ст. царський уряд дозволив полякам купувати землю в Україні (розміром не більше 60 десятин), що, певним чином, призвело до стабілізації становища польської меншини на початку XX ст.

40-50-ті роки XIX ст. були періодом загострення соціальних суперечностей не тільки у власне польських землях, а й у Правобережній Україні, що стало наслідком кризи поміщицько-кріпосницької системи. У боротьбу проти неї активно залучилися селянські маси й ремісники. Загострення соціальних суперечностей супроводжувалось наростанням у народних масах прагнення до відновлення національної незалежності. У 1846-1848 рр. у країні спостерігається новий підйом національно - визвольного руху. Особливої гостроти соціальні суперечності досягають на кінець 50-х років. Вони переплітаються з боротьбою за національне визволення і призводять до повстання 1863 р. у Королівстві Польському, найбільш розвинутій в економічному і культурному плані частині Польщі.

В історії польської літератури 40-50-ті роки були перехідним етапом, що характеризувався складним переплетінням романтичного і реалістичного напрямку, який тільки зароджувався.

Революційний романтизм, який тривалий час був володарем дум читачів, продовжує в той час залишатись провідним методом для багатьох відомих поетів, що проживали як в еміграції, так і в самій країні (Ю. Словацький, Р. Бервінській, С. Гоцинський та інші) [28].

Дійсність середини XIX ст. ставить перед польськими письменниками нові проблеми: становище селянина, його соціальний конфлікт з поміщиком; життя міської бідноти, ремісників, що поступово займають все більше місця в суспільстві; декласація шляхти і поповнення нею інших прошарків народу; перехід на все більш консервативні позиції польської аристократії, її моральний занепад і тощо.

Ми не стверджуємо, що всі ці проблеми були абсолютно чужими для романтизму. А. Міцкевич [29], Ю. Словацький [30], С. Гоцинський [31] прагнули висвітлити у своїх творах тяжкий стан селянства, його ненависть до поміщиків, а також процеси, які відбувались в середовищі шляхти у міру проникнення в село капіталістичних відносин.

Звернення до соціальної проблематики тягло за собою формування реалістичних елементів у творчості письменників. Однак романтики ще не усвідомлювали закономірностей життя суспільства, вони могли лише «вгадувати таємниці» життя [32]. Тому соціальні проблеми набували в їхній творчості суб'єктивного вираження.

Окрім того, нові проблеми, висунуті дійсністю 40-50-х років, а водночас і нові соціально-психологічні типи, вимагали свого глибокого осмислення й аналізу. Головним завданням літератури того часу стає змалювання соціальної дійсності в її контрастах і суперечностях, а також життя простих людей і їх внутрішнього світу.

У 40-50-ті роки в польській літературі починає формуватись реалістичний метод, що дозволяв письменникам проникнути в саму суть явищ, пізнати приховані механізми подій, закономірності життя суспільства. Замість героїв з абстрактними рисами характеру поступово з'являються реалістичні образи людей, чії думки, почуття, вчинки мотивуються часом, середовищем, історичними обставинами.

З появою нових форм і методів відображення дійсності відбуваються зміни в системі жанрів. Зникає псевдокласична трагедія та історична драма, які втратили своє значення в нових умовах. Втрачає своє панівне становище і романтична драма. І лише романтична поема і лірика зберігають актуальність. Однак в цілому поезія поступається місцем прозі. А з прозаїчних жанрів перше місце посідає роман, і на 40-50-ті роки XIX ст. якраз припадає процес утвердження роману. Проте це вже не сентиментальний роман, який почав витіснятись ще у 20-

ті роки XIX ст. побутовими романами. Водночас це не історичний роман, який створювали тоді Ю.У. Немцевич, Ф.Бернарович та інші. Провідними стають побутовий і соціально-побутовий романи, автори яких, намагаючись перемогти умовність і схематизм прийомів авантюрного чи любовно-авантюрного романів, беручи в основу сюжетної побудови не серію «пригод» героїв чи їх абстрактно-умовних любовних переживань, а реальні соціально-психологічні колізії, які породжуються побутом і мораллю суспільства, тими соціальними процесами, які в ньому відбуваються.

Поразка польського повстання 1830-1831 рр., а також народні виступи у Польщі 1848 р., активний процес формування української нації неминуче позначилися на світоглядних позиціях прогресивної польської інтелігенції, доля якої була пов'язана життям і творчістю з Україною. Саме вони створили «українську школу» в польській літературі, яка еволюціонувала то вліво, то вправо, то консолідуючись, то розпадаючись, і проіснувала до початку XX ст., а її відлуння збереглося і розвинулося в нинішній Польщі.³³

Якісно новим здобутком «української школи» в польській літературі другої половини XIX ст. стала українофільська діяльність Ю.І. Крашевського, М.Грабовського, А. Марцинківського, Ю.Ролле, Г.Жевуського, З.Мілковського (Т.Єжа), Ю.Коженювського та інших [34]. Українська тематика в їхній творчості посідала чільне місце і своєю вагомістю вельми прислужилась поліпшенню добросусідських взаємин і заклала міцний фундамент їх подальшого розвитку і вдосконалення аж до нашого часу. У більш широкому плані, завдяки українським тенденціям, польська література даного періоду здобула собі визнання усеї цивілізованої Європи [35].

Отже, у XIX – на початку XX ст. у Правобережній Україні склалася своєрідна ситуація: з одного боку, російське самодержавство прагнуло всіляко зменшити соціально-економічний, політичний та ідеологічний вплив польської меншини й, отже, закріпити своє право за даним регіоном, розчистити шлях до його русифікації. З другого, місцева польська меншина намагалася обґрунтувати своє існування і необхідність свого верховенства над українцями й іншими етнічними групами краю, сподівалась на повернення Поділля, Волині й Київщини, як колишніх «східних кресів», до складу Польщі, прагнула зідеалізувати «цивілізаторську», «культуртрегерську» місію Речі Посполитої в українських землях [36].

Такий погляд на Правобережну Україну й інші так звані «східні креси» повністю відповідав духу тодішньої польської історичної науки, яка, спираючись на науковців з місцевих поляків, взяла ініціативу в свої руки у першій половині XIX ст. у регіональному дослідженні Київщини, Волині й Поділля і випередила російську та українську історичну науку з вивчення та публікацій документів з минулого цієї української землі.

Проте упереджені погляди більшості польських істориків і краєзнавців того часу на Поділля, Волинь і Київщину корегувалися діяльністю та творчістю «української школи» в польській літературі 20-80-х рр. XIX ст. [37], яка в 40-і роки стала на шлях реалізму. Об'єктивними причинами переходу стали: поразка листопадового повстання 1830–1831 рр.; поразка революцій 1848 року в ряді країн Європи; проникнення капіталістичних відносин у суспільство, репресії з боку царату; посилення цензури, декласація шляхти. Звернення до реалістичного показу життя українського народу, його проблем, побуту, сприяло зближенню взаємовідносин між польським і українським народами в період становлення української нації.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Kieniewicz S. Historia Polski. – Warszawa, 1970. – S. 284.
2. Бовуа Д. Шляхтич, кріпак, ревізор. Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831–1863). – К., 1996.
3. Баженова С.Е. Від романтизму до реалізму. «Українська школа» в польській літературі 20-90-х років XIX ст.: етапи діяльності, історія України в творчості її представників. Монографія / Стефанія Баженова. – Кам'янець-Подільський: ФОП Сисин О.В., 2009. – 400 с.
4. Потульницький В.А. Українська світова історична наука: рефлексії на межі століть / Потульницький В.А. // УІЖ. – 2000. – №1. – С. 3–20.
5. Rolle J. Ostatni dragomani Rzeczypospolitej // Swiat. – 1892. – nr. 6–7.
6. Kieniewicz S. Historia Polski. – Warszawa, 1970. – S.284.
7. ЦДІАУК. – ф.252, оп.1, спр.86, арк. 104–107; спр.109, арк. 1–43; спр.227, арк. 32–35.
8. Там само. – ф.470, оп.1, спр.86, арк. 1–7; спр.88, арк. 2–15; спр.181, арк. 31–37.
9. ДАХмО. – ф.228, оп.1, спр.3495, арк. 2–3.
10. ДАХмО. – ф.228, оп.1, спр.2414, арк. 1–5.

11. ДАХМО. – ф.228, оп.1, спр.2414, арк. 5.
12. Мазурик Є.В. О педагогической деятельности Н.И.Пирогова в Каменце-Подольском //Советское здравоохранение. – 1981. – №9. – С.78–79.
13. Баженова С.Е. Юзеф Ролле. – Кам'янець-Подільський, 2002.
14. ДАХМО. – ф.675, оп.2, спр.5, арк. 5–20.
15. Мельник Е.М. Поразка польського повстання 1830–1831 рр. і посилення русифікації на Поділлі // Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки. Зб.наук.праць. – Хмельницький, 1990. – С.167.
16. ЦДІАУК. – ф.442, оп.833, спр.160.
17. Нариси історії Поділля. На допомогу вчителю /Авт.: Л.В.Баженов, І.С.Винокур та інші. – Хмельницький: Облполіграфвидав, 1990. – С.89.
18. Beauvois D. Polacy na Ukrainie. 1831-1863. Szlachta polska na Wołyniu, Podolu i Kijowszczyźnie. - Paryż, 1988; Переклад українською мовою: Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревізор. Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831–1863). – К., 1996.
19. Там само. – С.121.
20. Там само. – С.125.
21. Баженова С.Е. Юзеф Ролле. – Кам'янець-Подільський, 2002. – С.39.
22. Турчинович О. История сельского хозяйства России от времен исторических до 1850 г. – СПб., 1852. – С.42.
23. ЦДІАУК. – ф.317, оп.1, спр.1432, арк. 1–7.
24. ДАХМО. – ф.228, оп. 1, спр. 2414, арк. 1–4.
25. Do dziejów Kamieńca Podolskiego (Z papierów pozostałych po śmierci pana dr. Antoniego J. (Rolle))// Przewodnik naukowy i literacki – Lwow, 1907. –Т. XXXV. – nr. 2. – S.120–142.
26. Bobrowski T. Pamiętnik mojego życia. – Warszawa, 1972 – nr. 22. – S. 110–115.
27. Бовуа Д. Битва за землю в Україні 1863-1914. Поляки в соціоетнічних конфліктах. – К., 1989. – С.26.
28. Kalemka S. Wielka emigracja. – Warszawa, 1971. – S. 378.
29. Sudolski Z. Mickiewicz. Opowieść biograficzna. -Warszawa, 1997.
30. Sudolski Z. Slowacki. – Warszawa, 1996; Баженова С. Юліуш Словацький і Україна. – Кам'янець-Подільський, 2004.
31. Баженова С. Северин Гошинський – представник «української школи в польській літературі 20-40 рр. XIX ст.» // Наукові записки Тернопільського держ. пед. ун-ту ім. В. Гнатюка. Серія: Історія. – Тернопіль, 2002. – С.103–106.
32. Поспелов Г.Н. Спорные вопросы // Вопросы литературы. – 1958. – №3. – С.104.
33. Кирчів Р.Ф. Українця в польських альманахах доби романтизму. – К., 1965. – С.15–40.
34. Баженов Л.В. Історичне краєзнавство Правобережної України XIX – на поч. XX ст. – Хмельницький, 1995. – С.101.
35. Козак С.Біля джерел польського українофільства // Вітчизна. – 1967. – № 6. – С.166.
36. Потульницький В.А. Українська світова історична наука: Рефлексії на межі століть // УІЖ. – 2000. – № 1. – С.9.
37. Баженов Л.В. Історичне краєзнавство Правобережної України XIX – поч. XX ст. – Хмельницький, 1995. – С.101.

Баженова С.Э. ОБЩЕСТВЕННО-ЭКОНОМИЧЕСКОЕ И ПОЛИТИЧЕСКОЕ ПОЛОЖЕНИЕ ПОЛЬСКОЙ МЕНШИНЫ ПРАВОБЕРЕЖНОЙ УКРАИНЫ В ПЕРИОД УКРАИНСКОГО НАЦИОНАЛЬНОГО ВОЗРОЖДЕНИЯ

В статье изложены особенности социально-экономического и политического развития польского меньшинства Правобережной Украины, освещены литературные процессы в период украинского национального возрождения.

Ключевые слова: польская меншина, литературный процесс, репрессии, деполонизация, экономика.

Bazhenova S.E. THE SOCIAL, ECONOMIC AND POLITICAL SITUATION OF POLISH MENSINE ON THE RIGHT-BANK UKRAINE DURING UKRAINIAN NATIONAL RENAISSANCE

In the article the features of social-economic and political development of the Polish minority of Right-bank Ukraine light up in the conditions of the Ukrainian national revival.

Key words: Polish minority, literary process, repressions, depolonizaciya, economy.

**ФОРМУВАННЯ ОРГАНІВ МІСЬКОГО САМОВРЯДУВАННЯ В ХАРКОВІ ТА
ЧЕРНІГОВІ ЗА ПОЛОЖЕННЯМ 1870 РОКУ**

Автор здійснює аналіз процесу формування органів міського самоврядування за час дії Положення 1870 р. в Харкові та Чернігові, звертає увагу на участь представників різних соціальних верств і конфесій в діяльності самоврядних інституцій.

Ключові слова: міська реформа, органи міського самоврядування, ценз, виборча система, платники податків, виборці, думи, управи.

Початок ХХІ ст. характеризується новими спробами української влади й суспільства створити ефективні органи самоврядування. У результаті урбаністичних процесів зростає роль міст і міських органів самоврядування в сучасній Україні. Важливі зміни, що охопили українську державу, за своїм значенням нагадують реформи 60 – 70-х років ХІХ ст. За часів Олександра ІІ державна влада і громадськість вирішували питання місця і ролі місцевого самоврядування в системі розподілу повноважень між центральними та місцевими органами влади. Аналогічні завдання актуальні і в сучасній незалежній Україні. Тому актуальним є всебічний аналіз спільних рис та регіональних особливостей формування самоврядних інституцій за Положенням 1870 р., зокрема і в таких специфічних містах, як Чернігів і Харків.

З часу підготовки і запровадження Положення 1870 р. дослідники робили спроби аналізу процесу формування та діяльності самоврядних структур. Саме це питання було об'єктом дослідження в працях І. Фесенка, М. Щепкіна, Д. Багалія та інші. [1]. Автори зробили спробу систематизації та аналізу значного масиву фактичного матеріалу, який був пов'язаний з історією формування та діяльністю самоврядних інституцій. Значний інтерес представляють праці П. Гронського, О. Михайловського, М. Бубнова та інш. [2], які разом з багатим фактичним матеріалом містять оцінки нової виборчої системи та взаємовідносин муніципальних структур і місцевої адміністрації. Радянська історіографія, перебуваючи під впливом марксистсько-ленінської методології, мала і праці, які розширили проблематику та запровадили у науковий обіг нові матеріали (П. Зайончковський, Н. Ейдельман, В. Нардова, Л. Писарькова та інш.) [3]. За часів незалежності відбувається зміна методологічних орієнтирів у вітчизняній науці, що вплинуло на тематику наукових досліджень. На перше місце дослідниками висувається вже не класова боротьба, а загальнолюдські цінності. У переважній більшості дослідження сучасних українських науковців з проблеми історії міського самоврядування другої половини ХІХ – початку ХХ ст. представлені статтями і дисертаційними працями [4], які присвячені аналізу формування та різним напрямкам діяльності самоврядних інституцій в українських губерніях, а також їх правовому статусу. На жаль, маловивченим залишається питання формування органів міського самоврядування за Положенням 1870 р. на регіональному рівні (в тому числі у Чернігові та Харкові, які мали свої особливості розвитку). Це й зумовило вибір теми даної статті.

Буржуазно-демократичні реформи другої половини ХІХ ст. частково законодавчо закріпили перехід Російської імперії від феодалізму до ринкових відносин. Під впливом реформ відбувається розвиток економіки, активізується суспільне життя, відбуваються зміни у соціальній і національній структурі населення переважної більшості населених пунктів. Розвиток промисловості і торгівлі сприяв міграції населення в бік міст. З середини ХІХ ст. місцеві адміністрації Харківської губернії фіксують швидкі темпи збільшення міського населення. У цей час Харківська губернія стає одним із лідерів за темпами економічного розвитку на півночі і сході України. Тут відкривалися середні й великі підприємства різного профілю, розвивалася торгівля місцевого, регіонального та всеросійського значення. Ярмаркова торгівля у Харкові поступалася лише Нижньому Новгороду та Ірбиту. Щорічно тут проходило 4 ярмарки із значним товарообігом (у 1880 р. було продано товарів на 44 899 000 руб.). З 1861 по 1880 рр. промислове виробництво у Харкові зросло на 283% (з 1 620 000 руб. до 6 201 150 руб.) [5, с. 473]. Економічному розвитку губерньського міста сприяли побудовані залізниці (Харківсько-Миколаївська, Курсько-Азовська). Темпи зростання чисельності населення Харкова яскраво ілюструють статистичні дані за різні роки. У 1856 р. число мешканців губерньського центру становило 30 600 чол., у 1866 р. – 60 798 чол., 1873 р. – 82 133 чол., 1879 р. – 102 049 чол. Отже, в 1866 р. (порівняно з 1856 р.) чисельність населення зросла на 68 %, а в 1873 р. – на 24 % [6, с. 469].

Чернігів також зазнав певних змін у пореформений період. Пожвавилася торгівля, але вона

мала більш місцевий характер і не мала великих обігів. Подальшому, хоча й нешвидкому економічному розвитку міста (і губернії) сприяло проходження по даній території двох залізничних ліній: Курсько-Київської та Любаво-Роменської. Чернігів у другій половині XIX ст. відігравав більше роль адміністративного та культурного центру, ніж економічного. У місті були відсутні великі промислові підприємства. Все це знайшло своє відображення і в темпах зростання міського населення. У 1860 р. в губернському центрі мешкало 14 008 осіб., а в 1879 р. – 16 810 осіб. [7, с. 581; арк. 7]. Порівнюючи кількість мешканців Чернігова і Харкова, бачимо, що простежується пряма залежність між темпами економічного росту і чисельністю населення. За даним показником Чернігів поступався не лише Харкову, але й окремим повітовим містам обох губерній (як правило, торговельним центрам).

Певною ілюстрацією життя міста є склад його населення, який характеризує темпи економічного розвитку, зміни в соціальній структурі мешканців та інше. Аналіз звітів місцевої адміністрації Чернігова дозволяє виділити такі основні групи населення за станами у 1879 р.: міщани й цеховики – 55, 7 %, привілейовані – 10,3 %, купці та почесні громадяни – 3,1 %, інші – 16,3 % [8, арк. 14]. Послідовність груп, з яких складалося населення губернського центру, аналогічна багатьом українським містам цього періоду. Особливістю можна вважати лише те, що більше половини мешканців становили міщани. Серед наведених даних особливий інтерес викликають так звані «інші стани», до яких місцеві чиновники відносили і люмпенізовану частину населення, і категорії, які з часом трансформуються в пролетаріат та інші групи, притаманні буржуазному суспільству.

За переписом 1879 р., у Харкові склад населення відрізнявся від Чернігова. Основними групами міського населення, що були зафіксовані у звіті були: привілейовані – 11,9%, почесні громадяни і купці – 5,4 %, міщани і цеховики – 32 %, селяни – 33%, нижчі військові чини – 14,5%. Незначний відсоток серед мешканців Харкова припадав на різночинців, іноземців та інші стани [9, с. 469]. Більш швидкі темпи економічного розвитку Харкова вплинули на дещо більшу кількість представників непривілейованих станів серед мешканців порівняно із сусіднім губернським центром. Закономірно, що стрімке зростання чисельності населення міста випереджало процес формування нових соціальних груп, притаманних для буржуазного суспільства. Процес формування нових соціальних груп передбачає не лише роботу на заводі, торгівельному домі тощо, але й формування певної культури, самосвідомості й розуміння свого місця та ролі в житті рідного міста. Навіть різні підходи місцевих чиновників у фіксації та виділенні різних соціальних груп населення в зазначених містах засвідчують певну неготовність офіційної влади до змін, що відбувалися.

Положення 1870 р. в Харкові та Чернігові було запроваджено у 1871 р. Відповідно до виборчої системи лише незначний відсоток городян допускався до управління справами своїх населених пунктів. За період з 1871 по 1891 рр. кількість виборців у Харкові навіть мала тенденцію до зменшення. У 1871 р. число мешканців становило 82 562 особи, з них виборчі права отримало 5,2 % (від загального числа городян), у 1875 р. – 86 454 особи, з них отримали право голосувати 5,5 %, у 1879 р. – 102 049 осіб, з них 5,1 % виборці, у 1883 р. – 171 416 осіб, з них 3,3 % виборці, у 1891 р. – 197 210 осіб, з них право голосу мали 1,7 % [10, арк. 14; с. 237; 137]. Наведені дані яскраво ілюструють «демократизм» запровадженого в Російській імперії прусського зразка виборчої системи, який використовувався у новостворених самоврядних інституціях. Спостерігається тенденція, коли при збільшенні чисельності населення Харкова відбувається зростання кількості виборців, але при цьому відсоток виборців зменшувався порівняно із загальною кількістю мешканців. Так за період з 1871 – 1887 рр. чисельність населення губернського центру зросла в 2,8 рази, а виборців – у 1,3 рази. Отже, відсоток осіб, що отримали право голосувати, скоротився на 0,9 %. Дані за 1871 р. і 1891 р. засвідчують зростання міського населення в 2,4 рази і одночасно зменшення числа виборців в 1,3 рази (порівняно із загальним числом мешканців). Отже, частина осіб, що отримали виборчі права, скоротилася у 3 рази.

У Чернігові також лише незначний відсоток мешканців допускався законом до участі в управлінні містом. Саме цей незначний відсоток (6,4 % від 16 810 осіб всього населення) у ролі виборців допускався до обрання гласних і, отже, міг впливати на вирішення суспільних питань [11, арк. 7]. У повітових містах губернії найменший відсоток виборців мали населені пункти з найбільшою кількістю мешканців. Головним поясненням зазначеної тенденції був факт, що «нові городяни» не відповідали певним вимогам законодавства. Вони часто мешкали у місті менше двох років і не були власниками нерухомого майна. Як правило, це були наймані і сезонні робітники, представники інтелігенції, студенти тощо.

При реалізації міської реформи на місцях влада отримувала інколи неприємні сюрпризи. Так у Чернігові в 1879 р. виборче право отримало 1 546 осіб. За соціальним складом вони розподілялися так: міщани – 53,6 %, дворяни – 32,7 %, дрібні домовласники – 6,6 %, купці – 5,2 %, від установ – 1,1 %, почесні громадяни – 0,8 % [12, арк. 1 – 5]. Наведені дані засвідчують, що сподівання влади на безперечне домінування представників привілейованих станів у новостворених самоврядних інституціях не завжди втілювалося в життя. У Харкові також соціальний склад населення напряду впливав на склад виборців. Серед виборців значний відсоток мали не лише міщани і дворянство з духовенством, але й купецтво.

Розподіл виборців за віросповіданням частково відповідав чисельності цих груп серед міського населення. На жаль, чиновники часто об'єднували представників різних конфесій в одні групи чи відносили до «інших» нечисельні конфесійні групи. У Чернігові, за даними 1879 р., православні у відсотковому відношенні до загальної кількості виборців становили 78,8 %, іудеї – 21,2% [13, арк. 31]. Представники інших конфесій не були зафіксовані. Зазначимо, що до православних чиновники в Чернігові відносили і старообрядців, які традиційно мешкали в губернському центрі та інших населених пунктах регіону. Число католиків та представників інших конфесій було мінімальне. А тому й не дивно, що вони не були представлені серед виборців. Аналогічна ситуація спостерігалася і серед виборців Харкова. Домінуючі позиції займали православні (майже 8/10), а далі значне представництво мали іудеї і протестанти. Традиційно на українських землях саме іудеї часто контролювали середню та дрібну торгівлю, а Харків в даний період стає важливим торговельним і промисловим центром регіону. Спеціалісти з Європи, які запрошувалися на підприємства, часто були протестантами. Саме ці та інші чинники і пояснюють значне представництво серед виборців представників даних конфесій.

Не менш цікавою, але досить прогнозованою була ситуація із рівнем освіти серед виборців. Зростання міського населення в переважно за рахунок селян і козаків, що мали початкову освіту, або взагалі були неписьменні, позначилося і на загальноосвітньому рівні виборців. Серед виборців Чернігова (1879 р.) лише незначний відсоток осіб отримали вищу та середню освіту (3,6%), письменні становили 48,8 %, а неписьменною була майже половина (47,6 %) [14, с. 29]. Точні дані про освітній рівень виборців Харкова відсутні, але є дані про рівень освіти усіх мешканців губернського міста у 1880 р. З 102 049 осіб мешканців Харкова освіту мали 40 710 (40,2%), з яких 3 309 осіб. (3,28 %) вміли лише читати [15, с. 470]. Наведені дані дозволяють зробити припущення, що серед виборців губернського центру переважали особи з початковою освітою й неписьменні, які не завжди могли зрозуміти нагальні потреби міста і шляхи їх вирішення.

Саме виборча система визначала категорії осіб, що отримували право голосувати. Норми даної системи отримували полярні оцінки від сучасників (від різкої критики до схвалення). Царизм намагався через цензову систему забезпечити перевагу представникам привілейованих станів у новостворених самоврядних інституціях. Положення 1870 р., допускаючи до виборів платників дрібних і середніх податків, водночас намагалося забезпечити перевагу серед виборців платникам саме великих платежів на користь міста. Це була основна ідея трьохрозрядної виборчої системи.

Аналіз результатів виборів у міську думу Харкова в 1871 р. підтверджує дану думку. Загальна кількість виборців в цей час становила 4 295 осіб. З них: в I розряді – 64 осіб, в II – 356 осіб., в III – 3 875. Кожний розряд обирав по 24 гласних. В I розряді на одного гласного припадало 2,7 виборця, в II – 14,8, в III – 161,4. Отже, голос виборця першого розряду мав значення майже в 60 разів більше, ніж виборця третього розряду. Більш детально співвідношення виборців і гласних за розрядами представлено у таблиці.

Розподіл виборців м. Харкова за розрядами [16, арк. 105 – 124; арк. 14 – 56].

Роки	Всього виборців (осіб)	Число виборців, які обирали одного гласного		
		I розряд	II розряд	III розряд
1871	4 295	2,7	14,8	161,4
1875	4 745	3,2	18	176,4
1879	5 200	4	19,4	193,2
1883	5 612	4,4	22	207,5
1891	3 316	2,8	12,3	123,1

Аналогічна ситуація простежувалася і в Чернігові, де виборці I розряду складали 4,1% від загального числа, II – 12,3%, III – 83,6% [17, арк. 54–55]. У губернському центрі майже всі виборці

першого розряду ставали гласними. Створювалася ситуація, коли кількість гласних розряду інколи дорівнювала (могла й перевищувати) число виборців того ж розряду. Отже, обрання гласними більшості виборців першого розряду було явищем традиційним і звичайним. Ця процедура перетворювалася у просту формальність. Така ситуація призводила до того, що була відсутня здорова ротація гласних, які ставали незмінними членами дум від свого розряду. Цей факт не був нормальним навіть на думку окремих чиновників місцевих адміністрацій, але виходу з такої ситуації вони не бачили.

Наведені дані яскраво ілюструють у дії підхід офіційної влади до формування органів міського самоврядування. Положення 1870 р. фактично усувало значну частину населення і виборців від управління справами міста. Водночас навіть нова виборча система не гарантувала повного домінування представників привілейованих звань та станів серед виборців трьох розрядів.

Співвідношення за розрядами осіб різних звань та станів серед виборців Чернігова (1879 р.) [18, арк. 94 – 95].

I розряд					II розряд					III розряд				
Привілейовані	Непривілейовані	З них: купці	Міщани	Інші	Привілейовані	Непривілейовані	З них: купці	Міщани	Інші	Привілейовані	Непривілейовані	З них: купці	Міщани	Інші
33,3	66,7	62,3	2,2	66,7	64,6	35,4	21,8	12,1	1,5	46,4	53,6	2,6	45,6	5,4

Крім розподілу виборців за станами і забезпеченням підтримки державних планів, державу і місцевих чиновників цікавило питання ступеня їх заможності. Чим більша кількість останніх сплачувала на користь міста великі податки, тим більше можна було розраховувати на швидкі темпи розвитку економічної та соціальної сфер населених пунктів. Матеріали звітів місцевої адміністрації та думи і управи Харкова засвідчують, що сума міських платежів за часів дії Положення 1870 р. постійно зростала. Наповнення міського бюджету відбувалося за рахунок збільшення кількості виборців і зростання числа заможних городян. У 1875 р. виборці I розряду сплачували на користь міста від 201 руб. 77 коп., другого – від 51 руб. 44 коп., а третього – менше 51 руб. 44 коп. У 1887 р. ставки платежів були змінені. До першого розряду відносились особи, що сплачували від 209 руб. 33 коп., до третього – від 53 руб 65 коп. [19, с. 1]. До виборчих списків у реальному житті потрапляли й особи, що сплачували копійки на користь міста. У 1891 р. коливання в платежах було таким: максимальна сума платежів – 5 263 руб. 51 коп., а мінімальна – 14 коп. Аналіз платників податків серед виборців Харкова дозволяє зробити певні висновки про їхню соціальну належність. За період з 1876 по 1891 рр. питома вага платежів припадала на суми з нерухомого майна (від 88 % до 95 %: загальних виплат). Платниками податків з нерухомого майна, як правило, були поміщики, духівництво, купці та інколи – міщани і так звані різночинці. Переважна частина купецтва, міщан, ремісників і селян сплачували податок з торговельних документів і оціночний збір з нерухомого майна. За час дії Положення 1870 р. у Харкові спостерігалася тенденція посилення впливу серед виборців осіб, що сплачували до міської скарбниці великі платежі (значний відсоток серед них належав купецтву і буржуазії, яка формувалася).

У Чернігові найчисельнішими були платежі з оціночного збору та торговельних документів. На першому і другому розрядах усі виборці були платниками великих податків. Однак встановлена для них норма (більше 10 руб) не дає повної картини щодо виборців даної категорії. У третьому розряді 57,6 % сплачували на користь міста від 10 до 1 руб., 21,5 % – менше 50 коп., 14,2 % – від 1 руб. до 50 коп., 6,7 % – більше 10 руб. [20, арк. 86 – 87]. Кращому розумінню фінансової спроможності виборців Чернігова може допомогти додаткове вивчення кошторисів губернського центру в зазначений період. Детально не зупиняючись на цьому аспекті, підкреслимо, що фінансові можливості самоврядних інституцій Чернігова були невеликі. Це засвідчує незначні суми, які сплачувала питома частина виборців на користь міста. Участь у міських виборах Чернігова і Чернігівської губернії багатьох платників дрібних податків з нерухомого майна пов'язана також з рішенням місцевої адміністрації від 12 вересня 1878 р. За цим рішенням, до участі в міських виборах допускалися особи, що сплатили перед цим збір за свідоцтво на роздрібну торгівлю у розмірі половинної ціни свідоцтва, тобто $\frac{1}{4}$ частини ціни повного свідоцтва. Управа вважала, що у такий спосіб збільшить кількість виборців з торговельними документами, що й так поступалися за

чисельністю перед особами, які платили податки з нерухомого майна [21, с. 106]. Отже, ст. 17 і 41 Міського положення, які ставили платежі на користь міста з купецьких, промислових або прикажчицьких свідоцтв обов'язковою умовою користування виборчим правом, були розтлумачені думою як зрівняння прав дрібних платників міських зборів.

Чернігівська дума вважала, що особи повинні лише мешкати 2 роки в місті, а не обов'язково ще і сплачувати збори, допускаючи до участі у виборах осіб, які сплатили на користь міста збір із торговельних документів, тимчасово і навіть напередодні виборів. Подібне тлумачення 17 ст. Міського положення призводило до того, що особи, яких закон намагався не допустити до виборів, навпаки, брали в них участь. Наприклад, у третьому розряді найнижчі платежі з оціночного збору в губерньському центрі становили 4 коп. [22, с. 104 – 105].

Різноманітні звіти засвідчують пасивне ставлення всіх категорій виборців до участі у виборах. У 1871 р. в Харкові з 4 295 мешканців, які отримали виборчі права, на вибори з'явилося 309 осіб (7,1 %), у 1875 р. – 6,3 %, у 1875 р. – 5 %, 1883 р. – 7 %, 1891 р. – 19,2 %. Явка виборців за розрядами була відповідно: I розряд – 39 % (1871 р.), 79,1% (1891 р.), II розряд – 15,2 % (1871 р.), 51,7 % (1891 р.); III розряд – 5,9 % (1871 р.), 14,7 % (1891 р.). [23, арк. 10 – 11; арк. 21–25]. Наведені дані ілюструють незначний інтерес переважної частини виборців до формування органів самоврядування. За період з 1871 по 1891 рр. загальна явка зросла з 7,1 % до 19,2 %. Місцева влада і окремі представники громадськості головними причинами пасивності вважали низький рівень освіти, байдужість до громадських проблем і неготовність до свідомого використання своїх прав.

У Чернігові явка на вибори також була невисокою. Низькою активність виборців була і за розрядами. Спостерігалася певна закономірність: чим нижчий був розряд, тим більший відсоток серед виборців складали непривілейовані особи й активнішими вони були. У 1879 р. 80,3% привілейованих виборців не з'явилися на вибори. Серед непривілейованих такий показник був дещо меншим (65,6%). На збори не з'явилося 76,5% виборців домовласників, 62,5% торговців [24, арк. 37].

Місцева адміністрація вважала, що пасивність виборців пов'язана з махінаціями під час обрання гласних і затягуванням самих виборів. Так у Чернігові у виборчий період 1875–1879 рр. вибори 16 гласних тривали 2 дні. Часто люди не знали, які протоколи вони підписували і якими були результати голосування. Не були розроблені спеціальні правила для проведення виборів думи. Участь у виборах осіб малоосвічених і дрібних платників міських податків, на думку урядовців, мала свої наслідки. Вони вважали, що вибори гласних II і III розрядів часто мали випадковий результат. Однією з можливих форм впливу на результати голосування було голосування за дорученням. Відсоток подібних виборців у Чернігові був максимальний в губернії (40,5 %). Враховуючи низьку явку на вибори, зацікавлені особи, маючи доручення, могли без проблем скласти більшість або, навпаки, забалотувати кандидатуру, яка не влаштовувала. Все це формувало серед городян і виборців недовіру до самоврядних інституцій і пасивність в питанні їх формування та діяльності. Пасивність виборців впливала і на «якість» гласних. При аналізі тих, хто балотувався, з кількістю обраних гласних виявляється, що переважна частина з'явившихся на вибори ставала гласними. Такий стан речей, як вже відзначалося, заважав конкуренції серед претендентів, ротації і позбавляв можливості обирати кращих кандидатів. Це, у свою чергу, в подальшому впливало на якість роботи думи і управи (аналогічні тенденції спостерігалися і в Харкові, але в дещо менших масштабах).

Для вдосконалення виборчої системи Харківський міський голова І. Фесенко у 1890 р. пропонував: 1. Місто поділити на приходи. Скласти списки виборців територіально. Виборців включати до списків за місцем проживання. 2. Кожний гласний повинен звітувати про свою роботу в думі. 3. Від кожного приходу до складу міської думи обирати рівне число гласних [25, с. 110]. Але згадані пропозиції не були реалізовані у повному обсязі. Подальші дії міського положення, які здійснила влада, не змогли істотно покращити існуючу виборчу систему.

Реалізація положення 1870 р. в Харкові та Чернігові дала досить прогнозовані результати при формуванні самоврядних інституцій. За соціальним складом у міській думі Харкова у 1875 р. серед гласних були представлені дворяни і духівництво (48,6 %), купці і почесні громадяни (47,2%) та міщани, ремісники і селяни (4,2 %). Склад чернігівської думи 1879/82 рр. мав свої особливості: 57,1 % (привілейовані), 28,6 % (купці і почесні громадяни), 14,2 % (міщани, ремісники), 0,1 % (інші) [26, арк. 9; с. 301 – 307]. Водночас у місцевих звітах постійно помічалась пасивність гласних і низька явка на засідання дум. У 1874 р. у Харкові із запланованих 36 засідань думи відбулося 31. У Чернігові з 33 не відбулося 11 через відсутність кворуму [27, арк. 29; арк. 22–30].

Місцева влада, чиновники і самі думці пов'язували таку пасивність з низьким рівнем освіти

гласних і недосконалим законодавством. Ці та інші фактори допускали до управління містами людей, які слабо розуміли потреби міста і ступінь своєї відповідальності. На місцях робилися спроби змінити ситуацію. Наприклад, у Чернігові гласний Ходот у 1877, 1881 рр. пропонував (і дума ухвалила дане рішення): 1. Скласти списки непроведених засідань і гласних, які їх проігнорували. 2. Ці списки надсилати виборцям. 3. Списки «прогульників» вивішувати в думі під час обрання гласних на новий термін [28, с. 247]. Але названі пропозиції не змогли зламати негативних тенденцій.

Отже, опрацьовані матеріали дозволяють зробити висновок, що реалізація Положення 1870 р. в Харкові і Чернігові мала свої особливості. Ступінь економічного розвитку міст зумовив різні темпи урбанізаційних процесів, склад населення. Чинне законодавство допускало до управління в містах лише незначний відсоток мешканців. Серед виборців і гласних значний відсоток припадав на представників непривілейованих звань з низьким рівнем освіти, що безпосередньо впливало на ступінь ефективності новоутворених самоврядних інституцій. Певною особливістю Харкова можна вважати більший відсоток представників купецтва та торговців серед виборців і гласних. Окремі пропозиції думців і членів управ з вдосконалення Положення або не сприймалися владою, або в контексті чинного законодавства не давали бажаного результату. При формуванні органів міського самоврядування у вищезгаданих губернських центрах частими були випадки порушення чинного законодавства (своє тлумачення окремих статей, зловживання під час голосування тощо). Усе це сприяло формуванню недовіри до самоврядних інституцій з боку виборців і городян, збільшувало їхню пасивність і знижувало ступінь ефективності роботи муніципальних структур.

Проблема формування органів міського самоврядування за Положенням 1870 р. в регіонах є надзвичайно важливою. Складність і неоднозначність зазначених подій вимагає додаткових досліджень на всеукраїнському і регіональному рівнях. Зокрема це стосується питань участі представників різних конфесій у формуванні самоврядних інституцій, освітнього рівня виборців і гласних, основних напрямків діяльності дум і управ.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Фесенко И.О. К вопросу о реформе городских общественных управлений. В 2 ч. – Х.: Тип. Южного края, 1890. – Ч. I. – 166 с.; Щепкин М. Опыты изучения общественного хозяйства и управления городов. – М.: Изд. Д. Тихомирова, 1882. – Ч. I. – 210 с.; Багалея Д., Миллер Д. История города Харкова за 250 лет его существования с 1655 по 1905 гг. – Х.: Тип. Южного края, 1906. – Т. 2. – 982 с.
2. Гронский П.П. Как нужно преобразовывать наши городские думы и управы. – М.: Тип. А. и И. Гранат, 1906. – 160 с.; Михайловский А.Г. Реформа городского самоуправления в России. – М.: Польза, 1908. – 112 с.; Бубнов М.М. К вопросу о преобразовании нашего городского общественного управления. – К.: Тип. Губернского правления, 1909. – 166 с.
3. Зайончковский П.А. Кризис самодержавия на рубеже 1870 – 1880 годов. – М.: Просвещение, 1964. – 321 с.; Эйдельман «Революция сверху» в России. – М.: Наука, 1989. – 210 с.; Нардова В.А. Городское самоуправление в России в 60-х – начале 90-х годов XIX века. – Л.: Наука 1984. – 260 с.; Писарькова Л.Ф. Социальный состав городских гласных накануне контрреформы 1892 г. // История СССР. – 1989. – № 6. – С. 152 – 160.
4. Горбачов В.П. Міське самоврядування в Україні (за реформою 1870 г.): Автореферат дис. ... канд. істор. наук. – Харків, 1995. – 18 с.; Дойников И.В. Городская реформа 1870 г. и становление городского самоуправления в России (государственно-правовое исследование): Автореферат дис. ... канд. истор. наук. – М., 1991. – 21 с.; Шара Л.М. Становлення органів самоврядування в містах і посадах Чернігівської губернії в останній третині XIX ст.: Автореферат дис. ... канд. істор. наук. – Харків, 2002. – 18 с.; Токарев В.М. Харьковское городское самоуправление по Городскому положению 1870 года (историко-правовое исследование): Автореферат дис. ... канд. юрид. наук. – Харків, 1998. – 18 с.; Нікітін Ю.О. Зміни в становищі сільського і міського населення Київської та Чернігівської губерній після селянської та міської реформ 60 – 70-х років XIX ст.: Автореферат дис. ... канд. істор. наук. – К., 2004. – 18 с.
5. Географическо-статистический словарь Российской империи. / Сост. П. Семенов. – СПб., 1885. – Т. 5. – 1000 с.
6. Там само.
7. Домонтович М. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Черниговская губерния. – СПб.: Тип. Ф. Персона, 1865. – 686 с.; Російська національна бібліотека м. Санкт-Петербург (далі – РНБ). – Ф. 600. – Спр.1647.
8. РНБ. – Ф. 600. – Спр. 1656.

9. Географическо-статистический словарь ....
10. Державний архів Харківської області (далі – ДАХО). – Ф. 45. – Оп. 1. – Спр. 677; Сборник сведений по России за 1884 – 1885 гг. – СПб., 1887; Харьковский календарь за 1894 год. – Харків, 1895.
11. РНБ. – Ф. 600. – Спр. 1674.
12. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО). – Ф. 145. – Оп. 6. – Спр. 158.
13. РНБ. – Ф. 600. – Спр. 1637.
14. ДАЧО. – Ф. 128. – Оп. 1. – Спр. 14460.
15. Географическо-статистический словарь ....
16. ДАХО. – Ф. 45. – Оп. 1. – Спр. 440; Спр. 668.
17. РНБ. – Ф. 600. – Спр. 1725.
18. ДАЧО. – Ф. 128. – Оп. 1. – Спр. 14460.
19. ДАХО. – Ф. 45. – Оп. 1. – Т. 2. – Спр. 1650; 20. РНБ. – Ф. 600. – Спр. 1637.
21. ДАЧО. – Ф. 128. – Оп. 1. – Спр. 14460.
22. Записка сенатора А. Половцова о состоянии общественного управления в городах Черниговской губернии. – СПб., 1882. – Ч. I. – 503 с.; 23. ДАХО. – Ф. 45. – Оп. 1. – Спр. 1316; Спр. 1650.
24. РНБ. – Ф. 600. – Спр. 1646.
25. Фесенко И.О. Меры к улучшению организации городских общественных управлений // К вопросу о реформе городских общественных управлений. В 2 ч. – Харків, 1890. – Ч. I. – 166 с.
26. ДАХО. – Ф. 45. – Оп. 1. – Т. I. – Спр. 440; ДАЧО. – Ф. 128. – Оп. 1. – Спр. 14460.
27. ДАХО. – Ф. 45. – Оп. 1. – Спр. 443; РНБ. – Ф. 600. – Спр. 1674.
28. ДАЧО. – Ф. 128. – Оп. 1. – Спр. 14460.

Никитин Ю.А. ФОРМИРОВАНИЕ ОРГАНОВ ГОРОДСКОГО САМОУПРАВЛЕНИЯ В ЧЕРНИГОВЕ И ХАРЬКОВЕ В СООТВЕТСТВИИ С ПОЛОЖЕНИЕМ 1870 Г.

Автор анализирует процесс формирования органов городского самоуправления во времена действия Положения 1870 г. в Харькове и Чернигове, обращает внимание на участие представителей различных социальных групп и конфессий в деятельности органов самоуправления.

Ключевые слова: городские реформы, органы городского самоуправления, ценз, избирательная система, налогоплательщики, избиратели, думы, управы.

Nikitin Y.A. THE FORMATION OF MUNICIPAL SELF-GOVERNMENT BODIES ACCORDING TO THE STATUTE OF 1870 IN KHARKOV, CHERNIHIV

The author analysis the process of forming municipal self-government bodies during the functioning of Statute 1870 in Kharkov, Chernihiv and pay attention about the different social stratum members' activity and religions in the operation of municipal institutions.

Key words: local reform, municipal self-government bodies, qualification, voting system, voters, taxpayer, council.

УДК 902 (474.3:477) «1896»

І.С. Романенко

Х РИЗЬКИЙ АРХЕОЛОГІЧНИЙ З'ЇЗД 1896 РОКУ І УКРАЇНА

Стаття присвячується дослідженню процесу організації та проведення X загальноросійського археологічного з'їзду 1896 року в Ризі та впливу цього наукового форуму на загальну картину розвитку науки зазначеного періоду.

Ключові слова: археологія, археологічний з'їзд, археологічні експонати, наукові товариства.

Друга половина XIX ст. є важливим періодом становлення і розвитку національних історичних та археологічних наукових шкіл. Важливу роль у цих процесах відіграли загальноросійські археологічні з'їзди. Їхні завдання визначив граф О.С. Уваров – ініціатор і перший організатор: обговорення та вирішення загальними зусиллями актуальних питань російської (і української як її складової) історичної науки в широкому значенні останньої; виявлення нових актуальних питань для обговорення; поширення інтересу серед відповідних

.....
кіл до минувшини; дослідження та зберігання пам'яток минулого; сприяння виникненню наукових громадських організацій тощо.

Ми переконані, що без вивчення наукових результатів загальноросійських археологічних з'їздів загальна картина розвитку науки зазначеного періоду була б неповною. Сучасна українська історіографія частково заповнила прогалину у цій царині. Публікації С. Заремби [3], О. Каковкіної [5], А. Кучеренка [6] та О. Павлової [8] переконують нас у важливому значенні археологічних з'їздів для становлення й розвитку української історії та спеціальних історичних дисциплін (археології, нумізматики, сфрагістики тощо). Не заперечуючи цих висновків, принагідно зазначимо, що географічно ці дослідження не виходять за межі проведення з'їздів на території України (3, 11 – Київ, 6 – Одеса, 12 – Харків, 13 – Катеринослав, 14 – Чернігів). Окрім того, дослідження представництва української науки на таких форумах в етнічно неукраїнських землях, вивчення найрізноманітніших аспектів їхньої наукової діяльності, опрацювання на сучасному рівні результатів багаторічної праці українських дослідників з пошуку, збирання, вивчення й охорони українських пам'яток має виняткове як наукове, так і практичне значення. У своєму кінцевому результаті воно відкриє можливість відтворення маловідомих сторінок історичної науки і культури, дозволить виробити конкретні рекомендації щодо застосування кращого досвіду, набутого у другій половині XIX – на початку XX ст., в умовах сучасності.

Усі ці фактори визначають актуальність даної теми дослідження. Актуальність посилюється й недослідженістю теми в українській історіографії.

Представлена стаття є спробою поліпшити стан наукової розробки цієї тематики шляхом відображення процесу організації та проведення X загальноросійського археологічного з'їзду 1896 року в Ризі, зі зверненням уваги на участь українських науковців в роботі з'їзду та окреслити тематику їхніх виступів.

X археологічний з'їзд проходив у Ризі з 1 по 15 серпня 1896 року. Рішення про його проведення було підписане Олександром III, але покровителем і почесним головою (через смерть імператора) став великий князь Сергій Олександрович. Потрібно відзначити, що проведення такого форуму стало можливим завдяки фінансовій підтримці з боку князя. Йому вдалося субсидіювати на потреби Московського підготовчого комітету – 6 тис. крб. та 3 тис. крб. на організацію і проведення засідань з'їзду.

Важливим чинником ефективної роботи наукового форуму на всіх етапах його проведення стала активна участь у роботі Ризького та Ревельського підготовчих комітетів членів наукових громадських об'єднань – Естляндського літературного товариства в Ревелі (засн. у 1842 р.), Естонського вченого товариства у м. Юр'єві (засн. у 1838 р.), Товариства естонських літераторів у м. Юр'єві (засн. у 1872 р.), Курляндського товариства літератури та мистецтва у м. Мітаві (засн. у 1816 р.), Латиського літературного товариства у м. Мітаві (засн. у 1842 р.), Товариства історії та старожитностей російських Остзейських провінцій (засн. у 1834 р.), Латиського товариства у м. Ризі (засн. у 1868 р.), Товариства з вивчення острова Езеля у Аренсбурзі (засн. у 1865 р.), Літературного товариства у м. Фелліні (засн. у 1881 р.), Елгавського латиського товариства у м. Мітаві (засн. у 1880 р.). І навіть незважаючи на більш ніж достатню кількість наукових громадських об'єднань, підготовча робота, яка проводилась на території Прибалтики до з'їзду стимулювала появу ще одного, нового об'єднання – Товариства з вивчення старожитностей у м. П'ярну (1896 р.) Відповідно до прийнятого статуту Товариства, до кола напрямків діяльності його членів входило: збирання історичних та археологічних пам'яток, особливо рукописів; обговорення наукових питань, рецензування нової літератури, публікація праць членів Товариства та проведення публічних лекцій [7, 2].

Уміла організація підготовчими комітетами пошукової роботи на місцях (залучення місцевих священиків та селян до збирання історичних старожитностей), позитивно відобразилась на проведенні Археологічної та Етнографічної виставок під час роботи з'їзду.

На Археологічну виставку свої найцінніші експонати надали музеї Риги, Ревеля, Аренсбургу, Фелліна, Юр'єва, Мітави, а також окремі церкви та товариства. Зазначимо, що на цій виставці були представлені не лише археологічні, але й археографічні предмети. Початок колекції етнографічної (латиської) виставки був покладений у 1886 році з ініціативи наукового комітету Ризького латиського товариства. За власний кошт вони організовували наукові експедиції у різні райони краю, внаслідок яких вдалося зібрати багаті колекції давніх національних костюмів, предметів побуту та мистецтва. На проведення виставки Товариство субсидіювало 10 з 20 тис. крб. Зважаючи на міжнародний характер проведення археологічного

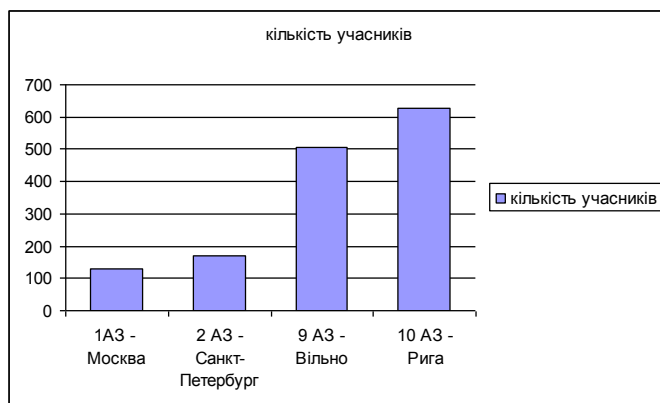
форуму, всі експонати виставки були підписані трьома мовами – латиською, російською й німецькою. Для нас буде цікавою інформація, представлена у 8-му з 18-ти відділів виставки – на 1896 р. у Ліфляндії існувало 372 та у Курляндії 201 латиські товариства. На Україні (в межах Російської імперії) у цей хронологічний період була дозволена діяльність не більше 10 товариств, а питання про підписи українською, поряд з російською, мовою під експонатами на виставках українських археологічних з'їздів навіть не обговорювалося у підготовчих комітетах.

Унаслідок спільної підготовчої роботи шанувальників історії, вперше делегатам X археологічного з'їзду були продемонстровані археологічні карти Прибалтики, карта ліфляндських городищ, карта Ліфляндії часів існування Лівонського ордену; бібліографічний покажчик друкованих робіт з археології Прибалтики та розкішний каталог Археологічної виставки (85 сторінок, 34 фотографії) [7, 5].

Показником шанобливого ставлення до предметів своєї історії стало відкриття до початку роботи з'їзду Музею церковних старожитностей у Ризі, підготовка кількох колекцій церковних предметів.

Офіційна статистика з'їзду засвідчує наступне: кількість депутатів – 622, кількість секційних засідань – 33 (за іншими даними – 44), прочитано та обговорено наукових доповідей і рефератів – 103 (за іншими даними – 98), імперські університети представляли – 50 осіб, інші наукові установи та організації – 62 особи.

Тематика наукових доповідей була поділена на 11 секцій: Первісні старожитності; Історико-географічні та етнографічні старожитності; Пам'ятки мистецтва; Побут домашній, юридичний, громадський та військовий; Церковні старожитності; Пам'ятки мови та письма; Класичні, візантійські та західноєвропейські старожитності; Прибалтійські старожитності; Східні старожитності; Нумізматика та сфрагістика; Археологічні пам'ятки.

Після короткої характеристики X з'їзду і, спираючись на джерельні та історіографічні матеріали, перейдемо до «українського питання».

Відомо, що депутатами у Московському підготовчому комітеті з 86 його членів від України були: Багалій Дмитро Іванович, Буцинський Петро Микитович та Морозов Юлій Іванович від Харківського університету, Кочубинський, Олександр

Олександрович, Успенський Федір Іванович та фон-Штерн Ернест Романович представляли Новоросійський університет, Одеське товариство історії та старожитностей російських і Історико-філологічне товариство при Новоросійському університеті, Кулаківський Юліан Андрійович був делегований від Історичного товариства Нестора-літописця при університеті св. Володимира, Павлов Олексій Степанович від Церковно-археологічного товариства при Київській Духовній академії, Ретовський Отто Фердинантович і Веселовський Микола Іванович від Таврійської вченої комісії. Ми переконані, що, незважаючи на нечисельне представництво українських науковців на рівні підготовчої роботи археологічного з'їзду, факт їхнього залучення до неї свідчить про визнання їхньої ролі у науковому світі [1, 10].

На формування більш-менш повного враження, наскільки дозволяють джерельні матеріали, про запропоновану від українства тематику для обговорення в межах наукового форуму, свідчать дані, наведені в таблиці № 1.

Таблиця № 1

Багалій Д. І.	Роль Харківського університету у вивченні місцевих старожитностей на початку XIX ст.
Антонович В.Б.	Визначення поховальних типів у курганах давніх земель: Волинській та Холмській
Бранденбург Н.Е.	До якого племені можуть належати ті з язичницьких могил Київської губернії, в яких разом з небіжчиками поховані остови вбитих коней
Істомін М.П.	Про національний характер молдаво-валазького населення у XIII–XVI ст.

Наукові записки

	та його ставлення до південної Русі
Теодорович Н.	Початкова історія міста Луцька Волинської губернії. Про колись існуючі православні Волинські монастирі за матеріалами архіву Почаєвської Лаври
Успенський Ф. І.	Перекази про давню готську історію, які збереглися у Іордана. Підґрунтя норманської теорії в руській історії.
Юр'ян А.	Про схожість мотивів латиської та української народних пісень.
Мякотін В. А.	Про підсусідки в Лівобережній Україні.
фон Штерн К.	Про Магдебурзьке право в містах Лівобережної України
Стороженко А. В.	Чим пояснити деякі полонізми у давніх київських топографічних назвах?
Мальмерг В. К.	Час та місце походження грецьких і греко-варварських виробів, знайдених в південній Росії
Каманій І. М.	Про зосередження всього матеріалу з української історії в Київському Центральному Архіві при Університеті. Про необхідність заснування центрального історичного архіву у Харкові
Сумцов Н. Ф.	Про археологічне значення орнаменту на писанках. Чи можливо на основі надрукованих матеріалів написати історію руського мистецтва?
Редін Є. К.	Ікони Богородиці, шановані на Русі, походження їхніх назв та зв'язок їхніх художніх типів з візантійськими та західними відповідниками.
Степович А. І.	Вплив чеської літератури на руську.
фон Штерн Е. Р.	Кордони розповсюдження предметів мистецтва та монет греко-римського світу в Росії на підставі розкопок.
Лінниченко І. А.	Що означає вислів про печатки князя Лева? Чи збереглися грамоти, окрім надрукованих, які мають стосунок до стосунків українських князів з Торуном та іншими містами?
Сторожев В. Н.	Питання розвитку археографії.

Опрацювання змісту «Известий» з'їзду засвідчило, що не всі питання із запропонованих потрапили в перелік доповідей чи рефератів, заслуханих безпосередньо в Ризі. Все ж таки як позитив зазначимо наступне: по-перше, важливий сам факт обговорення на міжнародному науковому форумі питань, присвячених історії й археології України при загальній спрямованості з'їзду на вивчення прибалтійської археології та історії. Вважаємо за доцільне навести їхній перелік у таблиці № 2.

Таблиця № 2

Мищенко Ф. Г.	Повідомлення Геродота про позаскіфські землі Росії.
Бранденбург Н. Є.	До якого племені можуть належати ті з язичницьких могил Київської губернії, в яких разом з небіжчиками поховані остови вбитих коней.
Мальмберг В. К.	Про час та місце походження грецьких та греко-варварських виробів, знайдених в Україні.
Антонович В. Б.	Про пам'ятки кам'яного віку, знайдені у Києві за останні три роки. Про систематизацію городищ на основі контурів у басейні Дніпра.
Кулаківський Ю. А.	Про розкопки кримських курганів улітку 1896 року.
Багалій Д. І.	Про магдебурзьке право в містах Лівобережної України.
Істомін М. П.	До історії живопису в Києво-Печерській лаврі.

По-друге, частина українських дослідників – учасників з'їзду – брала участь в обговоренні рефератів на загальноархеологічну та історичну тематику (таблиця № 3).

Таблиця № 3

Єфименко О. Я.	Про археологічні форми землеволодіння у Германців та Слов'ян.
Д'яконов М. А.	Про монастирських дітей в Московській державі у XVI–XVII ст.
Істомін М. П.	Про облогу Риги царем Алексієм Михайловичем у 1656 році.
фон-Штерн Е. Р.	Про торговельні шляхи ганзеатів до Великого Новгороду.
Маркевич А. І.	Про руське місто Ригу на Дону у XVII ст.
Зверев С. Є.	Про залишки християнства на Дону у домонгольський період.
Лудмер Я. І.	Про російську та німецьку генеалогічну літературу.

По-третє, визнаючи заслуги українських дослідників на рівні міжнародної археологічної та історичної наук, окремим з них довірили головування на секційних засіданнях: О.І. Кіріпичников вів засідання секції «Пам'ятки мистецтва, старожитності класичні, візантійські та західноєвропейські», О.О. Кочубинський – «Пам'ятки мови та письма», Д.І. Багалій – «Пам'ятки археологічні».

Отже, ми маємо констатувати й відзначити позитивну роль українських дослідників, а точніше представників історичної та археологічної наук з українських територій, які входили до складу Російської імперії наприкінці XIX ст., в організації (участь у Московському підготовчому комітеті) та проведенні (головування на секційних засіданнях, читання рефератів та доповідей, участь у їхньому обговоренні) X археологічного з'їзду. Звичайно, запропонована тема не може бути розкрита в рамках представленої розвідки. Логічним є її продовження з опорою на опрацювання джерельного та історіографічного матеріалу інших позаукраїнських археологічних з'їздів.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Десятый Археологический съезд в г. Риге. 1 – 20 августа 1896 года. Состав Предварительного комитета. Правила съезда и вопросы и запросы, заявленные к съезду. – М., 1894. – 26 с.
2. Е. Р. Сообщения на X Археологическом Съезде в Риге 1896 года (Краткий обзор). – СПб, 1897. – 8 с. Отт. из № 3 – 4 «Византийского временника, 1896 г.».
3. Заремба С. Археологічні з'їзди в Києві (1874 – 1899) // Київська старовина. – 1995. – № 3. – С. 65 – 72.
4. Известия X-го Археологического съезда в Риге 1 – 15 августа 1896 г. – Рига, 1896. – 248 с.
5. Каковкіна О. М. Археологічні з'їзди другої половини XIX – початку XX ст. в Україні. Науковий та суспільно-політичний аспекти. Автореф. дис. ... канд. істор. наук: 07.00.01 / Дніпропетровський державний університет. – Дніпропетровськ, 1998. – 18 с.
6. Кучеренко А. А. Археологічні з'їзди та український культурно-освітній рух другої половини XIX – початку XX ст. // Проблеми історії та археології України. Зб. мат. Між народ. наук. конф. до 100-річчя XII Археол. з'їзду в м. Харкові 25-26 жовтня 2002 року. – Харків, 2003. – С. 158 – 159.
7. Мищенко Ф. Краткий отчет о командировке на X Археологический съезд в Риге. – Казань, 1896. – 10 с.
8. Павлова О. Г. XII Археологічний з'їзд і дослідження пам'яток мистецтва на Харківщині // Проблеми історії та археології України. Зб. мат. Між народ. наук. конф. до 100-річчя XII Археол. з'їзду в м. Харкові 25-26 жовтня 2002 року. – Харків, 2003. – С. 205 – 208.
9. Сведения о заседаниях Исторического общества Нестора-летописца с 27 октября 1895 по 27 октября 1896 г. // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. – К., 1896. – Кн. 11, отд. I. – С. 3 – 39.
10. Труды Московского предварительного Комитета X Археологического Съезда в г. Рига. Вип. 1 – 2. – М., 1895 – 1896. Вип. 1/ под ред. В. К. Трутовского, 1895. – 93 с.; Вип. 2 / Под ред. гр. П. Уваровой. – 1896. – 283 с.
11. Труды X Археологического Съезда в Риге 1896 года. – М.; Рига, 1899 – 1900. – Т. 1 – 455 с.; Т. 2 – 124 с., Т. 3. – VI, 218, 144, 161 с.

Романенко И.С. X РИЖСКИЙ АРХЕОЛОГИЧЕСКИЙ СЪЕЗД 1896 Г. И УКРАИНА

Статья посвящается исследованию процесса организации и проведения X Всероссийского археологического съезда 1896 года в Риге и влиянию этого научного форума на общую картину развития науки этого периода.

Ключевые слова: археология, археологический съезд, археологические экспонаты, научные общества.

Romanenko I.S. X RUSSIAN ARCHAEOLOGICAL CONVENTION IN 1896 IN RIGA AND UKRAINE

The article is devoted to the research of the organization process and holding of the 10th All-Russian archaeological convention in 1896 in Riga and the influence of this scientific forum on the general development tendency of the science of the mentioned period.

Key words: archaeology, archaeological convention, scientific forum.

**ПОЗИКОВА ПОЛІТИКА СЕЛЯНСЬКОГО ПОЗЕМЕЛЬНОГО БАНКУ В УКРАЇНІ
НАПРИКІНЦІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТ.**

У даній статті автор аналізує позикову політику Селянського поземельного банку в Україні, який наприкінці XIX – на початку XX ст. займав провідні позиції із здійснення іпотечних операцій у період утвердження ринкових відносин та слугував засобом активної господарської політики. Робиться акцент на виділенні особливостей позикової політики банку, умов та механізмів отримання позик у різних губерніях України, а також з'ясуванні ролі Селянського поземельного банку в генезі української банківської системи.

Ключові слова: Селянський поземельний банк, позикова політика, кредитно-банківська система, купівля-продаж землі.

Однією з актуальних проблем становлення економіки України на сучасному етапі її розвитку є пошук раціональної моделі управління. Тому дослідження шляхів розв'язання даного питання є одним із прерогатив державної політики.

Задля стабільного функціонування трикутника «економіка-держава-банки» нині особливого значення набуває аналіз і вивчення досвіду формування та організації банківської системи на теренах сучасної України наприкінці XIX – на початку XX ст. Важливу роль у цьому процесі відігравав Селянський поземельний банк, на частку якого припадало 75% усіх іпотечних операцій, здійснених на території Російської імперії. Комплекс економічних та політичних заходів в Україні та Російській імперії, які були запроваджені в цей період, може слугувати певним уроком для розробки стратегії суспільно-політичних та економічних реформ, спрямованих на утвердження та зміцнення української державності, а досвід позикової політики Селянського поземельного банку – надійним інструментом для формування більш вдалих елементів банківської системи.

Більшість праць, які висвітлюють діяльність Селянського поземельного банку, були написані ще на початку XX століття, а тому відзначаються дещо суб'єктивними та застарілими оцінками (монографії Зака А. [1], Воропаєва Ф. [2], Мигуліна П. [3], Вдовіна В. [4], а також спогади самого С.Вітте [5]). Серед пізніших робіт з економічної теорії та історії виділимо праці Гуржія І. [6], [7], Слабченка М. [8], Реверчука І. [9], Коропецького І. [10], [11], Ястребова Ф. [12], Лановика Б. [13], Матвієнка В. [14], Кругляка Б. [15]. У сучасний період вивчали питання, які стосуються функціонування Селянського поземельного банку, такі дослідники, як Головка І. [16], Венгерська В. [17], Сало І. [18].

Незважаючи на досить ґрунтовні дослідження істориками низки питань, пов'язаних із діяльністю Селянського поземельного банку, проблема особливостей позикової політики цієї фінансової установи саме в Україні висвітлена недостатньо.

Тому метою даної статті є аналіз особливостей та виділення основних аспектів діяльності Селянського поземельного банку в Україні, який наприкінці XIX – на початку XX ст. займав провідні позиції із здійснення іпотечних операцій у період утвердження ринкових відносин, та з'ясування його ролі в генезі української банківської системи.

Розклад кріпосницької системи та формування ринкової економіки, розвиток товарно-грошових відносин вимагали стабільної фінансово-кредитної системи. Важливими кроками у цьому напрямку було утворення Державного банку, проведення фінансової та грошової реформ, а також заснування й зосередження в руках уряду Селянського поземельного банку.

Селянський поземельний банк був створений у 1882 році в Росії з ініціативи міністра фінансів М.Х.Бунге. В Україні банк нараховував 9 філій, які надавали довгострокову позику селянам, товариствам, сільським громадам під заставу землі. Перші відділення були відкриті вже у 1883 році у Київській, Волинській та Подільській губерніях [19, с. 274]. Діяльність банку була спрямована переважно на забезпечення вигідної реалізації землі розореними поміщиками, надаючи позики і кредити на придбання земельних ділянок переважно заможній частині селянства.

У своїй діяльності Селянський поземельний банк керувався положеннями Статуту (перший затверджений у 1882 р., другий – у 1895 р.) Рішення про видачу і розмір позики приймала Рада банку.

За Статутом 1882, року максимальна сума позики складала 75% від загальної вартості землі, що купувалася. При цьому розмір відсотків становив 7,5 – 8,5% річних [20, с. 252]. 8,5% сплачувалися у тому випадку, коли позика бралася на 24,5 роки і 7,5% – коли на 34 роки [21, с. 27]. Ці обтяжливі умови істотно гальмували процес продажу земель, оскільки решту суми, не кажучи вже про виплату відсотків, ні селянам, ні сільським громадам і товариствам просто ніде було взяти. Проте поміщикам, який перебував на межі розорення, значно вигідніше продати свою землю за високу ціну селянину, котрий за рахунок позики все-таки має змогу її взяти, аніж продавати безцінь – фактично на 60 – 75% дешевше. Так розмір позики для сільської громади не повинен був перевищувати 125 рублів, а для подвірного – 500 рублів на господаря. Пропорційно до зростання попиту на землю збільшувалася й ціна на неї.

Наступне обмеження полягало в тому, що банк мав право видавати позики селянам під заставу лише тієї землі, яку вони купували при безпосередній участі банку, узгодивши з останнім усі умови такої угоди.

Існували певні відмінності щодо механізму отримання позик у різних губерніях України. Так Полтавська губернія могла дозволити видати найбільшу кількість позик – 514, Єкатеринославська – 179, Чернігівська – 100, Херсонська – 63, Київська – 61, Волинська – 19, Подільська – 18, Таврійська – 10, Ковельська – 8, Харківська – лише 6. При цьому селянам узагалі було заборонено видавати позики у чотирьох губерніях – Єкатеринославській, Херсонській, Таврійській і Харківській. Та, незважаючи на низку обмежень для селян, у 1885 році Радою Селянського поземельного банку було дозволено надати 1747 позик на 22426201 рублів, з них 542 – сільським громадам, 1005 – товариствам, 194 – селянам. Усього позику отримали 78 383 господарства [18, с. 377]. За період з 1883 р. по 1900 р. селянам було продано 12, 6 тис. десятин землі [22, с. 385].

Починаючи з 1885 року, Селянський поземельний банк практикує видачу позик землеробам-старообрядцям. Термін повернення боргу й погашення відсотків був доволі тривалим. Так короткотерміновими вважалися ті позики, що видавалися на 28 років, довгостроковими – ті, що мали виплатитися протягом більш як 28 років.

Доволі обтяжливою була й сама процедура ведення діловодства, необхідна для оформлення позики. Позитивне чи негативне рішення про надання позики та її розміри приймалося Радою Селянського поземельного банку. До уваги бралася якість землі, її місцезнаходження, але визначальною була, все-таки, платоспроможність селянина. У будь-якому випадку, відповідною комісією земля оцінювалася, проводилися необхідні підрахунки і працівники банку намагалися застосовувати індивідуальний підхід до кожного клієнта.

Зазначимо, що статут 1882 року повністю обмежував право Селянського поземельного банку на придбання землі за рахунок власних капіталів. Це, безумовно, стримувало процес переходу земель від поміщиків до заможних селян. У такий спосіб уряд намагався реалізувати завдання, визначені реформою 1861 року, а саме: модернізувати поміщицьке господарство відповідно до нових ринкових умов.

Уряд розумів важливість Селянського поземельного банку для вдосконалення банківсько-кредитної політики, зокрема, та економічного поступу імперії загалом. Саме Селянському поземельному банку (серед державних) приділяв найбільше уваги С.Ю. Вітте в той час, коли обіймав посаду міністра фінансів (1893 – 1895 рр.) Він вирішив провести докорінну реформу банку в бік розширення операцій, підвищення розміру позик, їх здешевленню, наданню банку більш активної ролі під час здійснення угод [5, с. 522].

Подібні кроки були викликані, передусім, тим, що загальна сума щорічних позик була незначною, а безземельні селяни взагалі не могли користуватися його допомогою, бо доплату селянам не було звідки брати. Тому Вітте запропонував проект, який було направлено на розгляд об'єднаного департаменту економіки та законів Державної Ради. Серед основних питань, запропонованих до розгляду, були: 1) про підвищення розміру позик; 2) про встановлення безстрокового спадкового права на селян, які б орендували землю із банку; 3) про дозвіл банку купувати землі за власний рахунок. Прийнято рішення обмежитися видачею позик взагалі, без особливого дозволу міністерства фінансів, у розмірі до 90% оціночної суми [3, с. 124-125].

Пункт про безстрокову оренду був відхилений. Унаслідок обговорення 1895 р. з'явився новий статут банку. Найцікавішою з операцій банку після затвердження нового статуту стала купівля та продаж маєтків за рахунок власного капіталу банку.

За статутом 1895 року, банку надавалося право не тільки видавати позики селянам під землю, яку вони купували при безпосередній участі банку, але й видавати позики для того, щоб

.....
вони могли сплатити за борги приватним особам або приватним кредитним установам за землю, придбану без участі банку.

На підтвердження механізму позикової банківської операції можна навести приклад позики, яка була надана селянину Ільїну – мешканцю с.Кустріна, членові Скраглівецького сільського товариства Бистрицької волості Бердичівського повіту Київської губернії. Він придбав землю у підполковника Г.Змунчилло у Волинській губернії. Ільїн заплатив завдаток, а основну частину ціни (300 руб.) було дозволено сплатити при допомозі позики із Селянського поземельного банку [23, арк. 18-20].

Згідно із правилами банку позики на купівлю землі у приватних власників та без сприяння банку видавалися у таких розмірах: 1) якщо земля купувалася для одноосібного господарства – до 90% оцінки банку; 2) якщо сільська громада купувала допоміжні масиви лісу, лук та ін. – до 85% оцінки; 3) якщо купувало дрібне товариство (до 10 дворів) – до 85% оцінки. Так Дубовецьке товариство (Пулінська волость Житомирського повіту), яке складалося із 9 дворів (селяни-переселенці з Київської губернії), звернулося до банку з проханням надати позику в розмірі 3.053 руб. [24. Арк. 21]. Головною умовою здійснення угоди було знищення орендного договору одразу після укладення купчої. Позику, яку надавав банк, складала 70% суми оцінки землі та 35 руб. 25 коп. за десятину зручної, що перевищувало на 25,2 суму оцінки. Позику видавалася терміном на 34 роки, а з усієї суми селяни сплачували лише 807 руб. 81 коп.

Після введення нового статуту банку значно збільшилася кількість заяв на отримання позик, що, передовсім, було пов'язано із зменшенням додаткових виплат за позики та більшою обізнаністю селян стосовно операцій, які проводив банк, і, по-друге, було значно спрощене діловодство, до того ж, збільшувалася орендна плата та ціна наймання землі, що спонукало до її придбання [25, с. 26-27].

Селянський поземельний банк зіграв істотну роль у проведенні столипінської аграрної реформи. У зв'язку з посиленням аграрних рухів 3 листопада 1905 року указом царя капітал Селянського поземельного банку істотно збільшувався. У 1906 році йому було надане право скуповувати землі незалежно від розмірів власного капіталу й видавати пільгові державні кредити заможним верствам селянства для виходу в хутори. У 1907 році було встановлено такі терміни погашення позики: 13, 18, 28, 41 і 55,5 років [26, с. 902]. Розмір позики станом на 1906 рік складав у середньому 84%, у 1907 р. – 88%, у 1908 р. – 83% купівельної ціни однієї десятини землі. За столипінським законодавством, відсотки за одержані кредити коливалися від 9,5% (при мінімальному терміні погашення) до 4,5% (при максимальному терміні погашення позики) [27, с. 9]. Протягом 1906 – 1914 рр. банк скупив більше ніж 6,4 млн. десятин землі; усього за ці роки було придбано заможними верствами селянства за рахунок отриманих від банку великих кредитів 9,0 млн. десятин землі [18, с. 380].

Як зазначалося в звіті банку за 1910 рік, тільки в п'яти губерніях України (Полтавській, Київській, Чернігівській, Харківській і Подільській) на землях, куплених з допомогою банку, було створено 2 597 хуторів. На відміну від кінця XIX століття, коли різниця між купівельними і продажними цінами досягала у середньому 20%, в роки столипінської реформи банк іноді продавав селянам землю навіть із збитком для себе. У 1910 році, наприклад, було продано банком 30 976 десятин землі із збитком в 199 116 крб. [28, с. 112].

Право Селянського поземельного банку купувати землі за рахунок власних коштів значно полегшувало поміщикам можливість збувати малоприбуткові землі на вигідних умовах. Окрім того, банк систематично підвищував ціну на поміщицькі землі, що скуповувалися.

Отже, роль Селянського поземельного банку в пожвавленні розвитку банківсько-кредитної системи важко переоцінити. Він був невід'ємною ланкою в ланцюгу фінансових перетворень, важливим кроком у процесі формування дієздатної іпотечної системи, надійною опорою під час проведення столипінської аграрної реформи і створення господарств фермерського типу. Володіючи серйозними капіталами і земельними фондами, Селянський поземельний банк був як засобом активної господарської політики, так і головним інструментом державного регулювання процедури купівлі-продажу. За сприянням банку швидкими темпами розвивалася хутірська система та відбувся поступовий перехід земель від поміщиків, які мали її в надлишку, до заможного селянства. Регулюючи політику банку, уряд намагався поступово пристосувати поміщицьке господарство до нових ринкових умов і при цьому підтримати селянина – безпосереднього товаровиробника забезпечити йому умови, в яких він міг би ефективно працювати й організувати рентабельне господарство. Еволюційним

.....
шляхом вирішувалося одне із ключових питань Російської імперії – земельне питання, та відсутність належних суспільних умов стала на заваді подальшого розвитку цього процесу.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

- 1.Зак А.Крестьянский поземельный банк (1893–1910). – М., 1910.
- 2.Воропаев Ф. Крестьянский банк и его основание. – СПб.,1905.
- 3.Мигулін П. Наша банковская политика (1729-1903). – Харьков,1904. – С.124 – 125; 4.Вдовин В. Крестьянский поземельный банк (1883–1895). –М., 1959.
- 5.Витте С. Воспоминания. –М.,1960. –Т.2. – С.522.
- 6.Гуржій І. Розвиток товарного виробництва і торгівлі в Україні на Україні кін. 19 – поч. 20 ст. –К.,1986.
- 7.Гуржій І.Україна в системі всеросійського ринку 60–90рр. XIX ст. –К.,1968. –191 с.
- 8.Слабченко М.Матеріали до економічно-соціальної історії України 19 ст. –Т.1. –Харків, 1925; Т.2. – Харків, 1927.
- 9.Історія грошей і банківництва. / Ред. Реверчук І.-К.,2004. –340 с.
- 10.Коропецький І. Дещо про минуле, недавнє минуле та сучасне української економіки. –К.,1995. –240 с.
- 11.Коропецький І. Українська економічна думка в XIX ст. – К.,1991.
- 12.Ястребов Ф. Нарис з історії України. Вип. VIII. Україна в першій пол. XIX ст. –К., 1939. –247 с.
- 13.Україна і світ: історія господарства від первісної доби і перших цивілізацій до становлення індустріального суспільства. // Ред. Лановик Б. –К.,1994. –368 с.
- 14.Матвієнко В. Держава і банки. –К., 1996. –159 с.
- 15.Кругляк Б. Развитие внутренней торговли в России в кон.19 – нач.20 вв. На примере Украины. – Самара, 1992.
- 16.Головко І. Фінансова адміністрація Російської імперії в Україні (кін.18–поч.20ст.): Історико-правове дослідження. –Харків, 2005.
- 17.Венгерська В. Формування кредитно-банківської системи на Правобережній Україні (кінець VIII – поч. XX ст.). – К., 1997. – 43 с.
- 18.Сало І.Формування і розвиток державності, економіки та науки України. – Суми, 2003. – 544 с.
- 19.Уперенко М. Економічна історія України. – Харків., – 2004. – 486 с.
- 20.Злупко С.Економічна історія України.-К., 2006. – 367 с.
- 21.Гай-Нижник П. Український державний земельний банк в світлі офіційних документів Гетьманату 1918 р. // Український селянин: Збірник наукових праць. – Черкаси: Черкаський національний університет ім. Б.Хмельницького . – Вип.11. – 2008. – С.27.
- 22.Лановик Б., Матисякевич З. Економічна історія України і світу. – К., – 2004. – 486 с.
- 23.Центральний державний історичний архів України (ЦДІА України). – Ф. 442. – Оп.1. – Спр. 34. – Арк. 18–20.
- 24.Центральний державний історичний архів України (ЦДІА України). – Ф. 442. – Оп.1. – Спр. 34. – Арк. 21.
- 25.Венгерська В. Утворення та діяльність державних банківських установ на Правобережній Україні у другій половині XIX ст. – К, 1997. – 41 с.
- 26.Полное собрание законов Российской империи. – Т.XXVI. – СПб.,1909. – С.902.
- 27.Якименко М. Становлення селянського (фермерського) господарства в Україні після скасування кріпосного права (1861–1918рр.) // УІЖ.. – 1996. – №1. – С.9.
- 28.Отчет Крестьянского поземельного банка за 1910 год. – СПб., 1911. – С.112.

Маланчук А.М. ССУДНАЯ ПОЛИТИКА КРЕСТЬЯНСКОГО ПОЗЕМЕЛЬНОГО БАНКА В УКРАИНЕ В КОНЦЕ XIX – В НАЧАЛЕ XX СТ.

В данной статье автор анализирует ссудную политику Крестьянского поземельного банка в Украине, который в конце XIX – в начале XX ст. занимал ведущие позиции по осуществлению ипотечных операций в период утверждения рыночных отношений и выступал средством активной хозяйственной политики. Делается акцент на выделении особенностей ссудной политики банка, условий и механизмов получения ссуд в разных губерниях Украины, а также выяснении роли Крестьянского поземельного банка в генезисе украинской банковской системы.

Ключевые слова: Крестьянский поземельный банк, ссудная политика, кредитно-банковская система, покупка-продажа земли.

Malanchuk A.M. THE LOAN POLICY OF PEASANT LAND-BANK IN UKRAINE AT THE END OF THE 19-TH – AT THE BEGINNING OF THE 20-TH CENTURIES.

The article analyzes the Peasant's Land-Bank activity in Ukraine, the history and directions of Bank's work. The author traces the loan policy at the end of 19-th – at the beginning of the 20-th centuries, its role in the process of formation the credit-bank system of Ukraine. An accent is made that an effective bank system is a guarantee of success and basement of stability of the country. The analysis and the research of the experience and history of this period is very important. These measures served a lesson for the elaboration of socio-political and economic reform strategy for the consolidation and strengthening of Ukrainian sovereignty.

Key words: Peasant Land-Bank, loan policy, credit-bank system, credit, national credit system, national monetary system.

УДК 366.44:664.66(477.7)

О.М. Гордуновський

ВНУТРІШНІ ЦІНИ НА ХЛІБ І ЇХНЯ РЕГІОНАЛЬНА СПЕЦИФІКА В ПІВДЕННІЙ УКРАЇНІ XIX СТ.

У статті проаналізовано процес регулювання та регіональну специфіку формування цін на хліб у Південній Україні. Розкрито динаміку регіональних цін, котра була тісно пов'язана з географічним поділом праці, економічною інтеграцією національних областей у єдиний народногосподарський організм, злиттям місцевих ринків у загальноукраїнський, а потім підпорядкуванням його загальноімперському. Історико-порівняльний аналіз руху хлібних цін в європейських державах дозволяє простежити процес включення України в міжнародний поділ праці й світовий ринок.

Ключові слова: хліб, ціна, ринок, збіжжя, селянське землеволодіння, товарне виробництво, вартість, податки, ярмарок.

За переконанням відомого російського економіста середини XIX ст. О.Єгунова, «сухе, вузьке на перший погляд питання про ціни на хліб під впливом аналізу стає живим, широким і дуже складним, як саме життя» [1, с. V]. З цим твердженням важко не погодитися, адже вартість збіжжя як у дзеркалі відображала соціально-економічний розвиток країни: застої, підйоми, спади, кризи, політику влади, потреби ринків і людей, – навіть створювала відповідні загальні настрої в суспільстві, настрої окремих громадян.

Динаміка регіональних цін була тісно пов'язана з географічним поділом праці, економічною інтеграцією національних областей у єдиний народногосподарський організм, злиттям місцевих ринків у загальноукраїнський, а потім підпорядкуванням того всеімперському. Історико-порівняльний аналіз руху хлібних цін в європейських державах дозволяє простежити процес включення України в міжнародний поділ праці й світовий ринок. Ціни на збіжжя є важливим показником продуктивності діяльності безпосередніх виробників і усіх учасників купівлі-продажу, змін у витратах виробництва в землеробстві, динаміки заробітної платні в сільському господарстві, торгових оборотів тощо.

Говорячи про ціни на збіжжя, зазначимо: вони мали декілька категорій. Адже існувала цілком природна різниця між тими, які встановлювалися на місцевому базарі (ярмарку, торгу), куди звозили хліб безпосередні виробники (якщо купець чи посередник, то вже дорожче); на біржі під час прийомки, а потім реалізації; в крамниці або магазині. Ціна також залежала від обсягів партій.

Зрозуміло й те, що в міру пройденого шляху від виробника до споживача відбувалося поступове зростання ціни, бо до грошей, отриманих першим, додавалися витрати на транспортування, збереження та очищення зерна, прибуток реалізатора тощо. Останнім етапом у «першому потоці» товарного хліба на внутрішньому споживчому ринку ставала роздрібна купівля-продаж, отже, встановлювалася й роздрібна ціна. На зовнішньому ринку останньою ланкою, як правило, була біржа (торгова фірма чи «дом»), коли визначалася біржова ціна в портах або інших осередках.

На території Південної України «рух» хліба проходив досить складно. З одного боку, маса безпосередніх виробників сама купувала хліб у перекупників (для власного харчування чи

на годівлю худоби), з іншого боку, найзаможніші серед них, а також поміщики продавали його купцям (посередникам). Унаслідок цього частина збіжжя потрапляла в райони споживання з місцевостей, де його вирощували за оптовою ціною, а інша – від тамтешніх виробників за заготівельною ціною, яка, як правило, збігалася з оптовою ціною хліба, що привозився. В результаті оптові ціни в споживчих районах і там, де його виробляли, часто-густо збігалися.

Згідно з даними по всій території європейської частини Російської імперії, які навів у своїй монографії Б.Миронов, можна виділити декілька періодів у коливанні цін на хліб:

1761 – 1810 рр. – зростання; 1811 – 1830 рр. – зниження;

1831 – 1880 рр. – зростання; 1881 – 1900 рр. – зниження;

1901 – 1914 рр. – зростання [2, с. 45].

Отже, коливання цін мало цілком «революційний» характер і яскраво виражену циклічну природу. Причому, протягом 1761 – 1810 рр. вони зросли порівняно з середніми показниками 1731 – 1760 рр. більше ніж удвічі – на 110%, а порівняно з 1707 – 1730 рр. – майже втричі, на 190%. У 1811 – 1830 рр. ціни знизилися на 18%, коли їх порівняти з початком XIX ст. Протягом же 1831 – 1880 рр. вони знову зросли на 46%. Цікаво й те, що в період світової аграрної кризи (1881 – 1900 рр.) вартість хліба практично не змінилася.

Важливо зазначити окремо про коливання середніх цін на пшеницю на території європейської частини імперії. До кінця XVIII ст. домінуючою культурою в попиті слід вважати жито. На початку XIX ст. пшениця коштувала вже дорожче «сірих» хлібів приблизно вдвічі, в 1810–1880 рр. – у 1,5 рази, а на початку XX ст. – всього на 30%. На її вартість впливав той фактор, що пшеничний хліб рідше вживався основною масою населення (особливо збіднілим селянством), а тому ціни на нього порівняно з витратами на виробництво були досить високими. Крім того, пшениця з кінця XVIII ст. серед збіжжя перетворилася на головну експортну культуру, внаслідок чого користувалася підвищеним попитом на внутрішньому та зовнішньому ринках.

З 80-х років XIX ст. помітно зріс попит на ячмінь, і ця культура до початку Першої світової війни стає ледь не домінуючою на ринках імперії.

Факторів, що впливали на кардинальну еволюцію вартості хліба, було декілька. *По-перше*, для XVIII ст. чітко проявлялася така закономірність: чим далі на Північ і західніше знаходився певний регіон, тим більше виявлявся приріст цін. Таке явище насамперед пояснювалося виходом Росії до Балтійського моря, а звідти на європейський ринок у результаті перемоги в Північній війні 1700–1721 рр. Імперія здобула (побудувала) великі міста-порти: Ригу, Ревель, Петербург. До того ж додавалася участь біломорських портів. При цьому Прибалтика, де спостерігався найнижчий приріст цін, ще до приєднання до Російської імперії органічно мала торгові виходи на Західну Європу, узгоджений з її ринками індекс вартості хліба. Зрозуміло, що «райони», з яких вивозили збіжжя, повинні були мати менші ціни на нього, ніж ті місцевості, куди воно ввозилося.

По-друге, протягом XIX – початку XX ст. ціни формувалися в процесі бурхливого розвитку торгівлі внаслідок приєднання Північного Причорномор'я та Приазов'я та інтенсивного формування цілісної системи залізниць (особливо після реформи 1861 р.). Зміна шляхів у напрямку на території південних губерній зумовила те, що збут зернових тут поступово почав перевищувати 50% їх загальної реалізації в імперії. Так ціни на експорт у портах Чорного моря в першій третині XIX ст. у 2,3 рази були нижчими, ніж у портах Балтики, на середину століття – вони поступово «вирівнюються», а в 80-х роках стають майже тотожними. Причому, в міру здешевлення фрахту в чорноморських портах і поставок, експортні ціни все більше «зближалися» зі східноєвропейськими. А в південноукраїнських губерніях, які виробляли хліб і продавали його за кордон, «внутрішні» ціни «тяглися» до експортних, тобто західноєвропейських.

По-третє, принципове значення мали, так би мовити, встановлені «початкові» ціни. «Дешевше» збіжжя Полтавської, Чернігівської, Волинської, Подільської та Київської губерній у кінці XVIII ст., як менш віддалених від чорноморських портів, мали найвищі показники приросту цін. Водночас, на території віддаленого й «дорогого» Центрально-Чорноземного регіону Росії приріст цін виявився меншим, бо підвищена вартість доставки хліба до портів і більш високі ціни наприкінці XVIII ст. скорочували можливості їх підвищення. «Відставання» цін у «Степовому» й Південно-Східному районах порівняно з Південно-Західним і «Українським» районами зумовлено, з одного боку, більш значним початковим рівнем хлібних

цін, з іншого боку, – внаслідок наближеності до портів зменшення вартості транспортування до них протягом XIX ст. вплинуло на приморські області менше, ніж віддалені.

Цікаво, що на середину XIX ст. на Півдні імперії ринки жита та пшениці «збіглися», з огляду на ціни на ці види сільськогосподарської культури. Хоча ще до того ринок пшениці, який вже, очевидно, склався на початку століття, мав великі переваги й певною мірою обмежував товаризацію жита. Унаслідок цього ринок останнього сформувався саме на середину століття. Їхні ареали в основному збігалися, бо головними постачальниками обох видів зерна були Подільська, Волинська, Київська, Харківська та Бессарабська губернії [3, с. 8]. Причому, протягом 30-50-х років Дніпровська система спромоглася збільшити доставку збіжжя у 8 разів [4, с. 476].

Характерним є те, що протягом XIX ст. просторова структуризація цін на збіжжя, відповідно реагуючи на зміни в експорті, кон'юктурі, демографічній ситуації, умовах збуту та транспортуванні, а також поглиблення спеціалізації сільськогосподарського виробництва, виявляла неабияку рухливість і гнучкість.

Мала потреба і відсутність достатньої кількості суден призвели до того, що в грудні 1847 р. в Одесі, незважаючи на вкрай низькі ціни, відбулося затоварення хліба понад 500 тис. четвертей [4, с. 237].

У кінці червня 1848 р. в Одесі пуд «херсонської» пшениці в магазинах продавали за 12–14 крб., а «польської» з возів – за 17-20 крб., тобто чітко позначалися на ціні відстань доставки і місце продажу [4, с. 239].

Нівелювання цін на збіжжя між окремими містами, районами та губерніями відбувалося в тісному зв'язку з станом шляхів і розвитком системи сполучень, і зменшенням вартості транспортування. Скажімо, для першої половини XIX ст. здешевлення перевезення хліба наставало переважно завдяки прокладанню нових і поліпшенню старих гужових і водних шляхів, бо будівництво залізниць не мало ще значного господарського значення [5 с. 180].

У зазначений період ступінь різниці регіональних цін визначався відповідно до законів цінотворення при товарному виробництві в основному витратами на перевезення збіжжя з місць його продукування до місць реалізації, бо інші накладні затрати слід вважати порівняно незначними. Напередодні технічного перевороту в транспорті (приблизно середина століття) доставка хліба із чорноземних губерній до найближче розташованих портів або осередків реалізації у середньому подвоювала його вартість, що змушувало безпосереднього виробника, як вважали сучасники, «половину свого товара употребить на путевые издержки» [6 с. VI; 7, с. 4; 8, с. 246–247].

Вирівнювання цін між окремими районами Південної України, завдячуючи будівництву залізниць, відбувалося за рахунок «підтягування» низьких регіональних цін до більш високих, а останніх – до експортно-світових. У результаті зростали можливості мобілізації хліба для купівлі-продажу за кордон, і, головне, все це знижувало прибутковість, а отже, вигідність зернового виробництва. Правда, не останню роль при цьому відігравала вмільа й продумана (чи навпаки) тарифна політика уряду. Надання привілеїв «периферійним» районам з низькими цінами передбачало розширення внутрішнього споживання та притримання товарного збіжжя в країні [9, с. 77 – 95, 246 – 255]. Хоча, як зазначив сучасник: «... В Одессе можно только предполагать, а не располагать в делах торговых...» [10, с. 342]. Ціни на хліб на ринку міста «стрибали» так непередбачувано, що їх часом важко було зіставляти із середніми загальнодержавними, навіть регіональними. Скажімо, на початку 1849 р. тут лише на пшеницю ціни піднялися на 3 крб. асигнаціями за чверть. А 26 серпня вони встановилися так (за чверть асигнаціями): *пшениця озима* 1-го гатунку – від 20 до 22 крб.; 2-го гатунку – від 18 до 18,5 крб.; 3-го гатунку – від 16,5 до 18 крб.; *«арнаутка»* 3-х сортів – 18 – 20,5 крб.; *жито* – 11 – 12 крб.; *ячмінь* – 10 – 11 крб.; *овес* – 12 – 13 крб. А вже 19 вересня того ж року вони помітно змінилися в бік підвищення: *пшениця озима* 1-го гатунку – 22 – 23, 65 крб.; 2-го гатунку – 21 – 22 крб.; 3-го гатунку – 18 – 21 крб.; *«арнаутка»* 1-го гатунку – 21 – 22 крб.; 2 і 3-го гатунку – 17-20,5 крб.; *жито* – 12 – 14 крб.; *ячмінь* – 11 – 13 крб.; *овес* – 10,5 – 12 крб.

Отже, менше ніж за місяць вартість збіжжя зростає так, що додатково, навіть у межах господарства однієї родини поміщиків, можна було отримати тисячі карбованців чистого прибутку [10, с. 320, 329, 344].

І раптом через рік стався «обвал» цін. Управляючий маєтку Г.Нечаєва А.Зеньковський так зазначив з цього приводу і навів яскраві дані (21 вересня 1851 р.): «Дела относительно торговли здесь в совершенном упадке. Доказательством тому послужат выставяемые цены,

ниже поименованным сельским продуктам, по последним покупкам, а именно: пшеница озимая за четверть 1-й сорт – от 4 р. 85 к. до 5 р. сереб[ром]; 2-й сорт – от 4 р. 28 к. до 4 р. 50 к. сереб., 3-й сорт – от 3 р. 50 к. до 4 р. сереб.; арнаутка 1-й сорт – от 4 р. до 4 р. 28 к., 2-й сорт – от 3 р. 50 к. до 3 р. 85 к., 3-й сорт – от 3 р. 30 к. до 3 р. 42 к. сереб. Первые два сортаразумеются польские. Рожь – от 2 р. 50 к. до 2 р. 85 к.; ячмень – от 2 р. до 2 р. 50 к.; овес – от 2 р. до 2 р. 28 к. [10, с. 357-358]. Однією з причин «незавидной торговли» слід вважати відсутність попиту за кордоном, а отже, й іноземних суден у порту. Лише 17 з них знаходилися в ремонті [10, с. 356].

За підрахунками Б.Миронова, хлібні ціни в межах південноукраїнських регіонів з 1707 по 1914 рр. зросли в 10,3 рази, як в цілому по імперії, зокрема, на овес і ячмінь – в 12,3, жито та гречку – в 11,4 пшеницю – в 6,3 рази. Самими високими вони виявилися в 1871 – 1880 рр. – 1207% від початкового рівня. Потім, унаслідок аграрної кризи, ціни знизилися до становища в 40-х роках XIX ст.

Південна Україна, як Прибалтика та Західна Росія, найвідчутніше постраждала від негараздів у 1881 – 1895 рр., а тому найменше змогла використати тоді здешевлення транспортування збіжжя, щоб протидіяти занепаду та падінню цін. Тут домінувала тенденція зростання вартості, незважаючи на деяке зниження в окремі роки. Лише в період аграрної кризи ціни зрівнялися із показниками початку XVIII ст. [10, с. 92, 93].

При висвітленні згаданого аспекту звертаємо увагу на своєрідний зв'язок цін на збіжжя з веденням війн на території імперії, деякі з яких безпосередньо стосувалися Півдня України. На перший погляд, бойові дії й потреби армії мали б їх однозначно підвищувати. Так, принаймні, вимагала «логіка життя». Насправді ж не все складалося так однозначно. Більш впливовим чинником коливання цін виявлялася не сама війна, а ті фактори, що її супроводжували: збитки в зернових через постраждалі лани, недостатність робочої сили тощо. Періоди особливо інтенсивних війн, як правило, збігалися із зростанням їхньої вартості: в 1805, 1828 – 1830 рр. Апогей цього явища припав на Кримську компанію. Мирний час переважно не вирізнявся підвищенням цін, навпаки, вони знижувалися [11, с. 10 – 14].

Очевидно, це можна пояснити кількома причинами, крім названих: по-перше, на внутрішніх ринках у ході війни гроші знецінювалися, отже, зростала їх маса за рахунок мідних і паперових еквівалентів; по-друге, той самий товар (у даному випадку збіжжя) вимагав оплати більшою кількістю грошей порівняно з мирним часом; по-третє, ускладнювався вихід на загальноєвропейські країни (з одночасним зростанням потреби в коштах).

Домінування впливу врожаю над іншими чинниками в циклічних і нерегулярних коливаннях цін свідчить, що *вартість хліба значною мірою залежала від примх природи та раптових змін погоди*.

Стихійні негаразди 1848 і 1849 рр. вивели з ладу господарства багатьох поміщиків на дуже тривалий термін. А деякі з них потребували повного відновлення. Звичайно, все це не могло не впливати на зернові ринки та коливання цін. Негода владно втручалася і в сам процес виробництва зерна.

Одним із кардинальних питань у названому аспекті є таке: чи впливала, власне, система кріпосного права на цінотворення? Однозначну позитивну відповідь на нього давала більшість дослідників: у дореволюційній історіографії це, зокрема, О.Заблоцький, М.Анненський, у радянській – Ф.Ястребов, І.Гуржій, М.Лещенко та ін. Конкретно перший з названих спробував визначити причини коливання цін на хліб у Росії ще в 1847 р. і як одну з них виділив кріпацтво [12, с. 20-23]. Водночас, розглянувши фактори їх формування до 1861 р. і після, простежується основна закономірність: вони в ці різні періоди підпорядковувалися одним і тим же економічним законам, а саме, законам товарного виробництва та товарного обігу, котрі проникли в народне господарство України задовго до скасування кріпосного права. Щоправда, багато соціально-економічних змін (розвиток транспорту, занепад чумацтва, урбанізація, випередження попиту на збіжжя порівняно із пропозицією тощо) були безпосередньо зумовлені реформами початку 60-х років.

Головним же компонентом складання вартості зернових була різниця між цінами на них у найближчому пункті реалізації та витратами на транспортування до нього (з конкретного поселення повіту, губернії). Далі вона підпадала під дію місцевих факторів у губернії (регіоні) – врожаю, співвідношення попиту та пропозиції, кон'юнктури тощо, які вносили свої відповідні корективи у процес цінотворення. Інколи вони ставали дуже істотними. Зрозуміло, що деякі чинники на місцях могли бути певний час основними при визначенні вартості збіжжя, наприклад, стихійні лиха.

Цікавим є питання про роль співвідношення цін у місцях вивозу хліба та витратами на його виробництво. Логічно припустити, що останні мали б бути завжди нижчими, бо інакше порушувався б закон економічної доцільності, прибутку. Хоча реалії життя свідчать і про інше. Так навіть у 1881 – 1895 рр., коли місцеві ціни вкрай знизилися, в середньому в 46 губерніях європейської частини імперії реалізація щорічного врожаю забезпечувала 1,5 % прибутку на земельний капітал, при цьому в 19 губерніях витрати виробництва не виправдалися [13, с. 231-235]. В інші ж роки прибутковість зернового виробництва досягала досить високих показників як у першій, так і другій половині XIX ст. [14, с. 196 – 214].

Зниження різниці між експортною ціною та витратами виробництва на місцевому рівні спричиняло скорочення, а то й припинення доставок хліба в пункти реалізації (наприклад, порти). Одночасно зростало його внутрішнє споживання. Місцева вартість збіжжя певний час могла бути вище різниці експортних цін і витрат на транспортування. Однак якщо економічні негаразди тривали порівняно довго, як це сталося в 10-20-х роках або 80-90-х роках, а споживання не могло використати весь надлишковий продукт, тоді під тиском потреби в грошах селяни (наприклад, для сплати ренти) та поміщики (щоб хліб не зіпсувався, вкладання коштів у подальший розвиток господарства, використання на власні потреби тощо) продавали зерно нижче витрат на його виробництво [15, с. 163; 16, с. 5 – 7; 8 – 9]. Унаслідок цього місцеві ціни знижувалися до того рівня, поки не відновлювалося їхнє попереднє співвідношення з експортними цінами. Саме останні робили можливим повернення витрат на виробництво та отримання прибутків, неабияк впливали на цінову ситуацію на місцях. Підвищення попиту на експорт однозначно «провокувало» населення навіть віддалених районів Південної України долучатися до цього процесу, а їх зниження, навпаки, спонукало до відсторонення від нього.

Отже, в «класичному» розумінні ціни на хліб встановлювалися приблизно так: вартість на місцях виробництва + витрати на транспортування + прибутки реалізатора (продавця).

Унаслідок зростання цін на збіжжя в масштабах усієї імперії спостерігалися розподіл праці та спеціалізація сільськогосподарських районів, які, у свою чергу, підпорядковувалися загальноєвропейським процесам [17; 18, с. 346 – 366]. Вигідність же такої торгівлі полягала в тому, що не потребувала значних капіталовкладень і перебудови в аграрному секторі. Вона навіть порівняно слабо змінювала вікові традиції народного господарства. А певна нерівномірність «розкладання» цін та їхня еволюція на сільську та промислову продукцію, переважно на користь першої, стала додатковим стимулом саме для активізації аграрної політики та економіки краю.

У пореформений період особливо помітне зростання вартості зернових при значному попиті на внутрішніх і зовнішніх ринках неабияк стимулювало розвиток товарного виробництва, правда, на кріпосній основі. А зрушення безпосередньо в фільварково-панщинній системі господарства призвели до широкого залучення в процес «традиційно консервативно» налаштованого стану дворян. З метою якомога більше отримати прибутків, вони розбудовували й технічно переоснащували власні господарства, сприяли посиленню колонізаційного руху, своїми капіталами, поряд з купцями, пожвавлювали буржуазні відносини, а отже, руйнували підвалини кріпосного права, до якого нестримно прагнули в попередні історичні періоди.

Важливим є питання, так би мовити, *конкуренції цін на хліб у селах і містах* в даному контексті. У розрізі більшої ролі в галузі промисловості, культури, адміністративно-політичного значення з останніми до певної міри зрозуміло. А ось торгіві функції міста й села нерідко викликали суперечності, породжували суперництво городян, з одного боку, селян, поміщиків і козаків-землеробів, з іншого боку. Хоча без деяких застережень і важко погодитися з твердженням окремих науковців про те, ніби останні частіше виявлялися удачливішими за перших і що торгова мережа на селі розвивалася більш швидкими темпами, ніж у місті [19, с. 62 – 63]. *По-перше*, не зовсім зрозумілі критерії таких оцінок. *По-друге*, часто село багато в чому «працювало» на місто, підпорядковувалося його потребам, а не навпаки. *По-третє*, конкретні приклади щодо південноукраїнських регіонів, наведені нами вище, аж ніяк не підтверджують це положення. *По-четверте*, мережа навіть «сільських» шляхів, а з другої половини XIX ст. – залізниць, «виходила» й «замикалася» здебільшого саме на містах (чи містах-портах), а не на селах або містечках. З огляду на це викликає відповідні заперечення й думка, висловлена свого часу О.Барановичем стосовно Правобережжя другої половини XVIII ст, мовляв, товарний обіг розвивався не між селом і містом, а кріпосним маєтком і закордоном [20, с. 593]. Хоча й не можна не погодитися з тим фактом, що «мобілізація» сільськогосподарської продукції на внутрішніх ринках і її збут на зовнішніх нерідко

здійснювалися поза містами, причому безпосередньо поміщиками, їхніми прикажчиками, кріпосними чи найнятими селянами або чумаками. Зрозуміло, левова частина прибутків опинялася в руках дворянства, отже, йшла не на місто загалом, а на їх особисті потреби й маєтки (імпортні товари, предмети розкоші тощо).

Зростання цін на сільськогосподарську продукцію, яке значно випереджало показники в промисловості, а також загальне відставання зарплати від збільшення вартості товарів у обох галузях негативно позначалися на життєвому рівні основної маси городян [21, с. 52,56]. А тому в південних містах України велика група населення (переважно міщани та селяни, які тут мешкали) продовжувала займатися сільським господарством на городах, присадибних ділянках тощо. Навіть утримували велику худобу й ниви. Через це міста продовжували зберігати деякі середньовічні риси в економіці й побуті людей.

Водночас, як констатували Особлива нарада про потреби сільськогосподарської промисловості та узагальнені праці комітетів по 49 губерніях імперії на початку XX ст., «вирішення питань виробництва тих чи інших продуктів і поліпшення цього виробництва перебуває насамперед у владі ринку. До вимог ринку, до його голосу виробник дуже чутливий. Як тільки виникає вигідний попит на якийсь продукт, виробник відразу набуває необхідні знання, знаходяться капітали та підприємці... *Підвищення цін на хліб є найкращим засобом заохочення модернізації техніки землеробського промислу*» [22, с. 2].

І дійсно, коли в першій третині XIX ст. ціни на збіжжя різко знизилися, а попит на нього за кордоном упав, то на Півдні України почався активний розвиток інших, більш прибуткових галузей сільського господарства – тонкорунного вівчарства, виноградарства та шовківництва, – на відміну від Полтавської й Чернігівської губерній, де новий поштовх отримали буряківництво і тютюнництво. Схожі тенденції спостерігалися під час аграрної кризи 80-90-х років, тільки з тією різницею, що посіви зернових почали витісняти технічні (льон, конопля), олійні та інші культури (наприклад, картопля) [23, с. 360; 24, с. 67, 68, 259, 260, 292].

Отже, *ціни на хліб через внутрішні й зовнішні ринки проявляли себе як важливі фактори регулятора сільського господарства протягом усього XIX ст.*

Підвищення цін у цілому сприяло розвитку сільського господарства, зокрема землеробства, окрім років неврожаїв і стихійних лих. Можна навіть простежити деяку закономірність: їх зниження негативно позначалося на господарствах, особливо «товарних». Окрім того, ціни впливали на всю економіку країни. Від прибутків з продажу зерна залежала наявність грошей у державній скарбниці.

Отже, *на кінець XIX ст. в основному завершився процес формування ринку зерна* (як у цілому й аграрного!) на великих просторах європейської частини Російської імперії, який підпорядкував усі регіони дії єдиного закону вартості. Це сталося в результаті соціального розшарування й поглиблення майнової нерівності безпосередніх виробників – землеробів, коли під впливом масової товаризації остаточно впала остання надія натурального господарства – виробництво жита. Без цих важливих факторів не існувало б єдиного аграрного ринку. Ось такий підсумок історичної місії дрібнотоварного виробництва в сільському господарстві. Перетворення збіжжя в товар, який вже підлягав суспільному обліку на національному (тим паче – загальнодержавному) ринку, є яскравим і переконливим показником високого рівня розподілу праці й відповідної спеціалізації. При цьому продукти землеробства поступово стали, в певному розумінні, звичайно, «загальним товарним еквівалентом».

Проте згадані вище процеси та явища ще зовсім не свідчили про призупинення розвитку єдиного хлібного ринку. Навіть наприкінці XIX ст. зіставлення загальноросійських і регіональних факторів, які впливали на механізм коливання і структуру цін, доводить це. Крім того, продовжувала існувати мережа селянських ярмарків, торгів, базарів і «обласних» ринків, котрі зберігали в собі ще далеко не вичерпані потенційні можливості.

Значне нівелювання «внутрішніх» цін було чітко пов'язане зі стрімкими темпами розгортання промислового будівництва, залізничного транспортування, парового судноплавства, а також прискореним обігом капіталів і зменшенням маси «працюючих» коштів у купців стосовно до промисловців. У свою чергу, воно свідчило про кінець панування в країні торгового капіталу й становлення якісно нових відносин на теренах хлібного ринку.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Егунов А.Н. О ценах на хлеб в России и их значении в сфере отечественной промышленности. – М., 1855. – Вып. 1.

2. Мионов Б.Н. Хлебные цены в России за два столетия (XVIII – XIX вв.). – Ленинград, 1985.
3. Труды «ВЭО». – М. – Т. 46.
4. Ковальченко И.Д. О товарности земледелия России в первой половине XIX в. // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. 1963 г. – Вильнюс, 1964.
5. Соловьева А.М. Железнодорожный транспорт России во второй половине XIX в. – М., 1975.
6. Аленыцын В.Д. Опыт расчета стоимости пшеницы, ржи, овса и ячменя в производстве и в отношении пользования сбором // Временник Центрального статистического комитета, 1889.
7. Шелехов Д. О настоящем положении сельского хозяйства в России и причинах прошлогодних неурожаев. – СПб., 1842.
8. Пузанов М. О земледелии и скотоводстве в России: Наблюдения и исследования. – СПб., 1862.
9. Китанина Т.М. Хлебная торговля России в 1875-1914 гг.: Очерки правительственной политики.
10. Джерела з історії Південної України. – Т. 3.
11. Кондратьев Н.Д., Опарин Д.И. Большие циклы конъюнктуры. – М., 1928.
12. Заболоцкий А. Причины колебания цен в России // Отечественные записки. – 1847. – Т. 52. – Отд. IV.
13. Анненский Н.Ф. Стоимость производства хлеба в частновладельческих хозяйствах // Влияние урожаев и хлебных цен на некоторые стороны русского народного хозяйства. – СПб., 1897. – Т. 1.
14. Карпович У. Хозяйственные опыты тридцатилетней практики. – СПб., 1837. – С. 190, 199; Козлов Х. Расчет издержек на обработку земли под посев разных хлебов // Сельское хозяйство, 1860. – № 1. Смесь; Струмилин С.Г. Очерки экономической истории России и СССР. – М., 1966.
15. Горлов И. Обзорение экономической статистики России. – СПб., 1849.
16. Дурасов Ф. Мысли о поддержании средних цен на хлеб. – СПб., 1845. – С. 5 – 7; О торге хлебом во внутренних губерниях России // Отечественные записки, 1840. – № 1. – Отд. IV. – С. 8 – 9.
17. Berend I., Rånki G. The European periphery and industrialization 1780-1914. – Cambridge, 1982. – 180 p.
18. Дьяков В.А., Миллер И.С., Фрейдзон В.И. Общие закономерности и специфика социального развития стран Центральной и Юго-Восточной Европы // Социальная структура общества в XIX в.: Страны Центральной и Юго-Восточной Европы – М., 1982.
19. Мионов Б.Н. Внутренний рынок России во второй половине XVIII – первой половине XIX в. – Ленинград, 1981.
20. Очерки истории СССР: Период феодализма. Россия во второй половине XVIII в. – М., 1956.
21. Струмилин С.Г. Очерки экономической истории России и СССР.
22. Свод трудов местных комитетов по 49 губерниям Европейской России: Сбыт /Сост. Н.Н.Белелюбский. – СПб., 1904.
23. Скальковский А.А. Опыт статистического описания Новороссийского края. – Ч. 2.
24. Вильсон И. Объяснения к «Хозяйственно-статистическому атласу Европейской России»: 4-е изд. – СПб., 1869.

Гордуновский О.Н. ВНУТРЕННИЕ ЦЕНЫ НА ХЛЕБ И ИХ РЕГИОНАЛЬНАЯ СПЕЦИФИКА В ЮЖНОЙ УКРАИНЕ XIX В.

В статье проанализирован процесс регулирования и региональная специфика формирования цен на хлеб в Южной Украине. Раскрыта динамика региональных цен, тесно связанная с географической и экономической интеграцией национальных областей в единый народнохозяйственный организм, слиянием местных рынков в единый украинский, а потом подчинение его общеимперскому. Историко-сравнительный анализ изменения хлебных цен в европейских государствах позволяет проследить процесс включения Украины в международное разделение труда и мировой рынок..

Ключевые слова: хлеб, цена, рынок, зерновые, крестьянское землевладение, товарное производство, стоимость, налоги, ярмарка.

Gordunovsky O.M. DOMESTIC PRICES OF BREAD AND THEIR REGIONAL SPECIFICITY IN THE SOUTH UKRAINE XIX CENTURY

The article analyzes the process of regulation and regional specificity of formation of prices for bread in south Ukraine. Reveals the dynamics of regional prices, which was closely associated with the geographic and economic integration of regions into a single national economic body, merging local markets in general, and the subordination of the empire. Historical-comparative analysis of the movement of grain prices in European countries can trace the process of Ukraine into the international division of labor and the global market..

Key words: Price, bread, south Ukraine, fair trade, taxes, cost.

**РОЛЬ ДИНАСТІЇ ХАРИТОНЕНКІВ В ЦУКРОВІЙ ГАЛУЗІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ
ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.**

У даній праці розглядається цукрова промисловість Російської імперії та роль династії Харитоненків в даній галузі. Звертається увага на місце України загалом Харківської губернії зокрема в цукрово-підприємницькій діяльності. Аналізується роль цукрових заводів Івана та Павла Харитоненків у промислово-аграрному секторі Російської імперії. Зроблено висновки про розвиток цукрової промисловості та роль родини Харитоненків як найбільших цукрових підприємців в другій пол. ХІХ – поч. ХХ ст.

Ключові слова: промисловість, галузь, підприємство, цукор, синдикат, акціонерне товариство, промисловий переворот, індустріалізація, династія.

У ХІХ – поч. ХХ ст. Україна займала одне з перших місць у світі за обсягами виробництва цукру. Ця промисловість завжди була високорентабельною і прибутковою галуззю вітчизняного народного господарства, що дозволяло Україні займати активну позицію на міжнародній арені. Продаж цукру за кордон забезпечував стабільні валютні надходження. З початку ХХ ст. цукрова промисловість набуває важливої ваги в аграрному господарстві, цукрові заводи давали необхідну кількість робочих місць не тільки в місті, а і на селі.

Але, на жаль, на сьогоднішньому етапі цукрова галузь промисловості України перебуває в занедбаному стані, уряд не зацікавлений в розвитку даного напрямку, не надає підтримки фермерським господарствам, які не використовують метод сівозмін, а вирощують лише ті культури, які користуються попитом на сучасному ринку, знижують родючість наших ґрунтів, і тому сільське господарство нашої держави знаходиться в занедбаному стані. Необхідно терміново розробляти комплекс засобів щодо збереження вітчизняної цукрової промисловості. Але для цього ми повинні повернутись в нашу недалеку історію, розглянути і зробити висновки того періоду, коли вищезгадана галузь набрала великих масштабів виробництва і вивела державу на високі щаблі економічного розвитку; проаналізувати діяльність тих активних представників даного напрямку, які все життя витратили задля того, аби їхні нащадки твердо стояли на ногах і з гордістю продовжували збільшувати економічний потенціал своєї Батьківщини.

Тому після вищесказаного ми з впевненістю можемо твердити, що дана тема дослідження має актуальний характер і потребує детального вивчення.

Чимало істориків займалося і займаються вивченням цукрової промисловості не тільки в аграрному секторі, а й вбачають розвиток даної галузі в економічному потенціалі. У дореволюційній історіографії проблема виробництва цукру стояла досить гостро, адже в другій половині ХІХ – початку ХХ ст. йде активний процес розвитку цукроваріння, будівництва заводів різних масштабів і методів виробництва. У цей період слід пригадати дореволюційну регіональну періодику, таку як «Южный край» [11, 12, 13], «Харьковские губернские ведомости» [8, 9] та інші, які звертали увагу на активних діячів у даній сфері виробництва. Слід виділити таких активних дослідників, як Опацький А. Н. [6], Гуржій І.О. [2, 3], які більше уваги звертали на розвиток цукрової промисловості в системі загальноросійського ринку, виділили роль Харківської губернії у вищезгаданій галузі.

Серед сучасних українських науковців, які розглядали формування цукрової промисловості, можна назвати Шудрика І. О. [10], який детально проаналізував розвиток даної галузі. Калініченко В. В. [4] розглядає політику Російського уряду в галузі виробництва та збуту цукру в кінці ХІХ – початку ХХ ст. Дана робота дає нам змогу проаналізувати політичні рішення правлячих кіл та діяльність окремих представників в галузі цукроваріння. Манько М.О. [5] детально в персональному аспекті розкриває проблему розвитку даної промисловості на прикладі окремих представників цукрової діяльності.

Отже, підсумовуючи огляд історіографії, робимо висновок проте, що як і у дореволюційних виданнях, так і у працях сучасників порушувались та висвітлювались теоретичні й практичні питання загального характеру розвитку цукроваріння і місце родини Харитоненків у цій сфері. І все ж таки залучення значної кількості статей, джерел та періодичних видань дало нам можливість поглибити вивчення даної проблематики й виконати поставлену мету, яка полягає у детальному аналізі та вивченні цукрової промисловості

Російської імперії і роль родини Харитоненків у даній галузі промисловості другої половини XIX – початку XX ст.

Мета нашого дослідження полягає у повномасштабному аналізі, творчому осмисленні та вивченні цукрової галузі Російської імперії і ролі родини Харитоненків у даній галузі промисловості другої половини XIX – початку XX ст.

XIX ст. в Російській імперії відзначалось активним розвитком різних сфер економічного життя, де активного розмаху набула важка промисловість, а поряд з нею розвивалися різні галузі харчової промисловості, пов'язані з переробкою сільськогосподарської сировини. Головними з них були цукрова, борошномельна, горілчано-спиртова, тютюнова. Їх продукція знаходила збут у багатьох районах Росії, а також за кордоном [2, с. 33].

Цукрова промисловість в Україні завжди була високорентабельною і прибутковою галуззю вітчизняного народного господарства і почала розвиватися ще з 20-х років XIX ст. Продаж цукру за кордон забезпечував стабільні валютні надходження. Тому цукор називали «білим» золотом держави. З 70-х років XIX ст. розпочався вивіз вітчизняного цукру за кордон. За сприятливих умов цукрова промисловість забезпечувала промисловцям високі стабільні прибутки [4, с. 44].

Україна була основним районом цукрового виробництва Російської імперії. На неї припадало понад 70 % загальної площі посівів цукрових буряків, що призвело до швидкого зростання посівних полів і переробки даної культури, що свідчило про підвищення їх врожайності і продуктивності праці у великих капіталістичних маєтках [3, с. 43].

Поступово збільшується прибутковість цукробурякової промисловості. У південноросійських і українських губерніях посилено будуються цукробурякові заводи: 1825 році було 7 заводів, у 1830 році – 20, у 1836 році – 57, 1840 році – 143, 1844 році – 206, у 1850 році – 321 [7, с. 55].

На Лівобережній Україні Харківська губернія посідала одне з провідних місць із виробництва цукру. Найбільшою кількістю заводів на Слобожанщині виділяється Сумський повіт, де активно почала виділятися родина Харитоненків. Названий регіон відрізнявся, насамперед, наявністю дешевих робочих рук і родючим чорноземом, але південно-східна частина Харківської губернії (Сумський, Лебединський, Охтирський і Вовчанський повіти), яка була достатньо забезпечена паливом, стала центром цукрової промисловості на Лівобережжі. [7, с. 19].

У 1850 роках цукробурякова промисловість почала набувати капіталістичного характеру, виділяються групи великих підприємців – Бродських, Гінзбург, Яхненко, Симиренко, Терещенко, Харитоненко й інші.

Протягом 60 – 80-х рр. у цукровій галузі завершився промисловий переворот. Для цукрової промисловості була характерною рання поява акціонерних товариств, що засвідчує її швидкий темп розвитку. Число акціонерних товариств у цукровій промисловості швидко зростало. Лише протягом 1890 – 1894 рр. царський уряд затвердив 28 акціонерних товариств з капіталом 14,3 млн. крб. [2, с. 33]. У Російській імперії засновником одного з таких акціонерних товариств був власник декількох цукрових заводів Павло Іванович Харитоненко, якому і належала найбільша кількість акцій – 400 із 3240 або 12,35 % [1, с. 39].

У 1882 – 1883 році заводські і плантаторські посіви буряків у Російській імперії перевищили 200 тис. десятин, в тому числі на Україні було засіяно понад 170 тис. десятин (85%). Наприкінці XIX – поч. XX ст. в Російській імперії засівалось цукровими буряками 471 тис. десятин, в тому числі на Україні 350 тис. десятин [3, с. 43].

У 1887 році створюється синдикат цукрозаводчиків України – одна з перших монополій Російської імперії. Бюро синдикату містилося в Києві, а керівну роль у ньому відігравали вищезгадані найбільші цукрозаводчики України – Бобринські, Браницькі, Бродські, Потоцькі, Терещенки, Харитоненко та ін. Як ми бачимо, династія Харитоненків входила в шістку найбільших цукрових підприємців України в період бурхливого розвитку цукроваріння [4, с. 46].

Синдикат швидко зростає. У 1894 р. він об'єднав 93,5 % усіх цукрових заводів країни, зокрема абсолютну більшість заводів України. На час свого заснування синдикат об'єднав 171 завод із 219 (78 %), а в 1892 – 1893 рр. – 203 з 224 (91 %). Синдикат мав завдання забезпечити високі прибутки, тримати високі ціни на внутрішньому ринку. Для цього він скорочував виробництво, організовував вивіз за надзвичайно низькими цінами «лишків» за кордон, створював штучний голод на цукор у країні. Усі ці заходи всіляко підтримував царський уряд,

що згодом призвело до перетворення синдикату в державно-монополістичне об'єднання [2, с. 33].

Після розпаду синдикату функції регулювання ринку цукру змушена була взяти на себе держава. 20 листопада 1895 року видано закон «Про деякі заходи щодо цукрової промисловості і розпорядження, стосовно неї». Ці нововведення дуже позитивно вплинули на розвиток цукрової промисловості. Цукрове виробництво і збут набули необхідної стабільності. Розвиток промисловості відбувся прискореними темпами. Площі, відведені під вирощування цукрового буряка, значно збільшувалися, будувалися нові заводи і реконструювалися старі, значно поліпшилася технологія цукровиробництва, що супроводжувалося зниженням собівартості виробництва і поступовим зниженням ціни на споживчому ринку. Від стабільного зростання цукрової промисловості зростали й прибутки держави. Так прибуток скарбниці від акцизу на цукор зріс з 63 млн. крб. у 1900 р. до 139,5 млн. крб. у 1914 р. й склав 21 % усієї суми надходжень від непрямих податків у Російській імперії [4, с. 49].

В таких умовах розвитку в XIX – поч. XX ст. формувалась цукрово-підприємницька діяльність Харитоненків. Перебуваючи 1849 році на чолі самоврядування селян Нижньої Сироватки, Герасим Ємельянович Харитоненко в цей час знаходився в третій купецькій гільдії, що означало, що людина має від 1 тис. до 5 тис. рублів. Безперечно, це надавало низку важливих повноважень, зокрема, звільнення від сплати податків та кріпосницьких повинностей [1, с. 12].

Незважаючи на те, що у Герасима Ємельяновича було багато дітей, які могли продовжити справу батька, достойним наступником династії Харитоненків став Іван Герасимович Харитоненко (1822 – 1891 рр.). Наприкінці 40-х років у Сумах він займався торгівлею, скуповувавши цукор для відомих купців (Суханова і Єлисеєва). Завдяки підтримці свого батька Іван Герасимович мав можливість розпочати свій тернистий шлях купця і промисловця.

Будучи купцем другої гільдії і маючи капітал від 5 – до 10 тис. рублів, Іван Герасимович Харитоненко мав право торгувати по всій державі. І на зміну оптовій торгівлі він переходить до виробництва цукру. Переконавшись у прибутковості нового підприємства, Іван Герасимович бере в оренду два цукрових заводи і, оселившись в Сумах, розпочинає активно займатись цукровою промисловістю.

Як ніхто інший, Іван Герасимович Харитоненко мав можливість і на власному досвіді пересвідчитись в своїх силах, вийшовши з економічної кризи 40-50-х років XIX ст. і налагодити виробництво цукру державних масштабів. До початку 70-х років Іван Герасимович Харитоненко володіє Уляновським і Кишницьким цукровими заводами, а в 1869 році будує найбільший на Лівобережній Україні Павловський рафінадний завод у селі Луці Сумського повіту, тобто він відділив цукор-пісок від цукру-рафінаду, що являється великою заслугою в Російській імперії того часу. Згідно з статистичними даними, на початок XX ст. Суми стають одним з найбільших центрів цукру-рафінаду в Російській імперії [1, с. 18].

Як було зазначено, на поч. 70 – 80-х рр. XIX ст. різко зросло виробництво цукру, що стало причиною різкого збільшення кількості заводів, а також підвищення їхньої потужності при визначеній концентрації виробництва даної галузі. Упродовж другої половини XIX ст. І.Г. Харитоненко будує Вирівський, Красноярузький і Пархомівський цукрові заводи й активно скуповує землі, у результаті чого він стає власником майже 60-ти тис. десятин землі, 17-ти цукробурякових заводів, засновує торговельну фірму «Торговий дім І. Г. Харитоненка з сином» [7, с. 33].

Ставши зрілим підприємцем, Іван Герасимович не забуває про свого єдиного сина Павла, якого з дитинства приручав до підприємницької діяльності.

Після смерті батька Павло Іванович Харитоненко бере на себе управління «Торговий домом І.Г. Харитоненко з сином» і продовжує виробництво цукру. Одним з найголовніших кроків Павла стало будівництво й відкриття в Москві торгового представництва та ряд складів для цукру. Павловський рафінадний завод набирав ще більших масштабів, виробляючи в рік продукції на суму до 8 млн. рублів. Значення цього заводу полягало ще й в тому, що на ньому працювало близько 800 робітників [1, с. 36].

Павло Іванович Харитоненко отримав у спадок від батька ще 5 цукрових заводів та десятків тисяч десятин землі, що стало невід'ємною умовою найбільш вигідного задоволення потреб для цукрових заводів. Для забезпечення оптимальних умов вирощування цукрового буряку потрібна була сівозміна, що включала в себе овес, пшеницю, кукурудзу, ячмінь, картоплю тощо. Побічну продукцію для виробництва цукру використовували для годування

.....
великої рогатої худоби, яка потрібна була як засіб транспорту, та мали свій перегній як добриво для полів [1, с. 37].

На початку ХХ ст. розширюються зовнішні торговельні шляхи Павла Івановича Харитоненка. Контори з продажу цукру містилися в Азербайджані, Фінляндії, Китаї тощо. На початку 1907-го року революційні події в імперії призвели до того, що фірма П.І. Харитоненка знаходилась у кризовому стані. Але модернізація виробництва, активні зовнішні зв'язки, фінансування державним банком вивели цукрову галузь династії на високий рівень розвитку.

Використовуючи вищезгадану технологію виробництва цукру, велика енергія, організаторські і комерційні здібності Павла Івановича Харитоненка на поч. ХХ ст. поставили його фірму в число основних в державі. Його підприємства отримували найвищі нагороди на сільськогосподарських виставках в Російській імперії та інших державах.

Отже, логічною складовою індустріального розвитку Російської імперії в другій половині ХІХ – поч. ХХ ст. стала поява великих цукрозаводчиків, підприємців, землевласників. Безперечно, цукрова промисловість як одна з передових галузей харчової індустрії була також втягнута в ряди промислових капіталістичних перетворень. І незважаючи на те, що аграрний сектор залишався тим фактором, який сковував руки для розвитку сільського господарства, династія Харитоненків і їхня підприємницька діяльність стала прикладом взаємозв'язку цукрової промисловості й сільського господарства. Завдячуючи вищезгаданій родині, до кінця ХІХ – поч. ХХ ст. Харківська губернія за кількістю пісочних і рафінадних цукрових заводів займала одне з провідних місць в Російській імперії.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Григорьев Д. Н. Востребованные временем. Династия Харитоненко. – Сумы: РИО «АС – Медиа», 2003. – 72 с.
2. Гуржий І. О. Розвиток промисловості України в системі всеросійського ринку (60 – 90-ті рр. ХІХ ст.) // Український історичний журнал. – 1966. – № 10. – с. 26 – 38.
3. Гуржий І. О. Україна в сільськогосподарському виробництві пореформеної Росії (60 – 90-ті рр. ХІХ ст.) // Український історичний журнал. – 1964 – № 6. – с. 39 – 50.
4. Калініченко В. В. Політика уряду Російської імперії в галузі виробництва та збуту цукру (наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.) // Вісник Харківської державної академії культури. – Х.: ХДАК, 2009. – 300 с.
5. Манько М. О. Суми та сумчани у документах сучасників. Книга друга (1655 – 2008). – Суми: Видавничо-виробниче підприємство «Мрія-1» ТОВ, 2008. – 436 с.
6. Опацкий А. Н. Фабрично-заводская промышленность Харьковской губернии и положение рабочих. – Харьков: Адольф Дарре. – 1912. – 141 с.
7. Сумський обласний державний архів. – Ф. 218. – Оп. 1. – Спр. 18.
8. Харьковские губернские ведомости. – 1894. – 15 мая.
9. Харьковские губернские ведомости. – 1913. – 11 июля.
10. Шудрик І. О., Даниленко Л. А. Династія Харитоненків. Історико-документальне видання. – Суми: Слобожанщина, 2003. – 192 с.
11. Южный край. – 1888. – 30 августа.
12. Южный край. – 1890. – 18 декабря.
13. Южный край. – 1890. – 5 июля.

Юрченко Д. Ю. РОЛЬ ДИНАСТИИ ХАРИТОНЕНКОВ В САХАРНОЙ ОТРАСЛИ РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ ВТОРОЙ ПОЛ. ХІХ – НАЧ. ХХ В.

В работе рассматривается сахарная промышленность Российской империи и роль династии Харитоненков в этой отрасли. Обращается внимание на место Украины и, в частности, Харьковской губернии в сахаро-предпринимательской деятельности. Анализируется роль сахарных заводов Ивана и Павла Харитоненков в промышленно-аграрном секторе Российской империи. Сделано выводы о развитии сахарной промышленности и значение семьи Харитоненков, как крупных сахарных предпринимателей во второй пол. ХІХ – нач. ХХ в.

Ключевые слова: промышленность, отрасль, предпринимательство, сахар, синдикат, акционерное сообщество, промышленный переворот, индустриализация, династия.

Yurchenko D. Yu. ROL' DYNASTIES OF KHARITONENKOV IN SACCHARINE INDUSTRY OF THE RUSSIAN EMPIRE THE SECOND FLOOR XIX – XX

Saccharine industry of the Russian empire is in-process examined that role of dynasty of Kharitononkov in this industry. Attention into place of Ukraine applies and, directly, to the Kharkov province in sakharo-enterprise activity. The role of sugar-houses of Ivan and Paul Kharitononkov is analysed in the industrial-agrarian sector of the Russian empire. Conclusions about development of saccharine industry and value of monogynopaedium of Kharitononkov, as large saccharine businessmen, are done in the second floor XIX – XX.

Key words: industry, industry, enterprise, sugar, syndicate, joint-stock association, industrial revolution, industrialization, dynasty.

УДК 94(477):329.78»19»

Н.О. Гончарова

ГУРТКІВСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ УЧНІВСЬКОЇ МОЛОДІ В УКРАЇНІ НАПРИКІНЦІ ХІХ СТ.

У статті досліджується процес активізації учнівської молоді у підросійській Україні у 90-х рр. ХІХ ст., котрий виявився у виникненні самоосвітніх гуртків у середніх навчальних закладах. Акцент робиться на доведенні взаємодії учнівського та студентського рухів.

Ключові слова: учнівська молодь, гімназисти, семінаристи, самоосвітні гуртки, студентський рух, агітація, нелегальна література.

У мережі середніх навчальних закладів Російської імперії кінця ХІХ ст. культивувався принцип офіційного загальноросійського патріотизму, основним гаслом якого було «самодержавство, православ'я і російська народність». Царизм вживав заходи адміністративно-поліцейського тиску на школи, який здійснювався за допомогою різноманітних постанов, циркулярів, розпоряджень тощо. Утиски з боку адміністрації середніх навчальних закладів та владних структур спричинили у 90-х рр. ХІХ ст. помітну активізацію учнівської молоді. Вона виявлялась насамперед у виникненні різноманітних організацій.

Особливості розвитку учнівського руху в Україні на межі ХІХ-ХХ ст. стали предметом вивчення Г.Непорожньої, В.Борисенка [1, 2], Л.Філоретової [3] та ін. Метою статті є дослідження особливостей консолідаційного руху в учнівському середовищі наприкінці ХІХ ст., доведення важливості взаємодії учнівської та студентської молоді.

Навчальна адміністрація для вияву і своєчасного реагування на антиурядові настрої учнів використовувала весь арсенал методів політичного розшуку. Учні відчували постійний нагляд під час навчання і після нього, їм заборонялося відвідувати театри і концерти, нерідкими були надмірні покарання, випитування про благонадійність своїх товаришів тощо. У лютому 1887 р. начальник Київського поштово-телеграфного округу наказав начальникам поштових установ Києва, Житомира, Білої Церкви, Рівного, Острога, Черкас, Умані, щоб вся кореспонденція, адресована на ім'я учнів гімназій, реальних училищ і прогімназій, доставлялась безпосередньо директорам або інспекторам цих навчальних закладів [4, с. 16]. Попечителі навчальних округів поширювали циркуляри про виключення без права поновлення політично неблагонадійних учнів [5, арк. 23]. Громадським життям учнів цікавились і жандарми. Вони мали своїх агентів навіть серед гімназистів та учнів реальних училищ. Така ситуація зберігалась до 1 травня 1913 р., коли тодішній керівник Окремого корпусу жандармів генерал В.Джунковський заборонив «мати співробітників із середніх навчальних закладів» [4, с. 17].

У досліджуваній період у переважній більшості середніх навчальних закладів створюються нелегальні самоосвітні гуртки. Члени гуртків на зборах вивчали політичну економію та соціологію, читали реферати й нелегальну літературу. Основною метою самоосвітніх учнівських гуртків було об'єднання учнівського та студентського рухів на ґрунті соціал-демократичних ідей. Делегати від учнівських гуртків часто брали участь у студентських сходках, на яких поширювали гектографічні відозви із закликами до спільної боротьби.

На початку 90-х рр. сформували гурток учні старших класів Київського реального училища. Програма законспірованої учнівської організації базувалась «на матеріалістичному розумінні історії, вивченні особливостей розвитку капіталізму та боротьби класів» [6, с. 287-288]. Члени гуртка опрацьовували праці Моргана, Зібера, Летурно, Ліпперта, Бокля, Енгельса,

Маркса, Чупрова, Іванюкова. Навесні 1894 р. через виключення з училища «за поведінку» кинувся під потяг учень реального училища Б.Кнорінг. Гурток використав його похорон для проведення демонстрації «проти тих політичних умов, що створюють зі школи поліцейський застінок». Двох промовців було заарештовано [6, с. 293-294]. Побоюючись зростання кількості учнівських виступів, уряд заборонив Головному управлінню у справах друку публікацію будь-яких повідомлень про самогубства серед учнів [7, арк. 57].

У 1892 р. з метою організації «боротьби з нестерпними шкільними порядками» виник гурток самоосвіти у 2-й Київській гімназії. Діяльність цього гуртка сприяла створенню учнівських самоосвітніх гуртків в інших середніх навчальних закладах м. Києва. У 1894 р. у 4-й Київській гімназії був утворений український гурток, до складу якого входили Д.Антонович, К.Мацієвич, П.Холодний та ін. Загалом на 1894 р. у Києві діяло двадцять п'ять гуртків (із загальною кількістю членів близько двохсот учнів) [8, с. 7].

Гурток учнівської молоді в 3-й Київській гімназії очолив О.Яцунов. Його учасниками були О.Радзівський, Л.Яцунов, М.Шнітцер, К.Сикстель, Б.Фоломін та інші (близько 30 осіб). Гурток О.Яцунова проводив агітацію та поширював нелегальну літературу в середовищі робітничої молоді [9, арк. 4]. У 1898-1899 рр. члени цього гуртка видавали журнал «Первый шаг» (згодом – «Рассвет»). Учасники гуртка О.Яцунова підтримували зв'язки зі студентами Київського політехнічного інституту В.Буторіним, В.П'янковим, О.Шуммером [10, с. 53]. На засіданнях гуртка нерідко були присутні й вихованці інших навчальних закладів міста, зокрема, першої, п'ятої гімназій, реального училища, Міністерської жіночої гімназії. Під час обшуків у членів гуртка було виявлено пристрій для друкування агітаційної літератури, нелегальні газети «Вперед», «Киевская рабочая газета», «Рабочая мысль» та ін. [9, арк. 1, 3]. За звинуваченням в антиурядовій діяльності учасники гуртка були заарештовані.

У 1897-1898 рр. намагались організувати гурток учениці Міністерської жіночої гімназії м. Києва [10, с. 53]. Відрахування з навчального закладу та арешт організаторки гуртка К.Реріх не дозволив реалізувати задуми гімназисток.

Поступово спостерігається процес зближення окремих учнівських гуртків, розпочинається систематичний обмін літературою, створюються каси та бібліотеки нелегальних книг, відбуваються об'єднані зустрічі представників учнівських і студентських гуртків. Більшість учнівських гуртків мали власні гектографи, виготовляли агітаційні брошури [6, с. 324-325]. Прагнення до об'єднання зусиль спостерігалось і з боку студентства українських університетських міст. Радикально налаштована вузівська молодь закликала абітурієнтів, у разі вступу до вузів, приєднуватися до виступів у наступному академічному році. Зростання кількості учнівських гуртків наприкінці XIX ст. засвідчувало повідомлення Київського губернського жандармського управління попечителю Київського навчального округу: «Такі гуртки існують і в інших навчальних закладах... Вони не мають антиурядового характеру, але є благодатним ґрунтом для агітаторів революційних та соціал-демократичних рухів...» [11, арк. 4]. Враховуючи реальну загрозу спільних дій молоді вищих та середніх навчальних закладів, попечитель Київського навчального округу вимагав від адміністрацій шкіл по можливості захистити учнів від шкідливого впливу студентської агітації [12, арк. 10].

У 1897, 1898 рр. у м. Києві відбулись з'їзди гімназистів, які розглядали питання про створення «Всеросійського гімназичного союзу». Вироблений на цих з'їздах статут визначив структуру «Всеросійського гімназичного союзу» та основні напрямки його діяльності [10, с. 51].

Восени 1899 р. у м. Житомирі утворилось три нелегальних учнівських гуртки, до складу яких переважно входили вихованці 2-ї гімназії. Збори, котрі скоординували роботу організацій учнівської молоді, відбувались щомісяця. Молодь займалася вивченням політичної економії, історії культури, біології. На загальних зборах було обрано союзний комітет, створено бібліотечну комісію та спільну касу [13, арк. 123-123 зв.].

Наприкінці 90-х рр. XIX ст. два нелегальних гуртки виникло у середовищі учнів середніх навчальних закладів м. Ніжина. Учні вивчали нелегальну літературу, займались самоосвітою. До активу гуртків належали П.Канівець, М.Ткаченко та ін. [14, с. 73].

У досліджуваній період почали створюватись гуртки учнів семінарій, які ставили своїм завданням зміну порядків і навчально-виховного процесу в духовних навчальних закладах, посилення тиску на уряд.

Виразний національно-політичний характер мала діяльність полтавських семінаристів. На думку дослідниці Г.Непорожньої, цьому значною мірою сприяли генетична пам'ять

лівобережної та слобідської національної знаті й інтелігенції про колишню Українську державу, піднесення національного руху в другій половині XIX ст. й посилення антиукраїнської політики російського уряду в цей час [10, с. 45-46]. «Полтавська семінаристська громада» була створена під впливом Харківської української студентської громади. До неї увійшла молодь духовної семінарії, серед якої С. Петлюра, П.Понятенко, А.Кучерявенко, брати О. і В. Міхновські, с. Андрієвський, М. Гмиря та ін. 26 лютого 1900 р. представники громади були присутні на вечірці пам'яті Т. Шевченка у Харкові, де з рефератом «Про український рух» виступив Д. Антонович. У Полтавській громаді гімназисток брали участь М. Кучерявенко, В. Коллард, Л. Міхеева, Г. Никифорова та ін. [15, с. 276]. Члени цих учнівських громад проводили культурно-просвітницьку та пропагандистську роботу за зразком студентських громадських організацій.

У досліджуваний період діяла Українська громада Київської духовної семінарії, створена ще в 1888 р. До її складу входили Л.Скочковський, С. Кедровський О. Лотоцький, Т.Добрянський, І.Руденко, М.Грушевський, Г.Грушевський та ін. [16, с. 56]. Члени громади семінаристів влаштовували літературні вечори, займалися самоосвітою, обговорювали проблеми національного гноблення українського народу. Як тільки владі стало відомо про Українську громаду семінаристів м. Києва, її діяльність було припинено.

Гурток семінаристів існував в Чернігівській семінарії. Учнівська молодь на зборах займалась самоосвітою, опрацьовувала нелегальну соціал-демократичну літературу. Значний вплив на гурток чернігівських семінаристів мала місцева громада, до складу якої входили О.Русов, с. Русова, Б.Грінченко, І.Шраг, О.Тищинський, Г.Коваленко та ін. [17, с. 480-481].

У 1899 р. відбулися заворушення учнів Катеринославської духовної семінарії, які протестували проти порушення їх особистих прав у позаурочний час. Обер-прокурор синоду вбачав причини цієї події у поширенні «шкідливих ідей» заводських робітників, які спілкувалися з молоддю. Заворушення семінаристів не залишилися поза увагою церковних властей. Синод указом від 1 червня 1899 р. наказував священникам впливати на батьків семінаристів, щоб ті відмовляли дітей від участі в будь-якій не передбаченій шкільними статутами діяльності, а єпархіальним архієреям – закривати семінарії у разі початку заворушень [18, с. 201]. У більшості духовних навчальних закладах Синод на прохання керівництва семінарій дозволяв встановлювати цілодобий нагляд за вихованцями.

До середніх спеціальних навчальних закладів належали середні ремісничі училища, нижчі ремісничі школи, недільні та вечірні курси. На регламентацію навчально-виховного процесу впливало те, що до таких закладів вступали переважно вихідці з робітників, селян і ремісників.

У 1894 р. були затверджені «Правила для учнів промислових училищ». Їх суть полягала у дріб'язковому піклуванні, контролі кожного кроку учня. Основним змістом морального виховання проголошувалось релігійне виховання. У навчальних планах на першому місці стояв закон божий, головним правилом було відвідування церкви у встановлені дні. Суворо заборонялася організація будь-яких гуртків, союзів, переслідувалось встановлення зв'язків з робітниками та демократично налаштованою інтелігенцією: учні під час проходження практики на підприємствах не мали права вести з майстрами й робітниками розмови, які не стосувалися виробничого процесу. Зокрема, у «Правилах» зазначалося: «Учні не повинні складати між собою або сторонніми особами ніяких товариств, або вступати у такі товариства через побоювання негайного виключення з училища» [19, с. 112].

Впровадження жорстких правил лише радикалізувало настрої учнів середніх спеціальних навчальних закладів. Вони протестували проти існуючих порядків, використовуючи загальноприйняті форми: пропуски занять, проведення зборів, сходок. Учні активно реагували на загальну ситуацію у суспільстві. Так у 1899 р. після вислання студентів Санкт-Петербурзького університету серед учнів середніх художньо-промислових закладів був організований збір коштів для допомоги засланим [19, с. 114].

Отже, останнє десятиріччя XIX ст. стало важливим етапом у розвитку українського національного руху. Спостерігається процес витіснення культурницьких форм роботи політичними, поглиблюється розкол між молодшим та старшим поколінням української інтелігенції, набирає сили тенденція до організаційного згуртування та політичного самовизначення молоді. Адміністрація середніх навчальних закладів для вияву і своєчасного реагування на антиурядові настрої учнів використовувала весь арсенал методів політичного розшуку. Впровадження жорстких правил лише радикалізувало настрої учнів середніх

навчальних закладів. Вони протестували проти існуючих порядків, зривали заняття, проводили збори. У досліджуваний період у переважній більшості середніх навчальних закладів створюються самоосвітні гуртки. Члени цих гуртків вивчали політичну економію та соціологію, читали нелегальну літературу. Основною метою самоосвітніх учнівських гуртків було об'єднання учнівського та студентського рухів на ґрунті соціал-демократичних ідей.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Непорожня Г.А. Суспільно-політична позиція учнів світських середніх навчальних закладів України у 1905 р. // Наукові записки НПУ ім. М.П.Драгоманова. – К., 2000. – Ч. IV. – С. 209 – 215.
2. Борисенко В.Й., Непорожня Г.А. Суспільно-політична діяльність вчителів і учнівської молоді України в 1900 – першій половині 1907 рр. – К.: Видавництво НПУ ім. М.П.Драгоманова, 2002. – 149 с.
3. Філоретова Л.М. Суспільно-політична діяльність учнівської молоді України в другій половині 1907 р. // Наукові записки НПУ ім. М.П.Драгоманова. – К., 2002. – Вип. 45. – С. 11 – 18; Філоретова Л.М. Еволюція нелегальної діяльності учнівської молоді України в 1908 – 1911 рр. // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України. – К., 2003. – Вип. 22. – С. 240 – 247.
4. Щербак М.Г., Щербак Н.О. Національна політика царизму на Правобережній Україні (друга половина XIX – початок XX ст.). – К.: ІЗМН, 1997. – 92 с.
5. Державний архів Вінницької області (далі – ДАВО). – Ф. Д-15. – Оп. 1. – Спр. 4. – 47 арк.
6. Робітничий рух на Україні (1885-1894 рр.): Збірник документів і матеріалів // Упор. В.С.Шандра та ін. – К.: Наукова думка, 1990. – 440 с.
7. Державний архів Одеської області – Ф. 9. – Оп. 1. – Спр. 307. – 83 арк.
8. Кулешов И. Из истории движения среди учащихся средних учебных заведений (С 90-х годов по октябрь 1917 г.). – М.: ОГИЗ, Молодая гвардия, 1931. – 134 с.
9. Центральний державний історичний архів України в м. Києві (ЦДІАУК). – Ф. 442. – Оп. 850. – Спр. 50. – 20 арк.
10. Непорожня Г.А. Суспільно-політична діяльність учителів і учнівської молоді України в 1900 – 1907 рр.: Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. – Київ, 2002. – 208 с.
11. ЦДІАУК. – Ф. 707. – Оп. 262. – Спр. 8. – 56 арк.
12. ДАВО. – Ф. Д-15. – Оп. 1. – Спр. 28. – 120 арк.
13. ЦДІАУК. – Ф. 816. – Оп. 1. – Спр. 17. – 140 арк.
14. Грекулов Е.Ф. Церковь, самодержавие, народ. – М.: Наука, 1968. – 182 с.
15. Смоляр Л.О. Минуле заради майбутнього: Жіночий рух Наддніпрянської України другої половини XIX – початку XX ст.: Сторінки історії. – Одеса: Астропринт, 1998. – 407 с.
16. Лотоцький О. Сторінки минулого. – Варшава, 1932. – Ч. 1. – 287 с.
17. Грінченкова В., Верзилів А. Чернігівська українська громада. Спогади: Чернігів і Північне Лівобережжя. – К.: Державне видавництво України, 1928. – С. 463 – 487.
18. Ушаков А.В. Революционное движение демократической интеллигенции в России. 1895 – 1904. – М.: Мысль, 1976. – 236 с.
19. Степанов М.С. Революционные выступления учащихся художественно-промышленных учебных заведений России в конце XIX – начале XX века // Учёные записки. – Т. 78. Вопросы истории и краеведения. – Курск, 1970.

Гончарова Н.А. ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ КРУЖКОВ УЧЕНИЧЕСКОЙ МОЛОДЕЖИ В УКРАИНЕ В КОНЦЕ XIX В.

В статье исследуется процесс активизации ученической молодежи в подросийской Украине в 90-х гг. XIX в., который проявился в возникновении самообразовательных кружков в средних учебных заведениях. Акцент делается на доказательстве взаимодействия ученического и студенческого движений.

Ключевые слова: ученическая молодежь, гимназисты, семинаристы, самообразовательные кружки, студенческое движение, агитация, нелегальная литература

Goncharova N.A. GROUP ACTIVITY OF STUDENT YOUTH IN UKRAINE AT THE END OF XIX C.

The article examines the intensification of youth in the Russian Ukraine in the 90's XIX century, which appeared in the origin of self-educational groups in middle educational establishments. An accent is done on leading to of co-operation of pupil and student movements.

Key words: youth, schoolboys, seminarians, self-educational groups, student movement, agitation, illegal literature.

**УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ: ПРОТИСТОЯННЯ МІЖ УКРАЇНОФІЛАМИ ТА
УКРАЇНОФОБАМИ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХХ СТ.**

У статті здійснена спроба показати парадоксальність впливу на формування українського національного проекту непримиренних антагоністів – типових «малорусів», які прагнули бути більш «руськими», ніж «великоруси», російських чиновників та представників умовного українофільського табору.

Ключові слова: національна політика, національний проект, феномен «малоросійства», українофіли, українофоби.

Пошук ідентичностей, передусім, національних, став визначальною рисою ХІХ ст. У вибудованій системі імперської, в переважній більшості – династійної лояльності станового суспільства, знайшли своє місце не лише представники дворянства різних етносів. Власне, ця система, дозволяючи входити в неї за умов дотримання відповідних правил, звужувала можливості вибору ідентифікаційних ознак, скоріше навіть робила їх недоцільними. В цих умовах запропонована так звана «всеслов'янська» ідея покликана була зберегти імперію. Йшлося про неподільну національну єдність великоросів, малоросів, білорусів. Водночас, поступово, але неухильно розвивалися та посилювалися й національні рухи. Вони стали варіантом пошуку інших можливостей існування поза імперськими формами та утвореннями.

Головним завданням запропонованого матеріалу є зосередження уваги на малодосліджених аспектах прямого та опосередкованого внеску у розвиток українства як явища жандармських чиновників представників правих монархічних організацій, в українських губерніях – здебільшого так званих «малоросів» та відомих українських діячів, які належали до умовної групи «українофілів», зокрема М.Грушевського.

В останні роки з'явилися цікаві дослідження особливостей національної політики Російської імперії напередодні її руйнації. Серед російських істориків найбільш ґрунтовні праці, присвячені цим питанням має О.І. Міллер. У контексті нашої теми одна із основних ідей, висловлена дослідником щодо представників різних національностей, які, на його думку, не були лише пасивними жертвами, а були повноправними акторами історії, хоча іноді опосередковано [1]. Відомий харківський дослідник В.В. Кравченко наголошує, що фактично до середини ХІХ ст. ані російські, ні українські чи білоруські за походженням інтелігенти у своїх пошуках національної ідентичності не виходили за ментальні межі середньовічної «святої Русі», «в якій не злито, але й неподільно» вони існували [2]. Дослідженню різноманітних аспектів наукової, громадсько-політичної та творчої спадщини М.Грушевського присвячена значна кількість праць, у тому числі, здійснена спроба психологічного аналізу [3]. У запропонованій статті зупинимось на аналізі архівних матеріалів з особистого фонду родини Грушевських, а саме, протоколів допитів науковця та аналізі його позиції в умовах війни [4].

Суспільне протистояння в умовах російської революції 1905-1907рр., перші політичні перетворення в імперії призвели також і до посилення національних рухів. У цих умовах виникає конфлікт між представниками лояльних до монархії та, відповідно, імперії, з якою вона уособлювалась, малоросів та прихильників української ідеї. Можливість її реалізації переважною більшістю українофілів сприймалась у нероздільній єдності з демократизованою, федералістичною Росією.

Відсоток малоросів в середовищі російських шовіністів, крайніх монархістів в українських губерніях був значним. Прагнення бути більш руськими ніж великороси, спроба переконати владу (а ще більше самих себе) в тому, що «ми» «свої», перевершувало розумні межі. Київські монархічні організації відзначались особливо вірнопідданою позицією. Після вбивства Багровим М. російського прем'єр-міністра П.Столипіна, їх представники «зайшлися» у націоналістичних істериках [5, с. 66 – 68]. У Міністерство внутрішніх справ надійшло звернення від представників всеросійського національного союзу про так звану «мазепинську загрозу». У документі зазначалось, що цей рух переслідує виключно політичну мету – «відторгнення від Росії найбільш багатой її області» [6, 12]. Представники руху, як зазначалось, «працюють над знищенням в широких народних прошарках російського національного почуття. Члени київського товариства «Клуб російських націоналістів» відзначалися крайніми україно- та юдофобськими позиціями. Представники організації підготували розгорнуту

.....
записку, яка була результатом узагальнення всього матеріалу, що з'являвся у друці протягом декількох років напередодні війни. На думку дописувачів, влада припустилась декількох помітних помилок, а саме: надання дозволів на відкриття українських клубів, читалень, типографій, видання української літератури, газет, розвиток українського театру. Критикувалась також відсутність протидії з боку влади спробі організувати в державній думі українську фракцію. Факт переїзду зі Львова та можливість співпраці М. Грушевського під час функціонування Другої Думи в «Союзі автономістів-федералістів» із поляками разом з іншими причинами віднесли до значних владних прорахунків. Київські націоналісти особливо наголошували на тісній взаємодії між українськими та польським діячами. Найбільше обурення членів клубу викликали публікації матеріалів в польській пресі, в яких наголошувалось, що без відродження в національному сенсі автономної України, автономія Польщі в Російській державі є неминучою утопією. Підсумовуючи, автори записки наголосили, що частина суспільства, яка підтримувала ідею неподільності та єдності Росії, передбачаючи активні виступи з боку сепаратистів у дні ювілею Шевченка, звернулись до Міністерства внутрішніх справ з досить виразною телеграмою, вимагаючи захисту в більш реальній формі. Завершувався документ наступною фразою: «Подальше спостереження за українських рухом продовжується» [6, с. 50 – 53].

Загальні настрої, як владні, так і суспільні, знайшли відображення в офіційних документах та донесеннях представників жандармських управ, інших офіційних установ Російської імперії. Сприйняття «українства як прагнення до автономії» [7, с. 5] стає досить популярним та таким, що могло гіпотетично загрожувати цілісності імперії. У зв'язку із цим директор департаменту поліції розіслав в усі регіони записки з вимогою надати максимально загальну та широку характеристику українського руху [7, с. 7].

У відповідь керівник Полтавського жандармського управління доносив: «Зобов'язаний докласти, що подальшому вихованню молодого покоління у дусі сепаратизму та в переконанні, що малороси складають якийсь особливий народ, варто покласти край» [7, с. 10]. Жандармський чиновник запропонував власні рекомендації для розв'язання проблеми «малоросійського сепаратизму»: особливу увагу приділяти взаємодії духовного відомства та Міністерства освіти. Невідкладним заходом називалось «привлечение» народних вчителів із великоросів, а не місцевих, українських. Особливої увагу потребували духовні заклади та сільське духовництво, якому, на думку жандармів, необхідно було надавати енергійні інструкції від єпархіального керівництва для постановки правильного навчання в народних школах історії Росії. Йшлося про те, що Малоросія – частина єдиної Росії, і ніякої України не існує. Заступним завданням називалось постійне роз'яснення, що малоросійська мова є наріччям, а українське вчення – штучне явище. Нарешті, рекомендувалось у черговий раз знищити саму назву «Україна», як і слово «український», та замінити на «Малоросія» [7, с. 12].

Водночас, надзвичайно промовистими в контексті існуючої імперської системи лояльностей були наступні рекомендації: вимагати знання та розуміння українського руху, оскільки негативним моментом може стати й те, що постраждають ті малороси, які залишаються вірноповіданими, але люблять свою мову, культуру, старовину, усвідомлюючи нерозривний зв'язок з великим руським народом. Необережне переслідування таких осіб може штучно створити табір незадоволених. А от щодо «мазепинців», то за ними варто встановити спостереження [7, с. 14].

Автори доповідних записок різних губернських жандармських управлінь особливу увагу приділяли тому, що, на їхню думку, представники українського руху для досягнення своїх цілей (національно-політичної автономії та федерації) використовували будь-які прояви суспільного життя. Як зазначалось, для зміцнення національної самосвідомості видавалась періодична література та активно використовувалась школа, в яких дітей зі шкільної лави призвичаювали «мріяти про Україну» [6, с. 2-3]. Для того щоб пробуджувати народну свідомість, здійснювалася агітація довкола політичних подій, проявів суспільного життя, ювілеїв вчених та письменників. У документі було висловлено надзвичайно цікаву думку щодо ролі російської влади в формуванні українського проекту – встановлення пам'ятників, як у випадку з Котляревським в Полтаві, трактувалось як остаточне визнання його (і не лише) досягнень державною владою, а саме це визнання слугує найбільшим агітаційним матеріалом для простолюдю [6, с. 4].

У цих умовах у поле зору жандармських чиновників потрапляють впливові українські діячі, та в першу чергу, М.Грушевський. Так пристав бульварної поліційної дільниці Києва в

донесенні характеризував Грушевського як українського націоналіста, який видавав у Києві «Літературно-науковий вісник», також як українського письменника та історика, що «користується популярністю серед українського народу в Києві та в Галиції, завдяки виданням українських книжок» [6, с. 52]. У 1913 р. знаходився в тісних стосунках з особами, що належали до українофільської партії, але обшуку та арешту не підлягав [6, с. 53]. Цю ситуацію потрібно було виправити, що і призвело до арешту М. Грушевського. В особистому фонді родини Грушевських містяться протоколи допитів. У своїх відповідях дослідник наголошував на тому, що завжди вважав своїм головним заняттям науку. Він високо оцінював впливовість посади завідувача кафедри історії України у Львівському університеті, «оскільки на цій позиції можна багато зробити для розвитку наукових інтересів серед студентів та для розвитку вивчення України. «Дуже швидко я зрозумів, що для розвитку дороги забарикадовані польським пануванням дуже ретельно» [4, с. 4]. Цей факт, за словами Михайла Сергійовича, став головним стимулом для активізації його суспільного життя. Він належав до категорії українських діячів, які принципово заперечували радикалізацію українського руху. Як і більшість членів так званої Старої Громади, українофільської налаштованої професури, поділяв ідеї здобуття помірковано-культурної автономії, але виключно у складі оновленої Російської федерації. Грушевський наголошував, що був рішучим противником австрійської орієнтації, яку обрали частина представників українського табору. Під час допиту та ознайомлення з текстом звернення Головної Руської ради, підписаного відомими галицькими громадськими діячами в перші дні Великої війни, він відмежувався від австрійської орієнтації названих осіб, не заперечуючи факту знайомства з ними. «Січові організації в Галичині мене ніколи особливо не цікавили, деякі свідчення про них я мав як про досить цікаве явище селянського життя» [4, с. 6]. Грушевський, говорячи про особливості діяльності Січових організацій в Косівському районі, (а саме там, в с.Криворівня, він мешкав) наголошував, що до початку війни вони переслідувались місцевою адміністрацією в Галичині. Характеризуючи старі січові організації, Грушевський, передусім, мав на увазі селянські організаційно-просвітницькі структури, з яскраво вираженими опозиційними настроями щодо австрійського уряду та польської шляхти. Щодо бойових дружин, які виникли з початком війни, їх він охарактеризував як явище маскарadne та порожнє. Подібна оцінка вченого була відображена і в публікаціях періоду війни. Так у жовтні 1915 р. в петроградській газеті «Речь» було опубліковано його статтю «Тлінний прах». Як зазначається у коментарях [8, с. 658], стаття була написана у відповідь на публікацію Кулаковського Ю. «Русским людям, именующим себя «украинцами». Отже, позиція М. Грушевського як громадсько-політичного діяча окресленого періоду полягала у запереченні «австрійської орієнтації». Вирішення українського питання в Росії вбачалось ним не у відторгненні українських земель, а в регулюванні його законодавчим шляхом, спільних зусиль «прогресивного українського й великоросійського суспільства в рамках російської державності, на ґрунті розвитку конституційного ладу, обласного самоуправління й національного самовизначення» [8, с. 420].

Підсумовуючи, зазначимо, що ідея самостійності не стала на цьому етапі близькою для Грушевського, не став він її прихильником вже і як політичний діяч після березневих подій 1917 р., що, безумовно, не могло не позначитись на наслідках для української справи. Саме це стало одним із факторів «провальності» українського проекту на цьому етапі його розвитку. Подальших досліджень потребує, по-перше, вивчення співвідношення офіційної позиції російської влади в умовах світової війни щодо національного питання та можливих шляхів його розв'язання, яке не в усьому збігалося з поглядами представників монархічних організацій, передусім з малоросійським наповненням. Та, по-друге, того, як відмінності у владних та шовіністичних громадських колах «стимулювали» посилення неросійських національних проектів.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Миллер А. И. «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.). – СПб.: Алетей, 2000 – 287 с.; Миллер А.И. Россия и русификация Украины в XIX в./ Россия-Украина: история взаимоотношений. – М, 1997/ [Електронний ресурс].
2. HYPERLINK <<http://www.litopys.org.ua/>> .
3. HYPERLINK <<http://www.litopys.org.ua/>> .
4. www.litopys.org.ua.
5. www.litopys.org.ua.

6. Миллер А. И. Почему все континентальные империи распались в результате первой мировой войны?/ [Электронный ресурс]. [www.polit.ru/ story/oc_2.html](http://www.polit.ru/story/oc_2.html) .
7. Кравченко В.В. Харьков/Харьків: столица пограничья. – Вильнюс: ЕГУ, 2010. – 358 с. / [Электронный ресурс].
8. HYPERLINK «<http://www.ehu.it/>» .
9. HYPERLINK «<http://www.ehu.it/>» .
10. www.ehu.it/.
11. www.ehu.it/.
12. [news/hotice](http://news.hotice.com/) .
13. [news/hotice](http://news.hotice.com/) .
14. Верстюк В.Ф., Пиріг Р.Я. М.С.Грушевський: коротка хроніка життя та діяльності. – К., 1996. – 311 с.; Шаповал Ю, Верба І. Михайло Грушевський. – К.: Альтернативи, 2005. – 354 с.; Масненко В.В. Формування образу М.С.Грушевського в масовій свідомості сучасного українського суспільства // Український історичний журнал. – 2006. – № 5. – С.19 – 34; Ващенко В.В. Неврастенія: непрочитані історії (реконструкція одного надпису – сенс прочитання автобіографії М.Грушевського). – Дніпропетровськ: Січ, 2002. – 201 с.; Грушевський М. С. Щоденник (1888-1894 рр.). – Підготовка до видання, передне слово, упорядкування, коментарі і післямова – Л.Зашкільняк. – К.: Інститут української археографії та джерелознавства. – 1997. – 261 с., та ін.
15. Центральний державний історичний архів України (ЦДІА України). – Ф.1235. – Оп. 1. – Спр. – 43. – 102 арк.
16. Народный жизненный календарь на 1912 год. – К.: Издание газеты «Двуглавый орел». – 78 с.
17. ЦДІА України. – Ф.274. – Оп.5. – Спр.26. – 189 арк.
18. ЦДІА України. – Ф.320. – Оп.1. – Спр.1326. – 245 арк.
19. Грушевський М.С. Твори: У 50 т. / Редколег.: Павло Сохань, Ярослав Дашкевич, Ігор Гирич та ін.; Голов. ред.. П.Сохань. – Львів: Світ, 2002 – Т.3: Серія: Суспільно-політичні твори (1907-березень 1917). – 2005. – 792 с.

Венгерская В.А. УКРАИНСКИЙ ВОПРОС: ПРОТИВОСТОЯНИЕ МЕЖДУ УКРАИНОФИЛАМИ И УКРАИНОФОБАМИ В ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ XX В.

В статье предпринята попытка показать парадоксальность влияния на формирование украинского национального проекта непримиримых антагонистов – типичных «малоруссов», которые пытались быть более русскими в сравнении с «великоруссами», российских чиновников и представителей условно украинофильского лагеря.

Ключевые слова: национальная политика, национальный проект, феномен «малороссийства», украинофилы, украинофобы.

Vengerska V.A. UKRAINIAN QUESTION: CONFRONTATION BETWEEN UKRAINOPHILES AND UKRAINOPHOBES IN THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURY.

The attempt to show an influence's paradoxicality on the formation of the Ukrainian national project of incompatible antagonists – typical «malorosies», who aimed at being more «rus» than «velykorus», Russian officials, and representatives of a conditional Ukrainophile camp is made.

Key words: national politics, national project, Russian officials, the phenomenon of «malorosijstvo», Ukrainophiles, Ukrainophobs.

УДК 581.14: 167(091)(477)

О.С. Рудишина

АКАДЕМІК М.Г. ХОЛОДНИЙ – ЗАСНОВНИК ВІТЧИЗНЯНОЇ ШКОЛИ ФІТОГОРМОНОЛОГІВ

На основі архівних і літературних джерел висвітлено творчий шлях Миколи Григоровича Холодного (1882-1953) – автора гормональної теорії тропізмів, засновника вітчизняної школи фізіологів рослин.

Ключові слова: історія біології, фітогормонологія, академік М.Г.Холодний.

Відкриття, знахідки, гіпотези в біології є результатом діяльності вчених усього світу. Свій внесок у розвиток цієї науки зробили й вітчизняні вчені-біологи. Прогресивний розвиток фітогормонології пов'язаний з ім'ям видатного українського ботаніка, фітофізіолога,

.....
мікробіолога, засновник вітчизняної школи фізіологів рослин, академіка Всеукраїнської академії наук, заслуженого діяча науки Микола Григорович Холодного (1882-1953). Саме його фітогормональна теорія тропізмів принесла українській фізіології рослин світове визнання.

Народився 22 червня 1882 р. у російському місті Тамбові, де його батько (родом з Переяслава, що на Київщині) учителював у місцевій гімназії. У 1900 р. після закінчення із золотою медаллю гімназії Микола Холодний вступив до університету св. Володимира (нині Національний університет ім. Т.Г. Шевченка) на природниче відділення фізико-математичного факультету. Після завершення навчання в 1906 році та отримання диплому М.Г. Холодний залишився на факультеті для підготовки дисертації й подальшої викладацької роботи. Працював в Київському університеті до 1941 р. З 1919 р. – працював також на Дніпровській біологічній станції «Гористе». У 1922 – 1931 роках – співробітник науково-дослідної кафедри ботаніки, згодом Інституту ботаніки АН УРСР. У цьому інституті в 1931 – 1949 роках він працював завідувачем відділу. З 1971 року Інститут носить його ім'я – Інститут ботаніки НАН України імені М.Г.Холодного.

Свою першу наукову роботу «До питання про розподіл у корені геотропічної чутливості» студент М.Г. Холодний виконав на кафедрі анатомії і фізіології рослин Київського університету під керівництвом К.А. Пурієвича у 1906 р. [7]. Молодий дослідник почав з того, що проаналізував і повторив досліди Т. Цесельського, Ч. Дарвіна, М. Вахтеля, Ф. Чапека на коренях бобових, чим підтвердив головний висновок Ч. Дарвіна (1880) [2] про локалізацію геотропічної чутливості у кінчику кореня. Це й визначило напрям його головних досліджень у майбутньому. Трохи пізніше (1910-1918) М.Г. Холодний провів дослідження над невідомим Ч. Дарвіну хемотропізмом коренів і вперше висловлює думку, – меристематична верхівка кореня є органом внутрішньої секреції – виробляє особливі речовини гормонального характеру, які потім надходять до вищерозташованих зон його росту [3, 5, 8, 9].

Першим узагальненням, зробленим М.Г. Холодним після багаторічних досліджень рухів рослин (тропізмів), стала фізико-хімічна теорія геотропізму, яку він розглядав як робочу гіпотезу [3, 8]: сила тяжіння діє на орган і викликає у протоплазмі клітин особливий характер розподілу в них крупніших колоїдних часточок протоплазми, які несуть електрзаряд. Унаслідок цього в клітині виникає електрорушійна сила, яка спрямована паралельно напрямку дії сили тяжіння і викликає пересування катіонів у клітині. У результаті виникають зміни у співвідношеннях концентрацій одно- і двовалентних йонів у протоплазмі верхньої і нижньої частин клітини, що зумовлює збільшення чи зменшення проникності протоплазми. З різною проникністю пов'язане і різне надходження в окремі ділянки протоплазми пластичних речовин, а від цього залежить активність росту клітинної оболонки на протилежних сторонах клітини. Сума таких клітинних ефектів виявляється у спрямованості геотропічного вигину рослинного органу.

У 1918—1923 рр. різні автори пропонували й інші іонні або електричні гіпотези геотропізму. Гіпотеза М.Г.Холодного була першою в цьому плані, хронологічно передувала їм. Її автор водночас бачив недостатню експериментальну обґрунтованість її положень, усвідомлював необхідність подальшої роботи над цією проблемою.

Зауважимо, що проблема ростових речовин рослин – фітогормонів – до 1924 р. у своєму розвитку значно просунулася вперед також завдяки дослідам вчених з інших країн – Г. Фітtingа, П. Бойсен-Йенсена, Дж. Льоба, А. Пааля, П. Штарка, О. Дрекслея, Г. Зьодінга та ін. [3, 4, 5, 8]. Отже, передбачення Ч. Дарвіна щодо передачі фототропічного стимулу за допомогою поширення з верхівки донизу по тканинах органу особливої активної речовини одержало фактичне підтвердження. Тепер М.Г. Холодний взявся довести, що й коренева верхівка, аналогічно верхівці колеоптиля, є органом, який утворює рістстимулюючу речовину.

Дослідження 1924–1926 рр. дали вченому експериментальні підстави для формулювання нової, вже гормональної, теорії геотропізму. М.Г. Холодний припустив, що ростовий гормон в горизонтально орієнтованому стеблі або корені під дією сили тяжіння концентрується в нижній частині органу і, залежно від природи останнього, викликає або прискорення росту цієї частини (в стеблі і колеоптилі), або уповільнення (в корені). У першому випадку утворюється негативний геотропічний вигин, в другому – позитивний. Так, вперше наблизилися до з'ясування питання, чому стебло росте догори, а корінь додола.

Підкреслимо, що М.Г.Холодний уперше у світовій літературі сформулював гормональну теорію тропізмів. Його праця, в якій викладені основні положення теорії, вийшла німецькою мовою у Берліні в лютому 1926 р. [9]. У 1927 р. українською мовою вийшла ще одна спеціальна

.....
стаття про гормони, в якій автор поширив свою теорію і на явище фототропізму. Майже одночасно (в червні того ж таки 1926 р.) і незалежно від М.Г.Холодного аналогічні ідеї висловив і обґрунтував власні фототропічні експерименти голландський фітофізіолог Ф.В. Вент [10], які він розвивав в подальшому. Саме тому в світовій літературі ця загальноновизнана теорія увійшла в наукову і навчальну літературу під назвою «теорія Холодного – Вента» [3, 5, 8].

Працюючи над вивченням тропізмів, М.Г. Холодний розробив і широко використав у своїх дослідженнях новий дуже чутливий мікропотометричний метод вимірювання приросту ізольованих рослинних органів, який ґрунтується на точному визначенні об'єму води, витраченої на ріст. Цим методом вчений, зокрема, довів, що як при вертикальному, так і при горизонтальному положенні колеоптиля утворюється однакова кількість фітогормонів, оскільки останній в обох положеннях росте з однаковою швидкістю [3, 5, 8].

Досліджуючи фітогормони насіння, М.Г. Холодний уперше виявив в ендоспермі злаків велику кількість ауксиноподібної речовини, яка при проростанні насіння переходила у зародок. Цій речовині автор дав назву *бластанін* (за сучасними даними, гетероауксин).

Багаторічні дослідження М.Г. Холодного з ендокринології рослин підсумовані на фоні критичного огляду літератури в його монографії «Фітогормони» (1939), що є зразком кращих наукових праць у світовій літературі з даного питання [8]. У цій книзі було висвітлено великий фактичний матеріал щодо вчення про фітогормони в широкому розумінні, як вчення про біологічно активні речовини, що забезпечують єдність процесів росту, руху, морфогенезу і розвитку рослинних організмів та зовнішніх умов.

Довгий час М.Г. Холодний був єдиним в колишньому СРСР дослідником, який експериментально і теоретично вивчав рухи рослин залежно від нагромадження фітогормонів. Лабораторії М.Г. Холодного в Київському університеті та Інституті ботаніки були у 20-х – 40-х роках ХХ ст. найпопулярнішими в світі фітофізіологічними лабораторіями, в яких розроблялися різні питання, пов'язані з вивченням фітогормонів. Напад фашистських загарбників на нашу Батьківщину в 1941 р. перервав на деякий час наукову і викладацьку діяльність М.Г. Холодного. Він евакуювався спочатку в Сочі, а потім у Єреван, де жив і працював до кінця війни. Влітку 1945 р. академік повернувся до Києва. Виявилось, що під час окупації міста з квартири вченого зникли величезна кількість книг, препаратів, негативів, багато неопублікованих рукописів, протоколи лабораторних дослідів і спостережень та інші наукові матеріали. Повністю загинули і наукові матеріали, що зберігалися в мікробіологічній лабораторії Київського державного університету ім. Т.Г. Шевченка, головний корпус якого, де була розташована ця лабораторія, німецькі окупанти знищили перед своїм відходом з Києва [1, с. 12].

У післявоєнний період Микола Григорович у зв'язку з погіршенням стану здоров'я не поновлює викладання в університеті, але продовжує працювати в Інституті ботаніки. Навіть перейшовши на пенсію в 1949 р., він не пориває з науковою діяльністю: проводить нові дослідження, готує до перевидання кілька своїх праць минулих років. Він є автором понад 200 праць, присвячених різним питанням фізіології, анатомії та екології рослин, мікробіології та ґрунтознавства. Нове бачення науки і наукового знання у вітчизняній філософії значною мірою сформувалося в ідеї космізму, яку М.Г.Холодний розвивав поряд з В.С. Соловйовим, М.Ф. Федоровим, М.О. Бердяєвим, М.О. Лоським, с. Л. Франком, П.О. Флоренським, Л.І. Шестовим, К.Е. Ціолковським, О.Л.Чижевським та ін. Саме в філософії космізму з усією повнотою постала проблема єдності мікрокосмосу (людини) й макрокосмосу (світу), космічного походження людини і впливу її творчої діяльності не лише на долю людської цивілізації, але й на космічні процеси.

Помер М.Г. Холодний 4 травня 1953 р. і похований на Лук'янівському кладовищі в Києві.

Ідеї М.Г. Холодного сприйняті широким загалом українських та зарубіжних дослідників, яким належить подальша розробка гормональної теорії та застосування її в рослинництві. Не змінює стан гормональної теорії Холодного – Вента і відкриття цілого ряду нових фізіологічно активних речовин (крім відомих ауксинів): цитокінінів, гіберелінів, етилену, абсцизової та жасмонової кислот, брасиностероїдів, сілатранів, фузікокцину та ін. [4, 6].

Ідеї М.Г. Холодного сприйняті плеядою вітчизняних дослідників, яким належить подальша розробка гормональної теорії та застосування в фітофізіології, рослинництві та різних напрямках біотехнології рослин. В Україні ретроспективно можна назвати такі установи і науковців: Інститут ботаніки НАНУ (К.М. Ситник, Л.І. Мусатенко, О.Б. Бойчук, Г.І. Мартин,

Р.Ф. Процько, В.М. Генералова, В.О. Берестецький, І.В. Косаківська, В.А. Негрецький, Н.П. Веденічева, В.А.Васюк); Інститут фізіології і генетики рослин НАНУ (Ф.Л. Калінін, Ю.П. Мельничук, В.К. Яворська, І.В. Драгозов, В.В. Сарнацька, В.М. Троян, Б.О. Курчій, В.В. Швартау, В.Д. Сакало, М.В. Волкогон, В.В. Трач та ін.); Інститут клітинної біології та генетичної інженерії НАНУ (Ю.Ю.Глеба, Я.Б.Блюм та ін.), Інститут мікробіології і вірусології НАНУ (Г.О. Іутинська та ін.); Центральний ботанічний сад ім. М.М. Гришка НАНУ (Дерев'янка В.А., Головка Е.А., Лаврентьєва А.М. та ін.), Львівський національний університет (С.О. Гребінський, В.Г. Цибух, І.В. Попович, О.І. Терек, В.І. Баранов, О.М. Цвілінюк, О.К. Сех-Ватаманюк, Н.О. Калинович, Н.Д. Романюк); Чернівецький університет (Г.Х. Молотковський, С.С. Костишин, А.Г. Должицька, Г.Г. Москалик та ін.); Сімферопольський університет (М.К. Мананков, С.І. Чмельова, О.М. Бугара та ін.); Харківський університет (В.В. Жмурко, Ю.А. Садовиченко, О.А. Авксентьєва); Вінницький педагогічний університет (В.Г. Кур'ята, Т.М. Дабіжук); Інститут екології Карпат НАНУ (О.Я. Хоркавців, О.Т. Демків), Інститут біоорганічної хімії та нафтохімії НАНУ (С.П. Пономаренко, Т.К. Ніколаєнко, Г.С. Боровиков, П.Г. Дульнев та ін.), Інститут органічної хімії НАНУ (В.С. Петренко) та багато інших вишів, академічних і галузевих науково-дослідних інститутів та дослідних станцій.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Білокінь І.П. Микола Григорович Холодний (1882 – 1953) // Холодний М. Г. Вибрані праці / М. Г. Холодний. – К. : Наукова думка, 1970. – С. 9–28.
2. Дарвін Ч. Способность к движению у растений (1880) : сочинения. – Т.8. – М.; Л. : Наука, 1941. – С. 161–517.
3. Манойленко К. В. Очерки из истории изучения фитогормонов в отечественной науке. – Л. : Наука, 1969. – 276 с.
4. Моргун В. В., Яворська В. К., Драгозов І. В. Розвиток ідей М. Г. Холодного в наукових дослідженнях Інституту фізіології рослин і генетики НАН України // Проблеми фітогормонології. – К. : Фітосоціоцентр, 2007. – С. 406–416.
5. Рудишина О. С., Мусатенко Л.І. Дослідження тропізмів як передумова виникнення вчення про фітогормони // Фізіологія та біохімія культ. рослин. – 2007. – Т. 39. – № 5. – С. 371–381.
6. Рудишина О.С. Прогностичне значення підходів і розробок М.Г. Холодного на сучасному етапі вивчення фітогормонів // Укр.ботан. журн. – 2007. – Т.63. – № 3. – С.351 – 356.
7. Холодний Н. Г. К вопросу о распределении в корне геотропической чувствительности // Записки Киевского общ. естествоиспытателей. – 1906. – Т. XX, вып.4. – С. 105–147.
8. Холодний Н. Г. Фитогормоны : очерки по физиологии гормональных явлений в растительном организме. – К. : Изд-во АН УССР, 1939. – 265 с.
9. Cholodny N. G. Beitrage zur Analyse der geotropischen Reaktion / Cholodny N. G. // Jahrb. Wiss. Bot. – 1926. – Bd.65, H.3. – S. 447–459.
10. Went F. W. Concerning the difference in sensibility of the tip and base of Avena to light // Proc. Koninkl. nederl. akad. wet. Amsterdam. – 1926. – Bd.29. – S. 185–191.

Рудишина Е.С. АКАДЕМИК Н.Г.ХОЛОДНЫЙ – ОСНОВАТЕЛЬ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ШКОЛЫ ФИТОГОРМОНОЛОГОВ

На основании архивных и литературных источников освещен творческий путь Миколая Григорьевича Холодного (1882-1953) – автора гормональной теории тропизмов, основателя отечественной школы фитогормонологов.

Ключевые слова: история биологии, фитогормонология, академик Н.Г.Холодный.

Rudyshina O.S. THE ACADEMICIAN M.G.CHOLODNY – THE FOUNDER OF NATIVE SCHOOL OF PHYTOGORMONOLOGY

According to archives and literature sources the role of N.G. Holodny (1882-1953) in the development of the hormonal tropism theory and the foundation of the native phytohormonologists school are enlightened.

Key words: the biology history, phytohormonology, tropismes, the academician N.G. Holodny.

**ПРОБЛЕМА ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАВЧАЛЬНОЮ ЛІТЕРАТУРОЮ УКРАЇНСЬКИХ
УНІВЕРСИТЕТІВ У 1918-1920 РОКАХ**

На основі архівних і опублікованих документів, матеріалів національної періодичної преси, виявлених навчальних видань, а також праць сучасних українських істориків досліджуються умови підготовки, процес виходу у світ та нереалізовані плани друку підручників і посібників з різних лекційних курсів для студентської молоді, яка здобувала спеціальності в державних українських університетах, що постали за ґетьманичини з метою підготовки кадрів української інтелігенції і були осередками національного відродження країни у революційні 1918-1920 роки.

Ключові слова: українські університети, україномовні підручники й посібники, навчальний процес, професура, студенти, дефіцит коштів.

Поява національної університетської освіти в Україні в добу національно-демократичної революції 1917 – 1920 рр. стала одним з найбільших культурних завоювань молоді української нації, яке знаменувало її прагнення до цивілізаційних досягнень і культурно-освітнього рівня європейців. У результаті відкриття своїх університетів молоді українці дістали реальну змогу здобути вищу освіту рідною мовою, значно побільшити коло інтелігенції – авангарду історичного поступу країни, а відтак і ввести її з часом до кола економічно розвинених і таких, які процвітають.

Науковці вже висвітлили різнобічні складові процесу заснування, відкриття й функціонування Київського і Кам'янець-Подільського державних українських університетів, які були флагманами системи національної вищої школи у 1918-1920 рр. Попри часткове дослідження питання про забезпечення україномовною навчальною літературою зазначених закладів у працях, зокрема, А.О.Копилова [1], О.М. Завальнюка [2], його до кінця так і не з'ясовано. Автори обмежились лише наведенням ілюстративного ряду. Ця обставина, власне, і спонукала до створення окремого наукового сюжету, який покликаний прояснити одну із важливих і незаперечних умов якісного проведення навчально-виховного процесу в молодих українських університетах, що у підсумку мало позначитися на фаховому рівні випускників, їх повноцінному служінні національній справі.

Оскільки навчання в університетах України – Св. Володимира, Харківському і Новоросійському, відкритих у ХІХ ст., – відбувалося виключно російською мовою, то тут і було нагромаджено відповідну навчальну літературу. Україномовні видання в бібліотеки названих закладів практично не надходили, тож і позичати у них було нічого. По-іншому виглядала ситуація у Львівському і Чернівецькому університетах, де на кількох факультетах функціонували більшою чи меншою мірою українські кафедри. Утім, ці заклади у листопаді-грудні 1918 р. опинилися в зоні воєнних конфліктів і налагодити з ними зв'язок було справою вкрай важкою. Залишалося робити ставку на власні сили і розробляти вперше в історії Наддніпрянщини сучасні україномовні університетські підручники і посібники. До появи такої літератури студентам слід було послуговуватися конспектами прослуханих лекцій і тими російськими виданнями, які частково могли компенсувати відсутність українських аналогів і рекомендувалися професурою для опрацювання.

Певний час (з весни до жовтня 1918 р.) зазначене питання взагалі не порушувалося, оскільки будівничі університетів у Києві і Кам'янці-Подільському першорядну увагу приділяли вельми складним організаційним, матеріально-технічним і фінансовим питанням (на засіданнях спеціальної міністерської комісії відпрацьовувалися десятки положень майбутніх законопроектів про заснування університетів, домовлялися про передачу в розпорядження обох закладів навчально-лабораторних і житлових приміщень та ремонт у них, з різних куточків України запрошувалися до викладацької праці українські науковці тощо). І лише з початком своєї навчальної праці університети взялися за вирішення проблеми національної навчальної літератури. Усі, кому було доручено викладати лекційні курси, отримали завдання розробити відповідні спочатку рукописні, а згодом і машинописні тексти і такий спосіб готувати їх до набірної чи літографічної друку. Керівництво університетів залишало за собою вирішення фінансового та інших питань (наприклад, придбання вкрай дефіцитного друкарського паперу). Ті, на кого були розраховані подібні видання, з нетерпінням чекали їх виходу в світ. Так, у

.....
молодіжному журналі «Нова думка» з цього приводу зазначалося: «Як би уважно не слухав студент всі лекції, які б найповніші записи він не вів, які б найбільші здатності до науки не виявляв, без підручників і більш без українських підручників, все найбільшої суми знань він не придбає і розвою загальної національної свідомості прислужиться якнайменше. А від цього підпадає значіння Державного Українського Університету як розсадника наукових ідей, як головного чинника національного розвитку, національної культури, національного поступу до об'єднання всіх розпорошених сил нації» [3, с. 65].

Утім, знайти дані про зазначену роботу, зокрема, в КДУУ виявилось справою непростю. В офіційних документах, що подавали основні характеристики діяльності університету, про підготовку підручників і посібників зовсім не йшлося [4, спр.6, арк. 144-145]. Не ставилося це питання і на засідання Ради професорів, факультетських рад. Можна припустити, що члени професорсько-викладацької корпорації зазначеного вишу, по-перше, були в процесі розробки своїх лекційних курсів, по-друге, через невітніше матеріальне становище закладу, який не мав коштів для оплати друкарських послуг, вишукували індивідуальні можливості для їх друку і, по-третє, частина професури, через неодноразові зміни у столиці політичного режиму, усувалася від такої роботи як невідкладної, вважаючи, що їх основне завдання полягало в тому, аби вижити, дочекатися української влади, а вже потім завершити підготовку курсів лекцій до публікації.

Окремі документи свідчать, що університет прагнув знайти хоч незначні суми для підготовки україномовної навчальної літератури для студентів. Так у січні 1919 р., незадовго до евакуації із столиці вищих органів української влади, виробляючи кошторис, зокрема історико-філологічного факультету, на перше півріччя поточного фінансового року, передбачили 22 тис. карб. на видання лекцій професури. З цієї суми 5 тис. карб. направляли на друк курсу лекцій з історії українського письменства, по 4 тис. карб. – з історії України та історії українського мистецтва, по 3 тис. карб. – на лекції з історії Східної Європи, української і російської мов. Інші лекційні курси збиралися розмножити більш дешевим способом – через гектограф і шاپірограф [4, арк. 12 – 12зв.]. На жаль, відшукати архівні дані про виконання цієї програми не вдалося. Цілком ймовірно, що підготовлені до друку тексти так і не побачили світ, з одного боку, через невиділене фінансування, а з іншого, через політику радянської влади, яка в лютому – серпні 1919 р. і грудні 1919 – червні 1920 р. жорстко контролювала заклад, зрештою, приєднала його до російськомовного університету св. Володимира. І все ж нам вдалося виявити опублікований професором Д.О.Граве україномовний підручник «Основи алгебри» [5], розрахований, скоріш за все, на слухачів підготовчих курсів, які діяли при університеті й готували поповнення для різних факультетів.

Успішними щодо навчально-методичного забезпечення були заходи, здійснені у Кам'янець-Подільському державному українському університеті наприкінці 1918–1920 рр. На вказані цілі тут вдалося мобілізувати кошти як власне університетські, так і українських видавничих товариств, фінансових структур, органів місцевого самоврядування, зокрема, Подільської губернської народної управи. Технічний бік справи забезпечував у переважній кількості випадків видавничий відділ Ради студентських представників – масової міжнаціональної молодіжної організації КПДУУ (готували тексти до друку, забезпечували роботу літографа, рекламували й поширювали готову продукцію серед студентства тощо). Першими, хто зумів скористатися такими сприятливими умовами, були професори І.І. Огієнко (видрукував лекції з історії української мови) [6] та П.М.Бучинський (із загальної гістології) [7]. У 1919 р. професор М.М.Хведорів, для зручності студентів і забезпечення розуміння російськомовних видань з елементарної математики, підготував і видав російсько-український термінологічний словник [8]. Також було зроблено переклад лекцій з методології історії літератури київського професора В.М.Перетця (з березня 1919 р. – почесний член колективу КПДУУ), які він прочитав на Вищих жіночих курсах у Києві [9].

Набагато результативнішими у розв'язанні зазначеної проблеми стали зима – літо 1920 р. І хоча у той час в Кам'янці-Подільському функціонував польський військовий режим, у видавничі справи університету він майже не втручався (його більше турбували матеріали суспільно-політичного і військового спрямування, які мали бути опубліковані у місцевих україномовних періодичних виданнях, тож на них поширювалася цензура). Так свої курси лекцій опублікували: зі вступу до аналізу і безмежно маліючих – М.М. Хведорів [10; 11], з аналітичної геометрії і теорії векторів – професор М.М.Столярів [12; 13], з механічної фізики – професор А.Е.Маліновський [14], джерелознавства історії України – професор

П.Г.Клепатський [15], політичної економії та статистики і демографії – приват-доцент С.С.Остапенко [16;17;18], слов'янознавства – приват-доцент М.О.Драй-Хмара [19], ботаніки – приват-доцент Н.Т.Гаморак [20; 21; 22], географії східної Європи і економічної географії України – приват-доцент В.О.Геринович [23; 24; 25], безхребетних тварин – приват-доцент С.В.Бачинський [26], суспільної агрономії – лектор І.А.Олійник [27], сферичних тригонометрії і геометрії – астроном-наглядач, приват-доцент О.А.Аленич [28;29], хімії – старший асистент М.П.Вікул [30]. Лише один опублікований курс лекцій, автором якого був М.О.Дай-Хмара, кваліфікувався ним як підручник. Усі інші вважалися посібниками. Обсяги значної частини навчальної літератури, виготовленої, як правило, на газетному папері і нерідко примітивним способом, незначним накладом, були скромнішими від самих прочитаних курсів, що недобре позначалося на навчальній праці студентів, примушувало їх опрацьовувати додаткову літературу, якої у бібліотечних фондах було вкрай мало (доводилося записуватися у чергу на отримання для користування у читальному залі конкретних видань). Студенти нерідко нарікали на відсутність у фонді книг, зазначених у каталозі, звинувачували професуру у надмірному затримуванні різної літератури, отриманої до дому, виносили це питання на громадський рівень. Так студент Філь Гай відверто запитував: «Чому одну й ту ж книжку студент може прочитати за два дні, а професор читає її два місяці? Чому студент читає одну, потім другу, третю книжку і т.д., а професор зразу читає 64 книжки? Я вже скільки не думав, але ніяк цього питання вирішити не можу. Таке важке воно» [3, с. 75]. Подібних нарікань і навіть скарг було чимало. Усі вони фіксувалися у книзі відгуків на роботу читального залу за 1919-1920 рр.

25 липня 1919 р. бібліотечна комісія змушена була ввести обмеження на кількість книг, що видавалася професурі, і на тривалість користування ними. З того часу кожен викладач міг отримати на дім не більше 10 примірників літератури на термін, що не перевищував двох тижнів [31, арк. 7 – 7зв.].

Щоб зробити обсяги опублікованих лекційних курсів значно повнішими і у такий спосіб дати студентам більш концентрований навчальний матеріал, Рада професорів КПДУУ 1 лютого 1920 р. звернулася до Головного уповноваженого уряду УНР у Кам'янці-Подільському І.І.Огієнка з проханням виділити на зазначену мету спеціальні кошти [31, арк. 16]. Представник вищої української влади на Поділлі не зміг відразу знайти потрібні для видання навчальної літератури кошти і лише 10 квітня 1920 р. на засіданні групи присутніх у місті міністрів УНР і їх заступників підтримав домагання вчених і запропонував асигнувати 2 млн. карб. на видавничі справи університету. Присутні урядовці підтримали внесення І.І.Огієнка і ухвалили рішення про виділення зазначеної суми на друк наукових записок університету і курсів лекцій професорів [32, арк. 47].

У КПДУУ випускали й іншу літературу, присвячену різним питанням навчальних курсів, творчості окремих українських письменників, яка була доступна студентській молоді й використовувалася при підготовці до занять. Так навесні 1919 р. приват-доцент Д.І.Дорошенко опублікував брошуру «Про минулі часи на Поділлі» [33], яка з березня 1919 р. використовувалася при вивченні спецкурсу з історії Подільського краю, що викладав приват-доцент Ю.Й.Сіцинський; професор В.О.Біднов – бібліографію з історії України [34], приват-доцент П.Г.Клепатський – змістовні нариси про життя і літературну творчість І.П.Котляревського [35], Марка Вовчка [36], Євгена Гребінки [37], П.П.Гулака - Артемовського [38]. Наступного року цей ряд поповнили праці інших науковців університету у: приват-доцента Л.Т.Білецького (хрестоматія з української літератури) [39], Л.Т.Білецького (про характер творчості Т.Г.Шевченка [40] і народну поезію [41]), приват-доцента М.М.Васильківського (про релігійність Тараса Шевченка в його поетичних творах) [42], асистента І.Шимоновича (про українську промисловість) [43], П.Г.Клепатського (про українського мандрівного філософа Г.С.Сковороду) [44], приват-доцента О.А.Аленича (про комети) [45].

Важливе значення для забезпечення навчання з мовознавства мав зроблений професором Є.К.Тимченком переклад з німецької мови на українську однойменного підручника Є.Санфельда [46].

Ряд україномовної навчальної літератури для українського університету міг бути значно більшим, якби не ті перешкоди, про які йшлося вище. На такі об'єктивні умови, що не сприяли друкові дуже потрібних студентам посібників і підручників, наголошував декан богословського факультету В.О.Біднов [4, арк. 2зв.]. Чекали своєї черги на друк в університетській літографії не один підготовлений до розмноження рукопис, авторами яких були професори і приват-

доценти університету, зокрема М.М.Хведорів (підручник з тригонометрії), А.Е. Маліновський (підручник з механіки), В.О.Біднов (історичний нарис «Запорозький край»), М.О.Драй-Хмара (підручник з історії сербської мови і літератури), Л.Т. Білецький (підручник з історії староруського письменства), М.М.Васильківського (посібник з граматики німецької мови по Гамму), М.А.Плевако (нарис «Життя та праці Б.Грінченка»), І.А.Любарський і В.І.Петр (підручники з латини і французької мови), Д.І.Дорошенко (нарис «З минулого Катеринославщини» і «Оповідання про Ірландію»). Наведений і, на жаль, нереалізований перелік доповнив рукопис групи науковців «Українці: статистико-антропологічний нарис» [32, с. 39].

Університет прагнув мати свої видавничі потужності. Ці наміри підтримав український уряд, який у лютому 1919 р. виділив під проект університетської друкарні 200 тис. карб. Утім, зусилля із придбання відповідного устаткування в Європі (туди відрядили приват-доцентів Д.І.Дорошенка і М.А.Чайковського) у підсумку успіху не мали (у Празі українські гроші конвертували у фунти стерлінгів, однак їх було замало). Отож, шукаючи альтернативні шляхи, вирішили взяти в оренду з квітня 1920 р. місцеву друкарню із застарілим устаткуванням, яка належала Свято-Троїцькому братству [31, арк. 2].

За сприятливих обставин навчальну літературу, видану професорсько-викладацькою корпорацією КПДУУ, можна було видрукувати значно більшим накладом і забезпечити нею також Київський державний український університет, що відчував на неї справжній «голод». Для цього потрібні були відповідні державно-політичні умови, значне державне фінансування, а також зусилля керівництва обох закладів, і не в останню чергу – Міністерства народної освіти УНР, яке б мало координувати таку роботу.

Отже, українські університети, дбаючи про якісну підготовку фахівців для національного відродження України, проводили роботу із забезпечення навчального процесу відповідною навчальною літературою. І якщо у столичному закладі, який з лютого 1919 р. вийшов з-під контролю української влади, здобутків майже не було, то у Кам'янець-Подільському університеті, попри незбалансованість видавничої програми серед різних фахів (переважала історико-філологічна складова), вдалося підготувати й опублікувати для вжитку студентами понад 20 україномовних лекційних курсів, один термінологічний словник-довідник, більше 10 окремих видань, які можна було використовувати при вивченні різних розділів навчальних програм на кількох факультетах, перекласти з російської і німецької мов та видати 2 посібники. Попри технічну недосконалість, неповний зміст, незначний наклад тощо, україномовна навчальна література для університетів була першим позитивним досвідом для вітчизняної вищої освіти, стала відправним моментом для подальшої такої роботи з українізації вищих навчальних закладів за радянської доби історії України.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Копилов А.О. Кам'янець-Подільський державний український університет: від ідеї заснування до ліквідації (1917 – 1921 рр.) / А.О.Копилов, О.М.Завальнюк // Український історичний журнал. – 1999. – №4. – С.41 – 51; №5. – С.26 – 36.
2. Завальнюк О. Науковий доробок Кам'янець-Подільського державного українського університету в часи національного відродження (1918 – 1920) / Олександр Завальнюк : II Міжнародний науковий конгрес українських істориків «Українська історична наука на сучасному етапі розвитку». Кам'янець-Подільський, 17 – 18 вересня 2003 р.: доп. і повідомлення. – Кам'янець-Подільський – Київ – Нью-Йорк – Острог, 2005. – Т.1. – С.49 – 54.
3. Нова думка: журнал літературно-науковий. – Кам'янець-Подільський, 1920. – Вип.І – II. – 56 с.
4. Державний архів міста Києва. – Ф.Р.936. – Оп.2. – Спр. 54.
5. Граве Д.О. Основи алгебри / Д.О.Граве. – К.: Всеукр. кооп. видавн. союз, 1919. – 270 с.
6. Огієнко І. Історія української мови. – Т.І: вступ до історії української мови: лекції, читані в 1918 – 1919 акад[емічному] році / Іван Огієнко. – Кам'янець на Поділлі: Студент. видавн. комітет Кам.-Под. держ. укр. ун-ту, 1919. – 88 с.
7. Бучинський П. Короткий курс загальної гістології: лекції, читані в 1918-1919 рр. в Кам[янець] – [Подільському] університеті / П.Бучинський. – Кам'янець на Поділлі: Студ. видавн. відділ Кам.-Под. держ. укр. ун-ту, 1919. – 52 с.
8. Хведорів М. Московсько-українська термінологія елементарної математики / М.Хведорів. – Кам'янець-Подільський, 1919.
9. Перетц В.М. Вступ до вивчення літератури: лекції по методології історії літератури; лекції, читані на

- Вищих жіночих курсах в Києві / перекл. орфографічної комісії / В.М.Перетц. — Кам'янець на Поділлі: Студ. видавн. відділ Кам.-Под. держ. укр. ун-ту, 1920. — 77 с.
10. Хведорів М. Вступ до аналізу. — Вип.1: теорія визначників: лекції, читані студентам фіз[ико] — мат[ематичного] фак[ультету] Кам'янець-Под[ільського] держ[авного] укр[аїнського] університету в 1919/20 а[кадемічному] р[оці] / М.Хведорів. — Кам'янець на Поділлі: Видавн. відділ Ради студ. представників, 1920. — 107 с.
11. Хведорів М. Аналіз безмежно шаліючих / М.Хведорів. — Кам'янець-Подільський: Видавн. відділ Кам.-Под. держ. укр. ун-ту, 1920. — 64 с.
12. Столярів М. Аналітична геометрія: лекції / М.Столярів. — Кам'янець на Поділлі: Студ. видавн. відділ Кам.-Под. держ. укр. ун-ту, 1920. — 83 с.
13. Столярів М. Теорія векторів / М.Столярів. — Кам'янець-Подільський: Видавн. відділ Кам.-Под. держ. укр. ун-ту, 1920. — 74 с.
14. Малиновський М. Механічна частина фізики: курс лекцій для студентів фіз[ико]-мат[ематичного] фак[ультету] Кам'янець-Под[ільського] держ[авного] укр[аїнського] університету / А.Малиновський. — Кам'янець Подільський, 1920.
15. Клепатський П. Огляд джерел по історії України: (курс лекцій, чит[аний] протягом 1919 акад[емічного] року). — Вип.І: джерела віз ант[ичні], араб[ські], зах[ідні], укр[аїнсько] — рус[ькі], юрид[ичні] пам'ятки, літописи, хронографії, подорожі чужоземців / П.Клепатський. — Кам'янець-Подільський: Кам.-Под. держ. укр. ун-т, 1920. — 137, III с.
16. Остапенко С. Політична економія. Сер.1: загальнонародна / С.Остапенко. — Кам'янець на Поділлі: Поділ. губ. народна каса дрібн. кредиту, 1920. — 225 с.
17. Остапенко С. Курс статистики демографії і демографії: числовий метод і демографія / С.Остапенко. — Кам'янець на Поділлі: Поділ. губ. народна каса дрібн. кредиту, 1920. — 320 с.
18. Остапенко С. Важніші властивості українського народу в порівнянні з іншими народами: числове доведення : відбитка з курсу статистики і демографії / С.Остапенко. — Кам'янець на Поділлі: Поділ. губ. народна каса дрібн. кредиту, 1920. — 136 с.
19. Драй-Хмара М. Слов'янознавство: підруч[ик] до лекцій по слов'янознавству, чит[аних] у 1918-1919 роках на іст[орико] — філол[огічному] фак[ультеті] Кам'янець-Подільського держ[авного] укр[аїнського] ун-ту / М.Драй-Хмара. — [Кам'янець-Подільський]: Видавн. відділ Ради студ. предст. Кам.-Под. держ. укр. ун-ту, 1920. — 163 с.
20. Гаморак Н. Анатомія рослин: курс лекцій / Н.Гаморак. — Кам'янець-Подільський: Видавн. відділ Ради студ. предст. Кам.-Под. держ. укр. ун-ту, 1920. — 116 с.
21. Гаморак Н. Короткий курс морфології світових рослин і вказівники до означування та гербиризації вищих рослин / Н.Гаморак. — Кам'янець на Поділлі: Кам.-Под. держ. укр. ун-т, 1920. — 68 с.
22. Гаморак Н. Систематика рослин: курс лекцій, чит[аний] студентам Кам[у] — Под[ільського] ун-ту в 1919/20 р. / Н.Гаморак. — Кам'янець на Поділлі: Кам.-Под. держ. укр. ун-т, 1920.
23. Геринович В. Географія Сходу Європи: лекції, читані в Кам'янець-Поділ[ьському] ун-ті / В.Геринович. — Кам'янець-Подільський: Кам.-Под. держ. укр. ун-т, 1920. — 90 с.
24. Геринович В. Нарис економічної географії України. — Ч.І / В.Геринович. — Кам'янець на Поділлі: Ревстудвиконком Кам.-Под. держ. укр. ун-ту, 18920. — 188 с.
25. Геринович В. Нарис економічної географії України. — Ч.ІІ / В.Геринович. — Кам'янець на Поділлі: Ревстудвиконком Кам.-Под. держ. укр. ун-ту, 1920. — 152 с.
26. Бачинський С. Артроподи . — Ч.І / С.Бачинський. — Кам'янець-Подільський: Кам.-Под. держ. укр. ун-т, 1920.
27. Олійник І. Курс суспільної агрономії: конспект лекцій, чит[аних] в Кам'янець[ькому] держ[авному] ун-ті / І.Олійник. — Кам'янець на Поділлі: Видавн. відділ Поділ. губ. нар. управи, 12920. — 64 с.
28. Аленич О. Сферична тригонометрія. — Ч.І / О.Аленич. — Кам'янець на Поділлі: Видавн. відділ Ради студ. предст. Кам.-Под. держ. укр. ун-ту, 1920. — 153 с.
29. Аленич О. Сферична геометрія / О.Аленич. — Кам'янець на Поділлі: Видавн. відділ Ради студ. предст. Кам.-Под. держ. укр. ун-ту, 1920.
30. Вікул М. Короткий курс хімії / М.Вікул. — Кам'янець-Подільський, 1920. — 140 с.
31. Державний архів Хмельницької області. — Ф.Р.582. — Оп.1. Спр. 44.
32. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. —Ф. 1131. — Оп. 1. — Спр. 35.
33. Дорошенко Д. Про минулі часи на Поділлі. (Коротенька історія краю) / Дмитро Дорошенко. — Кам'янець-Подільський: Поділ. губ. нар. управа, 1919. — 50 с.
34. Біднов В. Що читати по історії України: з викладів на учител[ьських] курсах українознавства / В.Біднов. — Кам'янець-Подільський: Укр. вид-во в Катеринославі; Правобережна філія, 1919. — 72 с.
35. Клепатський П.Г. Батько нового українського письменства Ів.П.Котляревський (1769-1838) /

- .....
- П.Г.Клепатський. – Кам'янець-Подільський: Укр. вид-во в Катеринославі; Правобережна філія, 1919. – 31 с.
36. Клепатський П.Г. Марко Вовчок та його «Народні оповідання» / П.Г.Клепатський. – Кам'янець-Подільський: Укр. вид-во в Катеринославі; Правобережна філія, 1920. – 40 с.
37. Клепатський П.Г. Український байкар Євген Гребінка (1812-1848) / П.Г.Клепатський. – Кам'янець на Поділлі: Видавн. відділ Поділ. губ нар. управи, 1919. – 28 с.
38. Клепатський П.Г. Український письменник П.П.Гулак-Артемівський (1790-1865) / П.Г.Клепатський. – Кам'янець на Поділлі: Укр. вид-во в Катеринославі; Правобережна філія, 1919. – 22 с.
39. Білецький Л. Хрестоматія по історії української літератури: для ст.[аршин] кл[асів] серед[ньої] шк.[оли], для самоосвіти / Л.Білецький, О.Дорошкевич. – Кам'янець на Поділлі: Укр. вид-во в Катеринославі; Правобережна філія, 1919. – Т.І. Вип.І. – 146 с.
40. Білецький Л. Народність чи національність в творах Т.Шевченка? / Л.Білецький. – Кам'янець на Поділлі: Укр. вид-во в Катеринославі; Правобережна філія, 1920. – 45 с.
41. Білецький Л. Народна поезія / Л.Білецький. – Кам'янець-Подільський: Видавн. відділ Ради студ. предст. Кам.-Под. держ. укр.-ун-ту, 1920.
42. Васильківський М. Релігійність Т.Г.Шевченка на підставі його поетичних творів / М.Васильківський. – Кам'янець на Поділлі: Укр. вид-во в Катеринославі; Правобережна філія, 1920. – 35 с.
43. Шимонович Й. Українська промисловість, Нарис найголовніших галузей / Й.Шимонович. – Кам'янець-Подільський: Ревстудвиконком Кам.-Под. держ. укр. ун-ту, 1920. – 68 с.
44. Клепатський П. Український мандрівний філософ Григорій Сковорода / П.Клепатський. – Кам'янець: Укр. вид-во в Катеринославі; Правобережна філія, 1920. – 32 с.
45. Аленич О. Комети / О.Аленич. – Кам'янець на Поділлі: Укр. вид-во в Катеринославі; Правобережна філія, 1920. – 26 с.: табл., іл.
46. Санфельд Є. Язикознавство: переклад з нім. Є.Тимченка / Є.Санфельд. – Кам'янець на Поділлі: Укр. вид-во в Катеринославі; Правобережна філія, 1920. – 72 с.
47. Нова думка. – Кам'янець-Подільський, 1920. – Вип.ІІІ. – 40 с.

Завальнюк А.М. ПРОБЛЕМА ОБЕСПЕЧЕНИЯ УЧЕБНОЙ ЛИТЕРАТУРОЙ УКРАИНСКИХ УНИВЕРСИТЕТОВ В 1918-1920 ГОДЫ

На основании архивных и опубликованных документов, материалов национальной периодики, обнаруженных учебных изданий, а также трудов современных украинских историков исследуются условия написания, процесс выхода в свет и нереализованные планы выпуска учебников и пособий по разным лекционным курсам для студенческой молодежи, овладевавшей специальностями в государственных украинских университетах, открытых при гетманщине с целью подготовки кадров украинской интеллигенции и игравших роль ячеек национального возрождения страны в революционные 1918-1920 годы.

Ключевые слова: украинские университеты, украиноязычные учебники и пособия, учебный процесс, профессура, студенты, дефицит средств.

Zaval'nyuk O. M. THE PROBLEM OF PROVIDING THE UKRAINIAN UNIVERSITIES WITH EDUCATIONAL LITERATURE IN 1918-1920

On the basis of archival and published documents, materials of the national periodic press, scientific editions that were found out, also works of the contemporary Ukrainian historians, preparatory conditions, the process of issue and non-realized plans of the publishing of textbooks and grants on various lecture courses for the student youth, who were obtaining their major in state Ukrainian universities, which arose at the Hetman period, aimed at preparing the Ukrainian intelligence and used to be the centers of the national revival in revolutionary 1918-1920, are being investigated.

Key words: Ukrainian universities, Ukrainian-language textbooks and grants, educational process, professors, students, deficit of money.

БІЛОРУСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ КОМІСАРІАТ В ОДЕСІ (1918 – 1919 РР.)

У статті розглядається діяльність Білоруського національного комісаріату в Одесі впродовж 1918-1919 років як дипломатичного представництва Білоруської Народної Республіки.

Ключові слова: дипломатичне представництво, консульський відділ.

У багатовіковій історії українського та білоруського народів є багато цікавого та повчального. Не є винятком період національних революцій 1917–1922 років. Період справжнього торжества національної ідеї і водночас період глибоких розчарувань, руйнівних та непоправних помилок.

При порівняльному аналізі політичної та соціальної ситуацій кінця другого десятиріччя ХХ століття в Україні та Білорусі можна віднайти аналогічні причини як суб'єктивного, так і об'єктивного характеру, що не дозволили здійснити ідею національно-державного будівництва. По-перше, давалися взнаки тривала денаціоналізація, національна незрілість громадянства, перманентні війни та окупації, економічний хаос, викликаний Першою світовою війною; несприятлива світова геополітика, слабкість національних еліт в об'єднавчому процесі під гаслом незалежності. По-друге, як в Україні, так і Білорусі, де в національно-визвольному русі домінували соціалістичні елементи, не знайшлося впливової політичної сили, котра б завчасно «зійшла» із «соціалістичного потягу» та оголосила б своєю головною метою створення незалежної держави на широкому соціальному ґрунті, уникаючи другорядних внутрішніх суперечностей навколо шляхів та методів трансформації громадянства.

Природно постають питання про вміння національних еліт прогнозувати розвиток політичної ситуації, про їхню здатність утримувати останню відповідно до власного «сценарію» для реалізації бажаних стратегічних завдань, про їхню політичну «гнучкість» в обраних тактиці та стратегії. І, безумовно, це тільки незначна частина проблем, які постають перед теперішніми дослідниками при вивченні даної проблематики. Що ж стосується інших аспектів діяльності УНР та БНР, то потрібно відзначити, зокрема, слабо опрацьоване питання дипломатичних зносин цих двох держав. Про це йтиметься в даній публікації.

Створення Білоруського національного комісаріату, Білнацкому, як одного з консульських відділів БНР, починається з постанови Білоруської національної ради м.Одеси, датованої 25 березням 1918 року. Зауважимо: саме цього дня у Мінську Третьою Уставною грамотою було проголошено Білоруську Народну Республіку. Керівництво молодої БНР розуміло, що для визнання проголошеної державності потрібно стати повноправним суб'єктом міжнародної політики. Тому було розгорнуто активну дипломатичну роботу.

25 березня 1918 року білоруським керівництвом було сформовано та спрямовано до Києва спеціальну дипломатичну місію на чолі з Олександром Цвікевичем. На місію покладалося завдання провести переговори із зацікавленими сторонами про перегляд умов Брестського мирного договору та домогтися визнання Білоруської Народної Республіки. З перших днів перебування в Києві членам місії вдалося не тільки зустрітися з головою Української Центральної Ради й водночас першим президентом УНР М.Грушевським та міністром закордонних справ УНР О.Любинським, а й заручитися їх підтримкою. Результатом роботи дипломатичної місії була згода українського керівництва, з одного боку, на створення білоруської Військової комісії, яка формуватиме національні військові частини на українській території. А з іншого, – на створення в Києві двох громадських організацій: «Товариства україно - білоруського зближення» та «Білоруського комітету допомоги жертвам війни» [1].

Фактично Україна ставала першою державою, яка де-факто визнавала БНР. Тому в червні 1918 року дипломат А.Квасницький був призначений українським консулом у Мінську, а 16 червня 1918 року дипломат П.Тремпович очолив Білоруське консульство в Києві. Принагідно зазначимо: саме П.Тремповичу та його колегам довелося протягом всього 1918 року врегульовувати одне з вагомих питань у взаємостосунках між БНР та УНР, питання встановлення білорусько-українського кордону, тоді як на Білоруське консульство в Одесі, що впродовж 1918 – 1919 років було розташоване за адресою «вул. Тираспільська, буд. 20», покладалося завдання «захисту прав й національних інтересів, як таких» [2, арк. 22-23]. У його компетенції зазвичай залишалася видача паспортів, віз; ведення актів громадянського стану,

здійснення нотаріальних функцій, легалізація документів в цілому.

У штаті консульства перебувало 9 осіб: консул (С. Некрашевич), його заступник, державний службовець для доручень, секретар, п'ять канцеляристів. З огляду на документальні свідчення, службові функції консула оцінювалися в 900 тогочасних українських карбованців; заступник консула отримував платню в розмірі 800 українських карбованців; службовець для доручень – 700 українських карбованців. Розмір заробітної платні канцеляристів був значно меншим: діловод і кур'єр отримували по 400 українських карбованців щомісячно; заступник діловода та друкарка – 300 карбованців, охоронець – 180 карбованців [2, арк. 23].

На канцелярські витрати Білначком щомісячно виокремлював зі свого кошторису 2 500 карбованців: поштові витрати «оцінювалися» в 200 карбованців; купівля реєстраційних бланків, книг й «мито» за реєстрацію становили – 500 карбованців; на придбання ручок, чорнил, олівців, гумок і паперу виділялося 300 карбованців, тоді як обслуговування двох друкарських машинок складало 1 500 карбованців.

Оренда будинку з п'яти кімнат становила 1 500 карбованців щомісячно, а ось плата за опалення, електроенергію та прибирання «дорівнювала» 250 карбованцям.

На відрядження робітників консульського відділу призначалося 200 карбованців, а їх проїзд по місту в справах – 100 карбованців. І нарешті, на утримання філій Комісаріату в Катеринославі, Херсоні та Мелітополі надавалося 3 000 карбованців, а на непередбачувані витрати – 1 500 карбованців. Отже, повний місячний кошторис консульства становив 17 630 карбованців [2, арк. 24].

Загалом за весь час функціонування, з березня 1918 року по квітень 1919 року, білоруське дипломатичне представництво «провело» через свою канцелярію понад 2 000 різноманітних документів та справ.

Фінансування Білначкому здійснював уряд УНР. Білоруська національна рада міста Одеси на своєму засіданні 26 березня 1918 року вважала за доцільне звернутися з проханням грошової позики до українського керівництва. Позика прохалася за рахунок загального боргу БНР й переслідувала мету сприяти плідній роботі установи.

Робочими годинами в закладі було визначено час з 09:00 до 18:00 з перервою на обід з 13:00 до 14:00; а вихідними днями – субота та неділя.

Свою безпосередню роботу Білначком виконував у досить важких умовах.

Після перемоги в Першій світовій війні Антанта висадила військовий (французький) десант в Одесі з метою зупинити просування «червоних», які після анулювання умов Брестського мирного договору впевнено просувалися на захід та південь, й спробувати навести порядок в регіоні. Перед французами постала дилема: з ким конкретно мати справу? З урядами нових держав, що виникли на уламках колишньої Російської імперії чи з білогвардійцями генералів Денікіна, Юденича, Врангеля, Колчака, котрі воювали «за єдину та неподільну Росію»?

Українські історики зазвичай стверджують, що держави Антанти підтримували білогвардійців, тоді як до України, Білорусі та інших самостійних республік вони ставилися вороже. Насправді не все є однозначним. Наприклад, головнокомандувач Добровольчої армії генерал А.Денікін згадував, як французи заборонили на нетривалий час друк газети Південноросійського національного центру, тоді як з легкої руки Фрайденберга (начальника штабу експедиційного корпусу Антанти) в Одесі почала видаватися яскрава та ворожа Добровольчій армії газета «Нові шляхи» [3].

Командувач французькими військами на Сході Європи генерал Бертелем взагалі вважав білогвардійців досить реакційними та зазначав, що було б набагато краще, якби місцевий уряд складався з «робочих сорочок». Ось тому французи вели переговори не тільки з Білою гвардією, але й з керівництвом новостворених Української Народної Республіки, Білоруської Народної Республіки, Кубанської Народної Республіки, Великого Війська Донського.

Делегації цих країн прибули у лютому 1919 року до Одеси та підписали з представниками Антанти меморандум щодо співпраці в боротьбі з більшовиками.

На нашу думку, підписання такої офіційної угоди – стратегічно-тактичний розрахунок з боку України та Білорусі. І ось чому. У меморандумі зазначалося, що сторони є прихильниками розбудови колишньої імперії на федеративних принципах (виділення наше – О.З.). Проте після більшовицького перевороту виникли перешкоди для створення так званої «федерації зверху». На думку сторін, зокрема України й Білорусі, країни із зразковим федеративним устроєм, такі, наприклад, як Швейцарія та США, прийшли до федерації саме шляхом «знизу», тобто шляхом

добровільного об'єднання кантонів та штатів. Тому представники України, Білорусі, Кубані та Дону констатують необхідність утворення власних держав і просять допомоги в Антанти. При цьому вони наголошують: відразу після повалення більшовизму та анархізму населення кожної з цих держав буде вирішувати чи варто об'єднуватися знову на федеративних засадах (виділення наше –О.З.). А поки що увага усіх сторін має бути звернена на створення боєздатної армії.

Білорусь, яка до цього часу практично не мала добре укомплектованого війська (за винятком окремих загонів генерала Станіслава Булак – Булаховіча, котрі після лютого 1918 року долучилися до лав червоноармійців) «взялася» негайно до роботи. Вже 2 травня 1918 року в протоколі за № 18 засідання Одеського комісаріату зазначалося: «Слушали: 1) Об исходатайствовании 10.000 рублей для выдачи пособий офицерам, уезжающим на Белоруссию. Постановили: 1) По означенному вопросу разбудить ходатайство перед уездным (повитовым) Комендантом. Комиссар Трофимов. Секретарь Печёнкин» [4, с.17].

Перед офіцерами, які виїздили на Батьківщину, стояло завдання віднайти якомога більше «бажаючих», котрі б зі зброєю в руках боронили незалежність. У цілому, розбудова білоруських боєздатних частин проводилася мляво. Давалася взнаки соціальна незрілість населення країни. Ситуація ускладнювалася і тією обставиною, що для самої Білорусі дуже погіршилася геополітична ситуація.

Ще влітку 1918 року німецька газета «Kölne Zeitung» проінформувала світову громадськість про пропозицію Радянського керівництва у формі побажання щодо того, аби Німеччина не визнавала нових держав, які могли бути проголошені на території колишньої Російської імперії, за винятком вже визнаних. Статс-секретар закордонних справ Хінце на нараді з представниками німецьких партій оголосив, що вважає умови Брестського мирного договору беззаперечною основою політики країни на Сході. Така позиція німецького керівництва знайшла логічне продовження. 27 серпня 1918 року Німеччина та Радянська Росія уклали Додатковий договір. Четвертий параграф цього договору підкреслював, що Німеччина не буде втручатися у взаємовідносини між Радянською Росією та БНР. Крім того, вона зобов'язувалася вивести свої війська на схід від річки Березина.[5, с. 30-36]

Зауважимо, в серпні 1918 року Білнацком працював у звичному робочому режимі. Так 6 серпня 1918 року ним надіслано до Народного Секретаріату БНР робочу депешу:

Белорусский национальный комиссариат в Одессе

Августа 6 дня, 1918 г.

№ 373

Одесса, Тираспольская, 20

Получено 24 августа 1918 г.

ВХ № 509

Народный Секретариат БНР

В Народный Секретариат Белорусской Народной Республики

Работа Белорусского Национального Комиссариата за истекший месяц. Равно как и за предыдущие месяцы, может характеризоваться, как работа государственного характера, и как работа местной белорусской общины....

Согласно представленному Народным Секретариатом праву, Национальная рада два раза рассматривала вопрос о выборе консула. На пост консула выдвинуты следующие кандидатуры: Некрашевич – местный белорусский деятель; Карташов – бывший председатель Витебской губернской земской управы; Трофимов и Балицкий – местные белорусские деятели. Окончательные выборы назначены на 10 августа ....[6, с. 31].

На осінь 1919 року формування білоруських боєздатних загонів захлинулося. Під «прапором Пагоня» вдалося зібрати лише 40 тисяч осіб. БНР так і не змогла домогтися міжнародного визнання.

По-перше, давалося взнаки те, що незалежна Білорусь не знайшла реальних й виважених шляхів порозумітися як з Німеччиною, так і з Радянською Росією.

Спроби знайти спільну мову з Німеччиною були здійснені 20 жовтня 1918 року та 24 листопада 1918 року. Проте білоруські дипломати вкотре переконалися в тому, що «німецький» політичний курс залишився попереднім.

У листопаді того ж 1918 року не принесли бажаних результатів діячам БНР й переговори з Радянською Росією. Т.Гриб і Й.Сталін відстоювали діаметрально протилежні позиції.

По-друге, без відповіді залишилося й звернення білорусів до президента США

В. Вільсона від 20 жовтня 1918 року, в якому Рада БНР просила «врятувати беззахисну Білорусь».

По-третє, 22 листопада 1918 року зазнало реорганізації саме керівництво БНР. Місце Народного Секретаріату заступила Рада міністрів на чолі з А.Луцкевичем.

Восени та взимку 1918 – 1919 років ситуація в Україні також була не з кращих. У грудні 1918 року на зміну гетьманському режиму П.Скоропадського прийшла Директорія. Акт Злуки продемонстрував проблематичність перспективи існування УНР та ЗУНР. На Східну Галичину в котрій раз претендувала Польща. Водночас на території України вже точилася запекла боротьба протилежних сил за владу. Про підтримку Рад оголосила одна з найбільших повстанських груп отамана М.Григор'єва. На бік більшовиків перейшли загони Н.Махна та Дніпровська дивізія під командуванням отамана Д.Терпила (Зеленого). У С.Петлюри залишалися на той час тільки Запорізький корпус на чолі з отаманом П.Болбочаном та корпус Січових стрільців Є.Коновальця. Серед самих керівників УНР почалися суперечки щодо лінії поведінки, яка склалася. Врешті-решт гору взяли ті, хто прагнув війни з Радянською Росією при опорі на країни Антанти. Переговори з останньою Директорія розпочала у Вінниці, куди переїхала у лютому 1919 року під тиском більшовицьких військ. В обмін на підтримку союзники висунули ультимативні вимоги: 1) Усунути від влади в Україні соціалістичні партії та їх представників. (За таких умов Винниченко змушений був подати у відставку; склав свої повноваження і Чехівський, а сам Петлюра вийшов з партії соціалістів-демократів, щоб покласти на себе обов'язки голови Директорії). 2) Передати союзникам контроль над фінансами УНР та українськими залізницями. 3) Підпорядкувати українську армію французьким інструкторам. 4) Розв'язати аграрну проблему шляхом надання великим землевласникам компенсаційних виплат. Натомість українцям дозволялося взяти участь в роботі Паризької мирної конференції та отримати у своє розпорядження Чорноморський флот.

Навіть за таких обставин, коли фактично йшлося про французький протекторат над Україною, Білнамком здійснив чергову спробу розіграти «білоруську карту». У січні 1919 року генерал Бертелем отримує від «одеських білорусів» такого листа: (оригінал якого був написаний французькою мовою, дублікат – білоруською. - О.З.)

Беларускі Нацыянальны Камісаріят у Адэсе

13 студзеня 1919 г.

Адэса, Тираспольская, 20

Гэнэралу Бэрталё, Галаўнакамандуючаму Саюзнымі Арміямі на Поўдні Расеі

Гэнэрал!

Я Вас вітаю ад імя Нацыянальнага Цэнтру Беларусі, як Галаўнакамандуючаму Саюзнымі Сіламі на Поўдні Расеі, якія прыносяць нам ня колькі надзею, але я-б сказаў, пэўнасьць хуткага звальненьня ад гвалту большавікоў, якія ў працягу больш як 15 месяцаў зьнішчаюць наш край. Беларускі Нацыянальны Цэнтр, сфармаваны з большасьці грамадзкіх і нацыянальных арганізацыяў Беларусі, узяў на сябе ў гэтыя цяжкія моманты фармаваньне тутэйшага ўраду, таксама і арганізацыю Беларускай Арміі (Заходняя Армія), маючую на мэце як і Ахвотніцкая Армія, змаганьне з большавікамі. Я лічу абсалютна патрэбным пазнаёміць Вас з нашымі мэтамі і працай, з цьвёрдай пэўнасьцю, што Вы не адмовіце ў Вашай дапамозе, гэтак каштоўнай у момэнт агульнага хаосу ў Расеі.

Беларусь складаецца з шасьці губэрніяў былой Расейскай Імпэрыі: Горадзенскай, Віленскай, Менскай, Вітэбскай, Магілёўскай і Смаленскай (апошняя колькі частка). Гэтыя губэрніі, з насяленьнем каля 10,000.000 амаль што цалком (каля 2/3) заняты большавікамі, якія ўсе захопліваюць нашы родныя землі, у надзеі аб'яднаньня з падобнымі сабе ў Нямеччыне. Апрача грубункаў, зьдзекаў і іншых эксцэсаў, гэты Рух нам здаецца яшчэ больш небясьпечным дзеля таго, што мы бачым фатальныя наступствы магчымага аб'яднаньня большавікоў расейскіх з большавікамі нямецкімі і, жадаючы папярэдзіць выкананьне гэтага адважнага projektu, мы, як адзін, кіруемся да прыняцьця найхутчэйшых захадаў.

Беларусь, аддзеленая Ўкраінай ад прыязных сілаў Ахвотніцкай Арміі, зусім адрэзана ў сваім змаганьні з большавіцкімі бандамі, якія яе зьнішчаюць. Аднак, жменька людзей, каля 5-6 тысячаў, арганізаваных і ўзброеных Цэнтральным Горадзенскім Камітэтам грамадзкіх арганізацыяў, яшчэ змагаецца з ворагам усіх правоў. Мы жадаемо Прісьці ім. на дапамогу, і вось дизеля чаго мы пачалі пад высокім загадам французскай арміі ў Адэсе фармаваньне беларускіх збройных сілаў, маючы на ўвазе прысутнасьць тутука некаторага ліку ўцекачоў з Бацькаўшчыны. Галаўнакамандуючы Ахвотніцкай Арміяй, гэнэрал Денікін, назначоў

камандуючым Заходняй Арміяй гэнэрала Альфатэра, які прыехаў у Адэсу дизеля фармаваньня сваёй арміі. Ведаючы, што без магутнай дапамогі Францыі, мы ня здолеем ніколі прыйсьці да канца гэтай цяжкай задачы, якая належана на нас нашымі абавязкамі ў адносінах да будучай адбудаваанай Расеі, цяпер-жа кіраванай незаконнай уладай і ў адносінах да Беларусі, як яе аўтаномнай часткі, я, ад імя Нацыянальнага Цэнтру Беларусі, звачваюся да Вас, Гэнэрал, і выкладаю вам тое, да чаго ён імкнецца ў сучасны момэнт:

Ваша дапамога, перад тым, як абысьці магчымыя перешкоды пры фармаваньні ў Адэсе Беларускай арміі (заводняй);

Безакладный аванс патрэбных сродкаў на фармаваньне заходняй армффа згодна каштарысаў, якія Вам будуць прадстаўлены;

Аружжа і патрэбныя матар’ялы для заходняй арміі;

Арганізацыя тарнспарту гэтых войскаў на Беларусь, дзе 40 тысяч чалавек будуць у гатоўнасьці стаць у яе шэрагі;

Дапамога Францыі ў тым, каб Польшча дазволіла нашым войскам арганізаваць на польскай тэрыторыі базу;

Рэальная дапамога французскіх войскаў, якія ў невялікім ліку павінны юць разьмешчаны ў нашай арміі, каб паказаць беларускаму народу сілу нашага аб’яднаньня.

За старшыню Нацыянальнага Беларускага Цэнтру, віцэ –Старшыня С.Некрасевіч

Агульны Сэкратар Б.Ігнацьеў [6,с28]

На жаль, відпаві́ді на нього «одесити» не дочекаліся, што пояснювалася декількома прычынамі. По-перше, більшовікі та анархісты вєлі не тількі потужну агітацыю серед французьких моряків, але й відстрілювали останніх. Внаслідок цього французькі солдати просто відмовлялися воювати. По-друге, французам довелося рахуватися й з тією обставиною, що вже на кінець лютого 1919 року у Петлюри фактично не залишилося війська. Армія УНР із 100 тисяч вояків зменшилася до 25 тисяч. Українське військо розбігалось «по домівкам» або переходило на бік «червоних». По-третє, спроба французького десанту порозумітися з білогвардійцями теж зазнала поразки. Як відзначав згодом у еміграції Арнольд Марголін, один із членів української делегації під час підписання меморандуму з Антантою в лютому 1919 року: «Падіння Колчака, Денікіна, Юденича та Врангеля виразно засвідчило Антанті безрезультатність загальноросійських лозунгів» [3]. Тому на початку квітня того ж таки 1919 року війська Антанти були евакуйовані з Одеси.

Квітень 1919 року – рубіжна дата в історії Одеського Білначкому. Жодних даних щодо подальшої його роботи не зафіксовано.

Отже, підсумовуючи зазначене вище, вкотре переконуємося: «білоруський човен», простуючи тим же політичним фарватером незалежності, яким користувалися й українці, зачепив міни та потонув. Білорусь в 1918 - 1919 роках так і не стала повноправним суб’єктом міжнародних відносин.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Мазец В.Г. Геополитическое аспекты становления белорусской государственности в конце 1917 – 1918 гг. [Електронний ресурс] Советские исследования. Взгляд из XXI века. // Режим доступу: <http://www.soviethistory.ru/histpace/a-13.html>
2. ЦДАВОВ України – Ф. 2592 – Оп.1. – Спр. 20.
3. Шурхало Д. 90 лет назад в Одессе решали, как обустроить Россию. [Електронний ресурс] Gazeta.ua 12 травня 2010 року // Режим доступу: <http://gazeta.ua/index.php?id=283861&lang=ru>
4. За дзяржаўную незалежнасьць БЕЛАРУСІ. (For National Independence Of Byelorussia). Дакументы і матэр’ялы сабраныя і падрыхтаваныя для публікацыі І.Касяком, прагледжаныя і апрабаваныя для друку камісіяй Беларускай Цэнтральнай Рады пад кіраўніцтвам праф. Р.Астроўскага. – Выданьне Беларускай Цэнтральнай Рады. – Лёндан, 1960. – Printed in Great Britain «Ukrainian publishers Ltd.» – С. 17.
5. Мірановіч Я. Навейшая гісторыя Беларусі. – Ministerstwo Kultury I Sztuki RP. – Беласток, 1999. – С. 30 – 36.
6. За дзяржаўную незалежнасьць БЕЛАРУСІ. (For National Independence Of Byelorussia). Дакументы і матэр’ялы сабраныя і падрыхтаваныя для публікацыі І.Касяком, прагледжаныя і апрабаваныя для друку камісіяй Беларускай Цэнтральнай Рады пад кіраўніцтвам праф. Р.Астроўскага. – Выданьне Беларускай Цэнтральнай Рады. – Лёндан, 1960. – Printed in Great Britain «Ukrainian publishers Ltd.» - С. 21.

Зубко О. БЕЛОРУССКИЙ НАЦИОНАЛЬНЫЙ КОМИССАРИАТ В ОДЕССЕ (1918 - 1919 ГГ.)

В статье рассматривается деятельность Белорусского национального комиссариата в Одессе в 1918 – 1919 годах – одного из консульских учреждений Белорусской Народной Республики.

Ключевые слова: дипломатическое учреждение, консульский отдел.

Zybko O. BELARUSIAN NACTSYIONALNOGO COMMISARIAT IN ODESSA (1918 – 1919)

Article deals activities of the Belarusian nactsyionalnogo Commisariat in Odessa - Consular Section of Belarussian National Republic in 1918-1919.

Key words: legations, Consular Section.

УДК 94 (477) «1918/1920»:336

В.А. Іващенко

**ПОДАТКОВА ПОЛІТИКА ДИРЕКТОРІЇ В УКРАЇНСЬКОМУ СЕЛІ
(ВЕРЕСЕНЬ 1918 – ЛИСТОПАД 1920 РР.)**

У представленій праці автор торкається питання податкової політики в українському селі. У статті розкривається механізм нарахування та стягнення податків в українському селі.

Ключові слова: Рада міністрів, податкова політика, українське село.

Економічне процвітання будь-якої держави не можливе без виваженої й продуманої податкової політики. Тому здобутий історичний досвід є важливим у вдосконаленні податкової системи сучасної України. Українські та зарубіжні науковці періодично зверталися до даної тематики [1; 11]. Однак окремого дослідження з податкової політики Директорії УНР в українському селі поки що не має. Цим і зумовлюється актуальність обраної нами тематики.

Автор статті ставить за мету висвітлити податкову політику Директорії УНР в українському селі у вересні 1919 – листопаді 1920 рр. Об'єктом вивчення є внутрішньо-економічна діяльність урядів УНР часів Директорії, предметом – податкова політика в українському селі.

Восени 1919 р. внутрішня соціально-економічна та суспільно-політична ситуація для Директорії УНР різко загострилася. Насамперед скоротилася територія, на яку поширювалася чинність влади Директорії; по-друге, армія УНР зазнавала поразок від Червоної Армії та Збройних сил Півдня Росії; по-третє, 15 листопада 1919 р. за кордон виїхали А. Макаренко та Ф. Швець. Все це засвідчувало, що лідери Директорії практично не контролювали ситуацію. За таких умов не доводиться говорити про виважену державну податкову політику на селі.

На фоні зазначених вище негараздів розпочалися деморалізація Армії УНР, її солдати незаконні реквізиції сприймали як легітимний шлях продовольчого самозабезпечення [11, 358 – 359]. Реквізиції військових підривали авторитет української влади в очах селянства. Органи місцевої влади розуміли це як ніхто, бо вони безпосередньо контактували з селянами. Так у доповіді Ямпільської повітової земельної управи йшлося про те, що «останні події, а також реквізиції, котрих допускається військова влада в останній час, а особливо галицькі частини, котрі населення все-таки вважає австрійцями, дуже нервово відбивається на поглядах селянства до влади» [4, арк. 329]. Існувала і проблема реквізицій хліба польськими військовими, які діяли в інтересах попередніх власників. Так 23 серпня 1919 р., за згодою власниці маєтку Демковець, спадкоємниці Новацького, 12 польських жовнірів реквізували близько 200 пуд. збіжжя на потреби польської армії [4, арк. 149]. Подібні випадки траплялись і в інших повітах та волостях. Бувало, що за невиконання наказів польської армії селян катували, а іноді навіть розстрілювали [4, арк. 171]. Саме на прилеглих до кордону територіях випадки реквізицій і конфіскацій у селян були явищем непоодиноким.

Голови волосних земельних управ, слідкуючи за ситуацією, нічим зарадити не могли. Не маючи реальної збройної сили, вони тільки й могли відправляти телефонограми у владні інстанції. Показовою у цьому є телефонограма до Кам'янець-Подільської повітової земельної управи від голови Лянцкорунської волземуправи: «У с. Мар'янівка прибув польський

..... батальйон з бувшим фундатором маєтку Котовичем ... поляки наклали на селян контрибуцію і заставляють селян видати для власника половину яркого хліба. Коли розпорядження не буде виконано, то його зроблять примусово...» [4, арк. 385]. Характерним є те, що реквізувався не тільки хліб, а й сільськогосподарський інвентар [4, арк. 386]. Проілюстрована ситуація вказує на неспроможність уряду Директорії УНР врегулювати ситуацію, яка склалася на селі. Враховуючи, що на вересень 1919 р. УНР контролювала незначні території, а уряд перебував у Кам'янець-Подільську, констатуємо, що ситуація з реквізіціями, яка склалася в Кам'янецькому повіті, наочно демонструє відсутність авторитету влади як в очах населення, так і Польської держави.

У вересні 1919 р. року Директорією було ухвалено закон «Про встановлення підводної натуральної повинності для формування військових транспортів» [6, арк. 21зв]. Фактично було узаконено реквізіцію у селян тяглової худоби та возів, без яких ведення господарства, засів землі були неможливими. Такі заходи, на нашу думку, носили вимушений характер. Вони зумовлені не стільки економічною доцільністю, скільки обставинами військово-революційного часу.

Для організації збору хоч якихось податків Міністерством фінансів 5 листопада 1919 р. було видано звернення до всіх державних і громадських інституцій, але цей заклик має здебільшого формальний характер [10, арк. 1]. Формально контролюючи територію України, Директорія здійснювати владні функції повною мірою не могла. У революційний час селяни, як і все населення, на деякий час забули про те, що таке платити податки, тому державні видатки покривалися за рахунок друкарського верстату [1, 153].

Фінансова та економічна скрута, військові потреби армії призвели до того, що уряд знову вдається до запровадження одноразових податків. Так 31 травня 1920 р. С. Петлюра затвердив закон «Про одноразовий надзвичайний податок». Він був необхідний для покриття витрат на бойові дії і встановлення ладу та спокою на території УНР [8, арк. 1]. Оподаткуванню підлягали усі фізичні і юридичні особи, що користувалися землею в сільській та іншій місцевостях. Ставка податку для селян залежала від кількості десятин землі. Селяни, які мали земельний наділ до 3-х дес., сплачували по 480 грн. за кожен десятина. Зі збільшенням земельного наділу зростала й сума податку. Так земельний наділ у розмірі 3,5 дес. оподатковувався по 960 грн. за дес., 5-10 дес. – 1440 грн., більше 10 дес. – 1920 грн. з дес. Існувала категорія осіб, які звільнялися від одноразового надзвичайного податку. До неї належали колишні та діючі козаки армії УНР, а також цивільні, що перебували в дієвій армії [8, арк. 1-2]. За невиконання норм закону встановлювалася пеня у розмірі 5 % на місяць від суми заборгованості. На тих, хто ухилявся від сплати податку або вносив його неповністю, накладався штраф, що дорівнював 50 % від суми встановленого податку. Контроль за виконанням цього закону здійснювався Міністерством фінансів, внутрішніх справ та військовими [8, арк. 2]. Однак кризовий стан справ на фронтах та відсутність осіб, які могли б упроваджувати закон в дію, не дозволяли реально збирати податки з населення УНР.

Зважаючи на нагальні потреби воєнного часу у продовольстві і скрутне становище, 5 листопада 1920 р. С. Петлюра запроваджує одноразовий податок харчовими продуктами для забезпечення потреб армії та примусове вилучення цих продуктів за окрему плату. Податок стягувався з усіх категорій земель, на яких було зібрано урожай 1920 р., та працюючих підприємств й інших організацій. «Одноразовий натуральний безоплатний податок» сплачувала кожна селянська громада. Їй на користь держави належало здати 1 фунт зерна, 10 фунтів картоплі, 10 фунтів сіна, 10 фунтів соломи з кожної десятини від кількості землі, яка числилася в межах громади в користуванні громадян [7, арк. 1зв]. Окрім цього, примусово за плату вилучалося по одному пуду зерна, картоплі, соломи, сіна з кожної десятини. П'ять відсотків загальної кількості худоби також вилучалося як натуральний податок. Слабкою втіхою для селян мали стати «спеціальні квитки, в яких зазначалося, що саме і в якій кількості взято у громадянина в натуральний податок і яка сума належить до виплати» [7, арк. 2].

Цей податок абсолютно підривав довіру селянства до Директорії. Його суми хоч і не були досить значними, але, враховуючи складне соціально-економічне становище селянських господарств, можна цілком впевнено констатувати, що для них він був великим тягарем.

У питаннях оподаткування селян земськими податками та зборами також мали місце проблеми. Ефективно збирати не тільки загальнодержавні, а й земські податки в українському селі було складно. Громадянська війна, отаманщина заважали збору податків з населення. На користь місцевого самоврядування запроваджувався «одноразовий надзвичайний» податок. Він

.....
стягувався у разі оголошення певної території небезпечною, або ж у разі епідемії з дозволу МВС за відома Міністерства фінансів [5, арк. 1–2].

Якщо у 1919 р. місцева влада хоч якось працювала, то через кілька місяців ситуація змінилася на гірше. Становище, в якому опинилася місцева влада і податковий апарат у травні 1920 р., яскраво описує одна з місцевих Вінницьких газет «Хвиля»: «... становище народного самоврядування стало ще гірше... Поступлення місцевих податків стало млявим і незначним, якби не дотації та допомога уряду і кредитних установ, то земство до цього часу не дотягло. Фінансове становище вінницького повітового самоврядування найсумніше: кошторису на біжучий рік складено не було.....недоплат попередніх років 7 000 000 крб. .... зараз ніяких платежів не поступало....» [3].

Скрутне матеріальне становище в державі не дозволяло ефективно збирати податки. На Поділлі кількість податкових інспекторів була зменшена до 65, а утримання – збільшено з 375 до 525 крб. на міс., але за гроші працювати мало хто погоджувався [2].

Розуміючи скрутне економічне становище податкових інспекторів, місцева влада неодноразово справедливо наголошувала на важливості фінансування податкового апарату як головної артерії надходження коштів у державний бюджет. Представники Подільської губернської влади в кінці 1919 р. стосовно цього зазначали: «...При сучасних умовах збирання яких би то не було податків з населення можливе тільки тоді, як влада пошле в допомогу місцевим працівникам, селянським та волосним зборщикам озброєну силу» [9, арк. 18 зв.].

Отже, період з вересня 1919 по листопад 1920 рр. характеризується спробою здобути якомога більше коштів за рахунок введення практики надзвичайних і одноразових податків. При цьому можливості платника не враховувалися. Для періоду перебування при владі Директорії стає характерним перехід від грошової до натуральної форми оподаткування. Це відіграло свою роль у падінні популярності Директорії в масах, найголовніше – селянських, які були її основною соціальною опорою.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Стахів М. Україна в Добі Директорії УНР: У 7 т. Т1. – Скрантон, 1962. – 272с.
2. Україна – 1919 – 14 серпня.
3. Хвиля – 1920 – 20 травня.
4. Центральний державний архів вищих органів влади України (далі – ЦДАВОВУ). – Ф.1062. – Оп. 1. – Спр. 76. – 419а.
5. ЦДАВОВУ. – Ф.1064. – Оп. 1. – Спр. 125.
6. ЦДАВОВУ. – Ф.1065. – Оп. 1. – Спр. 302А.
7. ЦДАВОВУ. – Ф.1065. – Оп. 2. – Спр. 240.
8. ЦДАВОВУ. – Ф.1065. – Оп. 9. – Спр. 65.
9. ЦДАВОВУ. – Ф.1509. – Оп. 1. – Спр. 94.
10. ЦДАВОВУ. – Ф.1509. – Оп. 1. – Спр. 96.
11. Яневський Д. Політичні системи України 1917 – 1920 років: спроби творення і причини поразки. – К.: Дух і літера, 2003. – 767 с.

Іващенко В.А. НАЛОГОВАЯ ПОЛИТИКА ДИРЕКТОРИИ В УКРАИНСКОМ СЕЛЕ (СЕНТЯБРЬ 1918 – НОЯБРЬ 1920 ГГ.)

В представленной статье автор останавливается на налоговой политике в украинском селе. В ней раскрывается механизм начисления и изымания налогов в украинском селе.

Ключевые слова: Совет Министров, налоговая политика, украинское село.

Ivaschenko V.A. THE DIRECTORIY POLITIC OF TAX IN UKRAINE VILLAGE (SEPTEMBER 1918 – NOVEMBER 1920)

In the presented article an author decides the tax policy in the ukrainian village. In this article also describe mechanism of accounting and taxing in the Ukrainian village.

Key words: Government, policy of taxation, Ukrainian village.

УДК 94(477) «192»:[631.11:631.3]

О.М.Дулгерова

**ЗАБЕЗПЕЧЕНІСТЬ СЕЛЯНСЬКИХ ГОСПОДАРСТВ УКРАЇНИ
СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИМ РЕМАНЕНТОМ ТА СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИМИ
МАШИНАМИ В 20-Х РР. XX СТ.**

У статті розглядається питання забезпеченості селянських господарств сільськогосподарським реманентом та сільськогосподарськими машинами в 20-х роках.

Ключові слова: нова економічна політика, сільське господарство, сільськогосподарські машини.

Усебічно аналізуючи стан селянських господарств України доби НЕПу, можна зробити висновок про те, що незважаючи на відчутний процес економічного вирівнювання селянських господарств, значною залишалася їхня майнова диференціація. Передусім, вона була зумовлена нерівномірним землезабезпеченням господарств, яке в багатьох районах, насамперед на Правобережжі, виливалось в очевидне аграрне перенаселення. Не менш яскраво майнова диференціація українських селян у добу НЕПу проявлялася у забезпеченості їх робочою худобою й сільськогосподарським реманентом.

Це, у свою чергу, призвело до того, що більша частина селянських господарств України вела своє господарство екстенсивним шляхом. Слабка продуктивність виробництва, особливо незаможницьких господарств, забезпечувала значній частині селянських сімей лише прожитковий мінімум. Навіть середняцькі господарства, дотримуючись традиційних екстенсивних форм і прийомів виробництва, не могли добитись на цьому шляху значних економічних зрушень.

Щодо сільськогосподарського реманенту, то в 20-х рр. склалася суперечлива ситуація, коли одночасно існував високий відсоток безреманентних господарств, у той час як інша частина господарств мала його у надлишку.

У цілому сільське господарство України досліджуваного періоду характеризується значною недостатчею всіх видів сільськогосподарського інвентарю та причіпних машин, і не лише складних (молотарок, косарок, снопов'язалок), а й найпростіших: плугів, борін, культиваторів.

Машинопостачання села на початку НЕПу впало до критичної межі. Адже в роки військових лихоліть сільське господарство України функціонувало практично без поновлення сільгоспмашин та інвентарю, які через різні причини безповоротно виходили з ладу. Тому й не дивно, що ручна праця відігравала вирішальну роль у виробництві всіх сільськогосподарських культур. Лише в середині 20-х років забезпеченість сільського господарства сільськогосподарськими машинами й механізмами поліпшилась. Про це свідчать такі факти. За даними ЦСУ 1926 року, в Україні було: молотарок механічних – 8 тис., молотарок кінних – 70 тис., віялок – 546 тис., жниварок та снопов'язалок – 248 тис., сівалок різних – 250 тис., плугів, борін – 4 млн., возів – 2 млн.

Вирощування технічних культур вимагало більшого застосування ручної праці. Трудомісткість соняшника, льону, цукрового буряка набагато перевищувала трудомісткість зернових. Наприклад, у Стеблівському районі на Черкащині наявність цукроварень приваблювала навколишніх селян до бурякосіяння задля отримання більших прибутків від власної ріллі. Усталена практика господарювання свідчила, що прибуток селянського двору від вирощування цукрових буряків на одній і тій же ділянці земельної площі був вдвічі вищим, ніж від вирощування зернових. Проте лише більш забезпечені реманентом господарства були спроможні сіяти буряк. Біднота, безреманентна й безкінна, буряку майже не сіяла [2, 24-25].

У Степу, що вирізнявся з-поміж інших регіонів найбільшою товарністю господарств, аналіз прибутків від галузей землеробства свідчить про їх розбіжності в різних посівних групах. У нижчих групах спостерігався нижчий порівняно з вищими групами прибуток від рільництва, що компенсувалося вищим відсотком прибутків від інших галузей, особливо від вирощування городніх культур. Це не вимагало складного реманенту й давало більше продукції в ґрунтовному обчисленні з одиниці площі. Вищі групи, навпаки, займалися переважно рільництвом, прибуток же від городу був настільки незначним, що, за винятком окремих місцевостей, господарства яких спеціалізувалися на городництві, призначався лише для

.....
задоволення потреб сім'ї. Щодо складу основних зернових культур, то у нижчих груп був найвищий відсоток жита – культури переважно споживчої й такої, що вимагала меншої затрати праці й була простішою у виробництві, порівняно з пшеницею. Більш висока агрокультура передбачала додаткові вкладення капіталів праці й вже тому ставала недоступною для незаможного селянина. Вищі ж групи господарств Степу характеризувалися підвищеним відсотком посіву озимої пшениці, яка була переважно товарною культурою [3, 36-37]. Подібна ситуація склалася й у лісостеповій зоні України, хіба що з меншою різницею у прибутках між посівними групами [5, 17].

Загалом же в сукупному посівному кліні України господарства бідніших верств селянства на 60% були представлені споживчими культурами, тоді як середняцькі – на 36,7%, а вищі – на 20,6%. Так само й серед нехлібних культур – у незаможників переважала значною мірою така споживча культура як картопля, тоді як найбільш ринковий цукровий буряк сіявся більш забезпеченими групами, переважно середняками [6, 9 зв.].

Показники забезпеченості селянських господарств сільськогосподарським реманентом свідчать про незабезпеченість виробничим реманентом та сільськогосподарськими машинами більше третини селянських господарств. При такій організації виробництва були неминучими низька продуктивність і товарність господарства.

Збільшення кількості безреманентних господарств пояснюється, переважно, економічною слабкістю малоземельних груп населення. Як правило, селянин, що не володів достатньою площею ріллі, не міг утримувати робочу худобу, не мав і належного мінімуму сільськогосподарського реманенту.

Поступове зменшення кількості сільськогосподарського реманенту в господарствах зумовлювалось, насамперед, його сильною зношеністю за воєнні та перші повоєнні роки. Купівля нового плуга, борони, культиватора, не кажучи вже про складніший реманент, як-от: сівалки, жниварки, віялки – у дрібному господарстві не окупалася, а частіше навіть була неможливою через відсутність необхідних коштів. Головним покупцем як щодо кількості машин, так і стосовно суми їхньої вартості, були знову ж таки заможні господарства, до того ж вони купували складніші й високопродуктивні машини [7, 116].

Слід зазначити, що посуха 1921-1922 рр. та недорід 1924 р. змушували селян для купівлі посівного матеріалу продавати, крім худоби, й реманент. Так, за даними спеціальних анкетних обстежень ситуації, що склалася навесні 1922 р. у Степу, серед джерел отримання незаможними господарствами коштів і засобів для проведення посівних робіт у 42% випадків вказувався продаж худоби, реманенту та іншої власності [4, 24].

Із відновленням роботи заводів сільськогосподарського машинобудування, зменшенням вартості машин і налагодженням роботи системи кооперативного сільськогосподарського кредиту проблема відсутності в господарстві землеробського реманенту вирішувалась шляхом його купівлі в кооперації, використання інвентарю та сільськогосподарських машин кооперативних прокатних пунктів й оренди їх у сусідів. Часто потреба в реманенті вирішувалась шляхом супряги.

Зазначимо також, що найбільш поширеною формою оплати найму знарядь праці стала оплата відробітками [8, 55]. Таким чином, малопосівні, а отже, безреманентні господарства реалізовували свій надлишок вільної робочої сили, а для здавачів це стало засобом відшкодувати певну частину вартості реманенту через підвищення продуктивності власних господарств.

Зрозуміло, що в разі прямої грошової чи більш натуральної оплати, здача в найм інвентарю та сільгоспмашин ставала джерелом додаткового заробітку. Матеріали свідчать про високий відсоток (40%) селянських господарств України, що мусили вдаватися до найму сільськогосподарського реманенту. Обробіток землі найманим реманентом був найбільш поширеним на Правобережжі, а найкраще забезпечення засобами праці було у господарствах Лівобережної України.

Стулювання «ножиць цін», кредити та пільги в машинопостачанні з боку держави, нагромадження певних коштів у селянських господарствах у другій половині 20-х років призвели до відчутного зменшення питомої ваги безреманентних господарств. Але вже в травні 1928 р. Політбюро ЦК КП(б)У прийняло резолюцію, що вимагала заборонити продаж сільськогосподарських машин одноосібникам, а довгострокові кредити дозволялося видавати лише кооперативним покупцям. Заможні селянські господарства надалі не кредитувалися взагалі, а реманент їм відпускали лише за готівку й в останню чергу, коли на нього не було

покупців із інших соціальних груп [1, 65]. Крім того, брутальний адміністративний та економічний тиск на селянство під час хлібозаготівель 1928-1929 рр. призвів до різкого погіршення його матеріального становища. Наслідком, зокрема, стало й збільшення кількості безреманентних господарств на селі. Їхня кількість переважно зросла за рахунок заможної верстви селянства, яке позбувалося не лише складного, але й вкрай необхідного простого реманенту, як-от: плуг, культиватор, букер, борона – лише для того, щоб не потрапити до категорії «куркулів», яка вже набула зловісного відтінку. На основі цього матеріалу можна прослідкувати як кількісний, так і вартісний перерозподіл сільськогосподарського реманенту. У відсотковому відношенні приріст інвентарю спостерігався в бідняцьких, незаможницьких та середняцьких групах селянства. Водночас, видно різке падіння забезпеченості реманентом заможних і багатих груп.

На перший погляд матеріали наведеної таблиці начебто свідчать про те, що партійні директиви, зокрема згадана вище резолюція Політбюро ЦК КП(б)У, сприяли полегшенню соціально-економічної напруги на селі, вели до більш рівномірного розподілу сільгоспмашин та інвентарю, однак це не відповідає дійсності. Справа в тому, що було загальмовано основний процес – забезпечення сільського господарства технікою в цілому. Збільшення відсотка забезпеченості реманентом незаможницьких та бідняцьких господарств відбулось не за рахунок купівлі селянами нових сільгоспмашин та інвентарю, а фактично за рахунок внутрішньоселянського перерозподілу, переходу його від більш заможних до менш заможних господарів. Загалом для підвищення продуктивності сільського господарства це нічого не давало, окрім того, часто навпаки негативно впливало на розвиток сільського господарства. Приваблені значною знижкою, яку давали заможні господарі на свій інвентар, незаможницькі господарства купували його, сплачуючи хоч і знижену, однак непомірну для їх господарства ціну залазячи заради цього в борги.

Отже, у 20-ті роки ручна праця, в основному, продовжувала домінувати в сільському господарстві, що значною мірою визначало як в цілому низький рівень продуктивності сільськогосподарського виробництва, так і його переважно споживчий характер. Затрати ручної праці селянина та його сім'ї в десятки разів перевищували затрати праці, здійснюваної за допомогою техніки.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Калініченко В.В. Селянське господарство України в доколгоспний період (1921 – 1929). – Х.: Основа, 1991. – 129 с.
2. Тимченко О. Вісімнадцять селянських бюджетів з Черкащини // Український агроном. – 1928. – № 2-3. – С. 24-34.
3. Рвач И.Ф. Характеристика социальных групп крестьянских хозяйств Степной Украины // Пути сельского хозяйства. – 1928. – № 8. – С. 32-47; ЦДАВОВУ. – Ф. 2841. – Оп. 1. – Спр. 16 (1929 р.). Відчитний матеріал по окрз'їздам. – 213 арк.
4. ЦДАВОВУ. – Ф. 2841. – Оп. 1. – Спр. 16 (1929 р.). Відчитний матеріал по окрз'їздам. – 213 арк.
5. Якиманский В.А. Рыночный оборот в крестьянских хозяйствах Украины по бюджетному обследованию 1923 г. – Х.: ЦСУ УССР, 1924. – 39 с.
6. ЦДАВОВУ. – Ф. 337. – Оп. 1. – Спр. 5729. Доповіді Держплану УРСР про стан сільського господарства України та перспективи його розвитку в 1927/28 – 1932/33 рр. (1927). – 87 арк.
7. ЦДАВОВУ. – Ф. 337. – Оп. 1. – Спр. 6948. Звіт Наркомзему УРСР про розвиток сільського господарства на Україні за 1927/28 р. та матеріали до нього (1928). – 256 арк.
8. ЦДАВОВУ. – Ф. 337. – Оп. 1. – Спр. 1441. Місячні кон'юнктурні огляди стану сільського господарства України за січень-жовтень 1924 р. (1924). – 112 арк.

Дулгерова О.М. ОБЕСПЕЧЕНИЕ КРЕСТЬЯНСКИХ ХОЗЯЙСТВ УКРАИНЫ СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННЫМ ОРУДИЕМ И СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННЫМИ МАШИНАМИ В 20-Х ГГ. XX СТ.

В статье рассматривается вопрос обеспечения крестьянских хозяйств Украины сельскохозяйственным орудием и сельскохозяйственными машинами в 20-х гг. XX ст.

Ключевые слова: новая экономическая политика, сельское хозяйство, сельскохозяйственные машины.

Dulgerova O.M. THE SOFTWARE OF FARMS BY AGRICULTURAL TOOLS AND AGRICULTURAL MACHINES IN UKRAINE IN THE 20'S. XX CENTURY.

The article discusses the issue of Ukraine's farms of agricultural implements and agricultural machines in the 20-s. century.

Key words: *new economic policy, agriculture, agricultural machinery.*

УДК 94(477):321.64+323.325

А.В. Фільваркова

**ХЛІБОЗАГОТІВЕЛЬНА ПОЛІТИКА І ОСНОВНІ МЕТОДИ УПРАВЛІННЯ
ТОТАЛІТАРНОГО РЕЖИМУ (1928-1933 РР.)**

У статті розглядаються основні засоби та методи роботи радянського керівництва під час колективізації та голодомору в Україні (1928-1933 рр.); роль і діяльність політичної еліти у проведенні хлібозаготівельної кампанії в українському селі; наслідки роботи уповноважених та активістів.

Ключові слова: *колективізація, розкуркулення, хлібозаготівлі, бригада, уповноважені, Постишев, Хатаєвич, Молотов, Вегер, «заслонні загони».*

Дослідження політики і практики тоталітарних режимів нині викликає особливу увагу дослідників. Не є винятком і радянська система, яка підпорядкувала собі всі сфери суспільного життя країни. Більшовицька партія була зацікавлена у знищенні та утаємниченні фактів, що суперечили офіційному трактуванню історії. У цьому контексті актуальним є дослідження проблеми політики колективізації, розкуркулення і як наслідок – голодомору 1932–1933 рр. в Україні.

У вітчизняній історіографії ця проблема висвітлена у працях Ю. Шаповала, В. Пристайка, В. Золотарьова [1], В. Петренка [2], Г. Костюка [3], В. Сергійчука [4] та інших істориків. У своїх публікаціях дослідники аналізують репресивну діяльність сталінського уряду в проведенні реформування українського села. Вчені поставили за мету виявити глибинні причини голодомору, вказати на винуватців трагедії, оцінити її наслідки. Однак, незважаючи на вищесказане, й надалі залишається велика кількість білих плям у вивченні цієї проблеми, які через появу нових архівних документів потрібно вивчати.

Наприкінці 20-х років більшовицький режим вдався до колективізації та розкуркулення в надії, що контроль за колгоспом буде здійснити набагато простіше, ніж за селянською стихією. 1928 рік став роком повернення до примусових хлібозаготівель. Колективізація призвела до ліквідації економічної самостійності селянства, зробила умови його життя гіршими, ніж за часів кріпосного права.

1929 р. тоталітарним режимом були запроваджені нові методи хлібозаготівель, які передбачали реалізацію хлібозаготівельних планових завдань у такий спосіб. У кожне село призначався уповноважений райпарткому або райвиконкому. Він діяв разом з сільською «Комісією сприяння хлібозаготівлі», партактивом села, частиною зацікавлених незаможників. Також на допомогу їм надсилалася робітнича бригада з міста. Уповноважений отримував у сільській раді списки боржників (списки затверджувалися райвиконкомом) і дані про невиконання ними того чи іншого зобов'язання. Списки складалися в двох примірниках. Один вручався старшому сільської хлібозаготівельної бригади, яка направлялася стягувати заборгованість (кожному великому селі з 1929 р. діяло 2 – 3 таких бригади, які відповідали за кілька вулиць). Другий примірник списку залишався у сільській раді або в райвиконкомі, до ліквідації селянами заборгованості [2, с. 273].

Уряд УРСР одержав завдання з Москви – заготовити 434 млн. пудів хліба, потім його знизили до 356 млн. пудів, але воно було нездійсненним... Для його виконання були створені «надзвичайні заготівельні комісії», наділені необмеженими правами і повноваженнями. В Україні таку комісію очолив Молотов. Вона приступила до викачки хліба. 22 жовтня 1932 р. колгоспам заборонили всяку торгівлю хлібом, а в області і районі були відряджені члени ЦК КП(б)У для контролю за хлібозаготівлями [5, с. 14].

Колгоспи, які не виконували плану хлібозаготівель, обкладали 15-кратним натуральним штрафом здачі м'яса. Нарком'юст (народний комітет юстицій) УРСР 25 листопада 1932 р., виконуючи цю постанову, наказав прокурорам усіх рівнів «забезпечити ефективні репресії в цих справах для того, щоб вони могли дати перелом і рішуче усунути всі елементи, які зривають виконання плану хлібозаготівель» [5, с. 14].

У постанові ЦК ВКП(б) від 24 січня 1933 р. підкреслювалось, що ЦК КП(б)У й українська партійна організація в цілому з поставленими завданнями не впоралася. Особливо «великий прорив» відбувся у сфері керівництва сільським господарством і хлібозаготівлею. «ЦК вважає установленим, – йдеться в постанові, – що парторганізації України не впоралася з покладеним на них партією завданням організації хлібозаготівлі й виконання плану хлібоздачі, незважаючи на триразове скорочення й без того скороченого плану. ЦК вважає, що основні області, які вирішують долю сільського господарства України і які треба зміцнити насамперед, – це Одеська, Дніпропетровська і Харківська області. ЦК ВКП(б) постановляє: 1) намітити другим секретарем ЦК КП(б)У і першим секретарем Харківського обкому секретаря ЦК ВКП(б) тов. Постишева; 2) намітити першим секретарем Дніпропетровського обкому тов. Хатаєвича, з тим, що він залишається одним із секретарів ЦК КП(б)У; 3) намітити першим секретарем Одеського обкому тов. Вегера; 4) звільнити т.т. Майорова, Строганова і Теренова від посад, що вони займають, і направити їх в розпорядження ЦК; 5) товаришам Постишеву, Хатаєвичу і Вегеру приступити до виконання своїх обов'язків на новій роботі не пізніше як 30 січня» [3, с. 137].

Хлібозаготівельна кампанія супроводжувалась грубими порушеннями зі сторони її виконавців. Так зі звіту Миколаївського окрвиконкому ВУЦВКу про примусові методи хлібозаготівлі й наступ на заможних селян 2 лютого 1929 р.: «Мали місце по окремих районах випадки масових обходів дворів та трусів куркульських господарств з метою виявлення наявних хлібних ресурсів, і коли останні знаходились, то ці лишки вилучались в розмірі, який визначався уповноваженими РВКів (районних виконавчих комітетів) та сільрад, які проводили цю роботу, причому в зазначеній операції брали участь біднота та батрацтво села. Були випадки, коли міліція за допомогою бідноти виявляла лишки хліба у куркулів, які відправлялись на зсипні пункти, залишивши власнику необхідну частину зерна для засіву та харчування. В окремих районах були випадки, коли уповноважені із хлібозаготівлі відбирали від заможного селянства, зокрема куркулів, спеціальні підписки про обов'язкову здачу ними лишків хліба державі, з оголошенням, що в випадку нездачі будуть вважатися ворогами радвлادی. Такі підписки підписувались, і хліб вивозився. Були випадки арештів та затримання під стражем по декілька днів тих куркулів, які відмовлялись від здачі хліба. В окремих місцях уповноважені споживчої кооперації скликали загальні зібрання членів і під загрозою виключення з кооперації, а також припинення крампостачання примушували пайщиків розібрати мішки під хліб, які тут же були заготовлені» [6, с. 48-49].

Для прискорення хлібоздачі широко практикувалось посилення уповноважених: з Москви в Україну, з Харкова – в області, з областей – в райони, з районів – по селах. За постановою бюро Київського обкому КП(б)У від 7 листопада 1932 р. було мобілізовано на хлібозаготівлі в райони області 200 осіб керівного партапарату. З міста уповноважених розсилали в села району, де вони на чолі створених з місцевих активістів бригад вичищали колгоспні комори та погребі селян. Практика «заготівель» була простою.: селян викликали в контору та погрозами й тортурами примушували віддавати зерно або бригади влаштовували масові труси – обходи селянських обійсть з обшуками та примусовим вилученням харчових запасів у населення. Про такі дії цих бригад активістів, про їхні знущання над людьми й жорстокість щодо односельців розповідають майже всі очевидці голодомору 1932-1933 рр. Такі методи хлібозаготівель були типовими для всієї України, про що свідчить проект постанови РНК і УК КП(б)У стосовно революційної законності, підготовлений наркоматом юстиції в квітні 1932 р. Покарання за такі перегини було досить м'яке, так, наприклад, активістів на чолі з уповноваженим, головою Переяславської райпрофради Дроздовичем, змусили заплатити партстягнення, самого Дроздовича лише виключили з партії, до суду ж віддали кількох безпартійних членів бригади [7, с. 32].

Сумлінно виконували свою роботу так звані «заслонні загони», в їхні обов'язки входило відбирання у селян хліба. Про це яскраво свідчить витяг з протоколу засідання РНК УСРР з приводу заборони заслонних загонів із відбирання хліба у колгоспників: «...6. Зважаючи на відомості, що надійшли з місць проведення низкою районів обмежень у перетоці невеликої

.....
кількості хліба-насіння, встановлення заслонних загонів та ін., запропонувати облоргокомітетам негайно усунути це обмеження, безумовно, знявши всілякі заслонні загоны» [8, с. 107].

Велику роль у проведенні хлібозаготівель відігравали активісти, які разом з місцевими представниками влади виконували вказівки Москви. Термін «активіст» не обмежувався агентами чи держслужбовцями, які відзначались особливим прагненням працювати. Він стосується передусім людей, чия відданість більшовицькій справі сприяла підтримці влади на її шляху до соціалізму. З врахуванням обставин, в яких діяли активісти, їх потрібно вважати агентами України, тому й СРСР. Звідси випливає відповідальність, незважаючи на те, що цих активістів офіційно ніхто не призначав. Активістам було дозволено від імені Радянської держави здійснювати прерогативи, які належали суспільній владі, наприклад, обшуки чи проведення депортації. Активісти-двадцятип'ятитисячники були, передусім, покликані центром з ціллю сприяння наступу комуністів на сільську місцевість. З цієї причини радянська влада не може заперечувати відповідальність за дії цих активістів на основі того, що вони не мали офіційного статусу. Якою б значною не була роль місцевої влади в проведенні визначеної політики, виявляється очевидним, що головну відповідальність несе центральна влада [9, с. 62].

Спеціально створені бригади, до яких входили й місцеві активісти, діяли у кожному селі, відбираючи у людей не тільки зерно, овочі, посівне насіння, а навіть варену їжу, прирікаючи їх на голодну смерть. Щоб не дозволити голодним селянам зрізати колосся й таємно скошувати зелені посіви, організовувались команди озброєних вартових, які чергували цілодобово. На колгоспних полях споруджували вежі для спостереження. Всіх помічених у крадіжках осіб передавали судово-слідчим органам, які розглядали їх справи протягом 3-5 днів [10, с. 8].

Сільські активісти ділилися на ударні бригади, кількість учасників могла коливатись від 3 до 20 чоловік [11, с. 60]. У кожній бригаді був росіянин. Ударні бригади, оснащені гострими металевими вилами, такими, що заготовляють сіно, ходили від хати до хати, проштрикуючи стіни, обшукуючи хліви й двори й забираючи геть усе, навіть спечений хліб. Бригади приходили до власників індивідуальних господарств, яких вони охрестили індусами. Двадцятип'ятитисячники, названі так внаслідок офіційної кампанії, спрямованої на мобілізацію 25 тисяч міських робітників для постійної роботи на селі, призначили до кожної бригади по одному вчителю. Учителів примушували записувати кількість зерна, конфіскованого зерновими бригадами, і прізвище жертви.

Велику роль у проведенні хлібозаготівельної кампанії відігравала молодь. Щоб її залучити, більшовицька партія спиралася, насамперед, на свою молодіжну спілку – комсомол. Збиральна та хлібозаготівельна кампанії були в центрі уваги II Всеукраїнської комсомольської конференції, що проходила у червні 1932 р. 30 жовтня 1932 р. на селі починає діяти надзвичайна хлібозаготівельна комісія, роботою якої керував В.Молотов. До проведення надзвичайних заходів, запроваджених цим органом, залучався й комсомол. 2 листопада 1932 р. пройшло закрите засідання бюро ЦК ЛКСМУ (Ленінська комуністична спілка молоді України), де було затверджене рішення про зміну генерального секретаря ЦК ЛКСМУ. Замість О.Бойченка ним став присланий з Москви С.Андрєєв. 21 листопада була прийнята ще одна постанова про участь молоді у хлібозаготівлі [12, с. 298-299].

Відібраний у селян хліб часто гинув, а не потрапляв за кордон. Про складну ситуацію з відправкою зерна свідчила також постанова Політбюро ЦК КП(б)У «Про підсумки заготовчої кампанії й заходи по підсиленню хлібозаготовок» від 21 вересня 1929 р. Вона зобов'язувала: «У зв'язку з переповненням складських приміщень вважати необхідним в округах, де особливо обмежена складська площа, допускати залишення частини заготівель ячменю і проса на селі в громадських амбарах... Констатувати, що становище з перевезенням хліба погіршується через довготривале повернення північчю відвантажених за межами України вагонів і величезним переповненням складів хлібом...». Така ж ситуація спостерігалась у період 1932 – 1933 рр., коли зерно пріло і проростало на елеваторах, але його було заборонено повертати вмираючим від голоду селянам [2, с. 274].

За невиконання хлібозаготівельних завдань тоталітарна влада штрафувала селян грішми та продовольством, позбавляла земельних наділів, притягувала до судової відповідальності, застосовувала арешти. Політбюро ЦК КП(б)У 9 серпня 1932 р. видає постанову, якою до 15 січня 1933 р. забороняє торгівлю хлібом на ринках [15, с. 227]. Винні у порушенні цього розпорядження притягуються до судової відповідальності. Але був наказ діяти тихо, таємно, щоб не викликати обурення у населення: «Репресії (арешт, конфіскація) не повинні

.....
проводитися на базарах. Але на базарах ми повинні передусім через фінінспектуру встановити прізвище того, хто продає хліб, з якого він села і колгоспу» [13, с. 230].

Упродовж 1929 – 1932 рр. руїна українського села посилилась: виконати непомірні фінансові та продовольчі завдання ставало неможливим, а це неодмінно призводило до штрафів, конфіскації майна, розорення і зубожіння селянства; з кожним днем бажання продуктивно працювати втрачалося. Низькі закупівельні ціни, за якими держава примусово викупляла у селян хліб, у поєднанні із завищеними цінами на промислові товари підривали економічну доцільність хліборобської праці.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Шаповал Ю. ЧК-ГПУ-НКВД в Україні: особи, факти, документи / НАН України; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського / Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. – К.: Абрис, 2007. – 608 с.
2. Петренко В.І. Тоталітарні реквізиції продовольства в українських селах впродовж 1928-1933 рр. / Володимир Іванович Петренко / Третя Могилів – Подільська науково – краєзнавча конференція. – Могилів – Подільський, Кам'янець – Подільський: Оіюм, 2009. – 428 с.
3. Костюк Г.О. Сталінізм в Україні (Генеза і наслідки): Дослідження і спостереження сучасника. / Григорій Костюк – К.: Смолоскип, 1995. – С.137.
4. Український хліб на експорт: 1932 – 1933 / В.Сергійчук (заг. ред.); Київський нац. ун-т ім. Т.Шевченка. Центр українознавства, Київська міська організація Всеукраїнського товариства «Меморіал» ім. Василя Стуса. – К.: ППІ Сергійчук М.І., 2006. – 432 с.
5. Злочин / П.Кардаш (упоряд.). – Мельбурн – Київ: Фортуна, 2003. – 555 с.
6. Колективізація і колгосп на Україні: 1929 – 1933: 36. Документів і матеріалів / АН України. Інститут історії України та ін.; Упоряд. Г.М. Михайличенко, с. П. Шаталіна; Ред. кол.: С.В. Кульчицький (відп. ред.) та ін. – К.: Наукова думка, 1992. – 736 с.
7. Голодовка: 1932 – 1933 рр. на Переяславщині: Свідчення / Ю.В. Авраменко, В.М. Гнатюк (упоряд.); О.М. Веселова, В.С. Недбайло (ред.); Асоціація дослідників голодоморів в Укр., Національний історико-етнографічний заповідник «Переяслав». – Переяслав-Хмельницький та ін.: Вид-во М.П. Коць, 2000. – 444 с.
8. Голодомор 1932-1933 років в Україні: документи і матеріали / [упоряд. Р.Я. Пиріг]; НАН України. Інститут історії України. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. – 1128 с.
9. Международная комиссия по расследованию голода на Украине 1932 – 1933 гг.: Итоговый отчет 1990 года; Пер. с англ. – К., 1992. – 190 с.
10. Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932 – 1933 рр. в Україні. Одеська область. – Одеса: Астропринт, 2008; Ч.1 / М.Д. Сердюк, М.Л. Скорик. – 2008. – С.8.
11. Злочин століття. Голодомор 1932 – 1933 років в Обухівському районі на Київщині / [упоряд. О.В. Артюшенко, В.В. Дзюба]. – К.: Видавництво «Задруга», 2008 р. – 1008 с.
12. Прилуцький В. Молодь УСРР в період голодомору (1932 – 1933 рр.) / Віктор Прилуцький / Голод-геноцид 1933 р. в Україні: історико-політичний аналіз соціально-демографічних та морально-психологічних наслідків: Міжнар. наук. – теорет. конф., Київ, 28 листопада 1998 р.: Матеріали / С. Кульчицький (відп. ред.); Асоціація дослідників голодоморів в Україні. Інститут історії Укр. НАН України. – К.; Нью-Йорк: вид-во М.П. Коць, 2000. – С.298 – 299.
13. Голод 1932 – 1933 рр. на Укр.: очима істориків, мовою документів / Інститут історії партії при ЦК Компартії Укр. та ін.; Ред. кол.: Ф.М. Рудич (голова) та ін.; Упоряд. Р.Я. Пиріг (керівник) та ін. – К.: Політвидав України, 1990. – 605 с.

Фильваркова А.В. ХЛЕБОЗАГОТОВИТЕЛЬНАЯ ПОЛИТИКА И ОСНОВНЫЕ МЕТОДЫ УПРАВЛЕНИЯ ТОТАЛИТАРНОГО РЕЖИМА

В статье рассматриваются основные средства и методы работы советского руководства во время коллективизации и голодомора в Украине (1928 – 1933 гг.). Роль и деятельность политической элиты в проведении хлебозаготовительной кампании в украинском селе. Последствия работы уполномоченных и активистов.

Ключевые слова: коллективизация, раскулачивание, хлебозаготовки, бригада, уполномоченные, Постишев, Хатаевич, Молотов, Вегер, «заслонные отряды».

Filvarkova A.V. KHLIBOZAGOTIVELINA POLICY AND MANAGEMENT BASIC METHODS OF THE TOTALITARIAN MODE

The article considers basic means and work methods of soviet guidance during collectivization and holodomor in Ukraine (1928-1933). A role and activity of leadthrough political elite and khlibozagotivelinoy campaign in the Ukrainian village. Consequences of upovnovazhenikh and activists work.

Key words: collectivization, rozkurkulennya, khlibozagotivli, brigade, upovnovazheni, Postishev, Khataevich, Molotov, Veger, «zaslonni detachments».

УДК 94(477) «1927/1928»:336.228-058.244

О.А. Білик

**ГРОШОВІ ПОВИННОСТІ СЕЛЯН УСРР В УМОВАХ ХЛІБОЗАГОТІВЕЛЬНОЇ КРИЗИ
(1927 – 1928)**

У статті розглядаються основні грошові повинності селян України в умовах хлібозаготівельної кризи 1927 – 1928 рр.

Ключові слова: селяни, грошовий податок, сільське господарство, хлібозаготівельна криза.

Розгортання соціалістичного будівництва в 20-х роках ХХ ст. поставило перед радянським урядом низку питань, що стосувалися не лише забезпечення умов виробництва, а й фінансування та методів проведення індустріалізації. Закономірним явищем у зазначений період стало особливе ставлення керівництва СРСР, УСРР до аграрного сектору. Не випадково у 1925–1926 господарському році держава запланувала збільшення заготівель сільгосппродукції, зокрема, зернових до 780 млн. пудів, що давало можливість додатково вкласти у розвиток промисловості 1 млрд. крб.

Відмежування радянських лідерів від проблем, які виникли в аграрному секторі у 1920-х роках, поглиблення кризи в економічному житті, віддзеркалюють ту ситуацію, яка, на жаль, є схожою із сучасною, а тому викликає неабияке занепокоєння серед дослідників історії українського селянства. Циклічність явищ у розвитку людської цивілізації загалом і України зокрема посилюють актуальність нашої розвідки, оскільки неправильно розроблена методика впровадження у життя політично-важливих заходів, зокрема економічного характеру, може призвести до нечуваних наслідків та сприяти поглибленню руйнівних явищ у суспільстві.

Питання аграрної історії України періоду хлібозаготівельної кризи 1927–1928 рр. достатньо досліджені в наш час [1 – 6], проте деякі моменти, наприклад, поєднання грошових та натуральних повинностей доколгоспного українського селянства в зазначений період, залишилися поза увагою багатьох дослідників.

Форсовані темпи промислового будівництва, фінансування яких відбувалося переважно за рахунок аграрного сектору, викликали негативні явища не лише на селі, але й по всій Україні. По-перше, поглибилися продовольчі труднощі, що викликало необхідність введення нормативної торгівлі хлібом. По-друге, відбулася відмова від контрактації, на селі повернулися до принципів продовольчої диктатури, тобто цілеспрямованої політики насильницького вилучення продовольства у селян. По-третє, було застосовано адміністративні методи у залученні селян до виробничих колективних господарств, що стало особливо помітно в другій половині 1920-х рр.

Криза хлібозаготівель 1927–1928 господарського року виникла як результат ринкових коливань, а не була відображенням кризи сільськогосподарського виробництва, тим більше соціальною кризою.

Напередодні Першої світової війни половина зерна з Півдня України надходила від поміщицьких і заможних селянських господарств. У них вироблялося понад 71 % зерна на внутрішній і зовнішній ринок. Із конфіскацією поміщицького землеволодіння, експорт зерна фактично припинився. Дрібні селянські господарства не мали або мали в обмеженій кількості надлишки зерна. Основна маса товарного зерна, як і раніше, зосереджувалася у заможних та середняцьких господарствах. Диспропорції в ціноутворенні на користь промисловості спричинили падіння закупівельних державних цін на зерно, між містом та селом виникли т. зв.

«ножиці цін» [4, 155-156].

Головна причина становища, в якому опинилося місто та село, полягала в тому, що промисловість, недовиконавши в першому кварталі взяті на себе зобов'язання, недопостачала в товаропровідну мережу необхідних товарів. Ринок прореагував на це стриманістю та значним підвищенням цін. В умовах, що склалися, пропозиція хліба з боку селянства зменшилася, а хлібозаготівельна політика держави опинилася на межі зриву.

Винуватцем кризової ситуації Й. Сталін та його оточення зробили т. зв. «куркулів». Під це економічно невизначене поняття потрапила значна частина середняків. Щоб не змушувати заможних селян поодиночки здавати за нееквівалентними цінами зерно, радянські керманічі обрали шлях масової колективізації. Провал хлібозаготівлі 1927–1928 р. уряд вирішив компенсувати за рахунок натиску – т. зв. «уральсько-сибірського» методу хлібозаготівель, що був розроблений генсеком за результатами його поїздки Сибіром. Маскуючись надуманою загрозою від «куркулів», радянська влада у січні – лютому 1928 р. морально виправдовувала брутальний тиск на селянство СРСР у цілому, УСРР зокрема.

Від початку 1928 р., під час запровадження надзвичайних заходів, у більшості українських сіл спостерігалось фактичне відновлення продрозверстки, адміністративної сваволі з боку органів радянської влади на місцях, мало місце відверте порушення законності, насильство як над заможними, так і над бідняцько-середняцькими верствами селянства. Податкова політика радянської влади, в поєднанні з адміністративними заходами, перетворилася в окреслений період у головну зброю придушення «непманів». Вона набула яскраво вираженого фіскального характеру [1, 89]. За допомогою податкового тиску планувалося вилучити не лише збіжжя, а й грошові заощадження у селян (адже із проведенням грошової реформи значна частина стягнень була переведена на грошовий еквівалент).

«Надзвичайні заходи», запроваджені радянським керівництвом у січні 1928 р., передбачали репресивний характер проведення хлібозаготівель, що стало доказом існування системи державних повинностей. Державний план заготівель розподілявся подвірною шляхом розверстки і доводився до двору. Власне, таке доведення означало втрату будь-яких ознак добровільності й запровадження обов'язкового виконання обсягів заготівель.

Грошова форма повинностей, що набула виразних фіскальних ознак під час хлібозаготівельної кризи 1927–1928 рр., мала такі складові: єдиний сільськогосподарський податок, самооподаткування, стягнення кредитів, селянська позика, одноразовий податок, страховий збір тощо.

У постанові про сільськогосподарський податок від 29 лютого 1928 р. йшлося про зростання доходів та рентабельність сільського господарства. У такий спосіб радянське керівництво обґрунтовувало необхідність підвищення загального обсягу сільськогосподарського податку в Україні у середньому на 35% [5, 177]. Таке збільшення податку планувалося провести шляхом більш повного виявлення доходів окремих господарств і посилення обкладання заможної частини села.

Крім єдиного сільськогосподарського податку, відповідно до постанови ВУЦВК та РНК УСРР, прийнятої в січні 1928 р. «Про самооподаткування людної на задоволення її громадських потреб», було запроваджено ще один податок. Його розмір сягав понад 35 % від загальної суми сільськогосподарського податку. На «куркулів» накладався підвищений сільськогосподарський податок, а отже, і середній розмір самооподаткування на заможне селянське господарство було підвищено на 58%.

Такі рішучі кроки уряду викликали опір та невдоволення селян: «Селяни негативно сприйняли новий податок, оскільки і так були придушені низькими цінами на хліб, надзвичайними заходами, сільгосподатком, і коли довелося проводити кампанію, то всі як один були проти самообкладання» [3, 73].

Після повернення до України, 25 січня 1928 р., В. Молотов у своїй доповіді обґрунтував правильність та необхідність запровадження самооподаткування сільського населення. Він наголосив на тому, що в Україні й до декрету практика самооподаткування була поширеним явищем і досягла в окремих випадках 100% і вище відносно суми сільськогосподарського податку. «За наявності низького обсягу сільськогосподарського податку й величезній потребі селян у розвитку культурних та господарських заходів не лише можливо, а й необхідно зараз натиснути на кермо самооподаткування. Підкреслимо, що в декреті про самооподаткування ЦК КПУ зробив важливий крок вперед по лінії посилення прогресивності в оподаткуванні сільської верхівки. Це видно з того, що ця прогресивність за декретом про самооподаткування

на Україні приблизно в три рази більша за відповідні норми сільгосподатку», – зазначав В. Молотов [7, 177–178].

Отже, в апогей застосування т. зв. надзвичайних заходів самооподаткування нарівні із сільськогосподарським податком стали основними елементами адміністративного тиску.

Положенням про єдиний сільськогосподарський податок на 1928 р. проголошувався принцип індивідуального оподаткування шляхом експертного виявлення стану господарства. Визначення норм податку не за господарськими нормами, а експертними окрфінвідділами та сільськими радами, підлягало обов'язковому виконанню і вважалося твердим завданням. Податок вилучали з кожного окремого господарства за гуртовим доходом, одержаним грошми чи натурпродуктами. Принципове значення для розміру податку мало визначення рівня прибутку з однієї десятини посіву, робочої та продуктивної худоби. Всі господарства, що сплачували відсоткові надбавки та оподатковувалися в індивідуальному порядку, були зараховані до заможних (т. зв. куркульських) господарств. Прибуток таких господарств, що складалися з 6 – 7 осіб, у середньому становив 400 – 600 крб. [6, 30].

Класовий принцип оподаткування, запроваджений відповідно до постанови про єдиний сільськогосподарський податок від 21 квітня 1928 р., у ст. 28 передбачав оподаткування «одноосібних господарств, що вирізнялися від загальної селянської маси даної місцевості своєю прибутковістю і до того ж нетрудовим характером своїх прибутків» не за чітко встановленими нормами, а за наявним прибутком у них.

Не враховуючи складного становища, в якому опинилося селянство УСРР, радянська влада у секретних директивах наголошувала на негайному включенні селян у фінансову схему країни: «Незважаючи на те, що настали терміни виплат державі, не стягнуті ще сільгосподаток, страховий збір, семсуди і термінові платежі сільськогосподарського кредитування, що свідчить про незібраність партійних, радянських і кооперативних органів і слабкість їх впливу на селі» [7, 136].

Паралельно із податковими виплатами, ВУЦВК і РНК УСРР у січні 1928 р. оголосив про підписку на 100 млн. крб. державної позики, яку урядовці називали «позикою для зміцнення сільського господарства». Доказом фіскальних ознак повинності стало примусове зобов'язання селян купувати облігації позики.

Отже, ряд фінансово-адміністративних заходів, запроваджених керівництвом СРСР під час хлібозаготівельної кризи 1927 – 1928 рр., мав відіграти вирішальну роль в питанні посилення хлібозаготівель. За підрахунками НКФ УСРР, протягом трьох місяців залучення селянських коштів до держбюджету мало надійти близько 65 млн. крб., а за тими ж підрахунками НКФ вільна грошова маса в українському селі становила приблизно 130–150 млн. крб.

Отже, низькі ціни на сільськогосподарські товари, що вироблялися переважно для ринку, були передумовою кризової ситуації в економіці країни. Помилкова практика ціноутворення, не скоординована з планами зернового експорту, призвела до хлібозаготівельної кризи 1927–1928 р., а також до застосування радянським керівництвом надзвичайних заходів щодо селян, зокрема, посилення податкового тиску і як наслідок цього – насильницької колективізації.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бут О. М., Добров П. В. «Економічна контреволюція» в Україні в 20 – 30-і роки ХХ століття: від нових джерел до нового осмислення. – Донецьк, 2002.
2. Завальнюк О. М., Рибак І. В. Новітня аграрна історія України. – Кам'янець-Подільський, 2004.
3. Калініченко В. В. Селянське господарство України в період непу: Історико-економічне дослідження. – Харків, 1997.
4. Панченко П. П. Аграрна історія України. – К., 2000.
5. Панченко П., Словов В., Шрамчук В. Аграрна історія України. – К., 1996.
6. Тепцов Н. В. Аграрная политика: на крутых поворотах 20 – 30-х годов. – М., 1990.
7. Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927 – 1939: Документы и материалы. В 5-ти тт. / Т. 1. Май 1927 – ноябрь 1929 / Под ред. В. Данилова, Р. Манниг, Л. Виолы. – М., 1999.

Билык О.А. ДЕНЕЖНЫЕ НАЛОГИ КРЕСТЬЯН УКРАИНЫ ВО ВРЕМЯ ХЛЕБОЗАГОТОВИТЕЛЬНОГО КРИЗИСА 1927-1928 ГГ.

В статье рассматриваются денежные налоги крестьян Украины во время хлебозаготовительного кризиса 1927-1928 гг.

Ключевые слова: крестьяне, денежный налог, сельское хозяйство, хлебозаготовительный кризис.

Bilyk O. A. THE CASH TAXES OF PEASANTS IN UKRAINE DURING THE GRAIN PROCUREMENT CRISIS IN 1927-1928

The article deals with cash taxes of the peasants of Ukraine during the grain procurement crisis (1927-1928).

Key words: farmers, cash taxes, agriculture, grain procurement crisis.

УДК 94 [339.564+338.45:620.2 (477)](4)»192»

О.В. Даниленко

УСРР У ЗОВНІШНІЙ ТОРГІВЛІ З ЄВРОПЕЙСЬКИМИ КРАЇНАМИ (20-ТІ РР. ХХ СТ.)

Стаття присвячена особливостям зовнішньої торгівлі УСРР з європейськими країнами у 20-х рр. ХХ ст.

Ключові слова: промисловість, промислова сировина, зовнішня торгівля, експорт, УСРР.

Становлення та розвиток зовнішньої торгівлі державних господарських об'єднань УСРР у 1920-х рр. є актуальним напрямком науково-історичних досліджень з оглядом на сучасні євроінтеграційні процеси і, водночас, на серйозні прогалини в українській історіографії з історії міжнародних відносин. Радянські історики уникали цієї теми, особливо її конкретних складових частин – експорту, імпорту, загального зовнішнього товарообігу з європейськими країнами, оскільки архівні документи були під забороною, а офіційна статистика обмежувалася висвітленням загальних цифр про баланс зовнішньої торгівлі. Якщо експорт належав до проблеми, яка дозволяла науковцям конструювати економічні моделі відродження радянської промисловості, висвітлювати її окремі переваги перед західноєвропейськими державами, то об'єктивне з'ясування структури імпорту неминуче розкривало б технічну і технологічну залежність СРСР від Заходу.

Історичної та історично-економічної літератури, особливо української, яка б стосувалася проблем зовнішньої торгівлі УСРР, обмаль. Вона виходила протягом 1920-х рр., про що свідчать публікації на сторінках фахових часописів тих років («Хозяйство Украины», «Народное хозяйство Украины», «Плановое хозяйство», «Торговля Украины с Востоком»), бібліографічні огляди та рецензії на іноземні праці з економіки. У 1926 р. вийшов з друку збірник статей та бібліографії про Українсько-Східну Торгову Палату [1], де висвітлювалася історія становлення торгових відносин України зі Сходом – Персією, Афганістаном, Туреччиною, Японією. Того ж року видано перший випуск статей та інформативних матеріалів про економічні стосунки СРСР та Англії [2]. Книги О.Попова і А.Альтермана [3] розкривали внутрішні резерви експорту українського хліба, порівнюючи його з довоєнним вивозом. Хлібного експорту торкалися М.Жирмунський, М.Огановський, статті яких з'являлися на сторінках журналу «Экономическое обозрение» у 1928 р. [4, 5] Перспективи українського експорту та імпорту, спираючись на матеріали митної статистики та окремих державних органів, з'ясовували О.Новська, М.Демченко [6, 7]. Економічні та організаційно-технічні проблеми експорту українського лісу висвітлював М.Айнгорн [8], особливості планування та розвитку зовнішнього товарообігу вивчали А.Кактия, Л.Хейфец [9, 10]. Траплялися статті, які стосувалися критики «буржуазних гіпотез розвитку нашої зовнішньої торгівлі» [11], тобто ревізії праць іноземних авторів, які звертали увагу на експортну обмеженість радянської економіки.

Міжнародна проблематика, особливо зовнішні економічні відносини, починаючи з їхнього перепідпорядкування союзними відомствами після юридичного оформлення СРСР, потрапила до пріоритетів центральних партійно-радянських органів влади, а відтак до російських радянських науково-дослідних установ. Інформація про зовнішньоекономічні показники розвитку, про промисловий експорт та імпорт в абсолютних числах була забороною, тому історики не досліджували структурно-системні аспекти зовнішньої торгівлі УСРР з європейськими країнами. Існувала ще одна проблема, яка унеможливлювала послідовне вивчення цієї теми, а саме – втрата Україною права самостійно, без посередників, займатися

зовнішньою торгівлею. Публікувались тематичні збірники документів, які стосувалися дипломатичних стосунків УСРР з європейськими країнами до 1923 р. [12], але в збірниках документів про індустріалізацію та розвиток промисловості, які упорядковувалися радянськими архівістами та істориками [13], майже відсутні документи і матеріали про експорт та імпорт промислової продукції.

Сучасна українська та зарубіжна історіографія, отримавши доступ до архівних джерел і позбувшись стереотипів минулого, поступово схиляється до вивчення зовнішньоторговельних відносин радянської держави з «капіталістичним оточенням». Наприклад, українська дослідниця Н.В. Кривець вивчає економічний аспект стосунків з Німеччиною [14]. Російські історики виокремлюють проблему перебування іноземців в радянській Росії у 1920-30-х рр., але розглядають її в контексті методології дослідження джерел [15]. Монографія Л.М. Лютова стосувалася розвитку державної промисловості в роки непу [16]. Для історіографії 90-х рр. XX ст. – початку XXI ст. притаманна деідеологізація науки і концентрація на соціально-політичних фактах, подіях і явищах радянської історії. Хоча міжнародні економічні зв'язки, які недостатньо досліджувалися протягом попередніх років, не стали пріоритетними і тепер. Відлякує вчених не історично-економічна сторона справи, а насамперед певні історіографічна інерція та відсутність методики соціально-економічного підходу до цієї міждисциплінарної проблематики.

Дослідження промислового експорту України до європейських країн можна висвітлювати в контексті економічної науки, але буде втрачено можливість з'ясування реального впливу української промисловості на міжнародних ринках, виявлення її фізичної присутності. Товари маркувалися, проходили через митниці кількох країн, потрапляли до роздрібної торгівлі, і для західних підприємств були своєрідною візитною карткою продукції Донбасу, Нікополя, Кривого Рогу. Соціально-економічний аспект експорту, на моє переконання, передбачає виявлення потенційних можливостей тієї чи іншої галузі, її реальну, а не «доцільно-вимушену» товарність. Промисловий експорт – це ключ для розуміння справжньої відбудови основних галузей народного господарства, економічний сигнал про їхню виробничу потужність. Класична формула визначення товарності, тобто частини валової продукції для її реалізації на внутрішньому або зовнішньому ринках, також є актуальною, однак похідною, тому що має допомогти з'ясуванню головного завдання дослідження – реальним чи вимушеним був експорт промислової сировини в умовах 1920-х рр. Для нас є важливим не теоретично-економічна складова зовнішньої торгівлі з її цінovими індексами та фінансово-валютними тонкощами, а передусім товарно-промислове представництво України в Європі, географія його поширення, міжнародні торговельні контакти.

Початок 20-х рр. XX ст. виявився несприятливим для зовнішньої торгівлі, оскільки промисловість була зруйнована, а радянська держава не мала міжнародних торговельних угод. Для конструктивної та прибуткової зовнішньої торгівлі бракувало наявної сировини, транспорту, валютних кредитів, підтримки іноземних фірм, відповідного законодавства. До загальної економічної руїни долучилася загрозлива посуха у південних районах УСРР, що призвело до голоду 1921-1922 рр. та згорання експортних перспектив.

Промисловий експорт України 1921-1922 рр. був спорадичним. П'ять перших пароплавів, які покинули південні порти, спрямували до Лондона, Гамбурга, Константинополя, Генуї, а залізницею товари були направлені до Риги і Праги [17]. Вони були завантажені переважно сільськогосподарською сировиною – так званим «нехлібним експортом» (вовна, прядиво, шерсть, кінський волос, шкіра). Звіт Української експортно-імпоротної контори (Укрзовнішдержторгу) за жовтень-грудень 1922 р., віднайдений в архівному фонді Наркомторгу УСРР, переконливо доводить, що цей «товарний контингент» становив у 1921-1922 рр. дві третини сировинного експорту України [18, арк. 55]. Його заготівлями займався Наркомпрод, а з другої половини 1921 р. було дозволено Наркомату зовнішньої торгівлі самостійно формувати експортні товарні фонди. Відбувався експорт промислової сировини: в Італію – 50190 пудів вугілля, в Німеччину – 439200 пудів залізної руди, в Румунію – 5000 пудів каустичної соди та 17684 пудів залізної руди, в Туреччину – лісоматеріали [19, с. 31]. Це були перші пробні партії українського промислового експорту.

Для з'ясування загального зовнішнього товарообігу України у 1923-1926 рр., тобто періоду відносної стабілізації непівської економіки, звернемось до статистичних даних, поданих на сторінках журналу «Хозяйство Украины». Вони є репрезентативними, а головне, подані в абсолютних, а не у відносних величинах. Сума середньомісячного експорту у

1923/24 р. становила 6,3, у 1924/25 р. – 5,4 млн. крб. Починаючи з другого кварталу 1924/25 р. відбулася зміна українського зовнішнього торговельного балансу, тобто імпорту почав переважати експорт [20, с. 251]. Україна вивезла на європейські ринки у 1923/24 р. товарів на 75,8 млн., а завезла на 11 млн. крб., у 1924/25 р. експорт становив 65,1 млн., імпорту – 78,4 млн. крб. [21, с. 50-52]. Експорт обслуговував імпорту, тобто здобував валюту для імпорту, але спостерігався кредитний дефіцит. У липні 1927 р. експорт України досяг 63 млн., імпорту – 93 млн. крб., демонструючи технологічну залежність радянської економіки від західного світу.

Зовнішня торгівля України, на переконання заступника наркомторга УСРР П.І. Коломойцева, була однією з найвідсталіших галузей, якщо зіставляти показники її розвитку з довоєнним періодом. Порівняно з 1909-1911 рр. промисловий експорт України, враховуючи переробну галузь, становив у 1923/24 р. 9,4%, у 1924/25 р. – 33,7%, у 1925/26 р. – 44,6%, у 1926/27 р. – 54% довоєнного рівня [22]. Необхідно зазначити, що товарність основних галузей народного господарства у 1924/25 р. не перевищувала 63% її показника у 1913 р. [7, с.6], отже, експорт був вимушеним. Державні фінансово-господарські установи прагнули досягнути активного балансу зовнішньоторгового обороту, тобто перевищення експорту над імпортом, сподіваючись на отримання від Заходу кредитів на імпорту європейського обладнання для радянської промисловості.

Довоєнні показники, якими користувалися аналітики й учасники зовнішньої торгівлі 1920-х рр., не є об'єктивним та цілком вичерпним критерієм її ефективності. Загальні показники товарообігу зростали, отже, відбувалося стрімке відродження обсягів торгівлі в умовах катастрофічного цінового й товарного дисбалансу двох ключових галузей народного господарства – промисловості та сільського господарства. Загальна сума вивозу товарів за межі СРСР становила у 1922/23 р. 211, у 1923/24 р. – 523, у 1924/25 р. – 568 млн. крб., у 1925/26 р. – понад 1 млрд. крб. [7, с. 84]. Частка українського експорту в загальносоюзному, якщо брати вартісні щорічні показники вивозу товарів, була незначною. Варто наголосити, що промислова продукція союзних синдикатів і трестів («Донвугілля», Південмашбудтрест, Південрудтрест, «Коксобензол», «Південсталь» тощо) вироблялася в Україні, але зараховувалася до зовнішньоторговельного балансу СРСР.

Структура експорту УСРР та СРСР була ідентичною, тобто переважала продукція сільського господарства, а не промисловості. Зовнішня торгівля радянської держави була орієнтована на максимальну мобілізацію валютних ресурсів для забезпечення обсягів і темпів індустріалізації промисловості. Так у 1925/26 р., тобто в апогей розвитку непу, промисловий експорт становив 35,8% його загальної суми в СРСР, а в УСРР – 29,2%, решту – сільськогосподарський [6, с.84]. Темпи відбудови сільського господарства та промисловості істотно вирізнялися, але формування перспектив зовнішньоторговельного обороту УСРР переважно за рахунок експорту сільськогосподарської продукції свідчило про її виняткову залежність від союзних органів влади. Виокремлення сільського господарства як основного постачальника експортної сировини та продукції вимагало від держави не його масової колективізації, а швидше інтенсифікації самого виробництва за рахунок матеріально-технічного озброєння переробної галузі, тому що місцева промисловість виявилася неконкурентноздатною порівняно з європейськими стандартами експортованої продукції.

Існувала серйозна проблема індустріалізації самої промислової інфраструктури, яка забезпечувала експорт в Україні. Модерне устаткування для неї можна було придбати на Заході, тому з середини 1923/24 р. зростає питома вага імпорту різного обладнання тощо.

Збільшення сумарного обсягу українського експорту, а він, відповідно до п'ятирічного експортно-імпортного плану, мав зрости з 118 млн. крб. у 1925/26 р. до 294 млн. крб. у 1929/30 р. [6, с.84], означало колосальне навантаження на сільськогосподарську галузь. Високі заготівельні ціни, діяльність на внутрішньому ринку України союзних та республіканських експортно-заготівельних організацій, диспропорції цін внутрішнього і зовнішнього ринків, нетотожність якості української та західної продукції, її тарово-рекламного оформлення не могли компенсувати незамерзаючих південних портів, оскільки вивіз залежав від реальних економічно-господарських можливостей аграрного сектору України, від митних тарифів, які встановлювали союзні відомства, від морського торгового флоту, зосередженого в адміністративно-функціональних рамках «Совторгфлоту», від фрахтування його та іноземних суден. Зовнішня торгівля України відбувалася через Торгпредства СРСР та систему Уповноваженого Наркомату зовнішньої торгівлі СРСР, які регулювали український експорт, встановлюючи його квоти шляхом ліцензування вивозу та ввозу товарів, формуючи експортний

фонд. Будучи повноправними «господарями», вони вибудовували баланс зовнішнього товарообігу України, орієнтований на домінантне становище імпорту: у 1926/26 р. він становив 42%, а в 1929/30 р. мав скласти 62,5% загальної суми обігу, тобто мав зрости на 20% [6,84].

Південні порти України приймали іноземні кораблі, які заходили до них з пасажирами та вантажем. Так протягом 1921 р. до Одеси прибуло 53, до Миколаєва – 3, до Севастополя – 136, до Ялти – 54, Феодосії – 60, Маріуполя – 1 судно, а загалом з 307 мореходних одиниць [23, с. 28]. Їхня тонажність та кількість свідчили про початок морської торгівлі, про перші партії «заморських» товарів, які прибували в Україну, а в протилежному напрямку завантажувалися залізною чи марганцевою рудами, сировиною, хлібними культурами.

19 квітня 1922 р. на засіданні Української Економічної Наради при РНК УСРР відбулася передача південних портів в адміністративно-організаційне підпорядкування УповНаркомзовнішторгу (УпНКЗТ) [24, арк. 1]. Уряд УСРР мав звертатися до уповноваженого з проханням про перевезення того чи іншого товару за кордон. Проходження українського експорту відбувалося через чотири зовнішніх митниці (Одеську, Кривинську (на кордоні з Польщею), Миколаївську та Маріупольську) та внутрішню Харківську. На початку 20-х рр. XX ст., якщо взяти за 100% весь експорт, через митниці було спрямовано до Німеччини 56,9%, до Туреччини – 24%, до Польщі – 10,7%, до Італії – 8,3%, до Латвії – 0,1% загального вивозу українських товарів [24, арк. 46]. До Німеччини надходила переважно руда, сталений брухт, в Італію – сульфат амонію. Від митних тарифів та вартості фрахту залежала ефективність експорту. Порти (Одеський, Миколаївський, Херсонський, Маріупольський), за підрахунками тодішніх фахівців, виявилися рентабельними підприємствами, тобто вони існували коштом фрахту та надання інших транспортних послуг. До 1922 р. південні порти відставали за показниками вантажних перевезень порівняно з Балтикою: у 1921 р. через порти Балтійського моря було вивезено 26,3 млн., а через азовсько-чорноморські – 6,5 млн. пудів вантажів, протягом 1922 р. відповідно 75,2 та 44,4 млн. пудів, за 9 місяців 1923 р. – 44 млн. через Балтику, 70 млн. пудів через південні порти [25]. Географічне становище України дозволяло їй максимально корисно поєднувати морський та залізничний види транспорту для здійснення зовнішньої торгівлі. Три радянських пароплави «Ленин», «Чичерин», «Тобольск» забезпечували товарний зв'язок України з близькосхідними ринками.

Питома вага українського товарообігу з європейськими країнами була доволі істотною. Так з Чехословаччиною вона становила 75%, з Австрією – більше половини, з Польщею – майже половину, з Італією – п'яту частину взаємного експорту [26, арк. 55]. До Англії було спрямовано протягом першої половини 1925 р. 39% обсягу радянського експорту [26, арк. 120].

Українським промисловим експортом займалися союзні трести («Донвугілля», «Південсталь», Південрудтрест та інші), НКЗТ СРСР, українські республіканські трести через Торгпредства СРСР, Всеукраїнське акціонерне товариство торгівлі (Вакот), Українська державна контора з експорту та імпорту (Держторг УСРР, Укрдержторг).

Звіти Укрдержторгу та його документи і матеріали є цінним джерелом для з'ясування обсягу та географії зовнішньоторгового обороту України. Частка експорту Укрдержторгу до західних і східних країн вирізнялася відсотковими пропорціями, зумовленими різними причинами, навіть політичними обставинами. Наприклад, експорт Укрдержторгу розподілявся у такий спосіб: у 1925/26 р. на Англію припадало 36% його вартості, у 1926/27 р. – 17,4%, у 1927/28 р. – 10,3% товарообігу з нею; з Німеччиною річна динаміка мала цілком позитивну для обох країн тенденцію зростання – від 10,7% у 1925/26 р., 16,6% – у 1926/27 р. до 31,4% у 1927/28 р. [27, арк. 136] Україна в особі Укрдержторгу втратила значну частину англійського ринку, особливо сільськогосподарського, через загострення радянсько-англійських політичних відносин у 1926 р., до яких українська сторона не була причетна. Це стосується також торгівлі України з Францією. Якщо у 1925/26 р. Укрдержторг спрямовував до Франції 6,1% експорту, то наступного господарського року – майже 22%, але через конфлікти довкола відкликання радянського дипломата Х.Г. Раковського з цієї країни, вивіз України у 1927/28 р. становив лише 5,6% [27, арк. 136]. Протягом трьох років збільшився експорт Укрдержторгу до Австрії (з 3% до 8%), до Польщі (з 2,8% до 11%), до Туреччини (з 4,8% до 9,4%), до Греції (з 0,2% до 2,4%), але зменшився до Латвії (з 11,3% до 1,2%), тому що вона перестала бути важливим транзитером українських товарів, якою була протягом першої половини 1920-х рр. Загалом номенклатура експортних товарів Укрдержторгу постійно збільшувалася. У 1922/23 р. вона мала 23 назви товарів, у 1924/25 р. – 43, у 1926/27 р. – 91, у 1928/29 – 139 назв, а експортна новизна становила наприкінці 1920-х рр. майже третину реалізованих за кордоном товарів. До

них належали різні металовироби, бензол, смоли, кам'яне вугілля, динаміт, сульфат амонію, сольвент нафти, продукція харчосмакової переробної промисловості. Стара номенклатура експорту, яка мала сталих споживачів, посідала у 1925/26 р. близько 12 млн., у 1927/28 р. – 16 млн. крб., а загалом нехлібний експорт збільшився з 52 млн. крб. у 1926/27 р. до 70 млн. крб. у 1927/28 р. [27, арк. 45]. Відомча статистика ВРНГ УСРР про експорт Укрдержторгу свідчить про його вагоме місце в зовнішній торгівлі, хоча у 1925/26 р. від цієї державної контори вилучили низку потужних експортерів, особливо серед кооперативних установ. Промисловий експорт Укрдержторгу становив у 1926/27 р. 24,4%, у 1927/28 р. – 28,3% загальноукраїнського вивозу, тобто майже третину, а в його власному зовнішньоторговельному балансі промислові товари складали у 1926/27 р. більше половини. Укрдержторг мав у жовтні 1928 р. 1,4 млн. крб. іноземного кредиту, що становило 14,1% суми її власного капіталу [27, арк. 136], а загалом експортні операції цієї державної контори мали комісійний характер, тобто залежали від обсягів реалізації, а не оптового разового збуту, тому були дуже витратними, але вони стосувалися її внутрішніх справ.

Українським промисловим експортом, крім вище згаданих суб'єктів зовнішньої торгівлі, займалася Українська контора акціонерного товариства «Промекспорт», центральне правління якого перебувало в Москві. Основна функція цієї контори полягала в експорті промислових товарів на комісійних засадах, а також вивіз власних товарів з високою ліквідністю. Центральні трести також мали власні представництва за кордоном. Наприклад, в Німеччині діяло представництво Південнорудного тресту (ПРТ). Експорт залізної та марганцевої українських руд не визначав погоди на зовнішньому ринку, але їх металургійна і сировинна цінність для економіки України засвідчували факт вивозу «другого» хліба країни. Це була своєрідна важка артилерія українського експорту, тому що відвантажувалася стратегічна сировина, яка не вирощувалася, а мала незворотню тенденцію. Відновлення їх вивозу, перерваного війною 1914 – 1918 рр., розпочалося у травні 1921 р., коли парооплом «Мед-оф-Делос» до Англії було відправлено пробну партію марганцевої руди вагою 2844 тони [28, арк. 12], а експортером виявився УпНКЗТ. Протягом 1922 – 1924 рр. при ньому діяло спеціалізоване товариство «Експорттруда», а постачальником був ПРТ. Товариство збувало промислову сировину через Тогпредства СРСР в Берліні, Римі, Лондоні, а з травня 1925 р. технічні та комерційні справи перейшли до ПРТ, що мав власне представництво в Німеччині. Трест «Південсталь» відвантажив для Східно-Китайської залізниці 2,2 млн. пудів сталених рейок на суму 2,2 млн. крб., що загалом дорівнювало експортній виручці ПРТ за експортні операції з рудою у 1923/24 р. Обсяги експорту руди, незважаючи на його збитковість (32 крб. на тонні), зростали. Так у 1924/25 р. вивезли 8,8 млн. залізної та 5,6 млн. пудів марганцевої руди, а наступного року – відповідно 15 млн. залізної та 19,2 млн. пудів марганцевої руди [29, арк. 150]. За квітень 1926 р. промисловий експорт сягнув 1,3 млн. крб., з них продукція ПРТ становила половину. Через Миколаївський порт вивезли 108 тис., через Здолбуново – 116 тис. англійських тонн залізної руди, марганцевої – 106 тис. тонн через Миколаїв і 11 тис. тонн залізницею через Здолбунов [29, арк. 38].

Споживачами криворізької залізної та нікопольської марганцевої руд були провідні промислові підприємства європейських країн. Першу значущу угоду було укладено 14 січня 1925 р. між ПРТ та акціонерним товариством «Равок і Грюнфельд» на поставку 100 тис. тонн залізної та 250 тис. марганцевої руди, а другу – 22 лютого 1925 р. на 400 тис. марганцевої та 750 тис. тонн залізної руди терміном до 1 жовтня 1927 р. [28, арк. 11] Архівні документи свідчать, що протягом 1921 – 1928 рр. з України було вивезено 592515 тонн марганцевої руди першого сорту на 3,1 млн. ф. стерлінгів, другого сорту лише протягом 1924 – 1927 рр. 240483 тонн на 381706 ф. стерлінгів, а залізної руди – 1,2 млн. тонн загальною сумою 1,3 млн. ф.стерлінгів [28, арк. 13]. Їх споживачами були 90 заводів у країнах Європи, а загалом вдалося укласти 18 договорів на поставку цієї стратегічної сировини, серед яких чотири – з концерном «Ф.Крупп», два – з «Берн-Зондгаймер», один – з «Карло Россі», три – з «Фінанціарія Індустріале», по одному – з «В.Мюллер і К-о», «Бредт і К-о», «Востваг», чотири – з «Равак і Грюнфельд». Загалом протягом перших чотирьох років, тобто від січня 1925 р., 75% вивозу українських руд припадало на підприємства Німеччини та Італії, а решта розподілялася серед промислових споживачів Польщі, Чехословаччини, Голландії, Бельгії, Люксембурга у вигляді пробних партій. Основними імпортерами української залізної руди протягом 1921–1928 рр. були наступні країни: Польща – 612858, Чехословаччина – 254865, Німеччина – 210928, Італія – 83326, Англія – 22821 тонна, а решта країн – не більше 10 тис. тонн [28, арк.14].

Марганцева руда також користувалася попитом на європейських ринках. Середньорічний вивіз руди першого сорту розподілявся так: у 1920/21 р. – 2844, у 1921/22 р. – 24254, у 1923/24 р. – 16006, у 1924/25 р. – 108949, у 1925/26 р. – 119845, у 1926/27 р. – 126523, у 1927/28 р. – 146984 тонни, а загальний вивіз за 8 років становив 844403 тонни, з них до Німеччини – 30,1%, до Люксембурга – 20,6%, до Польщі – 15,6%, до Франції – 15,5%, до Італії – 11,5%, тобто разом ці країни споживали близько 94% марганцевої руди з України, а 6,4% – решта країн [28, арк. 21]. Відбулося завоювання зовнішнього ринку. Наприклад, марганцева нікопольська руда становила у 1926 – 1927 рр. 26% німецького імпорту цієї корисної копалини, у Франції – 10%, для Бельгії та Люксембурга – 16%, в Італії – 28,4%, для Польщі – 48%.

Доставка залізної та марганцевої руд відбувалася морем та залізницею. За 8 років від причалів Миколаївського порту курсували 48 пароплавів («Виржиния», «Евандрос», «Матрона», «Камбанис», «Бельмор», «Мария», «Мак-Алум», «Симерс», «Титус», «Атлантис» та ін.), які перевезли 226223 тонни залізної та 638616 тонн марганцевої руди до Амстердама, Антверпена, Гамбурга, Глазго, Генуї, Роттердама, Штеттіна. Залізницею було вивезено 81,2% тоннажу залізної та 24,3% марганцевої руди. Польща отримувала залізницею близько 63% українського експорту цієї сировини [28, арк. 14]. Основним споживачем української марганцевої руди в Європі були концерн «Арбед» в Люксембурзі, «Сосьєте – де-Манганез» у Франції, акціонерне товариство «Фрідріхсхютте» в Польщі, «Ф.Крупп» і «Доннерсмаркхютте» в Німеччині, «Ільва» в Італії, які поглинали 76% марганцевого експорту з України, а на частку 60 інших заводів («Тасара і Гальтароза» в Італії, «Гомекура» у Франції, «Кенігсхютте» і «Фальвахютте» в Польщі та ін.), які також виявляли попит на руду, припадало 24% вивозу. У 1927/28 р. представництво ПРТ в Німеччині реалізувало в Європі залізної руди на 2,8 млн., а марганцевої – на 6,7 млн. крб. [28, арк. 127-131] Підсумовуючи 16 листопада 1927 р. результати українського експорту за 1926/27 р., П.І. Коломойцев підкреслив значну збитковість промекспорту, виділивши друге місце для продукції гірничої промисловості (залізна і марганцева руди, вугілля, антрацит, сіль, каолін), які становили 12,7 млн. крб. [30]

Наприкінці 1920-х рр. експорт руди з України, незважаючи на його загальну збитковість, продовжувався. Так за березень 1929 р. вдалося отримати від її продажу 103562 ф. стерлінгів, що становило 978661 крб., з них в Україну переказали 66510 ф. стерлінгів, тобто 628528 крб., а за травень виручка становила 110645 ф. Стерлінгів [31, арк. 9]. Привертає увагу, крім валютних надходжень, фізичний тоннаж вивозу української руди за кордон, а також її розподіл між зарубіжними споживачами, тобто імпортерами. У 1928/29 р., судячи зі звіту правління союзного об'єднання «Сталь», було вивезено 548357 тонн, у 1929/30 р. – 429565 тонн залізної руди, з яких Польща спожила по роках відповідно 42% та 29%, Чехословаччина – 42% та 50%, Італія – 0,8% та 1,5%, США у 1929/30 р. – 7,5% [28, арк. 180]. Економічна криза вплинула на традиційних споживачів української руди, тому відбулася певна ротація, внаслідок якої основними її імпортерами наприкінці 20-х рр. ХХ ст. стали Польща та Німеччина. У 1929/30 р. було продано 726596 тонн на суму 745194 ф. стерлінгів. В умовах кризи американські заводи покривали за рахунок української марганцевої руди 45-50% власної потреби, в Німеччині – 60%, в Люксембурзі – 80-90%, в Італії – 90-100%, в Польщі – 75-80%, в Бельгії – 25%, у Франції – 20%. Вони споживали нікопольську марганцеву руду, вивіз якої становив у 1929/30 р. понад 1 млн. тонн на загальну суму 2,3 млн. ф. стерлінгів [28, арк. 191]. Валова продукція залізничної промисловості в УСРР, за даними ЦСУ СРСР, становила у 1925/26 р. 12,7 млн., у 1926/27 р. – 19,1 млн., у 1927/28 р. – 27 млн. крб. [13, с. 264]. Експортний план залізної та марганцевої руд у 1929/30 р. був розрахований на отримання 31 млн. крб. (це 3,1 млн. ф. стерлінгів), тобто покривав загальну вартість валової продукції залізничної промисловості УСРР попереднього року, а вдалося експортувати на суму 26,3 млн. крб. [28, арк. 180], що збіглося з її валовою продукцією.

Виробництво чавуну, сталі, прокату, яке щороку зростало в Україні, спрямовувалося переважно на забезпечення внутрішніх потреб, тому не належало до основної номенклатури зовнішньої торгівлі. Якщо південна металургія дала у 1921/22 р. 78300 тонн чавуну, то у 1925/26 р. – 1,5 млн. тонн, а у 1927/28 р. – 2,3 млн. тонн, а його товарна частина становила у 1923/24 р. 63 млн. крб., у 1926/27 р. – 270,1 млн. крб. [32]. Сталі виплавляли у 1923/24 р. 389,3 тис. тонн, у 1924/25 р. – 857 тонн, але реалізація продукції важкої промисловості була незначною – 427156 тис. крб. протягом 1923-1924 рр. [33]. Вона мала внутрішнього споживача, а західноєвропейські ринки були достатньо конкурентними і забезпеченими власною металургійною продукцією. Західна та Центрально-Східна Європа виявляла інтерес до

промислової сировини, а не до готової продукції важкої промисловості СРСР. Соціалістична промисловість не мала належного обладнання для виготовлення якісної продукції металообробної індустрії, яку можна було виставляти для експорту.

Для промисловості європейських країн, яка відбудовувалася та переоснащувалася після війни, важливо було мати дешеву сировину, енергетичне паливо для металургії. Такими виявилися українське вугілля та антрацит. Видобуток вугілля на Донбасі, зважаючи на скорочення кількості шахт протягом 1921 – 1927 рр. з 954 до 480, загалом зростав: у 1921/22 р. він становив 7,2, у 1922/23 р. – 8,1, у 1923/24 р. – 12,2, у 1924/25 – 12,5, у 1925/26 р. – 19,6, у 1926/27 р. – 24,5 млн. тонн, досягнувши майже рівня довоєнного видобутку – 25,3 млн. тонн при діючих тоді 1300 шахтах [13, с. 138]. За підрахунками С. Мінаєва, видобуток вугілля становив в Україні у 1925/26 р. 17,8 млн. тонн, у 1926/27 р. – 22,2 млн. тонн, а залізної руди зріс з 2,3 млн. у 1925/26 р. до 3,5 млн. тонн у 1926/27 р., марганцевої – відповідно 469 тис. тонн кожного року [34]. Отже, судячи з їх видобутку, товарна експортна частина залізної руди становила близько третини, а марганцева вивозилася повністю, навіть доводилося довозити її з інших регіонів СРСР.

Відвантаження українського вугілля до європейських країн розпочалося пробними партіями у 1921 – 1922 р., але в мізерних порціях, тобто одночасно із вивозом руд. Організований експорт припадає на середину 20-х рр. XX ст. До війни вивозили 194 тис. тонн, а в 1924/25 р. відправили 224 тис. тонн разом з антрацитом [29, арк. 149], з них радянськими та іноземними пароплавами 83654 тонни вугілля та 21335 тонн антрациту, що дало 1,3 млн. крб. реалізації [31, арк. 225]. Експортний план 1925/26 р. збільшили до 200 тис. тонн вугілля та 300 тис. тонн антрациту, сподіваючись отримати відповідно 1,8 млн. крб. за збут вугілля та 4,2 млн. крб. – за збут антрациту. Дві третини вугілля мали вивезти до Італії та країн Близького Сходу, антрацит розподілявся так: в Італію – 65 тис., у Францію – 225 тис., до Близького Сходу – 10 тис. тонн [29, арк. 149]. Між прогнозами та реальним станом речей була чимала дистанція. У 1923/24 р. вивезли 12856, у 1924/25 р. – 169804, у 1925/26 р. – 104371 тонну вугілля, тобто половину запланованого, а експорт антрациту у 1924/25 р. становив 59727, у 1925/26 р. – 138181 тонна [31, арк. 225]. Основними імпортерами українського вугілля та антрациту були Італія, країни Близького Сходу, частково Польща, Австрія та Франція (лише антрациту).

Енергетична сировина виявилася дуже збитковою – втрачалось близько 2 крб. на тонну антрациту та 5 крб. на тонну вугілля, що було викликано високою собівартістю його видобутку, фрахт транспорту, митні збори. Тому Центральна нарада із сприяння експорту, яка відбулася під головуванням В.Я. Чубаря 20 лютого 1928 р., фактично призупинила відвантаження вугілля до з'ясування трестом «Донвугілля» його попиту на близькосхідних ринках [35, арк. 55]. Значна частина вугілля була відправлена до радянських республік. Пробні партії вугілля та антрациту були відправлені в Австралію та Аргентину. Річні звіти тресту «Донвугілля» кінця 1920-х рр. свідчать про форсування обсягів вивозу вугілля та антрациту, видобуток яких збільшився. Ні репресивно-судовий процес «Шахтинської справи», ні початок епохи соціалістичних змагань, започаткованих саме наприкінці 1920-х рр., не мали впливу на активізацію експорту донецького палива, а швидше поглиблення світової кризи. Європейські промислові кола створювали концерни, синдикати, які виявляли економічний інтерес до дешевого українського палива. Економічне відродження Німеччини, яке спостерігалось наприкінці 20-х рр. XX ст., не звільняло її від турбот, пов'язаних з виплатою щороку 2,5 млрд. марок репарацій, тому експорт країни за вартісними показниками у десятки разів перевищував імпорт [36]. Серед пріоритетних галузей промисловості була видобувна, особливо вугільна та залізородна, відтак Німеччина, яка належала до країн-імпортерів української промислової продукції, не споживала донецького вугілля наприкінці 1920-х рр. Із 475454 тонн, експортованих Україною протягом 1928/29 р., припало: на Італію – 130470, Грецію – 133772, Туреччину – 98095, Єгипет – 37809, а решта країни (Угорщина, Аргентина, Естонія, Литва, Персія, Польща) спожили 110 тис. тонн українського вугілля. Географія експорту українського антрациту була ширшою порівняно з вугіллям: серед імпортерів – Франція (74139 тонн), Північна Америка (78368 тонн), Канада (95203 тонни), Швеція та Фінляндія (разом 3868 тонн), але лідером залишалася Італія – 102062 тонни [28, арк. 191]. Західні країни, стимульовані кризою та внутрішніми потребами, торгували з радянською країною, забуваючи про політичні розбіжності, тому що тонна вугілля коштувала 18 крб., а тонна антрациту – 22 крб. Як уже зазначалось, їх експорт був надто збитковим для України, становивши половину реалізованої суми.

Номенклатура товарів промислового експорту України не обмежувалася лише залізною та марганцевою рудами, вугіллям чи антрацитом, хоча вони разом істотно впливали на загальну суму зовнішнього товарообігу. Україна була представлена товарами хімічної, текстильної, харчо-смакової, лісопереробної, фарфоро-фаянсової промисловості, тобто кожна галузь брала участь в зовнішній торгівлі, але нерівнозначно, вирізняючись виробничими можливостями та попитом на Заході.

Український промисловий експорт, крім придбання валюти та реклами продукції соціалістичної країни, створював умови для галузевого відродження. Структурно експорт промислових товарів України залежав від гірничо-видобувної галузі, яка становила половину його вартості навесні 1926 р., а продукція хімічної – лише 12,5%, металообробної тресту «Південсталь» – 5,7% до загалу, а в червні того ж року тенденція не змінилася, оскільки доміантними залишалися експортовані руди, а хіпромисловість становила 10,2% загальної суми вивозу [29, арк. 355]. Південний хімічний трест «Хімвугілля», який зобов'язали у липні 1928 р. експортувати продукцію на 1 млн. крб. (хлорне вапно, нашатирний спирт, фенол, саліцилова кислота, смоли для лаків), спромігся вивезти лише на 321 тис. крб. [31, арк. 19]. Ця продукція потрапила переважно на ринки Франції, Англії, Італії, Бельгії. Союзний синдикат «Коксбензол» вивіз навесні 1929 р. до Франції, Бельгії та Туреччини власної переробної продукції на суму близько 2 млн. крб. [31, арк. 39-40]. Експортна продукція «Укртекстильтресту» становила у жовтні 1928 р. 70 тис. крб., а «Кустарпрому» (художня вишивка, килими, полотно, стільці віденські, керамічні вироби, тара тощо) – 1,5 млн. крб. [31, арк. 12]. Кожна галузь промисловості виконувала власний експортний план, доведений за принципом продрозкладки центральними установами, виконання якого супроводжувалося значним збитками, тому що виконавці прагнули дати вал, не вивчаючи належно попиту світового ринку. Промисловий експорт був сировинним, хоча вивозили і продукцію переробної промисловості, але вона посідала незначний відсоток у вартісній частині вивозу.

Проаналізувавши архівні документи, статистичні джерела, які стосувалися промислового експорту України, слід визнати його динамічний розвиток в ціновому та тоннажному вимірах, фактичне представництво української промисловості на європейських ринках. Вартісний показник промислового експорту посідав другу сходинку (після сільськогосподарського) в зовнішньому товарообігу України. Структурно він був представлений промисловою сировиною (руди, паливо), меншою мірою готовою продукцією. Починаючи з 1924 р., імпорт переважав експорт, а виручені кошти спрямовувалися на придбання іноземного обладнання. Промисловий експорт, крім функції накопичення валюти, виконував важливе пропагандистське завдання, представляючи українську промисловість у світі.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Литература о Востоке. Сборник статей, посвященных Украинско-Восточной Торговой Палате с приложением стенографического отчета об открытии Палаты / Под общ. ред. А.И.Золотарева. – Харьков, 1926. – 60 с.
2. СССР на английском рынке. Выпуск первый / Под общ. ред. А.А.Санталова. – Лондон: Изд-во «Иностранное обозрение торговли и техники», 1926. – 656 с.
3. Попов О. Хлібна торгівля України (Передвоєнна криза українського хлібного експорту) / О.Попов. – Харків: «Радянський селянин», 1927. – 253 с.; Альтерман А. Розвиток хлібного господарства та хлібної торгівлі України. – Харків: Господарство України, 1928. – 128 с.
4. Жирмунский М. Хлебный экспорт СССР и условия мирового хлебоснабжения в разрезе перспективного плана // Экономическое обозрение. – 1928. – №1. – С. 45–53.
5. Огановский Н. Проблема развития зернового хозяйства // Экономическое обозрение. – 1928. – №1. – С. 37–44.
6. Новская Е. Частные балансы // Хозяйство Украины. – 1927. – №7 – 9. – С. 82 – 100.
7. Демченко М. Наши задачи во внешней торговле // Хозяйство Украины. – 1926. – №2-3. – С. 5 – 11.
8. Айнгорн М. Лес как проблема украинского экспорта // Хозяйство Украины. – 1925. – №1 – 2. – С. 158 – 165.
9. Кактыня А. Развитие внутреннего и внешнего товарооборота СССР // Плановое хозяйство. – 1925. – №11. – С. 56–63.
10. Хейфец Л. К вопросу о планировании и динамике нашей внешней торговли // Плановое хозяйство. – 1925. – №12. – С. 78 – 85.
11. Виноградовский Н. Буржуазные гипотезы развития нашей внешней торговли и советская действительность // Плановое хозяйство. – 1927. – №12. – С. 34 – 46.

12. Українська РСР на міжнародній арені: Збірник документів (1917-1923 pp.) / Відповід. ред. акад. АН УРСР В.М.Корецький; Упоряд.: К.С.Забігало, М.К.Михайловський, І.С.Хміль. – К.: Наукова думка, 1966. – 666 с.
13. Индустриализация СССР. 1926 – 1928 гг. Документы и материалы / М.П.Ким (главный редактор); отв. ред. А.А.Воронецкая / Состав. З.К.Звездин (отв. ред.) и др. – М.: Наука, 1969. – 533 с.
14. Кривець Н.В. Українсько-німецькі відносини: політика, дипломатія, економіка 1918 – 1933 pp. / Кривець Н.В. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2008. – 322 с.
15. Журавлев С.В. Иностранцы в Советской России в 1920-е – 1930-е гг.: источники и методы социально-исторического исследования: Автореф. дис. на соискание учен. степени докт. ист. наук. по спец. 07.00.02 «Всеобщая история» / С.В.Журавлев. – М.: ИРИ РАН, 2000. – 40 с.
16. Лютов Л.Н. Государственная промышленность в годы нэпа. 1921 – 1929. / Лютов Л.Н. – Саратов, 1996. – 320 с.
17. З поля економіки та сільського господарства // Сільський Господар. – 1922. – №3 – 4. – С. 97 – 98.
18. ЦДАВО України. – Ф. 423. – Оп. 3. – Спр. 83.
19. Статистический Бюллетень №19. – Х.: ЦСУ УССР, 1922.
20. Основные показатели конъюнктуры народного хозяйства Украины // Хозяйство Украины. – 1925. – №1/2.
21. Графики и таблицы // Хозяйство Украины. – 1926. – №2–3.
22. Коломойцев П.И. На путях к общественной торговле // Хозяйство Украины. – 1927. – №10. – С. 15–26.
23. Статистический Бюллетень №11. – Х., 1922.
24. ЦДАВО України. – Ф. 3040. – Оп. 1. – Спр. 212.
25. Проф. Клопотов К. О роли торговых портов Украины // Хозяйство Украины. – 1925. – №1/2. – С. 32 – 45.
26. ЦДАВО України. – Ф. 423. – Оп. 4. – Спр. 186.
27. ЦДАВО України. – Ф. 34. – Оп. 13. – Спр. 919.
28. ЦДАВО України. – Ф. 34. – Оп. 13. – Спр. 927.
29. ЦДАВО України. – Ф. 34. – Оп. 12. – Спр. 1258.
30. Украинский экспорт в 1926/27 г. (Беседа с зам. наркомторгом П.И.Коломойцевым) // Украинский экономист. – 1927. – 16 ноября.
31. ЦДАВО України. – Ф. 34. – Оп. 13. – Спр. 920.
32. Бурштейн Е. Южная металлургия к 10-й годовщине Октябрьской революции // Хозяйство Украины. – 1927. – №10. – С. 124–127.
33. Графики и таблицы // Хозяйство Украины. – 1926. – №2 – 3. – С. 40–41.
34. Минаев С. Основные хозяйственные итоги 1926-27 г. // Хозяйство Украины. – 1928. – №2. – С. 15 – 33.
35. ЦДАВО України. – Ф. 34. – Оп. 13. – Спр. 920
36. Весов Я. Экономическое возрождение Германии // Хозяйство Украины. – 1928. – №2. – С. 153–166.

Даниленко А.В. УССР ВО ВНЕШНЕЙ ТОРГОВЛЕ С ЕВРОПЕЙСКИМИ СТРАНАМИ (20-Е ГГ. XX В.)

Статья посвящена особенностям экспорта промышленной продукции УССР в европейские страны в 20-х гг. XX в.

Ключевые слова: промышленность, промышленное сырьё, внешняя торговля, экспорт, УССР.

Danylenko O.V. USSR IN FOREIGN TRADE WITH EUROPEAN COUNTRIES (20-YY XX CENTURY)

The article describes peculiarities of trade of industrial production of USSR to European countries in 20-yy XX century.

Key words: industry, industrial raw material, foreign trade, export, USSR.

МІСЦЕВІ ОРГАНИ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ НА ПОДІЛЛІ: ІСТОРІЯ СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТКУ (ПЕРША ПОЛОВИНА 20-Х РОКІВ ХХ СТ.)

У статті висвітлено процес становлення й розвитку місцевих органів радянської влади Поділля на початку 20-х років ХХ ст. Проаналізовано вплив більшовиків на якісний склад рад та їхню діяльність в умовах переходу від політики «воєнного комунізму» до нової економічної політики.

Ключові слова: ради, більшовики, Поділля, вибори, бюрократизм, тоталітаризм.

В умовах політичної й економічної реформ, які відбуваються в Україні, зростає необхідність у глибоких наукових дослідженнях її історії, об'єктивному аналізу механізмів формування і функціонування органів влади. Процеси демократизації, зокрема, потребують всебічної оцінки суті значення місцевих рад, організаційних форм їх діяльності, причин нереалізованих можливостей.

Оцінюючи результати суспільного розвитку в умовах тоталітаризму, слід підкреслити, що монополія однієї партії, командно-адміністративна система, панування беззаконня призвели до серйозних стратегічних прорахунків, деформацій і перероджень в суспільстві. Тому тільки реальна оцінка історичних процесів і уявлень може забезпечити об'єктивне переосмислення історії місцевих рад.

Звернення до досвіду організації органів влади на місцях на початку 20-х років минулого століття продиктоване не тільки і не стільки зацікавленістю до минулого. Воно життєво необхідне для сьогодишньої діяльності місцевих рад, яку б форму вони не обрали у майбутньому. Правдиве розкриття ролі місцевих органів влади, становлення і діяльності їх структур у 20-і роки, аналіз помилок і деформацій є необхідною умовою вирішення ключових проблем, які виникають на сучасному етапі розвитку української держави. Сказане значною мірою зумовлює актуальність і практичне значення даної теми дослідження.

Питанням радянського будівництва в початковий період нової економічної політики присвячено чимало наукових праць [1]. Для переважної більшості праць, які вийшли до 80-х років ХХ століття характерним було однозначне вивчення соціально-політичної проблематики. У публікаціях недостатньо використовувалися архівні матеріали, зображення радянської дійсності ілюструвалося нескінченною безліччю цитат, нечисленними й односпрямованими прикладами. У цілому для даної літератури характерні концептуальні підходи, які склалися в історичній науці під впливом авторитарно-бюрократичної системи.

Окремо варто виділити дослідження останніх років. Їх автори підходять до проблем історії України, спираючись на концепцію самостійного українського державотворення. Зокрема, історія Української радянської республіки 20-х років оцінюється з погляду нереалізованих можливостей періоду 1917–1920 років. З огляду на це, с. В. Кульчицький, Ю.І. Шаповал, Г.В. Касьянов у своїх працях характеризують радянську систему органів влади в Україні як чужорідну, насаджену більшовиками. У процесі її формування відбувалося утвердження тоталітарного режиму, яке супроводжувалося втратою навіть зовнішніх ознак самостійної республіки [2].

Фактично не дослідженим залишається питання організації і діяльності місцевих органів радянської влади в період переходу від політики «воєнного комунізму» до нової економічної політики в регіональному розрізі, зокрема, на Поділлі – важливому аграрному регіоні України.

На початку 1921 року політика «воєнного комунізму» виявилася непридатною. Свідченням цьому було розгортання масового селянського руху, страйкова боротьба робітників, хвилювання в армії [3, с. 67 – 72].

Політичну систему, яка склалася в роки «воєнного комунізму», критикували лідери небільшовицьких партій і організацій. Більшовиків звинувачували в узурпації влади, дискримінації демократії, згортанні діяльності місцевих рад.

Відомо, що у 1921–1922 роках в ряді районів України, в т.ч. на Поділлі, місцеві ради підмінялися тимчасовими надзвичайними органами влади – ревкомми. До цього слід додати свавілля надзвичайних комісій (НК), комнезамів, продзагонів. За цих умов ради втрачали значення як органи народної влади.

Не обійшло рад і таке лихо, як бюрократизм, який щедро проростав на ґрунті диктатури пролетаріату. Високі темпи націоналізації промисловості, одержавлення різноманітних сфер економічного життя, надмірна централізація в управлінні призводили до надмірного роздування державного апарату. Загальна культурна відсталість широких народних мас не дозволяла їм взяти на себе складні функції державного управління і висунути із свого середовища достатню кількість організаторів і керівників. Рівень політичної культури трудящих мас не дозволяв їм впоратися з величезним обсягом владних і управлінських функцій і замінити «зруйнований» державний апарат новим. До цього додалися еволюція рад з багатопартійних в однопартійні, монопольне становище більшовицької партії в радах. Все це в умовах руйнації і голоду призвело до згасання політичного життя всередині Рад, до падіння їхнього авторитету як органів влади, до згортання самоуправлінських засад у їхній діяльності, до зростання ролі чиновницького апарату.

Ставши монопольно правлячою у державі, більшовицька партія інтенсивно підпорядковувала державні структури партійним. Партійні органи все активніше і частіше стали підміняти радянські органи. Ради перетворилися в додаток партії. Їх авторитет у масах падав, наростало невдоволення політикою правлячої партії і навіть терор проти її представників. Не випадково серед робітників, селян поширювалися вимоги «вільних рад», або «рад без комуністів» [4, с. 14,18,30]. Гостра політична криза радянської системи після приходу більшовиків до влади стала реальністю.

Рятуючи становище, керівництво правлячої партії змушене було йти на компроміс, а саме: взяло курс на розвиток багатокладної економіки (НЕП), деяке задоволення господарських інтересів селянства, однак без значних поступок в політичній сфері, боячись, що останні будуть згубними для диктатури пролетаріату.

Окрім того, перехід до мирного життя вимагав скасування надзвичайних, воєнізованих органів влади. В цих умовах партія висунула завдання «пожвавлення» діяльності рад. Більшовицьке керівництво вважало, що в нових умовах першочерговим завданням має стати підвищення рівня організаційно-політичної та ідейно-виховної діяльності рад. Для цього, на його думку, необхідно було посилити партійне керівництво радами, поліпшити організаційні форми їх роботи на основі дальшого розвитку «соціалістичної» демократії, зміцнити апарат рад представниками трудящих, насамперед робітниками. Для проведення цієї роботи на Поділлі були відряджені досвідчені партійні та радянські працівники: І.Ю. Кулик, П.І. Буценко, О.Ф. Раценко та інші. Повітові радянські установи очолили активні організатори більшовицького підпілля на Поділлі: М.М. Кушелев, Л.П. Панасик, Л.Г. Українчук. У 1921–1922 роках Поділля відвідав голова ЦВК М.І. Калінін, голова ВУЦВК Г.І. Петровський, заступник голови РНК України М.В. Фрунзе, секретар ЦК КП(б)У Д.З. Мануїльський [5, с. 1 – 3]. Розгорталося шефство робітничих колективів над селами.

Значна увага приділялася проведенню виборчих кампаній, під час яких до управління державними органами приходили віддані радянській владі представники робітничого класу і селянства. «Пожвавлювати ради, – зазначав В.І. Ленін, – залучати безпартійних, перевіряти безпартійними роботу партійних – ось це абсолютно правильно. Ось де роботи безліч. Непочатий край роботи» [6, с. 75].

З метою очищення рад від «класово-ворожих елементів» та забезпечення партійного проводу в місцевих органах влади у 1921 році ВУЦВК прийняв постанову про регулярні перевибори рад і скликання в установлені строки їх з'їздів. Передбачалося регулярне проведення засідань виконкомів на підприємствах для ознайомлення робітничих мас з роботою рад, а також для врахування думки трудящих у вирішенні питань соціального і господарського життя [7, с. 32]. Під час виборів партійні організації робили все від них залежне, щоб в сільські ради і волосні виконкоми потрапили лише особи, яким «дорогі завоювання революції й інтереси трудящих», щоб у них не було місця куркулям, спекулянтам, монахам і служителям церкви, колишнім поліцаям, жандармам, петлюрівцям, військовослужбовцям денікінської, колчаківської і врангелівської армій, бандитам, дезертирам з Червоної Армії [8, с. 78-79].

Партійні організації Поділля ревно реалізовували вказівку комуністичної партії щодо зміцнення пролетарського і бідняцького ядра місцевих рад. Під час виборчої кампанії 1923 року кількість позбавлених виборчих прав у губернії становила 53.634 особи, або 4,1 % виборців. У Вінницькій окрузі було позбавлено права голосу 9.634 особи (3,8%), Гайсинській – 6.311 (3,3 %), Кам'янець-Подільській – 10.424 (4,5 %), Могилів-Подільській – 8.006 (6,5%), Проскурівській – 13.216 (5,5 %), Тульчинській – 1.950 (3,07 %) [9, с. 36].

Під час виборів до місцевих рад у Подільській губернії в 1924 році було позбавлено виборчих прав 50.969 осіб, в т.ч. по Вінницькій окрузі – 9.791, Гайсинській – 7.340, Кам'янець-Подільській – 11.596, Могилів-Подільській – 8.006, Проскурівській – 12.881, Тульчинській – 9.471 [9, с. 35а].

Активність виборців залишалася низькою. В округах Поділля у виборах 1923 року брало участь 37% від загальної кількості виборців, а в 1924 році – 55 % [10, с. 218]. У багатьох місцевостях населення негативно ставилося до кандидатів від комуністичної партії. Як свідчать звіти Подільського губвиконкому, під час виборчих кампаній 1923 і 1924 років у низці випадків висувалася вимога таємного голосування, селяни відмовлялися голосувати списками, пропонували своїх кандидатів до місцевих рад. Це викликало недовір'я більшовиків до сільських рад, які приховували в собі потенційну небезпеку «приходу до влади дрібної буржуазії», до якої передусім зараховували селян.

Життя вимагало розширення прав сільських рад. II сесія ВУЦВК в жовтні 1925 року затвердила нове Положення про сільські ради, яке розширювало їх господарські й адміністративні функції. Проте сільські ради залишилися придатками до партійних органів.

Водночас було взято курс на укрупнення рад. У 1922 році в Україні розпочалася адміністративно-територіальна реформа. Її правові засади були визначені постановою ВУЦВК від 1 лютого 1922 р. «Про упорядкування і прискорення робіт по адміністративно-територіальному поділу УСРР». Одеська і Миколаївська губернії були об'єднані в одну – Одеську, Запорізька губернія була приєднана до Катеринославської. Кременчуцьку губернію розформували. Кількість губерній в Україні зменшилася з 12 до 9. 12 квітня 1923 року ВУЦВК ухвалив постанову «Про новий адміністративно-територіальний поділ України», якою поділив республіку на округи і райони.

На території Подільської губернії замість 12 повітів було сформовано 6 округів і замість 145 волостей – 90 районів. Одночасно була зменшена чисельність сільських рад: замість 1860 залишилося 1205 [11, с. 5]. Віднині вертикаль управління радами здійснювалася за схемою: район, округ, губернія, центр.

Від старого адміністративно-територіального поділу в Україні залишилися губернії. 3 червня 1925 р. Президія ВУЦВК прийняла постанову «Про ліквідацію губерній і перехід на триступеневу систему управління» [12, с. 435]. Територія УСРР поділялася на 41 округ, 680 районів, 10.314 сільрад. Порівняно з адміністративно-територіальним поділом 1923 року кількість округів і районів на Україні зменшилася на 11 відсотків. На Поділлі був ліквідований Гайсинський округ, Хашеватський район останнього відійшов до складу Первомайського округу Одещини; Гранівський, Теплицький і Тарнавський райони – до складу Вінницького округу; Гайсинський, Ладизинський, Соболівський, Джулинський, Бершадський та Ольгопільський – до складу Тульчинського округу. Великокісницький, Калюський, Малокутищанський, Озаринецький, Терешпільський, Юзвинський райони ліквідували [12, с. 445-446].

Ліквідація губерній наблизила партійні центри до місцевих органів влади, сприяла посиленню їх втручання в справи місцевого управління.

Складовою частиною політики партії на «пожвавлення рад» була коренізація, яка передбачала створення національних рад в місцях компактного мешкання етнічних меншин.

У січні 1921 року на території Подільської губернії, крім 2.174.313 українців, проживало 360.730 євреїв, 98.422 росіян, 71.260 поляків, 20.565 представників інших національностей [13, с. 21]. Єврейське населення мешкало переважно в містах. Найбільше євреїв проживало в Могилів-Подільському (17,7 % населення), Вінницькому (16,1%), Кам'янець-Подільському (15,2 %), Жмеринському (14,4 %) і Проскурівському (14,0 %) повітах. Поляки та росіяни проживали здебільшого у сільській місцевості, найбільше поляків налічувалось у Проскурівському (6,6 % населення), Вінницькому (5,3%) та Кам'янець-Подільському (2,8 %) повітах, переважна більшість росіян були зосереджені у Вінницькому (8,6% населення), Кам'янець-Подільському (4,8 %), Жмеринському (4,8%) та Летичівському (3,8%) повітах [13, с. 23].

У 1924 – 1925 роках на Поділлі, згідно з постановою РНК УСРР від 29 серпня 1924 року «Про виділення національних районів і рад», розпочалось створення польських, російських, єврейських та інших національних рад [14, с. 97]. Для утворення національної сільради встановлювалася норма – 500 осіб.

Губернський виконавчий комітет та губбюро нацменшостей 20 травня 1925 року надіслали окрвиконкомам лист про організацію національних районів і рад. Пропонувалося провести обстеження населених пунктів, де проживали національні меншини, скласти перелік тих поселень, з яких є можливість утворити національні сільради. Загальним збором рекомендувалось виявити бажання громадян виділитись в окрему національну сільраду, протоколи яких необхідно було розглянути на засіданні президії райвиконкому і з конкретними мотивованими висновками направити в окружні та губернські органи [15, с. 309]. Подальший розгляд справ здійснювала Центральна адміністративно-територіальна комісія. Остаточні національні сільради затверджувалися Президією ВУЦВК.

Станом на 1 квітня 1926 року в республіці нараховувалося 119 польських сільрад, що охоплювали 116.509 осіб (28,4%) польського населення УСРР. На цей час польські сільради на теренах Поділля розподілялись так: у Кам'янець-Подільській окрузі функціонувало 10 рад, Проскурівській – 16, Шепетівській – 14, Вінницькій – 8. Найбільше людей охопили Гречанська (3824 осіб), Буртинська – (3565), Мархлевська (3056), Яхновецька (2950), Тарнорудська (2730) польські ради [16, с. 54-61].

Успішно йшло утворення російських національних рад. Тут не виникало кадрових проблем, не було протидії з боку місцевих керівників. У 1925 році в УСРР було створено 69 російських сільських рад. До кінця 20-х років на Поділлі у селах, де проживали компактно росіяни, було виокремлено 5 російських рад: Слободо-Чернятинську, Борсківську (Вінницька округа), Пилипонівську, Ново-Шурську (Тульчинська), Петрашівську (Кам'янець-Подільська). Протягом кількох наступних років їхня кількість дещо зросла. Було організовано ще 4 ради (Новомикільську, Чернишівську, Анютинську, Пилипо-Борівську) [17, с. 208].

На початку 30-х років національні сільські ради були ліквідовані. Формування тоталітарної командно-адміністративної системи управління відбувалося без урахування національних особливостей населення.

Політика «пожвавлення» діяльності рад не виключала діяльності на селі класових організацій. Такими були комітети незалежних селян (комнезами). 27 травня 1922 року ВУЦВК прийняв закон про комнезами, який визначав їх права і обов'язки в умовах нової економічної політики [18, с. 3-16]. Законом були розширені адміністративні повноваження комнезамів. Обов'язки комнезамів зводились до активної участі у боротьбі з «контрреволюцією», охорони порядку (боротьба з бандитизмом, п'янством, куркулями), допомоги уряду в проведенні соціалістичного землеустрою, сприяння органам радянської влади в проведенні різноманітних державних повинностей, збору сировини, активної участі в усіх видах кооперації і прагнення оволодіти нею в інтересах незаможного селянства, участі в роботі робітничо-селянської інспекції і в установах Червоного суду, участі в справі народної освіти тощо. Комнезами були провідниками пролетарської диктатури на селі, підміняючи, часто зводячи нанівець діяльність сільських рад. Тому в листопаді 1925 р. ВУЦВК і Раднарком УСРР прийняли декрет «Про комітети незаможних селян УСРР», перетворивши їх на добровільні громадські організації. «Робітничо-селянський уряд, – наголошувалося у декреті, – вважає, що настав момент зовсім звільнити комітети незаможних селян від адміністративної роботи та безпосереднього виконання державних функцій, перетворивши комітети незаможних селян у добровільні громадські організації захисту інтересів сільської бідноти» [19, с. 527].

Важливе місце в діяльності місцевих рад відводилося органам партійно-державного контролю – РСІ. Згідно з Положенням, затвердженим ВУЦВК 29 серпня 1923 року, при всіх окружних виконавчих комітетах Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів створювалися окружні відділення РСІ. Органи РСІ здійснювали контроль за роботою місцевих органів радянської влади, вивчали правильність здійснення політики партії щодо рад, вносили конкретні пропозиції щодо поліпшення їх роботи. Особливе місце в роботі місцевих органів контролю займала перевірка виконання директив партії щодо радянського будівництва на селі. Ставилося завдання забезпечити чистоту сільських рад від куркульських елементів, подолати занедбаність звітності та невміле адміністрування, активізувати колгоспно-радгоспне будівництво [20, с. 46 – 49]. Робота, проведена органами контролю, сприяла усуненню виявлених недоліків у реалізації партійних настанов у роботі селянських, земельних та кооперативних організацій.

Політика «пожвавлення» діяльності рад знайшла своє законодавче закріплення в затверджених ВУЦВК в 1925 році Положенні про окружні з'їзди рад і окружні виконавчі комітети, Положенні про районні з'їзди рад і районні виконавчі комітети, Положенні про

сільські ради, Положенні про міські й селищні ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів. Перелічені акти визначали права й обов'язки всіх місцевих органів державної влади, закріпили більшовицьке бачення радянської демократії.

10 вересня 1924 року ВУЦВК і Раднарком УСРР затвердили Положення про виборчі права громадян та порядок проведення виборів [21, с. 235], в якому було дано вичерпний перелік осіб, що користуються виборчими правами, й осіб, позбавлених таких прав. У листопаді 1925 року ВУЦВК і Раднарком УСРР ухвалили нове Положення про виборчі права громадян, де узагальнювався вже набутий досвід, були зроблені деякі уточнення. Але і після цього коло осіб, позбавлених виборчих прав, залишалося значним. Вибори були нерівними, багатоступеневими, з відкритим голосуванням. Взагалі можна стверджувати, що виборів фактично не було. Кандидати, висунуті більшовицьким центром, завжди одержували більше голосів в умовах відкритого голосування. А тому ради, хоч і вважалися повновладними органами, працювали ж під постійним контролем і наглядом партійних органів.

Отже, проведений у статті аналіз механізмів партійного керівництва місцевими органами влади повністю підтверджує ілюзорність можливостей місцевих рад відносно їх участі в активному суспільно-політичному житті, у визначенні не тільки соціально-економічного курсу, але й шляхів його практичної реалізації. Дії місцевих органів влади були повністю паралізовані партійно-бюрократичним апаратом, який не мав нічого спільного з справжньою системою народного представництва.

Серед перспектив подальшого дослідження даної проблеми вбачаємо необхідність вивчення взаємовідносин небільшовицьких партій і організацій (поки вони існували) з місцевими радами, окремого дослідження потребує питання взаємовідносин владного центру і регіонів, настійною є потреба в сучасному науковому осмисленні історії сільських рад, заслуговують на всебічне вивчення взаємозв'язки між сільськими і міськими радами.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Лепешкин Л.И. Местные органы советского государства (1921-1936). – М., 1959; Бабій Б.М. Місцеві органи державної влади в УСРР в 1917 – 1920 рр. – К., 1956; Він же. Українська радянська держава в період відбудови народного господарства (1921 – 1925 рр.). – К., 1957; Бойко Е.Д. Борьба органов диктатуры пролетариата за укрепление социалистического строя на Украине. – К., 1987; Олейник Н.Н. Деятельность коммунистической партии по укреплению Советов (1921 – 1925). – Харьков, 1989; Гонтар А.В. Городские Советы Украины: История становления и развития (20-30-е гг.) – Киев-Одесса, 1990 та ін.
2. Даниленко В.М., Касьянов Г.В., Кульчицький С.В. Сталінізм на Україні: 20 – 30-ті роки. – К., 1991; Кульчицький С.В. УСРР в добу «воєнного комунізму» (1917 – 1920). – К., 1994; Він же. УСРР в добу непу // Історія України. Нове бачення. – К., 1996.
3. Петренко В.І. Селянська війна проти більшовиків в Україні у 1920 – 1922 рр. (на матеріалах Поділля) // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. Серія: Історія. Вип. IV. – Вінниця, 2002. – С. 67 – 72.
4. Державний архів Вінницької області (далі – ДАВО). – Ф. Р-925. – Оп. 8. – Спр. 5.
5. ДАВО. – Ф.1. – Оп.1. – Спр. 408.
6. Ленін В.І. Повне зібрання творів. – Т.44.
7. Сборник постановлений и распоряжений ВУЦИК V созыва. Вип.1. – Харьков, 1921.
8. ЦДАВО України. – Ф.5. – Оп.1. – Спр. 98.
9. ДАВО. – Ф. 925. – Оп.5. – Спр. 62.
10. ДАВО. – Ф.1. – Оп.1. – Спр. 429.
11. Отчет Подольского губисполкома за 1923 год. – Винница, 1923.
12. Збірник узаконень УСРР. – 1925. - №29-30.
13. ДАВО. – Ф.925. – Оп.2. – Спр. 382.
14. Итоги работы среди национальных меньшинств на Украине. К 10-й годовщине Октябрьской революции: По материалам Центральной Комиссии национальных меньшинств при ВУЦИК. – Харьков, 1927.
15. Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки. – Хмельницький, 1999.
16. Національні меншини в Україні. 1920 – 1930-і рр. (Атлас). – К., 1996.
17. Нестеренко В.А. Росіяни Поділля в період коренізації (20-і роки XX ст.) // Наукові праці Кам'янець-Подільського педагогічного університету: Історичні науки. – Т.4 (6). – Коломия, 2000.
18. Закон про комітети незаможних селян. 27 травня 1922 р. – Вінниця, 1922.
19. Збірник узаконень УСРР. – 1925. – №96.
20. ДАВО. – Ф. 991. – Оп.1. – Спр.136.

Григорчук П.С., Кузьминец Н.П. МЕСТНЫЕ ОРГАНЫ СОВЕТСКОЙ ВЛАСТИ НА ПОДОЛИИ: ИСТОРИЯ СТАНОВЛЕНИЯ И РАЗВИТИЯ (ПЕРВАЯ ПОЛОВИНА 20-х ГОДОВ XX В.)

В статье охарактеризовано процесс становления и развития местных органов советской власти Подолья в начале 20-х годов XX века. Проанализировано влияние большевиков на качественный состав советов и их деятельность в условиях перехода от политики «военного коммунизма» к новой экономической политики.

Ключевые слова: советы, большевики, Подолье, выборы, бюрократизм, тоталитаризм.

Grigorchuk P.S., Kuzminets N.P. LOCAL BODIES OF SOVIET POWER IN PODILIA: THE HISTORY OF FORMATION AND DEVELOPMENT (THE FIRST HALF OF THE 20-S YEARS OF THE XX-th CENTURY)

The article deals with the process of formation and development of local bodies of soviet power in Podilia at the beginning of the 20-s years of the XX- th century.

The influence of Bolsheviks to the qualitative composition of soviets and their activity during the transition period from the policy of «military communism» to the new economic policy is analysed.

Key words: soviets, Bolsheviks, Podilia, elections, bureaucratism, totalitarianism.

УДК 94(477) «1871/1942»Кримський А

Л.В. Пилипенко, Д.С. Рященко

АГАТАНГЕЛ КРИМСЬКИЙ: РЕАБІЛІТОВАНИЙ ПОСМЕРТНО

У статті аналізується роль та місце видатного ученого, найвеличнішого і найтрагічнішого представника української інтелектуальної історії Агатангела Юхимовича Кримського у заснуванні Академії наук України. Розкриті основні етапи життєвого шляху відомого історика, письменника та перекладача. Висвітлені наукові досягнення ученого-сходознавця, його активна громадська діяльність.

Ключові слова: Агатангел Кримський, сходознавець, поліглот, Академія Наук України, реабілітація, наукова спадщина.

Агатангел Юхимович Кримський – один із найяскравіших представників в історії світової науки і культури, людина різнобічно обдарована та енциклопедично освічена, великий поліглот. Його наукова і творча спадщина становить майже тисячу праць. Серед них – монографії, підручники, статті, повідомлення, рецензії, оригінальні та перекладні художні твори, насамперед, роман («Андрій Лаговський»), оповідання до збірок «Повістки і ескізи з українського життя», «Бейрутські оповідання» і три частини поетичної збірки «Пальмове гілля», що збагатили українську літературу. Він є автором чи не всіх статей (понад 500), що стосується сходознавства у словниках Блокгауза і Єфрона та Товариства братів Гранат. У 1918 – 1928 рр. був першим неодмінним секретарем української Академії наук, по суті, – її фундатором.

Об'єктивна картина подій, пов'язана із заснуванням АН України в радянський період була брутально сфальсифікована. Поіменне дослідження доль десятків видатних науковців та керованих ними дослідницьких закладів, що піддавалися репресіям і погромам, та прямих втрат і потенційно не одержаних результатів на науковому полі, засвідчили б великомасштабні наслідки командного стилю некомпетентних чиновників, диктату ідеології в науковій сфері, ізоляціонізму від світових наукових пошуків.

Мета нашого дослідження полягає у спробі проаналізувати активну діяльність А.Кримського як одного з фундаторів української Академії наук. Поза всяким сумнівом, і досі це питання в українській історіографії недостатньо вивчене. Дослідникам історії АН України, на нашу думку, потрібно ще ретельно і всебічно дослідити проведену А.Кримським організаторську роботу на посаді неодмінного секретаря Академії, потужної його активності щодо «вибивання» коштів, приміщень, обладнання для плідної роботи науковців, про розширення та урізноманітнення напрямків її наукових досліджень.

В українському суспільстві, безперечно, має бути відновлена моральна і критична свідомість історії, моральний і критичний вимір історичної пам'яті. Реконструкція виміру пам'яті має відбуватися паралельно з процесом розбудови культури і науки як системи. Радянська влада – це геноцид всіх, хто потрапив в радіус цієї руйнівної ідеології. Ця політика була спрямована на перетворення людини на фізичну істоту.

Ім'я А.Кримського відоме практично у всіх арабських і центральноазіатських країнах, дружбою з ним пишались Іван Франко і Леся Українка. Лев Толстой завдяки його працям відкрив для себе філософію Сходу. Сторіччя з дня народження (1971 р.) видатного орієнталіста, історика, філолога і літературознавця за рішення ЮНЕСКО відзначалось як подія світового значення. Його можна було б вважати поліглотом номер один на планеті. Та, на жаль, А.Кримський сам не міг точно сказати, скільки мов знає. На запитання, скільки і які мови він знає, жартома відповідав, що йому легше перерахувати ті, яких не знає. У листі до Б.Грінченка, однак, спробував «розсекретитися»: «Слов'янські знаю добре всі, разом з літературними наріччями. Само собою розуміється, що добре знаю грецьку і латинську, а філологічно – санскрит ... Германські – зовсім добре німецьку й англійську, гірше – голландську і датську... Романські – зовсім добре французьку і італійську, зле – іспанську... Із іранських мов добре знаю тільки перську (почасти з її наріччями)... Із семітських мов зовсім добре знаю староарабську і новоарабську (сірійське наріччя знаю так, що говорю ним, а другі новоарабські наріччя знаю теоретично). Філологічно знаю мову жидівську і арамейську... Грузинську вчив, але багатько з неї забув... З урало-алтайських мов знаю турецько-татарську. Найкраще, розуміється, знаю наріччя османське, бо доводиться завжди мати практику... Міг би додати, що єсть ще й такі мови, які я розумію більш-менш, хоч і не вчив їх (наприклад, португальську...). А. Кримський зізнався, що виучуються мови «легко» (на час написання листа – 1902 р. – студіював абіссінську) [1, с. 32-33].

Заслугує, зокрема, на особливу увагу такий факт з його біографії. Потомок татарського роду не лише присвятив своє життя налагодженню містків взаєморозуміння між двома світовими культурами – Заходу і Сходу, а й завжди відчував себе українцем. «Я ані кровиночки вкраїнської не маю, – писав А.Кримський в листі до І.Франка, – тільки що вродився та виріс на Вкраїні. Та хоч я відношуся однаково до всіх народів, але патріотизм у мені зостається. Хоч я родом не українець, але цілком поукраїнився (!), так що, наприклад, звуки української пісні доводять мене до сльози» [2, с. 12].

У радянській історіографії А.Кримський постійно фігурував у контексті як «ідеолог українських націоналістів» й людина, яка займалася «...підривною діяльністю на фронті української культури і у вихованні в антирадянському дусі студентів...» [3, с. 23].

Хто ж він був, цей страдалець, один із тисяч невинно убієнних? Народився А.Кримський 15 січня 1871 р. у містечку Володимир-Волинському. Чи не єдиною «ниточкою» що єднала його з маловідомим східним світом, було походження Агатангелового батька. Наприкінці XVII ст. Евфимій (українською мовою Юхим) залишив Бахчисарай і переїздить до Литви (і Волині), оселяється у Мстиславі (тепер територія Могильовської області у Білорусії), приймає християнство, тут і одружується з дівчиною з бідної родини литовських поляків (біля 1698 р.).

Через кілька місяців після народження сина Юхим Кримський (переклад з тюркської Кирилли) переїхав на роботу до Звенигородки. За гроші, зароблені виданням підручника з географії для «двокласних шкіл», побудував собі там дім, зв'язавши свою долю і своїх дітей з українською землею.

Агатангел Юхимович навчався читати, маючи три з половиною роки, а уже в п'ять років батько віддав його до Звенигородського «городського училища», де він навчався у 1876-1881 рр. Саме тоді почав А.Кримський вивчати іноземні мови, крім широко вживаних у салонах польської та французької, ще й англійську та німецьку. Десятирічним хлопчиком його віддали до прогімназії в м. Острозі, на Волині, де жила його тітка Филипа – сестра батька. Вона опікувала міську бібліотеку, завдяки чому юнак діставав широкий доступ до книг, читаючи різними мовами без розбору.

У 1884 р. Агатангела переводять до четвертого класу Другої Київської гімназії Крамера, а через рік він уже стипендіат «за конкурсом» відомої на всю Україну Колегії Павла Галагана, яку закінчив, маючи 18 років, вивчивши, окрім уже названих, ще й грецьку, італійську і турецьку мови [4, с. 11-12].

Інтелектуальне дозрівання, як відкриття своєї національної належності і свідомості, відбулося в А.Кримського під час навчання в Колегії ім. Павла Галагана. Значний вплив на формування його світогляду справили П.Житецький.

У 1889 – 1892 рр. він навчається у спеціальних класах Лазаревського інституту східних мов, одержав диплом з правом на чин X класу «без екзамену в Комісіях» та був рекомендований професорським стипендіатом при кафедрі філології. Не припиняючи сходознавчих студій, Агатангел Кримський протягом 1892 – 1896 рр. пройшов повний курс історико-філологічного факультету Московського університету, де також був залишений при кафедрі російської філології. Був улюбленим учнем професорів В.Міллера (1848-1913), Р.Брандта (1853-1920), М. Соколова (1854-1906), В.Гер'є (1837-1919). В обох ВНЗ склав магістерські іспити зі сходознавства та російської філології.

У студентські роки А.Кримський був членом гуртка «Українська громада». Встановивши зв'язки з галицькими видавництвами, видрукував через них велику кількість наукових і публіцистичних статей, рецензій, перекладів і власних поетичних та прозових творів, а в російській пресі, поза тим – матеріали про культурне життя Галичини. Так його поезії вперше вийшли друком 1899 р. львівському часописі «Зоря», а оповідання – 1890 р. Того ж року в часописі «Народ» видані перші переклади східних поезій – турецькі народні пісні, відтоді ж регулярно друкував українською мовою перську лірику, перлини арабської літератури. Відтак через літературну діяльність А.Кримський започаткував міцні стосунки з галицькими діячами І.Франком, М.Павликом, О.Барвінським. У 1895 р., наприклад, йому було навіть запропоновано очолити кафедру історії української мови Львівського університету, але зацікавлення сходознавством тоді виявилися сильнішими [5, с. 124-125]. Уже в студентські роки А.Кримський потрапив під нагляд царської охоранки. За активне листування з «іноземцями» – І.Франком, М.Драгомановим та друкування (через заборону виходу українських книг та журналів в Російській імперії) перших своїх творів за кордоном, у тодішній Австро – Угорщині, він потрапив до списку «підозрілих елементів».

У 1896 – 1898 рр. А.Кримського було відряджено до Сирії та Лівану для підготовки до професорського звання з арабістики. Там також працював з часописами, найбільше – з науковим філологічним журналом «Аль-Машрік». У місцевих рукописних сховищах, передусім у Бейруті, зібрав багато наукового матеріалу, якого вистачило б на довгі роки дослідницької праці.

Після повернення викладав, від 1900 р. – професор у Лазаревському інституті східних мов, де вів курси арабської філології та історії мусульманського Сходу. Від 1915 р. редагував інститутський часопис «Труды по востоковедению» (36. випусків останнього видання містять 26 монографічних праць). Водночас від 1901 р. був секретарем Східної комісії Московського археологічного товариства і редактором її органу «Древности восточные», де також видрукував багато власних праць. Наукові зацікавлення молодого науковця вже в цей час надзвичайно різноманітні. Він написав фундаментальні праці з історії та літератури арабів, персів, турків та інших народів Близького та Середнього Сходу, історії мусульманства, історії семітських мов тощо, навчальні посібники з орієнталістики, нарешті, переважну більшість статей з питань Близького та Середнього Сходу в енциклопедіях Брокгауза і Ефрона та братів Гранат.

Досліди з славістики також були вельми різнобарвні. Зокрема, в україністиці вони охоплювали питання граматики, діалектології, правопису, літературознавства, фольклористики та етнографії. Визначальним явищем була праця «Украинская грамматика» (т.1 – 2, 1907 – 1908), де органічно поєднано теоретичний аналіз мовних явищ з історичним коментарем до фактів сучасної мови. Спільно з К. Михальчуком Агатангел Кримський розробив і видав «Програму для збирання особливостей малоруських говорів» (1910). У співавторстві з О.Шахматовим підготував працю «Нариси з історії української мови та хрестоматія з пам'ятників письменської староукраїнщини XI – XVIII ст.». Осібно стоять праці «Филология и погодинская гипотеза», «Древнекиевский говор» та ін» де Кримський виступив проти реанімації О.Соболевським поглядів М.Погодіна про те, нібито населення Київської Русі складали предки великоросів, а українці з'явилися тут після відходу останніх на північ, десь XV – XVI ст.

У художній творчості А.Кримського значне місце посідають східні мотиви, якими просякнуті збірки екзотичних подій «Пальмове гілля» (1901 р.), «Бейрутські оповідання», (1906 р.) тощо. Плідно працював він й в галузі художнього перекладу з арабської, перської,

турецької, англійської, французької, німецької та інших мов, а також переклав твори Т.Шевченка турецькою мовою [6, с. 849].

Двадцять дев'ятого січня 1918 р. до влади в Україні приходить П.Скоропадський. За період правління гетьмана Павла Скоропадського, вперше в Україні, був створений Кабінет Міністрів, який налагодив роботу усіх галузей господарства, припинивши хаос. Було прийнято більше 300 законопроектів: відкрилася Академія наук України, запрацювали два українські університети, 150 українських гімназій, тисячі початкових українських шкіл, мільйонними тиражами видавалися книги українською мовою [7, с. 16].

У вересні 1918 р. А.Кримський переїжджає із Москви до Києва, де бере активну участь у організації УАН. У першому Статуті Академії, підготовленого при активній участі А.Кримського, прийнятого Радою Міністрів і затвердженого гетьманом, наголошувалося: «...Українська Академія наук у Києві: а) намагається поширювати, поглиблювати і розповсюджувати наукові дисципліни, а разом і збагачувати їх новими відкриттями на користь людськості; б) пособлює об'єднанню та організуванню наукової праці на Вкраїні та допомагає витворенню дослідничих інститутів для всіх паростей людського знання; в) як найвища українська наукова національна установа, Академія, визнаючи українську національну культуру з її оруддям – українською мовою, ставить собі на меті, окрім загальнонаукових завдань, виучувати сучасне і минуле Вкраїни, української землі та народу».

Наказом Гетьмана від 14 листопада 1918 р. було призначено перших 12 академіків (по чотири на кожен із трьох її відділів), які після цього одержали право постійного добору дальних членів. Першим президентом академії Гетьман назвав академіка Володимира Вернадського, а він запропонував своїм колегам обрати на неодмінного секретаря Агатангела Юхимовича, що і було одногolosно схвалено таємним голосуванням на засіданні 14 листопада 1918 р. [8, с. 199].

Кримський – неодмінний, («непременный», як офіційно називалася ця посада) секретар АН України (1918-1928 рр.), голова історико-філологічного відділення Академії наук, директор Інституту української наукової мови (тепер Інститут мовознавства ім. О.О. Потебні НАН України), завідувач кафедри сходознавства Київського державного університету. Обирався до складу Київської міської Ради робітничих та червоноармійських депутатів, був членом ВУЦВК.

У 1918 – 1921 рр. А.Кримський очолював кафедру україністики, читав лекції з історії української мови, був професором всесвітньої історії Київського університету. Одночасно дослідник керував укладанням українського правопису. Перше видання цієї фундаментальної праці «Найголовніші правила українського правопису» вийшло в 1925 р. за його редакцією [9, с. 158].

Політики А.Кримський завжди уникав. Проте нові влади не могли не зважати на ученого зі світовим авторитетом. Перші роки його діяльності в Академії були особливо тяжкі. Влада в Україні постійно змінювалася, часто вони були ворожі концепції української науки. У житті А.Кримського траплялися і трагічні години. Так весною 1920 р., коли війська Юзефа Пілсудського увійшли до Києва, щойно обраний депутатом Київради академік лише дивом уникнув смерті: А.Кримський надав притулок у своїй квартирі більшовику Сергію Григоруку. Хтось доніс, і хоча під час обшуку втікача вже не було, А. Кримського звинуватили у ще важчому злочині: виданні підпільної газети (польською мовою) «Глас комуніста».

Заарештованого академіка привели у двір Академії і поставили біля стіни, вишикувавши навпроти розстрільну команду. На команду «три» мав пролунали залп, який могла зупинити лише названа розстрілюваним адреса підпільної редакції. І хоча, як свідчать документи, це було лише імітацією розстрілу, перенесений стрес мало не коштував йому повної втрати зору.

А.Кримський працював по 18 год. на добу. Але не так легко було творити науку у той час. Всі ті труднощі він старався перебороти, і часто з успіхом. Роки 1918 – 1929 були золотою добою української науки, а особливо з гуманітарних та суспільних наук. Це був період, коли книги з'являлися без цензури. Праці, які мали штамп «Дозволяється випустити в світ. Неодмінний Секретар Академії академік Аг. Кримський», викликали повне довір'я у науковців світу. Авторитет А.Кримського гарантував високий рівень.

На загальну думку дослідників історії АН України (період 1918-1928 рр.), з ім'ям А.Кримського пов'язана заслуга її збереження в складних матеріальних і політичних умовах. А. Кримський виявив неабиякий хист адміністратора та дипломата в стосунках з різними владами. Саме тому АН України окреслювали жартома не як Українську, а як «Кримську» [10, с. 67-68].

І хоча у травні 1928 р. члени Академії переобрали одноголосно А.Кримського неодмінним секретарем, але уряд не затвердив його на цій посаді, а наступного року він мусив залишити головування першим (історично – філологічним) відділом академії. Згодом були ліквідовані усі сходознавчі установи, виплекані А.Кримським, і нарешті, його гордість – історично-філологічний відділ Академії. У 1930 р. наступає його остання наукова сторінка АН України, бо тоді відібрали у нього керівництво аспірантами.

Тридцять років ХХ ст. були періодом, коли з ініціативи та за наполяганням Й.Сталіна в Україні почав здійснюватися планомірний погром інституцій національної науки і культури, створених у перші роки після національно-визвольної революції 1918–1920 рр. Інсценізувалися політичні процеси над інтелігенцією, найгучнішим і найбільш розрекламованим з яких був так званий процес СВУ – утвореної в кабінетах ГПУ «Спілки визволення України» (судилище провадилось у березні 1930 р. в Харківському оперному театрі, про який в народі говорили: «Опера СВУ, музика ГПУ» [11, с. 24].

У зв'язку з погіршенням стану здоров'я та посиленням бюрократизації та ідеологізації науки і освіти А.Кримський, якого публічно радянська влада звинуватила в націоналізмі, повністю відійшов від адміністративної та науково-організаційної діяльності, вів замкнений спосіб життя. Утративши і статус, і зарплату, проживав у Звенигородці. Тут він мав ошатний будинок, велику книгозбірню, а головне, – спокій. Жив з городу – одвічного рятівника – годувальника. Постійно нездужалось: зовсім упав і до того слабкий зір, стисло груди, не слухалися ноги. Думалося всяке: і роки, як-не-як скоро буде сімдесят, і задавлені хвороби, набуті в далеких світах; і неймовірна перевтома.

Лише 1937 р. опалу з А.Кримського було знято. Він почав працювати в Інституті мовознавства АН УРСР (від 1938 р. – зав. відділом української мови). Опрацював «Нарис балканського письменства», «Нарис абіссінської (ефіопської) літератури» проаналізував староперський географічний опис (манускрипт з особистої колекції), продовжував писати «Історію новоарабської літератури», знову став керувати аспірантами.

У січні 1941 р. радянська влада урочисто відзначила відразу три дати: 70-ліття з дня народження А.Кримського, 50-ліття його наукової та літературної творчості та 40-ліття професорської діяльності. Ювіляра відзначили званням «Заслуженого діяча науки» і орденом Трудового Червоного Прапора, в центральній пресі з'явилися хвалебні статті Павла Тичини і Максима Рильського, інших діячів науки і культури.

Тут буде логічним висловити хоча б декілька слів про суто людські характеристики та якості А.Кримського. Був він невисокого зросту, хворий на астму, мав серцеву недугу, слабкий зір, носив аж дві пари окулярів. Лице східного типу, голос слабкий, але приємний, ходив у скромному й поношеному одязі. Дуже цікавий співрозмовник, хоч часто-густо то був його монолог. У Києві жив на Малої Подільній вулиці, у старовинному будинку №13, на п'ятому поверсі. Будинок нині на мапі Києва не існує. Його квартира складалася з двох кімнат та кухні, усі стіни були максимально використані для полиць із книгами та для шаф, де знаходилися його колекції грамофонних платівок (А.Кримський був великим любителем і знавцем оперної музики) та поштових марок (він мав цінну філателістичну збірку часів революції та громадянської війни, зокрема різних українських урядів). У меншій із двох кімнат стояв на столі великий самовар (він любив міцний чорний чай). З огляду на сліпоту і неміч, у нього жив Василь Мірошніченко, який ще юнаком почав службу в академіка. Він вмів і скоро виконував всі доручення, і тому А.Кримський називав його «собачі ноги».

Академік жив дуже скромно, харчувався в академічній їдальні. Тут він дбайливо загортав шматок хліба, який видавали до обіду, і ніс додому. В останні роки він спілкувався переважно із сім'ями дочок М.Старицького – Людмилою Черняхівською та Оксаною Стешенко, сестрою Лесі Українки – Ольгою Косач – Кривенко та Наталією Полонською – Василенко. На літо він виїздив, як правило, до Звенигородки, де жила його сестра Маша та брат Юхим із сім'єю.

Півроку потому після гучного всенародного святкування 70-ліття ученого, якраз коли почалася війна з німцями, уже в липні 1941 р., його безпідставно заарештували. 19 липня цього року під обідню пору, біля будинку А.Кримського у Звенигородці зупинилася машина. З неї вийшли люди (двоє ще молодих, але міцно скроєних чоловіків) і попрямували в будинок академіка. Один з них виявився оперативним співробітником Звенигородського міжрайонного відділу НКДБ, другий – лейтенант держбезпеки з Києва. Він і зажадав, аби А.Кримський збирався в дорогу. Мовляв, є розпорядження уряду евакуювати Академію у Саратов. Того ж дня хворого академіка привезли в Київ, і вже в ніч на 20 липня заарештували, звинувативши

його у скоєнні злочинів, передбачених статтею 54, 10-11-ті частини Кримського кодексу Української РСР.

У постанові на арешт, складеній старшим оперуповноваженим другого відділу третього управління НКВС Української РСР сержантом Держбезпеки Секаревим, стверджувалося, що А.Кримський «...був ідеологом українських націоналістів і впродовж ряду років очолював антирадянське національне підпілля...За наявними даними, А.Кримський останнім часом активізував свою антирадянську націоналістичну діяльність, спрямовану на утворення самостійної буржуазної української держави, на відрив України від Радянського Союзу».

Почалися допити, але А.Кримський нічого не визнавав. Допити продовжилися і в Харкові, куди привезли заарештованого. Тут його ознайомили з офіційним звинуваченням, яке склав старший слідчий третього управління НКВС УРСР лейтенант Кокостиков. У ньому та ж сама провина: антирадянська націоналістична діяльність [3, с. 23].

Улітку 1941 р. у зв'язку з наближенням лінії фронту уряд УРСР вирішив евакуювати УАН в тил. В евакуаційні списки входили важливі, на думку влади, співробітники Академії. Потрапив до цих списків і А.Кримський. Як свідчить відомий історіограф УАН Н.Д. Полянська-Василенко, в липні 1941 р. в Академії без всякої потреби палили здані до друку рукописи, особові справи, документи, фотографії, мапи. Все це являло собою великий скарб, що загинув навіки. Така ж трагічна доля спіткала бібліотеки та музеї Києва. Наголосимо, всі ці втрати слід розглядати в широкому контексті ідеологічних засад політики репресивного сталінського режиму. Нагадаємо у зв'язку з цим, що з 1920 по 1941 рік тільки історична наука України втратила 185 талановитих дослідників [12, с. 77]. Одним із них був А.Кримський, який ще у 30 – ті роки ХХ ст. потрапив у м'ясорубку радянських чекістів [13, с.24].

Дослідники ще достеменно не дослідили, яким був шлях А.Кримського до Казахстану. У слідчій справі є лише довідка фельдшера про те, що «він перебуває в тюремній лікарні від дня прибуття...Немічність, дряхлість, виснаженість, загальна слабкість... Перебуває у повній свідомості. Поліпшення здоров'я немає. Хляне». Довідка датована 14 січня 1942 р. А 26 січня 1942 р. було складено акт про те, що цього дня сержант безпеки Сеткін, начальник банної частини лікар Ібрагімова та черговий фельдшер Нефьодов «оглянули труп ув'язненого Кустанайської загальної тюрми №7 НКВС Казахської РСР Кримського А.Ю., 72 роки, померлого 25 січня 1942 р. о 1 год.30 хв. дня... Хворий ув'язнений поступив з етапу 30 жовтня 1941 року із Харкова в дуже тяжкому стані виснаження та немічності організму, зі змінами в серцево-судинній системі... Хворий не міг ходити і вставати без сторонньої допомоги...[3, с. 22-23].

3 лютого 1942 р. справу проти Кримського А.Ю., який ні на одному допиті винним себе так і не визнав, було припинено – через смерть підслідного. Тут можна тільки повторити слова Івана Ілленка, який вивчав документи слідчої справи №148001: «Слід віддати належне Агатангелу Юхимовичу, який, незважаючи на похилий вік і недугу, знайшов у собі силу, вичерпав їх останній запас, але не піддався, не обмовив ні себе, ні товаришів, достойно доніс свій тяжкий хрест на Голгофу народної покари» [10, с. 70]. Похований А.Кримський у спільній тюремній могилі.

На початку деєсталінізації в 1953-1956 рр. в Українській РСР відбулися позитивні зміни. Були припинені ідеологічні кампанії проти інтелігенції, уповільнено процес русифікації, на керівні посади почали висувати місцеві кадри, в тому числі і в західних областях України. Після XX з'їзду КПРС активізувалася реабілітація жертв сталінських репресій.

Уже у листопаді 1956 р. Інститут мовознавства АН УРСР звернувся до прокуратури УРСР з проханням переглянути справу А.Кримського, у зв'язку з чим по справі КДБ при Раді міністрів УРСР була проведена додаткова перевірка. І лише 8 травня 1957 р. справу про А.Кримського КДБ при Раді міністрів УРСР було припинено за відсутністю складу злочину й академіка реабілітовано посмертно.

На реабілітацію ж його наукової спадщини українська та світова наукова спільнота не дочекалась і донині. За свідченням вчених, «творча спадщина А.Кримського в українській культурі за обсягом лише надрукованих творів поступається тільки спадщині Івана Франка». Та все це багатство недоступне широкому загалу [3, с. 22-23; 2, с. 16].

На превеликий жаль, для А.Кримського було мало уваги за життя, не збільшилося її і нині. Багато питань, які порушив він у наукових розвідках і художніх творах з україністики, наприклад, «серце... чом ти ніколи не можеш забути слів: українське та рідне?» І нині

.....
викликають неабияку повагу його читачів, тому що він був фанатичним поборником української ідеї.

Його численні праці з мов, літератури, релігій народів Близького та Середнього Сходу, монографії та навчальні посібники ще й сьогодні не втратили свого наукового значення, ними досі користуються студенти та науковці в багатьох країнах світу. Так ефіопи нині вчать свою мову за його книгами. Більше того, донині жодна серйозна наукова робота у світі, присвячена історії мусульманського Сходу, не обходиться без посилань на праці А.Кримського.

О.Пріцак – науковець світового масштабу, вимогливий і харизматичний педагог, аспірант А.Кримського – наголошував, що АН України залишається у великому боргу перед її першим Неодмінним Секретарем. У зв'язку з цим він ще у 1991 р. пропонував: щоб Академія підготувала і видала Повне зібрання літературних та наукових творів А.Кримського та його епістолярну спадщину; Академія повинна оголосити конкурс на написання фундаментальної документальної біографії А.Кримського [14, с. 9; с.25].

Ці пропозиції не зреалізовані і дотепер. Відомо, що відтворення історичної пам'яті – це є ще й європеїзація українського суспільства. Адже цінність кожного життя є одним із базових чинників «європейської ідеї».

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бурбан В. Майже забутий незбагнений Агатангел Кримський // Наука і суспільство. – 2006. – № 1 – 2. – С. 32 – 33.
2. Поліщук В. Агатангел Кримський став професором у 29 років // Голос України. – 2009 – 13 лютого. – С. 16.
3. Сорока М. Реабілітовано посмертно // Дивосвіт. – 2006. – №1. – С. 22 – 23.
4. Пріцак О. Агатангел Кримський // Київська старовина. – 1991. – № 1. – С. 11 – 26.
5. Кримський Агатангел Юхимович // Світова та вітчизняна етнодержавницька думка. У персоналіях. К. – Донецьк. – Донецщина. – 1997. – С. 124 – 128.
6. Кримський Агатангел Юхимович // Мала енциклопедія етнодержавознавства. – К.: Генеза. Довіра. – 1996. – С. 849 – 850.
7. Лесик А. Деякі уроки української революції // Українська газета плюс. – 2008. – 10 – 16 квітня. – С. 16.
8. Народження Української Академії наук // Історико-політичні уроки української державності. Енциклопедичний словник. – К. – Донецьк. – Донецщина. – 1998. – С. 195 – 202.
9. Пироженко Л. Агатангел Кримський // Директор школи. Україна. – 2005. – № 8 – 10. – С. 156 – 161.
10. Етнонаціональний розвиток України. Терміни, визначення, персоналії. К.: Інститут держави і права АН України. – 1993. – С. 66 – 70.
11. Дзюба І. Володіти можна своїм, любити можна інше // День. – 2010. – 5 – 6 березня. – С. 24.
12. Верба І.В. Н.Д. Полонська – Василенко: сторінки життєвого та творчого шляху // Український історичний журнал. – 1993. – № 7 – 8. – С. 70 – 84.
13. Кульчицький С. Колективний портрет української наукової еліти ХХ ст. // День. – 2010. – 19 – 20 березня. – С. 24.
14. Кульчицький С. Наші Ньютони та Галілеї // День. – 2010. – 19 – 20 березня. – С.24.; Пріцак О. Там само. – С. 11 – 26.

Пилипенко Л.В., Рященко Д.С. АГАФАНГЕЛ КРЫМСКИЙ: РЕАБИЛИТИРОВАННЫЙ ПОСМЕРТНО

В статье анализируется место и роль выдающегося ученого, трагического представителя украинской интеллектуальной истории Агафангела Ефимовича Крымского, его роль в образовании Академии наук Украины. Раскрыты основные этапы жизни известного историка, писателя и переводчика. Охарактеризованы научные достижения ученого востоковеда, его активная общественная деятельность.

Ключевые слова: Агафангел Крымский, востоковед, полиглот, Академия Наук Украины, реабилитация, научное наследие.

Pilipenko L.V. Rashenko D.S. AGATANGEL KRIMSKIY: REHABILITATED POSTHUMOUSLY

The place and a role of the outstanding scientist, the tragical representative of the Ukrainian intellectual history Agatangel Krimskiy, his role in the formation of Academy of sciences of Ukraine are analyzed in the article. The basic life stages of this wellknown historian, writer and translator are opened. Scientific achievements of the scientist- orientalist, his active public work are characterised.

Keywords: Agatangel Krimskiy, the orientalist, the polyglot, Academy of sciences of Ukraine, rehabilitation, a scientific heritage.

УДК: 314.82; 314.38 (477) »1926«

К.Є. Горбуров

**ДО ПИТАННЯ ПРО ЧИСЕЛЬНІСТЬ ПОЛЬСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ УСРР ЗА
ПЕРЕПИСОМ 1926 Р.**

У статті на підставі аналізу матеріалів Всесоюзного перепису населення 1926 р. подається авторська оцінка чисельності польського населення радянської України. Стверджується, що центральна й республіканська влада з політичною метою були зацікавлені у заниженні кількості поляків УСРР. Висловлено припущення, що їхня чисельність сягала приблизно 600 – 650 тис. осіб.

Ключові слова: всесоюзний перепис 1926 р., польське населення, «українці-католики».

Питання чисельності поляків радянської України упродовж 1920–1930-х років, зокрема матеріали «найкоректнішого» загальносоюзного перепису 1926 р., належать до найбільш контroversійних. Результати новітніх досліджень як вітчизняних, так і польських учених засвідчують, що як царська, так і більшовицька адміністрація українських теренів імперії Романових, а згодом і СРСР, були зацікавлені у применшенні чисельності місцевої польської людності. Серед кількох технологічних прийомів, які використовувалися з цією метою, було й використання питання «українців-католиків» задля фрагментаризації й, відповідно, зменшення чисельності поляків України [1-3].

Проблема «українців-католиків» не залишалася поза увагою більшовицької влади. 1925 р. було створено спеціальну комісію НКВС УСРР, до якої увійшли й представники інших зацікавлених відомств – ЦКНМ при ВУЦВК та трьох окрвиконкомів Поділля, де мешкала ця своєрідна категорія населення, – Кам'янець-Подільського, Могилів-Подільського й Проскурівського. Перед комісією Політбюро ЦК КП(б)У поставало наступне завдання: «Установление степени проведения в жизнь принципиальной линии по вопросу об украинцах-католиках на примере конкретных мероприятий, а также способов ликвидации недоразумений на этой почве» [4, арк. 13].

Згадані «непорозуміння», як вважав партійний центр, полягали у відсутності єдиного підходу до цієї проблеми з боку місцевих органів влади. В основу визначення національності мешканців Поділля в різних районах кладалися різні критерії: Ярмолинецький РВК поляками вважав лише уродженців Польщі; Бахматовецький РВК – тих, хто не володіє українською мовою; на противагу вищеназваним, Фельштинський РВК визначальною ознакою поряд з мовою вважав самосвідомість, розрізняючи ще й різні ступені національних рис у католицьких селах (Олешківці – суто польське село; Юридика Фельштинська – польське, але більш українізоване, Кудринці – напівполяки, оскільки населення розмовляє вдома українською, але категорично вимагає школи з польською мовою навчання; Климківці – українці-католики, тому що удома спілкуються виключно українською і в більшості своїй задовольняються українською ж школою) [5, с. 98-99].

Комісія констатувала «велику плутанину на місцях в національних і релігійних поняттях», навівши приклад з членом ВУЦВК Городинським, якого Купинський РВК охарактеризував так: «Член РВК тов. Городинський є національності української, але сам католик і гаразд владає католицькою (польською) мовою» [5, с. 99].

Подільський губвиконком ще до приїзду комісії НКВС інформував центр, що «больным и острым вопросом является вопрос о так называемых «украинцах-католиках». В этом вопросе на местах царит еще до сих пор полнейшая неразбериха. Оба понятия – принадлежность к религии

и национальность – смешиваются, и в результате получается целый ряд казусов, мешающих проведению учета польского населения. Надо учесть также еще то, что в пограничной полосе польское население до сих пор опасается признания принадлежности к польской национальности – результат советско-польской войны» [6, арк. 311].

Комісії НКВС теж довелося вказати у звіті, що «населення до цього часу боїться визнати себе польським». Але провина за це знову ж таки перекладалася лише на місцеві органи влади, які буцімто не розуміли щойно виробленої «принципової лінії партії» стосовно польської нацменшини та українців-католиків.

Отже, значна частина польського населення через переслідування після польсько-більшовицької війни 1920 р. намагалася видати себе за українців, що цілком відповідало інтересам антипольськи налаштованих місцевих органів влади. Мовою комісії НКВС така політика характеризувалася як «замазывание наличия среди католиков польского населения». Констатувалося, що на місцях зберігається тенденція до штучного зменшення чисельності поляків шляхом віднесення їх до українців: якщо 1924 р., згідно з офіційними даними, у Вінковецькому районі нараховувалося 3.716 поляків, то 1925 р. райвиконком вказав, що в районі немає жодного поляка. Керівництво Дунаєвського району офіційно зареєструвало поляками лише 190 місцевих мешканців, вказуючи, що той, хто народився в Україні, не може вважатися поляком. Селяни іронізували з подібної «аргументації», запитуючи районне начальство: «Чи не вважати в такому разі конем людину, якщо вона народилася у стайні?». Внаслідок зазначених підходів до питання про українців-католиків статистичні дані, зібрані різними організаціями, різко не збігалися. Так ЦСУ УСРР вказувало, що в Проскурівській окрузі 1924 р. мешкало близько 19 тис. поляків, а за даними окрбюро, нацменшин їх нараховувалося 32 тис. Число усіх католиків в окрузі перевищувало 100 тис. У Кам'янець-Подільській окрузі поляків нараховувалося: за даними ЦСУ – 6 тис., окрстатбюро – 25,5 тис., окрбюро нацменшин – понад 61 тис. У Могилів-Подільській окрузі теж виводилися різні дані: від 5-ти до майже 18 тис. [5, с. 100].

Пояснення цим разючим розбіжностям слід шукати зовсім не у помилках при математичному обчисленні, а насамперед у різних політичних підходах. Намагання центру перекласти на низові структури відповідальність за ігнорування наявності польської нацменшини навіть на той момент виглядало аж надто непереконливо. Місцева більшовицька адміністрація лише продовжувала виконувати звичні з часів війни 1920 р. антипольські настанови партійно-радянського керівництва. Нову «принципову лінію партії» щодо нацменшин, поєднану з політикою «українізації» українців, на місцях сприйняли неоднозначно, оскільки й інструкції щодо їхнього запровадження містили багато суперечностей. Зокрема, поєднання гасел толерування польської нацменшини із закликами до боротьби з полонізацією українського населення збивали з пантелику місцеве керівництво, яке звикло до прямолінійності й не було готове до кон'юктурного балансування на протилежних гранях національної політики.

Якщо раніше керівні кола загалом погоджувалися із ототожненням понять «католик» і «поляк», то інструкція ЦКНМ (серпень 1924 р.) засвідчувала докорінну зміну поглядів на цю проблему: «Проводя политику ополячивания своих прихожан, костел в своекорыстных целях достиг упрочения представления о равнозначности понятий «католик» и «поляк»; со смешиванием этих понятий губкомиссиям придется поэтому неоднократно встречаться». Цим було заявлено як про заперечення вірогідного критерію при визначенні національної належності громадян, так й про посилення жорсткості позиції влади щодо РКЦ. На католицьке духовенство покладалася провина не лише за полонізацію українців, але й гальмування процесів радянзації польської нацменшини [6, арк. 173].

Отже, спеціальна комісія НКВС УСРР за участю заступника голови Центральної комісії національних меншин при ВУЦВК й керівника «польської роботи» ЦКНМ Яна Саулевича [7-8], надіслана восени 1925 р. з Харкова на Поділля, ретельно перевірила стан роботи з «українцями-католиками» у Кам'янець-Подільській, Проскурівській, Могилів-Подільській округах й відзначила, що чимало членів райвиконкомів Подільського регіону плутали релігійні й національно-етнічні поняття, зараховуючи, приміром, усіх католиків до українців, повністю ігноруючи при цьому ступінь етнічної самосвідомості осіб з цієї етноконфесійної категорії [9, арк. 31; 8, с. 375-376]. Заслухавши звіт комісії, 25 січня 1926 р. Польбюро ЦК КП(б)У визнало, що питання «українців-католиків» на Поділлі є надзвичайно складним, оскільки місцеві органи влади назагал безпідставно звинувачують керівників польбюро у

насильницькій полонізації українського населення. Відтак фактично було дано дозвіл на організацію для «українців-католиків» нових польських шкіл [8, с. 376].

Питання про «українців-католиків» було одним з основних на 4-й Всеукраїнській конференції ЦК Польського бюро (червень 1926 р.). У звітній доповіді зауважувалося, що «українці-католики» – це асимільовані українці з низькою або розмитою самосвідомістю, які визначали власну етнічну належність за релігійною ознакою. Такою проголошувалася офіційна точка зору радянської адміністрації. Цікаво, що вона певною мірою збігалася з позицією царської влади. Радянським функціонерам пропонувалося позбутися адміністрування у роботі з «українцями-католиками», наполегливо проводити роз'яснювальну роботу, спрямовану на відновлення їхньої самоідентифікації. Місцевим компартійним та радянським функціонерам й працівникам народної освіти директивно пропонувалося лише у виняткових випадках відкривати польські школи для дітей «українців-католиків», а саме: коли цього наполегливо вимагатиме місцеве населення [9, арк. 31].

Чудово розуміючи недосконалість офіційної радянської статистики й зокрема свідомо заплутаний стан з обліком польської людності УСРР та її національною самоідентифікацією, Я. Саулевич прагнув максимального уточнення показників чисельності поляків республіки. Відповідаючи у квітні 1926 р. на запит апарату Уповноваженого Наркомату закордонних справ СРСР в УСРР щодо «утворення польських районів та окремих адміністративних одиниць на території УСРР», аби уможливити точне інформування «нашого представника у Польщі про стан польської меншості на Україні та для припинення різних провокаційних чуток, які розповсюджуються у Польщі нашими ворогами», він зауважував: «Усього польського населення в Україні, за даними ЦСУ за 1923 й 1924 р., 222.877, або 0,8 % до всього населення УССР. Ця цифра значно применшує дійсну кількість поляків, оскільки отримана з матеріалів того ще недавнього часу, коли польське населення, особливо по селах, приховувало свою національну належність, або коли більшу його частину зараховували до так званих українців-католиків. За відомостями (не цілком точними) округових бюро нацменшин при ОВК, поляків нараховується 410.368» [8, с. 364].

Як відомо, грудневий (1926 р.) перепис населення СРСР зафіксував в УСРР 449.553 особи польської національності. Попри те, що був це чи не найкоректніший перепис тоталітарної доби, однак і в ньому польська людність України була представлена не зовсім адекватно, що викликало численні нарікання [10, с.77]. Відтак 25 березня 1927 р. до всіх округових бюро національних меншин за підписом заступника голови ЦКНМ Я. Саулевича було надіслано обіжник такого змісту: «До польської газети «Серп» надходять кореспонденції, особливо з Поділля, зі скаргами на неправильності, що їх було допущено під час загального перепису людности (віднесення поляків до українців) [...]. З метою доведення до відомої Президії ВУЦВКу задля виправлення всіх хиб перепису в справі визначення національності та рідної мови, ЦКНМ пропонує Вам, не переводячи окремої кампанії, зібрати факти таких неправильностей під час перепису та надіслати їх до ЦКНМ.

Водночас, ЦКНМ пропонує Вам взяти участь в переведенні місцевими ОкрСтатБюро обслідування випадків таких неправильностей» [4, арк. 17].

Польські нацменпрацівники на Поділлі були найпершими серед тих, хто зафіксував некоректне обрахування поляків регіону. Так 14 травня 1927 р. під час Вінницької округової наради членів партії – поляків голова Польбюро Вінницького ОПК А. Григорович наголосив: «Перепис населення у частині виявлення польнаселення заплутав загальну картину. Є багато населених пунктів з польським населенням, але, згідно з переписом, там не значиться жодного поляка. Судячи з результатів перепису в українському масштабі, у Вінницькій окрузі повинно бути щонайменше 50 – 55.000 польнаселення, а перепис дає лише цифру 18.000 замість 27.000, що зазначена за даними перепису 1923 р. Повторного перепису робити не збираємося, але повинні поставити собі завданням виявлення польнаселення у повсякденній нашій роботі, оскільки виявлення бази є основою усієї нашої практичної роботи [...]» [11, арк. 7].

А. Григоровича підтримав й інший член Польбюро Єзіорський, який зауважив, що проведений перепис серйозно перешкоджає у роботі з польською людністю Поділля: «Проведений перепис, на жаль, не лише не допоміг нам [...], але, навпаки, заплутав, ускладнив питання, оскільки парторгани [...] ставляться до даного перепису з належною довірою, з цього роблять відповідні висновки, у той час, коли по цілій низці пунктів, заселених досить значними компактними масами польнаселення, дані перепису зазначають нуль у графі польнаселення. У цьому я мав можливість перекоонатися особисто під час шеститижневого перебування на

виборах Рад у Пиківському районі. Те саме підтверджують інші товариші по інших районах нашої округи [...]. З'ясовуються поступово великої політичної ваги ляпсуси, що їх припускаються у роботі низові органи. Наприклад, по м. Янову Пиківського району РВК й Сільрада нарахували [...] не більше, ніж 17–20 польських родин, виявилось у результаті, що там [...] є 56 родин польнаселення – 185 душ, в тому числі виборців – 123». Той же промовець переповів присутнім думку місцевого польського населення, у якого склалося враження, що «правами користуються усі національності, але на рівноправ'я польнаселення права не має [...]» [11, арк. 8-8зв.].

За наслідками верифікації результатів перепису були виявлені численні помилки й неточності в обліку людності у польських селах УСРР: *Кам'янецька округа*: с. Млаки – перепис не зафіксував жодного поляка, ревзія виявила 73,58 % поляків; с. Ксаверівка – відповідно 1,3 % й 81,25 %; с. Калатури – 41,3 % й 62,82 %; с. Рехтова – 24,06 % й 40,82 %; с. Гута Яцковецька – 41,3 % й 71,1 %; с. Липини – 54,67 % й 65,14 %; с. Янчини – 60,72 % й 62,4 %; с. Завадівка – усі поляки записані українцями. *Вінницька округа*: с. Терешпіль й хутори – 5 господарств, у дійсності 116 польських господарств; та ін. У примітці ЦКНМ до цієї ревзії зауважувалося, що у розпорядженні Комісії «й інші скарги щодо неправильного обрахунку польського населення» [12, с. 14].

Принаймні через півтора роки після перепису 1926 р. у звіті Польбюро при Тульчинському окрпарткомі КП(б)У містилася вже традиційна скарга на заниження у переписі чисельності місцевої польської людності: «Загальна кількість польнаселення по окрузі по загальній переписі лічиться 10 635, але є дійсно значно більше. Маються такі населені пункти, де лічиться 60–70 % поляків, а по переписі їх зовсім не лічиться [...]» [13, арк. 1]. Після верифікації результатів кількість польського населення у Тульчинській окрузі зросла на... 472 особи – до 11 107 [13, арк. 35].

Цікаво, що місцеві польбюро Поділля за наслідками перепису 1926 р. здійснили спробу (щоправда, безуспішну) перевірити сумлінність добровільних переписувачів з місцевого населення, які брали участь у статистичному обліку (в тому числі й за національністю) подолян. Так, наприклад, 16 травня 1927 р. Могилів-Подільське окрстатбюро інформувало округове Польбюро щодо «виникших деяких непорозумінь щодо п. 4 (національність – народність) особистої картки під час переведення перепису населення», надсилаючи при цьому відповіді «реєстраторів с. с. Качківки та Поповець, як тлумачились ними ці поняття». Зі свого боку, Окрстатбюро вважало, що зазначені тлумачення «цілком відповідають характеру інструкції ЦСУ України» [14, арк. 7].

У залучених «тлумаченнях» містилися наступні пояснення. Переписувач В. Козяровський (с. Попівці) 19 квітня 1927 р. стверджував: «На відношення Окрстатбюра в запитанні, коли переводився перепис населення 1926 р., де виникло непорозуміння пункту 4 (національність – народність) особистої картки, мною провадилось слідуєчих міркувань, котрими суворо притримувався інструкції й остаточно уявляв з тлумачення реєстріровавшого його народність, наприклад: коли постійно живущий в області України громадянин, як корений обиватель, володіючий українською мовою, місцевою, таких я зазначував тільки українцями; населення, котре несе віру католицьку, з них дехто володів польською мовою, до польської національності не входило й рахувалось, як українцями.

Поляками ж (в польські нації) зазначались ті, котрі, крім несення католицької віри, по народності є поляки, наприклад: Люблінськи, Варшавяк, Радомисль і т. ін., по народності стосувались до поляків [...]» [14, арк. 8].

Його анонімний (принаймні у документі) колега з с. Качківки Ямпільського району був набагато стриманіший у власній інформації від 10 травня 1927 р.: «У відповідь на запитання Ваше про заповнення п. 4 особистої картки по Всесоюзному перепису населення, повідомляю, що п. 4 (національність – народність) особистої картки заповнювалось згідно з відповідями громадян про належність до той чи іншої національності. Крім того, при заповненні цього пункту керувались інструкцією. Випадків таких, коли громадяне заявляли себе поляками, євреями та інше, а записувалось українцями, не було» [4, арк. 8].

З цих відповідей зрозуміло (принаймні з першої з них), що переписувачі свідомо/підсвідомо коригували дані перепису на користь українців.

У випадку наявності скарг населення й інформації зацікавлених осіб відбувалася перевірка й повторний перепис. За наслідками ревзії в УСРР у 48 населених пунктах (де порушення під час перепису були особливо брутальними) чисельність поляків зросла на 60 %, а

загалом по республіці – до 476 435 осіб [12, s.78]. Водночас, за оцінкою сучасних польських учених, реальна ж кількість поляків в УСРР станом на 1926 р. мала би бути значно вищою, коливаючись у межах 600 – 650 тис. осіб [15, s.72; 16, s.36].

Як показали подальші події, у найближчі роки питання щодо «українців-католиків» на Поділлі так і не було остаточно розв'язано, хоча й втратило гостроту, притаманну періоду 1924–1926 рр. Після організації розгалуженої мережі польських рад, шкіл, культурно-освітніх закладів та установ хвиля скарг та прохань громадян поступово вщухла. Діти «українців-католиків» вивчали польську мову і літературу у радянських навчальних закладах, де їм прищеплювали відданість марксизму-ленінізму-сталінізму й піддавали потужній та систематичній безбожницькій обробці. Відтак значна частина нової генерації з родин «українців-католиків» Поділля зростала індиферентною до етноконфесійних традицій й самоідентифікації власних батьків. Це цілком влаштовувало комуністичну владу.

Підсумовуючи, можемо стверджувати, що виявлені на сьогодні джерела дозволяють піддавати сумніву точність результатів «найкоректнішого» за часів СРСР перепису 1926 р. щодо польської людності УСРР. Усі офіційні результати перепису щодо поляків республіки не були ретельними. Виглядає цілком ймовірним припущення, що генеральна тенденція республіканської й місцевої влади у «польській ділянці» полягала у свідомому заниженні чисельності польської людності. Політична лінія й технічне забезпечення проведення перепису сприяли/заохочували до довільної інтерпретації під час визначення національної належності й нагадували звичні етноконфесійні маніпуляції часів Російської імперії. Певна хисткість національної ідентифікації окремих скупчень польської людності УСРР, що виникала з динамічних етнічних перетворень й традиційних побоювань часів царату, лише зміцнених за більшовицької адміністрації, публічно виявляти власну національну (польську) належність, робить неможливим стовідсотково коректне з'ясування кількості поляків республіки станом на 1926 р. Але цифра, наближена до 600 тис. осіб, видається нам більш вірогідною, аніж офіційні й відкориговані (лише по 48 населених пунктах) результати перепису.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Stroński H. *Ukraińcy-katolicy w latach dwudziestych* / H. Stroński // *Więź* (Warszawa). – 1993. – Nr. 8 (418). – S. 75–85.
2. Нестеренко В. «Українці-католики» на Поділлі (до історії проблеми) / В. А. Нестеренко // *Pamiętnik Kijowski*. – Kijów, 2004. – Т. VII: *Polacy na Podolu* / Pod red. H. Strońskiego. – S. 173–180.
3. Тітова Н. В. До проблеми «українців-католиків» на Поділлі у 1920–1930-х рр. / Н. В. Тітова // *Історія України: Маловідомі імена, події, факти: Збірник статей* / Ін-т історії України НАН України; Редкол.: П. Т. Тронько (відп. ред.) та ін. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2008. – Вип. 35 / Відп. за вип. Р. Ю. Подкур. – С. 66–86.
4. ЦДАВО України. – Ф. 413. – Оп. 1. – Спр. 156.
5. Рубльова Н. С. Політика радянської влади щодо Римо-католицької церкви в Україні, 20–30-ті рр. XX ст.: дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Рубльова Наталія Степанівна; [Ін-т історії України НАН України]. – К., 1999.
6. ЦДАВО України. – Ф. 413. – Оп. 1. – Спр. 17.
7. Рубльов О. С. Ян Саулевич (1897–1937): біографія «хрещеного батька» Мархлевського району у контексті репресій 1930-х років / О. С. Рубльов // *Історія України: Маловідомі імена, події, факти: Збірник статей* / Ін-т історії України НАН України; Редкол.: П. Т. Тронько (голов. ред.) та ін. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2007. – Вип. 34 / Відп. за вип. Р. Ю. Подкур. – С. 143–176.
8. Рубльов О. Ян Саулевич (1897–1937): від заступника голови Центральної комісії нацменшин при ВУЦВК до «польського шпигуна» / О. С. Рубльов // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 2008. – № 1/2 (30/31). – С. 348–414.
9. Державний архів Хмельницької обл. – Ф. П-458. – Оп. 1. – Спр. 59. (далі – ДАХМО);
10. Eberhardt P. *Przemiany narodowościowe na Ukrainie XX wieku*. – Warszawa: Biblioteka «Obozu», 1994.
11. Державний архів Вінницької обл. – Ф. П-29. – Оп. 1. – Спр. 350 (далі – ДАВО).
12. Костюшко И. И. Польское национальное меньшинство в СССР (1920-е годы) / И. И. Костюшко / [Ин-т славяноведения РАН; отв. ред. А. Ф. Носкова]. – М.: Ин-т славяноведения РАН, 2001.
13. ДАВО. – Ф. П-33. – Оп. 1. – Спр. 463.
14. ДАВО. – Ф. П-31. – Оп. 1. – Спр. 207.
15. Iwanow M. *Polacy w Związku Radzieckim w latach 1921–1939* / M. Iwanow; [Acta Universitatis Wratislaviensis № 1177. Nauki Polityczne, t. XLVI]. – Wrocław: Wyd-wo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1990.
16. Kupczak J. M. *Polacy na Ukrainie w latach 1921–1939* / J. M. Kupczak; [Acta Universitatis Wratislaviensis № 1656. Politologia, t. XII]. – Wrocław: Wyd-wo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1994.

Горбуров К.Е. К ВОПРОСУ О КОЛИЧЕСТВЕ ПОЛЬСКОГО НАСЕЛЕНИЯ УССР ПО ПЕРЕПИСИ 1926 Г.

В статье на основе анализа материалов Всесоюзной переписи населения 1926 г. дается авторская оценка количества польского населения советской Украины. Утверждается, что центральная и республиканская власть с политической целью были заинтересованы в приуменьшении количества поляков УССР. Высказано предположение, что их количество достигало приблизительно 600 – 650 тыс. чел.

Ключевые слова: *всесоюзная перепись 1926 г., польское население, «украинцы-католики».*

Gorburov K. E. THE AMOUNT OF POLISH PEOPLE IN THE USSR ACCORDING TO THE CENSUS OF 1926

This article is based on the materials of all-union census of 1926 and represents the authors opinion on the amount of Polish people in the Soviet Ukraine. The author claims that the central and republican authorities on political purpose were interested in underestimation of the amount of the Poles in the USSR. There was made an assumption that there were about 600–650 thousands of the Poles.

Key words: *all-union census of 1926, the Poles, «Ukrainian-catholics».*

УДК 323.1 (477) С-32

С.Ю. Сергієнко

ПРОЯВИ СПЕЦИФІКИ ПРОЦЕСУ УКРАЇНІЗАЦІЇ 1920 – 1930-Х РР. В ПАРТІЙНИХ ОРГАНІЗАЦІЯХ І ДЕРЖАВНИХ УСТАНОВАХ НА ДОНБАСІ

Розглянуті основні прояви специфіки процесу українізації 20-30-х рр. ХХ ст. в партійних організаціях і державних установах у Донбасі. Зроблений аналіз ставлення до цієї політики партійних функціонерів і державних службовців. Визначено, що втручання центральної більшовицької влади в культурні процеси в Україні безпосередньо впливало на процес українізації в Донбасі, підсилювало його специфіку. Автор доходить висновку, що українізація державних установ і партійних організацій КП(б)У в Донбасі фактично мала формальний характер.

Ключові слова: *Донбас, українізація, специфіка, партійні організації, державні установи, націоналізм.*

На сьогоднішні з теми коренізації 1920-30-х рр. видано чимало праць [1], але що стосується Донбасу, то лише окремі з них безпосередньо торкаються українізації в цьому промисловому регіоні [2], і вони недостатньо відображають процеси, які відбувалися в названій сфері. Метою даної статті є розгляд специфічних проявів українізації в партійному і державному апаратах у Донбасі. У зазначеній сфері прояви специфіки були найпомітніші. Саме державні службовці і партійні працівники в Донбасі дуже часто виявляли байдуже і навіть вороже ставлення до українізаційних процесів.

Вивчення досвіду українізації партійного і державного апарату в 1920–30-ті рр. допоможе розібратися в складних проблемах утвердження української культури в сучасному Донбасі, що, без сумніву, є актуальним.

Зазначимо, що після офіційного початку українізації в квітні 1923 р. зміни в цій справі відбувалися дуже повільно. У 1925 р. в матеріалах, що відносилися до Донбасу, зазначалося, що на українізацію до цього часу не звернено достатньої уваги [3, арк. 79], помітним було халатне ставлення відділів виконкомів до українізації радянського апарату [4, арк. 42]. Подібна ситуація спостерігалася не тільки в Донбасі, а і в деяких інших регіонах України. Наприклад, підкомісія з українізації держапарату зазначала, що в низці округів Харківщини та Одещини українізація має формальний характер [5, с. 50], на Чернігівщині на початку 1925 р. значна частина службовців, які скінчили курси української мови і могли вести діловодство українською, вели його російською мовою [6, с. 138]. Але все ж таки Донбас вирізнявся серед регіонів України. Так у 1925 р. по окремих регіонах і містах республіки українізація держустанов становила: на Волині – 68%, у Києві – 75%, на Поділлі – 80,7%, у Полтаві – 48,5%, у Катеринославі – 38%, у Чернігові – 33,5%, в Одесі – 29%, у Харкові – 20,5%, а в Донбасі лише

19,7% [7, арк. 69]. Ці дані засвідчують, що українізація держустанов Донбасу йшла дуже повільно, незважаючи на те що більшість населення регіону складали українці. Навіть в Одесі, де значно переважали росіяни і євреї (на 1 січня 1926 р. українців нараховувалося лише 6,64%), держустанови були українізовані краще.

Що ж стосується партійних організацій КП(б)У, то, згідно із статистичними даними за 1926 р., відсоток українців по окремих окружних партійних організаціях істотно відрізнявся, інтенсивність зростання чисельності українців у них теж не була однаковою. Так у Луганському окрузі на 1 липня 1925 р. в парторганізації нараховувалося 2433 українці, а на 1 січня 1926 р. їх кількість збільшилася до 2753 осіб, але у відсотковому відношенні збільшення не відбулося – 23% в першому і другому випадках. В Артемівському окрузі кількість українців у цей же період збільшилася з 4481 до 5738 осіб і, відповідно, з 41,3% до 44,1%. Старобільська партійна організація нараховувала у своїх лавах на 1 липня 1925 р. 505 українців, на 1 січня 1926 р. їх кількість збільшилася до 668 осіб, у відсотках – 68,5% і 74,1% відповідно. У Сталінському окрузі за цей період відбулося кількісне збільшення з 4372 до 4952 осіб, але у відсотковому відношенні спостерігалось незначне зменшення кількості українців з 33,5% до 33%. Порівняно з іншими округами України, найменший зріст кількості українців у відсотковому відношенні спостерігався в Луганському і Сталінському округах. Винятком можна вважати лише Автономну Молдавську Соціалістичну Радянську Республіку, де українці в 1925 р. в партії складали 29,3%, а на початок 1926 р. – 28,4% [8, арк. 66 – 67].

Дані 1926 р. свідчать, що в округах Донбасу відсоток українців, які були в партії, значно відрізнявся від відсоткової кількості українського населення. У Луганському окрузі в партії нараховувалося 23% українців, а серед населення 53,3%; в Сталінському окрузі 33% і 67,1%; в Артемівському – 44,1% і 79,8%; в Старобільському – 74,1% і 91,8% відповідно. Тут зазначимо, що за цими показниками округи Донбасу не були на останньому місці. Наприклад, різниця між кількістю українців серед населення і українськими представниками партійного апарату Київського округу складала 38,2%, Катеринославського – 43,7%. Знову ж таки слід назвати Одеський округ, де серед населення нараховувалося 29,4% українців, а в партії 22,2%. У групі представлених округів це був найкращий показник [8, арк. 68-69].

В архівних матеріалах можна знайти дані про те, як члени Комуністичної партії України володіли мовою корінного населення. Ці відомості також датуються січнем 1926 р. Серед 28 округів, які були представлені, 3 належали до Донбасу: Сталінський, Артемівський та Луганський. З 15323 комуністів Сталінського округу 928 або 6,1% володіли українською мовою; з 13029 комуністів Артемівського округу знали українську мову 783, що також складало 6,1%. Гірші справи були в Луганському окрузі, де з 12005 комуністів українською мовою володіли 63 або 0,5%. Загалом же серед представлених округів України відсоток комуністів, які володіли українською, складав 20,7% [8, арк. 72]. Отже, незважаючи на те що серед комуністів Донбасу було чимало українців, відсоток тих, що володіли українською мовою, був дуже незначним.

Випадки негативного ставлення партійців до українізації в 1920-ті рр. у Донбасі (Артемівський округ) були описані в листі, який був адресований культвідділу Всеукраїнської ради професійних спілок (ВУРПС). Автор листа причину гальмування українізації бачить в тому, що на цій культурній ділянці були певні шкідники, які свідомо чи несвідомо заважали цьому процесу. Він наводив приклад, коли на пленумі завкому культсекретар читав українською мовою протоколи культкомісії, а комуніст, член завкому, висловлюючи свій протест проти вживання української мови, заявив: «Брось бузить, говори по-нашому». Крім гучного голосу, член завкому мав в кишені ще й партійний квиток, тому це не могло не вплинути на деяких його товаришів по партії, які його підтримали, а непартійні члени пленуму теж потягнулися за начальством. Другий схожий випадок стався на зборах робкорів. Один робкор висловлювався українською мовою, і це не сподобалося голові редколегії, який заявив йому: «Не бузи, говори, як следует» [9, с. 135]. Подібних прикладів можна навести чимало. Вони показують, як певна частина партійців та посадовців, користуючись своїм становищем, фактично гальмували процес українізації у Донбасі.

На початок 1930-х рр. ситуація з українізацією в Донбасі, незважаючи на певні успіхи, істотно не змінилася. Як і раніше, спостерігалось байдуже ставлення з боку різних організацій. Так архівний матеріал свідчить, що один із секретарів осередку ЛКСМ в Донбасі, за національністю українець, який добре володів українською, але розмовляти нею не бажав і принципово говорив російською, хоч володів нею погано [10, арк. 11]. Подібні приклади не

були винятком. Враховуючи те, що на комсомольські посади висувалися молоді люди, які мали хороший «політичний нюх», можна говорити про те, що українізація в Донбасі не сприймалася серйозно комсомольським активом, тобто кадрами, які готувалися як резерв на зміну діючого керівництва.

Зазначимо, що центральна більшовицька влада, починаючи з другої половини 1920-х років, поступово встановлювала тотальний контроль у всіх сферах життєдіяльності суспільства, в тому числі і в галузі культури, а вже на початку 1930-х років цей контроль став абсолютним. Це безпосередньо впливало на українізаційні процеси в Донбасі, підсилювало їх специфіку.

Після того як в 1933 р. центральна більшовицька влада оголосила український націоналізм основною загрозою, стався різкий поворот у національній політиці. Скорочувалася кількість українських шкіл, з бібліотек вилучалися видатні твори української науки і літератури, музейним працівникам заборонили «ідеалізувати» історію козаччини. Влада при кожній нагоді знущала з «націоналістичної теорії про самотність України» [11, с. 367]. Що ж стосується Донбасу, то слід нагадати один цікавий момент: 5 грудня 1922 р. VI губернський з'їзд Рад Донбасу прийняв резолюцію, яка схвалювала наміри створити СРСР. Вже тоді в ній зазначалося, що пролетарський Донбас ніколи не піддавався націоналістичним ухилам [12, с. 231]. Цей приклад показує, що на боротьбу з «націоналізмом» Донбас налаштовувався більшовиками з самого початку. Часом антиукраїнські думки висловлювались досить відверто. Так у 1927 р. на XII окружному з'їзді Рад у Луганську один з учасників з приводу українізації заявив: «Я не націоналіст чи патріот України, але якщо наш керуючий апарат не розмовляє українською, то нам це тим паче простимо. Вони самі не розмовляють українською і не наполягають на проведенні українізації» [13, арк.276]. Отже, з одного боку, ця людина констатувала той факт, що керівники високого рівня не приділяли уваги українізації, а з іншого, – вона показувала своє байдуже ставлення до України, і це не отримало засудження присутніх. У цьому також виражалася специфіка Донбасу.

Фактично процес українізації різко зупинив голодомор 1932 – 1933 рр. Унаслідок цієї трагедії основний носій української культури – селянство – було зломлене, національна інтелігенція залякана репресіями, загравання з «націоналами» можна було згортати. Як зазначає історик С.Калитко, одним із наслідків голодомору було бажання «втекти із села, позбутися ознак, що вказують на селянське походження, насамперед української мови» [14, с. 448].

Підкреслимо, що в 1934-1937 рр. було видано чимало постанов про посилення саме «більшовицької українізації», але фактично українізація, особливо в Донбасі, пішла на спад. Навіть ті успіхи, які були досягнуті в цій сфері раніше, почали втрачатися. Під час обслідування Сталінської міськради виявилось, що раніше вона свою роботу вела переважно українською мовою, «але, починаючи з 1933 р., в зв'язку з загальним послабленням українізації в парторганізації вся робота в 1934-35 р. переводиться російською мовою» [15, арк. 70]. Заступник голови Сталінської міськради зазначав у 1935 р., що коли знову почали братися за українізацію, виявилось, що весь технічний апарат міськради української мови не знає. Не краще йшли справи і в інших районах Донбасу [15, арк. 70]. Судячи з інших матеріалів, можна зробити висновок, що фрази про посилення українізації були фальшивими, не відповідали дійсності, а віддзеркалювали інерцію коренізаційних процесів. Зміни, які відбувалися в національній політиці в 1930-ті рр., негативно вплинули на стан українізації в Донбасі.

Отже, аналізуючи процес українізації в Донбасі у 1920-30-ті рр., можна зробити висновок, що серед партійного керівництва і державних службовців регіону українізація, м'яко кажучи, не викликала ентузіазму. В основному вона проводилася формально. Часто з боку партійних функціонерів і державних чиновників спостерігалось байдуже, а іноді навіть і вороже ставлення до цього процесу. Таке ставлення мало негативний вплив на хід проведення національної політики в Донбасі, тому що саме від дій керівників залежала ефективність процесу українізації в різних сферах життєдіяльності регіону.

Відзначимо, що партійні організації КП(б)У в Донбасі апіорі не могли бути українізовані. Українізація була тільки гримом, який приховував великодержавну сутність більшовицької політики в регіоні, а КП(б)У, яка була лише складовою ВКП(б), не могла протистояти впливам центру, який диктував свої інтереси. У сфері цих інтересів Донбас займав особливе місце: він повинен був бути цілком під контролем проводу СРСР, а справжня українізація могла цьому завадити. Цей фактор був визначальним у специфіці проведення національної політики в регіоні.

Подальший процес дослідження проблеми вимагає розгляду проявів специфічних сторін процесу українізації в промислових колективах, у сфері освіти та культури Донбасу.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Лозицький В.С. Політика українізації в 20 – 30-х роках: історія, проблеми, уроки // Український історичний журнал. – 1989. – № 3. – С. 46 – 55; «Українізація» 1920 – 30-х років: передумови, здобутки, уроки / за ред. В.А. Смолія. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2003. – 392 с.; Нечипоренко З.В. Партиїно-директивна основа національної політики та концептуально-теоретичні засади коренізації (українізації) в УРСР // Історичні записки Східноукраїнського національного університету ім. В.Даля. – Луганськ. – 2005. – Випуск 5. – С. 61 – 73 та ін.
2. Анпілогова Т.Ю. Українізація Донбасу 20-х рр. XX ст.: особливості й проблеми впровадження // Вісник Луганського національного педагогічного університету ім. Т.Шевченка. – 2008. – № 15. – С.130 – 137; Дьоміна Л.І. Особливості проведення політики українізації на Луганщині в 20 – 30-ті рр. XX ст. / Краєзнавчі записки. Збірник наукових статей. – Луганськ, 2008. – Випуск IV. – С. 338 – 345; Сергієнко С.Ю. Зміни в політиці українізації в другій половині 20-х – на початку 30-х років XX століття та їх прояви у Донбасі // Історичні записки Східноукраїнського національного університету ім. В.Даля. Луганськ. – 2009. – Випуск 23. Частина 1. – С.185 – 191 та ін.
3. Державний архів Луганської області (ДАЛО). – Ф. П-101. – Оп.1. – Спр.109. – 142 арк.
4. ДАЛО. – Ф. Р-243. – Оп.1. – Спр.318. – 128 арк.
5. «Українізація» 1920-30-х років: передумови, здобутки, уроки. / за ред. В.А. Смолія. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2003. – 392с.
6. Литвин В.М. Україна: міжвоєнна доба (1921 – 1938 рр.). – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 2003. – 512 с.
7. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України). – Ф.1. – Оп.20 – Спр. 1977. – 201 арк.
8. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20 – Спр. 2250. – 201 арк.
9. Анпілогова Т.Ю. Українізація Донбасу 20-х рр. XX ст.: особливості й проблеми впровадження // Вісник Луганського національного педагогічного університету ім. Т.Шевченка. – 2008. – № 15. – С.130 – 137.
10. Державний архів Донецької області (ДАДО). – Ф.19. – Оп.1 – Спр.185. – 45 арк.
11. Субтельний Орест. Україна: історія. – К.: «Либідь», 1991. – 512 с.
12. История рабочих Донбасса. – Т.1. – К.: «Наукова думка», 1981. – 328 с.
13. ДАЛО. – Ф. Р-243. – Оп.1. – Спр. 432. – 324 арк.
14. С.Калитко. Голодомор 1932 – 1933 років на східному Поділлі в історико-краєзнавчих публікаціях. // II Міжнародний конгрес українських істориків «Українська історична наука на сучасному етапі розвитку». Доповіді та повідомлення. – Кам'янець-Подільський; Київ; Нью-Йорк; Острогов: Вид-во НаУОА, 2005. – Т.1. – 480 с.
15. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20 – Спр. 6634. – 133 арк.

Сергієнко С.Е. ПРОЯВЛЕНИЯ СПЕЦИФИКИ ПРОЦЕССА УКРАИНИЗАЦИИ 1920 – 1930-Х ГГ. В ПАРТИЙНЫХ ОРГАНИЗАЦИЯХ И ГОСУДАРСТВЕННЫХ УЧРЕЖДЕНИЯХ В ДОНБАССЕ

Рассмотрены основные проявления специфики процесса украинизации 20 – 30-х гг. XX ст. в партийных организациях и государственных учреждениях в Донбассе. Сделан анализ отношения к этому процессу представителей партийной и государственной власти, приводятся соответствующие примеры. Определено, что вмешательство центральной большевистской власти в культурные процессы в Украине усиливало специфику украинизации в Донбассе. Автор подчеркивает, что украинизация государственных учреждений и партийных организаций КП(б)У в Донбассе фактически носила формальный характер.

Ключевые слова: Донбасс, украинизация, специфика, партийные организации, государственные учреждения, национализм.

Sergienko S.E. THE SIGNS OF THE SPECIFIC CHARACTER OF THE UKRAINIZATION PROCESS OF 1920 – 1930S IN PARTY ORGANIZATIONS AND STATE ESTABLISHMENTS IN DONBAS

The main signs of the specific character of the Ukrainization process of 1920 – 1930s in party organizations and state establishments in Donbas were examined. The analysis of attitude to this process from the side of party and state representatives was made, appropriate examples were given. It was defined that interference of Central Bolshevik power in the cultural processes in Ukraine

reinforced the specific character of the Ukrainization process in Donbas. The author emphasizes that the Ukrainization process of state establishments and party organizations of CP(b)U (Communist Party of Bolsheviks of Ukraine) had actually the formal character.

Key words: Donbas, Ukrainization, specific, party organizations, state establishments, nationalism.

УДК 930.85(477)»19»371

І.І. Ніколіна, О.М.Вознюк

РЕАЛІЗАЦІЯ ПРИНЦИПУ ПОЛІТЕХНІЗМУ В ЗАГАЛЬНООСВІТНІЙ ШКОЛІ УКРАЇНИ НАПРИКІНЦІ 20-Х – НА ПОЧАТКУ 30-Х РР. ХХ СТ.

У статті проаналізовано політику владних структур щодо вирішення проблем по запровадженню політехнізації навчання і висвітлено особливості становлення та динаміка росту відповідної мережі шкіл в Україні наприкінці 20-х – на початку 30-х рр. ХХ ст.

Ключові слова: Українська СРР, політехнічна загальноосвітня школа, концепція та модель освіти.

До шляхів реформування шкільної освіти України наприкінці 20-х – на початку 30-х рр. ХХ ст. належать також політехнізація школи. У зв'язку із швидкими темпами розвитку промисловості виявився дефіцит у кваліфікованій робочій силі, зростала тенденція до скорочення терміну навчання навіть у тих типах профшкіл, де теоретичне навчання тісно пов'язувалося з виробничим. Це ніякою мірою не означало розриву з єдиною трудовою школою, навпаки, ці два типи шкіл становили єдину шкільну систему. Політехнічна школа ставала ланкою, яка поєднувала між собою початкову освіту й систему профосвіти. Вона, по суті, являла собою різні типи навчальних закладів: школи колгоспної молоді, фабрично-заводські семирічки.

Актуальність даної теми полягає в тому, що на сучасному етапі, в умовах реформування аграрного сектора, держава повинна реалізовувати принцип політехнізму, використовуючи позитивні риси досвіду 1920-х – початку 1930-х рр., визначити основне призначення сільської школи поряд з наданням повноцінної освіти прищеплювати готовність молоді займатися сільським господарством, що має відбуватися через введення відповідних профілюючих предметів. Це стосується і міських загальноосвітніх шкіл.

Для вивчення вказаної проблеми важливе значення мають праці 1920-х рр., у яких велась дискусія про необхідність ранньої професіоналізації підростаючого покоління і ліквідації старших класів шкіл [1, 6, 14, 20]. На сучасному ж етапі ґрунтовні дослідження з даної проблематики належать В. Липинському [8], с. Мазуренкові [3], в яких аналізуються причини запровадження політехнізації та її вплив на розвиток загальноосвітніх закладів.

Завдання цієї статті – висвітлити особливості впровадження ідеї політехнізації загальноосвітньої школи в межах УСРР у 1920-початку 1930-х рр.

Сутність політехнічного навчання, як одного з основних теоретичних положень правлячої партії, полягала не лише в ознайомленні школярів із географією розміщення джерел сировини, корисних копалин, основними галузями виробництва, засадами його організації, а й у прищепленні їм виробничих навичок поведінки з найпростішими знаряддями праці. Ідея політехнічного навчання знайшла своє відображення у програмі комуністичної партії, затвердженій VIII з'їздом РКП(б) у 1919 р. Так політехнічна школа повинна була «давати цілком досвідченого своєї справи майстра ...столяра, тесляра, слюсара і т. інше., але водночас цей ремісник мусить мати певні загальноосвітні знання, мінімум основ ось таких і таких наук...» [1, с. 21].

На початку 20-х років ХХ ст. ідея політехнічного навчання в освітній системі України в життя не впроваджувалася, оскільки українські освітяни пропонували принцип монотехнізму в розбудові школи, тобто надання знань з однієї професії. Лише на X з'їзді КП(б)У, який відбувся наприкінці 1927 р., після неодноразових дискусій з представниками союзних директивних органів, М. Скрипник визнав, що дітям у школі необхідно давати знання з основ наук у поєднанні з практикою: «Політехнізація школи, – стверджував він, – це є ознайомлення в теорії і на практиці з усіма важливими галузями виробництва, придбання навичок, оволодіння всіма

важливими найрізноманітнішими знаряддями й інструментами» [2, с. 37].

У вересні 1930 р. відбувся I Всеукраїнський з'їзд політехнізації. На ньому було визнано політехнізм як основну ознаку радянської школи [3, с. 48]. Так у резолюції XII Всеукраїнського з'їзду Рад «Про загальне навчання і політехнізацію школи» від 4 березня 1931 р. було вирішено закінчити цілковиту реорганізацію усіх 7-річних шкіл на ФЗС і ШКМ та протягом 1931–32 н. р. забезпечити зв'язок цих шкіл з виробництвом. Господарські органи, підприємства, колгоспи і радгоспи зобов'язувались брати активну участь у політехнізації школи [4, с. 127, 128].

Відповідно до постанов ЦК ВКП (б) від 5 вересня 1931 р. та 25 серпня 1932 р. укладалися угоди між заводами, фабриками, з одного боку, та ФЗС, з іншого. Відповідну угоду, наприклад, було підписано між однією з Павлоградських ФЗС та Олійзаводом [5, арк. 143 – 146]. Такі договори укладалися повсюдно.

У матеріалах до конференції за програмами ФЗС у квітні 1930 р. підкреслювалось, що завод, при якому знаходиться ФЗС, мав стати тією базою, де розгорталася б практична робота учнів. Водночас учні мали допомагати заводу чи фабриці у виконанні промфінплану й п'ятирічного плану. Політехнічна праця вводилась у ФЗС з першого року навчання. Спочатку як теоретичне ознайомлення з основними елементами техніки, елементарними прийомами обробітку матеріалів. У старших групах вводився практичний цикл політехнічних знань, умінь і навичок, які розвивалися по можливості на виробництві [5, арк. 9, 10].

Сільські школи прикріплювалися до колгоспів, а міські – до промислових підприємств. Мали місце випадки прикріплення учнів міських шкіл до «колективних господарств», для того щоб забезпечити «зв'язок міста й села». Тоді важливим елементом педагогічного процесу ставало «виробниче оточення», у «пролетарській атмосфері» якого учні школи мали формуватися та здобувати політехнічну освіту. В одній із статей М. Скрипник так охарактеризував цей процес: «Візьмемо Знам'янське, там в депо учнями проводиться виробнича практика. Але в чому полягає ця виробнича практика? А в тому, що учні паклею витирають паротяги... Учні ШКМ перевантажені фізичною працею» [6, с. 20]. Не зайвим тут буде приклад, поданий С. Сірополком: «10 учнів з Київської 33-ьої трудової школи були прикріплені до свинарника, – «вони готували корм для свиней, приносили помий з таборової кухні, стежили за охайністю в свинарнику» [2, с. 38]. Хоча дані «перекручення» заборонялися НКО в листі від 3 листопада 1932 р. до всіх обласних та районних відділів народної освіти, до всіх завідуючих шкіл «Про категоричну заборону використовувати дітей як робочу силу» [7, с. 78].

Використання дитячої праці в навчально-виробничому процесі не приховувалось. Зокрема, в листі НКО «Про організацію пришкольніх господарств» (листопад 1932 р.) чітко зазначалось, що «роботи в шкільному господарстві виконують: а) учні школи...» [8, с. 210].

Як основні заходи, що забезпечували політехнізацію школи в УСРР, Колегія НКО від 3 квітня 1930 р. запропонувала прискорити створення ФЗС і зробити її до 1930–31 н.р. масовою школою у фабрично-заводських районах. Для розвитку середньої освіти на селі, відповідно до прийнятої Колегією НКО постанови про ШКМ від 5 лютого 1930 р., ці заклади мали створюватись як через організацію нової мережі, так і шляхом реорганізації всіх сільських семирічок в масову школу, яка готувала б на широкій політехнічній базі кадри масової кваліфікації. Передбачалося створити новий тип міської семирічки – школи комунальної семирічки, що мали своєю виробничою базою такі комунальні заклади, як водопровід, електростанція, автомайстерня [5, арк. 3].

Однак, на місцях ця робота організовувалася недостатньо. Більшість керівників обмежувалися лише тим, що на шкільних радах заслуховували інформації про перехід на новий тип навчання [5, арк. 129].

Упровадження ідей політехнізму в загальноосвітніх навчальних закладах супроводжувалося запровадженням виробничого навчання на базі шкільних майстерень. Зазначимо, що в 20-х – на початку 30-х років XX ст. щодо його організації існували дві діаметрально протилежні думки. Прихильники однієї вважали організацію майстерень заходом непотрібним, адже, на їхню думку, в майстернях учні здобували лише ремісницькі навички. Прихильники іншої – підтримували їх організацію по причині більш розвиненої мережі шкіл в порівнянні з заводами і фабриками, радгоспами, де учні проходили б виробничу практику [1, с. 24]. Однак майстерень у школах було надзвичайно мало. Це відзначав заступник наркома освіти О. Карпеко: «візьмемо Мархлевський район, там 71 школа, з них 11–семирічок, і всього на всього в цілому районі – лише 2 школи, що мають майстерні. Це біля 3%» [9, с. 37].

Крім того, навіть у наявних шкільних майстернях не було елементарного обладнання. Діти змушені були приносити його з дому.

Однак це не заважало НКО складати плани організації виробничого навчання. Зокрема, в одному з них, датованому 1932 р. на місцеві відділи освіти та загальноосвітні школи покладалося завдання: «...забезпечити виробниче навчання на підприємствах та по майстернях не менше 90% учнів II концентру ФЗС, а в колгоспах і по майстернях не менше 70% учнів II концентру ШКМ, забезпечити працю в робочих кімнатах не менш 50% учнів I конц. по містах і промрайонах та 30% по селах». При цьому потрібно було «забезпечити майстернями й робочими кімнатами 100% шкіл по містах і промрайонах, не менш 75% шкіл II концентру і 50 % шкіл I концентру в сільській місцевостях, механізувати не менш 50% загальної кількості шкільних майстерень» [10, с. 2]. Школи у свою чергу зобов'язувалися звітувати про виконання таких планів, хоча насправді виробниче навчання зводилося до прибирання учнями шкільних приміщень та дворів [11, арк. 79].

О. Карпеко, висвітлюючи стан виробничого навчання, зазначав: «...по Христинівському району на 18 семирічок є 7 фізико-хімічних і фізичних кабінетів. Значить 11 семирічок фізику й хімію вивчають за допомогою крейди із слів учителя. По Новоград-Волинському району на 16 семирічок є лише два таких кабінети, а 14 семирічок їх не мають» [9, с. 37].

Справа реорганізації семирічних трудових шкіл в ФЗС і ШКМ з утворенням при них майстерень ускладнювалася відсутністю потрібних коштів. Тому Колегія НКО на засіданні 30 грудня 1929 р. ухвалила створити центральний фонд організації майстерень при ФЗС та ШКМ. Джерелами поповнення фонду мали стати щорічні асигнування з державного бюджету за окремим визначенням РНК, відрахування від плати за навчання у семирічних школах і комітетів сприяння школі в розмірі 5% від цих надходжень [5, 136, 136 зв.].

Проте цих коштів було недостатньо. Про це свідчили матеріали перевірки низки областей у грудні 1931 р. Так у м. Харкові до постанови ЦК ВКП(б) від 5 вересня 1931 р. шкільних майстерень було 57, а після проголошення їх кількість збільшилася на одну. На грудень 1931 р. з 80 шкіл, 22 – не мали власних майстерень. До цієї постанови 60 шкіл м. Харкова мали робочі кімнати, а у приміській смузі – 12 шкіл. Після постанови в цьому місті було організовано 3 робочі кімнати, в приміській смузі – жодної. Отже, відділ народної освіти був неспроможний забезпечити створення сітки майстерень та робочих кімнат, хоча була проведена попередня робота з укладення угод між школами та підприємствами. Причиною цього була відсутність матеріальних ресурсів підприємств для налагодження політехнізації. У них не було зайвих верстатів, інструментів та матеріалів [12, арк. 2, 7]. Як свідчила періодична преса 30-х рр. XX ст., загалом ставлення до політехнізації з боку підприємств було байдужим [13, арк. 27].

НКО УСРР у листі в ЦК ВКП(б) про хід здійснення програми загального навчання в Україні в 1931 р. констатував, що в Україні більше 75% семирічок прикріплені до підприємств, колгоспів і радгоспів та реорганізовані за типом ФЗС і ШКМ [., арк. 14]. Проте при вибіркового їх обстеженні 65 районів в 1932 – 33 н. р. було виявлено, що якість устаткування фізичних, хімічних, агробіологічних кабінетів, майстерень і земельно-дослідних ділянок лише на 50% задовольняла вимоги до їхньої експлуатації [11, арк. 6 зв.].

Для втілення в життя ідей політехнізму в республіці проводилися заходи із пошуку коштів для комплектування кабінетів та майстерень обладнанням. Так за допомогою громадських та молодіжних організацій протягом 1929 – 1930 рр. організовувалися комсомольські суботники в різних округах УСРР, кошти, зібрані під час їх проведення, витрачалися на цю мету [5, арк. 112, 115]. Так у лютому 1930 р. у м. Дніпропетровську, наприклад, комсомольський суботник допоміг зібрати 43 тис. крб. та використати їх на закупівлю і ремонт обладнання ФЗС та реконструкцію і будівництво приміщення для майстерень. Крім цих коштів, обладнання майстерень йшло частково за рахунок добровільних внесків батьків учнів. Проте більшість майстерень ФЗС все ж таки не задовольняли вимоги, а давали лише навички кустарно-виробничого характеру. У школах зв'язок з виробництвом полягав у тому, що їх учні іноді були присутні на робітничих зборах.

Гігієнічний стан майстерень був незадовільний, вони розташовувалися переважно в підвалах з підвищеною вологістю, брудними стінами і кам'яною підлогою. У майстернях бракувало інструменту [13, с. 48, 49].

Матеріали до звіту РНК УСРР про загальні підсумки культурного будівництва УСРР за 1932 р. свідчать про значне збільшення політехнічної бази шкіл порівняно з показниками

.....
початку першої п'ятирічки, коли лише деякі поодинокі школи мали примітивні робітничі кімнати. 4-річні школи робітничими кімнатами були забезпечені лише на 32,6% [16, арк. 32]. Отже, хоча й було зростання мережі шкільних майстерень і робітничих кімнат порівняно з минулими роками, проте потрібно відзначити, що це зростання не відповідало вимогам забезпечення кожної школи міцною політехнічною базою.

Недостатньо було також організована перепідготовка вчителів для роботи в ФЗС. Більшість шкіл обмежувалася лише тим, що на шкільній раді заслуховувалася доповідь керівника установи про перехід на тип ФЗС [5, арк. 128]. Ще одним недоліком у цій справі було те, що реорганізація більшості шкіл була розпочата після початку навчального року, як, наприклад, у м. Одесі в жовтні [5, арк. 159].

Для більш швидкого поступу в справі поширення мережі ФЗС та покращення їх роботи проводилися конкурси як всесоюзного, так і всеукраїнського значення на кращу політехнічну школу. У Києві 27 жовтня 1929 р. був підписаний договір про всесоюзне соціалістичне змагання ФЗС між школами Москви, Ленінграда, Харкова, Києва [5, арк. 148–150]. У постанові Центральної конкурсної комісії Всеукраїнського конкурсу від 3 серпня 1932 р. значилося, що в даному конкурсі взяли участь сотні шкіл УСРР. Були визначені школи-переможці, які нагороджувалися зразково укомплектованими майстернями по дереву чи металу, політехнічними екскурсіями для кращих учнів шкіл та вчителів до Москви, Ленінграда, а також бібліотеками, кіноустановками [17, арк. 26 – 28].

Під час політехнізації закладів освіти в містах відбувалася індустріалізація, а сільських місцевостях – агрономізація 7-річних шкіл, тобто зміщувалися акценти в змісті навчання, у містах загальноосвітні навчальні заклади перетворювались у фабрично-заводські семирічки (ФЗС), а в сільській місцевості – в агрономізовані семирічні школи. Починаючи з 1929 р., така реорганізація проводилася прискореними темпами. У 5-ти річному перспективному плані культбудівництва НКО УСРР передбачалося: «а) агрономізувати всі сільські 7-річ., б) індустріалізувати або перетворити в ФЗС на 100% 7-річки в промислових районах і в першу чергу в гірничих (Донбас)» [18, с. 3]. Відзначимо, що вже наприкінці 1930 – 1931 н. р. було реорганізовано в фабрично-заводські семирічки 77,1% усіх семирічок по промислових районах проти 6,6% на 1 листопада 1929 р. [19, с. 1]. Однак траплялися непоодинокі випадки, коли за ФЗС іноді вважали семирічну загальноосвітню школу, в якій вивчався суто теоретичний матеріал програми ФЗС [20, с. 55].

Щодо формування мережі шкіл колгоспної молоді (ШКМ) – то вона мала охопити навчанням сільську молодь віком від 15 до 18 років, яка закінчила 3- або 4-річну школу. У березні за ініціативою М. Скрипника на засіданні Політбюро ЦК КП(б)У було прийнято документ «Про перебудову школи у зв'язку із завданням суцільної колективізації». За ним навчальні плани загальноосвітніх шкіл пристосовувалися до вимог усупільненого сільського господарства, обов'язковими були як вивчення сільськогосподарського виробництва так і робота учнів сільських шкіл в колективних господарствах [21, арк. 56].

У листопаді 1926 р. НКО, надаючи великого значення утворенню шкіл колгоспної молоді та агрономізації частини семирічних дав директиву розпочати розгортання мережі ШКМ в такий спосіб, щоб в 1926 р. було утворено по 1-2 школи колгоспної молоді в кожній окрузі, при цьому зарахувавши ці школи в окружний бюджет. Результати не забарилися, якщо наприкінці 1928 р. ШКМ в УСРР діяло 115 – то на початку 1932 – 1933 н. р. вже 80% сільських семирічок було реорганізовано відповідно до постанови [19, с. 1]. Проте, діяльність такої моделі загальноосвітніх навчальних закладів позбавляла молодь усебічно розвиватися й готувала її до роботи в сільському господарстві, поглиблено ознайомлюючи лише з основами його виробництва.

У зверненні правління Українського центру колгоспного господарства (далі – Укрколгосп) до провідних Союзів та Окрколгоспсоюзів у справі будівництва шкіл колгоспної молоді та участі колгоспорганів і окремих колгоспів у цій справі від 26 липня 1930 р. зазначалося, що з метою якнайбільшого охоплення школою колгоспної молоді, НКО мав організувати різні типи ШКМ для старшого віку, тобто для молоді старшої 15 років нарівні з школами молодшого віку (12 – 15 років). Поряд з 3-х річними ШКМ старшого віку, повинна була бути розгорнута мережа ШКМ зі скороченим терміном навчання (1 – 2 роки) [22, арк. 2].

Окрім того, зауважимо, що хоч і було прикріплення шкіл до підприємств та колгоспів, створення майстерень при школах, організації практичної роботи учнів на виробництві, виробничого навчання в школах молодшого концентру, все ж таки більшість шкіл не можна

було назвати політехнічними. Причиною цього була відсутність певного критерію на місцях у визначенні ФЗС і ШКМ. Наприклад, іноді навіть однокомплектну школу вважали за ШКМ, коли вона мала хоч якийсь зв'язок з колгоспом. По-друге, прикріплення шкіл до підприємств та колгоспів було лише формальним, без практичного оформлення даного прикріплення [20, с. 55]. Не було узгодженості шкільних навчальних планів з планами роботи учнів на підприємствах. В окремих випадках опрацювання технічних елементів промислового виробництва відбувалося через суто теоретичне ознайомлення з механізмами. Отже, поєднання теоретичного навчання в школі з виробничою практикою не існувало.

Для виправлення та подальшого запобігання формальному прикріпленню шкіл до виробництв (колгоспів) проводились заходи із перетворення їх у виробничу одиницю колгоспу, тобто складову частину. Так в одній з постанов Аннопільської районної ради (листопад 1930 р.) зазначалось, що з прикріпленням школи до колгоспу остання ставала юридичним членом колгоспу і передавала йому всі свої земельні ділянки, залишаючи лише 2 га для науково-дослідної роботи. Усю свою практичну роботу учні зобов'язувались проводити в колгоспі [23, с. 144]. У результаті проведених заходів на 1 травня 1931 р. 80% сільських семирічок було реорганізовано в ШКМ, проти 14,5% на 1 листопада 1929 р. [19, с. 2].

Таким чином, переорієнтація загальноосвітніх навчальних закладів у наданні не лише знань, але й умінь та навичок з певної професії була зумовлена крайньою необхідністю в республіці під час економічної кризи. Крім того, у зв'язку з індустріалізацією промисловості і колективізацією сільського господарства весь цикл навчальних програм змінювався відповідно до нових вимог. Впроваджувалась програма залучення школярів до трудового навчання безпосередньо у виробничих колективах, проходження ними практичного навчання на промислових підприємствах та у колективних господарствах. Ці заходи, безумовно, мали велике виховне значення, однак, мобілізуючи весь державний апарат, в тому числі і школу, радянська влада, захопившись ідеєю політехнізації освіти, висуваючи перед загальноосвітньою школою важкі для неї вимоги, свідомо не рахувалася з умовами того часу.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Скрипник М.О. Основні засади єдиної системи народньої освіти СРСР. – Х.: Робітник освіти, 1930. – 31 с.
2. Сірополко С.О. Народня освіта на Советській Україні. – Варшава, 1934. – 240 с.
3. Мазуренко С. Трудове виховання та політехнічна освіта в школах України (1917 – 1937) // Шлях освіти. – 2001. – №3. – С. 45 – 49.
4. Культурне будівництво в Українській РСР: 1928 – червень 1941 р.: Зб. документів і матеріалів. – К.: Наукова думка, 1986. – 416 с.
5. Центральний держаний архів вищих органів влади та управління України. – Ф.27. – Оп. 9. – Спр. 338. – 162 арк.
6. Скрипник М.О. Загальне навчання та політехнізація шкіл // Ком. освіта. – 1931. – №2 – 3. – С. 5 – 28.
7. Про категоричну заборону використовувати дітей як робочу силу // Бюлетень НКО УСРР. – 1932. – №54. – С. 78.
8. Липинський В.В. Становлення і розвиток нової системи освіти в УСРР у 20-і роки. - Донецьк: РВА ДонДТУ, 2000. – 247 с.
9. Карась А. Начерк культурного відродження України від 1917 до 1933 років // Наук. зб. Укр. Вільного ун-ту. – Мюнхен, 1992. – С. 219 – 246.
10. Про наслідки запровадження політехнізації: Постанова колегії НКО УСРР від 10 серпня 1931 р. // Бюлетень НКО УСРР. – 1931. – №50. – С. 2.
11. ЦДАВО України. – Ф.27. – Оп.11. – Спр. 179. – 110 арк.
12. ЦДАВО України. – Ф.27. – Оп.6. – Спр. 284. – 17 арк.
13. ЦДАВО України. – Ф.27. – Оп.9. – Спр. 1218. – 102 арк.
14. Попович А. Наслідки обслідування санітарно-гігієнічного стану київських шкіл ФЗС // Політехнічна школа. – 1932. – № 7. – С. 44-50.
15. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 4203. – 86 арк.
16. ЦДАВО України. – Ф.27. – Оп.10. – Спр. 1169. – 85 арк.
17. ЦДАВО України. – Ф.27. – Оп.10. Спр.1164. – 72 арк.
18. Про 5-тирічний перспективний плян культбудівництва НКО УСРР // Бюлетень НКО УСРР. – 1929. – №19. – С. 1-7.
19. Про підсумки проведення загального обов'язкового початкового навчання та політехнізації школи в 1930 – 1931 році: Постанова РНК УСРР від 7 серпня 1931 р. // Бюлетень НКО УСРР. – 1931. – № 44 – 45. – С. 1 – 2.

20. Жуковський А. Попередні підсумки місячника громадського огляду загального навчання та політехнізації шкіл на Україні // Рад. освіта. – 1931. – №2. – С. 44 – 56.
21. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.6. – Спр.184. – 124 арк.
22. Державний архів Київської області. – Ф. Р-510. – Оп. 1. – Спр. 93.– 338 арк.
23. Державний архів Хмельницької області. – Ф. Р-670. – Оп. 1. – Спр. 2. – 205 арк.

Николина И.И., Вознюк О. Н. РЕАЛИЗАЦИЯ ПРИНЦИПА ПОЛИТЕХНИЗМА В ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ ШКОЛЕ УКРАИНЫ В КОНЦЕ 20-Х – В НАЧАЛЕ 30-Х ГГ. XX В.

В статье проанализирована политика правительства относительно решения проблемы по внедрению политехнизации учебы и отражена особенность становления и динамика роста соответствующей сети школ в Украине в конце 20-х – в начале 30-х гг. XX ст.

Ключевые слова: Украинская ССР, политехническая общеобразовательная школа, концепция и модель образования.

Nikolina I.I., Voznjuk O. N. REALIZATION OF PRINCIPLE OF POLYTECHNICAL AT GENERAL SCHOOL OF UKRAINE AT THE END 1920S – THE EARLY 1930 S.

In the article the policy of imperious structures is analyzed in relation to working out problems on introduction of polytechnical of studies and the features of becoming and loud speaker of growth of the proper network of schools are reflected in Ukraine at at the end 1920s – the early 1930s.

Key words: the Ukrainian SSR, polytechnical education school, the model of education.

УДК 94(477)»1925-1926»

В.А. Тучинський

СОЦІАЛЬНЕ СТРАХУВАННЯ В МОЛДАВСЬКІЙ АВТОНОМНІЙ СОЦІАЛІСТИЧНІЙ РАДЯНСЬКІЙ РЕСПУБЛІЦІ У 1925 – 1926 РР.

У статті зроблено спробу дослідити особливості та основні напрямки соціального страхування в МАСРР у 1925–1926 рр. Особливу увагу приділено характеристиці нормативних документів, що регулювали діяльність органів соцстраху, формуванню мережі соціального страхування та допомоги по безробіттю.

Ключові слова: соціальне страхування, страхові каси, реформи, безробіття, пенсії та допомоги, самофінансування.

Реформування системи соціального захисту в сучасній Україні потребує переосмислення суті та ролі соціального страхування в минулому. Особливо цікавим у цьому сенсі видається період запровадження та здійснення нової економічної політики, коли перед правлячою більшовицькою партією постало актуальне і нині завдання: поєднати курс на запровадження елементів ринкової економіки із ефективною системою соціального захисту населення.

Складовою частиною страхової системи УСРР були органи соціального страхування Молдавської Автономної Соціалістичної Радянської Республіки, що існувала на лівобережжі Дністра у 1924-1940 рр. Актуальність теми публікації зумовлюється також і тим, що 1925–1926 фінансовий рік виявився найбільш вдалим для результатів роботи органів соціального страхування Автономної Республіки.

Історіографічний аналіз вітчизняної та зарубіжної літератури з визначеної автором проблематики свідчить про відсутність цілісного наукового дослідження про діяльність органів соціального страхування в Молдавській Автономній Республіці. Наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. з'явилося кілька узагальнюючих праць про діяльність органів соцстраху УСРР у 20 – 30-х рр. ХХ ст. Найціннішою із них є фундаментальна праця О.Мельничука [1]. Значну кількість фактичного матеріалу із вказаної проблеми містить дослідження В.Шарпатога [2]. Окремі аспекти соціального страхування в Республіці досліджували історики самопроголошеної Придністровської Молдавської Республіки [3].

Автор публікації ставить за мету дослідити основні напрямки та особливості соціального страхування в МАСРР у 1925 – 1926 рр.

Перехід більшовиків до НЕПу навесні 1921 р. викликав зміни у соціальній політиці. Обмежені фінансові ресурси держави не давали змоги забезпечувати потерпілих від соціальних ризиків через надання адресних соціальних допомог із державного бюджету. Зважаючи на це, декретом РНК УСРР від 10 грудня 1921 р. на території України запроваджувалося соціальне страхування як нова організаційно-правова форма соціального захисту населення [4, с. 59].

Широкомасштабне запровадження соціального страхування в Україні вимагало, насамперед, визначення єдиної організаційної структури та правового статусу центральних та місцевих органів. Тому вже постановою РНК УСРР від 26 грудня 1921 р. було затверджене положення про створення Управління соціального страхування, органу, на який покладалося безпосереднє втілення в життя основ законодавства про соціальне страхування в Україні [5, арк. 29]. Таке Управління сформувалося із самого початку як спільний орган НКСЗ УСРР та Південного бюро ВЦРПС, згодом під назвою «Головне управління соціального страхування, Головоцстрах, ГУСС» знаходилося при Наркоматі соціального забезпечення, а з лютого 1923 р. – при Наркоматі праці. Окрім НКСЗ, з утворенням СРСР управління було підпорядковане Центральному управлінню соціального страхування (ЦУСС) у Москві. 3 травня 1922 р. Головоцстрах УСРР переводився на повне самофінансування [6, с. 68].

Страховий апарат на місцях представляли районні та окружні страхові каси. У квітні 1922 р. у «Віснику соціального забезпечення» був надрукований проект статуту районної каси соціального страхування [7, с. 39 – 46], який остаточно затвердили на нараді завідувачів собезів 18 травня 1922 р. Тимчасове положення про окружні страхові каси вступало в дію на підставі Постанови НКП УСРР від 27 липня 1926 р. [8, с. 1298]. Для проведення соціального страхування в місцевостях, віддалених від страхових кас із кількістю застрахованих недостатньою для їх створення, за постановою НКП УСРР від 23 серпня 1923 р. засновувалися страхові пункти та посади уповноважених страхових кас [9, с. 29].

Остаточне формування страхової мережі в Україні відбулося на кінець 1925–1926 фінансового року. Так на 1 жовтня 1926 р. в Україні нараховувалося 40 окружних кас, одна республіканська каса в Молдавській Автономній Соціалістичній Радянській Республіці (МАСРР) та одна транспортно-будівельна – у Дніпропетровську. На місцях розгорнули свою діяльність 222 страхових пункти та 316 страхових уповноважених. По Україні нараховувалося 101800 страхувальників, 1382918 застрахованих. На кожну касу в середньому припадало 2424 страхувальники та 32927 застрахованих [10, с. 7].

Органи соціального страхування МАСРР на цей час були представлені однією республіканською касою та чотирма страховими пунктами. Протягом року чисельність застрахованих в них збільшилася від 7864 до 9687 осіб, з них жінки становили – 1979 осіб (20,4%), підлітки – 355 (3,7%). Всього на 1 жовтня 1926 р. по центральній касі Автономної Республіки нараховувалося 5079, Тираспольському пункту – 1481, Рибницькому пункту – 1058, Ананьєвському пункту – 816, Бирзульському пункту – 1253 особи. Кількість частково застрахованих протягом року зросла від 168 до 1183 осіб [11, с. 15].

Основні складові фінансової системи соцстраху були закріплені в Кодексі законів про працю УСРР 1922 р. За ст. 177 Кодексу джерелами коштів на забезпечення застрахованих в Україні слугували: а) страхові внески, встановлені в процентному відношенні до заробітної плати; б) пеня, нарахована на страхувачів за несплату в строк страхових внесків; в) штрафи, що накладалися на страхувачів за недотримання положень закону та правил про працю та соціальне страхування; г) відсотки на капітали та доходи від діяльності підприємств, установ та інших надходжень. Сплата страхових внесків покладалася на підприємства, установи, господарства та осіб, що використовували найману працю. Звільнення працівників від внесення страхових внесків розглядалося більшовиками як найвагоміше досягнення у сфері соціального страхування [12, с. 175].

Протягом 1925 – 1926 рр. кількість підприємств та установ, що перебували на обліку страхових кас Автономної Республіки зросла від 1334 до 2104. Середній тариф страхових внесків складав 13,4% від фонду заробітної плати, в той час як по Україні – 12,6% [11, с. 25-26]. Для страхувачів було нараховано 722919 крб. страхових внесків, з яких страховим органам вдалося зібрати 666393 крб., що складало 92, 18% і було одним із найнижчих показників по Україні [11, с. 29]. Сума заборгованості між установами та підприємствами розподілилася так: підприємства державного бюджету – 3086 крб., підприємства місцевого бюджету – 7274 крб., змішані – 588 крб, госпрозрахункові – 24788 крб., кооперативні – 13151 крб., приватні – 11742 крб., наймачі домашньої прислуги – 52 крб. [11, с. 30].

Фінанси соціального страхування акумулювалися у відповідних фондах. Операційні фонди соціального страхування розподілялися на такі: фонд соціального страхування на випадок тимчасової непрацездатності, материнства та додаткових видів забезпечення (фонд «А»); фонд страхування на випадок інвалідності та забезпечення членів сімей, застрахованих у випадку смерті чи безвісної відсутності останніх (фонд «Б»); фонд страхування на випадок безробіття (фонд «В»); фонд лікарняної допомоги (фонд «Г»). Усі фонди використовувалися місцевими органами соціального страхування на виплату допомог і пенсій та покриття організаційних витрат. Частина фонду «Г» передавалася місцевому відділу охорони здоров'я (підвідділу робітничої медицини). Суми, що надходили до соціального страхування у вигляді штрафів, розподілялися рівномірно між фондами «А», «Б», «В» [13, с. 38]. У 1925 р. замість колишніх чотирьох встановлювалися два види страхових фондів: пенсій та допомог, фонд лікарняної допомоги.

Для зміцнення фондів територіальних страхових кас та виділення коштів на проведення профілактичних заходів і покриття організаційних витрат Головного управління соціального страхування УСРР запроваджувалися всеукраїнські фонди [14, с. 82]. На 1 жовтня 1926 р. фонди страхових органів МАСРР характеризувалися такими показниками: фонд допомог і пенсій – 482843 крб., фонд лікарняної допомоги – 144469 крб. Водночас місцевими органами соціального страхування було перераховано до всеукраїнських фондів: допомог і пенсій – 36129 крб., лікувальної допомоги – 27279 крб. [11, с. 113].

За рахунок страхових коштів застраховані в Україні претендували на забезпечення допомогою та пенсіями у разі безробіття, тимчасової та постійної втрати працездатності, надання медичної, профілактичної та додаткових допомог. На основі статистичних даних спробуємо продемонструвати практику соціального страхування в Автономній Республіці у 1925 – 1926 фінансовому році, який виявився найбільш вдалим для страхових органів.

Так протягом звітного періоду в МАСРР було зафіксовано 9725 звернень за допомогою з тимчасової непрацездатності, яким оплачено 77348 днів, що у розрахунку на 100 застрахованих в рік складало 828 днів [11, с. 43]. Загалом на виплату допомоги тимчасово непрацездатним було виплачено 171678 крб., з яких: на промисловий травматизм – 11197, хворобу – 146274, карантин – 1034, вагітність та пологи – 13172 крб. Середній розмір допомоги складав 2 крб. 22 коп. на день [11, с. 47].

Допомогу із безробіття в Автономній Республіці протягом зазначеного періоду отримували щомісячно 560 осіб, що складало 57,8 особи на 1000 застрахованих. Розмір щомісячної допомоги безробітного складав в середньому 11 крб. 40 коп. (по Україні – 16 крб.) Серед безробітних 13,2% складали жінки, 3,8% – підлітки [11, с. 82].

Серед додаткових допомог страховими органами МАСРР протягом досліджуваного періоду було використано: на догляд за новонародженим – 24934 крб., на годування дитини – 49027 крб., на поховання – 9382 крб. При цьому розміри допомоги становили, відповідно – 17 крб., 50 коп., 4 крб. 40 коп. та 35 крб. [13, с. 90 – 91]. За рахунок страхових коштів протягом року було відправлено: на курорти – 152, в санаторії – 121, будинки відпочинку – 517 осіб. Робітники від станка, що пройшли через санаторії та будинки відпочинку, складали 53,7% [11, с. 25].

Практична діяльність органів соціального страхування МАСРР із забезпечення пенсіями застрахованих характеризується наступними показниками. У середньому, протягом року пенсії отримували щомісяця 227 інвалідів праці, 163 сім'ї, що втратили годувальника та 55 працівників освіти. Загалом кожен місяць пенсіями забезпечувалися 454 застраховані, що складало 46,86 осіб на 1000 застрахованих [11, с. 50-51]. Середній розмір місячної пенсії інвалідів праці становив: через загальне захворювання – 13 крб., травматизм – 16 крб. 59 коп.. Сім'ї, що втратили годувальника через загальне захворювання, отримували 8 крб. 94 коп., через смерть на виробництві – 16 крб. 59 коп. Загалом на пенсійне забезпечення застрахованих у 1925 – 1926 рр. було витрачено 57814 крб., з них: на виплату пенсій інвалідам праці – 40348 крб. (69,79%), сім'ям, що втратили годувальника – 17466 крб. (30,21%) [13, с. 61 – 62].

Отже, у 1925 – 1926 рр. органи соціального страхування Молдавської Автономної Республіки виступали невід'ємною складовою страхової системи УСРР. Через їхню діяльність відбувалося забезпечення потерпілих допомогою та пенсіями у разі настання соціальних ризиків. Незважаючи на незначні обсяги поширення соціального страхування та відносно невисокі розміри допомог та пенсій, діяльність страхових органів Автономної Республіки була важливою складовою соціального захисту населення в умовах ринкових перетворень.

Перспективним у висвітленні даної тематики є дослідження особливостей організації та проведення соціального страхування в МАРСР у 30-х рр., в умовах існування тоталітарної моделі політичного устрою СРСР.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Мельничук О.А. Соціальне страхування в радянській Україні (20 – 30-ті рр. XX ст. – Вінниця, 2009.
2. Шарпаций В.Г. Соціальне забезпечення в УРСР (20 – 30-ті роки XX ст.). – К., 2006.
3. История Приднестровской Молдавской Республики. В 2-х т. – Тирасполь, 1996. – Т.1.
4. СУ УССР. – 1922. – №4.
5. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 348. – Оп.1. – Спр.572.
6. СУ УССР. – 1922. – №6.
7. Нормальный устав страховой кассы // Вестник социального обеспечения. – 1922. – №4.
8. Данилова Е.Н. Действующее законодательство о труде Союза ССР и союзных республик. – М.: Вопросы труда, 1927. – Т.II.
9. О страховых пунктах и уполномоченных страховых касс. Положение НКТ СРСР от 23 августа 1923 г. // Вопросы страхования. – 1923. – №34.
10. Минц М. Страховые органы на Украине: построение и функции // Вопросы страхования. – 1927. – №12;
11. Социальное страхование на Украине в 1925 – 1926 гг. – Харьков: Изд. НКТ УССР, 1927.
12. Кодекс законов о труде 1922 г. – Харьков, 1923.
13. Баевский И. Л. Практика социального страхования в СССР. – М.: Вопросы труда, 1925.
14. Фрейман И.И. Финансовая система социального страхования. Свод правил, регулирующих финансовые взаимоотношения органов соцстраха со страхователями – Харьков: Вопросы труда, 1927.

Тучинский В.А. СОЦИАЛЬНОЕ СТРАХОВАНИЕ В МОЛДАВСКОЙ АВТОНОМНОЙ СОВЕТСКОЙ СОЦИАЛИСТИЧЕСКОЙ РЕСПУБЛИКЕ В 1925 – 1926 ГГ.

В статье исследуются особенности и главные направления социального страхования в МАРСР в 1925 – 1926 гг. Особое внимание уделяется характеристике нормативных документов, которые регулировали деятельность органов соцстраха, формирования сети социального страхования, а также помощи по безработице.

Ключевые слова: социальное страхование, страховые кассы, реформы, безработица, пенсии и субсидии, самофинансирование.

Tuchynskyi V. A. SOCIAL INSURANCE IN MOLDOVA AUTONOMOUS SOVIET REPUBLIC IN 1925-1926

The article explores the traits of social insurance in MASR during 1925-26. Precise attention is paid to characteristics of documents which regulated social insurance, formed the network of social insurance and unemployment benefits.

Key words: Social insurance, social fund, reforms, unemployment, pension and subsidy, self-financing.

УДК 94(477) «192/193»: 338.45

О.О. Слободинський

ОСОБЛИВІ РИСИ РОЗВИТКУ ПРОМИСЛОВОСТІ УКРАЇНИ В 20-Х – НА ПОЧАТКУ 30-Х РР. XX СТ.

Автор досліджує особливості розвитку промисловості України у період 20-х – на початку 30-х рр. XX ст.

Ключові слова: промисловість, нова економічна політика, індустріалізація.

Проблеми розвитку промисловості та індустріалізації періоду 20 – 30-х років XX століття розглядали у своїх працях вітчизняні [4, 5] й зарубіжні дослідники [2, 3, 7, 8.]. Однак і сьогодні, на початку XXI століття, в час розбудови економіки незалежної Української держави, уроки історії є вкрай важливими. З огляду на це тема нашого дослідження є актуальною.

.....
Мета нашої статті: аналіз нової економічної політики в СРСР загалом і досягнень і прорахунків індустріалізації в УРСР зокрема.

Перед розглядом питання розвитку промисловості, спробуємо розібратися в особливостях даного періоду, тому що великий проміжок цього періоду займала нова економічна політика.

Нова економічна політика (НЕП) — економічна політика, яка проводилася в Радянських республіках, починаючи з 1921 року. Була прийнята весною 1921 року Х з'їздом РКП(б), змінила політику «воєнного комунізму», що проводилася упродовж Громадянської війни. Нова економічна політика мала на меті відновлення народного господарства й подальший перехід до соціалізму. Головний зміст НЕП — використання ринку й різних форм власності, залучення іноземного капіталу у формі концесій, проведення грошової реформи (1922–1924), в результаті якої рубль став конвертованою валютою. НЕП дозволив швидко відновити господарство, зруйноване Першою світовою і Громадянською війнами.

Зазначимо, що декретом ВЦВК від 23 березня 1921 року, прийнятим на підставі вирішень Х з'їзду РКП(б), продрозкладка була скасована й замінена продподатком, який був приблизно удвічі нижчим. Значне послаблення дало певну стимул-реакцію до розвитку виробництва утомленому від війни селянству.

Із резолюції XII з'їзду РКП(б), квітень 1923 року, видно, що відродження державної промисловості при загальній господарській структурі нашої країни знаходитиметься в найтіснішій залежності від розвитку сільського господарства, необхідні оборотні кошти повинні утворитися в сільському господарстві як надлишок сільськогосподарських продуктів над вжитком села, перш ніж промисловість зможе зробити рішучий крок вперед. Але настільки ж важливо для державної промисловості не відставати від землеробства, інакше на основі останнього створилася б приватна індустрія, яка, врешті-решт, поглинула б або розсмоктала державну. Вижити може лише така промисловість, яка дає більше, ніж поглинає. Промисловість, що живе за рахунок бюджету, тобто за рахунок сільського господарства, не могла б створити стійкої і тривалої опори для пролетарської диктатури. Питання про створення в державній промисловості додаткової вартості – є питання про долю Радянської влади, тобто про долю пролетаріату.

Радикальні перетворення сталися і в промисловості. Главки були скасовані, а замість них створені трести – об'єднання однорідних або взаємозв'язаних підприємств, що отримали повну господарську й фінансову незалежність, аж до права випуску довгострокових облігаційних позик. Вже до кінця 1922 р. близько 90% промислових підприємств були об'єднані в 421 трест, причому 40% з них було централізованого, а 60% — місцевого підпорядкування. Трести самі вирішували, що виробляти й де реалізовувати продукцію. Підприємства, що входили в трест, знімалися з державного постачання й переходили до закупівель ресурсів на ринку. Законом передбачалося, що «державна скарбниця за борги трестів не відповідає» [2, с.56].

У промисловості й інших галузях СРСР була відновлена грошова оплата праці, введені тарифи, зарплати, що виключають зрівнялівку, і зняті обмеження для збільшення заробітків при зростанні виробітку. Були ліквідовані трудові армії, скасовані обов'язкова трудова повинність і основні обмеження на зміну роботи. Організація праці будувалася на принципах матеріального стимулювання, що прийшли на зміну позаекономічному примусу «військового комунізму». Абсолютна чисельність безробітних, зареєстрованих біржами праці, в період Непу зросла (з 1,2 млн. осіб на початку 1924 р. до 1,7 млн. осіб на початку 1929 р.), але розширення ринку праці було ще значнішим (чисельність робітників і службовців у всіх галузях народного господарства збільшилася з 5,8 млн. в 1924 р. до 12,4 млн. в 1929 р.), так що фактично рівень безробіття знизився [1, с.78].

У промисловості й торгівлі виник приватний сектор: деякі державні підприємства були денационалізовані, інші – здані в оренду; було дозволено створення власних промислових підприємств приватним особам з числом зайнятих не більше 20 осіб, якщо підприємство було без двигуна і 10 осіб, якщо із двигуном (пізніше ця «стеля» була піднята). Серед орендованих «приватниками» фабрик були й такі, які налічували 200 – 300 осіб, а в цілому на частку приватного сектора в період Непу доводилося біля п'ятої частини промислової продукції, 40–80% роздрібної торгівлі й невелика частина оптової торгівлі.

Низку підприємств було здано в оренду іноземним фірмам у формі концесій. У 1926 – 27 рр. нараховувалося 117 угод такого виду. Вони охоплювали підприємства, на яких працювало 18 тис. осіб і випускалося ледве більше 1% промислової продукції. У деяких

галузях, однак, питома вага концесійних підприємств і змішаних акціонерних суспільств, в яких іноземці володіли частиною паю, була вагомою: у видобутку свинцю і срібла – 60%; марганцевої руди – 85%; золота – 30%; у виробництві одягу і предметів туалету – 22% [1, с.93].

Бурхливо розвивалася кооперація всіх форм і видів. Роль виробничих кооперативів у сільському господарстві була незначною (у 1927 р. вони давали лише 2% всієї сільськогосподарської продукції й 7% товарної продукції), зате простими первинними формами — збутовою, постачальницькою і кредитною кооперацією – було охоплено до кінця 1920-х більше половини всіх селянських господарств. До кінця 1928 р. невиробничою кооперацією різних видів, передусім селянською, було охоплено 28 млн. осіб (у 13 разів більше, ніж в 1913 р.). В осуспільненій роздрібній торгівлі 60 – 80% доводилося на кооперативну і лише 20 – 40% – на власне державну, в промисловості в 1928 р. 13% всій продукції давали кооперативи. Існувало кооперативне законодавство, кредитування, страхування [2, с.120].

Замість знецінених і фактично відкинутих грошовим обігом совзнаків у 1922 р. був початий випуск нової грошової одиниці – червінців, що мали золотий вміст і курс в золоті (1 червінець = 10 дореволюційним золотим рублям = 7.74 г чистого золота). У 1924 р. совзнаки, що швидко витіснялися червінцями, взагалі припинили друкувати і вилучили з обігу; у тому ж році був збалансований бюджет і заборонено використання грошової емісії для покриття витрат держави; були випущені нові казначейські квитки – рублі (10 рублів = 1 червінцю). На валютному ринку, як усередині країни, так і за кордоном, червінці вільно обмінювалися на золото й основні іноземні валюти за довоєнним курсом царського рубля (1 американський долар = 1.94 рубля) [5, с.25].

Відродилася кредитна система. У 1921 р. був відтворений Держбанк СРСР, що почав кредитування промисловості й торгівлі на комерційній основі. У 1922 – 1925 рр. був створений цілий ряд спеціалізованих банків: акціонерні, в яких пайовиками були Держбанк, синдикати, кооперативи, приватні і навіть свого часу іноземні, для кредитування окремих галузей господарства і районів країни; кооперативні – для кредитування споживчої кооперації; організовані на паях сільськогосподарські спілки; спільноти взаємного кредиту – для кредитування приватної промисловості і торгівлі; ощадні каси – для мобілізації грошових заощаджень населення. На 1 жовтня 1923 р. в країні діяло 17 самостійних банків, а частка Держбанку в загальних кредитних вкладах всієї банківської системи складала 2/3. До 1 жовтня 1926 р. кількість банків зросла до 61, а частка Держбанку в кредитуванні народного господарства знизилася до 48% [5, с. 7].

Економічний механізм в період Непу базувався на ринкових принципах. Товарно-грошові стосунки, які раніше намагалися забрати з виробництва й обміну, в 1920-і роки проникли в усі «щілини» господарського організму, стали головною сполучною ланкою між його окремими частинами.

Усього за 5 років, з 1921 по 1926 р., індекс промислового виробництва збільшився більше ніж у 3 рази; сільськогосподарське виробництво зросло в 2 рази й перевищило на 18% рівень 1913 р. Але й після завершення відновного періоду зростання економіки продовжувалося швидкими темпами: у 1927 і 1928 рр. приріст промислового виробництва склав 13 і 19% відповідно. Загалом же за період 1921–1928 рр. середньорічний темп приросту національного прибутку склав 18% [7, с. 172].

Найважливішим підсумком НЕПу стало те, що вражаючі господарські успіхи були досягнуті на основі принципово нових, невідомих доти історії суспільних відносин. У промисловості ключові позиції займали державні трести, в кредитно-фінансовій сфері – державні й кооперативні банки, в сільському господарстві – дрібні селянські господарства, охоплені простими видами кооперації. Абсолютно новими виявилися в умовах непу й економічні функції держави; докорінно змінилися цілі, принципи й методи урядової економічної політики. Якщо раніше центр прямо встановлював у наказному порядку натуральні, технологічні пропорції відтворення, то тепер він перейшов до регулювання цін, намагаючись непрямими, економічними методами забезпечити збалансоване зростання.

З другої половини 1920-х років почалися перші спроби згортання НЕПу. Ліквідовувалися синдикати в промисловості, з якої адміністративно витіснявся приватний капітал, створювалася жорстка централізована система управління економікою (господарські наркомати). Сталін і його оточення узяли курс на примусове вилучення хліба й насильницьку колективізацію села. Проводилися репресії проти управлінських кадрів (Шахтинська справа, процес Промпартії тощо). На початок 1930-х років НЕП був фактично згорнутий.

Особливими рисами позначений також процес індустріалізації в УРСР. Україна визначалася як основний плацдарм проведення індустріалізації в СРСР, оскільки саме на Україні знаходилися основні вугільні родовища й підприємства металургії.

Індустріалізація УРСР 1920-1930-х рр. – форсований процес будівництва промислових підприємств важкої й легкої промисловості на території Української РСР. Індустріалізація України кардинально змінила соціально-економічні процеси, а також великою мірою менталітет українського народу в XX столітті.

Причинами індустріалізації в Українській РСР був відхід від Нової економічної політики; загальна індустріалізація СРСР; курс на «прискорене соціалістичне будівництво»; сталінський курс «великого перелому».

Політика «соціалістичної індустріалізації» України відповідала загальносоюзному курсу. Й. Сталін у доповіді 1931 р. зазначав: «Ми відстали від передових країн на 50 – 100 років. Ми повинні пробігти цю відстань за десять років. Або ми зробимо це, або нас змінуть».

Курс на індустріалізацію був узятий на XV з'їзді ВКП(б) (грудень 1927 р.), який затвердив директиви першого п'ятирічного плану розвитку народного господарства на 1928/29 – 1932/33 роки. XI з'їзд більшовиків України пройшов під знаком повної підтримки сталінського курсу на форсовану індустріалізацію. З'їзд затвердив п'ятирічний план для України. У 1 п'ятирічці 400 з 1500 промислових підприємств передбачалося спорудити саме в Українській РСР [8, с.27].

Ставилася основна мета: забезпечити стрімкий і першочерговий розвиток галузей групи А (паливна, енергетична, хімічна, машинобудівна тощо). Індустріалізація України, як і всього Радянського Союзу, відбувалася за рахунок крайнього перенапруження трудових і промислових ресурсів. Матеріальні стимули часто замінювалися моральними, політико-ідеологічними. Процес індустріалізації супроводжувалася активним інформаційним забезпеченням. Одним із аспектів такої політики стало «соціалістичне змагання» у всіх галузях народного господарства. Було засновані такі методи індустріалізації: підвищення продуктивності праці; вдосконалення розподілу праці (вугільна промисловість, машинобудування); поліпшення організації робочих місць (легка промисловість, машинобудування); інтенсифікація роботи машин і агрегатів (машинобудування, залізничний транспорт, текстильна промисловість); інтенсифікація технологічних процесів (чорна металургія) тощо.

Індустріалізація відзначалася й певними суперечностями. Це поступове збільшення норм виробітку продукції на 35 – 45 %; нещадна експлуатація трудових ресурсів; експлуатація й деградація села; участь у «сталінській індустріалізації» тисяч репресованих «ворогів народу» [5, с. 26].

Водночас з будівництвом нових промислових підприємств була істотно реформована система освіти: збільшена технічна письменність кадрів, розширена номенклатура професій. Наприкінці 1920-х років до 1941 р. на Україні були побудовані сотні нових промислових підприємств. Головні підприємства отримували комплектуючі й обслуговували всю територію СРСР. Назвемо основні новобудови: ДНІПРОГЕС, Запоріжсталь, Криворіжсталь, Азовсталь, Харківський тракторний завод, Новокраматорський машинобудівний завод тощо.

У ході «сталінської індустріалізації» в Україні були капітально реконструйовані вже існуючі підприємства, засновані наприкінці XIX – на початку XX століть, діючі Маріупольський металургійний комбінат імені Ілліча, Дніпровський металургійний комбінат імені Ф. Е. Дзержинського, Дніпропетровський металургійний завод імені Петровського, Нижньодніпровський трубопрокатний завод імені Карла Лібкнехта та інші.

Отже, за аналізований період кардинально змінилося співвідношення між промисловістю й сільським господарством у структурі економіки Української РСР. Різко скоротилися всі види приватної власності. Ліквідовувалися іноземні концесії. У 1940 році рівень промислового виробництва збільшився в 7 разів порівняно з 1913 р. За обсягами виробництва важкої промисловості Україна обігнала низку розвинених європейських країн: друге місце в Європі за випуском машин (після Великобританії) і друге місце з виплавки чавуну (після Німеччини). Так Україна з аграрної країни перетворилася на індустріально-аграрну. Було ліквідовано безробіття, з'явилися тисячі нових робочих місць.

Звісно, автор статті аж ніяк не претендує на вичерпний розгляд названої проблеми. Аналіз процесу утворення й реконструкції основних промислових підприємств тих часів стане предметом подальших наукових розвідок.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Верт Н. История советского государства. 1900 – 1991. – М., 1995.
2. Волошина В. Ю., Быкова А. Г. Советский период российской истории (1917 – 1993 гг.) Гл. 8: Индустриализация. – Омск: Изд-во ОмГУ, 2001.
3. Камынин В. Д. Советская Россия в начале и середине 20-х годов // Курс лекций / под ред. Личмана Б. В. – Екатеринбург: Уральский гос. тех. ун-т, 1995. – Лекция 17. С. 159.
4. Кравченко П.М. Шляхи поповнення індустріальних будов України робочою силою (середина 20-х – перша половина 30-х рр.) // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип 17. Серія: Історія: Збірник наукових праць. За ред. проф. П.С. Григорчука // Вінниця, 1999. – С. 93 – 101.
5. Куглер С. Тоталітарна система і праця // Нова політика. – 1997. – №4. – С. 24 – 27.
6. Медведев Р. Связь времен. – Ставрополь, 1992.
7. Ноув А. О судьбах нэпа // Вопросы истории. – 1989. – № 8.
8. Рогачевская Л. С. Как составлялся план первой пятилетки // Восток. – 2005. – № 3(27).

Слободинский О.О. ОСОБЕННЫЕ ЧЕРТЫ ПРОМЫШЛЕННОСТИ УКРАИНЫ В 20-Х – В НАЧАЛЕ 30-Х ГГ. XX СТОЛЕТИЯ

Автор исследует особенности развития промышленности на Украине в период 20-х – в начале 30-х гг. XX столетия.

Ключевые слова: промышленность, новая экономическая политика, индустриализация.

Slobodynsky A.A. ESPECIAL LINES OF THE INDUSTRY OF UKRAINE IN 20TH –THE BEGINNING OF 30TH XX CENTURIES

The article gives information of the peculiarities of the industrial development of Ukraine during the period of 20th- 30th of the XXth century.

Key words: the industry, New economical politics, industrialization.

УДК 94 (477) «193»

В.П. Рекрут

УЧАСТЬ СПОЖИВЧОЇ КООПЕРАЦІЇ УКРАЇНИ В РЕАЛІЗАЦІЇ КУРСУ «ВЕЛИКОГО СТРИБКА», ЗАПРОВАДЖЕНОГО ВКП(Б) НА ПОЧАТКУ 30-Х РР. XX СТ.

У статті розглядаються «новації» більшовицької влади щодо реалізації сталінської цінової політики та висвітлюється участь споживчої кооперації в торговельному обслуговуванні населення у першій половині 30-х років XX століття.

Ключові слова: ВКП(б), споживча кооперація, «ножиці цін», комерційні ціни, нормований розподіл.

В історії українського народу 30-і роки XX ст. займають особливе місце. Трагічні події розкуркулення й примусової колективізації, політика ВКП(б) щодо організації голодомору, масові репресії під час «великого терору» 1936 – 1939 рр. не можуть бути забуті й продовжують привертати увагу вітчизняних дослідників. На жаль, у сучасних історичних дослідженнях про діяльність споживчої кооперації 30-х років ще не відбулося достатнього нагромадження знань, які б дозволили на основі комплексного дослідження архівних документів і опублікованих матеріалів визначити роль і місце кооперативних установ й організацій у реалізації злочинної політики тогочасної більшовицької влади.

Однак існує значна кількість наукових праць, в яких автори глибоко висвітлили проблематику кооперативного руху 20-х років, котрі, власне, й можуть стати передумовою для вивчення його історії наступного десятиріччя. Насамперед це монографії В. Марочка [1], А. Морозова [2], Т. Оніпко [3], А. Пантелеймоненка [4], с. Кульчицького [5] й декілька дисертаційних досліджень, зокрема, В. Мазура [6], О. Петасюка [7], І. Романюка [8], К. Філіпова [9]. Названі науковці довели, що кооперативна система в 20-х роках стала об'єктом постійного контролю з боку держави й була підпорядкована нею для усунення приватної торгівлі та промислового підприємництва, особливо на селі.

Значний масив наукових доробок з питань економічного курсу ВКП(б) у 30-х роках нагромадився у Російській федерації. З-поміж них вирізняються праці В. Данілова [10], Е. Оськіної [11], В. Роговіна [12] та інших.

На жаль, на сьогодні в Україні не існує жодного дисертаційного дослідження, котре б комплексно висвітлювало проблеми української споживчої кооперації у 30-х роках й давало відповідь на величезну кількість питань, зокрема, щодо ролі і місця кооперативних установ і організацій у запровадженні нового економічного курсу в інтерпретації політичного керівництва СРСР на чолі з Й. Сталіним. Без сумніву, ці питання цікавлять науковців і сучасних кооператорів. Тому у статті, торкаючись лише частини проблематики споживчої кооперації у першій половині 30-х років, автор робить спробу визначити вплив сталінської політики «великого стрибка» на діяльність кооперативних установ і організацій на теренах УСРР.

Зазначимо, що на зламі 20 – 30-х рр. в умовах революції «зверху» з уведенням політики «надзвичайщини», тісно пов'язаних із примусовою колективізацією і форсованою індустріалізацією, сталінське оточення оголосило про «великий стрибок» у сфері матеріального добробуту. Генсек пообіцяв відправити ринкові відносини «до біса» й за рахунок налагодження безгрошової економіки і нормованого розподілу, підняти добробут населення, у тому числі забезпечення продуктами харчування не менше ніж у 2 – 3 рази [12, с. 12].

Більшовицька пропаганда трактувала знищення приватних форм торговельної діяльності і запровадження карткової системи як важливий крок до переходу на соціалістичні форми забезпечення громадян. Однак дуже швидко така «соціалізація» ринкових відносин призвела до катастрофічних наслідків, спричинила масовий товарний голод й примусила вище керівництво країни частково повернутися до непу 20-х років, тобто до комерційної торгівлі. Але у цьому випадку «комерсантом» вже була сама пролетарська держава.

Державну цінову політику щодо селянства визначив Й. Сталін у доповіді «Про індустріалізацію і хлібну проблему» на липневому пленумі ЦК ВКП(б) 1928 р. [13, с. 157]. У пошуках додаткових джерел для фінансування індустріальних потреб Генсек однозначно вказав цей «стовповий шлях», який, на його переконання, лежав у площині так званих «ножиць цін». «Це є додатковий податок на селянство, – наголошував керівник держави, – в інтересах підйому індустрії, яка обслуговує всю країну, в тому числі селянство. Це є щось на зразок «данини», щось подібне до зверхподатку, який ми вимушені брати тимчасово для того, щоб зберегти і розвинути нинішні темпи розвитку індустрії» [13, с. 159]. Тому не випадково, що у більшовицькій країні цінова політика і поняття «ціни» послідовно трактувалось як «вираз волі організованого у державну владу пролетаріату» і ніколи не мало справедливого паритету цін [14, с. 124.]. Запровадивши в середині 1929 – початку 30-х рр. реалізацію товарів у державних та кооперативних закладах за комерційними цінами, влада шляхом монопольного продажу дефіцитних ресурсів намагалася акумулювати грошові засоби у власних руках. Доведено, що основним джерелом для нагромадження величезних коштів стало селянство, адже держава, отримуючи сільськогосподарську продукцію за вкрай низькими заготівельними цінами, продавала її в комерційних магазинах значно дорожче. Без сумніву, реалізуючи товари тим же хліборобам, влада ставила за мету знизити до мінімуму прибутки селянства від ринкової торгівлі продуктами власної праці. Отже, сталінська політика «ножиць цін» стала ефективним засобом економічних репресій проти непокірного українського селянства.

Метою такої політики також було нагромадження коштів для виплати підвищеної заробітної платні частині промислових робітників й утримання численної армії управлінців. У такий спосіб держава намагалася компенсувати підвищений попит на товарні ресурси і якимось протистояти значному підвищенню цін на базарах, які в умовах карткової системи стали для більшості громадян основним місцем для придбання вкрай необхідних речей і харчових продуктів.

Не менш вагоме місце у формуванні державних ресурсів відігравала система Торгзіну, у закладах якої всім громадянам в обмін на золото, срібло, коштовності й антикваріат дозволялося купувати необхідні товари за комерційними цінами.

Отже, сталінські «новації» в ціновій політиці стали деякою мірою соломинкою для рятування провальної політики «великого стрибка», проголошеного більшовиками для покращення добробуту громадян. Нові форми торговельного обслуговування частково компенсували недоліки нормованого розподілу товарних ресурсів й зменшували глибину прірви між соціальними верствами населення.

Діяльність Торгзину і радянських базарів варто висвітлити в окремому дослідженні, а в даній статті розглянемо участь споживчої кооперації у реалізації політичного курсу ВКП(б) щодо запровадження комерційних цін та нормованого розподілу товарних ресурсів.

Зазначимо, що система споживчої кооперації, яка на той час була вже повністю одержавлена, стала базовою структурою для впровадження нової сталінської політики цін. Реалізацією на практиці цих нововведень стала низка постанов Наркомату зовнішньої і внутрішньої торгівлі СРСР. Так постановою від 30.12. 1929 р. з метою накопичення 150 млн. крб. названий Наркомат запровадив додаткові надвишки на продукцію, зокрема, швейної промисловості в межах 6 %, на галантерейні шкіряні вироби – 70 %, чоботи хромові – 40 %, ялові – 19 % тощо [15, арк. 253, 255]. Іншою директивою цього ж відомства від 28 січня 1930 р. уводилися подвійні та підвищені ціни на низку товарних груп: бавовняні, шерстяні та інші тканини, цукор, чай, кондитерські вироби, галоші, соду, фарби, парфуми і пиво. Мотивацією такої грабіжницької акції стала «безумовна недоцільність постачати... відомі кола неорганізованого населення» та «потреба у максимальній мобілізації коштів для забезпечення плану індустріалізації» [15, арк. 94]. До речі, мова йшла про сотні мільйонів крб., які до 1 липня поточного року більшовики планували отримати за рахунок підвищення цін і тому всі надбавки на товари не обкладалися ніякими податками і негайно перераховувались у державний бюджет.

Звісно, підвищення цін майже не торкалося кишені робітників і тих категорій громадян, які забезпечувалися товарами за картками. Переважно воно поширювалося на забезпечення інших груп населення країни, тобто на селянство і «декласованих елементів» соціалістичного суспільства. При цьому більшовицька влада у категоричній формі вимагала, щоб товари, які надходили із державних фондів для торгівлі у сільській місцевості, не потрапляли у робітничу мережу. Центросоюз, дублюючи відповідну директиву Наркомторгу СРСР «Про порядок реалізації товарів за підвищеними цінами на селі», сповіщав, що всі товари, незалежно від часу їх надходження, повинні з 1 липня 1930 р. продавати за підвищеними цінами й реалізовувалися виключно на селі [15, арк. 260].

Таким чином, крім того, що селяни здавали державі продукцію за низькими заготівельними цінами, волею держави вони отримували всі промислові товарні ресурси за значно підвищеними гуртово-відпускними цінами. Якщо врахувати різні витрати товаропровідної мережі, то загальний рівень цін на селі був майже вдвічі вищим від міських [16, с. 52]. Однак, уже влітку 1930 р. набула чинності постанова Наркомату торгівлі УСРР про припинення індивідуального продажу текстильних товарів навіть за підвищеними цінами. «У зв'язку з напруженим становищем постачання робітничого населення, – значилося у документі, – ...товари повинні реалізовуватися виключно по лінії зачиненого сектору» [15, арк. 253, 255]. Такого ж змісту директиви торкалися й інших товарних груп. Так у протоколі наради інспекції торгівлі Вінницького окружного виконавчого комітету від 15 червня значилося, що всім кооперативним організаціям «весь дефкрам по бакалійній групі та галоші ...відпускати виключно організованому населенню по заборним книжкам Вінницького центрального робочого кооперативу» [15, арк. 253, 255]. Інший документ Центральної робітничої секції Вукоопспілки свідчить, що кооператорам заборонялося відпускати махорку у вільний продаж на селі. Керівникам робітничих кооперативів пропонувалося «забезпечити інтереси робочих-курильщиків ...і встановити порядок продажу махорки в містах виключно робочим» [15, арк. 260].

Безперечно, керівництво ВКП(б) використовувало систему споживчої кооперації України для виконання політичних рішень щодо ліквідації непролетарських класів. Зокрема, виконавча влада поклала на споживчу кооперацію основні функції у впровадженні політики економічного бойкоту так званого «куркуля». Характерним доказом може слугувати лист за підписом голови правління ВУКСу Г. Якубенка, надісланий у березні 1930 р. до голів усіх окрепоспівлок, котрим направлялася місцевим організаціям таємна директива Народного Комісаріату СРСР щодо обслуговування куркульських господарств. У директиві зазначалося: «Всі інші промтовари особистого вжитку (тканина, одяг, шкіра, взуття, цукор, чай і т.п.), а також предмети господарського призначення, ...можуть відпускатися куркульським елементам виключно при повному виконанні ...твердих виробничих завдань» [17, арк. 191].

Аналіз тексту вищенаведеної постанови свідчить про відверту дискримінацію значної частини селянства, яке, за канонами влади, зарахувалося до класу заможних. З іншого боку, надаючи споживчій кооперації виключне право торгівлі на селі, можновладці намагалися зацікавити сільські кооперативні установи на всебічну підтримку хлібозаготівельної кампанії.

Насправді виконання плану товарообігу було можливе лише при інтенсивній торгівлі з платоспроможною (заможною) частиною селян. Крім того, торгівля з «куркулем» значно покращувала фінансовий стан (15 % додаткової надвишки) низової ланки споживчої кооперації [16, с. 85]. Але ефективна торгівля з класовим ворогом суперечила всім настановам партії, тому у листі № 173 від 20 березня 1930 р. під грифом «таємно» голова президії ВУКСу Г. Якубенко жорстко поставив завдання негайно покінчити з обслуговуванням «куркулів» [17, арк. 190]. Він вимагав прийняти «для неухильного виконання» постанову НК СРСР № 24 від 18. 02. 1930 року: «Окреспоживспілкам треба встановити пильний догляд за переведенням в життя встановленого порядку постачання куркульських господарств, ...аби усунути всяку можливість одержання куркулями краму з будь-яких інших джерел» [17, арк. 190]. У квітні 1930 р. на місця був направлений таємний лист за підписом заступника Наркомторгу УСРР І. Плиса, який, на нашу думку, поставив остаточну крапку щодо подальшої долі «куркулів»: «Цим роз'яснюємо, що п. I/II зазначеної постанови не передбачає обов'язків держави постачати куркульські господарства промкраном» [17, арк. 197].

Отже, запровадження постанови Наркомторгу СРСР від 18. 02. 1930 р. пр. № 24 «О порядке снабжения продовольствием и товарами кулацких хозяйств в связи с выполнением ими твердых производственных заданий» більшовицька влада застосувала ще один дискримінаційний та репресивний захід проти значної частини громадян держави.

Отже, «ножиці цін» на товарні ресурси, потужний податковий тиск на приватного сільськогосподарського виробника, монопольне право кооперації на продаж товарів тільки під заготівлі хлібопродуктів породили шалені темпи інфляції, що, у свою чергу, спонукало до встановлення значної різниці між державними й ринковими цінами на промислову продукцію й особливо на продукти харчування. Так, за даними О. Осокіної, у кінці 1929 року в СРСР співвідношення державних роздрібних цін на печений хліб і ринкових цін на борошно коливались від 1: 2 до 1: 4. До 1930 р. в приватній торгівлі ціни на масло збільшилися майже у 3 рази, яловичину – у 3 рази, яйця – у 2,5 рази [18, с. 44]. Зокрема, у Києві у кінці 1929 р. роздрібні ціни на основні продукти харчування в кооперативній та приватній торгівлі також мали різкі коливання і характеризувалися наступними співвідношеннями: борошно 1:6; крупи 1:4, макарони 1:3; хліб печений 1:3; олія 1:5; масло тваринне 1:2,5; цукор 1:3; сало, м'ясо і яйця 1:1,5; картопля і овочі 1:1,5. На початку 1930 р. зникли з приватної торгівлі борошно, рис, баранина і свинина, зросли ціни на сіль, мило, махорку, гас, нитки і т. ін [18, с. 44].

Водночас, паралельно з ціновим тиском на селянство, керівництво ВКП(б) оголосило про зниження цін для робітничого класу, який обслуговувався за системою так званого «бюджетного набору», тобто за картками за державними цінами. Однак аналіз архівних джерел підтверджує, що ця широко розрекламована акція стала черговим політичним фарсом, до якого не раз вдавалися більшовицька пропаганда. Так, порівнявши вартість набору для робітників, котрі обслуговувалися у великих центральних робітничих кооперативах (Харків, Київ, Одеса), вважаємо, що впродовж акції (травень 1929 – червень 1930) ціна пайка зменшилася з 21, 56 крб. до 21, 42 крб., тобто на 14 копійок. Такий же «державний набір» для робітників Донбасу понизився в ціні з 21,06 до 20,99 крб., тобто лише на 7 коп. Для інших промрайонів України «економія робітників» складала 8 коп., що в кінцевому результаті суттєво не впливало на сімейний бюджет робітників й аргументовано доводить правдивість нашого твердження [15, арк. 260].

Таким чином, на початку 30-х рр. сталінська політика цін стала ефективним джерелом для накопичення величезних коштів, вкрай необхідних більшовикам для виконання проголошеної програми індустріалізації країни. Українське селянство стало об'єктом політичного й економічного тиску з боку більшовицької влади, котра, засобами примусової колективізації, «розкуркулення» й депортації частини селян, спричинила гуманітарну катастрофу, яку значна частина людства визнає як голодомор українського народу у 1932–1933 роках.

Не відбулося «великого стрибка» й у забезпеченні добробуту серед привілейованої частини соціалістичного суспільства. За даними російського вченого В. Роговіна, сталінська політика цін призвела до значного зниження реальної заробітної платні робітників та інтелігенції. Так у 1932 р. ринкові ціни перевищували карткові у 8 разів, в 1933 році – у 12 – 15 разів [12, с. 18]. «Бюджетні набори» не могли задовольнити всіх потреб робітничого класу, більшість з нього користувалися послугами комерційної і базарної торгівлі. Вочевидь, навіть підвищена заробітна платня примушувала жити їхні родини впроголодь. Тому «великого

стрибка» у покращенні добробуту рушійників більшовицьких перемог протягом 1929–1932 років не відбулося. На наше переконання, політичний курс на повну ліквідацію ринкових відносин й заміну їх на справедливий соціалістичний розподіл зазнав повного фіаско.

Масштабні втрати понесла й система споживчої кооперації, яка волею ВКП(б) стала безпосереднім учасником політичних й економічних репресій проти українського селянства, перетворилася з економічно активної організації в номенклатурну структуру з розподільчими функціями, була позбавлена права на вільне ціноутворення й кооперативну демократію, стала слухняним виконавцем злочинної політики більшовиків. Як наслідок адміністрування й регулювання, зокрема, цінової політики, система споживчої кооперації України до кінця 1933 р. опинилася на межі банкрутства, що й спричинило до жорсткої критики з боку вождів ВКП(б) та до реорганізації її господарсько-фінансової діяльності протягом наступних років.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Марочко В. І. Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861 – 1929 рр.) / В.І. Марочко. – К., 1995. – 224 с.
2. Морозов А. Г. Село і гроші. Українська кредитна кооперація в добу непу / А. Г. Морозов. – Черкаси, 1993. – 275 с.
3. Оніпко Т.В. Торговельна діяльність споживчої кооперації України в період непу (історико-економічний аспект) / Т.В. Оніпко: Монографія. – Полтава: РВВ ПУСКУ. – 2010. – 344 с.
4. Пантелеймоненко А. О. Аграрна кооперація в Україні: теорія і практика / А. О. Пантелеймоненко: Монографія. – Полтава: РВЦ ПУСКУ, 2008. – 347 с.
5. Кульчицький С. В. Україна між двома війнами (1921 – 1939 рр.) / С. В. Кульчицький. – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 1999. – 336 с.
6. Мазур В. Кооперативний рух у національних районах УРСР (1921 – 1929 рр.) // Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: Спец. 07.00.01 «Історія України» / В. Мазур. – Харків, 2000 – 17 с.
7. Петасюк О. Виробнича діяльність споживчої та сільськогосподарської кооперації в УСРР // Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: Спец. 07.00.01 «Історія України» / О. Петасюк. – КДУ ім. Т. Шевченка. – К., 1994. – 20 с.
8. Романюк І. Сільськогосподарська кооперація в Україні (1921 – 1927 рр.) // Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: Спец. 07.00.01 «Історія України» / І. Романюк. – КДУ ім. Т. Шевченка. – К., 1993. – 20 с.
9. Філіпов К. Сільськогосподарська кооперація України в 20-ті рр. ХХ ст. // Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: Спец. 07.00.01 «Історія України» / К. Філіпов. – Харків, 1998. – 20 с.
10. Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927 – 1939. Документы и материалы. В 5-ти т. (Под ред. В. П. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виолы). – М.: РОССПЭН. – Т. 1. – 1999 г.; Т. 2. – 2000 г.; Т. 3. – 2001 г.; Т. 4. – 2002 г.; Т. 5. – 2006.
11. Осокина Е. А. Иерархия потребления. О жизни людей в условиях сталинского снабжения 1928 – 1935 гг. / Е. А. Осокина – Моск. гос. открыт. ун-т. – М.: Изд-во МГОУ, 1993. – 144 с.
12. Роговин В. Сталинский неонеп / В. Роговин. – М., 2008. – 348 с.
13. Сталин И. В. Сочинения / И. В. Сталин. – Т. 11. – М., 1949. – 362 с.
14. Советская торговля. – 1932. – № 4/5. – С. 120 – 126.
15. Державний архів Вінницької області (далі ДАВО). – Ф.Р – 122. – Оп. 1. – Спр. 171.
16. Подолян В., Рекрут В. Особливості діяльності споживчої кооперації Вінниччини в умовах Голодомору 30-х років ХХ століття / Василь Подолян, Валерій Рекрут. – Вінниця: ПП Балук. – 408 с. іл.
17. ДАВО. – Ф. Р-138. – Оп. 5. – Спр. 1. – Арк. 190 – 197.
18. Осокина Е. СССР в конце 20-х – первой половине 30-х годов. Торговля? Распределение! / Елена Осокина // Отечественная история. – 1992. – № 5. – С. 40 – 46.

Рекрут В.Ф. УЧАСТИЕ ПОТРЕБИТЕЛЬСКОЙ КООПЕРАЦИИ УКРАИНЫ В РЕАЛИЗАЦИИ КУРСА «БОЛЬШОГО ПРЫЖКА», ПРОВОЗГЛАШЕННОГО ВКП(б) В НАЧАЛЕ 30-Х ГОДОВ ХХ СТОЛЕТИЯ

В статье рассматриваются «новшества» большевистской власти относительно реализации сталинской ценовой политики и освещается участие потребительской кооперации в торговом обслуживании населения в первой половине 30-х годов ХХ столетия.

Ключевые слова: ВКП(б), потребительская кооперация, «ножницы цен», коммерческие цены, нормированное распределение.

Rekrut V.F. THE PART OF THE CONSUMER COOPERATION OF UKRAINE IN THE REALISATION OF THE CURSE OF «THE BIG JUMP», ESTABLISHED BY VKP(b) AT THE BEGINNING OF THE 30-IES OF THE XX CENTURY

The article dwells upon the «new methods» of the bolshevik power concerning the realization of the price policy by Stalin and part of the consumer cooperation in trade service of the population in the middle of the 30-th years of the XX century.

Key words: VKP(b), consumer cooperation, «price scissors», commercial prices, normative distribution.

УДК 351.751.5-058.2372 «20-30»

Т.А. Стоян

**«КАК ЭТО ОСВЕЩАТЬ В ПЕЧАТИ»: ПОЛІТИЧНЕ УТАЄМНЕННЯ
ГОЛОДУ 1932 – 1933 РР.**

Досліджуються особливості здійснення політико-ідеологічного контролю за появою інформації критичного змісту про колгоспи та колгоспне життя селян під час голодомору.

Ключові слова: політична цензура, голодомор, періодична преса, публікації.

Постання незалежної України в 1991 р. створило ключову умову для кардинального переосмислення історичного минулого. Важливим наслідком стало активне розгортання наукових студій, присвячених добі радянського комунізму. Цілком очевидно, що побудова демократичного суспільства в Україні неможлива без поглибленого наукового осмислення сутності комуністичної системи, причин її кризи і деградації.

Актуальним не лише для реалістичного розуміння історичного досвіду, але й для запобігання повторення помилок і трагедій в майбутньому є вивчення функціонування політичної цензури в радянській Україні 20 – 30-х рр. ХХ століття. Особливий інтерес викликає дослідження діяльності органів політичної цензури в царині сільського господарства в роки Голодомору 1932 – 1933 рр.

Історіографія проблем історії становлення і функціонування радянської політичної системи у 1920–1930-х рр. ґрунтується переважно на концептуальних принципах, які відображають передусім теоретичну парадигму представників західної політологічної школи тоталітаризму, тобто висвітлення радянської історії лише в контексті причино-наслідкових зв'язків карально-репресивної системи, культу особи. Якщо взяти за показник кількість монографій безпосередньо з історії політцензури, то «піонерами» її вивчення є західні науковці («радянологи»), які досліджували її партійні і літературознавчі аспекти, а другу сходинку за хронологією посідають російські дослідники, вирізняючись появою дисертаційних та монографічних праць, публікацією архівних документів і матеріалів. Українська історіографія цензури перебуває на стадії інституційного та концептуального формування.

Метою даної наукової розвідки є аналіз особливостей здійснення політико-ідеологічного контролю за появою інформації критичного змісту про колгоспи та колгоспне життя селян під час Голодомору 1932 – 1933 рр.

Фраза, яку обрано як епілог цієї статті, належить В. Молотову та Л.Кагановичу, позаяк вона зустрічається в шифровці, адресованій Й.Сталіну 6 липня 1932 р., тобто за декілька годин до відкриття третьої Всеукраїнської партійної конференції. «На Українській конференції, – наголошувалося в шифротелеграмі, – повинна розгорнутися критика роботи ЦК КП(б)У, недоліки якої призвели до важкого становища у деяких районах. Постає питання, як це висвітлювати в пресі» [1, с. 218]. Їх цікавила відповідь Сталіна не стосовно «критики», а фактично визнання голодомору. Усі троє знали про трагічні наслідки хлібозаготівель, тому що їх інформували В.Чубар та Г.Петровський в листах від 10 червня 1932 р. [2, с. 212 – 215]. У листах Л.Кагановича до Й.Сталіна і навпаки, якими вони обмінювалися протягом першої половини 1932 р. та в наступні роки, тема голоду замовчувалася, хоча Сталін визнав 18 червня те, що «... на Україні, незважаючи на непоганий врожай, низка врожайних районів опинилися у стані розорення та голоду» [1, с. 179]. Отже, знаючи про голод в Україні, Сталін продовжував замовчувати його причини і наслідки, відтак його персональне табу стосувалося партійних організацій усіх рівнів та преси.

Партійна преса контролювалася винятково відділом преси ЦК партії, а постанови друкувалися з одноосібної волі Сталіна або за колегіальним рішенням політбюро. Опубліковані постанови ставали надбанням громадськості. Наприклад, постанова ЦК КП(б)У та РНК УСРР «Про хлібозаготівлі та весняну посівну кампанію» від 12 березня 1932 р. фактично визнала факт відсутності насіння зернових культур в колгоспах України, а рішення «... провести мобілізацію посів матеріалу, що не вистачає колгоспам, із хлібних ресурсів, що були розподілені і знаходилися в особистому розпорядженні колгоспників, в спосіб позики, яка має бути обов'язково повернута натурою з нового врожаю» [3, с. 133] – розкривало ганебний механізм позбавлення хліба, заробленого на трудодні. Її підписали С.Косіор та В.Чубар, дозволивши друкування в центральній, обласній та районній пресі.

Переважна більшість постанов, які надходили «таємно» до місцевих органів влади як директиви, що підлягали негайному виконанню, не друкувалася. Директивний характер мали «передовиці» газети «Правда» – центрального друкованого органу ЦК ВКП(б)У. 22 червня 1932 р., коли голод охопив майже третину районів України, Сталін радив Л.Кагановичу надрукувати «... передову про підсумки весняної посівної кампанії», показати переваги колгоспів та радгоспів над одноосібним сектором, «... виляяти грубо і різко усіх лакеїв капіталізму, меншовиків, есерів і троцькістів, а також правоухильників, зазначивши, що спроби ворогів трудящих повернути СРСР на капіталістичний шлях остаточно утвердився на новому, соціалістичному шляху, що вирішальну перемогу соціалізму в СРСР можна вважати завершеною» [1, с. 187]. Теза про перемогу колгоспного ладу була ілюзорною, бо весною колгоспи позичали у селян насіння, а колгоспники масово голодували. Сталін, адресуючи цього листа з методологічними рекомендаціями для газети «Правда», ставив політико-ідеологічні завдання перед органами цензури і пресою: захищати соціалістичний лад, звеличувати його переваги над капіталізмом. 4 липня 1932 р. Л.Каганович проінформував про перспективи валового збору зернових, покликаючись на М.Осинського (В.В.Оболенський) – заступника голови Держплану СРСР і начальника Центрального управління народногосподарського обліку – стосовно кращою врожаю порівняно з попереднім роком [1, с. 217]. Л.Каганович підкреслив, що 5 липня опубліковано інтерв'ю М. Осинського, яке справді з'явилося на сторінках газети «Известия», членом редколегії якої він був [4]. Інформацію про врожайність та валовий збір заборонялося оголошувати та друкувати, про що Головліт попереджав усі господарські та радянські установи ще весною 1927 р. [5, с. 71]. Прогнози М.Осипинського виявилися помилковими, особливо на Україні, де валовий збір зернових 1932 р. був значно меншим від 1931 р. [6, с. 449 – 450]. Незадовільні обсяги хлібозаготівель викликали гнів Сталіна та його оточення, тому вирішили відігратися на М.Осинському. 16 грудня 1932 р. політбюро прийняло постанову «Про роботу ЦУНГО», у якій зазначалося, що «... ЦУНГО опублікувало в бюлетені ІДУНГО абсолютно тенденційні зменшені дані про урожайність 1932 року», оголосивши догану його керівникові, заступникам та редактору бюлетеня [7, с. 271]. Сталін особисто редагував цю постанову політбюро, яка була адресована республіканським апаратам – «... очистили його від чужих радянській... елементів» [7, с. 272]. Такою була розплата за порушення вимог політцензури.

16 серпня 1932 р. стала зрозумілою неспроможність України виконати річний хлібозаготівельний план, тому Сталін нагадав Кагановичу про те, що «... настав час, коли можна оголосити українцям про зменшення плану хлібозаготівель», але додав 17 серпня таке формулювання: «Друкувати в газетах не варто» [1, с. 282]. Постанова політбюро ЦК ВКП(б), прийнята 18 серпня, зафіксувала зменшення плану для України на 40 млн. пудів, але як виняток для постраждалих районів, скоротивши для їхніх колгоспів половину, для одноосібних господарств – третину [8, с. 290]. 24 серпня 1932 р. Л.Каганович та В.В. Куйбишев повідомляли Сталіна про мотиви «... недоцільності друкувати зменшення плану хлібозаготівель в Україні», щоб не викликати подібних звернень про зменшення від інших областей [1, с. 482]. Отже, рішення про оприлюднення або замовчування постанов політбюро залежало від самого Сталіна.

11 листопада 1932 р. Раднарком УСРР окремою постановою затвердив інструкцію «Про організацію хлібозаготівель в одноосібному секторі», яка мала гриф «Оголошення в пресі не підлягає» [9, с. 545 – 546]. Вона розкривала технологію соціальної ізоляції селян, створення умов, які призводили до масового голодування. Дивно, але газета «Вісті» ВУЦВКу опублікувала 20 листопада постанову РНК УСРР «Про заходи до посилення хлібозаготівель», яка юридично обґрунтовувала адміністративний механізм позбавлення хліба колгоспників та селян-

одноосібників. Постанову підписав голова РНК УСРР В.Чубар. Її положення фактично повторювали зміст «Інструкції» одноосібних господарств. Нею заборонялося витрачання всіх натуральних фондів, утворених в колгоспах, які не виконували плани хлібозаготівель, дозволялося перерахувати до фонду заготівель колгоспні натуральні фонди. Колгоспи повинні були повернути розданий хліб на трудодні. «З оголошенням цієї постанови, – підкреслювалося в ній, – припинити видачу будь-яких натуральних авансів по всіх колгоспах, що незадовільно виконують плани хлібозаготівель» [9, с. 548]. З'явилися натуральні штрафи «... порядком додаткового здавання м'ясозаготівлі розміром 15-місячної норми здавання даним колгоспам м'яса як усупільненої худоби, так і худоби колгоспників» [9, с. 549]. Заклики постанови про негайне «...вилучення в окремих колгоспників хліба, розкраденого в колгоспах та радгоспах» та натуральні штрафи належали до репресивних заходів, які мали забезпечити виконання хлібозаготівель.

Подібну постанову, яка конкретизувала її застосування в колгоспах, радгоспах та в одноосібному секторі, 18 листопада ухвалило політбюро ЦК КП(б)У [3, с. 251 – 260]. Вона не була опублікована, а виконувала директивну функцію для радянських органів влади. Політбюро рекомендувало взяти «... під постійний контроль ЦК роботу 22 газет важливих хлібозаготівельних районів» [3, с. 252]. 27 листопада 1932 р. політбюро ЦК КП(б)У запропонувало організовувати суди над так званими саботажниками хлібозаготівель в колгоспах, друкувати вироки в місцевих газетах [3, с. 264]. Фактично політбюро легалізувало публікації про форми масового спротиву хлібозаготівель, дозволивши газетам писати про засуджених членів партії, які «... переродились і стали насправді куркульськими агентами» [3, с. 276]. Виконуючи вказівки вищого виконавчого партійного органу, газета «Вісті» ВУЦВКу помістила інформацію РАТАУ про звільнення голови Бригадирівського РВК та секретаря Таращанського РПК з посад та членів партії за «розкладницьку роботу» та «... невміння мобілізувати партійні організації на успішне виконання планів хлібозаготівель» [10]. 5 грудня 1932 р. політбюро ЦК КП(б)У, критикуючи Дніпропетровській обком КП(б)У за те, що він та Межівський райпартком не реагували на «... засміченість класово чужими і контрреволюційними елементами» в зернорадгоспі, вказало редактору обласної газети «Зоря» на втрату політичної пильності, а редактора районної газети «Зірка» звільнено з посади редактора обласної газети [3, с. 278].

13 грудня 1932 р. ЦК КП(б)У направив секретарям обкомів партії директивного листа, у якому закликав нещадно викривати «зрадників партії», а в газетах висвітлювати їх поіменно, порушувати питання не лише про виключення з партії, а також писати про «...негайне застосування до них самих суворих каральних заходів та ізоляції» [3, с. 291]. Газети перетворили на суб'єкти репресивної політики партійних органів, позаяк на їх сторінках друкували судові вироки, висвітлювалися судові засідання. Вони стали заручниками «цензурної репресії», тому що політичні чистки торкнулися не висловлювань, не книг, а дій, точніше «бездіяльності» місцевих органів влади щодо виконання ними хлібозаготівельних завдань. Так 15 грудня 1932 р у зв'язку з «Оріхівською справою», бюро Дніпропетровського обкому КП(б)У постановило: «Зобов'язати редакцію газети «Зоря» піддати в обласній і районній пресі рішучому і всебічному викриттю всієї контрреволюційної, шкідницької, куркульської роботи колишнього Оріхівського керівництва [8, с. 481]. «Оріхівська справа», а також решта сфабрикованих судових процесів над «саботажниками», була проведена за особистим дорученням Сталіна, який в листі від 7 грудня 1932 р. наполягав, аби «... ворог з партквитком в кишені повинен бути покараний найсуворіше, ніж ворог без партквитка» [11, с. 426]. Обком змушений був виконувати «Сталіна наказ».

Репресії за вказівкою партійних органів перетворилися на «політичне замовлення», до виконання якого долучилися і газети. Масовий терор проти керівників радянських, господарських, партійних установ, які ухилялися від виконання хлібозаготівельних планів, фактично свідчив про наявність пасивного опору номенклатури економічній політиці партії, тобто висвітлювалася заборонена тема. Хлібозаготівлі не виконували колгоспи та радгоспи, тому що у них не було достатньої кількості зерна, отже, соціалістичний лад у сільському господарстві виявився малопродуктивним, про що доповідали іноземні дипломати [12]. Колгоспи не перетворилися в зернові фабрики, якими волів їх бачити Сталін, відтак репресіями мали дотиснути, щоб подолати зернову проблему.

Газети друкували не лише листи сількорів та кореспондентів про «саботаж» хлібозаготівель, а також постанови вищих органів влади. Вони дбали про те, щоб недоліки економічної та національної політики радянської держави не стали надбанням іноземних

журналістів та світової громадськості, але дії владних структур «підмочували імідж соціалістичної країни. Так 21 грудня 1932 р. РНК УСРР та ЦК КП(б)У постановили виключити з партії, заарештувати та віддати до суду п'ять директорів великих радгоспів «... за злочинний зрив завдання партії і уряду з хлібоздавання»: Одесько-Миколаївського – О.А.Балюкевича, Близнецівського – Л.І.Лаврова, Арбузинського – М.П. Лещенка, П'ятихатського – К.Новікова, Чапаївського – Л.Я.Михайлика [13]. Постанову підписали В.Чубар та С.Косіор, навіть не подумавши про те, що радгоспи вважалися зразковими формами соціалістичного господарювання. Президія ВУЦВКу, поспішаючи слідом за ними, виключила О.А. Балюкевича з членів ВУЦВКу, тому що він «... бувши директором Одесько-Миколаївського зернорадгоспу, злочинно зірвав виконання завдань партії і уряду з хлібозаготівель» [14]. 21 грудня 1932 р. ЦК КП(б)У відкликав 10 уповноважених з хлібозаготівель за «...цілковиту бездіяльність: покривання районних організацій, які не вжили заходів до того, щоб зламати куркульський саботаж» [13]. Подібних публікацій в пресі було багато. Вони викривали карально-репресивну систему хлібозаготівель в Україні, доводили факт рукотворності голодомору.

7 грудня 1932 р. газета «Комуніст» опублікувала спільну постанову РНК УСРР та ЦК КП(б)У «Про занесення на чорну дошку сіл, які злісно саботують хлібозаготівлі» [15]. Шість сіл (с. Вербка Павлоградського, с. Гаврилівка Межівського району Дніпропетровської; с. Лютенки Гадяцького, с. Кам'яні Потоки Кременчуцького району Харківської; с. Святотроїцьке Троїцького та с. Піски Баштанського району Одеської області) опинилися в соціально-адміністративній резервації, до яких було вжито репресивні заходи: припинено довіз товарів, кооперативну і державну торгівлю; вивезено з крамниць всі наявні товари; заборонено колгоспну торгівлю для колгоспів, колгоспників та одноосібників; припинено всіляке кредитування, стягнуто дотерміново фінансові зобов'язання; вилучено «контрреволюційні елементи» з цих сіл; організовано боротьбу з «куркулями». Запропоновані заходи мали виразні ознаки створення передумов голодомору, але партійно-радянські органи, долаючи внутрішню ідеологічну цензуру, оприлюднили цей жахливий документ.

Хлібозаготівельна кампанія з врожаю 1932 р., якою в Україні керували В.Молотов та Л.Каганович, супроводжувалася масовим голодом селян. Інформація про її жорстокий характер та руйнівні наслідки потрапила до західної преси. Викривальні публікації іноземних журналістів реальних подій в сільських районах СРСР обурювали Сталіна, але саме його економічна політика живила західну пресу сенсаційними репортерськими статтями. Так кореспондент німецької газети «Neue Freie Presse» Н.Бассехес, який об'єктивно писав про використання в СРСР примусової праці в'язнів на об'єктах лісопереробної промисловості, починаючи з 1931 р., видав низку публікацій про систему позики та колгоспної торгівлі, які викликали гнів самого Сталіна. 15 липня 1932 р. він запропонував Кагановичу та Молотову «... полити брудом цю капіталістичну мерзоту на сторінках «Правди» та «Известия», а через деякий час «... вигнати його із СРСР» [1, с. 225]. Замовні публікації про «куркульський саботаж», про «зрадників комуністів», про судові процеси над ними, які заповнили радянську пресу, політична цензура пропускала, навіть всіляко сприяла їх поширенню, а відверті і правдиві публікації «інкореспондентів» засуджувала. Вище партійне керівництво заборонило висвітлювати роботу третьої Всеукраїнської конференції КП(б)У, яка проходила в Харкові 6-9 липня 1932 р., щоб давати «іноземній пресі» інформації про її порядок денний, про перебіг дискусій, про катастрофічну ситуацію в сільському господарстві.

7 серпня 1932 р. з'явилася постанова ЦВК і РНК СРСР «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів та кооперації й зміцнення громадської (соціалістичної) власності», яку було опубліковано в газеті «Комуніст» 9 серпня [16], а також в інших друкованих органах партійних, радянських, профспілкових організацій. Колгоспне майно стало державним, за розкрадання якого застосовували «... вищу форму соціального захисту – розстріл із конфіскацією всього майна». Селяни називати цей закон, особисто ініційований та відредагований Сталіним, «Законом про п'ять колосків», позаяк їх засуджували за те, що вони збирали колоски після жнив, розпочинали жнива на присадибній ділянці без дозволу сільської ради. Його перетворили на відвертий карально-репресивний засіб впливу проти «злісних утримувачів хліба», на адміністративно-політичний стимулятор хлібозаготівель. Сталін вимагав від партійного керівництва великого поширення в пресі його дітища – «декрету про охорону власності», спрямованого проти спекулянтів, але його жертвами стали десятки тисяч українських хліборобів. «Правда» поводить нерозумно і бюрократично-недалекоглядно, – писав він Кагановичу 17 серпня 1932 р., – не розпочинаючи кампанії з питання проведення в

життя закону про охорону громадської власності. Кампанію треба розпочати негайно. Треба: а) пояснити суть закону по пунктах; б) критикувати і викривати ті обласні, міські і районні організації (а також сільські), які намагаються покласти закон під сукно, не даючи йому просування на ділі; в) пришивати до позорного стовпа тих суддів і прокурорів, які виявляють лібералізм стосовно розкрадачів вантажів, врожаю колгоспного, запасів колгоспних, кооперативного майна держпідприємств і т.д.; г) друкувати вирoki з таких справ на видному місці; д) мобілізувати власних кореспондентів, проінструктувати їх кореспонденції; е) вихвалити і заохочувати ті організації, які намагаються добросовісно впроваджувати закон і т.д. і т. ін. Кампанія ця повинна бути систематична і тривала» [1, с. 286]. Газета «Правда», починаючи з 20 серпня, друкувала статті під рубриками «Громадська власність свята і недоторкана», «Розкрадачів соціалістичної власності – ворогів народу – до суворой відповідальності». Постанова від 7 серпня, яку Сталін та Каганович називали «декретом», щоб надати їй значення прямого і невідкладного виконання, фактично ізолювала колгоспи від їхнього врожаю, котрий оголошувався державною власністю.

Завдання Сталіна щодо висвітлення в газеті «Правда» зазначеного закону виконав Л.Каганович. Він викликав редактора Л.З.Мехліса та члена редколегії М.М.Попова і передав зміст листа Сталіна. «Повинен вам сказати, – доповідав Каганович вождю 19 серпня, – що я їм ще до видання декрету говорив про Ваші вказівки, дуже їх лаяв за те, що вони декрет помістили на 5-й сторінці, змусили їх надрукувати декрет другий раз на 1-й сторінці, дати передову, згодом вони дещо заспокоїлись. Тепер ми цю справу закрутимо. Вже завтра в «Правді» дещо з'явиться. А далі піде систематичне висвітлення. Ви, безумовно, маєте рацію, що треба тиснути в одному напрямку, щоб не дати лібералам перетворити декрет на порожню декларацію» [1, с. 289]. Такою виявилася політична технологія застосування сумно відомого «закону про п'ять колосків». Органи політичної цензури, особливо в редакціях центральних газет, відслідковували ситуацію довкола його висвітлення, враховуючи ідеологічні настанови Сталіна.

Преса дотримувалася вимог цензури стосовно висвітлення показників економічного розвитку, особливо статистичних відомостей про врожайність та реальний валовий збір зернових, які були не комерційною, а державною таємницею. 27 травня 1931 р. Головліт надіслав до всіх міськклітів, райлітів, редакторів центральних газет та журналів циркуляр про заборону використовувати «староросійські міри» – пуди, десятини. «Деякі органи преси, – зазначалося в циркулярі, – уперто продовжують оперувати старою російською мірою. Вважати таке явище конче неприпустимим. Сектор політконтролю пропонує надалі стежити за тим, щоб таких явищ не було» [17, арк. 2]. Однак незважаючи на ці застереження, «пуди» і «десятини» траплялися не лише в газетних публікаціях, а також у промовах партноменклатури. Газети уникали друкування абсолютних цифр, які стосувалися обсягів хлібозаготівель, даючи відсоткові пропорції. Так 4 січня 1933 р. «Вісті» ВУЦВКу подали інформацію про хід хлібозаготівель, однак за одиницю було взято відсоток виконання річного плану колгоспами, радгоспами, «твердоздавцями» та разом з тим по одноосібному секторі [18]. Соціальна категорія «твердоздавців» була виокремлена, тобто держава не приховувала класного диференційованого підходу стосовно обкладання селян хлібозаготівельною повинністю. У статистичних довідниках, які виходили в Україні протягом 1933 р., були вичерпні дані про стан хлібозаготівель в районах, областях та по УСРР за 1930 – 1933 рр. Наприклад, видавництво управління справами РНК УСРР опублікувало у 1932 р. доповідник про статистично-економічний розвиток господарств районів Харківської області, у якому було подано дані про території та кількість населення в районах, про засіви зернових культур в областях по секторах господарювання, про стан хлібозаготівель у кожному з 64 районів столичної області [19, с. 6]. Подібні довідники видрукувала кожна область УСРР, відтак обсяги хлібозаготівель не становили таємниці для дослідників, але заборонялося висвітлювати справжні причини голодомору.

Редактори не могли відстежити щоденні випуски газет, політично та ідеологічно проконтролювати пакети різної літератури, яка виходила у видавництвах. Інколи головлітівським політконтрольорам вдавалося виявити «прориви»: видавництво «Сельгосгиз» зверстало книгу, упорядники якої пропонували створювати радгоспи при кладовищах для вилучення з трупів цукру, мила, солі [20, с. 293]. Книга мала з'явитися у 1933 р., а газети продовжували друкувати судові рішення про репресії проти директорів зернорадгоспів в Україні. Зокрема, 6 січня 1933 р. газета «Вісті» ВУЦВКу опублікувала постанову РНК УСРР та ЦК КП(б)У про виключення з партії та подання до суду директорів Луганського радгоспу

Донецької, Мартинівського Одеської, Анікіївського Харківської області «...за злочинний зрив завдання партії та уряду з хлібозаготівель» [21]. Газети не друкували листів селян, які надходили масово до їхніх редакцій. Наприклад, в архівному фонді редакції газети «Колгоспне село» збереглися сотні селянських «дописів», у яких висвітлювалися факти масового голоду в селах України [22, арк. 28], але політредактори, виконуючи директиву Головліту та відповідних партійних органів не друкувати їх.

Аналіз архівних джерел, опублікованих в Україні та Росії з питань колективізації та голоду, дозволяє виявити особливості функціонування системи політичної цензури в царині сільського господарства, тобто здійснення політико-ідеологічного контролю за появою інформації критичного змісту про колгоспи та колгоспне життя селян. Цензура, виконуючи особисті накази Сталіна, впроваджувала вигадані ним ідеологеми, обробляла через газети «Правда», «Известия», «Вісті», «Комуніст» громадську думку, «паплюжила» іноземних кореспондентів, але не завжди помічала той факт, що офіційна пропаганда викривала значно глибше і ширше недоліки соціалістичного українському селі. Партійно-радянські постанови 7 серпня, 20 листопада та 6 грудня 1932 р., які показували світові карально-репресивні методи здійснення хлібозаготівель та справжню технологію створення голодомору, виявилися необачним кроком і рішенням політичного керівництва. Кореспонденції про судові репресії проти директорів радгоспів, голів колгоспів, інформація про темпи хлібозаготівель, статистичні довідники, які тоді виходили, свідчили про інформаційний «прорив» ідеологічної блокади довкола причин голодомору.

Історикам належить дослідити цей аспект проблеми, проаналізувавши вимоги цензури, а з іншого боку, характер публікацій у періодичній пресі 1931 – 1933 рр. Важливо також простежити матеріали редакції газет, особливо відділ листування, зіставити опубліковану інформацію з реаліями повсякденного життя суспільства, які зафіксовані в архівних документах та матеріалах партійних, радянських органів.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Сталин и Каганович. Переписка. 1931 – 1936 гг. / Сост. О.В.Хлевнюк, Р.У.Дэвис и др. – М.: РОССПЭН, 2001. – 798 с.
2. Командири великого голоду. Поїздки В. Молотова і Л. Кагановича в Україні та на Північний Кавказ. 1932 – 1933 рр. / За ред. В.Васильєва, Ю.Шаповала. – К.: Генеза, 2001. – 399 с.
3. Голод 1932 – 1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів / Кер. кол. упорядників Р.Я.Піріг. – К.: Політвидав України, 1990. – 605 с.
4. Види на урожай зерновых хлебов // Известия ЦИК. – 1932. – 5 июля.
5. Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927 – 1939. Документы и материалы. В 5-ти тт. Том 1. Май 1927 – ноябрь 1929 / Под ред. В.П.Данилова. – М.: РОССПЭН, 1999. – 880 с.
6. Голод 1932 – 1933 років в Україні: причини і наслідки / Редкол.: В.А.Смолій та ін. – К.: Наук. думка, 2003. – 888 с.
7. Большая цензура. Писатели и журналисты в Стране Советов. 1917 – 1956. Документы / Под общ. ред. А.Н. Яковлева. – М.: МФД:Материк, 2005. – 782 с.
8. Голодомор 1932 – 1933 років: документи і матеріали / Упоряд. Р.Я.Піріг. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська Академія», 2007. – 428 с.
9. Колективізація і голод в Україні: Збірник документів і матеріалів / Відп. ред. С.В. Кульчицький – К.: Наукова думка, 1992. – 736 с.
10. За опортуністичну практику – до партвідповідальності // Вісті ВУЦВК. – 1932. – 11 листопада.
11. Розсекречена пам'ять: Голодомор 1932 – 1933 років в Україні в документах ГПУ – НКВД. – К.: ВД «Стилос». – С. 426.
12. Листи з Харкова. Голод в Україні та на Північному Кавказі в повідомленнях італійських дипломатів 1932 – 1933 рр. / Упоряд. А.Граціозі. – Харків: Фоліо, 2007. – 255 с.
13. Комуніст. – 1932. – 22 грудня.
14. Про позбавлення Балюкувича О.А. звання члена ВУЦВК. Постанова президії ВУЦВКу 22 грудня 1932 р. // Комуніст. – 1932. – 23 грудня.
15. Комуніст. – 1932. – 7 грудня.
16. Комуніст. – 1932. – 9 серпня.
17. ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 1. – Спр. 590.
18. Вісті ВУЦВК. – 1933. – 4 січня.
19. Довідник з основних статистично-економічних показників господарства районів Харківської області УСРР. – Харків, 1933. – С.6.

20. История советской политической цензуры. Документы и комментарии. – М., 1997. – 293 с.
21. Вісті ВУЦВК. – 1933. – 6 січня.
22. ЦДАВО України. – Ф. 388. – Оп. 2. – Спр. 356.

Стоян Т.А. «КАК ЭТО ОСВЕЩАТЬ В ПЕЧАТИ»: ПОЛИТИЧЕСКОЕ ЗАСЕКРЕЧИВАНИЕ ГОЛОДА 1932 – 1933 ГГ.

Исследуются особенности осуществления политико-идеологического контроля над появлением информации критического содержания о колхозах и колхозной жизни во время голодомора.

Ключевые слова: политическая цензура, голодомор, периодическая печать, публикации.

Stoyan T.A. «AS IT TO LIGHT UP IN A SEAL «: THE HUNGER OF 1932-1933-TN POLITICAL CONCEALING

The features of political-ideological control above the emergence of critical information about the collective farms and the collective farm life during golodomor are studied.

Key words: political censorship, golodomor, periodic seal, publications.

УДК 94(4) «1939/1945»

І.В. Мазило

**КАДРОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РОБОТИ ЗАЛІЗНИЧНОГО ТРАНСПОРТУ УКРАЇНИ
В ПЕРІОД ЙОГО ВІДБУДОВИ (1943 – 1950-ТІ РР.)**

Стаття присвячена висвітленню основних напрямків підготовки кваліфікованих спеціалістів для залізничного транспорту України у післявоєнний період вітчизняної історії.

Ключові слова: залізнична галузь, підготовка кадрів, професійно-технічні училища, технікуми, інститути.

Окремі наукові видання минулого і ХХІ сторіч розглянули історію відбудови залізничного транспорту колишнього СРСР і його складової частини – України [2]. Лише окремі з них вряди-годи зупинилися на проблемі забезпечення фаховими кадрами залізниць України, які відбудували магістраль і організували потім перевезення [3].

В умовах минулої війни робота залізниць була важливою за своїм значенням. Залізничні шляхи, як і поштова служба, і деякі інші відомства мають стратегічний характер [12, с. 516]. Також для забезпечення наступальних операцій сотисячної армії, у 1942 р., потрібно було до лінії фронту направити у середньому кожні 20 хвилин 30 вагонів з військами, боєприпасами, продовольством, озброєнням [5, с. 35]. Це за умов, коли на території республіки німецько-фашистські загарбники, відступаючи, завдали значних збитків залізничному господарству. У межах СРСР вони становили 30 млрд. рублів (в масштабі цін 1941 р.) [1, с. 14], у тому числі залізницям України завдали збитків на 10 млрд. рублів [11, арк. 29].

Відбудовчі процеси на транспорті були ініційовані ДКО в постановах від 3 січня 1942 р., та 26 травня 1943 р., а також спільній постанові РНК СРСР і ЦК КП(б)У від 21 серпня 1947 р. [8, с. 142, 303, 330].

Відроджувати дороги залізничникам довелося в тяжких умовах прифронтової смуги під артилерійським обстрілом і ударами ворожої авіації з повітря, що ускладнювало роботу і призводило до руйнувань уже відбудованих об'єктів.

Будівельні роботи першої половини 1943 р. здійснювалися в межах української частини Донбасу, а в другому півріччі – на території інших регіонів Лівобережжя. До 1 травня 1944 р. в Донбасі вже діяло 3500 км. головних шляхів, 13 парових депо, 32 вагоноремонтних пункти, біля 300 станційних приміщень [9, с. 149].

При відбудові залізничники зіткнулися з труднощами, серед яких – нестача кваліфікованих кадрів. Лише керівних кадрів у системі НКШС нараховувалося 43,2% інженерів і 27,7% техніків [1, с. 18].

Ситуація була такою, що на дороги, на виробництво приходила молодь і жінки, яким доводилося не лише працювати, а й навчатися [6, с. 217]. Навіть у післявоєнний період, у 1947 р., відсоток жінок серед працівників Південно-Західного округу був на Південно-Західній

.....
магістралі – 30%, Вінницькій – 18,8%, Ковельській – 25,5%, Львівській – 10,9%, Одеській – 29,3%, Кишинівській – 18, 7%. У цілому по округу – 22,7% [11,арк.63].

На Південно-Західній магістралі у 1944 р., одразу після визволення, поряд з її відбудовою постала проблема підготовки кадрів, бо багато залізничників перебували в діючій армії, чимало з яких загинули на фронтах Другої світової війни. Особливість моменту полягала ще в тому, що на залізницю прийшла чимала кількість підлітків, які мали низьку або зовсім відсутню кваліфікацію [13, с. 126].

На початку відбудови забезпеченість кадрами здійснювалася за рахунок перерозподілу робітників між східними і західними регіонами країни. Інженерно-технічних працівників командували з доріг Уралу й Сибіру. Всього за 1944 р. було відряджено 118 осіб [11, арк. 2].

Джерелом поповнення вакансій на транспорті стали працюючі, що були зайняті обслуговуванням транспорту на окупованій території і які підлягали мобілізації в діючу армію. Так місцеві органи влади зобов'язувалися постановою ДКО від 22 листопада 1943 р. і РНК СРСР і ЦК КП(б)У від 30 листопада цього ж року мобілізувати на роботу залізничників, які залишилися на окупованій ворогом території. Партійні, радянські органи Дніпропетровської і Запорізької областей і Криму провели велику роботу протягом 1944 р. виявили й відрядили для роботи на залізничний транспорт 6985 осіб, на магістралях Сталінської і Одеської – 113, Північно-Донецької – 260, Південно-Донецької – 29, Північнокавказької – 193 особи [11,арк.11].

Також робили все можливе у тих умовах, щоб налагодити підготовку кадрів масових професій у масштабах України, окремих областях і магістралях. На Південно-Донецькій дорозі був розроблений спеціальний план підготовки кадрів. Виконуючи його, у 1944 – 1945 рр. підготували для роботи на транспорті 10500 молодих робітників [6, с. 218]. Навчене молоде поповнення поряд з досвідченими робітниками позитивно вплинули на результати роботи залізниці. До кінця 1945 р. вантажообіг Південно-Донецької магістралі досяг 70% довоєнного рівня [9,с.149].

У 1944 р. на Південно-Західній магістралі взяли зобов'язання підготувати 5000 молодих робітників масових професій. У серпні 1944 р. провели зліт молодих робітників магістралі, які брали на себе підвищені виробничі зобов'язання, зокрема – відпрацювати у позаробочий час на відбудовчих роботах [7, с. 126 – 127].

У березні 1944 р. заступник голови РНК УРСР Корнієць Л. розглянув інформацію, яка, відповідно до постанов ДКО, РНК УРСР і ЦК КП(б)У, наказів Головного управління трудових резервів при РНК СРСР, передбачала, що у 8 областях до 1 травня вищезгаданого року мали бути організовані 336 навчальних закладів системи трудових резервів, з яких 9 залізничних. Також запланували мобілізувати на навчання 138040 осіб, з яких до залізничних училищ – 3210. Розташування цих навчальних закладів мало відбутися на підприємствах 32 наркоматів Союзного і республіканського підпорядкування. На початок березня 1944 р. було створено 248 училищ, з яких 9 транспортного спрямування [10, арк. 55, 56, 57, 58].

При їхній організації траплялися і недоліки. Так відповідно до наказу начальника Головного управління трудових резервів від 24 листопада 1943 р. в м. Дніпропетровську до першого січня 1944 р. мали створити залізничне училище для 500 учнів. Приміщення, яке належало їм до війни, вже зайняло управління Сталінської магістралі. Училищу на взамін не надали іншого. Тому справу його організації на деякий час зірвали [10, арк. 59].

Вели підготовку кадрів масових професій і на Львівській магістралі у трьох залізничних технічних школах: Львівській, Коломийській і річній школі машиністів [11, арк. 47]. Окремі розмістилися у м. Львові у приміщенні по вулиці Станковського, 47, балансова вартість якого становила – 5136000 рублів. У 1947 р. згідно з рішенням Ради Міністрів СРСР на цій базі була ще організована 3-х річна школа машиністів паровозів. Розпочав роботу і залізничний технікум з контингентом студентів – 475 осіб, також залізничне училище №1. Однак Львівський міськвиконком прийняв рішення про передачу цієї споруди під інститут прикладного мистецтва, що могло потягнути за собою закриття навчальних закладів залізничного профілю. Це за умови, що з 1944 р. розпочали створювати навчальну базу, відновлювати приміщення та капітальну відбудову, на які були потрачені кошти дороги, МШС – 813 тис. рублів [10, арк. 61 – 62].

Також адміністрація Львівської залізниці уклала у червні 1941 р. угоду на оренду з Тернопільським міськвиконкомом, терміном два роки, двох напівзруйнованих будинків, які були капітально нею відремонтовані. Затрачено було 250 тис. рублів. Один відвели під

навчальний корпус, інший – під гуртожиток. Розмістили в них учнів профтехшколи, яких навчали будівельній спеціальності. Однак через деякий час міська рада вирішила їх передати Тернопільським спиртротресту і редакції газети, чим завадила справі підготовки фахівців [10, арк. 210].

У сусідній, Станіславській області, рішенням Комітету трудових резервів, постанови облвиконкому і обкому КП(б)У від 23 грудня 1944 р. на базі місцевого паровозоремонтного заводу з 1 березня 1945 р. мало бути організоване залізничне училище з контингентом у 350 осіб. Фактично навчалися лише 100 осіб. 250 не вистачало через невиконання плану залучення молоді на навчання районами області [10, арк. 18, 83].

Стан з кадрами на залізничному транспорті України до певної міри ілюструє довідка про фаховий стан працівників Південно-Західного залізничного округу станом на 7 липня 1947 р. [11, арк. 63]

Назва дороги	Заг. к-сть робітників	Стаж роботи від 5 до 10 р.	Стаж роботи від 10-15 рр.	Стаж роботи від 15-20 рр.	Вища освіта
Південно-Західна	47794	8518	6127	3399	680
Вінницька	34510	6295	4510	2493	–
Ковельська	18198	1587	878	880	–
Львівська	38920	4801	–	2574	1217
Одеська	46547	7046	5351	3788	3498
Кишинівська	31838	3112	2410	2759	1436

Покращували ситуацію з кадрами через різні форми підготовки. Загалом у 1948 р. було навчено і передано промисловості, транспорту і сільському господарству республіки 257189 кваліфікованих, навчених молодих робітників, у тому числі 43448 осіб з ремісничих залізничних училищ. Із цієї кількості безпосередньо були направлені на транспорт 18272 особи [10, арк. 164].

У 1949 р. відповідні виконавчі органи влади по-новому організовували роботу з підготовки кваліфікованих робітників. Так виконком Дніпропетровської ради депутатів трудящих на 30 листопада 1949 р. направив в навчальні заклади 2700 осіб, залізничні – 375. За національним складом: 2262 учні – українці, 92 – росіян, 13 білорусів, 31 єврей, 1 – поляк, 1 – татарин, які мали освіту: 4 класи – 957 осіб, 5 класів – 671, 6 класів – 372, 7 класів – 681, 8 класів – 18 осіб, 9 класів – 1 особа [10, арк. 149].

На Харківщині, в Патютінському залізничному училищі підготовку робітників вели на базі вагоноремонтного заводу Південної магістралі з контингентом учнів – 550 осіб [10, арк. 20]. У Сумській області до ремісничих училищ було подано 2850 заяв при плані – 800. Станом на 1 серпня 1949 р. в залізничних і спеціальних училищах Харківщини навчалися 847 осіб, з яких 142 вихованці дитячих будинків, 198 осіб з числа міської молоді і 507 осіб вихідці з села [10, арк. 68].

В Одесі виконком обласної ради депутатів трудящих затвердив ліміт прийому молоді на професійне навчання у кількості 1250 осіб, у тому числі, для залізничних училищ – 750, інших спеціальностей – 450 [10, арк. 24].

У західних областях України виконком Рівненської обласної ради депутатів трудящих намагався виконати постанову Ради Міністрів УРСР і ЦК КП(б)У від 30 липня 1949 р. «Про підготовку до нового навчального року і призову в ремісничі залізничні училища». З першого по 20 жовтня 1949 р. у навчальні заклади області, в яких вели підготовку транспортників, прийняли 250 осіб молоді, у тому числі: Здолбунівське – 50 осіб, Сарненське – 100 осіб і Рівненське – 100 осіб [10, арк. 188].

В окремих випадках набір молоді на навчання не виконували. Так виконком Закарпатської облради інформував Уряд УРСР, що область через гористу місцевість, окремі райони розташовані на далекій відстані від залізничних магістралей, а колгоспи не можуть підвезти учнів своїм транспортом через його відсутність у зв'язку з тим, що на Закарпатті провели колективізацію наприкінці 1948 – початку 1949 рр. господарствам, які були щойно утворені, бракувало достатньої кількості транспортних засобів, навіть гужового. Тому здійснювати будь-які перевезення на далекі відстані було не можливо [10, арк. 210].

Також зриви призову молоді на навчання до фабрично-заводських училищ були ще й зумовлені слабко організованим перевезенням молоді залізничним транспортом до місць навчання. Це мало місце в Житомирській області, коли для цих людей не виділили спеціального ешелону від пункту формування контингенту учнів до місця призначення. Перевезення здійснювали поїздами місцевого призначення з багатьма пересадками. Були випадки подачі меншої кількості вагонів, ніж за нормою. Через вказані і ряд інших причин курсанти не доїжджали до місць навчання [10, арк. 116].

Спеціалістів середньої кваліфікації готували у профільних технікумах.

Щоб розпочати навчання в Дніпропетровському технікумі залізничного транспорту місцева влада просила голову Раднаркому України М.Хрущова посприяти повернути приміщення, яке належало закладу до війни і в якому на березень місяць 1946 р. розміщувався відділ НКВД на Сталінській залізниці. На той момент у технікумі навчалося 650 студентів, з яких 250 мешкали в навчальних аудиторіях, що створювало неймовірно важкі умови для проведення навчального процесу. Зайняті під житло кімнати виключали можливість мати лабораторії і кабінети, які вкрай були необхідні для підготовки кваліфікованих спеціалістів-залізничників [10, арк. 104].

Також труднощі в роботі з'явилися у колективі Київського матеріально-господарського залізничного технікуму. 3 червня 1946 р. його члени звернулися з листом до голови Уряду України М.С.Хрущова, констатуючи: «... що технікум організований в Києві 25 років тому і розташований в приміщенні, пристосованому для навчального процесу. Однак через утворення в Києві залізничного Округу планується його віддати управлінцям, а колектив технікуму мають перевести в інше місце, що рівнозначно закриттю навчального закладу. Також в листі наголошувалося, що у такий спосіб керівництво демонструє, що воно забуває про маленькі гвинтики, які приводять в дію державний механізм. Чутки, які ширяться в колективі, дезорганізують його роботу. Примітним є факт, що частина викладацького складу – працівники управління Південно-Західної залізниці, що позитивно позначається на навчальному процесі. Друга частина викладачів – жінки, чоловіки яких є лекторами в інших навчальних закладах. Таким чином, переводячи навчальний заклад в інше місце, жінки змушені будуть покинути роботу [10, арк. 190].

У Львові після визволення розпочав свою роботу залізничний технікум, також механічний, дорожній й художній ліцеї і залізничне училище. Правда, робота цього спеціалізованого навчального комплексу опинилася перед загрозою закриття через бажання місцевих органів влади розмістити в приміщенні технікуму навчальний заклад іншого профілю [10, арк. 62].

У Чернівецькій області залізничний технікум був розміщений в колишньому притулку «Йозефіnum» [4, с.37].

У воєнні і перші повоєнні роки гострою була потреба в кадрах вищої кваліфікації. На 1 січня 1944 р. на території колишнього СРСР працювало 73 технікуми і 12 вузів залізничного транспорту [1, с.18]. В Україні їхню підготовку відновили у Харківському і Дніпропетровському інститутах інженерів транспорту.

У квітні 1944 р. центральні органи влади зобов'язали місцеві установи м. Дніпропетровська створити умови для проведення реевакуації колективу інституту. Була розпочата відбудова приміщення вузу й трамвайної колії, яка з'єднувала студентське містечко з містом [11, арк. 6].

Після проведення ремонтних робіт розпочався набір студентів і навчальний процес. Згодом Рада інституту і головне інженерне управління Сталінської магістралі розпочали наукову співпрацю. Націлювала їх на це стаття в газеті «Правда» за 1 квітня 1949 р. «Творче співробітництво працівників науки і виробництва – закон технічного прогресу». Разом було розроблено 26 наукових тем, з яких – 18 союзного значення. Займалися популяризацією професійних знань. Доповідями охопили 11 тис. залізничників [11, арк. 1 – 2].

Відновили свою роботу кафедри у Харківському інституті інженерів залізничного транспорту. Наукові праці його викладачів допомогли залізничникам обґрунтувати передові методи праці і запровадити їх у виробництво. Також кафедра організації руху і вантажної роботи запропонувала нову систему оцінки рентабельності роботи диспетчерської дільниці. Кафедра паровозного господарства розробила щільний графік руху локомотивів на дільниці Основа – Гонта і методи швидкісної підготовки паровозів в депо Основа [14, с. 92].

Отже, підготовка кадрів залізничників, яка розпочалася одразу після визволення магістралей від фашистських окупантів, відіграла свою вирішальну роль у забезпеченні як відновлювальних процесів, так і налагодженні роботи залізничних доріг України в період їхньої відбудови.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Барский М.М. Деятельность Компартии по восстановлению и дальнейшему развитию железнодорожного транспорта (1943 – 1950 – х гг.) / Автореф. дисс. канд. ист. наук. – М., 1978.
2. Возрождение прифронтовых и освобожденных районов СРСР в годы Великой Отечественной войны 1941 – 1945. – М., 1986; Дьяков Ю.Л. Развитие транспортно-дорожной сети СССР в 1941-1945 гг. – М., 1997; Ковалев И.В. Транспорт в Великой Отечественной войне (1941 – 1945 гг.). – М., 1981; Куманев Г.А. Война и железнодорожный транспорт СССР 1941 – 1945. – М., 1988; Его же: На службе фронта и тыла. – М., 1976.
3. Данилюк М., Панчук М. На службі фронту і тилу. – К., 1974; Кудлай А.С. Рабочий класс Украины в борьбе за восстановление и развитие промышленности в послевоенный период (1945 – 1955) // Автореф. дисс. док. ист. наук – Львов, 1967.
4. Львівська залізниця. Історія і сучасність. – Львів, 1996.
5. Панчук М. Сталеві шляхи. – К., 1968.
6. Стальные пути Донбасса. – Донецк, 1970.
7. Столичная магистраль Украины. – К., 1970.
8. Украинская ССР в годы Великой Отечественной войны Советского Союза: Хроника событий. – К., 1985.
9. Хорошайлов И.Ф. Деятельность Компартии по возрождению Донбасса. – К., 1973.
10. ЦДАВО Украины. – Ф.2. – Оп.7. – Спр.1575; Ф.2. – Оп.8. – Спр.3189; Ф.2. – Оп.7. – Спр.4057; Ф.2. – Оп.7. – Спр.1831; Ф.Р. – 2. – Оп.7. – Спр.9900; Ф.Р. – 2. – Оп.7. – Спр.9898; Ф.Р. – 2. – Оп.7. – Спр.9895; Ф.Р. – 2. – Оп.7. – Спр.9898; Ф.Р. – 2. – Оп.7. – Спр.9895; Ф.2. – Оп.7. – Спр.4057; Ф.2. – Оп.8. – Спр.3189.
11. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.77. – Спр.312; Ф.1. – Оп.77. – Спр.234; Ф.1. – Оп.32. – Спр.266; Ф.1. – Оп.77. – Спр.287; Ф.1. – Оп.77. – Спр.370; Ф.1. – Оп.77. – Спр.389.
12. Шимов Я. Австро-венгерская империя. – М., 2003.
13. Юго-Западная магистраль. Вчера, сегодня, завтра. – К., 1995.
14. Южной – 100 лет. – Харьков, 1969.

Мазыло И.В. КАДРОВОЕ ОБЕСПЕЧЕНИЕ РАБОТЫ ЖЕЛЕЗНОДОРОЖНОГО ТРАНСПОРТА УКРАИНЫ В ПЕРИОД ВОССТАНОВЛЕНИЯ (1943 – 1950-е гг.)

Статья посвящена изучению основных направлений подготовки квалифицированных специалистов для железнодорожного транспорта Украины.

Ключевые слова: транспортная отрасль, подготовка кадров, профессионально-технические училища, техникумы, институты.

Mazylo I.V. PERSONNEL PROVISION FOR THE RAILWAY TRANSPORT IN UKRAINE (1943-1950)

The article deals with the study of the main approaches to the training of qualified specialists for the railway transport in Ukraine.

Key words: railway transport, personnel

УДК: [321.01+316.3] 93

І.В. Терлецька

ВЛАДА І СУСПІЛЬСТВО ЕПОХИ СТАЛІНІЗМУ ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ СОЦІАЛЬНОГО ПОРТРЕТУ МОЖНОВЛАДЦІВ І РЕПРЕСОВАНИХ

У статті надано соціально-психологічні характеристики та їхній порівняльний аналіз представників влади в Україні епохи сталінізму та репресованих громадян. Звертається увага на такі чинники: соціальне походження, національність, освіта, психологія, ментальність. Автор робить висновки, що сталінізм був диктатурою маргіналів (соціальних і етнічних)

.....
проти робітників, селян й особливо інтелігенції, а спосіб управління суспільством – терор, мав не лише антиукраїнське, антинаціональне, але й антиінтелектуальне спрямування.

Ключові слова: тоталітаризм, сталінізм, можновладці, репресовані, терор, тоталітарне суспільство, ментальність.

У низці поширених тем у сучасній історіографії є тема сталінізму, яка має багатовимірний характер. Серед різних аспектів сталінізму проблема «влада і суспільство» посідає одне з перших місць. Як зазначають різні дослідники, влада слугує домінантним чинником у процесі розвитку СРСР, тим більше, сталінського періоду. Суб'єктами політичної влади в радянській державі були, передусім, сам вождь і диктатор Й.Сталін, його оточення, партійні і репресивно-каральні органи, що складали організаційний хребет суспільно-політичної системи, та номенклатура, яка була соціальною опорою сталінізму. Головним методом здійснення державної політики побудови соціалізму по-сталінськи були репресії, через які пройшла величезна кількість громадян країни. Суспільна система, заснована на терорі, мала ніби два «полюси»: з одного боку, носії влади – можновладці, а з іншого, – громадяни, які були жертвами терору. Характеризуючи радянську владу, прийнято називати її диктатурою пролетаріату, владою робітників і селян. Та чи дійсно це була влада пролетаріату? Зрозуміти характер влади і водночас характер «репресованого» суспільства можна через призму соціального портрету можновладців і репресованих.

Сучасна історіографія використовує різні підходи до вивчення сталінізму, в тому числі соціальний. Зокрема, такий підхід можна побачити в працях відомих російських дослідників сталінізму: О.В.Хлевнюка, Г.М.Іванової, І.В.Павлової, Н.В.Саранцева. Олег Хлевнюк протягом 20 років досліджує діяльність органів влади в сталінському СРСР – Політбюро ЦК ВКП (б), НКВС як органів, які і керували терором в СРСР, і були його виконавцями [1]. Науковець використовує соціальний підхід, висвітлюючи не лише історію державних установ, але й змальовуючи повсякденне життя як функціонерів, так і їхніх жертв, ставлення звичайних людей до репресій. Також в певній мірі соціальний підхід прослідковується в працях дослідниці з Новосибірську І.В.Павлової [2]. Партократії, її виникненню, становленню, трансформаціям присвячено історико-соціологічне дослідження Н.В.Саранцева [3]. Всі російські дослідники відмічають, що партійно-державна номенклатура була втіленням і становим хребтом радянської державності. Водночас, в Росії останніми роками деякі історики наполягають, що «необхідно позбавитись від однобічного «викривального» бачення даної суспільної групи, яке сьогодні панує в історіографії» [4, с.244]. Українська історіографія також приділила увагу формуванню сталінської партократії, діяльності і кадровому складу каральних органів в Україні, використовуючи при цьому, окрім інших, і соціальний підхід. Формуванню, діяльності компартійно-державної номенклатури УСРР присвячено монографії М.С.Дорошко [5], який звертає увагу на соціальні характеристики номенклатури. Діяльність Політбюро ЦК Компартії України аналізує в своїй праці В.С.Лозицький [6]. Дослідники В.Пристайко, Ю.Шаповал, В.Золотарьов [7], с. Білокінь [8], приділили увагу номенклатурі, перш за все, в карально-репресивних органах, її поглядам, соціальним характеристикам, біографіям. Соціальний підхід при вивченні репресованих використовують українські дослідники Ю.І.Шаповал [9], З.Г.Лихолобова [10], В.М.Нікольський [11]. «Тоталітарне суспільство» епохи сталінізму досліджував Д.В.Табачник, який присвятив цій проблемі докторську дисертацію [24].

Метою нашої наукової розвідки є дослідження соціального портрету можновладців і репресованих саме в Україні. Ми спробуємо відповісти на наступні питання. По-перше: Що собою представляли носії влади в Україні у соціальному вимірі? По-друге: Яким був в цілому соціальний портрет репресованих, передусім в 1930-тих роках? По-третє: Чи було щось спільним у можновладців і репресованих? І нарешті: Як можна охарактеризувати відносини влади і суспільства?

Сталінська система влади трималась передусім на партійних і каральних органах. Тож маємо звернути увагу на номенклатуру саме цих структур влади. Вищим органом політичної влади в Україні було партійне Політбюро. Політбюро ЦК КП(б)У складалось з людей різного походження, різних національностей, різного рівня освіти. З середини 1920-х років, внаслідок українізації партійні кадри, в тому числі Політбюро, оновились вихідцями з українського села. З 1928 року діловодство українською мовою почало витісняти російську мову [6, с. 56]. За нашими підрахунками (на підставі аналізу біографій членів Політбюро ЦК КП(б)У [6]),

.....
приблизно 2/3 складу Політбюро ЦК КП(б)У складали росіяни і українці, а решта – євреї, грузин, німець, поляк, латиш та ін. Росіян і українців було майже порівну з деяким переважанням росіян. Однак на чолі вищого партійного органу України Й.Сталін українців не ставив. Першими секретарями ЦК КП(б)У призначались прибулі із центру Л.Каганович, с. Косіор, М.Хрущов, другими секретарями були Л.Картвелішвілі, П.Постишев. Члени Політбюро мали різні рівні освіти – від початкової до вищої. Наприклад, українець О.Шумський, отримавши середню освіту, навчався у Московському ветеринарному інституті; росіянин Л.Мельников закінчив Донецький індустріальний інститут, єврей І.Шелехес закінчив реальне училище; українець Г.Петровський – зразкову школу при Харківській семінарії, росіянин О.Щербаков – Комуністичний університет ім. Свердлова. Були й такі, що мали початкову освіту. Високі посади, старання праця, відданість комуністичним ідеалам і вождю зовсім не гарантували членам Політбюро тривалого благополуччя. У 1937 році з 11 членів Політбюро ЦК КП(б)У репресовано було 10. Живим залишився лише Г.Петровський. Після «великого терору» партійна влада в Україні стала повністю слухняною і залежною. З кінця 1930-х років роль пленумів ЦК, членів Політбюро звелась до рівня статистів. Подібна доля, по суті, спіткала і більшість членів Політбюро ЦК ВКП(б): «Репресії 1937 – 1938 рр. призвели до того, що як регулярно діюча структура Політбюро фактично припинило своє існування. Питання принципового характеру вирішувались Сталіним, який на свій розсуд залучав до цього процесу окремих членів Політбюро» [12, с. 14].

Вищий шабель партійно-державної влади України формував сам Сталін, і кількісно він залишався незмінним – 894 посади (1931 рік). Але номенклатура розросталась за рахунок нижчих ланок. До номенклатури зазвичай висувались люди з низьким рівнем освіти і культури. І цей кадровий підхід залишався незмінним. Як правило, державні діячі мали або домашню, або початкову освіту. На початку 1930-х років не було жодного секретаря райкому партії, який би мав вищу освіту, і навіть середня була рідкістю [13, с.142]. Тому не дивно, що керівники із зневагою або навіть ненавистю ставились до всього «панського»: освіти, культури, витворів мистецтва, гарних манер. Наприкінці 1920-х років до керівного складу почали активно рекрутувати українців (раніше їх було зовсім мало) з робітничого і селянського класів [14, с. 109]. Водночас «стару гвардію» різними засобами «вичавлювали», і в 30-х рр. її фактично в керівних органах України не залишилось. У ті роки сформувався новий тип керівника: хоч і не освіченого, але з гарною анкетою, пробивною силою та вмінням за будь-яку ціну проводити «генеральну лінію партії». Тип політичного ділка. Компетентність, демократизм, чесність, принциповість, тим більше культурність, не були серед головних чеснот [14, с. 161]. Головний критерій у моралі функціонерів був один: абсолютна відданість вождю. Для номенклатури Сталін створив багато пільг, привілеїв, матеріальних заохочень. Водночас і серед номенклатури «Хазяїн» постійно проводив чистки, постійно перетрушував кадри. Сталін намагався всіх пересварити, перецькувати – то за національною, то за соціальною ознакою. Тому можновладці виступали водночас замовником, інструментом і об'єктом репресій. Тим старанніше і завзятіше вони виконували й перевиконували вказівки згори, сподіваючись цим заслужити собі «індульгенцію». Але абсолютно слухняними вони стали не одразу. Наприкінці 1920-х – початку 1930-х років, коли здійснювалась сталінська «революція зверху», партійні кадри в Україні не були беззастережно покірними. Під час кампанії хлібозаготівок 1933 року біля 50-ти райкомів у Київській та Дніпропетровській області висловились проти не реальних планів [6, с. 66], за що були репресовані. У такий спосіб Сталін упокорював всіх, починаючи від опозиціонерів, селян і закінчуючи функціонерами і навіть членами Політбюро. Через репресії він оновлював еліту, «вичавлював» не потрібних і формувал величезний, абсолютно відданий, керований, не самостійний, малоосвічений і не дуже компетентний «орден» чиновників, які ладні були виконувати волю вождя за будь-яких умов.

Українські дослідники приділили увагу номенклатурі в карально-репресивних органах, які були завзятими виконавцями владної волі «Хазяїна». Якими ж були типові чекісти 1930-х років? Як правило, це не культурні, малоосвічені, жорстокі й дуже прагматичні люди, які навіть зовні були схожі. На підставі свідчень і спогадів сучасників типовий чекіст замальовується так: низький лоб, маленькі очі, тупий вираз обличчя. Як би сьогодні сказали, точнісінько портрет Шарикова (персонаж з роману С.Булгакова «Собаче серце»). Освітній рівень більшості керівних кадрів, не кажучи вже про нижчий склад чекістів, був дуже низький. Навіть серед вищого керівництва НКВС в Україні більшість або не мала ніякої освіти, або початкову. Ізраїль

Леплевський, який посідав найвищу посаду наркома внутрішніх справ УСРР, освіти не мав – самоук; Мойсей Александровський (Юкельзон) (начальник 3-го відділу – контррозвідка) освіти не мав – самоук; у більшості начальників відділів наркомату внутрішніх справ була лише початкова освіта або в кращому разі середня [8, с.346 – 359]. По суті, це були маргінали. Такі як Всеволод Балицький, який тривалий час очолював ГПУ – НКВД в Україні (після нього поставили І.Леплевського), і мав вищу юридичну освіту, були винятком. Соціальне походження у чекістів було зовсім не пролетарське, як можна було собі уявити. Переважно це були вихідці із родин торговців, прикажчиків, власників бакалійної лавки, службовців, годинників, закрійників, кравців. А були і зовсім «антипролетарські» родини. Так, наприклад, один з начальників, Михаїл Френкель, походив з родини власника заводу. Були й інші схожі випадки [8, с.108]. Унаслідок своєї діяльності значна частина з них страждала нервовими розладами, а інколи були взагалі психічнохворими. Серед працівників НКВС теж велись постійні «чистки». Особливо нищівними були передвоєнні репресії. Саме тоді з'явилась підвищена увага з боку Сталіна і органів безпеки до національного складу керівних органів країни, що пояснювалось непропорційно високою часткою євреїв у партійно-державній машині 30-х років [15, с.264]. Якщо у 1935 році в НКВС працювало 40% євреїв [16, с.118], а у складі найвищого керівництва НКВС України вони становили 60% [17, с.159], то у 1940 році їх залишилось всього 4% [16, с.118], а на весну 1953 року практично всі євреї були «вичищені» з МГБ СРСР [17, с.171]. Вочевидь національний склад органів безпеки в Україні пояснювався тим, що керівництво ЦК ВКП(б) не довіряло українцям як потенційним сепаратистам [18], а євреїв вважало відмираючою нацією, у якої немає власної території і держави та інших націотворюючих ознак [15]. Добровільно піти з лав «охоронців безпеки і порядку», вислизнути, сховатись, було майже не можливо – все одно знайдуть і схоплять. Спільним у всіх можновладців було передусім те, що сама система влади мала терористичний характер, а значить, носії влади були орієнтовані на терор (залякування, тиск, пригнічення, контроль) як спосіб управління. Тому деякі історики називають їх політичними бандитами на чолі з головним двигуном цієї системи – вождем [19, с. 309], який був ініціатором терору і злочинів [19, с.203 – 204].

По інший бік сталінської системи стояли підвладні громадяни. Репресії 1930-х років мали попереджувальний характер, проводились заради устрашіння, примушування до певних, не бажаних для людей дій (наприклад, вступати у колгоспи, віддавати майно) і створення однорідної слухняної, покірливої маси, готової до будь-яких експериментів. Яким же був типовий «ворог народу»? В більшості своїй це були робітники, селяни [20,с.30] та інтелігенти. Особливо влада тероризувала українську інтелігенцію, вважаючи її не лише соціально ворожим елементом, але й націоналістами, сепаратистами. У промислових регіонах найбільше заарештованих було серед робітників. Наприклад, у Донецькій області найбільш постраждала саме ця група суспільства. На другому місці була науково-технічна інтелігенція, далі службовці, багато було вчителів та медиків [10, с. 72 – 73]. Освітній рівень репресованих був значно вищий, ніж в цілому у населення області. Якщо на 1 тис. мешканців області осіб з вищою освітою було всього 6,6 особи, то серед репресованих цей показник становив 93 особи. Більша частина мали вік від 26 до 45 років. Тобто заарештовували молодих, освічених – кращих. З 1200 заарештованих понад 50% розстріляно, 20% звільнено, а решту засуджено на термін від 8 до 25 років. Серед всіх етносів, які проживали на території України, відсоток репресованих у співвідношенні до загальної чисельності етносу найбільший серед поляків, німців та греків [21, с. 24]. Саме їх влада найбільше винищувала. Наприклад, поляки складали лише 1,5% від населення України, а частка репресованих серед них сягала 18,9% [20, с.24]. Якщо брати загальну чисельність репресованих в Україні, то найбільше постраждалих було серед українців та росіян [20, с. 29], які складали абсолютну більшість населення України. Українські історики роблять висновки, що генофонд нації було зруйновано (враховуючи ще й мільйони померлих під час великого Голодомору). Майже всі роки існування радянської влади гинули, або їх «знешкоджували» в інший спосіб, кращі – більш освічені, більш працьовиті, більш самостійні, більш сміливі, більш культурні. Терор в Україні мав виразно антиукраїнський характер – це підкреслює абсолютна більшість дослідників теми сталінізму в Україні (Б.Ярош, Ю.Шаповал, с. Білокінь, І.Білас, О.Рубльов, З.Лихолобова, Д.Табачник та інші). Жорстоких репресій зазнала західноукраїнська інтелігенція, оскільки саме інтелігенція була носієм української самосвідомості, а ті, що не були заслани або знищені, «вичавлювались» [22, с.432]. Влада в цьому регіоні формувалась з не місцевих: керівництво України надсилало і ставило на

посади можновладців переважно або росіян, або мешканців східних областей [23]. Ставлення цих кадрів до місцевих жителів було негативним, тим самим відповідали і тутешні. Проте репресій зазнали всі етноси, що проживали на теренах України – росіяни, поляки, німці, греки, євреї та ін. Терор мав ще й антиінтелектуальний характер, – додамо від себе. Як зазначає історик С.Білокінь, основа сучасного українського суспільства, на жаль, маргінальна. «Агресивний тип» людини знищував інші типи і давав більшу кількість нащадків [8, с. 329].

Отже, соціальні портрети можновладців та репресованих в Україні дозволяють зробити наступні висновки. Керівники радянської України у більшості своїй мали не стільки робітниче походження, скільки сільське, міщанське, дрібнобуржуазне, а в каральних органах пролетарське походження взагалі нормою не було. Відірвавшись від свого соціального середовища, вони, не маючи у більшості своїй вищої або навіть середньої освіти, певної професії і компетентності, перетворювались, по суті, на маргіналів, які керували там, «куди партія направить». Це не була омріяна К.Марксом і В.Леніним пролетарська влада на чолі з авангардом – робітничим класом. Скоріше це була диктатура маргіналів, які перетворились на політичних ділків (партійно-державні функціонери) та політичних бандитів (діячі каральної системи). Цілком природною для такої влади формою взаємодії із підвладними, засобом управління ними є репресії, залякування, тотальний контроль і жорстокість. Характерними рисами номенклатури були залежність, пристосуванство і конформізм, пробивні якості, макіавеллізм (готовність до використання будь яких засобів для досягнення мети), психологія терору та беззастережна відданість вождю. До носіїв знань, культури – інтелігенції можновладці відчували ненависть і презирство. Як підкреслює відомий дослідник О. Хлевнюк, влада була відверто не компетентною, через що і держава, і населення постійно потерпали. Навіть великі жертви не давали бажаних соціально-економічних результатів. Етнічний склад можновладців був різним, залежно від того, в яких структурах і в якому регіоні України працювали чиновники. У вищих ешелонах влади українці не переважали, тому що Сталін побоювався українського сепаратизму і українцям відверто не довіряв. Можновладці будь-якого рівня були повністю залежними від керівництва держави, особисто Й. Сталіна. Навіть Політбюро було не самостійним. Російська дослідниця І. Павлова можновладців називає «владними кріпаками». Серед них велись постійні чистки, тобто репресії. Щодо звичайних громадян, які були репресовані, то найбільшу кількість серед них складали: за фаховою належністю робітники і селяни, а за національною – українці (передовсім) та росіяни. Найбільш жорстоко влада винищувала тих, кого вважала «п'ятою колоною», завжди готовою до зради: поляків, німців (бо мали іншу етнічну Батьківщину), населення із Західної України (бо тривалий час жили у складі іншої держави, до того ж мали родичів серед закордонної діаспори). Так диктатура здійснювалась проти робітників, селян, інтелігенції. Влада винищувала якраз тих, чий інтерес декларувала і мала б передусім захищати. Окрім того, вона винищувала саму себе, що й було специфічною ознакою сталінізму. Цими рисами сталінська модель тоталітаризму відрізнялась від інших. Складається враження, що терор потрібен був Сталіну заради самого терору. Мав рацію З.Бжезинський, який у статті «Тоталітаризм й раціональність» писав, що тоталітаризм ґрунтується саме на всевладді вождя, а не еліти або бюрократії.

Чи було щось спільним, таким, що об'єднує всіх у так зване «тоталітарне суспільство», між можновладцями і репресованими? Найхарактернішою ознакою тоталітаризму є певний тип ментальності суспільства. Тотальний контроль з боку влади, її централізація, деспотія керівника держави, жорстокі покарання існували і у минулі епохи. Наприклад, у старосхідних деспотіях, у західноєвропейських тираніях епохи античності, у російській монархії часів І.Грозного. На думку дослідників, однією з особливостей справжнього тоталітаризму є саме масове «тоталітарне суспільство» з особливим типом цінностей, ментальності в цілому. Таку ментальність можна охарактеризувати як «суцільну неправду», коли людина вже не може розрізнити «правду» і «брехню», «моральне» і «аморальне». Уявлення про світ у людини стає керованим і спотвореним. Це і є деформована свідомість, про яку не раз писали різні вчені. Державний терор якраз і слугував меті формування такої ментальності всього суспільства. В умовах, коли не можна ясно зрозуміти мотиви, причини репресій не те, що «чужих», але навіть «своїх», найвідданіших, в умовах, коли Сталін діяв виключно на свій розсуд, наслідком чого могли бути великі втрати для народу і інтересів держави, коли винищували кращих, людина втрачала можливість мислити адекватно, раціонально і розрізняти «правду» і «неправду». Залишалось лише бути слухняним, відданим, підлаштовуватись під будь-яку політику вождя,

не чинити спротив і не висовуватись. Такі цінності у суспільства формувала влада і сама була носієм цих цінностей. Сталінізм справді деформував свідомість людей. «...У тоталітарному суспільстві немає засобів розрізнити високе і низьке, безкорисливу пасіонарність і її протилежність – безмежно егоцентричну претенціозність. Тоталітарне суспільство несе в собі віруси хаосу і смерті» [18, с.585]. Викорінюючи у людей культурність, самостійність, гідність, повагу до себе і своєї нації, до особистості як автономної одиниці, Сталін та його оточення намагались перетворити всіх на уніфіковану, соціал-національно гомогенну, слухняну масу. Відносини «влада – суспільство» сталінської доби можна охарактеризувати як відносини «Хазяїна» – владних «лакеїв» – та «кріпаків».

Серед різних аспектів сталінізму ментальність, психологія, культура суспільства відіграють вирішальну роль. Адже саме ці чинники є водночас і передумовою, і характерною ознакою тоталітаризму в СРСР. Тому є потреба у подальшому дослідженні ментальності, субкультур різних верств населення «тоталітарного суспільства», більш глибоке використання соціального й культурологічного підходів. Потребує ця тема і системних, глибоких історіографічних досліджень.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Хлевнюк О.В. 1937-й. Сталин, НКВД и советское общество – М.: Республика, 1992. – 270 с.; його ж. Политбюро. Механизмы политической власти в 30-е годы – М.: РОССПЭН, 1996. – 304 с.; його ж. В. Хозяин. Сталин и утверждение сталинской диктатуры. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН); Фонд Первого Президента России Б.Н.Ельцина. 2010. – 479 с.
2. Павлова И.В. Сталинизм : становление механизма власти. – Новосибирск: Сибирский хронограф. 1993. – 230 с.; її ж. Механизм власти и строительство сталинского социализма. – Новосибирск: Изд-во СО РАН, 2001
3. Саранцев Н.В. Большевицкая властвующая элита: возникновение, становление, трансформация. 1900 – 1939. Историко-социологические аспекты. – Саратов: СГСЭУ, 2001. – 260 с.
4. Россия на рубеже XXI века: Оглядываясь на век минувший – М.: Наука, 2000.
5. Дорошко М.С. Компартійно-державна номенклатура УСРР у 20 – 30-ті роки XX століття: соціоісторичний аналіз. – К.: Вид.-поліграфічний центр «Київський університет», 2004. – 154 с.; його ж. Номенклатура: керівна верхівка Радянської України (1917 – 1938 рр.) – К.: Ніка-Центр, 2008. – 368с.
6. Лозицький В.С. Політбюро ЦК Компартії України: історія, особи, стосунки (1918 – 1991) – К.: Генеза, 2005.
7. Пристайко В., Шаповал Ю., Золотарьов В. ЧК-ГПУ-НКВД в Україні: особи, факти, документи – К.: Абрис, 1997. – 608 с.
8. Білокінь С.І. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917 – 1941 рр.). Джерелознавче дослідження – К. ДМП «Полімед», 1999.
9. Шаповал Ю.І. Людина і система (Штрихи до портрету тоталітарної доби в Україні). – К., 1994. – 272 с.
10. Лихолобова З.Г. Сталінський тоталітарний режим та політичні репресії кінця 30-х років в Україні (переважно на матеріалах Донецької області): Навчальний посібник – Донецьк: ДонДУ, 1996.
11. Нікольський В.М. Репресивна діяльність органів безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х – 1950-ті рр.). Історико-статистичне дослідження. – Донецьк: Видавництво Донецького національного університету, 2003. – 624 с.
12. Хлевнюк О.В. Хозяин. Сталин и утверждение сталинской диктатуры. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН); Фонд Первого Президента России Б.Н.Ельцина. 2010.
13. Сергієнко Ю.Г. Політична етика лівого радикалізму в суспільному житті України (початок XX століття – 60-ті роки). Історичний аспект – Луганськ: ЛЦНТЕІ, 1995.
14. Дорошко М.С. Номенклатура: керівна верхівка Радянської України (1917 – 1938 рр.) – К.: Ніка-Центр, 2008.
15. Чернявский Г.И. Тень люциферова крыла: большевизм и национал-социализм: сравнительно-исторический анализ двух форм тоталитаризма – Х.: Око, 2003.
16. Шаповал Ю. Сучасна історіографія тоталітаризму в Україні: здобутки і проблеми // Генеза. – 2004. – № 1.
17. Шаповал Ю.І. Невигадані історії – К.: Світогляд, 2004.
18. Попович М. Червоне століття – К.: АртЕк, 2005.
19. Волкогонов Д.А. Семь вождей. Галерея лидеров СССР. В 2-х кн. Кн.1. – М.: Новости. 1995.
20. Нікольський В.М. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х – 1950-ті рр.). Історико-статистичне дослідження. Автореферат дисертації... док. іст. наук – Донецьк, 2003.

21. Ченцов В.В. Политические судьбы. Политические репрессии против немецкого населения Украины в 1920-е – 1930-е гг. – М.: Готика, 1998. – 208 с.; Нікольський В.М. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х – 1950-ті рр.) Історико-статистичне дослідження. Автореферат дисертації... док. іст. наук – Донецьк. 2003.
22. Рубльов О.С. Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914-1939) – К.: Інститут історії НАН України, 2004.
23. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні 1917 – 1953 рр.: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. У 2 кн. – К.: Либідь-Військо України, 1994. – Кн.1. – 428 с. – Кн.2. – 688 с. Ярош Б.О. Тоталітарний режим на західноукраїнських землях: 30 – 50-ті роки ХХ століття – Луцьк: Надстир'я, 1995. – 176 с.
24. Табачник Д.В. Феномен тоталітарно-репресивного суспільства в Україні (кінець 20-х – 50-ті роки). Історичний та етнополітичний аспекти // Автореф. дис. д-ра іст. наук – К., 1995.

Терлецкая И.В. ВЛАСТЬ И ОБЩЕСТВО ЭПОХИ СТАЛИНИЗМА ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ СОЦИАЛЬНОГО ПОРТРЕТА ВЛАСТЫМУЩИХ И РЕПРЕССИРОВАННЫХ

В статье подаются социально-психологические характеристики и сравнительный анализ представителей власти в Украине эпохи сталинизма и репрессированных граждан. Обращается внимание на такие факторы, как социальное происхождение, национальность, образование, психология, ментальность. Автор делает выводы о том, что сталинизм был диктатурой маргиналов (социальных и национальных), направленной против рабочих, крестьян и особенно интеллигенции, а способ управления обществом – террор, имел не только антиукраинскую, антинациональную, но и антиинтеллектуальную направленность.

Ключевые слова: тоталитаризм, сталинизм, властимущие, репрессированные, террор, тоталитарное общество, ментальность.

Terletska I.V. POWER FND SOCIETY OF STALINISM EPOCH WITH PRIZM OF SOCIAL PICTURE OF OFFICIALS AND PEOPLE WICH WERE REPRESSED

The social – psychological characteristics and comparative analysis of the members of power in Ukraine during Stalinism epoch and the citizens which was repressed this article is devoted to. The social origin, nationality, education, psychology, consciousness are analyzed. Stalinism was the dictatorship of the ethnic marginal against workers, collective farmers and intelligentsia.

Key words: totalitarianism, Stalinism, officials, people witch were repressed, totalitarian society, mentality.

УДК 94(477)»19»:329.78-053.81

Д.О. Мельников

МОЛОДЬ УКРАЇНИ У МІСЦЕВИХ ОРГАНАХ ВЛАДИ (80 – 90-ТІ РР. ХХ СТ.)

В статті досліджується процес залучення молоді України до роботи в органах місцевої влади у 80 – 90 роках хх століття. Автор стверджує, що у 80-х роках участь молоді в роботі місцевих органів влади мала здебільшого декларативний характер. З набуттям Україною статусу незалежної держави, вибором нею демократичного шляху розвитку, процес залучення молоді її робота у місцевих органах влади набула нового змісту. З'явилися в цьому процесі і проблеми.

Ключові слова: молодь, державна молодіжна політика, управління, місцеві органи влади, депутати, комісії у правах молоді.

Залучення громадян до управління державними та суспільними справами є необхідною умовою розвитку демократичної держави, однією з основних конституційних вимог у нашій країні. Наочним прикладом участі громадян в управлінні державними справами є їхня робота в місцевих органах державної влади. У цьому процесі велика надія покладається на молодь. Саме їй відводиться особлива роль у сфері пошуку та встановлення нових, продиктованих вимогами часу, форм та методів та державотворення щодо організації ефективної роботи органів місцевої влади. Враховуючи вік молодих людей, їхнє прагнення до новацій, бажання якомога швидше побачити результати своєї праці, Верховна Влада України ще на початку 90-х років затвердила

.....
державну молодіжну політику, в якій чітко визначала пріоритети в розвитку молодого покоління, складовою частиною яких стало залучення юнаків та дівчат у сферу управління державними та суспільними справами.

У зв'язку з цим виникає необхідність дослідити процес залучення молоді до роботи у місцевих органах державної влади у період трансформаційних процесів, які відбувались в Україні 80 – 90 роках, показати особливості роботи молоді в радянських місцевих органах влади, перші кроки в цих органах влади незалежної української держави.

Сучасна історіографія проблем молоді досить різнопланова. Дослідників більшою мірою цікавлять проблеми державної молодіжної політики, молодіжного руху тощо. Участь молоді в роботі місцевих органів влади на даний час ще не стала предметом дослідження науковців. Винятком можуть бути деякі фрагментарні положення, які стосуються цієї проблеми, наведені в окремих публікаціях [1]. Враховуючи те, що проблема участі молоді України у роботі місцевих органів влади 80 – 90 років не досліджена, автор ставить перед собою завдання спробувати ліквідувати цю прогалину у новітній історії України.

Участь молоді у місцевих органах державної влади проявлялась у роботі місцевих рад народних депутатів. Кандидатів у депутати від молоді в 80-х роках, як правило, висували комсомольські організації. Залежно від рівня рад молоді надавалась квота на відповідну кількість місць у цих органах влади. Серед них обов'язково повинні були бути представники різних груп молоді: робітники, колгоспники та інтелігенція. Такий попередній поділ молодих кандидатів у депутати пропонувався «зверху», вимогами закону про представництво в радах різних соціальних груп.

При місцевих радах функціонували комісії у справах молоді. Вони займалися широким спектром молодіжних проблем через вивчення стану справ у молодіжному середовищі, узагальнювали досвід роботи деяких трудових та навчальних колективів, пропонували свої рекомендації обласним, міським, районним та сільським радам народних депутатів із вдосконалення роботи з молоддю на місцях.

Водночас, популярність таких комісій серед молоді була незначною. Це було пов'язано з тим, що про їхню роботу знали, як правило, тільки ті, хто працював у комсомольських органах або був депутатом. У зв'язку з недостатньою інформацією про роботу молодіжних комісій у засобах масової інформації значна частина молоді про їхнє існування не знала. Крім того, діяльність комісій у справах молоді в радах була під постійним контролем партійних та комсомольських органів. Вони контролювали діяльність молодих депутатів, що у свою чергу гальмувало творчу активність молоді, ставило її в залежність від них. Представники комсомольських органів у радах постійно звітували про свою роботу в органах державної влади, що не відповідало загальним принципам, на яких будувались відносини між державними органами та політичними партіями, громадськими організаціями у демократичному суспільстві. Змінити ситуацію, примусити партійні та комсомольські органи не втручатися в справи рад, їх комісій на той час було неможливо: досить значний був вплив цих організацій на державні органи та громадські інститути.

Про формальну роботу комісій у справах молоді «говорять» такі факти. Наприклад, тільки за період 1985 – 1986 років на сесіях обласних рад було подана тільки два запити з молодіжних проблем [2].

З року в рік зростав кількісний склад молоді, вибраної до місцевих рад депутатів. Так якщо в 1980 році із 524217 депутатів місцевих рад 167831 була молодь до 30 років, то в 1985 році із 526278 її вже було 175065 [3, с. 22, 48].

Тенденція до зростання кількості молоді, вибраної до місцевих Рад народних депутатів зумовлювалось не стільки бажанням партійних та державних органів підвищити її роль в управлінні державними справами, стільки створити видимість демократії у радянській виборчій системі. Доказом цього було те, що частина молодих людей не проявляла бажання балотуватись в депутати і тільки після наполегливого прохання партійних та комсомольських органів вони погоджувались на це. Частина з них проявляла пасивність у своїй депутатській діяльності, через деякий час була відкликана з рад.

Нехтуванням демократичних норм виборчих кампаній було й те, що за їх ходом відбувався постійний контроль партійних і комсомольських органів. Про це свідчать чисельні документи архівів України [4, арк. 58, арк. 26 – 27, арк. 41, арк. 28–31]. Це не давало можливості трудовим колективам, громадським організаціям, соціальним групам, окремим громадянам проявляти вільне волевиявлення у виборі кандидатів у депутати, запропонувати

.....
програму своєї майбутньої роботи, обрати в органи державної влади найбільш достойних. На жаль, існуюча в країні виборча система виключала альтернативність у заходах подібного роду, свободу вибору громадянами народних депутатів. Проголошена Комуністичною партією система народовладдя в країні швидше була бажанням, аніж реальністю.

Участь молоді в управлінні державними справами здійснювалася через її роботу у виконавчих комітетах місцевих рад всіх рівнів. Працюючи в цих органах, молодь набувала практичних навичок роботи з людьми, вчилася управляти. Успіх у цій роботі залежав від того, які «наставники» та «вчителі» були в неї. Там, де по-справжньому турбувалися про долі людей, поліпшення їх праці і соціальних умов життя, де переважало прагнення боротися з недоліками, де підтримувались дисципліна і порядок у роботі, де керівники були принциповими й безкомпромісними, де панував діловий, водночас гуманний стиль керівництва, там молоді люди проходили хорошу школу управлінської праці, набували навичок для майбутньої своєї роботи.

Але такий порядок був не скрізь. Як правило, у виконавчих комітетах місцевих рад панував, як і в інших органах державної влади, командно-адміністративний стиль роботи. Бюрократія, кар'єризм, підлабузництво були складовими у стилі роботи цих органів державної влади. Молодь з небажанням приймала правила цієї гри, «навчалась» тому, що шкодило їй не тільки як майбутнім спеціалістам сфери управління, але як і людям взагалі. Ось чому нові напрямки в політиці партій, які розпочалися у країні в другій половині 80-х років, категорично виключали командно-адміністративний стиль керівництва в партійних та державних органах, ставилось завдання усунути все те, що заважало суспільству нормативно розвиватись, поліпшувати умови праці та побуту людей. На жаль, цього не трапилось. Молодь, як і раніше, була позбавлена прав бути вільно обраною до рад і вільно в них працювати.

У 90-х роках, в період незалежної Української держави, представництво молоді в складі місцевих Рад народних депутатів постійно зменшувалось. Якщо в місцевих радах усіх скликань до 1985 року молодь до 30 років складала не менше двадцяти відсотків депутатів, то в 1997 році депутати місцевих Рад до 30 років складала менше 4 відсотків [5, с. 84].

Зменшення кількості молоді у місцевих радах зумовлювалося низкою причин. Насамперед потрібно вказати, що в 90-х роках молодь не змогла створити свою впливову політичну силу, яка б змогла проявити себе в суспільно-політичному житті країни, впливати на соціально-економічні та політичні процеси, які відбувалися в державі. Молодіжні організації, які функціонували в цей період в країні, не змогли конкурувати в жорсткій політичній боротьбі за депутатські мандати з більш впливовими політичними партіями. Варто проаналізувати і таку причину, як відсутність у більшості молодих людей бажання займатися політикою, бути обраним до представницьких органів державної влади. Економічна криза диктувала молоді свої вимоги. Молоді люди, вступаючи в самостійне життя передусім думали про те, як вирішити свої власні справи, займалися пошуком роботи, здобували освіту у вищих та середніх спеціальних закладах. До причин, які стримували молодь займатися політичною діяльністю, можна віднести й те, що серед цієї категорії населення були відсутні традиції в розвитку молодіжного руху і, як наслідок цього, значна частина молоді проявляла апатію до політичної діяльності.

Зменшення числа депутатів молодого віку не могло не вплинути на реально діючих народних обранців. З огляду на необхідність використання творчого потенціалу молоді в проведенні соціально-економічних реформ, розвитку місцевого самоврядування, об'єднання зусиль молодих депутатів місцевих рад України в реалізації молодіжних проектів у травні 1999 року в Києві на Всеукраїнському конгресі молодих депутатів була створена Українська Спілка молодих депутатів. Вона поставила за мету розробити та реалізувати проекти, які передбачали підвищення професійного рівня молодих депутатів, проведення конференцій, тематичних семінарів, налагодження зв'язків та плідної співпраці з молодіжними організаціями тощо. У 1999 році Спілка молодих депутатів почала реалізовувати проекти «Просвіта», «Відкрите суспільство», «Академія молодого депутата», «Молодь – Україна – Світ» тощо.

Отже, аналіз матеріалів щодо участі молоді в місцевих органах державної влади у 80 – 90-х рр. XX ст. дає нам підставу стверджувати, що її роль у цій сфері суспільного життя з року в рік зменшувалась. У 80-х роках діяльність молоді в місцевих органах державної влади мала ілюзійний характер, зводилась до виконання вказівок партійних та комсомольських органів і, як наслідок цього, молодь була пасивною, не проявляла активності щодо захисту прав та свобод молодих людей, надання їм допомоги в соціальному становленні.

З набуттям Україною незалежності, зміною суспільно-політичних орієнтацій країни, переходом на демократичний шлях розвитку перед молоддю відкривалися нові шляхи щодо підвищення її ролі в діяльності місцевих органів державної влади. Цьому значною мірою сприяла Верховна Рада України, яка на початку 90-х років розробила й затвердила Державну молодіжну політику, в якій підтверджувалось залучення молодих людей до управління державними та суспільними справами. На жаль, наміри, проголошені в цьому документі, не були реалізовані. Більшою мірою з об'єктивних, а то й суб'єктивних причин, через незначну суспільно-політичну активність молоді, її участь в місцевих органах державної влади з кожним роком мала тенденцію до зменшення. У зв'язку з цим перед дослідниками цієї проблеми ставляться завдання більш ґрунтовного її дослідження для того, щоб, враховуючи суспільно-політичну ситуацію, яка склалася в країні, шукати шляхи залучення в органи державної влади молодих, незаангажованих людей, здатних вивести країну з кризового стану.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Анищук В.В. Рост социальной активности молодежи. – К., 1988; Ищенко Н.П. Социальное становление советской молодежи. – К., 1989; Головатий М.І. Молодіжна політика в Україні: проблеми оновлення. – К., 1993; Соколов В.М., Рябика В.Л. Молодежь Украины: вчера, сегодня, завтра. – Одесса, 1998.
2. Звіт про роботу Центрального Комітету ЛКСМ України та завдання в зв'язку з перебудовою діяльності комсомольських організацій республіки у світлі рішень XXVII з'їзду КПРС, січневого (1987р.) Пленуму ЦК КПРС// Комсомольское знамя. – 1987. – 6 березня.
3. ЛКСМ України в цифрах і фактах. – К., 1987; Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі ЦДАГО України). – Ф.1. – Оп.31. – Спр.1876.
4. ЦДАГО України – Ф.1. – Оп.243. – Спр.3; Державний архів Донецької області. – Ф.424. – Оп.11. – Спр.20; Державний архів Київської області. – Ф.1. – Оп.22. – Спр.172; Державний архів Львівської області. – Ф.3. – Оп.31. – Спр.1876.
5. Про становище молоді в Україні (за підсумками 1997 року). Щорічна доповідь Президентів України, Верховній Раді України, Кабінету Міністрів України. – К., 1998.

Мельников Д.А. МОЛОДЕЖЬ УКРАИНЫ В МЕСТНЫХ ОРГАНАХ ВЛАСТИ (80 – 90ГГ. XX В.)

В статье исследуется процесс привлечения молодежи Украины к работе в местных органах государственной власти в 80 – 90 годах XX века. Автор утверждает, что в 80-х годах участие молодежи в работе местных органов власти имело декларативный характер. С приобретением Украиной статуса независимого государства, выбором демократического пути развития, работа молодежи в местных органах власти приобрела новое содержание. В этом процессе появились и проблемы.

Ключевые слова: молодежь, государственная молодежная политика, управление, местные органы власти, депутаты, комиссии по делам молодежи.

Melnikov D.O. THE UKRAINIAN YOUTH IN THE REGIONAL AUTHORITIES (80-90-TH OF XX CENTURY)

The process of Ukrainian youth attraction to work in the regional authorities in 80-90- th of XX century is investigated in the article. An author asserts that in 80th the participating of young people in work of regional authorities had carried declarative character mostly. With acquisition of status of the independent state by Ukraine, and its choice of democratic way of development, the process youth attraction, its work in regional authorities obtained new matter. The problems also appeared in this process.

Keywords: youth, public youth policy, management, regional authorities, deputies, commissions in rights for youth.

**ПІДГОТОВКА ОФІЦЕРІВ МЕДИЧНОЇ СЛУЖБИ ЗАПАСУ ДЛЯ ЗБРОЙНИХ СИЛ
УКРАЇНИ (1991 – 2006 РР.)**

В статті розглядається процес змін та удосконалення підготовки офіцерів запасу для Збройних Сил держави. Висловлюються пропозиції щодо поліпшення управління підготовкою військово-медичних кадрів запасу, як складової системи військово-медичної освіти.

Ключові слова: підготовка, студент, офіцер медичної служби запасу, навчальний заклад, кафедра екстремальної та військової медицини.

З розбудовою незалежної України та створенням власних Збройних Сил система підготовки офіцерів медичної служби запасу для Української армії зазнала істотних змін. Підготовка таких фахівців повинна відповідати сучасним вимогам щодо їх використання в умовах воєнних конфліктів різної інтенсивності та різноманітних екстремальних ситуаціях. Від медичної служби вимагається високий рівень професійної підготовки усіх категорій військово-медичного персоналу. Офіцер медичної служби повинен добре розуміти принципи ведення бойових дій, глибоко знати особливості виникнення, перебігу та лікування бойової патології, знати та вміло реалізовувати головні завдання щодо організації та проведення лікувально-евакуаційних, санітарно-гігієнічних та протиепідемічних заходів.

Метою статті є висвітлення підготовки військово-медичних кадрів запасу для Збройних Сил України, удосконалення організації навчального процесу, реформування системи підготовки офіцерів медичної служби запасу, а також розгляд можливих змін щодо удосконалення військово-медичної освіти держави.

25 березня 1992 року був прийнятий Закон України «Про загальний військовий обов'язок і військову службу» [1], який визначив, що навчання за програмами підготовки офіцерів запасу на військових кафедрах цивільних вузів проводиться на добровільних засадах, а роки навчання зараховуються як строкова військова служба. Зазначимо, що до прийняття Закону навчання за програмами підготовки офіцерів запасу було складовою системи підготовки медичних фахівців з вищою освітою колишнього Радянського Союзу.

Прийняття Закону призвело до того, що на військові кафедри вищих медичних навчальних закладів серед чоловіків пішли навчатися багато тих, хто не хотів потрапити до війська, зменшилось і число студентів-жінок, їх відсоток у різних навчальних закладах складав від 10 до 50 % від загальної кількості тих, хто навчається. З 1993 року у медичних вищих навчальних закладах України в робочих навчальних планах підготовки студентів медичних, стоматологічних і фармацевтичних факультетів військово-медична підготовка була віднесена до вибіркової дисципліни і була виключена з розкладу занять навчальних закладів. Заняття на військовій кафедрі проводились щосуботи та у вечірні години, щоб не зірвати проведення планових занять. Якість присутності на заняттях була не великою, адже більшість студентів працювали як молодший і середній медичний персонал у клініках та лікарнях, чергували у закладах швидкої медичної допомоги. Тому і рівень підготовки таких офіцерів медичної служби запасу був не високим.

19 серпня 1992 року була прийнята Постанова Кабінету Міністрів України «Про реформу системи військової освіти», в якій передбачалося у 1993 році розформувати військові кафедри у Тернопільському, Чернівецькому, Донецькому та Луганському медичних інститутах. Підкреслимо, що у проекті цієї Постанови планувалося скоротити військові кафедри у восьми медичних вузах, а саме: Дніпропетровському, Донецькому, Запорізькому, Кримському (м. Сімферополь), Луганському, Тернопільському та Чернівецькому медичних інститутах і Полтавському медичному стоматологічному інституті. Однак чотири військових кафедри з цього списку продовжили своє функціонування [2]. На наш погляд, збереження чотирьох додаткових військових кафедр у медичних ВНЗ відбулося тому, що Міністром оборони України 25 липня 1992 року був виданий наказ №133 [3], в якому передбачалося скоротити лише чотири кафедри, і представники Міністерства оборони України переконали уряд щодо доцільності скорочення лише чотирьох військових кафедр, які здійснювали підготовку офіцерів медичної служби запасу. Однак серед підписів погоджень проекту Постанови був відсутній підпис Міністра охорони здоров'я Ю.П.Спіженка, хоча саме йому підпорядковувались медичні виші, у складі яких скорочувались військові кафедри.

З прийняттям Верховною Радою України 21 жовтня 1993 року змін і поправок до Закону України «Про загальний військовий обов'язок і військову службу» в цивільних навчальних закладах було проведено перейменування військових кафедр на кафедри військової підготовки [4]. З першого січня 1995 року усі кафедри військової підготовки перейшли на навчання студентів відповідно до нової 1994 року «Програми військової і військово-медичної підготовки офіцерів медичної служби із складу студентів медичних вузів України». Бюджетно-навчальний час для проведення занять складав 392 години для медичного і стоматологічного факультетів та 380 для фармацевтичного факультету. У новій навчальній програмі для порівняння з програмою 1989 року майже на 10 % збільшилась кількість навчальних годин.

Постановою Кабінету Міністрів України від 16 жовтня 1995 року «Про взаємодію медичних служб Збройних Сил та інших військових формувань із державною системою охорони здоров'я і про створення загальнодержавної системи екстремальної медицини» [5] передбачалося обов'язкове вивчення студентами вищих медичних, стоматологічних та фармацевтичних навчальних закладів екстремальної та військової медицини. Відповідно до спільного наказу МОЗ України та МО України від 15 грудня 1995 року «Про створення кафедр екстремальної і військової медицини» розпочалось формування кафедр екстремальної та військової медицини у всіх державних навчальних закладах [6]. Такі кафедри почали формуватися в чотирьох вищих медичних навчальних закладах (Донецькому та Луганському державних медичних університетах, Тернопільському та Чернівецькому медичних інститутах), а також в Українській фармацевтичній академії. В дев'яти вищих медичних навчальних закладах (Вінницькому, Дніпропетровському, Запорізькому, Львівському, Одеському, Харківському державних медичних університетах, Кримському державному медичному інституті, Івано-Франківській державній медичній та Українській (м. Полтава) медичній стоматологічній академіях) кафедри військової підготовки було переведено на новий штат зі зміною назви на кафедри екстремальної та військової медицини. Зі зміною назв та переходом на новий штат кафедри почали очолювати цивільні керівники, а заступниками начальників кафедр – начальниками навчальних частин були військові.

Українська військово-медична академія (УВМА) здійснювала навчання студентів Національного медичного університету (НМУ) ім. О.О.Богомольця за програмою підготовки офіцерів медичної служби запасу. Колективом УВМА разом з представниками кафедр військової підготовки медичних ВНЗ був підготовлений і затверджений наказ Міністерства охорони здоров'я України та Міністерства оборони України від 18 липня 1996 року «Про введення в дію Положення, навчальної програми, Типового штатного розкладу кафедр екстремальної і військової медицини та організацію їх роботи» [7].

До 1996 року на кафедрах військової підготовки медичних вишів усі викладачі були військовими (від 6 до 20 офіцерів), а з 1996 – 1997 навчального року, коли кафедри почали переходити на нові штати, військовослужбовців на кафедрах залишилось від трьох до шести чоловік. Частина офіцерів, посади яких було скорочено, звільнились з лав ЗС України та залишились працювати на кафедрах цивільними викладачами. Для викладання військових і військово-медичних дисциплін, які обіймали посади в предметно-методичних групах з військової і військово-медичної підготовки – здійснювалося за рахунок Міністерства оборони України, утримання професорсько-викладацького складу предметно-методичних груп із військово-спеціальних дисциплін і медицини катастроф здійснювалося за рахунок Міністерства охорони здоров'я (МОЗ) України.

Загальна кількість особового складу усіх кафедр екстремальної і військової медицини вищих медичних закладів освіти України у 1997 році нараховувала 277 осіб, з яких 79 – офіцери, при цьому лише 148 осіб утримувалося за рахунок Міністерства оборони України та 129 за рахунок Міністерства охорони здоров'я України, тоді як загальна чисельність особового складу дев'яти кафедр військової підготовки нараховувала 244 особи (усі утримувались за рахунок Міністерства оборони України), з них 120 офіцерів. Отже, зі збільшенням кафедр зменшилась кількість військовослужбовців та збільшилась кількість цивільних викладачів, які утримувались за рахунок МОЗ України.

Проведений аналіз підготовки офіцерів медичної служби та провізорів запасу свідчить, що в період 1992 – 1996 років на кафедрах військової підготовки вищих медичних навчальних закладів було підготовлено близько 28 тисяч (27980) військово-медичних фахівців запасу.

На початку другого періоду будівництва ЗС України підготовка офіцерів медичної служби запасу здійснювалась на 14 кафедрах екстремальної та військової медицини в

.....
державних вищих медичних та фармацевтичних навчальних закладах (ВМ(Ф)НЗ), двох кафедрах військової підготовки Сумського і Ужгородського державних університетів зі студентами медичних факультетів. УВМА здійснювала навчання студентів НМУ ім. О.О.Богомольця та Медичного інституту Української асоціації народної медицини (м. Київ). Після прийняття у червні 1999 року Верховною Радою України Закону України «Про загальний військовий обов'язок і військову службу» [8], який вимагав стовідсоткового вивчення екстремальної і військової медицини студентами вищих медичних навчальних закладів, зросла чисельність студентів-медиків, що розпочали навчання за програмою підготовки офіцерів медичної служби запасу. Військова підготовка введена в навчальні плани підготовки лікарів та фармацевтів медичних факультетів та ВНЗ усіх форм власності як обов'язкова дисципліна.

Однією із головних умов, що сприяла поліпшенню якості підготовки офіцерів медичної служби запасу, стало підвищення рівня фахової і методичної підготовки самих викладачів. Важливе значення в підвищенні кваліфікації науково-педагогічного складу займали науково-практичні та науково-методичні конференції. До їх участі залучались керівний склад Головного військово-медичного управління ЗС України, представники медичної служби видів ЗС України, науково-педагогічні працівники УВМА та кафедр екстремальної і військової медицини вищих медичних навчальних закладів України. Так у період з 16 по 18 січня 2001 року в м. Дніпропетровську була проведена науково-практична конференція «Особливості організації навчального процесу на кафедрах екстремальної і військової медицини вищих медичних закладів освіти України. Сучасні вимоги та шляхи удосконалення підготовки офіцерів медичної служби запасу. Стан та перспективи підготовки професорсько-викладацького складу». У процесі роботи конференції були представлені результати колективної експертної оцінки, які показали, що існуюча організаційно-штатна структура кафедр екстремальної і військової медицини вищих медичних навчальних закладів України і організація їх роботи не повною мірою забезпечують ефективність методичного керівництва і належний професійний рівень у викладанні військово-спеціальних дисциплін для майбутніх офіцерів медичної служби запасу. Наступним етапом продовження цієї роботи була науково-методична конференція «Питання викладання військових і військово-спеціальних дисциплін на кафедрах екстремальної і військової медицини вищих медичних (фармацевтичних) навчальних закладів III – IV рівнів акредитації» (м. Чернівці 29 – 30 березня 2001 року), на якій розглядалися проблеми подальшого удосконалення системи підготовки лікарів-офіцерів запасу.

19 – 20 вересня 2002 року на базі кафедри екстремальної і військової медицини Одеського державного медичного університету (ДМУ) відбулася науково-практична конференція «Методичні основи військово-медичної підготовки лікарів запасу в умовах реорганізації ЗС України. Особливості підготовки офіцерів медичної служби запасу для ВМС» [9]. На конференції розглядалися проблеми та порушувалися перспективи розвитку системи підготовки офіцерів медичної служби запасу в Україні, питання вдосконалення військово-медичної та військово-спеціальної підготовки військово-медичних фахівців запасу в умовах реорганізації ЗС України. Значну увагу було приділено підготовці офіцерів медичної служби запасу для ВМС, адже цих фахівців готували лише на двох кафедрах екстремальної і військової медицини: Одеського і Кримського ДМУ. На конференції заступником начальника УВМА з позавійськової підготовки полковником Щербак О.І. вперше порушувалося питання про проведення розрахунків вартості підготовки офіцерів медичної служби запасу та необхідної їх кількості на воєнний час. У разі диспропорції між підготовкою та необхідною кількістю офіцерів медичної служби може виникнути принципове питання про запровадження для кожного ВМ(Ф)НЗ державного замовлення. Однак, до цього питання у нашій державі підійшли у лише 2005 році, коли помітили, що згідно з набором 2005 року до державних ВМ(Ф)НЗ за усіма напрямками і формами підготовки було зараховано 14625 осіб, з них за державним замовленням – 4334, на заочну форму підготовки (фармація) – 2064, іноземних громадян – 2265 [10].

Отже, військову підготовку повинні були проходити 10296 осіб і це тільки в державних ВМ(Ф)НЗ. Близько тисячі студентів ще проходили навчання за програмами підготовки лікарів та провізорів у приватних ВНЗ, а також державних університетах, підпорядкованих Міністерству освіти і науки, які відкрили у своїх навчальних закладах медичні факультети. Студенти усіх цих ВНЗ теж вивчали медицину катастроф та військову медицину. Отже, кількість студентів, які в 2005 – 2006 навчальному році розпочали навчання за програмою підготовки офіцерів медичної служби запасу, складало понад 11 тисяч осіб, а це дуже багато

.....
для нашої держави [11]. Зазначимо, що офіцерів запасу за усіма військово-обліковими спеціальностями в державі щорічно випускається близько 10 тисяч.

Українська військово-медична академія є центром із створення нормативно-правової документації щодо удосконалення діяльності кафедр екстремальної і військової медицини. Більшість кафедр цього навчального закладу є опорними для кафедр екстремальної і військової медицини. У зв'язку з прийняттям урядової Постанови від 11 липня 2001 року «Про затвердження Положення про Державну службу медицини катастроф» [12] та з метою удосконалення системи підготовки офіцерів медичної служби запасу робочою групою у складі науково-педагогічних працівників профільних кафедр УВМА та провідних фахівців ГВМУ МОУ було підготовлено та підписано сумісний наказ трьох Міністрів оборони, науки і освіти та охорони здоров'я від 10 лютого 2003 року «Про удосконалення системи підготовки офіцерів медичної служби запасу» [13]. Згідно з наказом кафедри екстремальної і військової медицини вищих медичних (фармацевтичних) навчальних закладів України III – IV рівня акредитації були перейменовані на кафедри медицини катастроф та військової медицини. Наказом також було введено в дію з 1 березня 2003 року нові керівні документи з організації роботи кафедр щодо підготовки офіцерів медичної служби запасу. Відповідно до наказу було змінено основні навчальні бази кафедр екстремальної і військової медицини з цивільних на військово-медичні та запропоновано надати кафедрам медицини катастроф та військової медицини клінічно-практичну базу військових госпіталів та територіальних санітарно-епідеміологічних закладів Збройних Сил України на умовах договору. У містах, де такі військово-медичні заклади відсутні, використовувалися бази цивільних медичних закладів швидкої допомоги і територіальних центрів екстреної медичної допомоги.

Згідно з новою програмою навчальних дисциплін з військової підготовки та медицини катастроф збільшилась загальна кількість годин для медичного факультету з 392 до 536 під керівництвом викладача, для стоматологічного факультету з 392 до 474 та для фармацевтичного факультету з 380 до 536. На усіх факультетах тепер знову відводилось 144 години на навчальний збір.

Отже, для підготовки офіцерів медичної служби запасу знову збільшено кількість навчальних годин, і це в подальшому призведе до покращення знань та практичних навичок військових лікарів та провізорів запасу.

Україна визначила свої орієнтири на входження в освітній простір Європи, здійснює модернізацію освітньої роботи в контексті європейських вимог. У 2005 році наша країна приєдналася до Болонського процесу, зобов'язавшись внести відповідні зміни у національну систему освіти та приєднатися до роботи над визначенням пріоритетів у процесі створення єдиного європейського простору вищої освіти до 2010 року. Участь системи вищої освіти України в Болонських перетвореннях спрямована на її розвиток і набуття нових якісних ознак. У цьому процесі не стала винятком і військово-медична освіта, особливо її вища школа. Реалізуючи положення Болонської декларації в системі вищої освіти, у 2005–2006 навчальному році у вищих медичних навчальних закладах України запроваджений новий навчальний план підготовки лікарів на основі кредитно-модульної системи. З січня 2006 року студенти перших курсів медичних факультетів розпочали вивчення військової підготовки за кредитно-модульною формою навчання. Перші офіцери медичної служби запасу, підготовлені за цією системою, отримають дипломи в 2011 році. Зразки навчальних програм дисциплін за кредитно-модульною схемою відповідно до галузевих стандартів вищої освіти були розроблені опорними кафедрами УВМА, затверджені у Центральному методичному кабінеті з вищої медичної освіти МОЗ України та розіслані усім вищим медичним навчальним закладам України.

У 2004 – 2005 роках УВМА та усі вищі медичні навчальні заклади України пройшли ліцензування освітньої діяльності щодо підготовки студентів за програмою офіцерів медичної служби запасу. Однак наказом Міністра оборони України від 16 червня 2005 року № 339 «Про затвердження Плану заходів з оптимізації системи військової освіти» планувалося запровадження контрактної форми навчання (за кошти фізичних і юридичних осіб) за програмою підготовки офіцерів запасу для студентів ВМ(Ф)НЗ. Згідно з наказом, до першого вересня 2006 року мали бути визначені потреби ЗС України в офіцерах медичної служби запасу, перелік військово-облікових спеціальностей та оптимізація обсягів замовлення на підготовку студентів вищих медичних закладів за програмою підготовки офіцерів запасу за контрактом, а також мережу кафедр медицини катастроф та військової медицини, які будуть проводити навчання.

У квітні 2006 року Верховна Рада України внесла зміни до Закону України «Про загальний військовий обов'язок і військову службу» [14], в якому було скасовано обов'язкове вивчення військової підготовки студентами медичних (фармацевтичних) вузів. Постанова Кабінету Міністрів України від 26 липня 2006 року «Про заходи щодо оптимізації мережі військових навчальних підрозділів вищих навчальних закладів» [15] внесла істотні зміни в систему підготовки офіцерів медичної служби запасу. Відповідно до Постанови передбачалося скоротити 13 кафедр медицини катастроф та військової медицини, які здійснювали навчання за програмами підготовки офіцерів медичної служби запасу, а саме: до 30 жовтня 2009 року у Національному фармацевтичному університеті (м. Харків), а до 30 жовтня 2010 року в Буковинському (м. Чернівці), Донецькому, Івано-Франківському, Луганському, Кримському (м. Сімферополь) та Одеському державних медичних університетах; Вінницькому та Львівському національних медичних університетах; Дніпропетровській державній медичній академії; Українській медичній стоматологічній академії (м. Полтава); Сумському державному та Ужгородському національному університетах.

Відповідно до спільного наказу Міністра оборони України, Міністра охорони здоров'я України та Міністра освіти і науки України від 25 грудня 2006 року «Про організацію військової підготовки студентів вищих медичних закладів Міністерства охорони здоров'я України за програмою офіцерів запасу в 2006 – 2011 навчальному році» [16] підготовка офіцерів медичної служби запасу з 2006 – 2007 навчального року здійснюється тільки за плату фізичних та юридичних осіб на трьох кафедрах медицини катастроф та військової медицини у Запорізькому, Тернопільському та Харківському державних медичних університетах та в м. Києві – Українською військово-медичною академією для студентів Національного медичного університету імені О.О.Богомольця, Медичного інституту Української асоціації народної медицини, Інституту Екології та Медицини. Наказом визначені квоти для усіх навчальних закладів за спеціальностями та за кількістю військово-медичних та військово-фармацевтичних спеціалістів запасу, яких вони будуть готувати.

Скорочення кафедр медицини катастроф та військової медицини – це удар по системі військово-медичної освіти. Адже саме на цих кафедрах готувались майбутні офіцерські медичні кадри для Української військово-медичної академії – вищого навчального закладу післядипломної освіти, створеного за часів незалежності України.

З 2006 – 2007 навчального року підготовка студентів за програмами офіцерів запасу проводиться в навчальних закладах, частина з яких не мала достатньої навчально-матеріальної бази (Запорізький та Харківський ДМУ) та досвіду підготовки відповідних фахівців (Запорізький, Тернопільський та Харківський ДМУ). Зауважимо, що випускники цих ВНЗ за останні п'ять – сім років дали лише 15 % слухачів до УВМА. А починаючи з 2012 року, вони повинні будуть забезпечити УВМА на 100 % своїми випускниками. А чи будуть спроможні вони це зробити? За попередніми розрахунками, такий набір лише для ЗС України складає від 65 до 80 осіб, крім того, Академія готує фахівців для інших силових структур та відомств, а це ще від 15 до 25 офіцерів медичної служби. Виходить, що кожен 5 – 6 офіцер медичної служби запасу, який отримає це звання, у 2012 році має бути зарахований на навчання до УВМА. Однак за три з половиною роки навчання за програмою підготовки офіцерів запасу набір 2006 року, який отримає військове звання офіцерів запасу у 2012 році, зменшився майже на 20 %. Це дає підстави стверджувати, що державне замовлення у 2012 році не буде виконано, а також ставить під сумнів забезпечення набору до УВМА.

Отже, з часу проголошення державної незалежності України система підготовки офіцерів медичної служби запасу зазнала значних змін. Підготовка військово-медичних кадрів запасу стала складовою системи військово-медичної освіти, інтегрована в загальнодержавну систему освіти та плідно співпрацює з державною службою медицини катастроф. Однак Постанова уряду України «Про заходи щодо оптимізації мережі військових навчальних підрозділів вищих навчальних закладів», прийнята у 2006 році, позбавила значну частину студентів медичних ВНЗ проходити навчання за програмами підготовки офіцерів медичної служби запасу та отримати офіцерське звання. Молода людина, яка мріє пов'язати своє життя з військовою медициною змушена вступати лише до чотирьох медичних ВНЗ у містах Києві, Харкові, Тернополі чи Запоріжжі.

На нашу думку, доцільно зупинити процес скорочення кафедр медицини катастроф та військової медицини в державних вищих медичних навчальних закладах. Це посилить рейтинг ВНЗ та дасть можливість усім бажаючим, за результатами відбору, проходити навчання за

.....
програмами підготовки офіцерів медичної служби запасу. Досвід 1992 – 1995 років показав, що при необов'язковому вивченні військової підготовки бажаючих було від 32 до 37 %. З огляду на те, що з 2006 року навчання проводиться за плату фізичних та юридичних осіб число бажаючих та спроможних здійснювати оплату за навчання скоротиться до 12 – 15 %. Беручи до уваги, що за час навчання частина з них буде відрахована за неуспішність, за станом здоров'я чи сімейними обставинами, частина не зможе здійснювати подальшу оплату за навчання, то загальна кількість бажаючих отримати офіцерське військове звання по закінченню ВНЗ буде складати не більше десяти відсотків. Тому доцільно визначити квоту в 10 – 12 % від загального набору до ВНЗ громадян України (на бюджет та за контрактом). Підкреслимо, що науково-педагогічний склад та співробітники кафедри будуть утримуватись за рахунок коштів фізичних та юридичних осіб, які оплачують навчання студентів. По закінченню навчання усі студенти зобов'язані пройти повноцінний навчальний збір у військових частинах і лише тоді їм присвоюється військове звання молодшого лейтенанта медичної служби. Якщо збір проведено при навчальних закладах, то доцільно присвоювати військове звання сержанта, офіцерське звання – лише після проходження збору у військовій частині. Такий досвід був у радянські часи (1945–1948 роках) [17]. За нашими підрахунками, щорічно кафедри медицини катастроф та військової медицини усіх державних вищих медичних вузів III – IV рівнів акредитації згідно з квотою у 10 – 12 % від загального набору до ВНЗ зможуть готувати від 650 до 800 офіцерів медичної служби запасу. Це від 14 до 40 % більше від замовлення МО України. Враховуючи, що частина випускників піде навчатися до УВМА та заключить контракт на проходження військової служби в ЗС України та інших силових структурах, державне замовлення буде виконано на 100 – 123%. Зазначимо, що УВМА і частина кафедр, які з 2006 року проводять навчання за програмами підготовки офіцерів запасу, не можуть здійснити повноцінний відбір студентів на навчання у зв'язку з невеликою кількістю бажаючих.

Звідси випливають пропозиції: дати усім студентам державних медичних ВНЗ рівне право на проходження навчання за програмою підготовки офіцерів медичної служби запасу, тому необхідно призупинити ліквідацію кафедр медицини катастроф та військової медицини у державних вищих медичних ВНЗ III – IV рівнів акредитації та визначити обсяги підготовки офіцерів запасу для кожного ВНЗ.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. О всеобщей воинской обязанности и военной службе: Закон Украины от 25.03.1992 г. / Сборник законов Украины по военным вопросам. – К.: Народная армия, 1992. – 32 с.
2. Постанови № 476 – 490 Кабінету Міністрів України та матеріали до них. 1992 рік. // Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВОВ України). Ф. Р-2. – Оп. 15 т.7. – Спр. 2635. – 249 арк.
3. Про реформування системи військової освіти в Україні: Наказ Міністра оборони України від 25.07.1992 р. № 133. // Галузевий державний архів Міністерства оборони України. м. Київ. – Ф. 3697. – Оп.19071. – Спр. 5. – арк 230 – 258.
4. Протоколи засідань комісії № 90 – 91. 10–16 грудня 1992 року. / ЦДАВОВ України. – Фонд № 1- Р. – Оп. 22. – Спр. 2049. – 132 арк.
5. Про взаємодію медичних служб Збройних Сил та інших військових формувань із державною системою охорони здоров'я і про створення загальнодержавної системи екстремальної медицини: Постанова Кабінету Міністрів України від 16.10.95 р. № 819 / Збірник постанов Уряду України, 1995. – №11. – С. 54 – 59.
6. Про створення кафедр екстремальної і військової медицини: Наказ Міністра охорони здоров'я України і Міністра оборони України №233/332 від 15.12.1995 р.
7. Про введення в дію Положення, Навчальної програми, Типового штатного розкладу кафедр екстремальної і військової медицини та організацію їх роботи: Наказ Міністра охорони здоров'я України і Міністра оборони України №215/202 від 18.07.1996 р.
8. Законодавство України з питань військової сфери. Збірник законів та інших нормативно-правових актів / [уклад. Кириленко В.І., Карпенко М.І., Поніматченко Ю.А.] – К.: Азимут-Україна, 2003. – С.305 – 331.
9. Методичні основи військово-медичної підготовки лікарів запасу в умовах реорганізації ЗС України. Особливості підготовки офіцерів медичної служби запасу для ВМС: Всеукраїнська науково-практична конференція. Одеса, 19 – 20 вересня 2002 р./ М-во оборони України, М-во охорони здоров'я України, Одеський держ. мед. ун-т. Одеса.: ОКФА, 2003. – 119 с.

10. Кадрова політика у галузі охорони здоров'я та рух вищої медичної освіти України до європейського освітнього простору / [Банчук М.В., Волосовець О.П., Феценко І.І., Булах І.Є., Бойчук Т.М., Чернишенко Т.І., Старча Т.М.]. Медична освіта, 2006. – №2. – С.11 – 12.
11. Особливості підготовки офіцерів медичної служби запасу для Збройних Сил України. О.В.Нікітюк // Гуманітарний вісник ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет ім. Григорія Сковороди»: Науково-теоретичний збірник, – Переяслав-Хмельницький. – 2008. – Вип. 16. – С. 154 – 158.
12. Про затвердження Положення про Державну службу медицини катастроф: Постанова Кабінету Міністрів України №827 від 11.07.2001 р. / Офіційний вісник України. – К., 2001. – №29. – С.133 – 136.
13. Про удосконалення системи підготовки офіцерів медичної служби запасу: Наказ Міністра оборони України, Міністра освіти і науки України та Міністра охорони здоров'я України №31/68/53 від 10.02.2003 р./ – К., 2003. – 379 с.
14. Звід Кодексів і Законів України. / [упоряд. та ред. під-ка Т.Ю.Дяченко, З.Д.Резницька]. – К.: Українське агентство інформації та друку «Рада», 2007. – С.77 – 94.
15. Про заходи щодо оптимізації мережі військових навчальних підрозділів вищих навчальних закладів: Постанова Кабінету Міністрів України №1025 від 26.07.2006 року / Офіційний вісник України. – К., 2006. – №30. – С.99 – 102.
16. Про організацію військової підготовки студентів вищих медичних закладів Міністерства охорони здоров'я України за програмою офіцерів запасу в 2006 – 2011 навчальному році: Наказ Міністра оборони України, Міністра охорони здоров'я України та Міністра освіти і науки України №746/879/845 від 25.12.2006 р.
17. Руководящие материалы по военно-медицинской подготовке (Приказы, положения, указания и др. материалы) (24.06.44 – 22.01.53). // ЦДАВОВ України. – Ф. 342. – Оп. 14. – т.2. – Спр. 4270. т.2. – 180 арк.

Никитюк А.В. ПОДГОТОВКА ОФИЦЕРОВ МЕДИЦИНСКОЙ СЛУЖБЫ ЗАПАСА ДЛЯ ВООРУЖЕННЫХ СИЛ УКРАИНЫ (1991 – 2006 ГГ.)

В статье рассматривается процесс изменений и усовершенствования подготовки офицеров запаса для Вооруженных Сил государства. Высказываются предложения по усовершенствованию управления подготовки военно-медицинских кадров запаса, как составной части системы военно-медицинского образования.

Ключевые слова: подготовка, студент, офицер медицинской службы запаса, учебное заведение, кафедра экстремальной и военной медицины, кафедра медицины катастроф и военной медицины.

Nikitjuk A.V. THE TRAINING OF MEDICAL SERVICE OFFICERS IN RESERVE FOR ARMED FORCES OF UKRAINE (1991-2006)

This article considers the process of changes and improvement of the training of medical service officers in reserve for Armed Forces of the State. There are proposals as to how to enhance the management of the training of military medical service personnel in reserve as part of the military medical educational system.

Key words: training, student, reserve medical service officer, education institution, emergency and military medicine chair, catastrophes and military medicine chair

УДК 94 (477) «20»:32

Ю.О. Ніколаєць

НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНА ПОЛІТИКА В УКРАЇНІ НА ПОЧАТКУ ХХІ СТ.

У статті розглядаються основні напрями національно-культурної політики Української держави на початку ХХІ ст. з аналізом можливих ризиків у цій сфері. Автор пропонує власний варіант періодизації української національно-культурної політики.

Ключові слова: політичні події, нація, національна політика, культура, ідентичність.

Виважена політика в національно-культурній сфері залишається одним із найбільш вагомих засобів згуртування громадян України навколо ідеї зміцнення суверенітету власної

.....
держави із забезпеченням стрімкого економічного зростання. Крім того, її важливість посилюється поступовим зростанням кількості мігрантів з так званих країн «третього світу», чие входження до народу України не повинне призвести до загострення соціальних, національних чи релігійних суперечностей у таких масштабах, як це має місце, наприклад, у Франції чи на Балканах. Поліетнічність українських земель, поєднана із прагненням окремих держав до дестабілізації ситуації в Україні шляхом підтримки сепаратистських рухів створюють ситуацію, коли, з одного боку, нехтування інтересами представників різних національностей, які проживають в Україні, а з іншого, – загравання з активістами відцентрових течій в українській політиці можуть стати причиною різкого загострення соціальних суперечностей. У цій ситуації формування української політичної нації залишається одним із засобів забезпечення національної безпеки України. Не тільки регіональні відмінності, а й відсутність громадянського суспільства ускладнюють цей процес [1].

У наукових працях досить гостро обговорювалося питання щодо доцільності одержавлення української мови і перспективності офіційного введення двомовності [2]. Політика України у сфері культурного розвитку тривалий час викликала багато критичних зауважень у російських виданнях, частина яких, на жаль, далекі від наукової дискусії [3]. Водночас автори ґрунтовних наукових праць більш виважено ставляться до неї, розглядаючи її як один з елементів державного будівництва, але висловлюють застереження щодо забезпечення мовно-культурних прав російського населення [4]. У даній публікації аналізується сучасний стан та перспективи спрямування національно-культурної політики в Україні.

Розвиток національно-культурної політики України кінця ХХ – початку ХХІ ст. можна поділити на кілька періодів, критерієм виділення яких може вважатися прийняття відповідних правових актів. Фактично до 1989 р. законодавство України ігнорувало сферу етнокультурних взаємин. Упродовж 1989 – 1991 рр. вона розвивалася на основі прийняття «Закону про мови в Українській РСР», але обмежувалася прагненням владних політичних сил не загострювати мовне питання задля забезпечення підтримки курсу на проголошення Української незалежної держави усіма етнічними групами, що проживали на українських землях. Тут варто зауважити, що спосіб, у який було закріплено державний статус української мови, свідчить про повагу владних структур України до представників різних націй, що проживають на її території та про шанування загальноцивілізаційних демократичних принципів. У рамках реалізації положень закону «Про мови в Українській РСР» вдосконалювалася мовно-культурна політика в Україні. Згідно з постановою Ради Міністрів УРСР № 302 від 7 грудня 1989 р. була розроблена «Державна програма розвитку української мови і інших національних мов в Українській РСР на період до 2000 року». Відповідно, збільшилася кількість шкіл, де поглиблено вивчалася українська мова, література та історія України [5].

Із проголошенням політичної незалежності України відкрилися нові можливості для розвитку української культури і визначилася її нова роль. Культурний процес доби незалежності характеризувався суперечливими тенденціями. Найбільшим його здобутком стала офіційна ліквідація значної кількості перешкод на шляху розвитку національної культури. Розпочалися позитивні зрушення передусім у галузі відродження історичної пам'яті, повернення забутої або забороненої культурної й мистецької спадщини, вивільнення творчої ініціативи, розгортання широкого спектру стильових напрямів, активізації культурного життя в регіонах, піднесення народної творчості [6]. Протягом 1992 – 1996 рр. розвиток національно-культурної політики отримав новий поштовх після прийняття Законів «Про національні меншини в Україні», «Про освіту», на основі впровадження яких здійснювалося своєрідна переорієнтація політичної свідомості українства. Прийняття Конституції чітко визначило курс на формування української політичної нації – сукупності громадян України, які об'єднуються своєю належністю до однієї держави.

Упродовж 1996 – 2004 рр. національно-культурна політика здійснювалася в умовах поступового загострення протистояння навколо проблеми двомовності та впливу на неї регіональних ідентичностей. Рішення Верховної Ради стосовно мовного питання сприяло посиленню національно-культурного руху, а з іншого, – призвело до усвідомлення єдності у середовищі «російськомовного населення», до складу якого входили як етнічні росіяни, так і представники зрусифікованих етносів, що проживали на українських землях. Проблема надання російській мові статусу другої державної в Україні не без втручання російської сторони набула відразу політичного характеру. Причому, принципова відмова від вивчення та використання як засобу спілкування державної мови, яка у міжнародній практиці визначається

.....
як така відповідно до мови спілкування титульної нації, мотивувалася відносно великою кількістю етнічних росіян в Україні та значним числом тих, кого зараховували до «російськомовного населення» [7].

В умовах поступового зростання зовнішнього тиску на спрямування культурної політики в Україні на початку ХХІ ст. все виразніше виявлявся вплив на неї двох різновиди конструювання регіональних ідентичностей, що було продемонстровано в умовах загострення політичного протистояння навколо виборів Президента України 2004 р. Перший можна охарактеризувати як пасивно споглядальний – успадкований від минулого досить високий рівень культурно-мовної асиміляції на російській основі подається якщо не норма, то, в усякому разі, як «найменше зло». Такий тип регіональної ідентичності характерний для Східного і Південного регіонів. У Донбасі, згідно з висновками місцевих дослідників, понад половина жителів схильна вважати, що «донбаська ідентичність» репрезентує особливу спільноту людей, що мають корені як в Україні, так і в Росії [8].

Другий – більш активний – тип регіональної ідентичності притаманний Західному регіону. Тут на базі поширення засад демократії, індивідуального господарювання й підприємництва склалися орієнтації на західноєвропейську систему цінностей. Традиції консолідації навколо національних пріоритетів, що зміцнилися внаслідок тривалого протистояння через утиски українства із керівництвом держав, до складу яких протягом певного часу входили українські землі, витворили своєрідний тип політичного активізму. Те, що нині він має певний антиросійський акцент, зумовлюється як негативним історичним досвідом, так і активним неприйняттям місцевими елітами будь-якої орієнтації на Євразію, зокрема й ідеї єдиного економічного простору [9]. Ситуація навколо президентських виборів 2004 р. певною мірою сприяла згуртуванню населення із посиленням відповідальності за долю власної держави. Демократична хвиля «Майдану» певний час ще живила громадянську ініціативу в регіонах і вносила корективи в окремі рішення та дії новоствореної центральної влади [10].

Окрім формування умовного розмежування населення різних частин України на фоні кристалізації регіональної ідентичності на спрямування національно-культурної політики впливало не тільки не виважене фінансування культурної сфери, а також відсутність єдиної державної політики у сфері захисту власного інформаційного простору.

Зменшення впродовж 1990-х років державних асигнувань на сферу культури і брак традицій меценатства призвели до істотного скорочення мережі спеціалізованих установ, відпливу від цієї сфери талановитої молоді. У березні 2005 р. було затверджено Концепцію державної політики в галузі культури із збільшенням бюджетного фінансування відповідних державних програм. Однак до останнього часу ці заходи не стали на заваді домінуванню у вітчизняному телебаченні та кіно продукції, виготовленої на Заході і озвученої російською мовою або створеної безпосередньо в Російській Федерації.

За оцінками Громадянської ініціативи «Кіно-Переклад», орієнтовний обсяг кіноринку України 2006 року сягнув 60 млн. дол. Приблизно 20 % кінострічок демонструвалися українською мовою, 80% – російською, 65 – 75 % загальної кількості фільмів прийшли в Україну через дистриб'юторів, що закуповували їх у РФ. Це при тому, що понад 90 % фільмів з українського прокату вироблялося великими голлівудськими компаніями (так званими мейджорами) або були їх власністю. Останні прихильно ставляться до дублювання свого товару українською мовою. Не можна сказати те саме про постачальників «голівудського» кіно через Росію. Адже розрахунки свідчать, що ринок перекладу кіно для України наближається до 2 млн. дол. [11].

21 квітня 2008 р. на засіданні Ради національної безпеки і оборони України Президент України В.Ющенко чітко вказав на головні загрози в інформаційній сфері: «Найбільша загроза національній безпеці – інформаційна експансія іноземних держав. Завдяки цьому в інформаційному просторі України проводяться інформаційно-психологічні кампанії з тих чи інших питань» [12]. Глава держави підкреслив, що предметом цих впливів є насамперед теми національної єдності, територіальної цілісності, мови, релігії і культури, європейської та євроатлантичної інтеграції. За дорученням Президента РНБОУ Кабінет Міністрів України у стислий термін мав затвердити Концепцію інформаційної безпеки України, яка б містила конкретні системні заходи, спрямовані на консолідацію українського суспільства та збереження ідентифікації України як держави. Наразі це доручення Президента залишається невиконаним через тривалий політичний конфлікт та дисфункціональність конституційної моделі влади.

Відсутність спеціальної державної стратегії захисту національного інформаційного простору далася взнаки у серпні – вересні 2008 р. Спеціальні інформаційні операції, що їх російські телевізійні канали та преса розгорнули під час грузинсько-російської війни з метою дискредитації активної позиції української держави щодо негайного припинення вогню та збереження цілісності Грузії, були спрямовані проти вищого керівництва держави та загалом євроатлантичного курсу України. Проте зовнішні руйнівні дії не мали б значного впливу на порядок денний роботи українських ЗМІ та громадську думку, якби їх не підтримували впливові політичні, парламентські сили [13].

У доступному інформаційному просторі російська позиція демонструється з позитивним емоційним забарвленням, альтернативна позиція пов'язується з речами, здатними викликати лише негативні емоції та відчуження. Саме у такий спосіб російське телебачення, починаючи з 2003 р., регулярно пропонує теми «утисків мовних та культурних прав росіян», загрози вибуху «антисемітизму та фашизму в Україні», «насильницької українізації», «перекручення історії у зв'язку з так званим Голодомором». Російська сторона прагне нав'язати думку, що українська держава є штучним утворенням, неспроможним гарантувати непорушність кордонів, отриманих у спадок від СРСР [14]. У той же час проблема російських впливів регулюється ступенем життєздатності української державності, тобто суто внутрішнім чинником [15]. Певну надію вселяє той факт, що позитивну спрямованість розвитку національної ідентичності громадян України вдалося зафіксувати вже у 2005 р., коли 54,6 % населення вважали себе насамперед громадянами України [16].

Сприяння розвитку української культури протягом 2005 – 2009 рр. відбувалося поруч із популяризацією досягнень спортсменів та загостренням питань, пов'язаних із оцінками окремих подій історії України, серед яких можна виділити голодомор 1932 – 1933 рр. та діяльність воїнів УПА. У цей час прискорюється поступове розмежування у оцінках подій минулого між представниками українських та російських науковців, яке диктувалося визначенням місця України і Росії у історії в цілому. До протистояння залучилися політичні сили в Україні, які по-різному уявляли перспективи розвитку українських земель.

Їхні розбіжності можна було б подолати, якби влада дбала про спільну взаємоприйнятну концепцію суспільного розвитку, а регіональні еліти не так ревно оберігали механізми збереження свого політико-економічного домінування [17]. Усе залежатиме від того, наскільки українським елітам вдасться створити відповідний викликам часу модернізаційний проект, відмовившись водночас від рецидивів маніхейства у постійних пошуках ворогів і колекціонуванні кривд і образ [18]. На жаль, у жорсткій інформаційній війні конкуруючі політичні сили намагаються діяти «на випередження» і дедалі більше руйнують не лише авторитет країни та власний імідж, але й самі основи цивілізованого співжиття. Замість реальних пошуків виходу з всеосяжної системної кризи суспільству пропонуються безбарвні імітаційні моделі, єдиним призначенням яких є перекладення кризового тягаря на найменш захищені верстви населення [19].

Про результати національно-культурної політики в Україні свідчить відсутність в українців та росіян яскраво виражених націоналістичних почуттів. Інтереси нації понад усе ставить невелика частина громадян. Войовничий націоналізм явно відмирає, у тому числі й серед україномовних українців. Серед населення України зустрічаються прояви національної нетолерантності і навіть ксенофобії, але в цілому високий рівень толерантності може мати колосальне значення для процесів формування української політичної нації. На початку ХХІ ст. сальдо міграційного балансу з колишніми республіками СРСР в Україні виявилось позитивним, що може розглядатися як одна з ознак високого ступеня толерантності в етнонаціональній сфері [20].

Ідея української незалежності була сприйнята українським народом, у тому числі й неукраїнцями, як утвердження демократії, входження у світову співдружність народів [21]. Водночас вселяє тривогу порівняно невелика кількість тих, хто відчуває себе громадянином України. Навіть серед україномовних українців таких лише половина, а серед росіян – третина. Прихований регіоналізм стає все більш помітним у політичній діяльності. У той же час українцям не притаманне почуття національної виключності [22].

Президентські вибори 2010 р. чітко виявили попит у суспільстві на сильну державну владу, діяльність якої могла б сприяти подоланню кризових явищ. Важливо, щоб ця тенденція не підштовхнула Україну до дрейфу у бік авторитаризму. Критичне ставлення до позиції та дій опонентів на виборах не повинні дискредитувати престиж української влади в цілому та не

мають сприяти формуванню уявлень про розколоте на кілька антагоністичних таборів українське суспільство, що стало б на заваді проведенню виваженої політики у економічній та культурній сферах. У цьому зв'язку слід відзначити тісний зв'язок між успішністю цього процесу і зростанням загального рівня політичної культури у суспільстві із усвідомленням перспективності толерантного ставлення до політичних противників з огляду на можливість подальшої спільної праці на благо держави. Політична боротьба із заграванням з частиною електорату в межах проведення національно-культурної політики не повинна стояти на заваді поширенню патріотичних почуттів українців.

Зауважимо, що подолання економічних проблем не повинне здійснюватися за рахунок зменшення уваги до культурної сфери розвитку суспільства. Згуртування населення навколо побудови економічно сильної держави за рахунок спільної праці представників різних націй і народностей, що проживають в Україні, може стати засобом вирішення низки проблем національно-культурного розвитку країни. Виважена національно-культурна політика може залишатися одним із засобів подолання кризи ідентичності, яка включає в себе розмиті ціннісні й зовнішньополітичні орієнтації, піднесення загальної агресивності суспільства із активним пошуком «ворогів» на фоні політизації регіональних, етнічних, міжконфесійних відносин. Її успішність буде запорукою піднесення власне українського патріотизму та національної гордості на основі формування ідентичності, що може ґрунтуватися на критерії раціонального прагматизму із усвідомленням національних матеріальних та духовних інтересів.

Важливим залишається позиціонування України як активного і самостійного учасника системи європейської безпеки. Україна, що контролює свої стратегічні ресурси та стратегічну інфраструктуру, може висувати партнерам свої умови співробітництва, що мають базуватися передусім на гарантії недоторканності кордонів нашої держави та забезпеченні економічних інтересів.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Каппелер А. Мала історія України. – К., 2007. – С. 235.
2. Див., наприклад: Нагірний В. Політизація російської етнічності в Україні: спроба організаційного оформлення // Наук. записки ін-ту політ. і етнонац. досліджень. – Вип. 14. – К., 2000. – С. 166 – 174; Коваль В. Феномен двомовності України // Олійник В. Про справжнє та надумане. Думки небайдужих людей. – К., 2001. – С. 89 – 90; Масенко Л. Державна мова в соціокультурному контексті // Розбудова держави. – 2001. – № 1 – 6. – С. 80; Нагорна Л. Проблема двомовності в Україні: чи є вихід із глухого кута: // Людина і політика. – 2003. – № 6. – С. 3 – 14; Котигоренко В. Версії державної національно-мовної політики як ризики // Історичний журнал. – 2007. – № 5. – С. 3 – 13.
3. Див.: Смирнов А. История Южной Руси. – М., 2008; Широкоград А. Россия и Украина. Когда заговорят пушки... – М., 2008.
4. История России XX век. 1939 – 2007 гг. – М., 2009. – С. 748 – 761.
5. Національні меншини України у XX столітті: Політико-правовий аспект. – К., 2000. – С. 283.
6. Литвин В. Історія України. – К., 2009. – С. 732 – 733.
7. Нагірний В. Політизація російської етнічності в Україні: спроба організаційного оформлення // Наук. записки ін-ту політ. і етнонац. досліджень. – Вип. 14. – К., 2000. – С. 166 – 174.
8. Степаненко В. Етнос – демос – поліс: етнополітичні проблеми соціетальної трансформації в Україні // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2002. – № 2. – С. 114.
9. Нагорна Л. Образ «двох Україн» у дзеркалі метафоричного моделювання // Історичний журнал. – 2008. – № 1. – С. 12.
10. Котигоренко В. Після помаранчевої революції. Quo vadis, Україно? Від «революції» до зміненої Конституції // Історичний журнал. – 2008. – № 1. – С. 90.
11. Котигоренко В. Бути чи не бути етнічним конфліктам в Україні // Політичний менеджмент. – 2008. – № 5. – С. 96 – 97.
12. Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/news/9385.html>.
13. Рубан Ю.Г. Україна як суб'єкт і об'єкт сучасних міжнародних інформаційних воєн // Стратегічні пріоритети. – 2009. – № 2. – С. 6.
14. Рубан Ю.Г. Україна як суб'єкт і об'єкт сучасних міжнародних інформаційних воєн // Стратегічні пріоритети. – 2009. – № 2. – С. 8.
15. Литвин В. Історія України. – К., 2009. – С. 723.
16. Санченко А. Вплив процесу утвердження національної ідентичності на державотворення в

- Україні // Наук. записки Ін-ту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України. – К., 2008. – С. 116.
17. Майборода О. Український етнос має стати ядром української політичної нації // Схід і Захід України в контексті виборчої кампанії-2006... – С. 19 – 20.
18. Нагорна Л. Образ «двох Україн» у дзеркалі метафоричного моделювання // Історичний журнал. – 2008. – № 1. – С. 12.
19. Нагорна Л. Символічний простір інформаційного суспільства: зорові аберації віртуальності // Політичний менеджмент. – 2009. – № 2. – С. 6.
20. Литвин В. Історія України. – К., 2009. – С. 723.
21. Санченко А. Вплив процесу утвердження національної ідентичності на державотворення в Україні // Наук. записки Ін-ту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України. – К., 2008. – С. 115.
22. Литвин В. Історія України. – К., 2009. – С. 726.

Николаец Ю.А. НАЦИОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНАЯ ПОЛИТИКА В УКРАИНЕ В НАЧАЛЕ XXI ВЕКА

В статье рассматриваются основные направления национально-культурной политики Украинского государства в начале XXI в. с анализом возможных рисков в этой сфере. Автор предлагает собственный вариант периодизации украинской национально-культурной политики.

Ключевые слова: политические события, нация, национальная политика, культура, идентичность.

Nikolaets Y.A. THE NATIONAL AND CULTURAL POLICY IN UKRAINE AT THE BEGINNING OF XXI CENTURY

The author is analyses important affairs in the national-culture political of Ukraine. Researcher is analyses dangers in this power politic. He proposes original periods of national-culture political of Ukraine.

Key words: political events, nation, nation politic, culture, identification.

УДК 94(477) «1989 - 2001»:314.04

Т.А. Мельничук

ПРИРОДНЕ ЗМЕНШЕННЯ СІЛЬСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ (1989 – 2001 РР.)

У статті, впродовж міжпереписного періоду (1989–2001рр.), проаналізовано рівень смертності сільського населення України. Визначено коефіцієнти смертності селянства в різних вікових групах. Проаналізовано коефіцієнти дитячої смертності у сільській місцевості України, упродовж періоду, що досліджується.

Ключові слова: сільське населення, коефіцієнт смертності, статистичні дослідження, природний рух населення.

В сучасних умовах розвитку України, коли пріоритет людського фактора у суспільних перетвореннях стає все більш очевидним, динаміка соціальної структури сільського населення, його економічна активність виступають як основа історичного вибору. Від них найбільшою мірою залежить подальший розвиток аграрного сектору України, розміри сільської поселенської мережі.

Скорочення загальної чисельності населення України, включаючи сільське, не додає політичного авторитету Україні на світовій арені, оскільки, за міжнародними стандартами показники чисельності та соціального забезпечення населення стоять на перших місцях після її території.

Тому в сучасних умовах досить актуальним є дослідження, що стосується відтворення реальної картини динаміки сільського населення України протягом міжпереписного періоду (1989–2001 рр.), що дає реальне уявлення про зміни соціальних груп селянства та їх характеристику.

В умовах різкого зниження народжуваності в українському селі прогресує наступний показник природного відтворення – смертність населення. У першій половині 90-х рр. темпи скорочення середньої тривалості життя населення України були найвищими за останні 50 років, причому збільшення рівня смертності відбувалося в усіх вікових групах сільського населення України [1, с.104].

Потрібно відзначити той факт, що постійно відбувається процес омолодження смертності чоловіків. Тенденція до зниження рівня смертності накреслилась у 1996 р., хоч цей факт не був наслідком підвищення дієвості й ефективності функціонування медичних служб, а швидше результатом поступової адаптації і пристосування населення до нових умов життя та екологічної ситуації, послаблення їх соціальної вразливості. Загалом же кількість смертей сільського населення у 2001 р. зросла і становила 295.6 тис. чол. проти 259.8 у 1989 р.[2, с. 392].

Підвищення рівня смертності в Україні у 90-х роках відбулося майже в усіх вікових групах. Інтенсивність процесу смертності у сільській місцевості характеризує коефіцієнт смертності – кількість померлих із розрахунку на 1000 чол. сільського населення. Коефіцієнт смертності селян в Україні за цей період збільшилася майже на 3,5 відсоткових пункти, тобто, якщо у 1989 р. він становив 15,2, то у 2001 р. цей показник уже дорівнював 18,6 [2, с.394].

Зростання смертності спостерігалось в усіх регіонах України. Особливо інтенсивно збільшувалася кількість смертей серед сільського населення у Чернігівській, Сумській, Полтавській, Дніпропетровській, Кіровоградській, Луганській, Миколаївській, Одеській, Херсонській областях. Середня очікуваність життя при народженні у селах названих регіонів майже на 1,5 років менша, ніж загалом по Україні. У цих регіонах також зафіксовано найвищі показники смертності серед працездатного населення. Особливо інтенсивно зростає смертність чоловіків працездатного віку. За 1990–2000 рр. вона збільшилася в 1,5 рази і в 1,4 рази перевищує смертність працездатних жінок. Найсприятливіші показники смертності чоловічого населення у досліджуваній період у селах Закарпатської, Івано-Франківської, Львівської, Тернопільської областей.

На базі статистичних даних можна стверджувати, що перше місце серед основних причин смертності сільського населення завоювали хвороби, пов'язані з порушенням системи кровообігу, серцево-судинні порушення. Кількість населення, що помирає від таких хвороб за досліджуваній період із кожним роком збільшується. Проте варто зауважити, що від кожної із цих причин населення України вмирає раніше, ніж населення в економічно розвинених країнах. Так як рівень медичного обслуговування в Україні нижчий.

Зростає кількість смертей, причиною яких є вплив факторів зовнішніх дій – нещасні випадки, отруєння, травми, самогубства, вбивства, дорожньо-транспортні пригоди. Смертність серед селян від нещасних випадків посідала одне із перших місць (після шахтарів). Протягом 1991–1996 рр. на виробництві загинуло 1,5 тис. селян. Серед них велика частка механізаторів, водіїв, ремонтників та інших [3, с.2].

Особливо зростає цей показник серед сільських чоловіків: 15 789 у 1989 р. та 20 035 у 2001 р. Спостерігається майже подвійне зростання смертей 40-річних чоловіків від нещасних випадків, отруєнь і травм, від хвороб кровообігу, органів дихання і травлення, які зазвичай асоціюються із фізіологічним старінням.

Смертність у сільській місцевості України за основними причинами смерті в 1989, 2001 рр. (тис. чол.)

	ОСІБ					
	1989			2001		
	Обидві статі	Чоловіки	Жінки	Обидві статі	Чоловіки	Жінки
Усього померлих від усіх хвороб	259834	117614	142220	295623	141210	154413
У тому числі від:						
Новоутворень	34253	20218	14035	31356	19164	12192
Хвороб системи кровообігу	155092	56386	98706	189813	75445	114368
Хвороб органів дихання	23147	12761	10386	17329	11328	6001
Хвороб органів травлення	5373	3240	2133	6185	4118	2067
Від нещасних випадків, отруєнь і травм	20331	15789	4542	24988	20035	4953

Таблицю розраховано автором: [4, с. 308 – 311], [5, с. 396 – 401], [6], [7, с. 2], [8, с. 1 – 4], [9, с. 3].

Ріст смертності із згаданих причин значною мірою зумовлений поширенням, особливо серед сільських чоловіків, п'янства й алкоголізму. Соціально-економічні проблеми України 90-х рр. особливо загострили ситуацію з надмірним вживанням алкоголю у сільській місцевості. Алкоголь дуже часто слугував засобом уникнення проблем безробіття, нестачі грошей, невпевненості у майбутньому. Особливо непокоїть те, що таке явище розповсюджується серед чоловіків працездатного віку. В свою чергу, зловживання алкоголем завжди підвищувало ризик померти від отруєнь, самогубств, нещасних випадків. Таке явище також стає причиною народження розумово та фізично відсталих дітей. Збільшується кількість смертей із причин захворювання органів травлення. Всі перераховані вище захворювання потребують негайної медичної допомоги та стаціонарного лікування.

Основна проблема невчасного надання медичної допомоги в сільській місцевості – розташування медичних закладів та аптек на великій відстані від населених пунктів та нестача медичних працівників. Наприклад, у 1992 р. 16 дільничних лікарень і 55 амбулаторій працювали без лікаря, а 899 сільських фельдшерсько-акушерських пунктів не мали медичних працівників взагалі.[10, с.550]. Також залишались невирішеними багато питань, пов'язаних із забезпеченням сільської медицини транспортом, телефонами, необхідними медикаментами. За результатами статистичних досліджень, у 1990 р. у сільській місцевості України введено в експлуатацію 781 лікарняний заклад. І це лише у Донецькій (50), Житомирській (50), Запорізькій (24), Івано-Франківській (75), Київській (40), Кіровоградській (9), Одеській (25), Полтавській (25), Рівненській (25), Сумській (50), Тернопільській (38), Херсонській (70), Хмельницькій (40), Черкаській (150), Чернівецькій (60), Чернігівській (50) областях. У 2001 р. подібних закладів було введено у експлуатацію лише 35, у сільській місцевості Миколаївської області. [11, с.235]

Збільшення показників смертності призводить до зниження середньої тривалості життя. Наприклад, із 1990 р. загальний коефіцієнт смертності в Україні підвищився з 12,1 до 14,7 на 1000 осіб населення, а середня тривалість життя чоловіків знизилась на 3 роки, жінок – на 2. [12, с.10]

Загальні показники смертності за статтю в сільській місцевості підтверджують, що смертність серед жінок усіх вікових категорій перевищує смертність серед чоловіків усіх категорій. Також смертність серед жінок у сільській місцевості перевищує смертність міських жінок майже на 500 осіб на 100 тисяч населення. І в селі, і в місті протягом міжпереписного періоду триває процес її зростання. За даними демографічного щорічника, динаміка смертності в українському селі певною мірою відбиває реакцію населення різних вікових груп на економічні, соціальні та інші негаразди в період трансформаційних перетворень у державі [13, с.78].

До основних причин смертності у сільській місцевості також потрібно зарахувати виснажливу працю в сільській місцевості, яка призводить до передчасного старіння організму, а також відсутність матеріальних можливостей для оздоровлення.

Особливо непокоїть коефіцієнти дитячої смертності в Україні. Звернемо увагу на розраховану автором динаміку коефіцієнтів смертності новонароджених малюків протягом першого року тривалості життя у міжпереписний період.

Коефіцієнти дитячої смертності в сільській та міській місцевостях України (1989–2001 рр.) (діти віком до одного року на 1000 народжених)

Роки	1989	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001
Усього	13,0	12,8	13,9	14,0	14,9	14,5	14,7	14,3	14,0	12,8	12,8	11,9	11,3
У міських поселеннях	12,1	12,5	13,5	13,8	14,7	14,1	14,3	14,4	14,2	12,9	13,1	12,0	11,3
У сільських поселеннях	12,8	13,5	14,7	14,4	15,4	15,2	15,3	14,3	13,8	12,7	12,5	11,9	11,3

Таблицю розраховано автором:[14, с. 271], [11, с.34 – 35], [2, с.397],[5, с.385 – 386,с. 389, с.163], [4, с.75 – 76, с.251], [15, с.2].

На основі офіційних статистичних даних можемо стверджувати, що упродовж другої половини 90-х рр. коефіцієнти дитячої смертності у сільській місцевості виявляють тенденцію до зниження: у 1989 р. дітей віком до одного року на 1000 народжених у сільській місцевості

було 12.9, а у 2001 р. – 11.3. У цілому цей показник ще є достатнім для того, щоб відвернути природне скорочення сільського населення.

До того ж, траплялися випадки, коли дитяча смертність з певних причин не реєструвалася органами реєстрації актів цивільного стану. Результати перевірки повноти і якості реєстрації в органах ЗАГСу Хмельницької області мертвонароджених і померлих дітей у віці до 1 року станом на 1991 р. засвідчили: «...померлий Петросян, віком більше місяця, на час перевірки не був зареєстрований з вини працівників Вільховецької сільської Ради Новоушицького району» так як не була зареєстрована смерть також і Таральчука Дениса, що помер у .. « у віці 11 місяців у Хмельницькій дитячій лікарні 29 квітня, цього ж року, не був зареєстрований в зв'язку з тим, що 13 липня в Хмельницькому міському відділі ЗАГСу ще не було списків померлих у цьому лікувальному закладі.» [16, с. 54]

На 1989 р. по СРСР середня кількість померлих немовлят у віці до одного року становила – 58543, у РСФСР – 12359, Узбекській РСР – 18093, а в той же час в Естонській РСР – 112 чол., Латвійській РСР – 160 чол., Литовській РСР – 218 чол. [5, с.386]. Так, якщо в Росії із кожної тисячі народжених вмирає у віці до 1 року 17,4 дитини, то в Японії – 5, Швеції і Фінляндії – 6, Австрії, Франції, Німеччині – 8, а в Україні кількість померлих немовлят до одного року на 1000 чол. у 2001 р. становила 11,3. З-поміж регіонів перше місце за негативними показниками дитячої смертності у сільській місцевості мали Сумська (16.2), Одеська (14.8), Луганська (14.8) області. Найнижчими вони спостерігалися у Закарпатській (7.1), Житомирській (8.0), Кіровоградській (8.3) областях [15, с. 1 – 6].

Щодо рівня дитячої смертності у міській та сільській місцевостях, то до 1995 р. показники кількості дітей померлих до 1 року вищими були у сільській місцевості. Починаючи із 1996 р., смертність дітей у містах стала переважати, а у 2001 р. дані коефіцієнти набули однакового значення і становили 11,3. Серед основних причин дитячої смертності в Україні протягом досліджуваного періоду переважали вроджені аномалії, хвороби органів дихання, інфекційні і паразитарні хвороби, хвороби нервової системи й органів чуття.

Загалом, аналіз демографічних показників двох переписів населення дозволяє зробити висновок, що негативні тенденції природного руху населення зумовлюють значне погіршення демографічних показників, проходить процес перетворення природного приросту населення в його убукток. Особливо значних масштабів цей процес набув у сільській місцевості. Кількість сільських жителів за досліджуваний період зменшилося на 1 237 тис. чол. Природний приріст селян у 1989 – 2001 рр. був додатним лише у 4 областях України. Українське село, яке в далекому минулому славалося багатодітною родиною, нині, продовжує перетворюватись у малодітні сім'ї. Погіршилася вікова та статева структура різних соціальних категорій сільського населення, збільшилися загальні показники смертності водночас із зменшенням показників народжуваності, досить високими залишаються коефіцієнти дитячої смертності.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Левчук Н. Нас меншає Що робити, аби було навпаки? (Про сучасне демографічне становище України) // Віче. – 2000. – №1. – С. 104.
2. Статистичний щорічник України за 2002 рік. – К., 2003. – 632 с.
3. Кучно І. Загинув від наїзду трактора...// День. – 1996. – 11 жовтня.
4. Населення України. 2003 / Демографічний щорічник. Відповідальний за випуск Стельмах Л. М. – К., 2004. – 364 с.
5. Демографический ежегодник, 1990: СССР / Гос. ком. СССР по статистике. – М.: Финансы и статистика. – 1990. – 639 с.
6. Розподіл померлих за статтю та роком народження з урахуванням померлих невідомого року народження. – Форма С – 1 Р. // Поточний архів Держкомстату України.
7. Розподіл померлих від нещасних випадків, вбивств, самогубств та інших зовнішніх дій у побуті за причинами смерті. – Форма С – 9. – с. 2.// Поточний архів Держкомстату України.
8. Розподіл померлих за статтю та віком. – Форма С – 6.–4 с. // Поточний архів Держкомстату України.
9. Розподіл померлих за статтю та роком народження. – Форма С – 1.// Поточний архів Держкомстату України.
10. Історія українського селянства. Нариси в 2-х т. Том II. – К.: Наукова думка, 2006 – 654 с.
11. Статистичний щорічник за 2001 рік. – К., 2002. – 546 с.
12. Демоекономічні дослідження: Збірник наукових праць / НАН України. Інститут економіки. Редколегія: В. С. Стещенко та ін. – К., 1995. – 93 с.
13. Населення України: 1994 рік / Демографічний щорічник. – К.: Техніка, 1995. – 238 с.

14. Україна у цифрах у 2002 році. Короткий статистичний довідник // за ред. О.Г. Осауленко. – К., 2003. – 272 с.
15. Розподіл померлих дітей у віці 0 – 6 днів та мертвонароджених за статтю, причинами смерті та мертвонароджень. 2001 р. – Форма С – 7. – 6 с. // Поточний архів Держкомстату України.
16. Державний архів Хмельницької області. – Ф. Р – 1285. – Оп. 22. – Спр.395. – Відомості про рух населення зареєстрованого в міських та сільських місцевостях за 1989 рік. Том II. – 26. 07. 1991. – Арк. 86.

Мельничук Т.А. ПРИРОДНОЕ СОКРАЩЕНИЕ СЕЛЬСКОГО НАСЕЛЕНИЯ УКРАИНЫ (1989 – 2001 РР.)

В статье, в период между последними переписями 1989 – 2001 гг. проведен анализ уровня смертности сельского населения Украины. Обозначены коэффициенты смертности в разных возрастных группах. Проанализированы коэффициенты детской смертности в сельской местности Украины, в течение периода, который исследовался.

Ключевые слова: сельское население, коэффициент смертности, статистические исследования, природное движение населения.

Melnychuk T.A. NATURAL DIMINUTION OF THE RURAL POPULATION OF UKRAINE (1989 - 2001)

The level of death rate in rural population of Ukraine during the period between censuses (1989-2001) is analyzed. The coefficient of mortality among various age groups of peasantry is determined. The coefficient of infant mortality in Ukrainian rural area during the investigation period is analyzed.

Key words: rural population, mortality coefficient, statistical research, natural movement of the population.

ІСТОРІЯ ПОДІЛЛЯ

УДК 94 (477) 929

В.В. Кривошея

ПЕРСОНАЛЬНИЙ СКЛАД СТАРШИНИ БРАЦЛАВСЬКОГО Й КАЛЬНИЦЬКОГО ПОЛКІВ У ПЕРІОД НАЦІОНАЛЬНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ СЕРЕДИНИ XVII СТ.

Висвітлюється персональний склад козацької старшини Гетьманщини на прикладі полків Брацлавщини – Брацлавського й Кальницького. Наведені біографічні довідки полковників, полкової старшини, сотників.

Ключові слова: козацька старшина, Гетьманщина, полк, сотня, Брацлав, Кальник, Вінниця.

Продовжуючи цикл публікацій про старшину Гетьманщини як підготовчий матеріал майбутньої енциклопедії [1, с. 5 – 13; 2, с. 5 – 43; 3, с. 5 – 13], пропонуємо дослідження про козацьких урядників Брацлавського й Кальницького полків. До реєстру внесено 107 старшин двох полків, які (разом з Уманським) облягали територію свого попередника – Брацлавського воєводства.

Метою даної наукової публікації є висвітлення персонального складу козацької старшини Брацлавського й Кальницького полків.

Антоненко Василь – сотник Прилуцької сотні Кальницького полку (? – 1649 – ?).

Бахно Ілля – козак полкової сотні Брацлавського полку (1649), наказний полковник брацлавський (1659.12., 1660.01.).

Берло Василь – козак Багланівської сотні Брацлавського полку (1649). Полковник брацлавський (1658.04. – 06.). Його родичем був Берло Іван Дмитрович з Берловки. Родовий маєток Берловка (сучасне Бирлівка Бершадського району Вінницької області). Останній був сотником мглинським Стародубського полку (? – 1671.10.11. [4, с. 64 – 65] – 1672 – ?), полковником піхотним (1689).

Бештанко Андрій – полковник кальницький (? – 1658.11. – ?). Походив з відомої чигиринської старшинської родини Бештанко, з якої Павло був наказним полковником чигиринським (? – 1655.10. – ?).

Білоченко Штепа (Степко) – сотник Багланівської сотні Брацлавського полку (? – 1649 – 1651 – ?). Разом з Дмитром і Микитою Білоченками був фундатором сотні.

Богун Василь (? – 1629 – 1659) – козак Голтвянської сотні Чигиринського полку (1649), полковник (1659) при обороні Гадяча від прибічників гетьмана Виговського. Полковник кальницький.

Богун Іван – біографія була предметом дослідження [5, с. 68 – 69; 6, с. 47 – 58; 7, с. 72–87; 8, с. 71–75; 9, с. 147 – 157, 144 – 152; 10, с. 43 – 53; 11, с. 7 – 26; 12, с. 99 – 111] і назрів час спеціального комплексного дослідження цієї непересічної особистості.

Булюбаш Федір – наказний полковник брацлавський (1675.08. – 10).

Бут Іван – козак полкової сотні Брацлавського полку Іван Бутченко (1649). Полковник брацлавський (? – 1663 – ?), значний військовий товариш (1689.06.) Лубенського полку. Його правнук Павло Іванович (1738 – ?) мав 5 підданих у м. Смілій.

Бут Семен – шляхтич [13, с. 709]. Сотник кальницький (1649). У Кальнику ж був ще і козак Ярема Бут (1649). У лютому 1652 р. другий посол в козацькому посольстві на чолі з Герасимом Яцьковичем до Речі Посполитої [13, с. 709]. У поминальному ряду полковника брацлавського Івана Бута, призначеного Брюховецьким, є поминання Семена Бута [14, с. 11]: Іван, Олена, Калістрат, Іван, Іван, Василь, Гафія, Михайло, Марія, Семен, Варвара, Марія, Сафоній, Лаврентій, Матрона, Ганна, Гафія, Опанас, Костянтин, Оліферій, Іван.

Варениця Василь (? – 1619 – 1665 – ?) – сотник терлицький (? – 1649 – ?) [15, 278], полковник кальницький і вінницький (1664.1.09. [16, с. 163]), знаходився в Кальнику. У Липовецькій сотні був козак Варениченко Михайло (1649) [15, с. 274]. У серпні 1666 р. полковнику кальницькому було наказано привести свій полк і Подільський полк Мигалевського до Чигирини. «На банкеті у себе» під Лисянкою Мигалевський наказав схопити кальницького полковника і «покарати», після цього полк останнього приєднався до Мигалевського [17, с. 130]. Можливо, ця інформація стосується Варяниці.

Вертелецький Іван – поkozачений шляхтич. Сотник Іллінецької сотні Кальницького полку (? – 1654 – ?). полковник кальницький (? – 1659), (1660.05. – 5.07. – 1662.12.05. – ?). Його полчани захопили Летичів і там полонили старосту новгородського Яна Пісочинського. Наказний гетьман. 12 травня 1662 р. отримав королівський привілей на хутори Зубівський і Мізянівський у Вінницькому старостві.

Взелиський – сотник Шаргородської сотні Брацлавського полку (? – 1654 – ?).

Віторин – сотник Липовецької сотні Кальницького полку (? – 1651 – ?).

Вовк Федір – козак Горячківської сотні Брацлавського полку (1649). Генеральний осавул (? – 1658.1.09. [18, с. 147] – 1658.11. – ?).

Волошин Курило – старшина Кальницького полку (? – 1649 – ?).

Волошин Сила – наказний полковник брацлавський (1650.08.).

Гнат (? – 1619 – 1674 – ?) – сотник Бабинської сотні Кальницького полку (? – 1649 – ?). полковник кальницький (? – 1674 – ?).

Гоголь Євстафій (? , с. Гоголі Летичівського повіту (за дослідженням В.Степанкова), тепер село Вінковецького р-ну Хмельницької обл. – 1619–1679. 05.01., м. Димер) – за даними В.Липинського, 1648 р., будучи ротмістром панцерної хорогви, перейшов на бік повстанців. Полковник кальницький (? – 1648.07. – 1649.02. – ?), подільський (1653 – 1664), брацлавський (1664.11. – 1666), подільський (1666 – 1671), (1673.03. – 1676), гетьман (1675 – 1679). Після смерті Богдана Хмельницького, у жовтні 1657 р., гетьман І. Виговський з генеральною старшиною (членом якої був Остап Гоголь) уклав Корсунський договір зі Швецією. У липні 1659 р. взяв участь у битві під Конотопом. Не був на Переяславській раді 1659 р., «оставлены на границе противъ ляховъ и татаръ» [18, с. 273]. За нього підписався гетьман Ю.Хмельницький. Коли коронний гетьман Потоцький на чолі польсько-турецької інтервенції оточив Могилів, Остап Гоголь керував могилівським гарнізоном, що оборонявся від поляків. Улітку 1660 р. полк Гоголя взяв участь в Чуднівському поході, після якого був підписаний Слободищенський трактат. У 1664 р. на Правобережжі спалахнуло повстання проти поляків і гетьмана Павла Тетері. Гоголь спочатку підтримував повсталих, проте згодом перейшов на бік супротивника. Причиною тому стали його сини, яких коронний гетьман тримав як заручників у Львові. Перейшов на службу до гетьмана П.Дорошенка. Після взяття наприкінці 1671 р. військами коронного гетьмана Яна Собеського полкового міста Могиліва полковник втік до Молдавії, звідки прислав Собеському лист про своє бажання підкоритися полякам. У нагороду за це Остап 6 грудня 1674 р. отримав королівський привілей на с. Ольхівці, в якому згадується його дружина і син Прокіп Балашко-Гоголь [19, с. 7]. Помер у Димері і був похований у Межигірському монастирі 1679 р. [20, с. 71]. Поминальник його роду у Межигірському монастирі: Тимофій, Ганна, Матвій, Іван, Гафія, Мотрона, Осип, Лук'ян, ієрей Саватій, Авраамій, Марія, Ірина, ..., Даміан, Марія, Іван, Павло, Остап, Ірина, Віра, Настасія, Ілля, Мартин, Прокіп, Марія, Остап, Григорій, Васа, Василиса, Василь, Гафія, Феодосія, ієромонах Василь. У Введенській церкві КПЛ поминався його рід: Євстафій, Уляна, Андрій, Тетяна, Андрій, Настасія, Віра, Ганна [21, с. 71]. Це поминання ймовірно записала якась із доньок Остапа, згадавши матір Уляну. Похований у Межигірському монастирі (недалеко від Києва). Євстафій Гоголь неодноразова ставав об'єктом дослідження в новітній історіографії [22, с. 385 – 315; 23, с. 37 – 58; 24, с. 63 – 80; 25, с. 94 – 103], назрів час спеціальної комплексної праці про цього полководця.

Григорович Федір (? – 1619 – 1689 – ?) – сотник Погребищенської сотні Кальницького полку (? – 1649 – ?). отаман городовий лубенський (? – 1688.09. – ?), (? – 1692.4.06. – ?), значний військовий товариш (1689), супроводжував гетьмана Мазепу до Москви.

Гродзенко Іван – сотник Цибулівської сотні Уманського полку (? – 1649 – ?), полковник брацлавський (?–1651.05.–?). Наказний полковник уманський (1652.03. – 1652.05., 1653.04.), полковник уманський (1672.10. – 1673.04. – ?). Засновник с. Гродзево (тепер – Уманського району Черкаської області).

Губар-Бершадський Іван – полковник брацлавський. Посол гетьмана Юрія Хмельницького до турецького султана (1678). Полковник корсунський (? – 1681.11. – ?).

Гудима Стефан – полковник брацлавський.

Гуминський Андрій – сотник Олександрівської сотні Брацлавського полку (? – 1649 – ?).

Гутор Олексій – з козацтва полкового брацлавського, суддя полковий брацлавський (? – 1671.02. – ?).

Данилевич – покозачений шляхтич. 28 липня 1661 р. отримав ленним правом маєтки Пултовці з Ілговцями у Літинському старостві. У Межигірському монастирі поминався рід Данилевичів: Семен, Анастасія, Данило, Марія, Логвин, Кіндрат, Зосим, Анастасія, Семен і нище дописано «з Могилева кривные Гоголя гетмана» [26, с. 257].

Дмитренко Андрус – сотник Чечельницької сотні Брацлавського полку (? – 1649 – ?).

Дорошенко Григорій Дорофійович (? – 1627 – 1696 – ?) – козак сотні Вереміївської Чигиринського полку (1649), наказний полковник брацлавський (1650.08.). У вересні 1660 р. в складі українського посольства виїхав до Москви, де внаслідок переходу Ю. Хмельницького на бік Речі Посполитої його було заарештовано. З осені 1660 р. до жовтня 1667 р. знаходився у московському полоні. У листопаді 1668 р. гетьман послав його до Києва з важливою місією. Цікава інформація про те, що його тесть у 1668 р. з Києва за дорученням воеводи Шереметєва їздив до Остра намовляти на підданство цареві. Полковник брацлавський (? – 1668.08. – 10. – ?). На початку 1668 р. вів переговори з російським послом, у травні — липні як наказний гетьман воював з польськими підрозділами на Поділлі, восени — з російськими на Лівобережжі. Відіграв важливу роль у розгромі претендентів на булаву П. Суховієнка та М. Ханенка 1669 р., зокрема, в здобутті перемоги 29 жовтня під містечком Стеблів. Протягом серпня — жовтня 1671 р. очолював опір наступові польського війська на Брацлавщині. 8 липня 1672 р. заманив польські полки на Батозьке поле, де П. Дорошенко завдав їм нищівної поразки. Учасник походу до Кам'янця та Львова. Полковник білоцерківський (? – 1674 – ?). 2 березня 1674 р. в містечку Лисинці в бою з військовими підрозділами І. Самойловича зазнав поразки й потрапив у полон. Засланий до Сибіру, потім як полонений утримувався в Москві. За клопотанням П. Дорошенка, звільнений у березні 1677 р. Поселився у м. Сосниця. Внаслідок конфлікту з І. Самойловичем у 1684 р. був заарештований. Писар полковий стародубський (? – 1693 – 1696 – ?). 3 квітня 1693 р. у Омеляна Стефановича у с. Олехно купив плец і три пахотні поля [27, с. 40]. Прийняв постриг у ченці [28, с. 162]. Похований у Чернігівському Єлецькому Свято-Успенському монастирі. Д.: 1) (? – 1660 – 1663 – ?) Н Кононович з роду Посудевських. Її рідний брат Нестор Кононович відзначився як активний прибічник Юрія Хмельницького. Він у 1660 р. був посланий разом з Михайлом Суличичем і Григорієм Дорошенком до Москви, мабуть, залишався там під арештом до 1667 р. Повернувшись став восени 1668 р. писарем військовим у Петра Дорошенка. 2) (1668) Олена Н Яненко (? – ран. 1671), сестра полковника Яненка. Троюрідна сестра Богдана Хмельницького. Завдяки цьому шлюбу став свояком Хмельницьких. Київський воевода у 1668 р. із ув'язнення з Києва відпустив її до Чигирин. Вона померла десь між 1668 і 1670 р. Після її смерті Григорій у 1671 р. сватався до посербиці полковника переяславського Р.Думитрашки Ганни Василівни Золотаренко, проте шлюб не стався. 3) (1676) Н Луківна Мовчан, донька полковника сердюцького.

Дрозденко Василь (? – травень 1666) – козак Буківської сотні Уманського полку (1649). Сотник Заболоцької сотні Могилівського полку (1656 [29, с. 520, 536, 541]). Запорозький полковник (1665). Один з активних учасників антипольського повстання на Правобережжі. У 1665 р. розгромив війська гетьмана П. Тетері, після чого той втік до Речі Посполитої. Брацлавський полковник після смерті І. Сербина (1665.05. – 06.). Один із претендентів на гетьманську булаву, дотримувався промосковських позицій, що викликало конфлікт із П. Дорошенком. У ході боротьби у Брацлаві тримав оборону понад два місяці. 15 жовтня 1665 р. капітулював, і його привезли до м. Чигирин. У травні 1666 р. здійснив невдалу спробу втечі до гетьмана І. Брюховецького, викравши гетьманську булаву, за що його й було розстріляно за наказом П. Дорошенка.

Дубицький Федір – сотник Вінницької сотні Кальницького полку (? – 1659). Склав присягу послів 10 червня 1659 р. у Варшаві [18, 214]. Його попередниками у козацькому середовищі були козаки Вінницької сотні у 1649 р. Семен і Михайло Дубицькі. Належали до родини вінницьких зем'ян, які мали володіння у ВКЛ, а також сс. Кам'яногірку і Овдіївку на Брацлавщині [30, с. 842].

Думитрашко-Райча Родіон (Райча) Григорович (? – 1635 – 1705) – у 1665 р. вийшов з Валахії на Брацлавщину із загоном 500 осіб. полковник брацлавський (1666). Полковник переяславський (1666 – 1671.04. – ?, 1672 – 1674, 1687 – 1688). Підтримав повстання на чолі з Брюховецьким, контролюючи Переяславщину. 1670 р. наказний гетьман Думитрашко (Переяславський, Чернігівський, Київський полки) повів наступ на дорошенківські сотні Переяславського і лівобережні сотні Черкаського полку. За гетьмана Ігнатовича займав значне

положення серед полковників Лівобережжя, тому що на старшинській раді в січні 1671 р. він записаний другим після ніжинського полковника Пилипа Уманця, а вже в травні цього року першим. У січні 1671 р. очолив делегацію Переяславського полку на старшинській раді в Батурині, де наказним гетьманом був обраний Василь Ігнатович. Брав участь у змовах проти Самойловича (1676, 1682). За твердженнями протопопа Адамовича, казав, що застрелить гетьмана з пістолета, а іншим разом казав, що піде на Запоріжжя і там стане бунтувати. Крім того, вказував, що треба вбити разом з гетьманом генерального суддю Івана Домонтовича і генерального бунчужного Леонтія Полуботка. 9 грудня 1687 р. направив листа гетьману про підготовку кримських татар до вторгнення в Україну. В лютому 1688 р. Мазепа сповіщав Василя Голіцина, що отримав від коронного гетьмана Станіслава Яблуновського звістку про те, що Леонтій Полуботок «з ханом вступал советы». Про це гетьмана сповіщали через Якова Глуховця та Іскрицького. Мазепа, доносячи в Москву, все ж застерігав, «абы Полуботок таковых, страшных и на главу свою огненосных речей важился». Переяславський воєвода Василь М'яснов у Переяславі «о измене чинили извет». Московський уряд вимагав від Мазепи, щоб той «без указу ... и без розыску ничего над ним не чинил». Колишній переяславський полковник Леонтій Полуботко був викликаний з Чернігова в Батурин, де відбулись очні ставки з переяславцями і засідання генерального суду. Його провина не була доведена, і сам він відпущений додому в Чернігів, а його звинувачувачі – в Переяслав. Мазепа наказав «любо для ведомостей о неприятелском приходе проносящихся велелем быть полковнику переяславскому в дому через дне праздничные Рождества Господня задержатися, а в Батурин на обыкный заезд не приездити». Згідно з указом монарха, Мазепа 10 січня 1690 р. вислав до Переяслава генерального осавула Андрія Гамалію, київського полковника Григорія Коровку-Вольського, значного військового товариша Захара Шийкевича. Комісія розглядала заяву козака Івана Смольського. Полуботка ж Мазепа до повернення комісії затримав у Батурині. До розслідування приєднався переяславський воєвода Семен Толачанов. 6 травня 1688 р. Мазепа «через Дмитрашка Райчу послал ... инструкцию, в которой о делах наших войсковых написаны желания потребныи». «Еще з весны по отезде Дмитрашка к Москве, об нем, чтоб им был полковником все оныи суплековали ко мне». 5 листопада 1688 р. Мазепа писав царям Івану та Петру і цариці Софії про необхідність указу «о его Дмитрашковых разных поступках и о починенных через него многих людям обидах учинен был перед судом войсковым розыск». А до суду Дмитрашко повинен був знаходитись під караулом. Крім того, слід виконати монарші укази про неможливість Райчею посідати уряд переяславського полковника, так і полковника будь-якого іншого полку. У травні 1688 р. «переяславского полку людям, от Дмитрашки зобыженным, велел до Батурина з супликами и скаргами приездити». Мазепа направив до Переяслава генерального суддю Михайла Вуяхевича з товаришами «и там всех скарг тамошных полчан о обидах, Дмитрашком поделанных, выслухати, и о всех его Дмитрашковых поступках ученити розыск». З метою кращого слідства і суду з Батурина до дому був відпущений Думитрашко. 18 грудня 1688 р. до Переяслава прибули генеральний суддя Михайло Вуяхевич, Іван Ломиковський і писар судовий Андрій Васильович, з місцевих старшин були запрошені полковник Яким Головченко, обозний Іван Гулак і городовий отаман Максим Хоменко. Вони розглянули скаргу колишнього полковника Леонтія Полуботка на Думитрашку. Значний військовий товариш (1689), супроводжував Мазепу до Москви. За наданнями гетьманів Самойловича (1673), Мазепи (1687), і царськими грамотами в 1674 і 1688 рр., володів м. Березань, селами Семенівка, Лехновці, Недра, Паришків, Лукаші, Войтово, Яреськи, Березанка і Лук'янівка. До нього Березанщина належала на гетьманську булаву, а після царських грамот стала спадковою маєтністю. Осадив с. Круполе. Купив два млини на бориспільській греблі: один у Бабича, другий – Мокієвського. Поблизу Золотоноші облаштував Красногорський монастир: у 1680 р. віддав на нього с. Слободка Слюжчина в Золотоніській сотні після шляхтичів Слюзків. У Бакумівці побудував церкву, заснував Троїцьку церкву в Баришівці, якій за заповітом надав млин, при чому третина прибутків направлялась на священників цієї церкви. Активно займався купівлею і продажем: купив гай за р. Недра у березанського мешканця Крамаренка, ліс – у Безбородька, продав млин на Переяславській греблі в три кола Київському Михайлівському Золотоверхому монастирю. Помер бездітним. Д.: 1) NNN (? – ран. 1665). 2) (з 1667) Тетяна Іванівна Аврамович (? – 1630 – 1671 – ?), донька чернігівського полковника, вдова полковника ніжинського Василя Золотаренка, страченого в 1663 р. Її рідний брат (чернець), у 1668 р., повернувшись із Єрусалиму, жив біля гетьмана Дорошенка і через сестру вів переписку з Думитрашкою про спільні дії з Дорошенком. 3) Настасія Максимівна N (? – 1680 – 1715 – ?) –

це її другий шлюб, в першому шлюбі за Андрієм Солониною. Від першого чоловіка мала млин у с. Вовчку на р. Махні, половина якого їм була дарована Сільвестром Брилевичем, а другу половину викупили самі. За власні кошти купила Войтівську греблю і Войтівський ліс. Млин на р. Махні передала Козелецькому Георгіївському монастирю.

Жидкевич Федір Тихонович – писар полковий брацлавський (? – 1651 – ?).

Зеленський Михайло – поkozачений шляхтич. Сотник М'ястківської сотні Брацлавського полку (? – 1649 – ?), полковник брацлавський (? – 1654.01., нак.; 1654.05. – 1657.17.08. [18, с. 4] – 1657.10.), (? – 1659.10. – 1661.09. – ?), (? – 1664.12. – ?), (? – 1666.02. – 12. – ?), (1674.04. – 07.). Не був присутній на Переяславській раді 1654 р., «оставлены на границе противъ ляховъ и татаръ» [18, с. 4]. За нього підписався гетьман Ю.Хмельницький. У травні 1657 р. під Жабокриками погромив татар [31, с. 770] і відійшов до Брацлава. У вересні стояв між Брацлавом і Корсунем під Баланівкою [31, с. 711]. Хан пішов на Брацлав, на допомогу Зеленському направлені війська на чолі з Ю.Хмельницьким. Ординці «полонили» Сорапонівку, Керновку, Денисівну [31, с. 770], висікли Ямпіль і Косницю [31, с. 711]. Під час походу проти полтавського полковника Пушкаря у 1658 р. гетьман Виговський послав його з суддею Лободою з Жуковець до Полтави, де їх затримали [32, с. 10]. Брав участь у боях проти польських військ у Чуднівській кампанії. Виконував дипломатичні місії до Речі Посполитої й Кримського ханства. 20 лютого 1665 р. отримав королівський привілей доживотним правом на маєток Серебрів у Брацлавському воєводстві. У 1667 р. зробив невдалу спробу перехопити булаву в П. Дорошенка. 10 липня 1667 р. підчасний мельницький Франциск Кобилицький отримав як кадук його маєтності, «jako po zdrący». Восени 1671 р. перейшов на бік М. Ханенка, а наступного року вернувся до П. Дорошенка. Д.: Ганна №№.

Іван – сотник Шаргородської сотні Брацлавського полку (? – 1649 – ?).

Іванчул Степан – козак Погребиської сотні (1649), полковник брацлавський (? – 1651.07. – ?).

Кгерелуха Лаврін – сотник Немирівської сотні Кальницького полку (? – 1649 – ?).

Кгреско Сергій – сотник Ометинської сотні Кальницького полку (? – 1649 – ?).

Кирилович Григорій – осавул полковий брацлавський (? – 1654 – ?).

Кияшко–Манжос Семен – полковник брацлавський (? – 1668 – ?).

Ковалевський Гаврило – полковник кальницький (? – 1667 – ?), (? – 1671.02. – ?), (? – 1675 – 1676 – ?).

Коваленко Сидір – полковник брацлавський (? – 1667 – ?), (1675 – 1685).

Комар Андрій і Якуб – 9 березня 1665 р. король підписав привілей жовніру Андрію Мачинському на дві частини земських добр у селах Стрічинцях і Дашківцях у Вінницькому старостві і дім у Вінниці по Андрію і Якубу Комарах, «jako rebeliantach kozackich».

Короткевич Самійло – полковник шаргородський.

Корсунець Гаврило – сотник ямпільський Брацлавського полку (1665.10.). Неписьменний. Супроводжував гетьмана Брюховецького до Москви.

Красносельський Солтан Данилович – поkozачений шляхтич, сотник полкової сотні Брацлавського полку (? – 1649 – 1651).

Красняк Павло – поkozачений шляхтич [33, с. 104], сотник Вербської сотні Брацлавського полку (? – 1660.10. – ?). Можливо, його батьком чи старшим братом був Іван Краснюк з Кунявської сотні Кальницького полку (1649).

Кривенко Григорій – козак полкової сотні Брацлавської полку (1649), наказний полковник брацлавський (1650.11.).

Кривецький Василь – полковник подністровський (1649), козак полкової сотні Брацлавського полку (1649), сотник Браїлівської сотні Брацлавського полку (1651 – ?).

Крисько – сотник Борщагівської сотні Кальницького полку (? – 1649 – ?).

Кудлай Григорій – суддя генеральний у Ханенка (? – 1671.11. – ?). У Кальницькому полку відомий козацький рід Кудлаїв: Василь у Животівській, Петро у Немирівській сотні (1649), Андрій у Шаргородській сотні Брацлавського полку (1649).

Куколь Василь – осавул полковий брацлавський (? – 1648 – 1655 – ?). Його нащадки перейшли до Слобожанщини.

Курбала Павло – сотник Рахнівської сотні Кальницького полку (? – 1649 – ?).

Курніковський – поkozачений шляхтич, «jako po zdrący i rebeliancie, który w kupach swawolnych buntowniczych kozackich i moskiewskich znajduje się» спочатку привілеєм 23 лютого 1665 р., а потім 14 листопада цього ж року села Пултович, Єлкович, Чортки у Літинському

старостві Брацлавського воєводства як кадук доживотно отримав товариш панцерної роти Мартин Боруховський.

Лата Гришко – сотник Краснянської сотні Брацлавського полку (? – 1649 – ?).

Левко (Уманський) – полковник брацлавський (1651.02. – ?).

Лещенко Міхал – козацький старшина, комісар Війська Запорозького на остроцьку комісію (3.07.1670) від Кальницького полку. У Кальнику козакували Лещенки Василь, Мисько, Павло (1649).

Лисиця Іван Павлович (? – 1644 – 1694 – ран. 1700) – син брацлавського полковника, полковник брацлавський, військовий товариш (1676). Охочепіхотний полковник у гетьмана Самойловича. Учасник чигиринських походів. 1685 р. гетьманський посланець до Константинополя. Значний військовий товариш (? – 1687 – 1690 – ?). Належав до учасників змови, які організували зміщення гетьмана на Коломаку 1687 р. Гетьманський посланець до Москви у справі Соломона (лютий 1690), військовий товариш Чернігівського полку, гетьманський гонець до Москви (1691). 1694 р. очолював посольство до Москви на честь дня народження царя, полковник (1694). Д.: Любов Михайлівна Зеленська, донька полковника брацлавського. 27 липня 1698 р. продала за 6 талерів грунт «по Зеленського ниву» в Смілянській сотні Лубенського полку пану Гаврилі Романчуку. Свідками були Кіндрат Бурляй, Гаврило Коломак, Микита Чорний, а також її зять Василь Андрійович Дорошенко.

Лисиця Павло – наказний полковник брацлавський (1654.01.), комісар Війська Запорозького на остроцьку комісію (3.07.1670) від Брацлавського полку. Полковник брацлавський (? – 1671.11. – 1674.09. – ?), 26 січня 1672 р. обраний до складу посольства з ради в Ладизині на сейм в Речі Посполитій [34, 11]. Полковник чечельницький (? – 1673 – ?).

Литко Федір – козак Чечельницької сотні (1649), полковник чечельницький (? – 1650.09. – ?).

Максименко Федір – наказний полковник кальницький (1674.08.).

Мартин – сотник Жорницької сотні Кальницького полку (? – 1649 – ?).

Мартиненко Максим – козак Микитинової сотні Черкаського полку (1649), осавул полковий уманський (? – 1654 – 1655.07.), осавул полковий брацлавський (1655.07. – ?).

Махаринський Михайло – покозачений шляхтич. Сотник Тимонівської сотні Брацлавського полку (? – 1649 – 1654.08. – ?). Сотник полкової сотні Уманського полку (? – 1656 – ?), (? – 1662.04. – ?). Підписав за себе і за Івана Кравченка Чуднівську угоду 17 жовтня 1660 р. [36, 180]. 21 квітня 1662 р. отримав нобілітацію, а 12 травня 1662 р. рескрипт на маєність Миколи Косаківського.

Мельник Андрій – полковник кальницький (1663 – ?).

Микитенко Фесько – козак полкової сотні (1649), сотник полкової сотні Кальницького полку (? – 1659 – ?).

Михайлович Федір – наказний полковник подільський (1658.01. – 02.).

Мошута Андрій – сотник Клебанської сотні Брацлавського полку (1649).

Мурза Дмитро – сотник Вільшанської сотні Брацлавського полку (? – 1649 – ?). Його нащадки перейшли до Миргорода.

Мучинський Тиміш – суддя полковий брацлавський (? – 1671.11. – ?).

Назаренко Василь – козак сотні полкової Брацлавського полку (1649), комісар Війська Запорозького на остроцьку комісію (3.07.1670) від Кальницького полку.

Невмирецький Гаврило – сотник Чернівецької сотні Брацлавського полку (? – 1649 – ?).

Негребецький Гаврило – полковник кальницький [37, с. 213; 38, с. 664]. Маємо поминальник роду Марини Іванової Негребецьківни Солониhi, жительки козелецької: Іван, Євстафій, Катерина, немовля Матвій, немовля Євстафій, Стефан, Євдокія, Михайло, Дарія, Данило, Параска, Ганна, Яків, Євдокія, Марфа, Яків [39, с. 38].

Немира Філон – суддя полковий кальницький (? – 1649 – ?).

Нечай Данило – полковник брацлавський (? – 1648.09. – 1650.10. [40, 344] – 1651.21.02.).

Нечай Іван – брат Данила Нечая, зять Б. Хмельницького. Наказний полковник кальницький (1648.08.). Посол до Криму (1650, 1653), полковник могилівський (1656.8.02. – 1659). Прихильник Гадяцького договору. Сподвижник гетьмана І. Виговського. Потрапивши до російського полону, засланий до Тобольська.

Носач (Шкарлат, Шкурат) Тиміш Іванович (? – 1619 – 1671.09. – ?) – про шляхетське походження засвідчує його герб (1659) на розписці про отримання коштів у Варшаві для Війська Запорозького. Він син прилуцького сотника (за реєстром 1649 р. – Шкуратевича), а

.....
потім полковника Івана Шкурата (? – 1600 – 1651), який загинув під Берестечком в 1651 році. Дотичним підтвердженням цього є наявність у сотні Івана Шкурата Тимошівого (тобто полковника Носача) зятя Остапа в 1664 р. розстріляного гетьманом Тетерею разом з І.Виговським. Притримуємося думки, що він – шляхтич, який знаходився у міщанському середовищі. Спочатку Тимофій Носач очолив Остерський полк в 1648 – 1649 рр. Змінив старого батька на полковництві прилуцькому після того, як Остерський полк був влитий до Переяславського. Полковник прилуцький (? – 1649.10. – 1650.10. [40, 345] – ?). У 1650 р. брав участь на чолі полку в молдавському поході. Генеральний обозний при Богдані Хмельницькому, Івані Виговському, Юрію Хмельницькому і Павлу Тетері. У 1652 р. купив у пана Яроша Черепинського в Корсунському полку хутір в с. Припоні за 300 золотих. З метою зміцнення керівництва прикордонного Брацлавського полку направлений Б. Хмельницьким полковником у Брацлав. Він зміг протягом 1652 – 1654 рр. зорганізувати полк і висунути на керівні посади майбутніх визначних полководців Зеленського, Лисицю та інших. Керував полком у Жванецькій битві, у боях на Брацлавщині навесні 1654 р. полковник брацлавський (? – 1652.10. – 1653.08. [30, с. 495] – 1654.05.), генеральний обозний (1654.05. – 1655.10. – ?), (? – 1656 – 1657.11. – ?), (? – 1658.2.09. – 1663 – ?). Повернувся на посаду генерального обозного і брав участь в облозі Львова. Разом з Виговським очолював похід на Полтаву проти Пушкаря. Очолював оборону проти контратак пушкарівців. Був парламентарем, затриманий ними закладником. 2 вересня 1658 р. отримав від росіян дві пари соболів по 5 рублів кожна [18, с. 100]. У 1659 р. очолював козацьку делегацію на сейм [41, с. 126], зберігся оригінал розписки Тимофія Носача в отриманні грошей на Військо Запорозьке у Варшаві 14 квітня 1659 р. [42, с. 1]. Склав присягу послів 10 червня 1659 р. у Варшаві [18, с. 214]. Під час скинення з гетьманства Виговського перейшов на бік прибічників Юрася Хмельницького. Учасник Переяславської ради 1659 р. [18, с. 272]. За гетьмана Тетері наказний гетьман. У 1665 р. захоплений в полон в Корсуні, був на засланні у Московській [43, с. 277 – 286]. Звільнений на прохання П.Дорошенка 22 вересня 1668 р. і повернувся на Україну. Значний військовий товариш (? – 1668 – ?). Дорошенко надав гетьманський універсал на його маєтності в Корсуні і поблизу міста. 19 вересня 1671 р. продав батьківський млин на р. Удаї прилуцькому полковнику Семену Третьяку.

Олексій – сотник Балабанівської сотні Кальницького полку (? – 1649 – ?).

Онисько – сотник Липовецької сотні Кальницького полку (? – 1649 – ?).

Попович Михайло – можливо, Попенко Мисько – козак сотні Вінницької Кальницького полку (? – 1649 – ?). Сотник мурахівський Брацлавського полку (1653.08.) [30, с. 495]. Учасник походу до Волоської землі (1653). Полковник кальницький (1674.04. – ?).

Радкевич (Радченко, Радко) Михайло – досить впливовим прибічником Лісницького був покаяний шляхтич Київського воєводства гербу «Еліта» змінений [44, с. 16]. До реєстру 1649 р. він записаний як Радченко Мисько, який розпочав війну у сотні Миргородській Гаврила Гладченка [15, с. 375]. У 1651 р., навіть був наказним полковником. Став полковим суддею, а у 1655 р. змінив на полковому обозництві Якіма Хоруженка. Полковник кальницький (? – 1661.9.12. – ?). У грудні 1661 р. був козацьким послом до Варшави. Генеральний суддя (? – 1662.06. [45, 771] – ?) у Тетері. Генеральний обозний (? – 1664.11.26. – 1665.7.01. – ?). Очевидно, змінив Тимоша Носача. Генеральний суддя (? – 1667). Очолював делегації до Туреччини: влітку 1667 р. генеральний суддя Михайло Радкевич-Портянка, Вирва, монах Атанасій Чекаловський, нове посольство у червні 1669 р. – Михайло Портянка, генеральний суддя Григорій Білогруд. Наказний гетьман (1669.03.) [40, с. 138]. У Межигірському синодику був записаний поминальник його роду: Кирило, Марія, Матвій, Ірина, Марія, Федір, Іоан, Євдоким, Василь, Марія, Стефан, Трохим, Гнат, Єфросинія, Марія, Євфимія, Хома, Василиса, Горпина, Євдокія, Параскевія, Іван, Євстафій, Іосиф, Марія, Парфеній, Григорій, Герасим, Тимофій, Марія, Аверкій, Андрій, Іван, Даміан, Пелагея, Калістрат, Варвара, Глікерія, Петро, Федір, Євфимія, Кіндрат, Василь, Яків, Іван, Пелагея, Іван, Федір, Іван, Мартин, Марія, Ничипір, Параска, Гафія, Гаврило, Тимофій, Максим, Лазар, Федір, Марія, Глікерія, Параска, Козьма, Давид, Ісаакій, Михайло, Даміан, Марія, Ганна, Ничипір, Терентій, Настасія, Іван, Настасія, Дмитрій, Євстафій, Самуїл, Корнилій, Василь [46, 324 зв.].

Радуленко Ілляш – сотник Кунської сотні Кальницького полку (? – 1649 – ?).

Ребриковський Андрій – можливо, це козак Немирівської сотні, який записаний в реєстр як Андрій Ребельницький [15, с. 287]. полковник кальницький (? – 1674.03.), а потім охочепіхотний. перейшов на бік Самойловича. «Дворянин» гетьмана Мазепи (1687). Не

.....
виключене споріднення чи посвоячення Дмитра Чечеля з Оленою Андріївною Ребриковською (донькою полковника кальницького, а потім охочепіхотного), у якої він с.Нехайівку «насилно отняв», в той час, коли її чоловік Павло Козловський (пізніше значний військовий товариш), знаходився у татарській неволі.

Сербин Іван Юрійович – полковник брацлавський (1657.11. – 1658.09. – ?), (1664 – 1665.04.).

Сірко Іван Дмитрович (1605/1610 [47, с. 4] – 1682) – походив з дрібної брацлавської шляхти (м. Мурафа). Черкаський отаман на царській службі в м. Усерд на Білогородщині (1643). Запорозький полковник (1643 – 1652). Полковник черкаський у поході князя Г.Ромадановського проти І.Виговського (1658.11.). Полковник кальницький [18, 259] (1659 – 1660.05.). Переяславську угоду 15 жовтня 1659 р. за нього підписав гетьман Ю.Хмельницький [18, с. 272]. Кошовий отаман. Полковник ніжинський (1668.06. – ?), Поминальник його роду: «Дем'ян, Симон, Симон, Іосиф, Яків, Стефан, Сава, Андрій, Іван, Яків, Іван, Федір, Симон, Іван, Леонтій, Конон, Роман, Гафія, Петро, Федір, Андрій, Сава, Василь, Михайло, Костянтин, Євстафій, Федір, Григорій, Іван, Леонтій, Мирон, Федір, Федір, Мирон, Тимофій, Іван, Дем'ян, Павло, Корнило, Максим, Дем'ян, Яків, Іван, Тимофій, Гаврило, Гнат» [48, 381]. Можливо, до його родичів належав Іван Артемович Сірко – осадник у Харківському полку, приходив і в Острозький полк [49, с. 120].

Солома Василь – козак полкової сотні Брацлавського полку Солом Василь (1649). Комісар Війська Запорозького на острозьку комісію (3.07.1670) від Брацлавського полку.

Солонина Дмитро (? – 1608 – 1664 – ?) – шляхтич, разом з Микулою Солонинкою показалися у Коростишеві Білоцерківського полку. Прибічник І.Виговського, нобілітація в червні 1659 р. [18, с. 217]. За сімейними переказами, полковник брацлавський. У 1664 р. названий серед старшин близьких до Сулими, коли був направлений у Балабанівку до Виговського як закладник [34, с. 409]. Д.: Ганна NN [50, с. 110].

Стрілець Хома – сотник Вербської сотні Брацлавського полку (? – 1649 – ?).

Сурмач Гришко – сотник Дашівської сотні Кальницького полку (? – 1649 – ?).

Туровець Іван – сотник Іллінецької сотні Кальницького полку (? – 1649 – ?). 1627 р. відомий козацький старшина з Корсуня Іван Туровець.

Урбанович Олександр – шляхтич [51, с. 6], військовий товариш (1665), запорозький полковник, кошовий отаман. У лютому 1668 р. в Новгород-Сіверському захопив у полон поранену дружину і дітей воеводи Квашніна. Насланий І.Брюховецьким на Глухів з полком [52, с. 61]. Наказний полковник кальницький при обороні Кальника від польських військ і ханенківців у 1671 р. Очолював героїчну оборону Кальника (1671.17. – 30.10.) проти військ Собеського-Ханенка [53, 51 – 52]. Полковник козацький ЙКМ в Димері (1682 [51, с. 6]).

Урошевич Ярема – сотник вінницький Кальницького полку (1649, 1660). У 1660 р. нобілітований разом з синами [54, с. 360]. Суддя полковий уманський (1661). 28 липня 1661 р. отримав королівський привілей на маєтності Тутки і Скоринці ленним правом.

Фенченко Фесько – сотник Тетіївської сотні Кальницького полку (? – 1649 – ?).

Хмура Тиміш – полковник кальницький (? – 1664.11. – ?).

Хначенко Іван – сотник Тульчинської сотні Брацлавського полку (? – 1659 – ?).

Христофоров Григорій – сотник Рашківської сотні Брацлавського полку (? – 1664 – 1665 – ?). (1665.10.). Неписьменний. Супроводжував гетьмана Брюховецького до Москви.

Царь – полковник. Представники цієї родини розсіпані в різних полках, а саме: Василь у Багланівській сотні Брацлавського полку, Лаврін – у Борківській сотні Полтавського, Левко – в полковій сотні Канівського, Олекса – сотня Климова канівська, Мирон – в київській сотні Нагорного. Пізніше полковник. Цар був прихильником гетьмана Опари, як двічі зрадивши короля в 1665 р., був посажений на кіл [55, с. 49].

Чепель (Чепелій) Іван – козак Бабанської сотні Уманського полку (1649), полковник (? – 1664 – ?).

Шпаченко Роман – сотник Браїлівської сотні Брацлавського полку (? – 1649 – 1651.02.).

Шумський – наказний полковник брацлавський (1674).

Юхно – сотник Лучицької сотні Брацлавського полку (? – 1649 – ?).

Яковський – поkozачений шляхтич, старшина. 1 вересня 1661 р. у Варшаві підписаний королівський універсал на «добра» Папужанці і Паненки.

Якуша – полковник брацлавський (? – 1648.08. – ?). Мабуть, з Кислянської сотні Уманського полку, де у реєстрі є Якушенко.

Ярема – сотник Горячківської сотні Брацлавського полку (? – 1649 – ?).

Яцьківський-Куницький Іван Федорович (бл. 1600 – 1664 – ран. 1667.3.06.) – В.Липинський вказує на козака Животівської сотні полку Кальницького Івана Яцьківського (1649). Проте В.Липинському невідомо було, що Куницькі і Яцьківські це один рід. Тому вважаємо козака з Животова якимось родичем полковнику. Цікаво, що в Київському Михайлівському Золотоверхому монастирі поминався рід Лаврентія Яцьківського [56, арк. 42 зв.] та ієромонаха Єфрема Яцьківського [56, арк. 106]. Полковник подільський (? – 1649.02. – ?), полковник кальницький (? – 1649.04. – 1649.10. – ?), (? – 1651.06. – 07. – ?), (1654, нак.). Колишній наказний полковник кальницький Іван Федорович в грудні 1653 р. привіз до московських послів в Путивль листа гетьмана з-під Бару [57, 689, 735], датований початком листопада (тобто Федорович у листопаді-грудні виконував дипломатичну місію на сході України із забезпечення супроводу московської делегації до Переяслава), а полковника вінницького Івана Богуна в грудні 1653 р. зустрічаємо під Кам'янцем-Подільським (тобто знаходився в районі бойових дій проти поляків) [57, с. 693]. Іван Федорович у Переяславі заприсягнув, а полковник вінницький Іван Богун логічно разом з полковниками брацлавським і уманським знаходились на західних рубежах, обороняючи Україну (про оперативний корпус в складі цих трьох полків маємо звістку з інструкції Філону Гаркуші) [57, с. 835]. Високий суспільний статус Івана Федоровича Яцьківського засвідчує його нобілітація в 1661 р. 12 травня 1662 р. у Варшаві був підписаний королівський універсал про надання йому у Подільському воєводстві спустошеного містечка Пłoskirow (Płoskirow). 28 липня 1664 р. йому було надане містечко Боярка в Білоцерківському старостві і 2 млини: один Дмитра Бутовича [54, р. 359], а другий – Кручеників у Київському воєводстві [58, с. 245]. Дещо пізніше гетьман Тетеря вислав Яцьківського послом до кримського хана, щоб зберегти дружбу з ханом, затверджену присягою, просити не більше 20 000 орди на допомогу [59, с. 37]. У 1664 р. Яцьківські і Крушельницькі володіли с. Кузьминцями, які перейшли до них від Миколи Клоновського і Катерини Жабокрицької. Це є ще одним підтвердженням однокорінності Яцьківських-Куницьких і Куницьких з Холмщини, які були поріднені з Крушельницькими. Іван Федорович Яцьківський-Куницький помер в проміжку 1664 – 1667 рр., бо маєтність Боярку після смерті останнього 3 червня 1667 р. король надав брацлавському стольнику Павлу Тетері [58, с. 401].

Яцьківський-Куницький Степан Федорович (? – 1624 – 1684) – козак Козелецької сотні Переяславського полку (1649). В.Липинський називав його полковником переяславським, але жоден з дослідників до цієї точки зору не пристав. Можливо, що він, дійсно, був полковником у цьому полку і згаданий під іменем Степана з перекрученими прізвищами Затutowського і Дастutowського [59, с. 329] у червні – липні 1653 р. У 1664 р. інструкцію послам на варшавський сейм підписав запорозький полковник Степан Федорович [60, с. 407]. Організатор домовленості з гетьманом Дорошенком про шлюб племінника гетьмана Ігнатовича Мишка з донькою Дорошенка [52, с. 752]. Не виключено, що Ігнатович який був писарем у Тукальського, а потім у Андрія Дорошенка [61, 596] і є цей Михайло. У 1671 р. П.Дорошенко направив Степана Куницького послом до Османської імперії. Пізніше він як військовий товариш виконував доручення Самойловича на Правобережжі, видавав там себе за полковника і був нобілітований. Схоплений за наказом Самойловича, і його справу вів протопоп Адамович [62, с. 796]. О. Оглоблін вважав, що Степан Куницький «з правобережного (мабуть, брацлавського) шляхетського роду...служив у Дорошенка й виконував різні дипломатичні та приватні доручення (посольства до Многогрішного 1671 р., до Польщі 1673 р. тощо). Староста Немирівський (1677, 1678)» [63, с. 245]. В.Кочубей характеризував його так: «Куницький своїм хитрим умыслом гетьманського прозвання у ляхов добился» [64, с. 18]. Названий дядьком Дмитрашки (очевидно, Родіона [65, с. 1]). Д.: NNN, вдова Григорія Лісницького, полковника миргородського.

Яцько – сотник Балабанської сотні Кальницького полку (? – 1664 – ?). У березні 1664 р. разом з місцевим отаманом Федоренком були відправлені до Торговиці як закладники від Виговського [34, с. 409].

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Кривошея В.В. Козацька старшина Гетьманщини. Уманський полк // Гілея. – 2010. – Вип. 34. – С. 5 – 13.

2. Кривошея В.В. Козацька старшина Гетьманщини. Чигиринський полк // Гілея. – 2010. – Вип. 35. – С. 5 – 43.
3. Кривошея В.В. Козацька старшина Кропивнянського полку доби Національної революції середини XVII ст. // Гілея. – 2010. – Вип. 38. – С. 5 – 13.
4. Историко-статистическое описание города Мглин Черниговской губернии в связи с церковно-археологическим обзором священных достопамятных местностей этого края во время первоначального его заселения. С приложением исторического очерка местечка Почепа. Составил И.Толмаков. – К.: Типография Д.С.Повальского, 1888. – С. 64 – 65.
5. Мицик Ю.А. Нові дані до біографії Богуна // Тези VII Подільської історико – краєзнавчої конференції. Секція історії дожовтневого періоду. – Кам'янець – Подільський, 1987. – С. 68 – 69.
6. Петровський М. До біографії Івана Богуна // Записки Ніжинського інституту народної освіти. – Ніжин, 1930. – Кн. 10. – С. 47 – 58.
7. Петровський М. Іван Богун // Радянська Україна. – 1941. – № 2. – С. 72 – 87.
8. Флоря Б. Молоді роки Івана Богуна // Україна в минулому. – К.–Львів, 1992. – Вип. 2. – С. 71 – 75.
9. Яковлева Т.Г. Іван Богун: проблеми біографії // Український історичний журнал. – 2000. – № 2. – С. 147 – 157; № 4. – С. 144 – 152.
10. Яковлева Т.Г. Іван Богун-Федорович // Київська старовина. – 1992. – № 5. – С. 43 – 53.
11. Гуржій О. Іван Богун // Полководці Війська Запорозького: Історичні портрети. – К., 1998. – Кн. 1. – С. 7 – 26.
12. Гуржій О.І. Іван Богун: деякі міфи та реальність // Український історичний журнал. – 1998. – № 1. – С. 99 – 111.
13. Архив Юго-Западной России, издаваемый временною комиссиею для разбора древних актов, высочайше учрежденною при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе (далі – АЮЗР). – Ч. III. – Т. IV. – К., 1908. – 419 с.
14. Кривошея В.В. Українська козацька старшина. Ч. 2. Синодики як джерело козацько-старшинської генеалогії. – К., 1998. – 81 с.
15. Реєстр Війська Запорозького 1649: транслітерація тексту/ О. В. Тодійчук (голов. упоряд.); редкол.: Ф. П. Шевченко (відп. ред.) та ін. – К. : Наукова думка, 1995. – 592 с.
16. Акты относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные археографической комиссией. (далі – Акты ЮЗР). – Т. V. – Спб, 1867.
17. Крикун М.Г. Подільський козацький полк : періоди існування і полковники // Козацькі війни 17 ст. в історичній свідомості польського та українського народів. – Львів, 1996. – С. 116 – 144.
18. Акты ЮЗР. – Т. IV. – Спб., 1873.
19. Лазаревский А. Сведения о предках Гоголя // Чтения в историческом обществе Нестора-Летописца. – К., 1992. – Кн. XVI.
20. Лазаревский А. Очерки малороссийских фамилий. 8. Гоголи-Яновские // Русский архив. – 1875. – № 1. – С. 451 – 452.
21. Петровский А. К вопросу о предках Гоголя // Киевская старина. – 1902. – Т. III. – С. 174 – 176.
22. Лаврський альманах. – Спецвипуск 7. – Поменник Введенської церкви в ближніх печерах Києво-Печерської лаври / Упорядкування та вступна стаття Олексія Кузьмука. – К., 2007.
23. Крикун М. З історії української козацької старшини XVII століття. Полковник Остап Гоголь // ЗНТШ. – Львів, 1997. – Т. 233. – С. 385 – 315.
24. Крикун М. Остап Гоголь – гетьман козацтва Правобережної України // Україна модерна. – Львів, 1999. – Ч. 2 – 3. – С. 37 – 58.
25. Чухліб Т. Євстафій Гоголь // Полководці Війська Запорозького. Історичні портрети. – К., 1998. – Кн. 1. – С. 63 – 80.
26. Чухліб Т.В. Є.Гоголь – полковник Війська Запорозького та наказний гетьман Правобережної України // Український історичний журнал. – 1997. – № 1. – С. 94 – 103.
27. Інститут рукописів НБУ ім. В.І.Вернадського (далі – ІР НБУ). – Ф. Лебедев. – № 565.
28. Актовая книга Стародубского городского уряду 1693 года. – Чернигов, 1914.
29. Лазаревский А. М. Описание Старой Малороссии. – Т. I. Полк Стародубский. – К., 1888.
30. Акты ЮЗР. – Т. III. – Спб., 1862.
31. Документи Брацлавського воєводства 1566 – 1606 років. – Львів, 2008.
32. Акты ЮЗР. – Т. XI., Прибавления. – Спб., 1879.
33. ІР НБУ. – Ф. II. – № 15402 – 15403.
34. Памятники, издаваемые временной комиссией для разбора древних актов высочайше учрежденной при Киевском военном Подольском и Волынском генерал – губернаторе. – Т. IV. – К., 1859.
35. Мицик Ю. Із невідомих листів викладачів і студентів Києво-Могилянської академії останньої третини XVII ст. // Наукові записки Національного університету «Києво-Могилянська академія». Історичні науки. – Т. 18. – К., 2000.
36. Мицик Ю., Плохій С., Стороженко І. Як козаки воювали. – Дніпропетровськ, 1990. – 303 с.

37. Липинський В. Твори. Т. 2. Участь шляхти у Великому українському повстанні під проводом гетьмана Богдана Хмельницького. – Філадельфія, Пенсільванія, 1980.
38. Акты ЮЗР. – Т. XIII.
39. ІР НБУ. – Ф. I. – № 5515.
40. Акты ЮЗР. – Т. VIII. – Спб., 1873.
41. Кулаковський П. Козацьке посольство на сейм 1659 року // Гадяцька унія 1658 року. – К., 2008.
42. ІР НБУ. – Ф. XXIV. – № 2429.
43. Мицик Ю. Носач Тиміш // Полководці Війська Запорозького. Історичні портрети. – К., 1998. – Кн. I. – С. 277 – 286.
44. Крип'якевич І. З козацької сфрагістики.
45. Максимович М. Собрание сочинений. – Т. I. – К., 1876.
46. ІР НБУ. – Ф. Лебедев, КДА. – № 605.
47. Мицик Ю. Отаман Іван Сірко. – Запоріжжя, 2000.
48. ІР НБУ. – Ф. Петров. – № 375/374 С.
49. Материалы для истории колонизации и быта Харьковской и отчасти Курской и Воронежской губерний. Первый выпуск тома Сборника Харьковского историко-филологического общества. – Харьков, 1890.
50. Поменник Софії Київської. – К., 2004.
51. АЮЗР. – Ч. III. – Т. II.
52. Акты ЮЗР. – Т. IX. – Спб., 1877.
53. Кравець М.М. Ульріх фон Вердум про агресію польсько-шляхетського війська на Брацлавщину 1671 року // Поділля і Волинь у контексті історії українського національного відродження. Науковий збірник. – Хмельницький, 1995. – С. 51 – 52.
54. Volumina legum Regni Poloniae et Magni dukatus Lithuaniae ab anno 1347 ad annum 1780/ Ed. J. Ohryzko.- Petersburg, 1859. – Т. IV.
55. Костомаров Н. Руина. Гетманство Брюховецького, Многогрешного и Самойловича // Собр. соч. – Кн. VI. – Т. XV. – СПб., 1905.
56. ІР НБУ. – Ф. КДА. – Петров 538 (1744).
57. Грушевський М.С. Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. I. – К., 1996. – 880 с.
58. Руська (Волинська) Метрика. Описи за 1652 – 1673 рр. / Підготував до друку Петро Кулаковський. – Острог-Варшава-Москва, 1999.
59. Реестр козацких дел в польской метрике в Санкт Петербурге при 3-м департаменте Сената в листах с надписью «Козацкіе» / Оттиск из журнала Чтение Общества истории и древностей Российских при Московском университете. – М., 1861. – Кн. 1 – 3. – 38 с.
60. Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы: В 3 т. – М.: Издательство АН СССР, 1954. – Т. III. – 645 с.
61. Крикун М. Інструкція послам Війська Запорозького на Варшавський сейм 1664 року // Україна модерна. 1999-2000. – Львів, 2000.
62. Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко. Огляд його життя і політичної діяльності. – Нью – Йорк, 1985. – 712 с.
63. Эйнгорн В. Очерки из истории Малороссии в XVII в. I. Сношения малороссийского духовенства с московским правительством. – М., 1899. – / 2 / XIV, 3 – 1104 с.
64. Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба: Праці історично – філософської секції. – Нью-Йорк і др.: Вид. Організації і оборони чотирьох свобод України, 1960. – 408 с.
65. ІР НБУ. – Ф. XIV. – № 6004.
66. Центральний державний історичний архів України в м. Києві. – КМФ – 7. – Оп. 1. – Спр. 693.

Кривошея В.В. ПЕРСОНАЛЬНИЙ СОСТАВ СТАРШИНЫ БРАЦЛАВСЬКОГО И КАЛЬНИЦЬКОГО ПОЛКОВ В ПЕРИОД НАЦИОНАЛЬНОЙ РЕВОЛЮЦИИ СЕРЕДИНЫ XVII В.

Освещается персональный состав казацкой старшины Гетманщины на примере полков Брацлавщины – Брацлавского и Кальницкого. Приведены биографические справки полковников, полковой старшины.

Ключевые слова: казацкая старшина, Гетманщина, полк, сотня, Брацлав, Кальник, Винница.

Krivosheja V.V. THE PERSONAL COMPOSITION OF PETTY OFFICER BRACLAV AND KALNIK OF REGIMENTS IS IN THE PERIOD OF NATIONAL REVOLUTION OF MIDDLE OF XVII OF CENTURY

The personal composition of cossack petty officer of the Hetmanate is illuminated on the example of regiments of Braclav – Braclav and Kalnik. The brought biographic certificates over of colonels, regimental petty officer.

Key words: cossack petty officer, the Hetmanate, regiment, hundred, Braclav, Kalnik, Vinnytsya.

УДК 262.14(477.46)»18/192»

Т.В. Кузнець

УМАНСЬКЕ ВІКАРІАТСТВО В СТРУКТУРІ ЄПАРХІАЛЬНОГО УПРАВЛІННЯ КИЇВСЬКОЇ МИТРОПОЛІЇ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.

З'ясовується обставини відкриття інституції другого вікарія (заступника київського митрополита), що титулувався «Уманським», персоніфіковано склад Уманського вікаріатства та наводяться короткі біографічні відомості Уманських вікаріїв. Аргументовано підкреслюється не випадковість такого титулування як прояв особливої уваги єпархіального керівництва до складного в етноконфесійному відношенні повітового міста Умані.

Ключові слова: Київська митрополія, вікарій, єпископ Уманський, Умань, Київська єпархія, Уманське вікаріатство.

Проблематика церковної історії правомірно актуалізується і займає все більше місця серед наукових досліджень сучасних істориків. Це зумовлено тим, що тривалий час вона практично не розроблялася, а відтак, в силу політичних причин, з поля зору дослідників випадав потужний пласт історичного матеріалу. Присмаку гіркоти додає те, що йдеться про історію суспільної інституції, Православної Церкви, яка мала найпотужніший вплив на духовне життя суспільства. І якщо останнім часом ситуація виправляється в площині повернення та створення нових досліджень загальноцерковної історії, більших чи менших її частин на макрорівні, то церковне життя на єпархіальному рівні все ще не всебічно охоплене увагою дослідників. Надто коли йдеться про функціонування окремих структур єпархіального управління чи персоніфікацію очільників цих структур. А саме такі дослідження дають змогу виокремити регіональну специфіку церковної історії України, що значно доповнюватиме і урізноманітнюватиме загальне полотно історії Православної Церкви.

У сучасній історіографії церковної історії вже є ґрунтовні дослідження функціонування єпархіальних органів влади в Київській єпархії, в яких відзначені особливості розвитку церковної організації загалом, вмотивовано особливий інтерес до Київської митрополії як найбільшої церковно-адміністративної одиниці імперії, яка мала велику кількість глибоких церковних традицій і визначних святинь та яка була складною в етноконфесійному плані. Зокрема Володимир Перерва, досліджуючи статус єпархіальних органів влади в Київській митрополії ХVIII-XIX століття, реконструює управлінську вертикаль митрополії, відзначає особливості її функціонування за умов потужного державного тиску і звертає увагу на роль національного фактору в законодавчому формуванні статусу єпархіальної управлінської вертикалі та парафіяльного священства [1]. Становище єпархіальних органів влади Київської митрополії було предметом дослідження О.В. Спінула та О.А. Чиркової [2]. Однак розділ, присвячений ХІХ століттю, не містить аналізу місцевого архівного матеріалу і є доволі поверховим з погляду дослідження означеної нами проблеми. Більш наближеними до об'єкту нашого наукового інтересу є дослідження Ю.В. Коптюка [3] та І.М. Шугальнової [4]. Але автори в доволі широких регіональних межах розглядають реформування та модернізацію управлінських структур, тому визначаючи загальні тенденції цих процесів, вони залишають поза своєю увагою означену нами проблему. Отож, відзначаючи в цілому дослідницький інтерес до системи управління Київською митрополією (єпархією) і наявність праць, в яких вона реконструйована, все ж зауважимо, що не всі управлінські структури в достатньою мірою вивчені.

Метою даної наукової розвідки є систематизація наявних відомостей та введення нових матеріалів про Уманське вікаріатство та його очільників, що титулувалися вікаріями Уманськими. Це значно доповнюватиме регіональну історію та загалом збагачуватиме історію Православної Церкви в Україні.

Вікарії або вікарні єпископи – це заступники архієрея, їхні обов'язки, як правило, чітко визначалися. Як зазначають сучасні дослідники, надцентралізація єпархіальної піраміди управління, що наділяла київських архієреїв обов'язком дріб'язкової опіки щодо підлеглих структур, стала причиною відкриття в 1799, 1874 і 1885 роках трьох вікарних кафедр [1, с. 8]. Перший вікарій (з 1799 р.) титулувався єпископом Чигиринським, а згодом – Канівським, другий (з 1874 р.) – єпископом Уманським, а з 1892 р. єпископ Уманський був уже третім вікарієм Київської єпархії. З того часу перший вікарій титулувався єпископом Канівським, другий єпископом Чигиринським, а третій – єпископом Уманським. Та ці перестановки не применшували роль єпископа Уманського, який, як вікарій київського митрополита, опікувався системою освіти. З часу утворення Уманського вікаріатства, тобто з 1874 року, він був настоятелем Києво-Братського монастиря і ректором Київської духовної академії. У його віданні були усі духовні навчальні заклади Київської єпархії та Уманський і Липовецький повіти Київської губернії. Це два південні повіти, доволі віддалені від Києва, які займали значну частину площі губернії і були досить густонаселеними. Уманський повіт за чисельністю населення був другим після Київського повіту, а за величиною площі займав третє місце серед 12-ти повітів губернії. До того ж, на території Уманського повіту було 147 православних храмів, а це більше, ніж у Київському повіті з містом, бо там їх нараховувалось 138. В усіх інших повітах губернії церков було значно менше. Доречним буде нагадування і про те, що до приєднання Правобережної України до Російської держави, Уманщина перебувала під потужним впливом католицької і греко-католицької церков. З метою його викорінення на такій обширній території, Уманський повіт перебував у зоні особливої уваги регіонального керівництва Православної Церкви. Тому титулування вікарія, що відав освітою, – «Уманський» – було цілком закономірним.

Упродовж досліджуваного періоду кафедру єпископа Уманського обіймало 11 осіб. Почергово її очільниками були: Філарет (Філаретов) – 28 липня 1874 р. – 31 грудня 1877 р.; Михайл (Лузін) – 28 січня 1878 р. – 19 березня 1883 р.; Полікарп (Розанов) – 9 вересня 1884 р. – 1887 р.; Іриней (Орда) – 9 травня 1888 р. – 12 липня 1890 р.; Анатолій (Станкевич) – 12 липня 1890 р. – 29 вересня 1892 р.; Іаків (П'ятницький) – 29 вересня 1892 р. – 16 січня 1893 р.; Іоаннікій (Надеждин) – 21 лютого 1893 р. – 10 лютого 1896 р.; Сергій (Ланін) – 2 червня 1896 р. – 16 березня 1902 р.; Агапіт (Вишневський) 7 квітня 1902 р. – 3 січня 1908 р.; Феодосій (Олтаржевський) – 3 січня 1908 р. – 13 серпня 1910 р.; Дмитрій (Вербицький) – 30 жовтня 1910 р. – 1921 р., а потім ще раз у 1924 році. Як бачимо, в середньому період служби тривав 3-4 роки.

Четверо з одинадцяти вікаріїв Уманських були місцевими, тобто народилися в Україні. Це Іриней (Орда Харисим Михайлович), народився в сім'ї священника Полтавської єпархії; Агапіт (Вишневський Анатолій), походив із сім'ї диякона Волинської губернії; Феодосій (Олтаржевський Петро Наркісович), продовжувач священницької династії з Уманського повіту Київської губернії; Дмитрій (Вербицький Максим Андрійович) теж родом з Полтавської губернії. Якщо подивитися на час їх служби, то три останніх служили в перші десятиліття ХХ століття, що було відображенням реформаційних змін та намаганням демократизувати як суспільне, так і церковне життя.

Щодо освітнього рівня, то усі єпископи Уманські мали академічну освіту. П'ятеро із одинадцяти очільників Уманського вікаріатства закінчили Московську духовну академію, ще п'ятеро – Київську і один – С.-Петербурзьку духовну академію. Зрозуміло, що найвища духовна освіта була необхідною умовою для заняття посади, претендент на яку опікувався системою освіти в єпархії.

Якщо проаналізувати місця попередньої служби єпископів Уманських, то варто відзначити, що усі вони мали достатній досвід священнослужіння та обіймали достатньо високі посади в ієрархії Православної Церкви. Так Філарет перед хіротонією в сан єпископа Уманського був ректором Київської Академії, Михайл – ректором Московської академії [5, с. 39-40], Полікарп – архимандритом Києво-Миколаївського монастиря, Іриней – майже п'ять років перед хіротонією теж був ректором Київської духовної академії; Анатолій був переведений з кафедри єпископа Острогзького Воронежської єпархії, Іаків перед переведенням до Києва обіймав кафедру єпископа Балахнінського Нижегородської єпархії [6, с. 251], Іоаннікій був піднесений до гідності єпископа Уманського з посади ректора Могилівської духовної семінарії в сані архимандрита. Єпископ Уманський Сергій (в миру Ланін Костянтин Іванович) народився в купецькій сім'ї м. Москви, закінчив 2-у московську гімназію

та Московську духовну академію зі ступенем кандидата богослов'я і працював в духовному училищі, в духовних семінаріях, а потім – намісником Києво-Печерської Лаври [7, с. 478]. Єпископ Уманський Агапіт до хіротонії був ректором Катеринославської духовної семінарії в сані архімандрита [8, с. 209]. А єпископ Феодосій до обрання в 1907 році ректором Київської духовної академії, після чого у 1908 році послідувало його висвячення у єпископа Уманського, другого вікарія Київської єпархії, уже обіймав кафедри єпископа Єлизаветградського Херсонської єпархії, єпископа Чистопольського Казанської єпархії та єпископа Прилуцького Полтавської єпархії. Тобто до призначення на Уманське вікаріатство він мав чималий досвід праці на освітянській ниві. Закінчивши Київську духовну академію кандидатом богослов'я, він працював в Єдинецькому, а згодом – Києво-Софіївському духовних училищах [9, с. 1116 – 1117]. У сані архімандрита 31 жовтня 1910 року в Свято-Троїцькому соборі Олександрівської Лаври в Петрограді відбулась його хіротонія в єпископа Уманського [10, с. 12]. Усі очільники кафедри єпископа Уманського, вікарії Київської єпархії, мали академічну освіту, досвід роботи в різних ланках системи духовної освіти і мали забезпечувати дієве керівництво єпархіальною ланкою освіти.

Отже, навіть коротке ознайомлення з біографіями священнослужителів, які висвячувались в єпископський сан чи переводились на кафедру єпископа Уманського, що був вікарієм київського митрополита, дає підстави стверджувати про особливу увагу церковного керівництва до системи освіти. Адже саме вікарний єпископ, що титулувався «Уманський», опікувався усіма навчальними закладами Київської єпархії та двома віддаленими великими повітами Київської губернії. З часу відкриття Уманського вікаріатства у 1874 році його очолювали високоосвічені та досвідчені священнослужителі, які своєю подвижницькою працею удосконалювали освітню мережу і у такий спосіб сприяли духовному зростанню багатьох поколінь українців. Вони становили духовну еліту тогочасного суспільства і проявом пошанування їхньої праці могло б стати складання найповніших їх життєписів та публікація історичних нарисів про них.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Перерва В.С. Статус єпархіальних органів влади та парафіяльного священства в Київській митрополії кінця XVIII – XIX століття // Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2002. – 19 с.
2. Спінул О.В., Чиркова О.А. Органи єпархіального управління Київської митрополії у XVIII – XIX ст. – К., 1996. – 20 с.
3. Коптюх Ю.В. Реформи устрою Російської Православної Церкви на Правобережній Україні (кінець XVIII – перша половина XIX ст.) – Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2005. – 20 с.
4. Шугальова І.М. Модернізація єпархіальних структур православної церкви в Україні в другій половині XIX ст. // Гілея (науковий вісник): Збірник наукових праць/ Гол. ред. В.М.Вашкевич. – Вип.8. – К., 2007. – С.208 – 219.
5. «Киевские Епархиальные Ведомости» (далі – КЕВ). – 1882. – №2.
6. КЕВ. – 1892. – № 20.
7. КЕВ. – 1896. – № 12.
8. КЕВ. – 1902. – № 8.
9. КЕВ. – 1910. – № 46.
10. Прибавление к «Киевскому Епархиальному Вестнику». – 1918. – №3.

Кузнец Т.В. УМАНСКОЕ ВИКАРИАТСТВО В СТРУКТУРЕ ЕПАРХИАЛЬНОГО УПРАВЛЕНИЯ КИЕВСКОЙ МИТРОПОЛИИ XIX – НАЧАЛА XX ВЕКА

Определяются обстоятельства открытия институции второго викария (по митрополита), который имел титул – «Уманский», установлен персональный состав Уманского викариатства, а также наводятся некоторые биографические сведения об викариях Уманских. Аргументировано подчеркивается не случайность такого титулования, так как это было проявлением особо пристального внимания епархиального руководства к сложному в этноконфессиональном плане уездному городу Умани.

Ключевые слова: Киевская митрополия, викарий, епископ Уманский, Умань, Киевская епархия, Уманское викариатство.

Kuznets T.V. UMAN VICARIATE IN THE STRUCTURE OF THE DIOCESAN ADMINISTRATION OF THE KYIV METROPOLIS XIX - EARLY XX CENTURY

It turns out the circumstances of opening institutions second vicar (deputy metropolitan of Kiev), which tytuluvalysya «Uman, Uman vikariatstva personified composition and provides brief biographical information Umansky vicars. Argued highlights such tytuluvalysya no coincidence, especially as a manifestation of attention to diocesan leadership compound in respect of ethnic county town of Uman.

Key words: Kiev Metropolis, Vicar Bishop of Uman, Uman, Diocese of Kiev, Uman vikariatstvo.

УДК 94(470+571):94(=161.1=161.2) «17»

І.В. Кривошея

ПОЛЬСЬКІ ПОМІЩИКИ ПОТОЦЬКІ (ГЕРБ «ПИЛЯВА») Й УКРАЇНСЬКЕ СЕЛЯНСТВО: ГЕНЕЗА СТОСУНКІВ ПІД РОСІЙСЬКИМ КОНТРОЛЕМ

Висвітлено генезу стосунків польських поміщиків Потоцьких і українських селян на Правобережжі. Показано неоднозначність і суперечливість дій російської адміністрації у розв'язанні конфліктних ситуацій, що виникали між власниками маєтків Потоцькими та українськими кріпаками.

Ключові слова: польські поміщики Потоцькі, українське селянство, російська адміністрація.

Стосунки власників латифундій і селянства на Правобережній Україні тривалий час, від Люблінської унії і аж до польських повстань XIX ст., вписувалися в схему, в якій історики і політики бачили кілька рівнів: польсько-український антагонізм, класову боротьбу та релігійне протистояння.

Другий і третій поділи Речі Посполитої не лише змінили геополітичну ситуацію в Європі загалом та «відредагували» подальшу історичну долю українського народу, а й внесли нове у взаємовідносини поміщиків і селян регіону.

Серед найбільш заможних землевласників Правобережної України, які не втратили свого впливу на соціально-економічне життя регіону у XVIII – XIX ст., поруч із Браницькими, Любомирськими, Сангушками та Чарторийськими, варто згадати польських аристократів Потоцьких (герб «Пилява»).

В історіографії питання про взаємини «тандему» власник – селянин було одним із ключових для розуміння сутності соціально-економічних процесів, характерних для суспільних моделей XVIII – XIX ст. Серед книг і статей, які побачили світ у XX – на початку XXI ст., відзначимо, по-перше, публікації архівних документів, що дають кожному самостійно дослідити вищезгадану проблематику [20], по-друге, праці істориків-фахівців, які аналізують непрості взаємини польських поміщиків і українських селян через призму комплексного опрацювання як архівних джерел, так і широкого кола статистичного матеріалу і здобутків попередників [1-19; 21-23].

Мета цієї розвідки – з'ясувати зміни у стосунках власників маєтків і кріпаків після інкорпорації Правобережної України до складу Російської імперії.

На момент інкорпорації Правобережжя до складу Російської імперії представники роду Потоцьких володіли значними маєтками як на Київщині, так і на Поділлі й Волині. Так, Станіславу Щенсни Потоцькому належали Уманщина, Тульчинський, Могилівський, Дашівський ключі, Ольховецьке та інші староства у Брацлавському, Подільському воєводствах, загалом 312 сіл та містечок, а Проту Потоцькому – Ямпільський, Краснянський, Махновський, Любарський, Гусятинський ключі [13, с.41].

Для того, щоб зрозуміти, які зміни відбулися в стосунках поміщиків і селян на Правобережжі, зробимо екскурс у часи Речі Посполитої.

Спроба російського уряду перетворити Правобережну Україну на «пустку» не увінчалася успіхом. Землі, які не мали в цей час потужних державно-адміністративних структур, приваблювали нових колонізаторів. Першими, як і в XV–XVI ст., були селяни, міщани, збіднілі шляхтичі, а за ними сюди прибували урядники польських магнатів та уряду Речі Посполитої.

Нова колонізаційна хвиля з заходу почалася з 20-х років XVIII ст.: до областей Подільського, Брацлавського, Київського воєводств переселялися люди з Волині, Галичини, Полісся, які тікали від тяжкого життя [13, с.31].

Колонізаційна лихоманка, що тривала в регіоні практично все XVIII століття, мала дуалістичний характер. З одного боку, власники правобережних маєтків намагалися бути толерантними, створюючи сприятливі умови для переселенців, а з іншого, віддаючи їх орендарям, закладали під новостворений і нестабільний соціум «вибухівку» етнорелігійного та соціально-економічного характеру. Маємо приклади міграції різного характеру – як добровільного, так і примусового. Сюди від посилення феодального гноблення тікали селяни із-під міст – Дрогобича, Львова, Ковеля, багато втікачів було також з Полісся. Магнати Потоцькі наприклад, переселяли на Уманщину своїх кріпаків з Руського, Волинського та інших воєводств [13, с.31].

Втечі селян особливо посилюються з 40-х років XVIII ст. Багаті землі вимагали швидкої колонізації, яка мала поєднуватися з гнучкою господарською політикою щодо колоністів. Для приваблення великої їх кількості феодали запроваджували слободи – пільгові строки, протягом яких селяни звільнялися від повинностей на 4–6 років. За цей проміжок часу переселенець встигав побудувати власне помешкання, господарські споруди, заводив свійську худобу тощо. Досить часто землевласник надавав колоністу допомогу: зерном, саджанцями, худобою.

Історія заснування с. Безпечна така. Це поселення було засноване в середині XVIII ст. Спочатку це був хутір, де мешкали люди з різних місцевостей. Потім між жителями хутора та с. Конели спалахнув конфлікт. Урядник магната Потоцького привіз хуторянам дозвіл *seliasię na bezpieczno*. Мабуть, з того часу ця слобода і стала називатися Безпечною. В 1759 р. тут було збудовано церкву [15]. Відомості про заснування в селі церкви дуже важливі, бо інколи це перші документальні відомості про той чи інший населений пункт. Саме в XVIII ст. на Уманщині виникає багато слобод: Шарина, Оксанина, Лащова та ін.

У другій половині XVIII ст. територія магнатських маєтків (економій) Потоцьких на Правобережжі поділялася на ключі, які склалися переважно з містечка та декількох суміжних сіл і фільварків. Відомі такі ключі: Уманський, Голованівський, Хашчеватський, Тульчинський, Соколівський, Браїлівський, Торговицький та ін.

Своєрідною магнатською державою були українські володіння графів Потоцьких, які володіли землями в трикутнику Торговиця – Могилів – Тульчин. Столицею було місто Тульчин, з чудовим палацом, на фронтоні якого було написано «Щоб завжди був помешканням вільних і шляхетних» і який охороняла міцна фортеця з валами [29].

Міграція селян із західних українських земель приносила Потоцьким не тільки залюднення регіону, а й численні судові позови. Так, у 1750 р. брати Ярошинські вимагали від Франца Салезія Потоцького видати понад 40 своїх кріпаків, які втекли разом із сім'ями із сіл Скибинець та Губникова в Тульчинський ключ [42]. У 1765 р. на Уманщині було заарештовано 61 кріпака, які належали іншим поміщикам. У 1763 р. Б. Островський вимагав від Ф. Потоцького видати йому біглих селян разом з сім'ями, а С. Кордиш у 1767 р. – 45 кріпаків [40].

Місто Умань, розташоване неподалік від кордонів Речі Посполитої, Російської імперії та Туреччини, було важливим осередком магнатерії Потоцьких. Від часів першого власника Умані з роду Потоцьких – Станіслава (+1732) ніякі будівлі не збереглися. Натомість спадкоємець його маєтків Францішек Салезі Потоцький (1700 – 1772), який володів Уманню з 1732 по 1772 рік, прагнув перетворити місто на осередок міжнародної торгівлі. Під Уманню була особлива слобода звільнених від податків козаків, які мали значні угоддя й отримували від Потоцького харчі та одяг. З двох тисяч шестисот чоловік триста по черзі ходили до Кристинополя (родової столиці) охороняти покровителя. Раз на рік графський комісар проводив спеціальний огляд, коли всі козаки під дзвони та звуки труб і литавр виносили з міста знамена, бунчуки і прапори. Після огляду комісар давав на їх честь бенкет [23].

Про важливість уманських володінь для Потоцького свідчить той факт, що у 1760 році в Умані, яка щойно отримала підтвердження магдебурзького права (вперше надано 7 квітня 1663 р.), було закладено фортецю, яка повинна була стати могутнім форпостом магнатської держави в регіоні. 28 березня 1761 р. спорудження фортеці (Старе місто) було урочисто завершено [23, 61-63]. Здобуття повстанцями Умані стало вищою точкою селянської війни 1768–1769 рр., більш відомої як Коліївщина. Як відповідь на створення і дії Барської конфедерації у 1768 році на Черкащині, в урочищі Холодний Яр, неподалік від Мотронинського монастиря (духовного та ідеологічного центру повстання), відбулася рада, на якій Максима Залізняка було обрано

отаманом. Здобувши Жаботин, Смілу, Корсунь, Богуслав, Канів та Лисянку, на початку червня повстанці підійшли до Умані. Уманський сотник Іван Гонта перейшов на бік загонів М. Залізняка і разом з ними штурмував місто. 9–10 червня 1768 р. (за н.ст. 20–21 червня) Умань було здобуто. Мешканців фортеці, поляків та євреїв, які не згоджувалися прийняти православ'я, чекала смерть [23].

У 1768 р. (після придушення антифеодального національно-визвольного повстання) на Уманщині на 178 населених пунктів було 17 фільварків (Рижавський, Маньковецький, Островський, Текучанський та ін.), які, в основному, забезпечували особисті потреби магнатів Потоцьких. За період 1777–1792 рр. документи фіксують збільшення кількості населених міст в уманських маєтках до 312 [13, с.54].

Але це малоймовірно. На нашу думку, укладачі звітів у XVIII ст. внесли до документів відомості також про села та міста, які не можна віднести до географічної Уманщини. Цю тезу підтверджує детальне ознайомлення з переліком населених пунктів на Уманщині, який презентував В. Серчик. Він стверджує, що на Уманщині на 1768 р. було 8 міст і 173 села, а в 1794 р. – 9 міст і 264 села. Причому дані за 1794 р. включають також і Богопільський ключ [24]. На 1797 р. Станіславу Потоцькому в Уманському повіті Київської губернії належало 117 населених пунктів, у яких проживало 30952 особи чол. статі і 28328 осіб жін. статі, інших поміщиків у повіті на той час не зафіксовано [25].

Правобережні маєтки Потоцьких були транзитною територією для колоністів, які після завершення терміну слобод вирушали далі на південь України. З 1768 р. по 1785 р. з Умані та 22 навколишніх сіл на слободи під Кагарлик, Арханград, Єлизаветград та інші місцевості Новосербії втекло 539 селян. У 60–80-х роках із Тульчинського ключа на південь (до Південного Буга та Дністра) пішло 244 кріпаки [41].

У 1775 р. в селах уманської латифундії шляхтичем М. Раковським було заарештовано 48 втікачів, переважна більшість яких була з-під Дрогобича, Замостя, Луцька, Старого Костянтинова, Любліна та інших населених пунктів [44].

У 1777 р. польський король Станіслав Понятовський видав указ, щоб усі втікачі в Київському, Волинському та Брацлавському воєводствах залишалися там, де їх було зареєстровано [31]. Так держава намагалася привести до ладу систему подимного податку. Такий крок радо вітали правобережні магнати, зацікавлені в робочій силі, а також у формуванні магнатської системи господарювання в цьому регіоні.

Наприкінці 70-х років в більшості правобережних маєтків збільшується панщина – з 20 до 90 днів на рік. Скорочення чиншових сіл, обмеження кількості слобод призводило до втеч селян з одного ключа до іншого, де ще зберігалася грошова рента. Так, із Конельського ключа на Уманщину втекло 82 кріпаки [32].

В Уманській латифундії гр. Станіслава Потоцького питання про робочу силу стояло досить гостро. У 1785 р. управитель Богопільського ключа повідомляв, що він докладає чималих зусиль, аби всі пустки були заселені. Дві слободи було засновано. Перша над Бугом – напроти Конецполя, а друга поблизу Синички. Управитель звертає увагу на той факт, що він не може надати переселенцям ніякої допомоги, зокрема тяглом або зерном, бо 81 сім'я прийшла в цю місцевість за останні шість років, але тільки 27 з них мають по 1–2 воли. Через бідність переселенці залишають цю місцевість і шукають кращих умов. Так, у Хашеватському ключі в 1785 р. із сіл Гайворон, Кам'яна Криниця, Колодисте, Тернівка втекло понад 20 осіб, а в с. Пеліампіль слободяни розійшлися через бідність [33; 43].

У 1785 р. Потоцькому в Голованівському ключі належало 3703 кріпаки, а також тут проживало 273 слободянина [33].

Нові політичні реалії – три поділи Речі Посполитої (1772, 1793, 1795 рр.) – спонукали графів Потоцьких, які володіли Уманщиною, до лояльності Російській імперії, але «примари» відновлення гайдамацького руху і повстання 1768–1769 років ще довго будуть турбувати польських магнатів Правобережжя у першій половині XIX століття.

Наприкінці XVIII ст. на 312 поселеннях Уманщини було 40 фільварків, де вирощували пшеницю, жито, ячмінь, гречку, горох, овес, льон, мак тощо, розводили свиней, коней та овець, виробляли горілку, пиво [13, с.84].

Саме на цей період припадають спроби внести «нове» у взаємини поміщик – кріпак. Так, гр. Станіслав Потоцький здійснює генеральну реформу, згідно з якою відбувалося переведення селян на чинш із незначним збереженням панщини, що сприяло стабільній концентрації на місцях робочої сили. Її реалізація з 1795 року дозволила ввести однакові повинності для

кріпаків, а також частково їх зменшити. За винятком службовців із селян (гуменного, скарбії, отамана, осавула та інших), всі інші категорії платили чинш (грошовий оброк) 12–15 грошей. Однак незважаючи на додаткові податки (ставковий, подимний, подорожній тощо), становище чиншовиків було значно кращим, ніж тих селян, які відбували панщину [24]. Проведення цієї реформи стимулювало збільшення селян-утікачів, які шукали кращої долі в маєтках Потоцького на Уманщині. Якщо напередодні другого розділу Польщі селяни у зв'язку з відміною слобод та збільшенням феодальних повинностей тікали з уманських маєтків [24, 89; 13. 36-37], то в період 1795–1805 рр. утечі селян від інших поміщиків на Уманщину набувають масового характеру [27]. На жаль, після смерті С. Потоцького реформу згорнув його син Єжи.

У маєтках Станіслава Потоцького, поділених на ключі, життя регламентувалося «Інструкцією ключовому економому», в якій зазначалося, що:

можливість жити на землі, яка належить магнатові, є виявом його ласки до своїх «підданих», тобто кріпаків;

ключовий економ повинен ставитися до «підданих», як до свого вельмишановного, доброго пана, якому служить [34].

Цікавими, на нашу думку, є спроби мешканців сіл і містечок Правобережжя «відшукати шляхетство» в Російській імперії. Про помилкове причислення його до кріпаків Потоцького клопотався і шляхтич Іван Кржижанівський, вихрещений з євреїв 1797 р., який намагався таким чином уникнути (за твердженням управителя маєтку, ця особа записана 1800 р. кріпаком) сплати боргу, ймовірно, чиншу. До 1804 р. він проживав у с. Ухожій, а потім, одружившись із донькою шляхтича Шимона Мацієвського (дворянство роду – підтверджено свідоцтвом депутатів дворянського депутатського зібрання Київської губернії у 1808 р.) – Палажкою, переїхав до с. Кожухівки [35]. Нащадків Івана Кржижанівського було затверджено в дворянстві російському в 1817 році і внесено до першої частини дворянської родовідної книги Київської губернії. Цікаво, що в 1817 р. в них уже значився родовий герб «Круцина», хоча в Росії його вони могли отримати тільки від імператора [26].

У 1810 р. шляхтичі Канішевські (с. Гордашівка) отримали від Уманського повітового стряпчого Івана Дахорського свідоцтво про те, що вони належать до польської шляхти. Їх шляхетне походження також підтвердив шляхтич Йосиф Литинський, але економ Торговицького ключа у своєму листі доводив, що Гордій Канішевський, він же Диба, разом зі своїми родичами записаний у ревізії 1795 р. серед селян Потоцького [27].

Вольність від кріпосної залежності намагалися відшукати й Корницькі (Тимченки), які доводили свою належність до чиншової шляхти. У ревізіях уманських маєтків кінця XVIII ст. і 1811 р. Томаш Томашов із синами Лукашем, Іваном – 1, Іваном – 2, Григорієм та Іллею записаний серед залежних селян Потоцького в сс. Юрківці, Любашівці [27]. Серед козаків Білоцерківського полку в середині XVII ст. згадується Павло Тимченко, але довести, що вони належать до одного роду, досить важко. Зауважимо, що дослідження безпомісної шляхти вимагає окремого дослідження. Такий же процес спостерігаємо не лише в маєтках Потоцьких на Київщині, а також на Волині та Поділлі. Активізація «відшукування» та різноманітних скарг селян на власників у маєтках Потоцьких спостерігається після повстання 1830–1831 рр. [46-47].

У першій чверті XIX ст. на Уманщині відбулося декілька селянських заворушень, спричинених утисками поміщиків та політичною ситуацією. У 1804 р. військовій команді Білорозького гусарського полку довелося наводити спокій у с. Любашівці, селяни якого виступили проти перенесення поміщиком, за згодою Уманського духовного правління, дерев'яної церкви в с. Юрківку. Селяни с. Підвисоке, які належали Станіславу Потоцькому, протягом 15 років (1811–1826 рр.) відмовлялися виконувати феодальні повинності й не підкорялися військовій силі. У 1826–1827 рр. в селах Уманського повіту селяни постійно поширювали чутки про майбутню різанину шляхти та євреїв. Значного розголосу набув виступ під проводом солдата Олексія Семенова, що охопив селянську громаду в сс. Іваньки, Мошурів, Романівка, які належали поміщиці Ользі Нарішкіній (уродженій Потоцькій). Налякані шляхтичі та поміщики навколишніх сіл вимагали від влади приборкати селян [5; 36].

Після придушення листопадового повстання в багатьох польських землевласників за участь в антиурядових виступах було конфісковано маєтки. Серед них бачимо Потоцьких – Александра, Володимира, Германа, Юзефа [3, с.322].

4 жовтня 1834 року імператор Микола I підписав указ про оголошення вигнаннями осіб, визнаних учасниками польського повстання, які втекли і переховуються за кордоном. Указом

Сенату від 31 грудня 1838 р. вигнаннями було проголошено ряд дворян Уманського повіту, серед них і власника Уманського маєтку графа Александра Потоцького [29, с.222].

4 квітня 1836 року всі конфісковані маєтки в Київській та Подільській губерніях були передані військовому міністерству, а розпорядженням міністра від 13 квітня колишня власність Александра Потоцького на Уманщині була передана у відання інспектора всіх поселень генералу від кавалерії гр. Івану Йосиповичу Вітту (син Софії Потоцької від першого шлюбу). У травні 1836 р. управляючим Уманським маєтком було призначено командувача 2-го резервного кавалерійського корпусу генерал-майора Фохта [45; 37].

У 1837 році указом від 27 квітня імператор Ніколай I наказав «имения Военного ведомства Киевской и Подольской губерний впредь именовать военными поселениями Киевской и Подольской губерний», остаточний порядок перейменування було сформульовано в указі від 6 грудня 1837 р. Трансформація колишньої земельної власності Потоцького у військові поселення завершилася у 1838 році, коли у відання цієї установи було передано м. Умань. Військові поселення на Уманщині проіснували ще двадцять років – до 1858 року [38-39].

Якщо маєтки А. Потоцького трансформовано у військові поселення шляхом конфіскації, то власність його сестри – Софії Кисельової (Потоцької) – дуже вдало продав російському військовому відомству її чоловік – Павел Кисельов. У 1840 р. довірена особа Кисельових, «обласканий імператором» надвірний радник Флоріан Рожицький звернувся до Ніколая I з пропозицією про продаж до російської казни населених пунктів у Торговицькому ключі. За 2510 ревізійних душ, подальша доля яких пов'язана з військовими поселеннями, Ф. Рожицький пропонував заплатити 530000 крб. сріблом. Зрозуміло, що царат був зацікавлений у такій покупці, яка б значно посилити російські позиції в такому неспокійному регіоні.

Незважаючи на конфіскацію власності Александра Потоцького, представники цієї родини, нащадки Станіслава Щенсного, залишалися найбільшими землевласниками на Уманщині (в дужках кількість ревізійних душ): Софія Кисельова (Потоцька) володіла 8 населеними пунктами (3749); Ольга Нарішкіна (Потоцька) – 12 (5429); Болеслав – 7 (2596); Станіслав Володимиров Потоцький – 4 (2004) з донькою Александрою – 1 (510); його мати Фекла Потоцька (уроджена кн. Сангушко) – 5 (2546) та спадкоємець гр. Софії Потоцької – Іван Йосипович гр. Вітт [28].

У 50-х роках суперечки між Потоцькими та їхніми селянами набувають нового загострення. Якщо спірні питання ще можна було вирішити, то загальна тональність цього десятиліття була настільки нервовою (особливо після поразки у Кримській війні), що конфлікти зростали, як гриби після дощу. Так, у с. Пасічна на Волині на початку 1852 р. селяни побили поміщика С. Потоцького за жорстоке поводження. З 1853 р. по 1855 р. зверталися до земського суду селяни Брацлавщини на орендарів Б. Потоцького. У 1858 р. серед селян Брацлавського повіту Подільської губернії, які належали гр. Потоцькому, поширювалися чутки про звільнення від кріпацтва, зафіксовано відмови селян обробляти землю та збирати врожай.

Отже, інкорпорація регіону до складу Російської імперії не зняла з порядку денного врегулювання взаємин між поміщиками Потоцькими (гербу «Пилява») та кріпаками. Натомість зауважимо, що такого гучного повстання, як у 1768–1769 рр., російська адміністрація не допустила, вміло маневруючи між польськими землевласниками й українськими селянами.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Баранович А.И. Магнатское хозяйство на юге Волыни в XVIII в. – М.: Издательство АН СССР, 1955. – 179 с.
2. Баранович О. Нариси магнатського господарства на півдні Волині у XVIII ст. // Студії з історії України науково-дослідної катедри історії України в Києві. – 1926. – Т. 1. – С. 1 – 90; 1929 – Т. 2. – С. 61 – 116.
3. Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревізор: польська шляхта між царизмом та українськими масами 1831–1863. – К.: Інтел, 1996. – 416 с.
4. Гуржій І.О. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст. – К.: Держполітвидав, 1954. – 450 с.
5. Иконников В.С. Крестьянское движение в Киевской губернии в 1826–1827 гг. в связи с событиями того времени: По архивным материалам. – СПб., 1905. – 86, V с.
6. Історія українського селянства: Нариси в 2-х томах. – К.: Інститут історії НАН України, 2006. – Т.І. – 631 с.

7. Казьмирчук Г.Д., Соловйова Т.М. Соціально-економічний розвиток Правобережної України в першій чверті XIX ст. – К. 1998. – 174 с.
8. Кравченко Іван. Ямпільський маєток наприкінці XVIII – та в першій чверті XIX століття // Студії з історії України науково-дослідчої катедри історії України в Києві. – Том другий. – К.: ДВУ, 1929. – С. 56 – 95.
9. Крижанівська О. О. Соціальні настрої та уявлення селян Правобережної України у 20-50-х роках XIX ст. // Український історичний журнал. – 2007. - №2. – С.130-142.
10. Курносів Ю.А. Положение крестьянства Правобережной Украины и его классовая борьба в 40–50-х годах XIX в.: Автореферат дис... канд. истор. наук / Ин-т истории АН СССР. – К., 1960. – 16 с.
11. Лавров П.А. Селянський рух в Подільській губернії в першій третині XIX ст. // Наукові записки Київського державного університету. – Т. V – вип. 1. – К., 1946. – С. 131 – 186.
12. Легун Ю. Генеалогія селян Подільської губернії: джерела. Монографія. – Вінниця: О. Власюк, 2005. – 516 с.
13. Маркина В.А. Магнатское поместье Правобережной Украины второй половины XVIII в. – К.: Издательство Киевского университета, 1961. – 235 с.
14. Маркина В.А., Крижановская В.В. Крестьяне Правобережной Украины в борьбе за землю и волю: вторая пол. XVII – XVIII в.в. // Вопросы истории. – 1992. – №1. – С. 156 – 160.
15. Мацеювич Т. Селение Безпечна // Киевские губернские ведомости. – 1858. – № 52 (27 декабря). – С. 329–331.
16. Петренко О. С. Брацлавське намісництво. – Вінниця: Велес, 2001. – 328 с.
17. Петренко О. С. Громадська селянська адміністрація в панських маєтках Східного Поділля наприкінці XVIII – у першій третині XIX ст. // Проблеми історії України XIX – поч. XX ст. – К.: Інститут історії України. – Вип. VII. – 2004. – С. 82 – 91.
18. Приходько Е.С. Социально-экономическое развитие помещичьего (поместного) хозяйства на Правобережной Украине во второй половине XVIII в.: Автореф. канд. дис... - К., 1959. – 19 с.
19. Сыроватская Н.А. Борьба крестьян на Правобережной Украине против феодально-крепостнического гнета в конце XVIII–первой четверти XIX веков: Автореферат дис... канд. истор. наук / Ин-т истории АН УССР. – К., 1966. – 21 с.
20. Селянський рух на Україні. Середина XVIII – перша чверть XIX ст. Збірник документів і матеріалів. – К.: Наукова Думка, 1978. – 536 с.
21. Сташевский Е.Д. История докапиталистической ренты на Правобережной Украине. – М.: Наука, 1968. – 483 с.
22. Страхов Г.М. Положение крестьянства Правобережной Украины во второй пол. XVIII в. // Научный ежегодник Черновицкого университета за 1956 г. – Чв., 1957. – Т. 1. – №1. – С. 149 – 151.
23. Храбан Г.Ю. Спалах гніву народного: Антифеодальне народно-визвольне повстання на Правобережній Україні у 1768–1769 рр. – К.: Вид-во при Київ. ун-ті, 1989. – 176 с.: іл.
24. Serczyk W. Włość Humańska w drugiej połowie XVIII w.: z problematyki społecznej i gospodarczej // Zeszyty naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego, prace historyczne. – 1960. – № 5. – S. 75–100.
25. Державний архів Київської області (далі – ДАКО). – Ф. 2. – Оп. 3. – Спр. 375.
26. ДАКО. – Ф.782. – Оп. 2. – Спр. 401.
27. Державний архів Черкаської області. – Ф.833. – Оп. 1. – Спр. 1, 9, 17, 20-26.
28. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського. – Ф. II. – № 29467.
29. Киевские губернские ведомости. – 1839. – № 7.
30. Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДАУК. – Ф.2214. – Оп.1. – Спр.6.
31. Там само. – Ф.49. – Оп.1. – Спр.1587.
32. Там само. – Оп.2. – Спр.1182.
33. Там само. – Оп.1. – Спр.457.
34. Там само. – Спр. 2523.
35. Там само. – Ф.220. – Оп. 1. – Спр. 589.
36. Там само. – Ф.485. – Оп. 1. – Спр. 6255.
37. Там само. – Ф. 442. – Оп. 68. – Спр. 155.
38. Там само. – Ф. 445. – Оп. 1. – Спр. 1.
39. Там само. – Ф. 442. – Оп. 1. – Спр. 2629.
40. Там само. – Ф.49. – Оп.1. – Спр.1259, 1182, 1990.
41. Там само. – Ф. 49. – Оп. 1. – Спр. 462.
42. Там само. – Ф.49. – Оп.1. – Спр.2889.
43. Там само. – Ф.49. – Оп.2. – Спр.194-195.
44. Там само. – Ф.49. – Оп.2. – Спр.1102.
45. Там само. – Ф.445. – Ф.1. – Спр. 2.
46. Там само. – Ф.441. – Оп. 2. – Спр. 27.
47. Там само. – Ф.490. – Оп. 9. – Спр. 66.

Кривошея И.В. ПОЛЬСКИЕ ПОМЕЩИКИ ПОТОЦКИЕ (ГЕРБ «ПИЛЯВА») И УКРАИНСКОЕ КРЕСТЬЯНСТВО: ГЕНЕЗИС ВЗАИМООТНОШЕНИЙ ПОД РОССИЙСКИМ КОНТРОЛЕМ

Освещена еволюція взамоотношень польських поміщиків Потоцких і українських крест'ян на Правобережній Україні. Показані неоднозначність і противоречивість дій російської адміністрації в розшенні конфліктних ситуацій, котрі познали між власцями іменій Потоцкими і українськими крепостными.

Ключові слова: польські поміщики Потоцкіє, українське крест'янство, російська адміністрація.

Krivosheya I.V.POLISH LANDLORDS POTOCKIS (PYLAWA COAT OF ARMS) AND UKRAINIAN PEASANTS: DEVELOPMENT OF RELATIONSHIPS UNDER RUSSIAN GUIDANCE

The development of Polish landlords Potockis' relationships with Ukrainian peasants on the Right Bank Ukraine have been described. Ambiguity and controversy of Russian administration's actions have been shown on the example of solving conflicts between the landlords Potockis and Ukrainian peasants.

Key Words: Polish Landlords Potockis, Ukrainian peasants, administration.

УДК 94(477,44) «19»: 929 Скалецький

А.М. Тростогон

РОДІОН СКАЛЕЦЬКИЙ — ВИДАТНИЙ КУЛЬТУРНИЙ ДІЯЧ ПОДІЛЛЯ

На основі архівних документів в статті розглядається тернистий життєвий та творчий шлях відомого композитора, фольклориста, хорового диригента, педагога Р.А. Скалецького.

Ключові слова: Р.А. Скалецький, життєвий шлях, «українська контрреволюційна організація вчителів м. Тульчина».

Віддавна мальовниче Поділля славилося неповторною, оригінальною музичною культурою, духовним батьком якої був Микола Дмитрович Леонтович. Одним із прихильників і послідовників митця став наш земляк Родіон Андрійович Скалецький, маловідомі факти життя і творчості якого автор поставив на меті висвітлити у даній статті.

У зв'язку з відзначенням у 1999 р. сторічного ювілею з дня народження композитора і диригента, інтерес до його особи активізувався, вшанування пам'яті Р.А. Скалецького виявилось у низці культурних заходів, концертів, перейменуванні вулиці, на якій він проживав упродовж тридцяти років, на його честь. Проте спробу історичного аналізу невідомих фактів біографії, життєвого шляху, творчої діяльності митця автор робить уперше.

Народився Р.А. Скалецький 23 листопада 1899 р. в с. Михайлівці Бершадського району Вінницької області у багатодітній родині селянина-бідняка. З 1908 до 1911 рр. навчався в Михайлівській церковно-приходській школі. У 1912 р. вступив до Ольгопольської учительської школи, яку в 1914 р. було реформовано, учнів переведено до інших навчальних закладів. Р.А. Скалецький потрапив до Степаської школи, яку закінчив у 1916 року [1, арк. 1].

Свою учительську діяльність Р.А. Скалецький розпочав у неповних сімнадцять років у с. Івашків Чечельницького району в початковій школі. Потім життя змушувало його працювати у різних районах Вінниччини. Вчителював у с. Чоботарка (нині с. Заболотне Крижопільського району), в с. Кидрасівка Ольгопольського повіту тощо.

У 1921 – 1922 рр. відбував військову службу в кавалерійській дивізії відомого полководця Примакова на Хмельниччині [1, арк. 2].

У 1923 р. Родіон Андрійович вступив до Одеського інституту Народної Освіти (ІНО) на соціально-економічний відділ факультету профосвіти і одночасно на диригентський відділ музично-драматичного інституту, але після першого року навчання залишив останній, бо вчитися у двох ВНЗ було важко.

У 1926 р. отримав диплом з правом викладання соціально-економічних та гуманітарних дисциплін, проте музичну освіту не залишав і продовжував вивчати курс музики та гармонії у професора М.М. Вілінського, а його диригентською практикою було керівництво студентським хором Одеського ІНО до кінця навчання [2, арк. 18].

Після закінчення інституту Р.А. Скалецький потрапив на роботу до Тульчина, працював учителем мови, літератури та співів у технікумах, трудшколах, робфаках. Упродовж семи років керував Тульчинською Окружною хоровою капелою, концертмейстером якої була дочка М.Д. Леонтовича (ім'я якого носив цей творчий колектив) Надія Миколаївна.

Поступово в Тульчині утворюється осередок творчої інтелігенції, котра активно спілкується, зустрічається, обговорює проблеми культурного й повсякденного життя, підтримує талановиту молодь. Відомий своєю веселою вдачею, любов'ю до музики, хорового співу Р.А. Скалецький стає душею цього товариства. У його домі частими гостями були: Ф.О. Лебідь — директор зразкової Тульчинської десятирічки, М.І. Москаленко — директор першої школи ФЗС, Д.П. Юрченко — лектор Тульчинського Робфаку, випускник Московського університету, А.Г. Чернілевський — вчитель кооперативного технікуму, Г.М. Сакович — вчитель восьмирічної школи, Є.І. Стручковський — вчитель семирічної школи та ін. [3, арк. 13-20].

Саме проти цих людей було сфабриковано так звану «справу вчителів» у 1932 р. Почалось слідство, обшуки на квартирах, виснажливі допити. З матеріалів протоколів очевидним стає те, що не всі звинувачені витримали тиск карних органів, почали обмовляти один одного, як того вимагали слідчі [3, арк. 2].

Так зі свідчень Ф.О. Лебеда, який дружив зі Р.А. Скалецьким, випливало, що в приватних розмовах на політичні теми останній негативно висловлювався про колективізацію, хлібозаготівлі, голод і «сповзав до опортунізму». Як докір, Ф.О. Лебідь закидав Р.А. Скалецькому симпатії до М.Д. Леонтовича, і той «душок Леонтовича», який керівник капели протягував у її роботу. Критиці було піддано і репертуар колективу, що складався переважно із творів Леонтовича, а не з «пролетарської» музики, яку Скалецький вважав компіляцією, убожеством.

За словами Лебеда, Скалецькому у вузькому колі було дано прізвисько «стара українська пісня», а у складі самої капели були особи з темним соціальним минулим (попи, дяки тощо). Коли Родіона Андрійовича на допиті запитали, чи перевіряє він соціальне походження учасників окружної капели, він відповів, що його, передусім, цікавить голос і музичний хист [3, арк. 41].

На фоні всіх свідчень, які давали учасники так званої «контрреволюційної організації м. Тульчина» відповіді Р.А. Скалецького на допитах продемонстрували, що і в ті жорстокі часи можна було залишатись благородною, чесною людиною, яка не сказала на своїх товаришів ані слова неправди. Родіон Андрійович не обмовив жодної людини, про яку запитував слідчий, і не визнав себе винним в антирадянській діяльності. Попри це 13 грудня 1932 року його було заарештовано й звинувачено за статтею 54-11 КК УРСР від 25 листопада 1933 р. [3, арк. 89].

У заключній постанові 3 лютого 1933 року уповноважений Вінницького обласного відділу ДПУ УРСР Окнянський, розглянувши слідчу справу №3974, знайшов, що вищезазначена група вчителів, будучи пов'язана між собою єдиною контрреволюційною ідеологією і ворожим ставленням до Радянської влади і її заходів, маючи за собою контрреволюційне минуле і зв'язки, посіла за сприяння один одному командні посади в школах Тульчинщини, інспектурі Наросвіти і за допомогою цього, групуючись на антирадянській платформі, вперто оточувала себе контрреволюційним елементом: колишніми офіцерами, петлюрівцями, вихідцями з духовенства тощо, влаштовувала їх в школи тим самим зберігаючи в Радянському апараті ворожі кадри, через які протягували антирадянські погляди в маси, викликаючи в останніх незадоволення і недовіру до влади [3, арк. 80].

На думку слідчого, справа вчителів повинна була бути направлена на розгляд до Особливої Наради при Колегії ДПУ УРСР з клопотанням про застосування до всіх звинувачених міри соціального захисту — перебування в концтаборі терміном п'ять років кожному.

У лютому 1933 р. справу було розглянуто Вищою Колегією ДПУ УРСР й винесено постанову: Р.А. Скалецького звільнити з-під варті, позбавивши права проживання у дванадцяти населених пунктах терміном на три роки. Решта учасників отримали різні види покарань: Ф.О. Лебедя вислали на північ на три роки, Є.І. Стручківського, М.І. Москаленка,

А.Г. Чернілевського, Г.М. Саковича — на три роки до концтаборів, Д.П. Юрченка вислали до Казахстану [3, арк. 90 – 96].

На заслання Р.А. Скалецький потрапив до Валуйського району Курської області. У 1933–34 рр. працював там директором Насонівської середньої школи, керував шкільним хором. У 1935 р. повертається на Україну, працює в медтехнікумі Лисичанського району Донбасу [4, арк. 6].

У 1936 р. переїздить до Полтави, де працює вчителем мови та літератури в залізничній школі №21 станції Полтава-Південна, а з 1937 по 1941 рік посідав посаду завуча у залізничній НСШ №69 [5, арк. 2].

Під час німецької окупації залишився у Полтаві, був безробітним. Голод, холод, тривога за дочку, яку могли забрати в німецьку неволю, змусили Скалецького, незважаючи на важку хворобу, добиратися з сім'єю на Вінниччину, в с. Михайлівку.

Коли в квітні 1944 р. радянські війська звільнили село, райвійськомат видав Скалецькому довідку про непридатність до військової служби за станом здоров'я. Тоді ж, у 1944 р., райвно призначило його вчителем, а потім директором Михайлівської НСШ [4, арк. 3].

У серпні 1946 р. Вінницьке Облвно переводить Родіона Андрійовича на роботу до педучилища викладачем мови, літератури і керівником студентського хору.

В 50-х роках ХХ сторіччя Р.А. Скалецький успішно керував учнівськими хорами вінницьких шкіл №2 і №3. У березні 1954 року був делегований до Москви на педагогічні читання Академії Наук, де виступив з доповіддю про організацію хорової роботи в середній школі, яка дістала схвальну оцінку. Тоді ж Скалецького було нагороджено Дипломом АПН СРСР.

Все пережите в довоєнний період і роки окупації позначилося на здоров'ї Родіона Андрійовича. Він втратив значну частину ваги, сили залишали його з кожним днем, від пропонуваної операції вперто відмовлявся. За наполяганням відомого хірурга С.П. Белканія, 16 вересня 1954 р. Р.А. Скалецького було успішно прооперовано. Це було друге народження митця, з того часу зав'язалася міцна дружба між лікарем та сім'єю Скалецьких [4, арк. 4].

Одужавши, Р.А. Скалецький одразу ж приступає до роботи. З ентузіазмом береться за організацію хорів, консультує молодих композиторів-початківців Вінниччини. Паралельно з педагогічною і громадською роботою все життя займається композиторською діяльністю й фольклористикою: збирає і обробляє народні пісні, описує старі побутові обряди, пише власну музику на тексти російських і українських класиків, радянських поетів.

Перша пісня Р.А. Скалецького на слова А. Ситковського окремим виданням вийшла ще в 1933 р. під назвою «Бойова пісня». Вона була присвячена п'ятнадцятиріччю Червоної Армії [4, арк. 1].

У повоєнний період Р.А. Скалецький стає одним з популярних самодіяльних композиторів Вінниччини. Створені ним пісні виконують не тільки учасники художньої самодіяльності, але й професійні колективи, як-от: ансамбль бандуристів Вінницької обласної філармонії, хор Українського радіо тощо. А пісню Скалецького «Навіки разом» виконував у Москві хор Великого театру під час святкування трьохсотріччя з дня воз'єднання України й Росії [4, арк. 5].

Твори Скалецького починають друкувати різні республіканські і союзні видавництва, а також періодичні видання. Крім роботи в жанрі масової хорової пісні, композитор написав також акапельні твори, пісні для ансамблів та солоспіви на тексти віршів П. Воронька, Н. Забіли, с. Єсеніна, Т. Шевченка, П. Грабовського, В. Сосюри, М. Рильського, Я. Купала, Д. Дереча, М. Сингаївського, М. Тростогона, Г. Усача, І. Масляєва та ін.

Велику увагу Скалецький приділяв сучасним обрядам. Так у творчій співдружності з поетом В. Юхимовичем, митець створив цикл сучасних побутово-обрядових пісень, а саме, написав музику до сценарію «Весілля на Поділлі», яка стала радіопостановкою «Щедрий вечір», «Весняне коло». Початок мелодії однієї з пісень Родіона Андрійовича більше двадцяти років служив позивними Вінницького обласного радіо.

Чималу вагу у творчості Р.А. Скалецького посідають пісні для дітей. У 1954 році вийшов його авторський збірник «Стелися барвінку». У 60-х роках з-під його пера виходить багато методичної літератури для учнів різних класів.

До останніх років життя митець плідно працював, остаточно закінчив і підготував до друку багато етнографічних матеріалів, зокрема обробки пісень і танців весільного обряду,

традиційний народно-побутовий обряд Купайла, народний весняний хоровод, записаних в рідному селі на Бершадщині [6, арк. 5].

Успіх оригінальних творів Р.А. Скалецького, їх популярність пояснюється тим, що вони побудовані на народно-пісенній основі, близькі за характером до народної мелодики, написані виразною, зрозумілою широким масам музичною мовою.

Значний відрізок свого життя, понад 35 років, Скалецький віддав Вінниччині, проте час збігав, роки і хвороби брали своє. У жовтні 1981 року донька забрала батьків до Києва, щоб доглянути, як це має бути в добрій ширій родині. В березні 1982 року, після тривалої хвороби, померла дружина Родіона Андрійовича Надія Федорівна, з якою він прожив у шлюбі 57 років. Р.А. Скалецький особливо гостро переживав цю втрату, довго не сідав за інструмент, але нарешті закінчив свою улюблену «Пісню без слів» («Вокаліз»), яку вважав останнім подарунком дорогій дружині.

Помер Р.А. Скалецький 22 березня 1984 р. від легеневої недостатності. Похований в м. Києві, на Лісовому кладовищі поряд з дружиною [7, арк. 6].

Отже, дослідження архівної судової справи Р.А. Скалецького, документів біографічного характеру, рукописів нот і текстів опублікованих творів митця, на наше переконання, було корисним і пізнавальним. Р.А. Скалецький виявився не тільки талановитим композитором, фольклористом, хоровим диригентом, педагогом, але й мужньою, благородною людиною, яка витримала тиск репресивної машини влади, не втративши власної гідності і віри в справедливість.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Державний архів Вінницької області (ДАВО). — Ф. Р5986. — Оп. 1. — Спр. 1.
2. Там само. — Спр. 2.
3. ДАВО. — Ф. Р6023. — Оп. 4. — Спр. 23975.
4. ДАВО. — Ф. Р5986. — Оп. 1. — Спр. 10.
5. Там само. — Спр. 2.
6. Там само. — Спр. 6а.
7. Там само. — Спр. 8.

Тростогон А.М. РОДИОН СКАЛЕЦЬКИЙ — ВЫДАЮЩИЙСЯ КУЛЬТУРНЫЙ ДЕЯТЕЛЬ ПОДОЛЬЯ

На основе архивных документов в статье рассматривается непростой жизненный и творческий путь известного композитора, фольклориста, хорового дирижера, педагога Р.А. Скалецкого.

Ключевые слова: Р.А. Скалецкий, жизненный путь, «украинская контрреволюционная организация учителей г. Тульчина».

Trostogon A.M. RODION SKALETSKYY — OUTSTANDING CULTURAL FIGURE OF PODILLYA

Based on the archival documents this article considers difficult life and creative development of the famous Ukrainian composer, folkllore scholar, choir conductor, pedagogue R.A. Skaletsky.

Key words: R.A. Skaletsky, course of life, «Ukrainian Counter-Revolutionary Organization of Teachers of Tulchyn».

УДК 94(477)(092)

Л.А. Іваневич

ФОРМУВАННЯ НАУКОВИХ ЗАСАД І ГРОМАДСЬКИХ ПОГЛЯДІВ К.В. ШИРОЦЬКОГО ПІД ЧАС ОТРИМАННЯ ОСВІТИ В ПЕТЕРБУРЗІ

На підставі виявлених документів у статті висвітлюються раніше невідомі факти біографії, формування наукових засад і громадських поглядів видатного подільського дослідника історії українського мистецтва Костя Широцького (1886-1919) під час отримання освіти в Петербурзі.

Ключові слова: Кость Широцький, наукові засади, громадські погляди, подільський дослідник, історія українського мистецтва, освіта, Петербург.

Особистість подільського історика-краєзнавця та дослідника історії українського мистецтва Костя Віталійовича Широцького за загальним визнанням відіграла значну роль у національно-культурному, педагогічному та громадсько-політичному житті України тому і привертає увагу багатьох сучасних українських науковців. Творча спадщина, яку залишив після себе Кость Широцький, вражає своєю величиною, адже це приблизно 237 праць, з них близько 30 рукописів фундаментальних досліджень української історії й культури та краєзнавчих розвідок і понад 30 рецензій поточної мистецтвознавчої літератури, що були написані протягом всього лише 15 років наукової діяльності вченого. Яких лише аспектів життя українського народу не торкаються його праці. Це і проблеми регіональної історії, краєзнавства, історії декоративного й сакрального мистецтва, етнографії, фольклору, друкарства, гончарства, малярства, археології, церковної та світської архітектури, народних звичаїв та обрядів і художньої творчості Т.Г. Шевченка.

Дослідженню життєдіяльності й творчості К.В. Широцького присвятили свої праці такі вітчизняні вчені, як: Л.Білецький (1919), П.Зайцев (1919), Є.Сіцинський (1919), Л.Биковський (1921), А.Середа (1921), М.Мошак (1992), І.Удріс (1993), В.Афанасьєв (1999), І.Рибак (2004) та ін. [1]. Однак, не зважаючи на це, й досі в його біографії ще багато невідомих сторінок, зокрема, тих, що стосуються періоду формування наукових засад і громадських поглядів ученого під час отримання освіти. Саме дослідженню цієї проблеми присвячується наша стаття.

Народився Кость Широцький 26 травня (7 червня за старим стилем) 1886 р. у с. Вільшанка-Бершадська Ольгопільського повіту Подільської губернії (тепер Крижопільського р-ну Вінницької обл.) в родині священика зі старовинного українського роду Шеїчів-Широцьких. У рідному селі Кость Віталійович закінчив церковнопарафіяльну школу в 1896 р., тоді ж його родина переїхала жити у с. Білоусівка Гайсинського повіту, де його батько отримав парафію [2]. Протягом 1896-1900 рр. майбутній учений навчався в Тульчинському духовному училищі – 4-класовій школі, яка становила нижчий ступінь духовної освіти. Після закінчення училища, майбутній учений за давніми традиціями священицьких сімей, наслідуючи свого батька, вступив до Подільської духовної семінарії у Кам'янці-Подільському. Народившись у старосвітській сім'ї священика, де плекались і процвітали національні звичаї, Кость Широцький виховувався за релігійними канонами. Вже в юнацькі роки він почав цікавитися студіюванням українського декоративного й релігійного мистецтва. Перші основи художнього смаку, теоретичні та практичні навички у вивченні народного мистецтва та етнографії К. Широцький отримав у Кам'янецькій художній школі для селянських дітей В. Розвадовського (1905-1906), переймаючи досвід видатного художника [3].

Закінчивши духовну семінарію, молодий дослідник вирішив здобути вищу освіту в Петербурзі. Тому 27 червня 1906 р. К. Широцький, отримавши умови вступу в Імператорський університет [4], надіслав лист ректору Санкт-Петербурзького університету з проханням прийняти його своїм студентом, додавши документи в оригіналі разом із копіями і кошти за осінній семестр навчання [5]. В особовому архіві вченого були віднайдені «Свідомство» про його прикріплення до 2-ї призовної дільниці Гайсинського повіту для відбуття військового обов'язку в 1907 р. і 4 військові квитки Південно-Західної залізниці, але у зв'язку з тим, що Кость Широцький став студентом вищого навчального закладу, від військової служби був звільнений [6].

Прийшовши із особливою наполегливістю до навчання відразу після вступу до університету, К. Широцький став зразковим студентом професора Д. Айналова. Разом з іншими його студентами (П. Балицьким, Н. Сичовим, Г. Голоскевичем, В. Ярошенком, В. М'ясоєдовим) вони невдовзі утворили вузькоспеціалізований історичний гурток на чолі з професором для щотижневого обговорення нових історичних і мистецтвознавчих досліджень [4, с. 127].

Крім цього, навчаючись в університеті, студент Кость Широцький взяв безпосередню участь у заснуванні за підтримки членів старої Громади 23 грудня 1906 р. на історико-філологічному факультеті Петербурзького університету нової студентської організації – Українського наукового товариства або, так званого, «Гуртка Українознавства».

Пізніше К. Широцький зазначив, що метою гуртка було наукове ознайомлення з духовним і суспільним життям українського народу. Торкаючись передумов заснування гуртка, Кость Віталійович у 1909 р. підкреслив, що до 1906 р. молодь більше вступала у партії, ніж у

непартійні товариства, де не могла порозумітися в їх прагненнях. Причиною цього було нелегальне існування партій, яке блокувало доступ нових людей, а поза їх межами не сприяло виробленню спільних поглядів. На думку молодого дослідника, саме заборона української мови відхиляла від національних справ нове покоління, а система насильної русифікації сприяла «притупленню» їх національної свідомості. Тому не дивно, що серед українських студентів фатально бракувало єдності бачень і переконань, відсутність якої ставала на перешкоді формування спільної мети та визначення шляхів її досягнення. Тривала денаціоналізація українського народу й, зокрема, молоді затьмарила не одну душу, однак «не можна було від молодих очей закрити незбориму – живу, невмираючу ідею національної правди. І на далекій півночі, серед національно чужих обставин, значна частина української молоді живо відчуває свої зв'язки з рідним краєм і народом, не кидає думки працювати на рідному ґрунті та енергійно готує себе до рідної праці... тому що сила знання науки – то найкраща зброя у всякій боротьбі», наголошував К. Широцький [7]. Про результати діяльності цих організацій свідчило зростаюче зацікавлення українських студентів літературою, культурою та історією України, а знайомство із земляками на чужині та відверті розмови про відродження своєї країни і національну ідею притягували їх до товариства, де вони набували нових знань, розвивалися в культурному плані, розширювали свій світогляд, перетворюючись таким чином на національно-свідомих людей.

Керівником «Гуртка Українознавства» в 1907 р. став професор Е. Вольтер. Роботою молодих членів гуртка – українських студентів К. Широцького, Г. Голоскевича, В. Ярошенка, О. Кисіля, В. Ганцова та ін. керували відомі професори – академіки Ф. Вовк, Я. Бодуен-де-Куртене й О. Шахматов. Завдяки їх плідній співпраці гурток став своєрідною науковою інституцією для виховання майбутніх українських науковців і громадських діячів. Зокрема, академік О. Шахматов підтримував студентів своїми порадами та друкував їх праці у редактованих ним наукових записках Академії Наук [8]. Протягом 1907 р. Кость Віталійович та інші члени товариства слухали лекції про «головні течії в українській літературі», «землеволодіння на Україні», «історію, теорію й філологію української мови», «українську антропологію й етнографію». Професор Я. Бодуен-де-Куртене читав курс «права української мови на існування», а професор Ф. Вовк – «українську етнологію» і створив спеціальну програму для студентів стосовно збирання антропологічного й етнографічного матеріалу в Україні. За спогадами К. Широцького, 1908 навчальний рік розпочався значно пізніше, ніж за звичай, у зв'язку із студентським страйком проти позбавлення університету автономії, що негативно позначилося і на національних змаганнях українських студентів. Російське студентство, рятуючи університетську автономію, забувало або неприхильно ставилось до всього, що відволікало увагу від головної проблеми більшості студентів. Враховуючи те, що чисельність українців в університеті була невелика, не дивно що їм не вдавалося відстояти свої національні потреби в академічному плані. Зокрема, коли під час страйку українські студенти – члени товариства збирали підписи на підтвердження внесення питання щодо створення в університеті українських кафедр до загальних вимог на студентському страйку, із 12 тисяч усіх студентів університету підписалось лише 300 осіб – переважно самі українці та поляки [7]. Наприкінці осені 1908 р. у товаристві читалися етнографічні, історичні, літературні, мистецтвознавчі й економічні реферати, а також – лекції академіка О. Шахматова про науковий запис народної мови, професора А. Преснякова [9] та професора Д. Айналова про українське мистецтво.

Кость Широцький був не лише одним із засновників гуртка, але й членом його правління протягом 1908-1909 рр., постійно виступаючи на його засіданнях із науковими рефератами. Матеріали для своїх досліджень він також віднаходив у власній бібліотеці товариства, кількість книг якої становила більше 3000 примірників [4, с. 128], серед них усі українські періодичні видання Росії та найбільш відомі закордонні, зокрема, видання «Наукового товариства ім. Т. Шевченка» у Львові, отримані за сприяння професора М. Грушевського [10]. Членами товариства крім професорів були на той час 104 особи, які брали участь не лише в просвітницькій, але й громадській діяльності. Так, у 1907 р. – стали учасниками з'їзду слов'янської молоді у Празі [7], в 1909 р. – побували на з'їзді українських студентів у Львові, зокрема і К. Широцький [11] і проводили збирання коштів на пам'ятник Т.Г. Шевченкові [10]. Наприкінці 1910 р. члени товариства заснували в університеті українську студентську касу взаємної допомоги для обслуговування матеріальних потреб та ознайомлення українських студентів з економічними питаннями [12], що стало «добрим способом для поширення

.....
світогляду товариського, а також для приваблювання в товариство нових людей», підкреслював К. Широцький [13].

Різномірність тем, прочитаних на зібраннях товариства рефератів, приваблювала слухачів і викликала цікаві дискусії під умілою організацією професора Е. Вольтера. Зокрема, Кость Віталійович відзначав негативне ставлення українських студентів до агітаційних лекцій польського народовця І. Свенціцького про польсько-українські відносини в Галичині з метою обмеження українського національного руху, проведених ним у петербурзькому клубі «Общественных деятелей» [9]. Не дістала підтримки у членів гуртка й пропозиція щодо можливості його приєднання до «Слов'янського товариства», зазначав К. Широцький, тому що «туди не з охотою просили й просили вже тоді, як зроблені були вибори до ради товариства» і «там панував принцип перемоги одної нації над другими й значить нема що українцям йти туди запаморочувати собі голови й бути матеріалом до чієїсь експериментів» [7]. Обговорювались на засіданнях товариства й питання, що торкалися громадської діяльності та напрямків політичного курсу. Про це свідчать викладені К. Широцьким у газеті «Рада» від імені студентства застереження про наміри петербурзьких москвофілів з «Галицько-руського товариства» втілювати у життя «руське діло», які з цією метою відправили до Петербурзького університету свого агітатора [14].

Лекції відомих професорів, прочитані на засіданнях окремих відділів гуртка – історії, літератури, педагогіки, права й етнографії давали поштовх К. Широцькому та іншим студентам-випускникам до створення рефератів громадсько-просвітнього змісту, розкривали їм очі на оточуючу дійсність, підбадьорювали їх патріотичний дух у той складний час, допомагали визначитись у майбутніх планах і підготуватись до праці після закінчення університету [13]. Діяльність «Гуртка Українознавства» сприяла університету в стадії приготування молоді на корисну роботу суспільству, в якій він не відповідав вимогам життя, тому гурток і став своєрідним «просемінаром для справжнього семінару – життя» [15].

На засіданнях гуртка Кость Віталійович мав чудову нагоду виступати із власними науковими рефератами з історії української культури та можливість прослухати серію цікавих рефератів з української історії, літератури, мистецтва, статистики й економіки [4, с. 128; 9]. Серед них варто назвати дослідження «Л. Толстой і українська національна справа» (К. Осипова) [16], «В. Самійленко і його поетична творчість» (С. Підгірського), «Говірка села Гнійного на Підляшші» (Є. Рудницького), «Колонізація України на кінці XV-XVI вв.», «Запровадження кріпацтва на Україні», «Український університет», «Українська народна лірика», «Історія Руссов псевдо-Кониського», «В. Стефаник», «Шляхетство на Україні в наказах депутатам до Катерининської комісії» та «Відносини Гоголя до України» тощо. Наслідком сформованих професором Ф.Вовком літніх програмних завдань з етнографії стала низка таких розвідок студентів: «Про підляшське весілля» (Є. Рудницького), «Південнослов'янський епос в зв'язку з українськими народними думами», «Про опришків і Кармелюка», «Етнографічна карта України під час походу Чингізхана», «Весілля на Чернігівщині», «Етнографічний склад населення на Поділлі до в. XV-XVI» [7] і «Окраси в хатах на Україні колись і тепер» (К. Широцького). Про свій реферат «Окраси в хатах на Україні колись і тепер» сам учений згадував, що використав у ньому матеріали, добуті ним переважно на Поділлі з метою збереження зникаючих декоративних розписів на українських будинках [16]. Це дослідження стало основою його фундаментальної праці «Очерки по истории декоративного искусства Украины. I. Художественное убранство украинского дома въ прошломъ и настоящемъ» (1914) [17]. Окремо від товариства працювали його лінгвістична секція, у якій щотижня читалися реферати з української мови й діалектології [10], та філологічна секція під керівництвом академіка О. Шахматова [11; 15]. У жовтні 1910 р. при товаристві було засновано ще дві секції – історична й літературна під головуванням О.С. Грушевського. Тоді ж К. Широцький зачитав реферат про художника В. Тропініна, розкривши слухачам різноманітні течії та характерні риси староукраїнського малярства [11]. Пізніше ця доповідь стала основою його праці «Дещо з української творчості артиста-маляра Тропініна» (1911) [18]. Згідно з друкованими звітами університету за 1910 р. важливими науковими дослідженнями, котрі привернули до себе увагу всього гуртка, стали реферати К. Широцького «Український художник Г. Левицький» та «Українські гравюри з XIV по XIX ст.», що незабаром переросли у відомі праці «Жизнь и деятельность Григория Кирилловича Левицкого» (1914) [19] і «Типографское искусство на Руси» (1915) [20]. Крім цього, на засіданнях гуртка ним були прочитані доповіді, котрі стали підґрунтям більшості його

шевченкознавчих праць про мистецьку спадщину Т.Г. Шевченка [4, с. 128; 21]. Тому можна справедливо вважати, що «Гурток Українознавства» був для Костя Віталійовича своєрідною лабораторією, де народжувались і виростали його майбутні наукові дослідження.

Активну участь у просвітницькому русі студента К. Широцького підтверджує його епістолярна спадщина. Зокрема, в своєму листі від 29.11.1907 р. до українського поета, фольклориста, філолога та історика В. Доманицького вчений писав, що «серед професури об'явилися наші прихильники – П. Лавров, В. Ястребов, І. Гревс, О. Ковалевський та інші. Як пощастить, то матимемо кафедру української мови, історії, літератури, статистики й етнографії. В університеті йде збирання підписів (студентських)... «Громада» – клуб став вже на ноги» [22]. «Іспити через лиху годину в університеті цього року відкладаються, тому думаю в березні виїхати на Україну, коли закінчу тему з мистецтва раннього ренесансу взяту у професора Айналова... Після іспитів думаю залишитися в Петербурзі, бо тут і до науки ближче і українська справа потребує більше робітників» – повідомляв він у листі до видатного історика й громадського діяча М. Грушевського від 10.02.1911 р. [23]. А видатному українському критику, громадському та політичному діячу О. Назарієву вчений у листі від 01.12.1913 р. розповідав, що в Петербурзі утворився «добрий гурток молодих українців, що цими роками позакінчували школи. Багато всяких планів» [24]. «Усі гуртуються коло своїх кафедр та коло наукових товариств. Що до мене, то я, як українець, окрім наукових російських закладів беру участь у деяких громадських інституціях українських, яких у Петрограді є здається більше ніж у Києві, бо жити тут вільніше та Україну здалеку видніше» запевняв у листі К. Широцький українського археолога В. Козловський [25, арк. 3-4].

Навчання в Петербурзькому університеті К. Широцький вдало поєднував із навчанням в іншому вищому навчальному закладі – Петербурзькому Археологічному інституті протягом 1910-1911 рр. Після успішного закінчення університету в 1912 р. з дипломом I-го ступеня, Костя Широцького залишили при вузі як професорського стипендіата для приготування до складання екзаменів на вчений ступінь магістра [26]. В своєму листі до волинського громадського діяча й публіциста М. Черкавського він писав, що університетську стипендію отримував лише один рік, тому що пізніше її відмінили через його публікації у журналі «Украинская жизнь» (Москва) «Национальное искусство и задачи искусства на Украине» (1912), «Мотивы украинского орнамента (Къ альбому С.Васильковского)», «Украинское происхождение певческих костюмовъ въ кафедральныхъ храмахъ Россіи» (1913). «Про се вистарався мені преславний професор Шляпкін, що був якийсь час членом міністерства, і бог з нею з їх стипендією. Добре, що хоч дають право приступати до магістерських іспитів. Мав їх розпочати от цими днями, але мені через війну термін перенесено ще до січня наступного року», зазначав К. Широцький [27].

Отримавши вищу освіту в Петербурзі, вчений продовжив навчання в магістратурі університету. Ще до цього він був зачислений у дійсні члени імператорського Російського археологічного товариства, ставши протягом 1912-1917 рр. одним із помічників завідувача музею товариства та викладача кафедри археології Петербурзького університету О. Спіцина. Підтримуючи добрі стосунки із своїм музейним наставником, молодий дослідник мав можливість використовувати різні історичні джерела й археологічні знахідки музею у своїх наукових працях [4, с. 128]. Зі свого боку Кость Віталійович у 1913 р. під час поїздки професора О. Спіцина до Львова посприяв організації йому громадсько-політичним діячем і співробітником НТШ О. Назарієвим огляду українських і польських музеїв у місті. Адже К. Широцький вважав О. Спіцина, котрий відав усіма археологічними дослідженнями й установами в Росії, корисним для українців тим, «що мав великі зв'язки у бюрократичних петербурзьких колах» [28]. Свою співпрацю з Археологічним товариством К. Широцький продовжував протягом усього періоду перебування в Петербурзі, про що свідчать віднайдені у його епістолярній спадщині запрошення на засідання багатьох відділів товариства [29]. Як член товариства він співпрацював з українськими археологами, власноручно вислав окремі томи «Записок отдела русской и славянской археологии Русского Археологического Общества» (Петроград) працівнику Всеукраїнського історичного музею ім. Т. Шевченка у Києві та члену Всеукраїнського археологічного комітету В. Козловській, що підтверджують його листи до Валерії Євгенівни [25, арк. 1].

Отже, формування наукових засад і громадських поглядів ученого тривало протягом усього періоду отримання ним освіти. Становлення особистості К. Широцького та його світогляду відбувалося, починаючи від навчання в Подільській духовній семінарії і

.....
Кам'янецькій художній школі для селянських дітей В. Розвадовського під впливом видатних подільських діячів. Потім продовжилось під час навчання в Петербурзькому університеті й Археологічному інституті, протягом його діяльності в різноманітних наукових і громадсько-просвітницьких товариствах. Своєю активною участю у тогочасних подіях Кость Широцький намагався виконати свій обов'язок як громадянина країни та за допомогою самовідданої і плідної просвітянської й наукової роботи, значної дослідницької спадщини внести власну частку у важливу справу українізації й відродження національної свідомості свого народу та в процес державотворення майбутньої незалежної України.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Кость Широцький. Біобібліографічний покажчик. / Упорядн. Л.А. Іваневич, А.М. Трембіцький; Передмова О.М. Завальнюк, Л.А. Іваневич. – Хмельницький – Кам'янець-Подільський, 2009. – 63 с.
2. Автобіографія та список друкованих праць К. Широцького // ДАХО. – Ф. 582. – Оп. 2. – Спр. 1. – Арк. 81-83; Формулярний список священика с. Білоусівка Гайсинського повіту Подільської губернії В. Широцького // ІР НБУ НАНУ. – Ф. 152. – Од. 13.
3. Духовні училища // ЕУ-ІІ. – Львів: НТШ, 1993. – Т. 2.
4. Середа А. Кость Віталійович Широцький // Збірник секції мистецтва Українського Наукового Товариства. – К., 1921.
5. Прохання К. Широцького до Ректора Петербурзького Імператорського університету // ІР НБУ НАНУ. – Ф. 152. – Од. 14.
6. «Свідцтво» про прикріплення К. Широцького до 2-ї призовної дільниці Гайсинського повіту для відбуття військового обов'язку // ІР НБУ НАНУ. – Ф. 152. – Од. 4.
7. Широцький К. Наукові змагання нашої академічної молоді в Петербурзі // Рада (Київ). – 1909. – № 63. – 18 березня.
8. Лотоцький О. Сторінки минулого. Ч. II // Праці українського наукового інституту. – Варшава, 1933. – Т. XII.
9. Широцький К. З Петербурзької Академічної Громади // Рада (Київ). – 1908. – № 260. – 13 листопада.
10. «Т.» В товаристві українознавства. (Лист з Петербургу) // Рада (Київ). – 1909. – № 213. – 22 вересня.
11. Афанасьєв В. Фанатична відданість справі // Культура і життя (Київ). – 1999. – № 1. – 6 січня.
12. Широцький К. Лист з Петербургу // Рада (Київ). – 1910. – № 98. – 1 травня. – С. 1.
13. Широцький К. Петербурзький Університет // Рада (Київ). – 1910. – № 250. – 4 листопада.
14. Широцький К. Лист з Петербургу // Рада (Київ). – 1909. – № 226. – 8 жовтня. – С. 2.
15. «Ф. С-о.». В Петербурзькому університеті // Рада (Київ). – 1910. – № 261. – 17 листопада.
16. Широцький К. З життя українських студентів петербурзького університету // Рада (Київ). – 1909. – № 51. – 4 березня.
17. Широцький К. Очерки по истории декоративного искусства Украины. I. Художественное убранство украинского дома въ прошлом и настоящем. – К.: Типография С.В. Кульженко, 1914. – 141 с.
18. Широцький К. Дещо з української творчості артиста-малюра Тропініна // ЗНТШ. – Львів, 1911. – Т. СІІІ. – Кн. ІІІ. – С. 98-112.
19. Широцький К. Жизнь и деятельность Григорія Кирилловича Левицкаго // Искусство въ Южной России: живопись, художественная промышленность. – К., 1914. – № 5-6. – С. 175-189.
20. Широцький К. Типографское искусство на Руси. (Историческій очеркъ). По поводу 350-летія Синодальной типографіи // Православная Подолия. – Кам'янець-Подільський, 1915. – № 18. – С. 861-867.
21. Лист-запрошення К. Широцькому на збори «Гуртка Українознавства» з проханням прочитати доклад про Т. Шевченка як художника // ІР НБУ НАНУ. – Ф. 152. – Од. 105. – Арк. 1.
22. Лист К. Широцького до В. Доманицького // ВРФТ ІЛ. – Ф. 47. – Спр. 922.
23. Листи К. Широцького до М. Грушевського // ЦДІАУК. – Ф. 1235. – Спр. 835.
24. Лист К. Широцького до О. Назарієва // ВРФТ ІЛ. – Ф. 131. – Спр. 467.
25. Лист К. Широцького до В. Козловської // ІР НБУ НАНУ. – Ф. 152. – Од. 70.
26. Справка історико-філологічного факультету Петроградського університету, видана К. Широцькому // ІР НБУ НАНУ. – Ф. 152. – Од. 8.
27. Лист К. Широцького до М. Черкавського // ЦДІАУЛ. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 2464.
28. Лист К. Широцького до О. Назарієва // ВРФТ ІЛ. – Ф. 131. – Спр. 470.
29. Запрошення К. Широцькому на засідання Російського Археологічного товариства // ІР НБУ НАНУ. – Ф. 152. – Од. 37.

Иваневич Л.А. ФОРМИРОВАНИЕ НАУЧНЫХ ОСНОВАНИЙ И ОБЩЕСТВЕННЫХ ВЗГЛЯДОВ К.В. ШИРОЦКОГО ВО ВРЕМЯ ПОЛУЧЕНИЯ ОБРАЗОВАНИЯ В ПЕТЕРБУРГЕ

На основании обнаруженных документов в статье изображены ранее неизвестные факты биографии, формирование научных принципов и общественных взглядов известного подольского исследователя истории украинского искусства Костя Широцкого (1886-1919) во время получения образования в Петербурге.

Ключевые слова: Кость Широцкий, научные основы, общественные взгляды, подольский исследователь, история украинского искусства, образование, Петербург.

Ivanevich L.A. THE FORMATION OF SCIENTIFIC DOGMAS AND PUBLIC VIEWS OF K.V. SHIROTSKY (1886-1919) DURING HIS STUDIES IN ST. PETERSBURG

On the basis of new documents in the article is shown earlier unknown facts of the biography, formation of scientific dogmas and public views of the famous Podillya researcher of the history of Ukrainian art, Kost' Shirotsky (1886-1919) during his studies in St. Petersburg.

Keywords: Kost' Shirotsky, scientific dogmas, public views, Podillya researcher, history of Ukrainian art, education, St. Petersburg.

УДК 070 : 32 : 316.77 (477.43 /. 44) «1919»

В.О. Гандзюк

ІДЕОЛОГІЧНІ ТА СОЦІАЛЬНІ КОМПОНЕНТИ ПОДІЛЬСЬКОЇ ГАЗЕТИ «ШЛЯХ» (1919 Р.) В КОНТЕКСТІ ЩОДЕННОЇ ПОДАЧІ ІНФОРМАЦІЇ

У статті досліджуються військово-політичні, демократичні, соціальні процеси в українському суспільстві в період Директорії УНР (1919 р.) за матеріалами Вінницької щоденної газети «Шлях».

Ключові слова: преса, революція, уряд УНР, більшовизм, Українське військо, демократія, патріотизм, визволення, незалежність держави.

Доба Української революції 1917–1920 рр. ознаменувалася пробудженням надії поневоленого громадянства на створення вільної, незалежної держави, очікуванням від перемоги можливості реалізувати своє право на самовизначення, а також утвердження національної демократичної преси. На Поділлі, незважаючи на складні суспільно-політичні та економічні умови, військову боротьбу, процес формування друкованих видань був активним і бурхливим.

Підрахувати точну кількість газет, які виходили тоді, складно. Деякі існували тривалий період, деякі – тільки кілька тижнів. Як засвідчує історик Ю. Сіцинський, окремі часописи виходили один-два дні, бо рух був незвичайний [1, с. 30]. Крім того, окремі газети змінювали назву, хоча за змістом і складом редакторів залишались однаковими. Деякі видання взагалі не збереглися, від них залишилися лише згадки в різних джерелах.

Протягом 1917–1920 рр. на теренах Поділля державна влада змінювалася кілька разів, і це одразу впливало на характер часописів. Траплялося навіть, що в одній частині Поділля була одна влада, в другій – інша, відтак зв'язок навіть між сусідніми районами часто був неможливий. За таких умов становище газет було досить складним. Усі часописи підлягали контролю військової цензури, яка не була звичайною формальністю. При кожній новій державній владі на території Поділля місцеві часописи або переходили на інше місце, або взагалі припиняли існування чи перетворювалися у звичайні інформаційні листки.

У добу Директорії УНР можна констатувати розквіт видавничої справи на Поділлі, адже преса розходила великими тиражами й охоплювала все українське суспільство. Лише на Поділлі видавалося більше 250 українських часописів, зокрема у Кам'янці-Подільському – майже 40 [2, с. 39]. Сприяв цьому прийнятий закон «про державну мову в УНР», яким українська мова проголошувалася «державною і обов'язковою для вжитку» на всій території республіки [3]. Відтак газети випускали не лише державні органи, але й політичні партії та громадські організації.

Зокрема у Вінниці широкою політичною і культурно-освітньою роботою займалися місцеві осередки товариства «Просвіта». Задля популяризації ідей демократії та патріотизму, думок, настроїв різних прошарків і груп населення з питань національно-культурного життя у 1919 р. було створено щоденну газету «Шлях» (ред.: В. Островський) [4].

Мета цього дослідження – охарактеризувати часопис «Шлях» як загальнополітичне, економічне та просвітницьке видання: особливості політичної трансформації в суспільстві, перебігу визвольної боротьби та їхнього відтворення засобами друкованого слова на шпальтах досліджуваного щоденника; зв'язок газети і соціального, культурно-освітнього та національно-патріотичного руху.

Ознайомившись із більшістю публікацій в означеному виданні, цілком безпелаяційно можна констатувати, що його головним завданням був захист України від московської агресії [5, с. 58]. На сторінках газети вміщено багато матеріалів про жорстокий терор, який здійснювали більшовики на Вінниччині, висловлювалася підтримка об'єднанню УГА і армії УНР у боротьбі з денікінськими військами: «Пам'ятаймо, що армія обороняє землю і волю українського народу від царських посіпак Денікіна і кривавих комуністів» [6, с. 3]. В одному із номерів «Шляху» вміщено обов'язкову присягу Українського війська, в якій теж звучав заклик «мужньо, до останньої краплі крові боротися супроти всякого ворога УНР та трудового люду, завжди поводитися так, як цього вимагають військові закони та честь воїна-лицаря, в цей спосіб і чесно жити, і чесно умерти» [7, с. 42].

Опубліковані матеріали також розповідали про вплив представників свідомої частини сільських громад на піднесення українського руху. Так, за повідомленням невідомого дописувача газети «Шлях», в с. Ковалівці Брацлавського повіту активісти цукроварні на протигагу пропольській та проденікінській пропаганді провели вечірку, на якій побували старшини української армії. Присутні виконали національний гімн, висловили палкі заздоровниці на честь усіх захисників рідного краю, лідерів української революції (1919–20 жовт.).

У багатьох кореспонденціях йшлося про народні збори та повітові селянські з'їзди, де обговорювалися проблеми української державності, діяльності уряду УНР, допомоги з боку селянства, питання шкільної та культурно-освітньої справи, засуджувалася поведінка тих селян, які вели антидержавну агітацію [8, с. 62].

Подільський часопис «Шлях» також висвітлював державницьку політику Директорії, публікував звернення провідників революції до народу, займалися активною пропагандою культурно-мистецького життя подолян, національної освіти, передусім українізації та реорганізації шкіл. Останнього вимагали інтереси дітей, розвиток у них усвідомлення не тільки того, що учням потрібні знання, але й працездатності, вміння навчатись міркувати, бо тільки на цій основі можна було виховати вільну, розвинену особистість [9, с. 336]. Також розглядалися причини, напрями, зміст реформування шкільної освіти, чинники впливу, механізми проведення шкільних реформ, побудова єдиної трудової школи тощо.

Нелегкою і напруженою була тодішня праця Директорії: політичні прогнози та сподівання, поточні справи, висилання різноманітних місій до різних країн і головне – робота з армією, яка відступала під натиском більшовицьких військ. Крім законів, розпоряджень, інших документів, у Вінниці з'явилася і «Відозва Головного отамана вінницькій «Просвіті», Національному союзу, Союзбанку, Голові повітових народних управ». У цьому документі С. Петлюра звернувся до громадянства із проханням допомагати усім хворим та пораненим воякам, що, на його думку, повинно було «дати їм нові сили для подальшої боротьби з ворогом» [10].

Проте Директорія та її армія терпіли поразку за поразкою, і 18 березня 1919 р. до Вінниці вдерлися частини 1-ї Української радянської дивізії під командуванням М. Щорса. Другий вінницький період у діяльності Директорії закінчився [11, с. 160].

Після відходу армії УНР з Вінниці російсько-більшовицькі окупанти почали кривавий терор проти української інтелігенції міста. Вінницька газета «Шлях» подала свідчення очевидця: «Страшне місце. Люди-звірі, які вбивали збройною рукою беззбройних зв'язаних своїх політичних супротивників. Трупи скидали в ями в Грохольському лісі, а потім досипали землею» (1919. – 15 серп.).

Однак у середині березня Українська армія перейшла у рішучий наступ та після жорстоких боїв розбила фронт Червоної армії. Визвольна боротьба тривала...

У серпні 1919 р. 6-а дивізія Запорозького корпусу та 10-а галицька бригада знову атакували Вінницю та захопили місто. Спільну перемогу над «більшовицькою гідрою» наддніпрянців і наддністрянців було названо символом «нероздільної, багатовікової мучениці-України», а також підкреслювалось, що пролита кров борців за волю і правду «затерла відокремлення силою політичних обставин від материнського лона однієї частини народу й закріпила навіки свідомість його єдності» (Шлях. – 1919. – 16 серп.).

Уже вранці 11 серпня в місті над Бугом відновила свою роботу повітова управа. Матеріальне становище Вінницького земства було складним [12, с. 368]. Газета «Шлях» характеризувала його так: «Коштів у розпорядженні повітової управи немає і копійки, різні народні інституції (лікарні і т. п.) перебувають у скрутному стані, кінні пошти понижені, все земське майно, справи, архіви, машинки та багато інших речей розкидані по різних будинках Вінниці, де існували радянські установи» (1919. – 15 серп.).

Зі звільненням Вінниці в українській владі з'явилась можливість ширше вести державне будівництво. У декларації, яку розповсюдили серед населення урядовці, було викладено основні умови встановлення нового політичного устрою УНР. У документі наголошувалося на демократичному принципі із загальним виборчим правом до органів самоврядування і центрального парламенту, відкидався принцип класової диктатури і висувалися на передній план демократичні ідеали (Шлях. – 1919. – 19 серп.).

Чільне місце у процесі реалізації ідей державотворення належало приватній ініціативі. У ній вбачалась рушійна сила, що «додасть потужних обертів усім частинкам складного механізму суспільного прогресу». Адже народ ніколи не був первісним фактором розвитку свого життя. Початок в усьому належав індивідуумам, які «миттєво підхоплюють розкидані в масах окремі думки, надії, прагнення, вимоги, і, провівши синтез сучасного моменту, пропонують людям те, чого вони бажають. Однак приватна ініціатива сповна задовольнятиме народні бажання тільки тоді, коли ініціатори стоятимуть близько до громадянства» (Шлях. – 1919. – 31 серп.). Прикметно, що в Україні ситуація в цьому напрямі складалася позитивно: на захист інтересів демократії стала інтелігенція.

До видалення з лексики широкіх верств населення нав'язаних комуністами неологізмів, ліквідації у їхній свідомості прогалин щодо національних орієнтирів вдалися представники вчительства. Їхнім обов'язком стало не лише морально підтримувати крайн, але й розгорнути у відновленій «єдиній трудовій школі» просвітницьку діяльність, зокрема роз'яснювати завдання республіканської влади, спрямовані на закріплення здобутків визвольного руху, забезпечення подальшого духовного й економічного розвитку країни (Шлях. – 1919. – 3 верес.). З когорти учителів до лав регулярного війська вливалися національно свідомі старшини і партизани. Разом з однопумцями вони бралися за зброю і «переможно несли рідний жовто-блакитний прапор» (Шлях. – 1919. – 14 верес.).

Зусиллями політичних партій та громадських організацій відновив свою діяльність Український Національний Союз, який «стоятиме на платформі української державності й відбиватиме прагнення свідомого громадянства жити самостійним державним життям» (Шлях. – 1919. – 28 серп.). Право на лобювання питань і відстоювання політичних інтересів своїх прихильників у цьому об'єднанні отримали українські соціал-революціонери, соціал-демократи, соціал-федералісти, саціал-самостійники, селянські, учительські спілки, товариства «Просвіта», повітові земства, кредитові, споживчі та сільськогосподарські кооперації. До президії увійшли В. Козак, В. Мачушенко, А. Морський, В. Богуславський, В. Дудич (Шлях. – 1919. – 30 серп.).

Водночас очільникам республіки доводилося в складних умовах налагоджувати діяльність урядового апарату. Причини були очевидними: відступаючи у березні 1919 р. від Києва до Галичини, український уряд скорочував штат міністерств; після переїзду до Кам'янця-Подільського їхній склад був доведений до мінімуму. Коли ж знову виникли сприятливі умови для формування Ради Народних Міністрів, з'явилась проблема із забезпеченням відповідальними працівниками, брак часу і сил.

Значну перепону нормальній життєдіяльності державних структур створили більшовики, які все зіпсували й знищили. Давалася взнаки повна руйнація засобів комунікації і зв'язку: залізниці, телефони й телеграфи перебували в занедбаному стані. Як свідчили документи страхового відділу губернської управи, за час перебування червоноармійських загонів лише в Кам'янецькому повіті непридатними для експлуатації залишилося 2383 житлових і 5267 господарських будинків (Шлях. – 1919. – 24 серп.).

Важлива роль у боротьбі з прибічниками комуністичної ідеології, формуванні громадської думки, висвітленні реальної політології, розробці важливих українських питань, що стосувалися боротьби за державну незалежність, відводилась тоді газетній періодиці. Преса Поділля перетворювала свої шпальти на гучномовець революційних процесів, вела хроніку крайових і республіканських подій. «Наша зброя – це слово, яким не руйнують, не палять, не вбивають, а тільки вінчають правду і катують брехню», – зазначалось у передовиці вінницького часопису «Шлях» (1919. – 15 серп.). І цього найбільше боялись більшовики. Досить часто вони виривали пера з рук журналістів та надівали на них важкі кайдани мовчання. Однак невмирущий народний дух знову і знову руйнував перепони, й газетярі ставали до власного переможного бою за волю, щастя рідного краю і всієї України. Друковане слово ставало гострим, немилосердним мечем проти тих, хто насмільювався простягати руку на національні права та свободи.

Не бажаючи втратити темпів руху Української армії й задля випередження надання підмоги червоноармійцям з Московщини, Головний отаман наказав 12 серпня 1919 р. розпочати наступ основними силами на Київ [13, с. 791].

Відчуваючи загрозу цілковитого знищення, більшовики різними способами продовжували шукати довіри у місцевого населення. Передусім серед широких верств громадянства через російськомовну пресу поширювалася інформація, в якій представники українського уряду поставали контрреволюціонерами та буржуазією. Ця «буржуазія» мала знищити всі здобутки жовтневого перевороту 1917 р., знищити робітництво, скасувати всі демократичні установи, надіти на селян панське ярмо і все це вінчати самодержавним нагаєм.

У багатьох селах більшовицькі агітатори «настільки закаламутили селянам голови провокаційними чутками», що вони починали вірити «накресленим перспективам» (Шлях. – 1919. – 4 верес.). На жаль, через «темну, як осіння ніч, неосвіченість» подоляни погано розбиралися в національних, фінансових, політичних і земельних питаннях. Не орієнтуючись, де ворог, а де друг, вони несвідомо шкодили і собі, і своєму краю. Щоб збити народ з пантелику, більшовики розробили цілу систему агітпросвітницьких заходів, не шкодуючи ні грошей, ні паперу. Друкарні працювали на повну потужність, окремі працівники автомобілями розвозили видання по містечках і селах, виливаючи в народ безмежну лаву необ'єктивної інформації.

На боротьбу з ганебним явищем радянської пропаганди піднялася місцева демократична преса. Друковане слово стало єдиним провідником світла на «темну народну дійсність», ефективним засобом боротьби проти брехні та фальші, дезінфектором «для провінційного багна з його хвороботворними бактеріями», гігієнічним розчином для очищення «щоденних чуток» (Шлях. – 1919. – 30 серп.).

Інтенсивно й планомірно працювало відповідне галузеве міністерство, залучаючи до проведення агітаційно-освітньої роботи серед населення представників інтелігенції. Газети, відозви, плакати, брошури щоденно відправлялись у села, «яскраво освітлюючи їх променем національної самосвідомості й правди» (Шлях. – 1919. – 22 серп.). «Газету, давайте нам скоріш українську газету», – лунало у найвіддаленіших куточках губернії (Шлях. – 1919. – 19 верес.).

Провідну роль у цьому відіграв подільський часопис «Шлях», з якого робітники довідалися, що склад міністрів соціалістично-демократичний і мав на меті не тільки залишити здобутки демократії, але й віджити їх від більшовицького абсолютизму та вивести на шлях вільного культурного розвитку. Трудове населення дізналося, що влада України нічого спільного із буржуазією Західної Європи не мала, в жодні зв'язки з Антантою не входила і користуватися її допомогою не має наміру. Замість шовіністичних програм, громадяни почули про національно-персональну автономію, рівноправне, мирне, братнє, спільне життя не тільки всіх мешканців України, але й народів і держав Східної Європи – Росії, Польщі, Румунії. Замість підроблених перспектив більшовиків, подоляни «побачили перед собою світле майбутнє, істинно демократичне життя за цілковитою свободою індивідуального самовираження й творчості» (Шлях. – 1919. – 16 серп.).

Побачивши, що українські урядовці йшли обмінюватися думками і радитися не з поміщиками, не з капіталістами, а з трудящими та представниками професійних спілок, подоляни змінювали попередні настрої.

В окремих газетних передовицях домінувало гасло про національне єднання українців різних територій в один організм – Соборну Україну. «Єднаймося» – це слово, з якого злізла червона фарба, повинно набрати яскравого жовто-блакитного кольору і закарбуватися як у

.....
кожному серці, так і на нашому прапорі», – зазначалося у газеті «Шлях». Саме в єдності народу вбачалась потужна сила, що «стане опором на шляху іноземного поневолення, спасенням і перемогою у визвольній боротьбі» (1919. – 5 верес.).

У викривальних статтях газета розвінчувала антинародну політику більшовиків, яку вони «солодко, але з присмаком отрути» намагалися нав'язати селянству. Зокрема у зверненнях редакцій до селян зазначалося, що «розбишаки-чужинці» обіцяли віддати панську землю, а насправді хотіли відняти їхню власну й завести в комуну. Співали про волю, але поставили наглядчачами з нагаями та штиками різних пройдисвітів: китайців, вірменів, караїмів, кримінальних елементів. Вони декларували свободу віри, проте скрізь і усюди глузували з православ'я, забороняючи вивчати в школах Закон Божий, наказували повикидати ікони з установ, знущалися над церковною службою та обрядами.

Московські загарбники називали свій уряд селянсько-робітничим, а насправді не давали чесному трудовому селянству жодних прав та влади, віддаючи все до рук чужинців. Говорили про святість праці, а підтримували лише одних ледацюг, злодіїв та всіх тих, хто дійшов до бідності через лінощі. Перевертні у масках більшовизму обіцяли дешевий хліб, мануфактуру, продукти промисловості, самі ж – формували «продармію», яка мала силоміць, зі зброєю в руках одбирати все до крихти і відвозити до Московщини. Вони називали республіку «українською», хоч ненавиділи українців, гноїли їх у в'язницях, розстрілювали, забороняли писати та говорити правду, вчили зраджувати рідну землю, зневажати її і глузувати з неї (Шлях. – 1919. – 15 серп.).

Робітництво теж сподівалося, що з установленням радянської комуністичної влади в Україні настане соціалістичний рай і запанує братерство. Але замість здійснених бажань прийшли розчарування: комуністи прийшли як завойовники, рай змінили пеклом, братерство – розбратом, війною, руїною. Вони вважали себе інтернаціоналістами, а насправді сповідували «руський націоналізм пурішкевичевої марки». Ведучи свою ганебну політику, комуністи осквернили всі ті гасла, які стояли на їхньому прапорі. Силою закривавлених багнетів червоні імперіалісти хотіли змінити людські душі, але їм це не вдалось: свідоме робітництво дало відкрити й рішучу відсіч (Шлях. – 1919. – 7 верес.). Комуна, під знаком якої більшовики прагнули завоювати світ, поступово захлиналася у «безформенному тумані власних примарних ідеалів» (Шлях. – 1919. – 18 верес.).

Відступаючи, провідники так званої «робітничо-селянської влади» здійснювали спроби емоційного впливу на «колишніх понівечених рабів», жорстоко розправлялися з мирними жителями, «в ім'я утвердження здобутків революції» зухвало й цинічно вбивали безневинних людей. Під прапором знищення всього свідомого українства прагнули зруйнувати національно-культурну діяльність Директорії УНР та її уряду. За допомогою «чрезвычайок» як злочинців і зрадників комуністи переслідували справжніх українських патріотів, страчуючи без будь-якого слідства і суду (Шлях. – 1919. – 24 серп.). У своїх діях вони керувалися девізом: «Роблю, що сам хочу: грабую, мордую, бешкетую...» (Шлях. – 1919. – 18 верес.)

Про методи більшовицької інквізиції свідчили жахливі картини людських страждань. Тільки за те, що українці мали власну позицію, демократичні переконання й прагнули жити в самостійній державі, їм «вирізували носи та руки, вбивали цвяхи у голову та жіночі груди, пронизували шпильки під нігті, повільно до смерті били шомполами, мордували, зв'язували й закопували живцем, розстрілювали впритул до стіни, розбризкуючи шматки мозку на фрамуги стін...» (Шлях. – 1919. – 27 серп.).

Ганебним засобом пропаганди більшовизму назвав читач газети «Шлях» могили червоноармійців, похованих у центрі Вінниці перед приміщеннями Народного дому, «Савою» і Вознесенської церкви. «Невже складно знайти інше місце для вічного спочинку полеглих, – звертався автор допису до міської управи. – Вважаю, що обов'язком місцевої влади має стати приведення в порядок міста, з якого комуністи зробили цвинтар» (Шлях. – 1919. – 22 серп.).

Найбільшим же злочином більшовизму преса називала паралізацію сил народних мас. За «диктатурою пролетаріату» вона вбачала захований всесвітній безмежний абсолютизм, який нищив усі межі між конкретним індивідумом, державою і колективним об'єднанням, не визнавав ні громади, ні самоврядування з його ініціативами (Шлях. – 1919. – 28 серп.).

В інших газетних статтях лунав заклик до прозріння усіх «темних і нещасних братів», які оступилися, вбиваючи у своєму серці любов до Вітчизни, плюючи у святе обличчя України, розпинаючи її ворогам на поталу. «Покохайте матір-Україну, як колись кохали її батьки, підтримайте власне військо і демократичний уряд, – звучало у зверненні до селян. – Якщо ж ви

.....
цього не зробите, то ще довго плакатимуть наші села і довго будемо рабами поміщиків, які повернуться з чужою владою. Тож хай гірке рідне слово правди відновить нас і зробить вірними, непереможними синами України!» (Шлях. – 1919. – 15 серп.).

31 серпня після важкого бою в районі Білогородки і прориву ворожих позицій передові частини й командування українських військ урочисто ввійшли до столиці. «Київ у наших руках!» – ці радісні слова розносив телеграфний дріт всією Україною [14, арк. 22].

Звільненню Києва присвячено спеціальний випуск вінницького «Шляху». Розповідаючи про важку, виснажливу боротьбу славетних українських частин, які звільнили Київ, газета вмістила телеграму до Начальної Команди Галицької армії від штабу Наддніпрянської армії, підписану отаманом Тютюнником. У ній наголошувалося на значній ролі УГА у визволенні української столиці: «Дай Боже, щоб цей великий успіх став міцною підвалиною для визволення всієї соборної України!» (Шлях. – 1919. – 31 серп.).

Отже, здійснивши дослідження подільського часопису «Шлях» як загальнополітичного та просвітницького видання, можна зробити висновок, що завдяки демократичним настроям, близькій до народу позиції та великому патріотизму, висвітленню реалій визвольної боротьби, соціальних проблем селянства, політичного життя суспільства, правдивим, виваженим і серйозним публікаціям, щоденник перетворився на трибуну народної думки, відіграв важливу роль культурно-політичного чинника в розвитку українства, став ефективною зброєю у боротьбі за самостійність держави, єдиним інформаційним полем, спрямованим на виборювання й утворення незалежної України.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Сіцинський Ю. Друкарні та видання на Поділлі: (матеріали до історії). – Хмельницький обласний краєзнавчий музей. – ДК 8790.
2. Лисий А. До питання про перебування Директорії в Вінниці у лютому – березні 1919 р. / А. Лисий, О. Лойко // Україна: минуле, сьогодення, майбутнє: Зб. наук. пр. – К., 1999. – С. 39.
3. Вісник Державних Законів для всіх земель Української Народної Республіки. – 1919. – 18 січ.
4. Білінський М. Часописи Поділля: Історико-бібліографічний збірник з нагоди 150-ліття першої газети на Україні та 10-ліття існування УРСР / М. Білінський, Н. Співачевська, І. Кревецький. – Вінниця, 1927–1928.
5. Масловський М. Видання Вінницької «Просвіти» // Тези доп. XIII Вінниц. обл. іст.-краєзн. конф. (6 верес. 1994 р.). – Вінниця, 1994.
6. Кравець М. Газета «Шлях» Вінницького товариства «Просвіта» (1919) // Тези доп. 14-ої Вінниц. обл. іст.-краєзн. конф. (5 верес. 1995 р.). – Вінниця, 1995.
7. Левченко М. Важлива публікація газети Вінницького товариства «Просвіти» «Шлях» у 1919 р. // Тези доп. XII Вінниц. обл. іст.-краєзн. конф. (7 верес. 1993 р.). – Вінниця, 1993.
8. Завальнюк О. Газета «Шлях» про селянство Вінниччини в 1919 р. // Тези доп. XIV Вінниц. обл. іст.-краєзн. конф. (5 верес. 1995 р.). – Вінниця, 1995.
9. Гандзюк В. Ідея єдиної національної школи у пресі Поділля (1919 р.) // Наук. зап. Вінниц. держ. пед. ун-ту ім. М. Коцюбинського: зб. наук. пр. / за заг. ред. П. Григорчука. – Серія: Історія. – Вінниця, 2006. – Вип. 11. – С. 336. – (Сер. «Історія»).
10. Вісник УНР. – 1919. — № 7.
11. Вінниця: іст. нарис. – Вінниця, 1967.
12. Стецюк В. Вінницьке повітове земство в період національно-демократичної революції 1917–1920 рр. // Наук. пр. Кам'янець-Поділ. держ. ун-ту. – Кам'янець-Поділ., 2004. – Т. 13.
13. Солдатенко, В. Українська революція. історичний нарис: Моногр. – К.: Либідь, 1999.
14. ЦДАВО України. – Ф. 2188. – Оп. 3. – Спр. 32.

Гандзюк В.А. ИДЕОЛОГИЧЕСКИЕ И СОЦИАЛЬНЫЕ КОМПОНЕНТЫ ПОДОЛЬСКОЙ ГАЗЕТЫ «ШЛЯХ» (1919 г.) В КОНТЕКСТЕ ЕЖЕДНЕВНОЙ ПОДАЧИ ИНФОРМАЦИИ

В статье исследуются военно-политические, демократические, социальные процессы в украинском обществе в период Директории УНР (1919 г.) по материалам Винницкой ежедневной газеты «Шлях».

Ключевые слова: пресса, революция, правительство УНР, большевизм, Украинское войско, демократия, патриотизм, освобождение, независимость государства.

Gandzyk V.A. IDEOLOGICAL AND SOCIAL COMPONENTS OF THE PODILSK NEWSPAPER «THE WAY» (1919 Y.) IN THE CONTEXT OF THE DAILY SUPPLY OF INFORMATION

The military political, democratic, social processes in the Ukrainian Society in the Period of the Ukrainian People Republic (1919 y.) are investigated in the article due to the materials of the Vinnitsya daily newspaper «The Way».

Key words: *the press, Revolution, the government of the Ukrainian People Republic, Bolshevism, the Ukrainian army, democracy, patriotism, liberation, the independence of the state.*

УДК 94(477.43/44) «1921»:334.73

І.А. Ладаняк

РОЗВИТОК СПОЖИВЧОЇ КООПЕРАЦІЇ ПОДІЛЛЯ НА ПОЧАТКУ НЕПУ

Автор статті на основі широкого спектр архівних джерел та опублікованих матеріалів розглядає стан споживчої кооперації Поділля на початку запровадження нової економічної політики (1921р.).

Ключові слова: *Нова економічна політика, товарообмін, декрети Раднаркому, Подільська губспілка, райфілії губспілки, «мішочництво», приватне підприємництво.*

Глибокі соціально-економічні процеси, які відбуваються в економіці сучасної України, зумовлюють до перегляду ролі і місця споживчої кооперації у нових ринкових умовах. На нашу думку, один із шляхів подолання соціально-економічних проблем полягає у розвитку кооперативного сектору економіки та нарощуванні його потенціалу, посиленого взаємодією всіх складових багатокладного господарства країни. Однак сучасне покоління громадян має недостатньо інформації про період діяльності кооперативних установ під час проголошеної більшовицькою владою так званої нової економічної політики, безпосереднім учасником якої була система споживчої кооперації і яка сприяла економічній стабілізації країни. Тому, на нашу думку, важливим моментом у подоланні існуючих проблем є дослідження історичного досвіду попередників, вивчення кращих прикладів і запровадження їх у суспільне життя України.

У сучасній історіографії щодо діяльності кооперації в умовах непу помітні дослідження здійснили відомі вітчизняні науковці: С. Кульчицький [1], В. Марочко [2], А. Морозов [3], Т. Оніпко [4], А. Пантелеймоненко [5] та інші. Вони розглянули історію сільськогосподарської, кредитної та споживчої кооперації у всеукраїнському розрізі.

Важливе місце у дослідженні проблем споживчої кооперації займають декілька дисертаційних досліджень, зокрема, В. Мазура [6], О. Петасюка [7], І. Романюка [8], К. Філіпова [9]. Названі науковці довели, що кооперативна система в 20-х роках стала об'єктом постійного контролю з боку держави й була підпорядкована нею для усунення приватної торгівлі та промислового підприємництва, особливо на селі.

Серед інших досліджень періоду непу можна виділити наукові доробки О. Сушка про становлення і функціонування приватного підприємництва [10], В. Гринчуцького про діяльність промислових трестів [11], В. Лантуха про систему торгівлі [12], О. Пиріг про ринкові відносини [13], Ю. Волосника про розвиток приватнопідприємницької системи на фінансово-кредитному ринку [14].

Декілька цікавих розвідок здійснили подільські науковці, зокрема О. Лойко [15], Ю. Степанчук [16], О. Мельничук [17], Н. Кузьминець [18], П. Григорчук і В. Тучинський [19], І. Ладаняк [20] та ін. Частково стан кооперативних установ і організацій у період непу розглядали В. Подолян та В. Рекрут [21]. Однак у вищезазначених працях діяльність споживчої кооперації на Поділлі відображена фрагментарно й не відкриває всіх особливостей її перебудови на радянський лад. Тому в статті на основі широкого спектру архівних документів і опублікованих матеріалів пропонується розглянути стан споживчої кооперації Поділля на початковому етапі запровадження нової економічної політики (1921 р.).

Зазначимо, що початок 1920-х років став особливим періодом для споживчої кооперації України, був зумовлений суперечливими політичними та економічними обставинами, які постали з більшовицької доктрини суспільного розвитку. Низка декретів щодо діяльності

.....
кооперації, ухвалених у 1919-1921 рр., перетворили її у бездіяльну розподільчо-посередницьку структуру, котра виконувала завдання зі зберігання й розподілу продовольчих ресурсів між громадянами за затвердженими продовольчими комітетами різних рівнів нормами і списками. Фактично радянська влада знищила приватну торгівлю, а всю справу постачання необхідних населенню продуктів передала у руки споживчих товариств, котрі повинні були надавати промислові товари сільському населенню залежно від виконання продовольчої розкладки. Отже, основним важелем нової економічної політики мав стати систематичний еквівалентний товарообмін або продуктообмін між містом і селом, тобто між промисловістю і землеробством. Тому, на думку Т. Оніпко, основною метою непу більшовиків стало відновлення за допомогою кооперації сільського господарства, переважно, силами самих селян; збільшення товарності селянських господарств; забезпечення продуктами харчування міського населення; відродження виробництва й експорту сільськогосподарської продукції; задоволення сировинних потреб промислових підприємств та за рахунок цього нарощування їхнього потенціалу [4, с. 93].

Рішення про впровадження непу проголосив X з'їзд РКП (б), який відбувся у березні 1921 р. Безперечно, перехід на нові економічні рельси став головною турботою керівництва України. Надзвичайна сесія ВУЦВК у постанові «Про заміну продрозкладки податком», ухваленої 27 березня 1921 року, декларувала, що після виконання податку селяни мають право обмінювати харчові запаси, сировину і фураж на продукти фабрично-заводської і кустарної промисловості в межах місцевого господарського обороту як через кооперативні організації, так і на ринках і базарах. Власне, цими настановами відкривався прямий продуктообмін між продуцентами і споживачами, однак на тих умовах, які встановлювали органи радянської влади [4, с. 94].

Для кооперації Поділля початок 20-х років був ускладнений тим, що радянізація кооперативних установ і організацій значно запізнювалася від інших територій України, на яких ці процеси розпочалися ще у 1918 – 1920 роках. Спроба налагодити діяльність подільської кооперації на радянський лад відбулася ще влітку 1920 року після перемоги більшовиків у польсько-російській війні. На з'їзді представників кооперативних спілок 8 – 9 серпня 1920 р. у Вінниці кооператори виступили за ліквідацію конкуренції між різними державними, військовими та громадськими органами у справі заготівель і розподілу товарних ресурсів, пропонували використати мережу існуючих 23-х регіональних споживспілок (крім Кутковецької, Лопатинської, Чечельницької та Придністровської) як основну базу для реалізації продовольчої політики радянської влади [22, арк. 2]. Однак чергова евакуація партійно-радянських органів під ударами національно-визвольних військових формувань примусила більшовиків відкласти цю справу. Лише у першій половині 1921 р. закінчилися військові дії проти українських повстанських загонів і залишків армії УНР, тому запровадження непу на Поділлі мало свої особливості й, деякою мірою, проходило прискореними темпами, тобто одночасно реалізовувалися декрет від 20 березня 1919 р. та декрет від 27 січня 1921 р. [23, арк. 160]. Про стан системи подільської кооперації свідчать дані з інформації, поданої губпродкомом до Вукоопспілки на початок 1921 року. У документі зазначалося, що на території краю існувало 23 спілки, у склад яких входили 2030 споживчих товариств [24, арк. 31]. Господарство спілок було зруйноване, товарні запаси пограбовані або реквізовані військовими частинами і органами продкомів. Окрім, губпродкомітет за розподілені товари заборгував губспілці 80 млн. крб., а нової товарної маси не поставляв [24, арк. 32]. Загалом, усі регіональні спілки практично були бездіяльні і знаходилися в стані реорганізації, яка, зокрема, передбачала ліквідацію окремих з них. Так, за планами Вукоопспілки, на території Поділля створювалося 12 повітових спілок та організовувалося близько 500 єдиних споживчих товариств [24, арк. 6]. Подільська губспілка, яка утворилася на базі Вінницького регіонального об'єднання споживчих товариств, на початку своєї діяльності володіла значною матеріальною базою, але не мала товарних запасів, і її діяльність була збитковою (500 тис. крб. збитків) [25, с. 34]. Однак з допомогою губпаркому і губпродкому правління спілки, «підсилене» більшовицькими кадрами, організувало власну структуру із 6-ти відділів і поступово розгорнуло певну роботу. Так сільгосподарське управління організувало діяльність 72-х прокатних пунктів, прийняло до експлуатації 770 садків загальною площею 4432 десятин, заготовило різного насіння городніх культур 6295 пудів, зібрало 13,4 пудів лікарських трав тощо [23, арк. 162].

Непоганих результатів досягнув і промисловий відділ губспілки. Кооператори взяли в оренду 174 млини, 6 шкіропереробних заводів, 1 підприємство з виробництва мила, розпочали будівництво 3-х електростанцій [25, с. 40 – 41].

Значну роботу проводив Подільський губернський робітничий кооператив (губробкооп), котрий виступав окремо від губспілки і намагався утворити свою адміністративну вертикаль у Кам'янець-Подільському, Проскурівському, Могилів-Подільському і Гайсинському повітах. Економічний відділ цієї установи організував натуральний робітничий фонд для обміну з трудовим колективами із різних куточків країни, зокрема, з декількома підприємствами м. Харкова, Брянська й навіть з кооперативом Кремлівських організацій [23, арк. 163 – 164]. Зазначимо, що, як правило, обмін мав відбуватися за еквівалентом 3:1, тобто за одиницю промислового товару селянам потрібно було віддавати три виміри сільськогосподарської продукції [26, с. 91]. Проте виконання цього завдання ускладнювалось відсутністю досвіду такого роду, вкрай обмеженим товарообмінним фондом, у тому числі предметів першої необхідності – солі, мила, гасу, заліза, взуття, мануфактури тощо. Навіть позика споживчої кооперації у розмірі 10 % від фондів Наркомпроду не допомагала налагодити справу на відповідному рівні [27, с. 75]. До того ж ця позика, за визначенням П. Височанського, здійснювалася місцевими органами наркомпроду за принципом «на тобі, небоже, що мені негоже» й для товарообміну виділялися товари, що не користувалися попитом у селян [28, с. 7].

Не меншу дестабілізацію у діяльність кооперації вносив неорганізований рух окремих робітничих груп і кооперативів, які масово заповнили продовольчі райони губернії. За визначенням керівництва Центробкоопу, такий стан товарообміну загрожував проведенню планомірних кооперативних заготівель і «призвів у багатьох місцях до повного знецінення продукції міської промисловості, спонукав до неймовірного підйому цін на продукцію сільськогосподарського виробництва». Тому правління пропонувало негайно заборонити самостійний рух таких організацій без особливого дозволу і встановленням районів заготівель [23, арк. 156 – 157].

Однак найбільші проблеми для діяльності споживчої кооперації в напрямках прямого товарообміну створювали приватні підприємці і різного роду перекупники (спекулянти) у вигляді так званого «мішочництва».

Зазначимо, що більшовицьке керівництво Подільської губернії відносило недоліки й промахи у діяльності споживчої кооперації на слабкий партійний вплив та наявність в управлінському апараті «петлюрівських елементів», які свідомо шкодили запровадженню непу. Так на I-му з'їзді уповноважених Губспілки, котрий відбувся у Вінниці 1 – 3 серпня 1921 р., у доповідях виступаючих кооператорів-комуністів на адресу частини «старих» кооперативних діячів звучали відверті звинувачення у «петлюрівщині» та у зв'язках з «бандитами» (так називали учасників повстанських загонів, які продовжували діяти на території Поділля) [22, арк. 27]. Протест проти таких випадів висловила частина уповноважених. Зокрема, член правління, відомий кооператор Д. Літевич, опротестував ці звинувачення відсутністю доказів і завірив партійне керівництво в абсолютній лояльності до нової влади всіх колег, працюючих в апаратах губспілки і повітових кооперативних органах. Однак голова губвиконкому В. Порайко, наводячи приклади з діяльності Полтавської спілки і арешти керівників гайсинської райфілії, наголосив, що «на злодії шапка горить» і не потрібно «ставати адвокатами кооператорів-петлюрівців, яких досить багато» та закликав до боротьби проти «контрреволюціонерів» [22, арк. 29]. Шлях для виконання цих настанов вибрали відомий: реорганізація структури регіональних спілок, посилення адміністративного тиску на обраний апарат та концентрація влади в руках правління губспілки. За рекомендацією керівних органів, до кінця 1921 р. реорганізована губспілка відкрила своїх 13 райфілій, котрі обслуговували 40 єдиних споживчих товариств (міських і містечкових), 245 сільських ЄСТ, які мали 1772 розподільників [25, с. 36-37]. Замість звичайних правлінь на місцях утворилися колегії спілок, склад яких затверджувався губспілкою з обов'язковим врахуванням політичної зрілості колегіантів. Так на засіданні правління 31 серпня 1921 р. були затверджені колегії Бершадської, Вінницької, Жмеринської, Кам'янець-Подільської, Могилів-Подільської, Томашпільської, Тульчинської, Хмільницької райфілій у складі 5 членів кожна. Водночас колегії Проскурівської, Дерезнянської та Ново-Ушицької райфілій залишили без розгляду. Щодо Гайсинської райфілії ухвалили рішення про те, що обраний на місцях склад (Юрченко, Баранов, Сестрінцев, Білоус, Заблодський) не затверджувати, а провести додаткове обстеження її діяльності [25, с. 44]. Не важко здогадатися, що зміст основних мотивів проти затвердження

.....
складу 4 колегій перебував у політичній площині, котрі більшовицьке керівництво якось пов'язувало з національно-визвольним рухом у цих регіонах.

Отже, виконуючи вимоги партійно-радянських органів, правління Подільської губспілки перетворилося на репресивний механізм у боротьбі за більшовизацію апарату низових ланок та запровадило командно-адміністративні методи керівництва замість притаманних кооперації принципів широкої демократії. Ці методи торкалися не тільки організаційно-кооперативної роботи, а повністю переносилися на фінансово-господарську діяльність райфілій. Так 25 жовтня 1921 р. був запроваджений порядок взаємовідносин між губспілкою і низовими організаціями, який поклав в основу цих відносин принцип централізації, тобто затвердив наступне (витяг): «...власних коштів райфілії мати не можуть; ...пайові внески приймаються райфіліями і записуються нею на рахунок губсоюзу; ...прибутки по операціях обліковуються ...і з кінцем року передаються на рахунок губсоюзу» [23, арк. 204]. Прикладом відвертого адміністрування та поборів з боку губспілки може слугувати постанова від 10 листопада 1921 р., яка зобов'язувала всі райфілії, ЄСТ і СЄСТ відраховувати на користь обласної організації 10-15% зверх податку, який встановила держава за перемелювання зернових ресурсів на млинах, орендованих кооперацією [23, арк. 205].

На початковому етапі запровадження непу споживча кооперація Поділля була реорганізована на радянський лад, низові організації втратили економічну самостійність і були повністю підпорядковані губернській спілці. Виконуючи товарообмінні операції, за відсутності обігових коштів і відповідних ресурсів, кооперативні установи поступово втрачали свої позиції у боротьбі з приватною ініціативою і поширенням «мішочництва». Власне, вже на початку заготівельної кампанії другої половини 1921 р. стало очевидним, що прямий продуктообмін не дасть очікуваних результатів й призведе до втрати значних сільськогосподарських ресурсів, котрі селянство на взаємовигідних умовах обміняє або продасть приватним структурам. Тому без підтримки споживчої кооперації з боку держави і часткового повернення до ринкових відносин нагодувати трудові верстви країни ствало все складніше.

Такий стан добре розуміло вище керівництво країни й спробувало покращити фінансовому ситуацію у споживчої кооперації. Зокрема, для того щоб активізувати обмінні операції, Раднарком УСРР 17 червня 1921 р. ухвалив постанову «Про авансовий кредит кооперації», за якою кредит сумою 10 млрд. крб., виділений Наркомпродом для потреб кооперації, був пролонгований до 15 серпня того ж року [4, с. 103].

Важливе значення покладалося на постанову РНК України від 19 червня 1921 р. про відміну обмежень грошового обігу і про засоби щодо розвитку вкладових і переказових операцій. Як зазначав відповідальний працівник Подільської губспілки Г. Борисевич, «...губсоюз, як сам, так і через свої райфілії і ества, розпочинає прийом і видачу вкладів по всіх видах їх, без обмеження сум і терміну, відповідаючи за терміновість і повноту видач всім своїм майном», тим самим закликав населення до співпраці з кооперацією [23, арк. 201].

Щоб схилити селян до співпраці із споживчими товариствами з метою обміну сільгосппродукції Раднарком УСРР 6 серпня 1921 р. ухвалив постанову «Про вилучення деяких товарів із обороту на вільному ринку» [29, арк. 290]. Зокрема, рішенням РНК з вільного обороту вилучалися предмети широкого вжитку: сіль, гас, нафтопродукти, цукор, залізо, мануфактура, медикаменти тощо. Монопольне право на їхню реалізацію селянам в обмін на продукцію отримали лише споживчі товариства та місцеві органи Наркомпроду. Окрім того, постановою від 29 серпня 1921 р. ВУЦВК «Про порядок заготівель продуктів кооперативними об'єднаннями робітників і службовців», зобов'язувалися всі кооперативні організації проводити товарообмінні операції на селі тільки через місцеві споживчі товариства та губернські кооперативні об'єднання [4, с. 114].

Однак ці заходи не покращували ефективність прямого товарообміну, а навпаки, лише посилювали можливості приватної торгівлі, яка набирала значних розмірів і міцно утверджувалася в економічних взаємовідносинах між містом і селом. З цього приводу один із керівників Подільської губспілки Б. Кричевський зазначав, що «дрібно-буржуазна стихія розвинула такий оборот краму і грошей, проти якого кооперація ...не змогла встояти», і пропонував значно збільшити грошовий і торговельний обіг і тим протистояти приватній ініціативі, а іноді, на його думку, співпрацювати з приватними підприємцями [23, арк. 199].

Зазначимо, що партійно-радянське керівництво УСРР розуміло потребу у корегуванні нової економічної політики у напрямках розвитку торгівлі і запровадження товарно-грошових відносин. До кінця 1921 р. були внесені відповідні корективи щодо орієнтації на ринкові

відносини та визначена роль і місце кооперації у цьому напрямку. Так у резолюції «Про кооперацію», ухваленій VI конференцією КП(б)У (грудень 1921 р.), зазначалося: «При наявності зростаючого товарного і особливо дрібновласницького господарства, з одного боку, і пролетарської диктатури – з другого, кооперація є основним засобом оволодіння товарооборотом» [30, с. 198].

Таким чином, за визначенням більшовицької влади, в умовах відновлення торгівлі споживча кооперація мала стати головним реалізатором політичної волі КП(б)У щодо запровадження державного товарообороту та виступити альтернативним видом діяльності проти поширення дрібновласницької торгівлі і заготівель.

Отже, підсумовуючи діяльність споживчої кооперації на Поділлі на початку запровадження нової економічної політики, підкреслимо, що цей період вирізнявся перебудовою системи кооперативних установ краю на радянський лад та залученням її до проведення малоуспішних операцій щодо прямого товарообміну між містом і селом. За неповними даними, впродовж другої половини 1921 р. кооператори краю отримали від держави товарних ресурсів на суму близько 12 млрд. крб., заготовили для органів Наркомпроду 120 тис. пудів зерна, близько 35 тис. пудів живності. Для місцевих робітничих і громадських організацій заготовили 4 вагони зернових продуктів, понад 100 вагонів картоплі і значну кількість меду, сала, м'яса тощо [31, с. 3]. Відсутність власних пайових капіталів й обігових коштів, надмірне державне й внутрісистемне адміністрування призвело до того, що споживчі товариства повністю втратили господарську ініціативу і не могли бути конкурентноспоможними в економічному змаганні з приватними формами підприємництва. Як показала практика, натуральний товарообмін не витримав перевірку часом, а основний агент держави, споживча кооперація, втратила економічні важелі у наростаючій тенденції до посилення товарно-грошових відносин. Тому перехід до ринкових відносин і відновлення торговельної діяльності кооперативних установ і організацій став нагальною проблемою у діяльності споживчої кооперації і спонукав до зміни форм і методів управління та реорганізації кооперативної системи краю.

Вважаємо за доцільне розглянути ці питання у наступних дослідженнях.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Кульчицький С. В. Україна між двома війнами (1921 – 1939 рр.) / С. В. Кульчицький. – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 1999. – 336 с.
2. Марочко В. І. Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861 – 1929 рр.) / В. І. Марочко. – К., 1995. – 224 с.
3. Морозов А. Г. Село і гроші. Українська кредитна кооперація в добу непу / А. Г. Морозов. – Черкаси, 1993. – 275 с.
4. Оніпко Т. В. Торговельна діяльність споживчої кооперації України в період непу (історико-економічний аспект) / Т. В. Оніпко: Монографія. – Полтава: РВВ ПУСКУ. – 2010. – 344 с.
5. Пантелеймоненко А. О. Аграрна кооперація в Україні: теорія і практика / А. О. Пантелеймоненко: Монографія. – Полтава: РВЦ ПУСКУ, 2008. – 347 с.
6. Мазур В. Кооперативний рух у національних районах УРСР (1921 – 1929 рр.) // Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / В. Мазур. – Харків, 2000 – 17 с.
7. Петасюк О. Виробнича діяльність споживчої та сільськогосподарської кооперації в УСРР // Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / О. Петасюк. – КДУ ім. Т. Шевченка. – К., 1994. – 20 с.
8. Романюк І. Сільськогосподарська кооперація в Україні (1921 – 1927 рр.) // Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / І. Романюк. – КДУ ім. Т. Шевченка. – К., 1993. – 20 с.
9. Філіпов К. Сільськогосподарська кооперація України в 20-ті рр. XX ст. // Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / К. Філіпов. – Харків, 1998. – 20 с.
10. Сушко О. Особливості становлення і функціонування приватного підприємництва в Україні періоду НЕПу (1921 – 1928 рр.): історико-теоретичний аспект / О. Сушко. – К.: Преса України, 2003. – 251 с.
11. Гринчуцький В. І. Промислові трести України в 20-ті роки / В. І. Гринчуцький. – К.: Наукова думка, 1997. – 180 с.
12. Лантух В. В. Становление и развитие торговли в Украине в 1921 – 1932 гг. / В. В. Лантух. – Харьков: Основа, 1992. – 128 с.
13. Пиріг О. А. Неп: більшовицька політика імпровізації / О. А. Пиріг. – К.: Київ. Нац. торг.-екон. ун-т, 2001. – 274 с.

14. Волосник Ю. П. Нова буржуазія України та розвиток приватно-підприємницької діяльності на фінансовому ринку в роки НЕПУ / Ю. П. Волосник. – Харків: НМЦ «СД», 2002. – 384 с.
15. Лойко О. Г. Радгоспне будівництво на Поділлі в 1917 – 1920 рр. / О. Г. Лойко // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип. IV. Серія: Історія: Збірник наукових праць / За заг. ред. П. С. Григорчука. – Вінниця, 2002. – С. 76 – 79.
16. Степанчук Ю. С. Місце робітників у соціальній структурі населення Поділля в період нової економічної політики / Ю. С. Степанчук // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип. IV. Серія: Історія: Збірник наукових праць / За заг. ред. П. С. Григорчука. – Вінниця, 2002. – С. 82 – 85.
17. Мельничук О. А. Комнезами у кооперативному русі на Поділлі / О. А. Мельничук // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип. IV. Серія: Історія: Збірник наукових праць / За заг. ред. П. С. Григорчука. – Вінниця, 2002. – С. 78 – 81.
18. Кузьмінець Н. П. Торговельна політика більшовиків в першій половині 20-х років ХХ ст. / Н. П. Кузьмінець // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип. IX. Серія: Історія: Збірник наукових праць / За заг. ред. П. С. Григорчука. – Вінниця, 2005. – С. 105 – 109.
19. Григорчук П. С., Тучинський В. А. Трансформація внутрішньої торгівлі в 1921-1925 рр. / П. С. Григорчук, В. А. Тучинський // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип. 12. Серія: Історія: Збірник наукових праць / За заг. ред. П. С. Григорчука. – Вінниця, 2007. – С. 48 – 51.
20. Ладаняк І. А. Заходи більшовиків щодо перебудови кооперації Подільської губернії на радянський лад (1920-1921 рр.) / І. А. Ладаняк // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип. XVI. Серія: Історія: Збірник наукових праць / За заг. ред. П. С. Григорчука. – Вінниця, 2009. – С. 128 – 133.
21. Подолян В., Рекрут В. Особливості діяльності споживчої кооперації Вінниччини в умовах Голодомору 30-х років ХХ століття / Василь Подолян, Валерій Рекрут. – Вінниця: ПП Балюк. – 408 с. іл.
22. Центральний державний архів вищих органів влади України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 296. – Оп. 1. – Спр. 39. – Арк. 2.
23. Державний архів Вінницької області (далі – ДАВО) – Ф. Р-140. – Оп. 2. – Спр. 15. – Арк. 143 – 166 зв.
24. ЦДАВО України. – Ф. 296. – Оп. 1. – Спр. 1066. – Арк. 31.
25. Подільська кооперація [ред. ст-тя] / Бюлетень Подільського губсоюзу, 1921. – № 1 – 2. – С. 33 – 34.
26. Вместе ради будущего. 170 лет потребительской кооперации России / Отв. ред. В.С. Гавричкин. – М.: Издательский дом Центросоюза, 2001. – 351 с.
27. Явний. Споживча кооперація на Вінниччині за 10-ть років Жовтневої революції / Явний // Кооперативне будівництво. – 1927. – № 22. – С. 75 – 79.
28. Височанський П. Фінасові справи споживкооперації / П. Височанський // Правобережний кооператор, 1922. – № 6. – С. 7.
29. ЦДАВО України. – Ф. 2. – Оп. 2. – Спр. 33. – Арк. 290.
30. Коммунистическая партия Украины в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. В 2-х томах. – Т.1. – 1918–1941. – К.: Политиздат Украины, 1976. – С. 198
31. Дашков М. До підсумків і перспектив кооперативної праці на Поділлі / М. Дашков // Бюлетень Подільського губсоюзу. – 1922. – № 2 – 4. – С. 3.

Ладаняк І.А. РАЗВИТИЕ ПОТРЕБИТЕЛЬСКОЙ КООПЕРАЦИИ ПОДОЛЬЯ В НАЧАЛЕ НЭПА

Автором статті на основі широкого спектра архивних джерел і опублікованих матеріалів розглядається стан потребителської кооперації Подолья в початку впровадження нової економічної політики (1921г.).

Ключевые слова: *Новая экономическая политика, товарообмен, декреты Совнаркома, Подольский губсоюз, райфили губсоюза, «мешочничество», частное предпринимательство.*

Ladanyak I.A. THE DEVELOPMENT OF CONSUMER CO-OPERATION ON THE TERRITORY OF PODILIA AT THE BEGINNING OF THE NEP

The character of consumer co-operation on the territory of Podilia at the beginning of the new economic policy (1921) is considered by the author of the article which is based on the spectrum of the archival sources and published materials.

Key words: *new economic policy, barter, Council of People's Commissars' decrees, provincial union of Podilia, regional branches of provincial union, «mishechnyistvo» (trafficking and buying bags of food for speculation during the food difficulties), private enterprise.*

ПАРТІЙНО-КОМСОМОЛЬСЬКІ ОСЕРЕДКИ СТУДЕНТІВ ВІННИЦЬКОГО ПЕДВУЗУ У 30-ТІ РР. ХХ СТ.: ПІДТРИМКА ПРАВЛЯЧОГО РЕЖИМУ

У статті йдеться про роботу партійно-комсомольських осередків у студентському середовищі Вінницького інституту соціального виховання (педагогічного, учительського інститутів). Показано різні напрями їхньої діяльності, які визначалися ідеологічними настановами партії. Зокрема, значну увагу приділено політичному навчанню, яке проводилося через проведення політгодин, обговорення постанов партії і уряду на мітингах і зборах, роботу політшкіл, опановування навчальними дисциплінами ідеологічного спрямування. Проаналізовано навчальну діяльність студентів-комуністів, комсомольців, відзначення молоддю державних свят, вшанування трагічних подій в радянській історії.

Ключові слова: студенти, інститут, осередок, партія, комуністи, комсомольці, комітет, збори, політичне навчання.

У 30-ті рр. минулого століття однією із найбільш актуальних проблем тогочасного радянського суспільства була підготовка педагогічних кадрів. Успішно у цей період діяв педагогічний ВНЗ у м. Вінниці. На жаль, його історичне минуле залишається малодослідженим. На офіційному сайті нинішнього Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського натрапляємо на інформацію, що у серпні 1930 р. на основі місцевого педагогічного технікуму було створено інститут соціального виховання (ІСВ) [1], метою якого стала підготовка вчителів для семирічних трудових шкіл [2, с. 257]. У 1933 р. заклад реорганізували у педагогічний інститут, а 1 вересня 1935 р. – державний учительський [3]. Щоправда, у газеті «Більшовицька правда» повідомляється про набір студентів в учительський інститут у липні 1935 р. [3]. У цьому ж виданні 16 серпня 1937 р. йдеться про вступну кампанію, яку проводив педінститут [4]. У одному із звітів навчального закладу Вінницькому міському комітету КП(б)У йшлося про те, що «педагогічний інститут існує з 1933 р., учительський з 1935 р. Педагогічний і учительський інститути мають три факультети: історії, мови і літератури, фізико-математичний». Далі у тексті розповідається про роботу єдиного навчального закладу [5, арк. 19]. Звідси видно, що питання реорганізації потребує додаткового вивчення.

У своїй статті ми покажемо роботу осередків КП(б)У і ЛКСМУ Вінницького ІСВ (педагогічного, учительського інститутів).

На початку 30-х рр. відсоток комуністів і комсомольців серед студентського загалу був досить незначним. На цю обставину 5 лютого 1931 р. звертали увагу партійно-комсомольські збори інституту. У своїй резолюції пропонувалося врахувати це під час майбутнього набору студентів [6, арк. 9]. У цьому напрямку було проведено відповідну роботу. Як наслідок, у 1932 р. у вузі вже навчалося 29 студентів-комуністів (8% від загальної кількості студентства) і 105 комсомольців (29,2%) [7, арк. 18]. У 1934 р. серед студентів було 10 комуністів і 141 комсомолец [8, арк. 1, 3], на початку 1935 р. – 10 членів і 4 кандидати у члени партії, 168 комсомольців [9, арк. 15], [10, арк. 1], [11, арк. 5]. У другій половині цього ж року в інституті налічувалось 17 членів і кандидатів у члени партії, у т.ч. 14 українців і 3 євреї [11, арк. 17], [12, арк. 3]. У 1937 р. у виші навчалося 210 студентів-комсомольців [13, арк. 4]. В одному із звітів за 1939 р. зазначалося, що інститут «є майже комсомольський». На 10 вересня 1939 р. із 935 студентів 901 був комсомольцем [5, арк. 11, 19].

Для посилення свого впливу серед студентства переважна більшість комуністів у порядку партійного навантаження прикріплювалася до окремих курсів. На них покладалася партійний обов'язок «цілком відповідати» за стан партійно-політичної роботи на курсі, підняття якості навчання. Вони сліdkували за станом дисципліни, «проробкою» основних рішень партії [8, арк. 1], [14, арк. 3, 45]. Прикріпляли комуністів і до гуртожитків. Цікаво, що 12 травня 1931 р. на партійних зборах ухвалили «розмістити всіх членів партії по всіх кімнатах гуртожитку» [15, арк. 11зв.-12, 57 зв.]. Щоправда, ця робота була не завжди ефективною. Так 15 червня 1932 р. на засіданні бюро партосередку ІСВ критикувалася діяльність партійної групи перших курсів. Доповідач Лашенко у своєму виступі зазначав, що робота серед студентства характеризується «слабкістю дисципліни, низькою якістю навчання, недостатнім

керівництвом соцзмаганням й ударництвом, наявністю ворожих настроїв та недостатньою боротьбою з ними» [16, арк. 7].

Значну увагу партійний осередок приділяв політнавчанню, яке мало забезпечити «ідейне виховання кожного комсомольця, комуніста, студента» [17, арк. 16]. У навчальні плани вводилися політгодини, на яких студентів «широко ознайомлювали» із рішеннями партійних зборів, пленумів ЦК КП(б)У, конгресів Комінтерну тощо. Їхня присутність на навчанні була обов'язковою [14, арк. 20 зв., 42], [15, арк. 15 зв., 30]. Найважливіші постанови партії та уряду заслуховувалися також на мітингах, загальних та курсових зборах студентів [18, арк. 13]. Наприклад, 9 січня 1934 р. було «пророблено» тези XVII партійного з'їзду. Учасники зібрання прийняли відповідну резолюцію, у якій, зокрема, високо оцінили досягнення першої п'ятирічки як «торжество теорії можливості побудови соціалізму в одній країні». Основним «вдохновітелем і організатором більшовицьких перемог» був Сталін [19, арк. 94 – 95]. Відгукнулася молодь і на рішення VII Всесоюзного з'їзду Рад. Було відзначено «величезні досягнення... у боротьбі з націоналістами різних мастей, з подонками контрреволюційної зійов'єщини», зрушення в галузях промисловості, сільського господарства, культурного національного будівництва та обороноздатності країни. Зазначалося також, що «Росія непівська стала Росією соціалістичною, корінно [докорінно] змінилося обличчя міста і села». Наголошувалося на тому, що рішення з'їзду мав знати кожний студент, пропагувати їх, нести у «широкі маси». Для кращого засвоєння тез у розклад занять вводилися 8 додаткових годин, після чого студентство мало скласти відповідний залік [17, арк. 10 – 11]. Обговорювався у студентських аудиторіях проект нової редакції Конституції СРСР. Зокрема, 13 червня 1936 р. це питання винесли на загальні інститутські збори, активну участь у яких взяла і студентська молодь [20, арк. 33 – 34]. Невдовзі студенти вітали делегатів VII надзвичайного з'їзду Рад СРСР, на якому затвердили текст Конституції. У резолюції зазначалося, що цей акт «назавжди забезпечить щасливе, радісне життя в країні будованого соціалізму. Ми, студенти, запевняємо партію і Уряд в тому, що докладемо всіх зусиль до того, щоб глибоко опанувати техніку своєї справи – стати справжніми радянськими вчителями, вихователями молодого покоління комуністичного суспільства» [21, арк. 24].

Студентство відгукувалося на трагічні події у радянській історії. Так у травні 1935 р. учасники мітингу вшанували пам'ять членів екіпажу літака «Максим Горький», які трагічно загинули [22]. Із сумом молодь зустріла звістку про вбивство члена Політбюро ЦК ВКП(б) С.М.Кірова. У грудні 1934 р. відбувся траурний мітинг, на якому, зокрема, йшлося про те, що смерть Кірова «викликала найлютішу ненависть до недобитків класового ворога». Мітингуючі запряглися ще більше «підсилити більшовицьку пильність до боротьби з класовим ворогом і його агентурою, з більшим ентузіазмом ... боротись за виконання другої п'ятирічки, за побудову соціалізму...». Викладачі і студенти пропонували порушити клопотання перед Народним комісаріатом освіти про присвоєння педінституту імені С.М.Кірова [19, арк. 8 – 9].

Щорічно молодь вшановувала пам'ять В.І.Леніна. Зокрема 22 січня 1935 р. студенти, заслухавши доповідь комуніста Гитульбера «11 років без Леніна», заявили, що «кращим виконанням заповітів Ілліча є боротьба за високоякісного радянського фахівця-педагога». Вони зобов'язувалися «глибше опанувати творами Маркса-Енгельса-Леніна-Сталіна, підняти класову пильність, боротись з найменшим відхиленням від генеральної лінії партії, ... боротись за високу якість навчання, свідому пролетарську дисципліну, культурного студента, здоровий побут» [17, арк. 1 – 2].

Студентство реагувало і на важливі міжнародні події, зокрема на боротьбу іспанського народу проти німецько-фашистських загарбників. Молодь, солідаризувавшись з московськими робітниками, ухвалила відрахувати з фонду допомоги жінкам та дітям Італії 2–4% місячної стипендії [23]. Загалом колектив інституту зібрав понад 2 тис. крб. Студенти і викладачі, зібравшись на мітинг, засудили агресивні дії інтервентів – Німеччини, Італії та Португалії [24, арк. 10].

Політнавчання проводились і в інших формах. Зокрема комсомольський осередок організував роботу політичних шкіл. У 1935 р. функціонували 10 таких шкіл, у яких навчалися 199 комсомольців [18, арк. 14], [25, арк. 1]. Цікаво, що комуніст Поплавський, виступаючи 22 березня 1936 р. на засіданні партійного комітету, звернув увагу на те, що комсомольські політшколи працюють краще, ніж партійні школи [26, арк. 9зв.].

Проводились також політбої [6, арк. 17], [15, арк. 14], [27, арк. 31], «академічні походи» [15, арк. 35зв. – 36], працювали гуртки більшовизму та ленінізму [16, арк. 28].

Крім того, відповідно до навчальної програми студенти вивчали політичну економію, ленінізм, діалектичний матеріалізм, історичний матеріалізм [5, арк. 26]. З 7 лютого 1939 р. після опублікування «Короткого курсу історії ВКП(б)», вводилася єдина навчальна дисципліна – основи марксизму-ленінізму, на яку відводилося 90 лекційних годин [5, арк. 1, 8]. Для студентів проводили консультації, у кабінеті марксизму-ленінізму організували виставку з історії партії, провели екскурсію в історичний музей на виставку, присвячену історії ВКП(б). Для кращих студентів організували поїздку в музеї ім. В.І.Леніна у Києві та Москві [5, арк. 26, 27]. В інституті жорстко контролювалася успішність студентів з цього предмета. Відомо, що у першому семестрі 1939 – 1940 навчального року якісний показник на I курсі факультету мови і літератури склав 68%, історичному – 68,9%, фізико-математичному – 56%. На II курсі студенти складали іспит. З 275 осіб оцінки «відмінно» і «добре» одержали 150 (54,6% від загальної кількості) [5, арк. 4].

Особлива увага у закладі приділялася успішності студентів-комуністів і комсомольців. Неодноразово на засіданнях партійного комітету порушувалося питання про те, що такі студенти мали стати зразком у навчальній роботі [15, арк. 15], [26, арк. 7]. Архівні джерела доводять, що дійсно комуністи і комсомольці переважно були лідерами у навчанні. Так, у 1933 – 1934 навчальному році на «дуже добре» навчалися 12,5% членів партії (по інституту середній показник успішності складав 5,8%), «добре» – 34,3% (34,4%), «задовільно» – 45,6% (50,8%), «незадовільно» – 0% (1,4%), не атестовано – 7,6% (6,8%) [8, арк. 2]. У наступному році становище істотно не змінилося. Зокрема на 1 червня 1936 р. на «відмінно» навчальну програму засвоїли 17,7% студентів-комуністів (по інституту – 13%), «добре» – 35,5% (29%), «задовільно» – 44,8% (53,3%), «незадовільно» – 2,20% (3,8%) [26, арк. 16]. На партійних зборах заслуховували студентів-комуністів, які відставали у навчальній діяльності. Наприклад, 26 квітня 1936 р. учасники засідання розглянули статтю «Незаконні поблажки студентам-комуністам», опублікованій у газеті «Правда» 2 квітня того року. Перед присутніми виступили комуністи Лисов, Сугак, Мірочник, Гоша, Грищенко, Білінська, які розповіли про причини свого відставання у навчанні. У резолюційній частині констатувалося, що неуспішність окремих комуністів є результатом нерозуміння «авангардної ролі» комуніста у вузі і частково перевантаженості громадською роботою [20, арк. 25 – 28].

Досить високою була успішність і студентів-комсомольців. Наприклад, у 1936 р. на історичному факультеті на «відмінно» навчалося 20,2% комсомольців, «добре» – 39,9%, «задовільно» – 36,9%, «незадовільно» – 3%, мовному – відповідно 22,2%, 29,9%, 47%, 1,9%, фізико-математичному – 13,2%, 30%, 55,1%, 1,7% [21, арк. 15]. Щоправда, і тут спостерігалися певні недоліки. 20 березня 1935 р. загальні партійно-комсомольські збори констатували «неглибоке засвоєння» деякими студентами навчальної програми, недостатню підготовку до занять тощо [17, арк. 15].

Вінницький ІСВ, як і ряд інших навчальних закладів, у жовтні 1931 р. включився до проведення «Сталінської естафети», яка передбачала «боротьбу за якість академічно-виробничої роботи, боротьбу за культурно-побутові умови студентства, масово-культурне виховання, широке розгортання соцзмагання та ударництва» [28, арк. 2, 9зв.]. Що стосується останнього, то у 1932 р. у вузі працювали 20 ударних бригад, 150 індивідуальних ударників. Тоді ударництвом було охоплено 56% студентства [28, арк. 16зв.]. Проводилися зльоти ударників, на яких, зокрема, заслуховувалася інформація про передовий досвід окремих ударників [16, арк. 28].

Все студентство залучалося до соціалістичних змагань [28, арк. 16 зв.]. У фондах Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України містяться умови соцзмагання студента-практиканта Вінницького ІСВ Дашенко. Студент, зважаючи «на небувалу в історії людства можливість ... виховання молодого покоління, яке було б здатне остаточно будувати комунізм та перетворення всієї людности на свідомих будівників соціалізму...» оголосив себе ударником й висунув такі показники, яких він мав «за всяку ціну домогтися». Зокрема, Дашенко зобов'язувався: «1. Домогтися 98% успішності з дисциплін, яких я викладаю. 2. Домогтися 95 % успішності, де я практикую. 3. Домогтися ініціативи, щоб разом всім педколективом бути конкретними борцями за поєднання теорії з практикою. 4. Ні одної лекції не прочитати перед громадою, до якої я б не був готовий... 6. Домогтися зразкового дитячого самоврядування школи... Подати всебічну допомогу піонерорганізації

школи. 8. Домогтися зразкових показників соціалістичних методів праці серед учнів..., пропаганди самих учнів за виконання господарсько-політичних кампаній села, а також [боротися] за організацію та господарського зміцнення колгоспів... 11. Брати активну участь у громадській політичній роботі села... 12. Організувати дозвілля учнів та відпочинку. 13. Виділити кожного вечора 2 години праці над собою (підвищення своїх знань). Зокрема опрацювати твори Леніна» [29, арк. 21 – 22]. Оголосивши себе ударником, він викликав на змагання студентів Бойка, Зінчука, Сидоренка, Паніча, Ковалю, Бондара, Градецького, Довганя [29, арк. 22 зв.]. Щоправда, на засіданнях бюро партосередку фіксувалися і недоліки у проведенні соцзмагань та організації ударництва. Зокрема, у лютому 1933 р. йшлося про те, що не все студентство охоплено соцзмаганнями та ударництвом, умови соцзмагання між студентами не конкретні, відсутня допомога відсталим з боку «успіваючих», хід соцзмагання систематично не висвітлювався у стінгазеті [16, арк. 20].

Відгукнулося студентство і на стаханівський рух. Ряд студентів взяли на себе конкретні зобов'язання щодо покращення якості навчання та піднесення трудової дисципліни [18, арк. 13]. 28 січня 1936 р. на партійно-комсомольських зборах за участю студентів було прийнято резолюцію, у якій зазначалося, що стаханівський рух «ще більше зміцнює соціалістичні основи радянської країни, нечувано прискорює життя нашого соціалістичного господарства, забезпечує перетворення нашої країни на найзаможнішу країну в світі, зміцнює позиції соціалізму у всесвітньому масштабі» [20, арк. 7].

Значну увагу партійна й комсомольська організації звертали на роботу у підшефному селі Хижинці. У населений пункт систематично відряджалися бригади студентів для політвиховної роботи, у ході якої селян знайомили з найважливішими постановами партії і уряду, читали лекції на різну тематику, насамперед антирелігійну, випускали стінгазети, організовували вечори, ставили вистави, започатковували гуртки, надавали допомогу у справі колективізації, проводили роботу із комсомольцями і піонерами села, стахановцями колгоспу тощо [10, арк. 9], [19, арк. 53], [21, арк. 39 зв.], [40, арк. 1 зв.], [41, арк. 36 – 37 зв.]. Все ж основною формою роботи на селі була допомога під час посівної кампанії [32]. Напередодні проводилася відповідна робота. Питання весняної сівби неодноразово розглядалося на засіданнях парткомітету, призначався відповідальний за цю ділянку роботи [14, арк. 1, 39], [26, арк. 9], [28, арк. 19 зв.]. Для підготовки села до сівби туди на тиждень відряджали бригаду, яка переважно складалася із студентів-комсомольців [14, арк. 7], розроблялася «Пам'ятка для товаришів, що від'їжджають на посівну кампанію в с. Хижинці» [31, арк. 1, 23].

Студенти інституту працювали і в інших районах області. Так 4 лютого 1931 р. за вказівкою Народного комісаріату земельних справ було мобілізовано 30 студентів, яких у складі трьох бригад направили до Липовецького, Лінецького й Тростянецького районів терміном на 1 місяць на сільськогосподарські роботи [33, арк. 84].

Партійна і комсомольська організації організовували студентство на відзначення державних свят. Найбільш ґрунтовно готувалися до роковин Жовтневої революції. Неодноразово це питання заслуховувалося на партійно-комсомольських зборах [14, арк. 44], [34, арк. 1], обговорювалося у пресі. Зокрема, 18 жовтня 1935 р. у газеті «Більшовицька правда» вмістили повідомлення С.Вейцера «Педінститут готується до свят», у якій, зокрема, зазначалося, що студенти «вирішили посилити боротьбу за якість навчання, ударні соціалістичні темпи», щоб Жовтнєві свята зустріти з високими показниками. Посилено у цей час працювали предметні гуртки, обладнувалися кабінети, планувалося здати в експлуатацію новий триповерховий студентський гуртожиток на 230 осіб. Інститут готував масовий «народний танець», який під час демонстрації мав виконувати весь студентський колектив [35].

Активно готувалися і до Міжнародного дня солідарності трудящих 1 травня [14, арк. 20], Міжнародного юнацького дня [14, арк. 40], Ленінських днів [14, арк. 1] тощо. На справжнє свято перетворювалися зустрічі з червоноармійцями. Так, 28 серпня 1935 р. на засіданні парткомітету спланували сценарій свята. Студентську колону мали оформити гаслами, квітами, планувалося прикрасити гуртожиток по вул. Леніна. Студентів зобов'язали купити подарунки для червоноармійців. Для забезпечення демонстрації «людським составом» пропонувалося запросити через оголошення у газеті випускників минулих років [14, арк. 40]. Урочисто відзначило студентство і ювілей 24-ї Залізної дивізії, яка «загартувала себе в боях і стоїть непохитно на захисту кордонів» [34, арк. 1-1зв.].

Із піднесенням студенти зустріли інформацію про присвоєння інституту імені письменника М.О.Островського. З цього приводу у травні 1937 р. відбувся великий вечір-концерт [36].

Активно готувалися студенти і до свята закінчення навчального року, на якому преміювали кращих ударників навчання, заслуховували виступи директора, секретаря комсомольської організації, голови профкому [37, арк. 8]. Наприкінці червня 1937 р. на студентське свято прибули голова облвиконкому Триліський, секретар міського партійного комітету Левінзон, секретар обкому ЛКСМУ Медовий, завідувач обласного відділу народної освіти Подольський [38]. Після цього молодь насолоджувалася виступами колективів художньої самодіяльності. У другій половині дня на березі р. Буг відбувалися спортивні змагання, ігри, а ввечері – масова студентська «гулянка» [39].

Отже, у 30-ті рр. XX ст. у студентському середовищі Вінницького інституту соціального виховання (педагогічного, учительського інститутів) партійно-комсомольські осередки провели досить результативну роботу. Визначальними у їхній роботі були ідеологічні настанови партії. Діяльність комуністів і комсомольців охоплювала всі напрямки діяльності закладу. Особлива увага приділялася політичному навчанню, яке проводилося у різних формах: через викладання політгодин, обговорення найважливіших постанов партії і уряду на мітингах і зборах, роботу політшкіл. До навчальних програм вводилися дисципліни ідеологічного спрямування. Осередки жорстко контролювали успішність студентів-комуністів і комсомольців. Як наслідок, вони переважно були лідерами у навчанні. Партійно-комсомольські осередки мобілізували молодь на відзначення державних свят, вшановували трагічні події у радянській історії.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського: історія // www.vspu.edu.ua.
2. Стадник С.О. Формування освітнього і культурного середовища на Поділлі в 1920 – 1930-х рр. /С.О.Стадник // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: історія: зб. наук. пр. [редкол.: П.С.Григорчук (відп. ред.), Л.В.Баженов, В.П.Газін та ін.]. – Вінниця: ВДПУ імені Михайла Коцюбинського, 2005. – Вип.9. – С.255 – 258.
3. Вінницький державний учительський інститут // Більшовицька правда. – Вінниця. – 1935. – 30 липня. – №174 (1008). – С.4.
4. Група вступників. Погано організували приймальні іспити // Там само. – 1937. – 16 серпня. – №187 (1523). – С.3.
5. Державний архів Вінницької області (далі – ДАВО). – Ф.П.136. – Оп.6. – Спр.951.
6. Там само. – Ф.П.292. – Оп.1. – Спр.5.
7. Там само. – Ф.П.136. – Оп.6. – Спр.20.
8. Там само. – Ф.П.292. – Оп.1. – Спр.21.
9. Там само. – Ф.П.136. – Оп.6. – Спр.492.
10. Там само. – Спр. 493.
11. Там само. – Спр. 603.
12. Там само. – Спр. 605.
13. Там само. – Ф.П.292. – Оп.1. – Спр.42.
14. Там само. – Спр. 24.
15. Там само. – Спр. 4.
16. Там само. – Спр. 8.
17. Там само. – Спр. 25.
18. Там само. – Спр. 27.
19. Там само. – Спр. 15.
20. Там само. – Спр. 32.
21. Там само. – Спр. 35.
22. Педінститут //Більшовицька правда. – 1935. – 21 травня. – №115 (949). – С.1.
23. Два проценти місячної стипендії // Там само. – 1936. – 2 жовтня. – №127 (1262). – С.4.
24. ДАВО. – Ф.П.292. – Оп.1. – Спр.39.
25. Там само. – Ф.П.457. – Оп.1. – Спр. 442.
26. Там само. – Ф.П.292. – Оп.1. – Спр. 31.
27. Там само. – Ф.П.292. – Оп.1. – Спр. 2.
28. Там само. – Спр.7.
29. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф.166. – Оп.10. – Спр. 1499.
30. ДАВО. – Ф.П.292. – Оп.1. – Спр. 40.

31. Там само. – Спр. 19.
32. В боях за соціалістичне село (3 студкорівських листів) // Студент революції. – Харків. – 1931. – №11. – С.22.
33. ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.9. – Спр.1729.
34. ДАВО. – Ф.П.292. – Оп.1. – Спр.6.
35. Вейцер С. Педінститут готується до свят / С.Вейцер // Більшовицька правда. – 1935. – 18 жовтня. – №241(1075). – С.4.
36. Вінницькому вчительському інституту надано ім'я письменника М.О.Осторовського // Там само. – 1937. – 23 травня. – №116 (1452).
37. ДАВО. – Ф.П.457. – Оп.1. – Спр. 448.
38. Л.К.Студентське свято Вінниці /Л.К. // Більшовицька правда. – 1935. – 2 липня. – №150 (984).
39. Студентське свято // Там само. – 1935. – 28 червня. – №147 (981).

Комарницький А.Б. ПАРТИЙНО-КОМСОМОЛЬСКИЕ ЯЧЕЙКИ СТУДЕНТОВ ВИННИЦКОГО ПЕДВУЗА В 30-Х ГГ. XX В.: ПОДДЕРЖКА ПРАВЯЩЕГО РЕЖИМА

В статье идет речь о работе партийно-комсомольских ячеек в студенческой среде Винницкого института социального воспитания (педагогического, учительского институтов). Показано разные направления их деятельности, которые определялись идеологическими установками партии. В частности, значительное внимание уделено политическому обучению, которое проводилось через преподавание политчасов, обсуждение установок партии и правительства на митингах и собраниях, работу политшкол, овладение учебными дисциплинами идеологического направления. Проанализировано учебную деятельность студентов-коммунистов, комсомольцев, празднование молодежи государственных праздников, чествование трагических событий в советской истории.

Ключевые слова: студенты, институт, ячейка, партия, коммунисты, комсомольцы, комитет, собрание, политическое обучение.

Komarnickiy A.B. PARTY-COMSOMOL ORGANIZATIONS OF THE STUDENTS IN THE VINNYTSYA PEDAGOGICAL INSTITUTE IN THE 1930-TH OF THE XX CENTURY: SUPPORT OF THE RULING REGIME

This article is about the work of Komsomol organizations among the student of Vinnytsya Institute of Social Education (pedagogical, teachers institutes). This article shows different directions of their activity, which were determined by the ideological options of the party. A lot of attention is paid to the political studies, which was conducted through teaching of the political hours, discussions of party's and government's decisions on the mass meeting, work of the political schools. This article analyses educational activity of the students-communists, members of the komsomol organizations, marking of the state holidays, celebration in honour of tragic events in the soviet history by young people.

Key words: students, institute, cell, party, communists, komsomol, committee, mass meeting, political educational.

УДК [792.5+792.82](477.44) "1932/1940"

О.В. Черкашина

ВІННИЦЬКИЙ ТЕАТР ОПЕРИ ТА БАЛЕТУ ІМ. ЛЕНІНА (1932-1940 РР.)

У статті здійснено стислий огляд періоду становлення Вінницького театру опери та балету в контексті національної політики України.

Ключові слова: театр опери та балету, провінційний театр, режисер, диригент, оркестр, балет, постановки.

Українська культура XX ст. розвивалась в складних умовах політичних катаклізмів, що відбувались в Російській імперії. Події 1917-1920 рр. дали поштовх для розвитку національної культури України і стали визначальними стосовно соціокультурних процесів. Одним із головних завдань сьогодення є відродження художньої спадщини вітчизняної культури. Найменш дослідженою на сьогодні залишається культура України періоду першої третини

ХХ ст., зокрема регіональне театральне мистецтво. Інтерес до історії рідного краю, культурних традицій, надбань тощо завжди викликав зацікавленість краєзнавців, істориків, культурологів, музикознавців, однак залишається ще багато нерозкритих питань. Недослідженим досі залишався період становлення і розвитку вінницького оперного театру 30-х років ХХ ст., що зумовило написання даної статті.

Метою статті є визначення основних тенденцій розвитку колективу вінницького театру опери та балету, творчих шукань в процесі становлення національної культури.

Дослідженню питання театрального мистецтва України, зокрема регіонального, кін. ХІХ – першої половини ХХ ст. присвячені дисертаційні праці І.І. Романько, Р.П. Леоненко, С.А. Думасенко, А.А. Тулянцева, Н.А. Шкоди, Л.Л. Процик та ін., в яких театр досліджується в широкому історико-мистецькому контексті.

Наприкінці 20-х років, в умовах стабілізації економічного життя країни та духовних набутків періоду українського культурного відродження, оперне мистецтво стає невід'ємною частиною загальнокультурного процесу. Доцільність існування жанру опери, про що довго сперечалися в офіційних і мистецьких колах більшовицької Росії, було доведено життєвою практикою. Вже в 1927 році, газета «Комуніст» (за 17 березня) друкує програму створення української радянської опери. Протягом 20-30-х років не лише нечуваного розвитку набуває оперно-театральне виконавство, але й активно створюються нові оперно-балетні твори, зокрема такі як «Вибух» Б. Яновського, «Щорс» Б. Лятошинського, «Кармелюк» В. Костенка та ін. Провідними на той час у новостворених операх та балетах були теми про революцію, події громадянської війни, сучасності тощо. Ці вистави мали побачити якомога більша кількість глядачів, не лише великих, але й периферійних менших міст України. З цією метою приймається рішення Наркомосу про організацію пересувних музично-театральних труп, і невдовзі було створено чотири таких колективи, один з яких Другий український пересувний оперний театр у Вінниці (28 листопада, 1929 р.). Пізніше пересувні оперно-балетні колективи було реорганізовано у великі стаціонарні театри. У Вінниці устальюється стаціонарний Український Державний Оперний театр, що розпочав свою роботу в грудні 1932 року, а від 1933 року змінив свою назву на Вінницький державний обласний театр опери та балету ім. Леніна [3].

Матеріальну базу новоствореного колективу забезпечував організований у 1930 році Театральний Комбінат (Трест) Правобережжя, який у ці роки був єдиним керівним органом регулювання театрального життя і був спроможний вирішувати організаційні та економічні проблеми. Пізніше Правобережний та Лівобережний Театральні Трести було ліквідовано, а на їх місці створено п'ять обласних Трестів» [5]. За Вінницьким Театральним Трестом були закріплені: Українська Державна Опера, два Українських Драматичних театри, один Російський Драматичний театр, один Єврейський Драматичний театр і два Робсельтеатри (Робітничо-селянські театри), що мали обслуговувати села і колгоспи. Також під керівництвом Тресту опинилися театри міст: Вінниці, Бердичева, Умані, Проскурова та Кам'янця з їх рухомим і нерухомим майном, активом і пасивом на 1 червня 1932 року. Дотації, що театри отримували від Міських Рад, були основним капіталом Комбінату. У вересні (5) 1933 року Постановою Вінницького Обласного Виконавчого комітету Вінницький Обласний Театральний Трест було ліквідовано, про що повідомлялося в пресі. [7]. Однак офіційна постанова Облвиконкому про ліквідацію Театрального Тресту, як організацію «яка себе зовсім не виправдала і призвела до розвалу справи театрів» [32, 16], вийшла лише 10 жовтня 1933 року. Отже, було вирішено організувати робочий оперативний апарат ОблВНО (у складі 2-3 осіб), який мав би займатися управлінням театрів [32, 12-25].

1 грудня 1932 року, із запізненням, після закінчення гастролей у Бердичеві, де з успіхом пройшло 38 вистав (як зазначалося в анонсі), розпочав працювати колектив вінницької Опери, на той час у складі 180 осіб [1]. До керівництва трупи увійшли: Глебов (директор трупи), П.Л. Яновський та Є. М. Шехтман (керівники оркестру у складі 30 осіб; балетний цех містив 24 чоловіки). Цього ж року при театрі відкривається лабораторія для роботи з молодими артистами-вокалістами, яку очолила колишня співачка Московського оперного театру Стефанович. [4].

Репертуар першого сезону складався переважно з творів класичної музики: «Ріголетто» (Дж. Верді), «Кармен» Ж. Бізе (диригент Є.Л. Шехтман), «Борис Годунов» (М. Мусоргський), балету «Лебедине озеро» та балетів ще молодих на той час українських композиторів

Б. Яновського («Ференджі»), М. Вериківського («Пан Каньовський») та «Червоний мак» Р. Глієра [1].

Першою масштабною постановкою Вінницького оперного театру стала опера «Аїда» Дж. Верді, що відбулася 3 грудня 1932 року (диригент П.Л. Яновський) [2]. На початку роботи оперного театру було багато недоліків в роботі артистів-солістів, і звучанні оркестру. Утім, вистави театру мали постійний успіх у вінницького глядача. По закінченню театрального сезону (6 березня 1933) на запрошення Харківського Театрального Тресту Вінницька опера поїхала у гастрольну подорож до Полтави [12].

До початку театрального сезону 1933-1934 року в театрі відбулися кардинальні кадрові зміни. Керівництво театру було замінено. Директором театру стає Ю.М. Бернер. До складу оперної трупи запрошено драматичного тенора Волинця та інших співаків з різних міст України (Києва, Одеси та ін.), значно посилено хор, оркестр. До балетного цеху було прийнято молодих артистів, а також запрошено балетмейстера Маньківського. Диригентами симфонічного оркестру залишились П.Л. Яновський та Є.М. Шехтман. Трупу очолив художній керівник і головний режисер театру С. Ю. Бутовський [9].

Постановку опери Дж. Верді «Аїда» здійснили головний диригент П. Яновський, режисер А. Кононович, балетмейстер Маньківський, художнє оформлення виконав С. Евенбах [10]. І хоча вистава мала успіх у глядача, рецензії, що невдовзі з'явилися в пресі, були мало втішними. Критик М. Ятко, на сторінках газети «Більшовицька правда» зазначив, що «Аїда» поставлена «засобами 50-річної давнини». Критикувалися зроблені наспіх балетні сцени, а також виконавці другого плану, які «періодично зривалися з голосу і були безпорадні» [8]. До масштабної постановки народної драми М. Мусоргського «Борис Годунов» театр підійшов дуже відповідально. Спеціально запросили з Києва заслуженого артиста республіки В.Д. Манзія та художника Є.Л. Кордиша. За ескізами видатних художників були зроблені костюми та декорації [6]. Оперу «Євгеній Онегін» П. Чайковського було поставлено у новій постановці головного режисера С.Ю. Бутовського, художнє оформлення для якої виконав В. Мюллер. В оновленій постановці також пройшли «Сільська честь» П. Масканьї (режисери Б. Іванов, І. Заболотний, художнє оформлення С. Мягкова), балет П. Чайковського «Лебедине озеро» (балетмейстер Маньківський). В січні 1934 року ця вистава йшла у постановці Л.О. Жукова та В.В. Новіцького.

Вінницький оперний театр у ці роки переживав ще період становлення. Колектив намагався опановувати складний репертуар. Треба зауважити, що лише за два з половиною місяці колективом молодого провінційного театру було підготовлено одинадцять вистав, до того ж вельми складних і відповідальних, такі, що вже мали свої еталонні версії на великих сценах. Такі темпи, відповідно, не могли не відбитися негативно на якості вистав. За цих обставин театр вперто шукає власних творчих рішень. Так, режисер С.Ю. Бутовський, як писала газета Більшовицька правда, не побоявся зламати оперні стереотипи. Наприклад, опера Р. Леонковалло «Паяци» (диригент Б. Поляков, художник Є. Кордиш) була поставлена в цілком оригінальній, своєрідній трактовці. В пролозі, замість монологу-арії Тоніо перед завісою, на авансцену виходив увесь ансамбль виконавців, нехтуючи завісою вони одягали умовно театральні костюми і починали гру. Критика відзначала, що постановкою опери «Паяци» театр довів, що має кваліфіковані кадри і вміє оригінально підійти до трактування музичного матеріалу [11].

Початок 30-х років був складним для колективу. Фінансовий стан опери катастрофічно падав, заробітня платня артистам регулярно не виплачувалася, декорації до оперно-балетних вистав ставали повністю непридатними. До того ж, борг театру на липень 1934 року складав 153.065 крб. Все це негативно позначалося і на якості вистав [32, 5-5 зв.]. В постанові Вінницького Обласного Виконавчого Комітету від 12 липня 1934 року (№764) «Про Вінницький театр Опери і балету» було зазначено, що керівництво Опери не дбало за своєчасне забезпечення опери відповідними театральними майданчиками, допущено перебільшення штату (затверджено 140, а працювало 160); відсутність у складі опери кваліфікованих артистів-співаків і балету призвело до зниження художньої якості, що відбилося і на матеріальному становищі колективу. Для подальшого збереження вінницької опери було ухвалено до 1 вересня 1934 року укомплектувати склад опери висококваліфікованими солістами, диригентами, балетмейстерами, художниками і особливу увагу звернути на підбір хору, балету, оркестру тощо.

Отже, після реорганізації Вінницької державної опери посаду тимчасово виконуючим обов'язки директора займає С.Ю. Бутовський. Пізніше директором театру і художнім керівником призначено Д.А. Баркінського, головним диригентом театру призначено П.О. Ставровського, посаду головного режисера, як і минулого сезону, займав С.Ю. Бутовський. Художній цех очолив Є.Л. Кордиш, режисером постановником стає Л.Я. Димов, хормейстером – В.Г. Бричевський, головні балетмейстери – В.В. Новіцький та запрошений з київської опери Дельсон. До Москви, Ленінграда, Києва були відряджені представники дирекції театру для запрошення на роботу керівних акторів опери [13]. Склад опери було поновлено більше як наполовину. Зміцнюється також склад хору та оркестру [14].

До нового сезону дирекція Вінницького державного театру імені Леніна розпочала підготовчу роботу заздалегідь. В липні 1934 року проводиться конкурсний набір чоловічих та жіночих голосів до складу хору опери, розпочинається підготовка до нового сезону [17]. До списку нових постановок були включені: «Царева наречена» (М. Римський-Корсаков), «Самсон і Даліла» (К. Сенсанс, лібр. Ф. Лемера), «Князь Ігор» (О. Бородін), «Казка про царя Салтана» (М. Римський-Корсаков) і нові балети «Ференджі» (муз. П.Л. Яновського), «Даремна обережність» (муз. Гертеля). Намічено також була підготовка оперети «Корневільські дзвони» (Р. Планкета, лібр. Клервіля), «Циганський барон» Й. Штрауса та інші вистави [15]. Від 17 січня 1935 року оперний театр ставить балети: «Шопеніана» (музика з творів Ф. Шопена), «Зачарований ліс» (муз. Дріго), «Марна пересторога» (муз. Гертеля; постановка балетмейстера В. Новіцького, диригент Є.М. Вигорський) [18].

Відкриття зимового сезону 1934-1935 року було розпочато як і заплановано, 1 жовтня, оновленою постановкою опери «Аїда» в режисерській версії С.Ю. Бутовського [16]. Оперу «Аїда» С.Ю. Бутовський вирішує як реалістичну постановку, в якій «живі люди певної епохи хвилюються, плачуть, кохаються». Особливо високо оцінювала преса роботу групи солістів, хору і оркестру [16]. У порівнянні із минулим роком колектив зміг показати зростання художньої творчої культури театру. В січневій постановці «Аїди» приймала участь прем'єрша київської опери, меццо-сопрано О.А. Ропська (Амнеріс) [20].

Для підвищення кваліфікації молодих акторів були організовані класи характерного і класичного танцю, проводилися лекції мистецтвознавців (під час підготовки постановок «Русалки», «Євгенія Онегіна»), лекції з історії танцю. Планувалося також відкриття балетної студії [19]. Незважаючи на те, що Вінницький театр опери і балету ще не мав належного досвіду роботи та досвідченого художнього керівництва, на той час, як зазначала преса, він посідав гідне місце серед кращих периферійних оперних театрів України [21].

Окрім стаціонарних вистав у приміщенні театру колектив Вінницької опери мав широку географію гастрольних виступів в різних містах і районах області. До репертуару таких виступів переважно залучалися опери-одноактівки, музичні комедії, вистави, що не потребували громіздкого оформлення, участі великих хорових колективів, посиленого складу оркестру. Натомість, згідно плану роботи колективу театру, у Вінниці постійно відбувалися концерти симфонічної музики, у яких брали участь оркестр театру, його солісти-вокалісти, артисти балету. В програмі концертів звучали твори П. Чайковського, М. Глинки, М. Римського-Корсакова, О. Глазунова та інших композиторів. Подібні концерти безперечно ставали визначною подією в культурному житті провінційного міста.

Осінньо-зимовий сезон 1935-1936 року вже традиційно розпочався оперою «Аїда». Протягом сезону театром були показані нові вистави «Запорожця за Дунаєм» С. Гулак-Артемовського, «Ріголетто» Дж. Верді (головний диригент М.І. Радзівський, режисери Н.К. Заболотний і Земський, художнє оформлення Тележанського), «Наталки Полтавки» М. Лисенка в музичній версії В. Костенка (танці балетмейстера Л.О. Жукова), «Чіо-чіо-Сан» Дж. Пуччині (диригент М.І. Радзівський, художнє оформлення К.Г. Ржецького), «Русалки» О. Даргомижського (режисер Г.Т. Шаповалов, диригент П.Л. Яновський), «Цареві нареченій» М. Римського-Корсакова, «Князя Ігоря» О. Бородіна [33, 54]. У новій постановці режисера Л.Я. Димова та балетмейстера В. В. Новіцького була здійснена постановка «Фауста» Ш. Гуно.

Першою виставою театру сезону 1936-1937 року стала опера «Запорожець за Дунаєм» С. Гулака-Артемовського в музичній редакції В. Йориша (літературний текст в переробці М. Рильського), що була показана Київським театром у Москві [23]. До репертуарної афіші увійшли також балети «Іспанське капріччіо» М. Римського-Корсакова, новий оригінальний балет сучасного композитора Василенко «Цигани» (за Пушкіним), «Дон-Кіхот» Мінкуса та ін., а також музична комедія «Продавець птахів» Карла Целлера та ін. [22]. На закриття сезону

театр підготував нову постановку «Цареві нареченої» М. Римського-Корсакова, яка під керівництвом диригента Я. І. Мореця з великим успіхом пройшла 5-6 квітня 1937 року [36].

Навесні 1937 року директором театру було призначено А.М. Воробйова [38]. Художнім керівником театру призначено С.І. Каргальського (з київської опери), режисером-постановником – Боброва. Диригентами залишилися: М.І. Радзієвський, П.Л. Яновський, Є.М. Вигорський, Я.І. Морець, Г. Бричевський (хормейстер) [33, 26]. До вінницької опери також запрошують художника М.І. Бурачека. Балетну трупу очолюють Л.О. Жуков та В.В. Новіцький. Із старого складу оркестру залишилося 17 чоловік; хор і балет був якісно поновлений. З метою посилення групи мецо-сопрано і баритонів були запрошені з Харківської опери Левицька (мецо-сопрано) і Горохов (баритон). На окремі виступи – М. Литвиненко-Вольгемут, Паторжинський і М. Донець. «За таких умов, – писала преса, – керівництво театру має всі можливості стати до змагання з найкращими оперними театрами України» [23].

Від початку нового осінньо-зимового сезону 1937-38 р. до Вінниці на гастролі приїжджали відомі співаки і виконавці-інструменталісти, запрошені організованою в цьому ж році Вінницькою обласною державною філармонією: М.І. Литвиненко-Вольгемут, З.М. Гайдай, М.І. Донець, О.А. Петрусенко, Л. Вайнтрауб, А. Лещинський, О. Ейдельман та ін.

До театрального сезону 1937-1938 склад оперного театру було значно поновлено: Нікітенко, Мартиненко, Смеродін, Ф.А. Горанджа, Г.Ф. Акімова, К. Третяков, Нагорна, Резнік та ін. Для покращення роботи трупи організовуються різні гуртки, читаються лекції з історії театру, проводяться заняття з постановки голосу, що проводились солістами театром і хором тощо.

Довгий час незмінним залишається головний диригент М.І. Радзієвський та головний режисер-постановник В. Д. Бобров. Невдовзі, поряд із ним, починає працювати режисер П.Т. Ковтуненко. До репертуару вводяться 10 опер, більшість з яких іще не йшла у Вінниці, а саме: «Мазепа» П. Чайковського, «Демон» А. Рубінштейна, «Галька» С. Монюшка, «Ніч перед різдвом» М. Римського-Корсакова, «Богема» Дж. Пуччіні, «Дубровський» Е. Направника та ін. Ставляться також твори сучасних радянських композиторів, зокрема, «Тихий Дон» та «Піднята цілина» І. Держинського [35]. У жовтні 1937 року прем'єрою «Мазепа» П.І. Чайковського, у постановці П.Л. Яновського (диригент) та В.Д. Боброва (режисер) Вінницький оперний театр розпочав новий сезон. Вистава пройшла з великим успіхом. Наступною виставою театру була опера А. Рубінштейна «Демон» [24].

Із особливою увагою поставилася постановочна група театру до підготовки прем'єри опери «Піднята цілина», яку ставив запрошений з Київського оперного театру відомий режисер В.Д. Манзій. Для оформлення вистави дирекція театру також запросила відомого київського художника Курочку-Армашевського. Музичну частину готував диригент театру П. Яновський [26]. Значним досягненням театру в цьому сезоні стала вистава опери «Дубровський», у постановці В. Боброва (диригент Є. Вигорський, художник Маркевич). Вистава мала успіх у глядача, за півтора місяці вона ставилася п'ять разів [27].

Заплановане відкриття сезону на 1 жовтня 1938 року перенесли на 5 жовтня. Ставилася нова опера І. Держинського «Тихий Дон» (за романом М. Шолохова) [37]. До списку поновленого репертуару увійшли опери молодих українських композиторів: «Перекоп» Ю.С. Мейтуса і М.Д. Тица, «Щорс» Б. Лятошинського (лібр. І. Кочерги і М. Рильського). Готувалися до постановки такі монументальні оперні вистави як «Князь Ігор» О. Бородіна та «Борис Годунов» М. Мусоргського.

Довгоочікувана прем'єра опери «Борис Годунов» відбулась 30 березня 1939 року (постановник В.Д. Бобров). Преса писала, що прем'єра засвідчила, що оперний театр у Вінниці все виразніше знаходить власне творче обличчя [30].

До осінньо-зимового сезону 1939-1940 рр. театр розпочав підготовку вже в серпні 1939 року. Директором театру опери і балету стає Л.І. Балацький [31, 1], режисером призначено С.К. Бібікова. На посаду художнього керівника і головного диригента запрошують авторитетного і досвідченого А.А. Ейхенвальда. Був підібраний новий склад артистів, прийнято ряд нових солістів. Список солістів на той час прикрашали такі імена, як В. Іванов (бас, артист Московського Великого Академічного театру), Соловйов (ліричний баритон) та ін. [29].

У 1939 р. у постановці В.Д. Боброва (диригент М. Вигорський, художник Ржецький) відбулась прем'єра опери «Кармен» Ж. Бізе. До репертуару також були включені нові прем'єри: опера «Іван Сусанін» М. Глінка, «Дочка кардинала» Ж. Галеві, «Самсон і Даліла» Ш.

Сен-Санс; балети – «Есмеральда» (Ч. Пуні) і «Соловей» (М. Крошнер). До поновлених постановок опер радянських авторів (Держинського, Лятошинського, Мейтуса і Тіца) додалася опера «В бурю» Т. Хреннікова. Ядром репертуару залишалася українська, російська та західноєвропейська класика («Борис Годунов» М. Мусоргського, «Царева наречена» М. Римський-Корсакова, «Запорожець за Дунаєм» С. Гулак-Артемовського (ред. В. Йориша), «Пікова Дама», «Черевички», П. Чайковського, «Князь Ігор» О. Бородіна та ін. [28]).

Сезон 1939-1940 року був останнім для Вінницького оперного театру. Постановою №1260 (від 31 серпня 1940 р.) та Ради Народних Комісарів УРСР було ухвалено «реорганізувати Вінницький державний театр опери і балету ім. Леніна у Вінницький український державний музично-драматичний театр і зобов'язати Управління в справах мистецтва при РНК УРСР провести реорганізацію новоутворених театрів в місячний термін, переглянувши та укомплектувавши штати відповідно до творчих виробничих завдань цих театрів» [34, 158].

Таким чином не зважаючи на складний шлях становлення вінницької опери (часта зміна керівництва опери, виконавського складу тощо), весь час перебуваючи у стані творчого пошуку, театр все ж став одним із кращих периферійних театрів України. У постановках оперно-балетних вистав, в різний час, брали участь відомі режисери-постановники (С.Ю. Бутовський, А. Кононович, Л.Я. Димов, В.Д. Манзій, С.І. Каргальський), диригенти (П.Л. Яновський, Є.М. Шехтман, П.О. Ставровський, Є.М. Вигорський, М.І. Радзієвський, Я.І. Морець, Б. Поляков), балетмейстери (Л.О. Жуков, В.В. Новіцький, Дельсон), художники (Курочка-Армашевський, С. Евенбах, Є.Л. Кордиш, С. Мягков, К.Г. Ржецький), В.Г. Бричевський (хормейстер) та ін. На сцені театру співали відомі оперні виконавці М.І. Литвиненко-Вольгемут, З.М. Гайдай, М.І. Донець, Паторжинський, О.А. Петрусенко, Л. Вайнтрауб, А. Лещинський, О. Ейдельман, Левицька та ін.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Більшовик. – 1936. – 1 квітня
2. Більшовицька правда. – 1932. – 11 грудня
3. Більшовицька правда. – 1932. – 21 листопада
4. Більшовицька правда. – 1932. – 28 листопада
5. Більшовицька правда. – 1932. – 30 грудня
6. Більшовицька правда. – 1933. – 16 жовтня
7. Більшовицька правда. – 1933. – 18 грудня
8. Більшовицька правда. – 1933. – 21 вересня
9. Більшовицька правда. – 1933. – 21 грудня
10. Більшовицька правда. – 1933. – 21-25 вересня
11. Більшовицька правда. – 1933. – 25 вересня
12. Більшовицька правда. – 1933. – 25 грудня
13. Більшовицька правда. – 1933. – 5 березня
14. Більшовицька правда. – 1934. – 26 серпня
15. Більшовицька правда. – 1934. – 29 серпня
16. Більшовицька правда. – 1934. – 3 серпня
17. Більшовицька правда. – 1934. – 5 жовтня
18. Більшовицька правда. – 1934. – 9 липня
19. Більшовицька правда. – 1934-1935
20. Більшовицька правда. – 1935. – 22 грудня
21. Більшовицька правда. – 1935. – 8 жовтня
22. Більшовицька правда. – 1936 (жовтень) – 1937 (лютий)
23. Більшовицька правда. – 1936. – 30 вересня
24. Більшовицька правда. – 1937. – 3 жовтня
25. Більшовицька правда. – 1937. – 4 жовтня
26. Більшовицька правда. – 1938. – 10 квітня
27. Більшовицька правда. – 1938. – 2 лютого
28. Більшовицька правда. – 1939. – 15 жовтня
29. Більшовицька правда. – 1939. – 17 жовтня
30. Більшовицька правда. – 1939. – 6 квітня
31. ДАВО. – Ф. П. – 136. – Оп. 5. – Спр. – 445
32. ДАВО. – Ф. П. – 136. – Оп. 6. – Спр. – 507
33. ДАВО. – Ф. П. – 136. – Оп. 6. – Спр. – 741
34. ДАВО. – Ф. Р. – 2700. – Оп. 1. – Спр. – 55
35. Молодий більшовик. – 1937. – 18 вересня

36. Молодий більшовик. – 1937. – 8 квітня

37. Молодий більшовик. – 1938. – 6 жовтня

Черкашина О. В. ВИННИЦКИЙ ТЕАТР ОПЕРЫ И БАЛЕТА ИМ. ЛЕНИНА (1932-1940 гг.)

В статье сделан краткий обзор периода становления Винницкого театра оперы и балета в контексте национальной политики Украины.

Ключевые слова: театр оперы и балета, провинциальный театр, режиссер, дирижер, оркестр, балет, постановки.

Cherkashina O.V. VINNYTSYA LENIN'S THEATRE OF OPERA AND BALLET (1932-1940)

In article the short review of the period of formation Vinnitsa of opera and ballet theater in a context of a national policy of Ukraine is made.

Key words: opera and ballet theatre, provincial theatre, the director, the conductor, an orchestra, ballet, statements.

УДК 94 (477. 43/44). «1945 – 1954»

С.Д. Гальчак

ПРИЧИНИ НЕПОВЕРНЕННЯ НА РІДНУ ЗЕМЛЮ ПОДІЛЬСЬКИХ «ОСТАРБАЙТЕРІВ»

В статті аналізуються причини й мотиви повернення на рідну землю колишніх «східних робітників» з Поділля по завершенню Другої світової війни та в період «холодної війни»; містяться дані про кількість тих, хто повернувся на Батьківщину та тих, хто залишився за її межами.

Ключові слова: «остарбайтери», репатріація, «холодна війна», облік, репресії, переміщені особи, підданство.

Із здобуттям Україною незалежності поглибився науковий інтерес вітчизняних дослідників до загалом ще маловивченої теми – долі українських «остарбайтерів», – обійденої увагою радянською історіографією. Цьому сприяють відмова сучасних дослідників від стереотипів та ідеологічних кліше минулого, кон'юнктурних висновків, їх бажання по-новому, неупереджено і об'єктивно, на перспективних методологічних засадах, поглянути на події Другої світової війни, а також можливість доступу до масиву раніше засекречених архівних джерел. У результаті останнім часом з'явилися дисертаційні дослідження та статті, котрі тією ж іншою мірою висвітлюють дану проблематику.

Зокрема, у низці їх йдеться про повернення колишніх примусових робітників зі Сходу на батьківщину: О. В. Янковської «До питання про долю українських репатріантів Великої Вітчизняної війни» [1], В. Холодницького «Репатріація: з історії повернення жителів Чернівецької області, вивезених за її межі в роки Другої світової війни» [2], Т. В. Пастушенко «Репатріація українських «остарбайтерів» на Батьківщину: 1944 – 1947 рр.» [3], С. Д. Гальчака «Ідеологічні аспекти репатріації «остарбайтерів»-подолян в умовах «холодної війни» [4], «Фільтрація як обов'язковий елемент репатріації «східних робітників» [5], О.В. Буцько «Створення і діяльність радянських органів репатріації 1944 – 1946» [6], «Репатріація українських громадян (1944 – 1946 рр.)» [7], «С возвращеньцем»: судьба украинских граждан, репатриированных на Родину» [8].

Серією публікацій О.В. Буцько чи не першою подала загальну структуру та характеристику діяльності репатріаційних органів в Україні. На широкому полі матеріалів архівів України та Російської Федерації показала основні аспекти цієї складної й суперечливої теми: особливості репатріації військовополонених та цивільних осіб, діяльність обласних репатріаційних органів в Україні, правові, соціальні та моральні проблеми репатріантів після повернення на Батьківщину. У статті «С возвращеньцем»: судьба украинских граждан, репатриированных на Родину» дослідниця підкреслює, що доля співвітчизників, які в

результаті війни опинилися в руках гітлерівців, а потім були репатрійовані в СРСР, виявилась нелегкою. «...Радянський уряд вважав усіх радянських підданих, котрі тимчасово вийшли з-під контролю, зрадниками, незалежно від обставин, що привели їх за кордон, і незалежно від того, як вели себе ці люди в тій, чужій стороні». Особливо це стосувалося військовополонених. Ось чому «після репатріації сотні тисяч колишніх фронтовиків опинились у таборах Вітчизни». Не обминула така гірка доля й багатьох «остарбайтерів». Сама ж репатріація з її обов'язковою принизливою для людської гідності фільтрацією, поневіряннями у збірно-пересильних таборах та в дорозі додому теж виявилась нелегким випробуванням для мільйонів бранців...

Ось чому чимало колишніх примусових робітників не бажали повертатися на батьківщину, й органам влади доводилося вдаватися до примусових заходів. Цій проблемі, зокрема, присвячене дисертаційне дослідження М.П. Куницького «Примусова репатріація радянських громадян до СРСР після Другої світової війни (український вектор)» [9]. Однак порушена проблема ще далеко недосліджена.

У пропонованій статті ставиться за мету на матеріалах Подільського регіону України деякою мірою ліквідувати існуючі «білі лакуни». Матеріали дослідження можуть бути використані при написанні більш ґрунтовних праць з історії СРСР, України післявоєнного періоду.

Основна маса подолян – колишніх «остарбайтерів» – повернулася додому до середини 1946 року. Так станом на 1 серпня 1946 р. на Вінниччині їх нараховувалось 48511 осіб. [10, арк. 46]. На жаль, відсутні документи, які б називали точну кількість репатріантів, що повернулися на цю дату на Кам'янець-Подільщину. Проте відомо, що на 1 січня 1947 р. у рідний край прибуло 89938 [11, арк. 3] колишніх мешканців Кам'янець-Подільської області. На Вінниччині аналогічний показник становив 48621 осіб. [12, арк. 1], тобто за 5 попередніх місяців зріс всього на 110 осіб. Це було наслідком негативних проявів «холодної війни».

Подальша динаміка повернення на Поділля депортованих гітлерівцями каторжан свідчить, що «холодна війна» взагалі різко загальмувала процес репатріації. Так з 1 січня по 1 липня 1947 року на Вінниччину не повернувся жоден репатріант [13, арк. 33]. Потім майже за рік (з 1 липня 1947 р. по 15 травня 1948 р.) у Вінницьку область прибули лише вісім [12, арк. 58] колишніх «остарбайтерів». З 15 травня по 1 липня 1948 р. – ще 28 осіб. [12, арк. 65]. І, нарешті, станом на 1 жовтня 1948 р. в область повернулося загалом 48705 репатріантів [12, арк. 71], тобто за три наступних місяці до загальної кількості прибулих додалися всього 48 осіб.

На Кам'янець-Подільщині цифрові показники були порівняно вищими, але й тут спостерігалася тенденція до різкого скорочення кількості прибуваючих в область репатріантів-корінних мешканців краю. Так за період з 1 січня по 1 вересня 1947 року на Кам'янець-Подільщину загалом повернулося 1726 осіб. [11, арк. 35], тоді як за попередні одинадцять місяців (з 1 лютого 1946 р. по 1 січня 1947 р.) – у десять разів більше.

Відсутність документів з узагальненими даними про кількість репатріантів, що повернулися на Поділля у 1949, 1950, 1951, 1952 роках (а по Кам'янець-Подільщині – ще й у 1948 році), не дозволяє детально проаналізувати хід репатріації в умовах «холодної війни». Побічні ж дані дають підстави стверджувати, що і в цих роках кількість колишніх «остарбайтерів», які переступили нарешті батьківський поріг, була невеликою. Репатріація йшла важко, вимагала великих зусиль, передусім на її передових рубежах.

Брак точних даних не дозволяє також достовірно відповісти, скільки насильно депортованих мешканців краю не повернулося на Поділля, зокрема, скільки виявилось тих, хто свідомо відмовився від СРСР як своєї Батьківщини (така можливість їм була надана недавніми союзниками в період «холодної війни»), хоч про наближені показники (недалекі від істини) все ж можна вести мову.

Відомо, що із Вінницької області нацистські загарбники депортували 78650 осіб. [14] цивільного населення, з Кам'янець-Подільської – 117230 осіб. [15, арк. 3]. Разом – 195880 осіб. У Вінницьку область станом на 1 жовтня 1948 р. повернулося 48705 осіб. [12, арк. 71], у Кам'янець-Подільську (станом на 1 січня 1949 р.) – 94008 осіб. [16, арк. 108]. Разом – 142 713 осіб. Отже, сумарна різниця між тими, які були насильно вивезені, і тими, що повернулися додому на вказані дати, складає 53167 осіб.

Але такий показник не остаточний, оскільки включає у себе як безповоротні втрати, так і кількість «остарбайтерів», які з різних причин перебували за межами Поділля тимчасово і пізніше повернулися до рідної домівки або ж залишились за рубежом.

Безповоротні втрати (про них певною мірою вже йшлося у попередніх розділах) започатковані ще під час транспортування невідомців-подолян у Німеччину. Як відомо, не бажаючи потрапити на каторгу, багато мешканців краю намагалися втекти з поїздів. За це частина їх була розстріляна на місці, частина – відправлена у концентраційні табори, де не вижила, частина, здійснивши втечу і поповнивши ряди партизанів, полягла смертю хоробрих у поєдинках з ворогом, частина – загинула внаслідок залізничних катастроф, нещасних випадків, нелюдських умов транспортування.

Та найбільше смерть косила ряди «остарбайтерів» під час перебування їх на нацистській каторзі. Вони масово вмирили від численних хвороб, фізичного виснаження, голоду, гинули від нещасних випадків на виробництві, свавілля рабовласників та охоронців, через непокору, при спробі та під час втеч із місць примусової праці чи ув'язнення, в концентраційних та штрафних таборах, під час масованих бомбардувань німецьких міст і сіл союзницькою авіацією, у рядах європейського руху Опору, під час проходження фронтів (особливо німецько-радянського), в запеклих боях з гітлерівцями та на Далекосхідному фронті, будучи призваними в ряди Червоної армії. Окремі подоляни, не перенісши надважких каторжних умов, покінчили життя самогубством, окремі померли в Німеччині від старості, оскільки серед депортованих були й люди похилого віку.

Через відсутність повноти документальних даних не можна точно відповісти, скільки, скажімо, депортованих подолян загинуло від куль охоронців при спробі втечі чи закатовано в тюрмах, концентраційних та трудових таборах, як і проставити конкретні цифри навпроти кожної згадуваної складової безповоротних втрат. Проте опрацьовані автором даної праці матеріали дають підстави йому стверджувати, що найбільша кількість «остарбайтерів»-подолян не повернулася додому через:

- смерть від хвороб, фізичного виснаження та голоду під час перебування на нацистській каторзі;
- загибель у результаті інтенсивних бомбардувань німецьких населених пунктів авіацією союзників;
- загибель внаслідок проходження фронтів;
- навмисну фізичну розправу гітлерівців за прояви непокори;
- загибель у боях з гітлерівцями та японськими загарбниками на заключному етапі Другої світової війни в рядах Червоної армії.

Безповоротні втрати становлять основну кількість тих, хто не повернувся на Поділля.

Решта згадуваного «мінусового» показника (53167 чол.) – це «остарбайтери»- подоляни, які залишилися живими: ті, які на той час служили в армії, працювали в трудових батальйонах та на підприємствах за межами Поділля, були вислані на спецпоселення, перебували в дорозі додому, жили за межами СРСР, не маючи наміру повертатися на батьківщину.

Значна кількість вчорашніх «остарбайтерів» пройшла через армію (не випадково основну масу репатріантів складали жінки і дівчата, хоч частина їх теж залучалася для армійських потреб). Спершу у неї призивалися «остарбайтери», визволені радянськими Збройними Силами (вони, як уже було сказано, брали безпосередню участь у кровопролитних боях з гітлерівцями; багато з них полягли смертю хоробрих). По завершенню війни черга дійшла до «остарбайтерів» призовного віку, котрі поверталися із зон окупації союзників. Причому на армійську службу, яка тривала декілька років, вони відправлялися відразу ж з території колишнього рейху, пройшовши обов'язкову фільтрацію, так і не побувавши вдома.

Станом на 1 вересня 1947 року одних лише депортованих гітлерівцями із Кам'янець-Подільщини у Радянській армії служило 4542 осіб. [17, арк. 35]. Крім того 1970 колишніх «остарбайтерів»-уродженців даної області було демобілізовано з її рядів [17]. Загалом – 6 512 осіб. Цю кількість, як конкретну, можна виключити із показника 53167 осіб.

Не суттєво відрізнялась від неї і кількість «остарбайтерів»-військовослужбовців родом із Вінниччини.

Чимало подолян працювали у трудових батальйонах та на підприємствах за межами рідного краю. Не випадково у звіті про роботу відділу у справах репатріації при Кам'янець-Подільському облвиконкомі за березень 1946 року читаємо: «...Відповідні органи і самі репатріанти запевняють, що велика кількість репатріантів нашої області безпосередньо з фільтраційних пунктів направлені на роботу в інші області УРСР (Сталінська, Ворошиловградська, Одеська та ін. області). Так жителі села Нижче Погоріле Старокостянтинівського району, 12 осіб, не заїжджаючи до себе на батьківщину – додому, з

.....
прикордонного пункту направлені в Сталінську область, звідки вони систематично ведуть листування з рідними...» [18, арк. 17, 17 зв.]. Однак загалом кількість таких працюючих була не надто великою. На 01.09.1947 р. роботою тут були зайняті 715 колишніх «остарбайтерів»-уродженців Кам'янець-Подільщини [17, арк. 35].

Що ж стосується Вінниччини, то найповніші дані по цій категорії недавніх «остарбайтерів» містяться у документі, датованому 8 липнем 1946 р., – 161 осіб. [19, арк. 39]. Причому тут же вміщено примітку: «Ці дані не є вичерпними і облік не завершений». Вказану кількість по обох областях, як конкретну, теж слід вилучити із згаданого «мінусового» показника.

Ще меншою була кількість висланих на спецпоселення в малообжиті райони Сибіру, Далекого Сходу, Казахстану. З числа «остарбайтерів» така доля спіткала тих, хто під примусом чи добровільно піддався ворожому впливу і таємно доносив гестапо на своїх товаришів по каторзі. Такі особи не мали права повертатися на Поділля, навіть відбувши строк покарання.

Решту «мінусового» показника складала ті, котрі хотіли репатріюватися на Батьківщину, проте через об'єктивні і суб'єктивні обставини не могли цього зробити, а також ті, які свідомо вирішили залишитися поза межами СРСР. Саме за таких «остарбайтерів» (не лише уродженців Поділля) в період «холодної війни» розгорнулася основна боротьба між радянською стороною та колишніми союзниками СРСР по антигітлерівській коаліції.

Зазначимо, що на початок «холодної війни» на Заході перебувало ще досить багато колишніх радянських громадян. За неповними оцінками Управління у справах репатріації «...на 1 березня 1946 року за рубежем... залишалось 314757 осіб... Більшість [їх] – 174439 осіб. ...знаходились на території Західної Німеччини, в тому числі в англійській окупаційній зоні – 104227, в американській – 69447, у французькій – 715 осіб. Далі йшли Австрія (53000 осіб.), Італія (34829), Швеція (28939), Бельгія (16112), Данія (4101), Франція (1809), Швейцарія (775), Англія (506), територія Палестини (205), Америки (28) і Північної Африки (12), останньою у цьому списку стоїть Голландія (10 осіб.) [20, с. 324]. Зрозуміло, що в цій загальній масі були і подоляни. Причому не лише колишні примусово вивезені «східні робітники»...

Стосовно «остарбайтерів», то серйозних підстав для хвилювання у них не існувало. Абсолютна більшість їх у Німеччину вивезена насильно, і радянська сторона, врешті-решт, враховувала це. Турбуватись про подальшу долю доводилося тим, хто служив у гітлерівців, хто знущався над своїми співвітчизниками, проливав їхню кров.

Основними причинами, які спонукали певну кількість подолян не повертатися на Батьківщину, були:

- політичні мотивації;
- страх перед можливим покаранням;
- економічні мотиви (почати нове життя в нових краях);
- депресивний психологічний стан (втрата усіх рідних та близьких);
- сімейні проблеми (укладені шлюби з іноземними громадянами).

Перші дві причини виявились тісно взаємозв'язаними. Грунтувались на особистих образах на радянську владу, спогадах про жахливий голодомор, жорстокість репресій 30-х років і були сильно підігрітими ворожою СРСР пропагандою.

Так, наприклад, відомий український письменник і художник Іван Багряний, мотивуючи відмову повертатися до СРСР, відповів: «Я не хочу вертатися на сталінську «родіну» тому, що підлість, цинізм і жорстокість більшовиків не знає меж. Партійна кліка, яка дотримується гасла «мета виправдовує всі засоби», дійсно не перебирає ніякими засобами... Сталінський соціалістичний СРСР – то є суцільний концтабір поневолених людей усіх 100 національностей – людей безправних, стероризованих, заляканих, голодних, убогих... За чверть століття вони від більшовизму нічого не дістали, крім тюрем, річок крові і сліз. І вони нічого не дістануть, допоки існує більшовизм» [21].

Аналогічними були мотивації й відомих подолян – Олекси Воропая, Володимира Січинського, Григорія Костюка...

Про те, чого могли сподіватися від повернення на батьківщину непоодинокі біженці, красномовно писав командуючий окупаційними силами США в Європі Д. Ейзенхауер: «Істинно нещасними були люди, які з тієї чи іншої причини не мали домівки чи зазнали в минулому репресій і не хотіли повертатися додому, боячись нових переслідувань. Страх, який зазнавала ця група, вразив нас кількістю самогубств серед людей, котрі віддавали перевагу смерті, аніж поверненню на батьківщину. Інколи це могли бути зрадники, що справедливо

.....
боялися очікуваної розплати. Проте в багатьох випадках вони належали до обездолених і вважали смерть менш страшною, ніж нові репресії» [22].

Зважаючи на велику кількість людей, що не бажали власної репатріації, західні країни під час створення Міжнародної організації в справах біженців наприкінці 1946 року завданням її вважали вже не репатріацію, а переселення біженців та переміщених осіб. Що ж до позиції СРСР, то при обговоренні статуту цієї організації на засіданні Комітету Генеральної Асамблеї в листопаді 1946 року колишній Генеральний прокурор СРСР А. Вишинський заявив категоричний супротив внесенню до документа положення по переходу зазначених осіб «на осіле становище» в країнах їх тимчасового перебування та еміграції в інші країни [1, с. 321]:

«...Особи, які не бажають повертатися на батьківщину, і їхні покровителі нерідко посилаються на політичні мотиви, на політичні переконання, на виправдання такого цинічного ставлення до батьківщини, або, як це вказується в проекті статуту, на те, що ці біженці і переміщені особи не хочуть користуватися захистом уряду країни свого громадянства...» [23].

Останній із перерахованих факторів (сімейні проблеми) базувався на чистоті людських взаємин, любові, прагненні зберегти сім'ю, котрі виявились сильнішими за погрози, застереження, ультимативні вимоги влади.

Так серед тих, хто залишився на Заході, розповсюджувалась газета «Родина зовет» із статтею майора Суханова «Чому ти до цього часу не на збірному пункті?» У ній зазначалося наступне:

«Не роздумуй, не зволікай. Йди на найближчий збірний пункт і ніхто тебе не образить.

У тебе лише один шлях – чесно виконати те, що від тебе вимагає Вітчизна.

Вона тебе кличе, і ти будеш дійсно негідним прощення злочинцем, якщо не почуєш її голосу.

Знай, що жоден радянський підданий не залишиться на чужій землі!

Деякі наші дівчата і жінки необдуманно уклали шлюб з іноземцями. Подружнє життя, як відомо, не може змінити підданство подружжя. Всі дівчата і жінки, які вийшли заміж за іноземців, повинні... у найкоротший строк з'явитися на збірні пункти. В інтересах їх майбутнього всі такі шлюби повинні бути негайно розірвані. Той, хто пов'язав свою долю з іноземцями чи іноземками, переживає зараз драму. Але той, хто піде проти вимог Батьківщини, цю драму перетворить у трагедію» [20, с. 256].

Не можна однозначно стверджувати, що такі «остарбайтери» чи «остарбайтерки» остаточно поривали з Батьківщиною. Більшість їх листувалися із рідними, а пізніше окремі навіть поверталися додому. Так уродженка с. Пузирки Козятинського району Марта Шморгун, перебуваючи на нацистській каторзі, вийшла заміж за італійця. По війні виїхала з ним в Італію. Працювала ткалею на фабриці «Аквакалда». Вступила до лав Комуністичної партії Італії. У 1953 р. добровільно повернулася в СРСР [24, арк. 1 – 4].

Аналогічна доля жмеринчанки Раїси Кушнір. Тільки її судженням став поляк. Жила в Познані, Белостоці. Навчалася у Белостоцькій медичній академії. Була членом Польської об'єднаної робітничої партії (з 1948 р.; партійний квиток № 678522), членом Товариства польсько-радянської дружби (членський квиток № 1152406). На Батьківщину добровільно повернулася у 1951 році [25, арк. 1 – 6].

У 1947 році повернулася на Батьківщину Галина Мітрушина із с. Свердлівки Тиврівського району, яка вийшла заміж за офіцера Війська Польського, в 1950 році – Розалія Набокова із с. Блажіївки Самгородоцького району, котра після війни мешкала із сім'єю у Варшаві, працювала на одному із заводів польської столиці. Того ж року повернулася у батьківський край Марія Дютор-Бондар із с. Лазнево Ружичнянського району, яка до цього мешкала з чоловіком у Франції...

Проте значній кількості радянських громадян (серед них були й колишні «остарбайтери») вдалось уникнути репатріації. Одні підробляли документи, приписуючи собі польське, чеське, югославське чи яке-небудь інше громадянство; другі – зуміли правдами й неправдами затримати свій від'їзд до того часу, поки закінчилося примусове повернення радянських громадян союзними країнами [6, с. 211]. За оцінками західних спеціалістів, від репатріації ухилилося від четвертини до півмільйона осіб [26, с. 426].

Узагальнених даних про тих «остарбайтерів»-вінничан, які свідомо не повернулися в Радянський Союз, виявити в архівах не вдалося. Але їх кількість не така вже й велика. Якщо по Літинському району станом на 1 червня 1951 р. нараховувалось 89 осіб. [27, арк. 49–51], то уже

через півроку (на 14 лютого 1952 р.) – всього 5 осіб. [27, арк. 30] – з них 4 жінки і 1 чоловік. Двоє із цих осіб своєю новою Батьківщиною обрали Бельгію, двоє – Францію, одна – США.

У списку таких осіб по Кам'янець-Подільській області (документ датований 1947 р.) значиться лише 52 осіб. [17, арк. 31, 32] – 29 жінок, 23 осіб. Із документа видно, що 25 колишніх подолян (в основному із польськими прізвищами та іменами) поселилися в Польщі, 12 – у Німеччині, 6 – у Франції, 3 – в Голландії, 2 – в Югославії, по одному – в Австрії, Бельгії, Греції, Чехословаччині.

У подальші роки списки уточнялись і кожен прибулий в СРСР викреслювався з них...

Отже, загострення стосунків між СРСР та його колишніми союзниками по антигітлерівській коаліції, пов'язане з розгортанням «холодної війни», призвело до того, що частина колишніх «остарбайтерів» під впливом ворожої СРСР пропаганди, особистих політичних переконань не побажала повернутися на Батьківщину. Основними причинами тут були особисті образи на радянську владу, страх перед ймовірними репресіями після повернення додому, укладені шлюби з іноземними громадянами. Питома вага цієї частини «остарбайтерів» у загальній кількості тих, хто не повернувся на Поділля, досить незначна. Найбільше «остарбайтерів»-подолян не повернулися у рідний край через їх смерть у Німеччині (безповоротні втрати).

Крім того, загалом значна кількість насильно депортованих подолян у перші післявоєнні роки була призвана в Радянську армію, перебувала у трудових батальйонах та спецпоселеннях, трудилась на підприємствах за межами краю.

Зусилля радянської сторони в період «холодної війни» не увінчалися 100-відсотковим успіхом – багато співвітчизників так і не повернулися в країну свого громадянства.

У плані подальшого дослідження теми цікавим бачиться аналіз умов життя та долі тих, хто залишився на Заході, емігрував в Америку чи Австралію, а також становища вчорашніх примусових робітників після їх повернення на Батьківщину.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Янковська О. В. До питання про долю українських репатріантів Великої Вітчизняної війни // Сторінки воєнної історії України: 36. статей / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2005. – Вип. 9. – Част. 3. – С. 206 – 212.
2. Холодницький В. Репатріація: з історії повернення жителів Чернівецької області, вивезених за її межі в роки Другої світової війни // II Міжнародний науковий конгрес українських істориків «Українська історична наука на сучасному етапі розвитку». Кам'янець-Подільський, 17 – 18 вересня 2003 р. Доповіді та повідомлення / Українське Історичне Товариство, Інститут історії України НАН України, Кам'янець-Подільський державний університет. Редактори: Л. Винар, О. Завальнюк. – Кам'янець-Подільський; Київ; Нью-Йорк; Острог: Вид-во НаУОА, 2007. – Т. 4. – С. 414 – 425.
3. Пастушенко Т. В. Репатріація українських «остарбайтерів» на Батьківщину: 1944 – 1947 // Там само. – С. 123 – 136.
4. Гальчак С. Д. Ідеологічні аспекти репатріації «остарбайтерів»-подолян в умовах «холодної війни» // Сторінки воєнної історії України: 36. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2004. – Вип. 8. – Част. 2. – С. 221 – 237.
5. Гальчак С. Д. Фільтрація як обов'язковий елемент репатріації «східних робітників» // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: Збірник наукових статей. – Вип. 25. – К., 2004. – С. 412 – 420.
6. Буцько О. В. Створення і діяльність радянських органів репатріації 1944 – 1946 // Сторінки воєнної історії України: 36. статей / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2005. – Вип. 9. – Ч. 3. – С. 206 – 212.
7. Буцько О. В. Репатріація українських громадян (1944 – 1946) // Сторінки воєнної історії України: 36. статей / НАН України. Ін-т історії України. – Вип. 1. – К., 1997. – С. 143 – 158.
8. Буцько О. В. «С возвращением»: судьба украинских граждан, репатриированных на Родину // Сторінки воєнної історії України: 36. наук. праць. – Вип. 2. – К.: Інститут історії України НАН України, 1998. – С. 148 – 162.
9. Куницький М. П. Примусова репатріація радянських громадян до СРСР після Другої світової війни (український вектор) // Автореферат дис. канд. істор. наук: 07.00.02 / Чернівецький національний ун-т ім. Юрія Федьковича. – Чернівці, 2008. – 20 с.
10. Державний архів Вінницької області (далі – ДАВО), Ф. Р – 2700. – Оп. 5. – Спр. 380.
11. Державний архів Хмельницької області (далі – ДАХО), Ф. Р – 338. – Оп. 14. – Спр. 3.
12. ДАВО, Ф. Р – 2700. – Оп. 5. – Спр. 397.
13. ДАВО, Ф. Р – 2700. – Оп. 5. – Спр. 390.
14. ДАВО, Ф. Р – 1683. – Оп. 1. – Спр. 5 – Арк. 2; Ф. П – 425. – Он. 1. – Спр. 17.

15. ДАХО, Ф. Р – 863. – Оп. 2. – Спр. 30.
16. ДАХО, Ф. Р – 338. – Оп. 14. – Спр. 6.
17. ДАХО, ф. Р – 338. – Оп. 14. – Спр. 3.
18. ДАХО, ф. Р – 338. – Оп. 14. – Спр. 2.
19. ДАВО, Ф. Р – 2700. – Оп. 5. – Спр. 382.
20. Полян П. Жертвы двух диктатур. Остарбайтеры и военнопленные в Третьем Рейхе и их репатриация. М.: Ваш выбор ЦИРЗ, 1996. – 442 с.
21. Новий шлях. – 1946. – 10 квітня.
22. Цит. за: Нитобург Э. У истоков русской диаспоры в США: третья волна // США: Экономика. Политика. Идеология. – 1999. – № 1. – С. 89.
23. Радянська Україна. – 1946. – 11 листопада.
24. ДАВО, Ф. Р – 6023. – Оп. 1. – Спр. 58587.
25. ДАВО, Ф. Р – 6023. – Оп. 1. – Спр. 24492.
26. Толстой Д. Н. Жертвы Ялты / Пер. с англ. Е. Гессен / Исследования новейшей русской истории. – Париж: YMCA-Press, 1988. – Т. 7. – 530 с.
27. ДАВО, Ф. Р – 1998. – Оп. 2. – Спр. 270.

Гальчак С.Д. ПРИЧИНЫ НЕВОЗВРАЩЕНИЯ НА РОДНУЮ ЗЕМЛЮ ПОДОЛЬСКИХ «ОСТАРБАЙТЕРОВ»

В статье анализируются причины невозвращения на родную землю бывших «восточных рабочих» с Подольи по окончании Второй мировой войны и в период «холодной войны», помещены данные о количестве возвратившихся на Родину и оставшихся за ее пределами.

Ключевые слова: «остарбайтеры», репатриация, «холодная война», учет, репрессии, перемещенные лица, подданство.

Galchak S.D. THE REASONS OF «OSTARBITERS» NOT RETURNING TO THEIR NATIVE LAND

This article analyzes the reasons of not returning home of former «eastern workers» from Podillya after the Second World War and during the period of «cold war», the article also gives the figures of those who returned to the Motherland and those who stayed abroad.

Key words: «ostarbiters», repatriants, «cold war», accounting, repression, displaced Persons, citizenship.

УДК 94(477)(092)»18-21»

А.М. Трембіцький

**ДО ПРОБЛЕМИ СТВОРЕННЯ КОЛЕКТИВНОЇ БІОГРАФІЇ РОДИНИ
СІЦІНСЬКИХ-ЧЕХІВСЬКИХ-СІЧИНСЬКИХ-ШАНДОР**

У статті обґрунтовується необхідність цілісного дисертаційно-монографічного дослідження життєвих і наукових шляхів, творчих здобутків, внеску в суспільно-державницьку, культурно-просвітницьку і церковно-релігійну діяльність, в історію та культуру України кращих представників знаної української родини Сіцинських-Чехівських-Січинських-Шандор.

Ключові слова: історія, культура, наука, родина Сіцинських-Чехівських-Січинських-Шандор.

Серед багатьох завдань, які в ХХ ст. ставила перед суспільством більшовицька ідеологія, було й завдання стерти історичну пам'ять про життя й діяльність багатьох українських дослідників і творців української історії та культури, все ж в українській історіографії кінця ХХ – початку ХХІ ст. була накреслена тенденція репрезентувати визначну постать або цілу родину чи династію в просторово-часовому вимірі та в сфері особистісно-індивідуального континууму, тобто суцільного, безперервного духовного й матеріального життя й діяльності. Неабиякого значення набуває створення сучасного історичного портрету як особистості, так і колективного портрету цілого роду (родини) в контексті загального розвитку як України, так і регіону, з яким пов'язано її або їх життя та діяльність. Це має особливе значення у зв'язку із

.....
сучасними проблемами як загальної, так і регіональної історії, і має не лише історичне, суспільне та етнокультурне, але й соціально-економічне та політико-правове підґрунтя.

Сьогодні важко переоцінити значення, осмислення і виділення біографічних досліджень в окрему галузь національного історичного знання. Криза комуністичної ідеології в 80-х – 90-х рр. XX ст. створили досить сприятливі умови для вільного розвитку соціально-гуманітарних наук у незалежній демократичній Україні. Враховуючи те, що історія кожної країни, кожного напрямку діяльності завжди є персоніфікованою, адже всі об'єктивні процеси суспільно-політичного розвитку проходять саме через індивідуальний досвід, у сучасній українській історичній науці пріоритетного значення набуває звернення до ролі особового аспекту в творенні історії та культури України, оскільки саме людський вимір є тим головним критерієм, який визначає духовність, потяг до історичної правди. На думку багатьох українських істориків і краєзнавців, мейнстрим сучасної історичної науки, – це дослідження історії повсякденності, тобто життя наших безпосередніх маленьких предків, а не тільки великих світу цього: королів і полководців. Завдяки цьому, сучасна українська історія стає все більш орієнтованою не на дослідження української історії «взагалі», як це робилось «радянськими» істориками досі, а на те, щоб зробити її близькою і зрозумілою кожному, замислитися над долею кожного представника українського народу.

Становлення науково-об'єктивної біографістики та її вищої форми (ступеня), просопографії, яка, на думку Я.Дашкевича, відтворює «живі» образи історії на матеріалах конкретних джерел» [1], набуває особливої ваги в сучасній Україні. При цьому значними стають саме дослідження історії в особах, наукової і творчої спадщини вчених, цілих родів чи родин науковців, громадсько-політичних, культурних і державних діячів, які зробили свій значний внесок у розвиток вітчизняної історії та культури. Висвітлення їх життєвих і творчих шляхів, повернення до їхніх наукових здобутків і досвіду є сьогодні надзвичайно актуальним й має неocenенне науково-культурне й політико-соціальне значення. Адже радянський період історичних досліджень, – це період занепаду біографістики, період викривлення та спотворення наукової проблематики. Лише після здобуття Україною незалежності розпочалися процеси відновлення історичної справедливості для багатьох «забутих імен», пов'язаних зі сферою української державної незалежності, славним і трагічним історичним минулим українського народу, які відстоювали ідеї спадкоємності національної історії та культури України від найдавніших часів. Все це сприяло проведенню об'єктивних історичних досліджень, створенню праць з української біографістики та просопографії на новітній методологічній і джерелознавчій базі з урахуванням конкретного історичного середовища. Саме історична наука незалежної України дала змогу через різноманітні зв'язки із суспільством показати історичні постаті в хронологічно-послідовній формі, у їх конкретно-історичному розвитку та виявити причинно-наслідкові зв'язки, історичну, національну та соціальну зумовленість не тільки особистості, але й цілого роду чи родини. Стала можливою підготовка й відтворення на основі фактів та документів науково-об'єктивних життєписів, науково-творчої діяльності, історії духовного розвитку особи чи цілого роду й родини у взаємозв'язку із суспільними умовами їхньої епохи.

Проголошення незалежності України сприяло якісно новому етапу розвитку української історичної біографістики та просопографії, що об'єктивно посіла одне з провідних місць у тематиці сучасних історичних досліджень. Історія окремих представників родини Сіцінських-Чехівських-Січинських-Шандор викликала, викликає і продовжує викликати значну увагу закордонних та українських дослідників протягом декількох десятиліть.

Так життя і діяльність Симеона і прадіда Федора майже не досліджувалися, лише в «Подольских епархиальных ведомостях» (1901) було подано короткий життєпис протоієрея Йосипа Симеоновича Сецинського батька Є.Сіцінського [2].

Самому Євфимію Сіцінському пощастило дещо більше: його життєві і творчі шляхи досліджували науковці, історики та краєзнавці Вінниці, Дніпропетровська, Кам'янця-Подільського, Києва, Львова, Хмельницького, Пряшева (Словаччина) і Бавнд-Брука (США). Виконано дисертаційне дослідження «Наукова та громадська діяльність Євфимія Йосиповича Сіцінського (70-ті рр. XIX – 30-ті рр. XX ст.)» (2006) і видано монографію «Євфимій Сіцінський (1859 – 1937): наукова та громадська діяльність» (2009) [3], в яких зроблено перші спроби узагальнити і об'єктивно оцінити діяльність і творчу спадщину Є.Сіцінського, який своє життя присвятив ґрунтовному вивченню маловідомих аспектів історії та культури України, зіграв значну роль у становленні науково-краєзнавчого руху, організації регіональних

історико-краєзнавчих досліджень. Крім того, в дисертації, монографії та більше ніж у 320 наукових статтях і розвідках відображено, що він не тільки створив загальну історію рідного краю, а й вийшов за межі регіоналістики і, досліджуючи історію й культуру України, сформувався як непересічний вчений-історик України. За створення достовірних і об'єктивних описів усіх парафій і поселень краю здобув визнання «батька історії Поділля», «батька поділлєзнавства». Науковець чимало зробив для українізації культурно-освітнього і церковного життя. Його науково-творчий доробок – це більше 300 праць, це унікальний фактичний матеріал про минуле України, цінне джерело для сучасників.

Значно ширшою є географія дослідників наукових і творчих надбань Володимира Січинського, це науковці з Торонто (Канада), Пряшева і Свидника (Словаччина), Праги (Чехія), Керхонсона, Едісона і Тройта (США), Калуги (Росія), Вінниці, Івано-Франківська, Кам'янця-Подільського, Києва, Львова, Полтави, Тернополя, Ужгорода, Хмельницького, Чернівців тощо. Серед них назвемо монографії українського мистецтвознавця з Канади І.Кейвана «Володимир Січинський: Архітект, митець-графік, мистецтвознавець, дослідник» (Торонто, 1957) [4], словацького дослідника М.Мушинки «Володимир Січинський і русини-українці Східної Словаччини» (Пряшів, 1995) [5] та Л.Баженова і В.Логвіної «Володимир Січинський (1894-1962 рр.): життя, діяльність, творчість в ім'я України» (2009) [6], укладений С. Костюком бібліографічний покажчик «Володимир Січинський» (1996) [7], дисертації Р. Шафран «Теоретична спадщина Володимира Січинського в контексті українського мистецтва 1920 – 1960 років» (Львів, 2001) [8] і В.Логвіної «Володимир Січинський в науковому, громадському і освітянському житті України та української еміграції (перші десятиріччя – початок 60-х рр. ХХ ст.)» (2006) [9]. Йому присвячено майже 200 наукових статей. Частково проблему наукових і творчих надбань В.Січинського висвітлив Р.Шмагало у дисертації «Мистецька освіта в Україні середини ХІХ – середини ХХ століття» (Львів, 2005) [10].

Менш відомими в Україні є постать внучки Є.Січинського Оксани Шандор (Січинської) та її чоловіка, визначного українського вченого, громадсько-політичного й культурного діяча в історії Закарпаття ХХ ст., повноважного представника уряду Карпатської України в Празі і США (1938 – 1939), доктора права – Вікентія Шандора. Його сестри Маргарети Баботи, однієї з найяскравіших культурно-просвітницьких діячів Закарпаття, працівника науково-дослідного відділу кафедри української мови й літератури Пряшівського університету. Її доньки, кандидата мистецтвознавства, доцента кафедри української мови і літератури (нині кафедра україністики) та професора філософського факультету, директора Інституту русистики, україністики і славістики Пряшівського університету ім. П.-Й. Шафарика, лауреата премії «Золота фортуна», Любиці Баботової [11].

Тривалий час було накладено табу на інформацію про члена Світової Федерації Українських Жіночих Організацій (СФУЖО) та Спільки Українок Америки (СУА), історика Української Автокефальної Православної Церкви Олену Чехівську (Січинську) та її чоловіка, голову уряду (прем'єр-міністра та міністра закордонних справ) Директорії доби Української Народної Республіки, одного з чільних провідників та ідеологів українського церковно-національного відродження, митрополита Української Автокефальної Православної Церкви, одного з головних підсудних процесу Спільки визволення України Володимира Чехівського. Частково його внесок у справу українського церковно-національного відродження висвітлила І.Преловська в дисертації «Історико-джерелознавчий аналіз матеріалів 1-го Всеукраїнського Православного Церковного Собору УАПЦ 14 – 30 жовтня 1921 року» (1993) [12] та біля десятка статей.

Проте, на жаль, характерною рисою вивчення цієї родини все ж є той факт, що в більшості публікацій закордонних та українських істориків і краєзнавців висвітлювалися й продовжують висвітлюватися переважно біографічні відомості.

До родини Січинських-Чехівських-Січинських-Шандор, вкоріненої в етносоціокультурне середовище України, входило багато знаних особистостей. Це парафіяльні уніатські та православні священики, низка обдарованих дослідників, які зробили вагомий внесок у розвиток, вивчення і збереження історії та культури українського народу, виступивши генераторами і творцями української національної ідеї, вписавши яскраву сторінку в історію та культуру України. Постаті багатьох членів родини – непересічне явище в науково-освітньому, культурно-громадському житті України. Окремі напрями їх діяльності й досі залишаються малознаними і вимагають сучасної історіографічної оцінки та переосмислення. Яскравим свідченням заідеологізованості є замовчування прізвищ еліти української національної науки та

культури, громадсько-просвітницьких діячів, до яких ідеологія міцно прикріпила ярлики українських буржуазних націоналістів, навіть в українських енциклопедіях початку 90-х рр. XX ст.

Грунтовне історичне дисертаційно-монографічне дослідження знаної української родини, тобто створення ґрунтового послідовно-цілісного просопографічного портрету (колективної біографії) родини, який спирався б на всю повноту наявних архівних матеріалів і наративних джерел та визначав би роль і місце цієї відомої української родини в історико-культурному розвитку України в період XVIII – початку XXI ст., на жаль, досі відсутнє і, на превеликий жаль, проти цього виступають навіть дуже поважні сучасні українські історики.

Сучасний етап розвитку історичної науки характеризується пошуком нових та удосконаленням вже існуючих напрямів дослідження. Сьогодні дослідники особливу увагу звертають вже не тільки на біографію окремих особистостей, але й намагаються цілісно вивчати біографії відомих родів (родин), звертають увагу на вищу форму біографістики – просопографію (колективну біографію). Адже використовуючи саме її методи опрацювання архівних джерел та матеріалів, маємо змогу реконструювати багатогранні аспекти життєвих шляхів, наукової, творчої та громадсько-просвітницької діяльності як особистості, так і цілих династій (родів, родин) в їх повсякденній історії. Будь-які фактори перебігу історичного процесу, що пропущені через ментальність людей і трансформовані нею, стають цінною науковою спадщиною, де особистість (рід, родина) – це вмістилище соціально-культурної системи своєї епохи. Вітчизняна історична наука, очищена від ідеологічних нашарувань, дозволяє показати в просопографії: саме існування як особистості, так і цілого роду чи родини в потоці історичної доби, її життя, події і зміст цього життя; сприйняття та оцінку як індивідуальної особистості, так і цілого роду чи родини в історії та культурі, уявлення про її масштабність і значимість; різноманітність форм опису і розуміння як особистісної індивідуальності, так і цілого роду чи родини в соціально-комунікативній практиці повсякденності (міжособистісних відносинах, діяльності у певній галузі); досягнення конкретного індивідуального чи колективного буття (унікальність його емпірії подій та у знаках долі) [13].

Найважливішим аспектом просопографії є вивчення біографії членів роду (родини) в динаміці, тобто в аналізі характеристик, що відбивають зміну об'єктів вивчення в часі [14, с. 8]. При створенні просопографічного портрету родини відомих дослідників і творців української історії та культури, ми визначили такі проблеми методологічного змісту:

1. Визначеність та наукове обґрунтування терміну «просопографія». Сьогодні статус просопографії в комплексі спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін залишається ще досить розмитим і не підпадає під усталені критерії дисциплін, відрізняючись мінливістю предметно-об'єктивної локалізації, розгалуженими міждисциплінарними зв'язками та відсутністю власного усталеного дисциплінарного інструментарію.

Початки ж суто просопографічних студій сягають XVI ст., коли в мислителів середньовіччя визріла ідея компонування колективної, а згодом і детальної індивідуальної біографії. Просопографічний метод у дослідженнях наприкінці XIX ст. почали практикувати німецькі історики античності (Г.Альфреді, Е.Бірлі, Е.Бірлі-молодший, Х. Девіджер, Б. Добсон, В.Ек, В.Зайбт, М.Ікономідіс, О.Каждан, М.Клаус, Ж.Лоран, Е.Риттерлінг, Р. Сайм, Д. Форні, Т.Франке, Ж.-Кл. Шене, Е.Штерн та ін.), які використовували статистично-соціальний метод вивчення певних суспільних груп античного суспільства, складаючи за його допомогою соціальний портрет або колективну біографію певного соціального прошарку суспільства чи професійної групи. Сьогодні в західноєвропейській історіографії склався цілий напрям досліджень, орієнтованих на створення колективних біографій різних соціальних груп: нотаріусів і суддів Італії X – XV ст., державних чиновників Франції XIV – XV ст., особового складу секти XIV ст. в Бельгії та Німеччині.

Значний розвиток просопографія отримала в Російській Федерації. Так М.Нечаєва (1995) методом просопографії уклала колективну біографію уральських ченців [15]; О. Колобов (1999), ідучи за традицією німецьких антикознавців, реконструював історію римської армії як особливого соціального організму античного суспільства, відобразив її не на полях битв, а в умовах буднів і свят [16]; М.Петрова в навчальному посібнику «Просопография как специальная историческая дисциплина: На примере авторов Поздней Античности» (2004), використавши методи просопографії, відтворила «живі» портрети відомих авторів античності, базуючись на їхніх творах та речових джерелах доби [17].

Не залишилися осторонь й українські історики. Так просопографію як метод створення колективної біографії застосували В.Щербак (2000), досліджуючи соціальне обличчя українського козацтва, висвітлив біографії найтипівіших представників певного соціального стану українського суспільства у той чи інший період за походженням, майновим становищем, заняттям і стилем поведінки [18]; Т.Березовська в дисертації «Рід Аркасів: просопографічний портрет на історичному тлі доби» (2003) висвітлила колективний портрет одного з найвизначніших українських родів Аркасів [13]; О.Целуйко в дисертації «Рід Даниловичів у кінці XVI – на початку XVIII ст.: історико-генеалогічне дослідження» (2003) провела просопографічний аналіз роду Даниловичів, з'ясувавши основні генеалогічні факти біографій представників роду, його національну та релігійну належність, визначивши склад та шляхи формування клієнтели роду [19]. Головною причиною збільшення інтересу до просопографічних баз даних на початку XXI ст. стало відкриття архівів, доступ до матеріалів, які раніше були закриті для дослідників.

Загалом же просопографія з грецької: *πρόσωπον* – особа, персона; просопографія – опис персони. Вікіпедія зазначає, що «просопографія (з давньогрецької *πρόσωπον* «особа, особистість» й *γράφω* «пишу»), іноді також «прозопографія» – допоміжна історична дисципліна, що вивчає біографії історичних осіб, що належать до певної епохи або місцевості, що мали загальні політичні, соціальні або етнічні риси, що займали певну посаду» [20]. Так після 1991 р. з'явилися дослідження, присвячені біографічним даним «прихильників Помпеї», «сенаторам в епоху династії Юліїв-Клавдіїв», «персам в Римській імперії», «офіцерам російської армії 1812 р.», «декабристам», «мешканцям петербурзьких дворів початку XVIII ст.», «чинам військового міністерства XIX ст.», «купцям», «історикам-руси́стам», «колекціонерам», «меценатам», «агентам московської охоранки», «депутатам Державних дум», «делегатам Установчих зборів», «делегатам-робітникам I з'їзду Рад СРСР», «діячам торгівлі й промисловості рубежу XIX – XX ст.», «фінансовій еліті Росії другої половини XIX – початку XX ст.», «іноземним фахівцям в СРСР 20-30-х роках», «священнослужителям», «військовополоненим», «безпритульним», «в'язням виправно-трудових таборів», «розкуркуленим», «жертвам політичних репресій і партійних чисток», «особам, що постраждали в результаті застосування «Закону про 5 колосків», «євреям», «представникам вищої виконавчої влади Росії в 1991 – 1993 р.» та ін. [21].

У словнику «The Oxford English Dictionary. A new English dictionary on historical principles» (Oxford, 1970) відзначається, що просопографічне вивчення особистості складається з двох частин: 1) просопографія – опис персони; 2) етопея – реконструкція внутрішнього світу особистості [22]. Словник «Webster's Third new international dictionary of the English language unabridged» (Massachusetts, 1981) визначає термін «просопографія» як: 1) опис зовнішності та характеру особи, дослідження її діяльності у сукупності впливів, контактів, взаємозв'язків, рефлексій; 2) зібрання (створення) колективної біографії певної групи, яку об'єднує щось спільне (діяльність, інтереси, походження, родинні зв'язки тощо) [23]. Болгарський вчений І.Божилов у монографії «Фамилията на Асеновци (1186 – 1460). Генеалогия и просопография» (1985) застосовує термін просопографія для створення колективної біографії роду, уточнюючи при цьому, що при недостатності відомостей про будь-яку особистість, саме науково-просопографічні методи вивчення дозволяють дослідникам реконструювати життя та діяльність цієї особистості через загальний фактологічний матеріал про рід в часово-просторовому вимірі. Дослідник відзначає, що історична розвідка при цьому має здійснюватись обов'язково з урахуванням регіону проживання представників роду та ментальності часу, в який вони діяли [24]. У статті-гаслі «просопографія» словника «Культурология. XX век» (1997) уточнюється, що особливого значення наукові методи технології опрацювання архівних матеріалів та наративних джерел при створенні колективних біографій (просопографічного портрету), набувають при реконструкції саме внутрішнього світу певної конкретної особи і замінюють болючі для соціально-історичних наук суперечності між окремим характером фактів і загальним характером висновків [25]. О.Колобов [16] вважає, що просопографія – це статистично-соціальний метод вивчення певних суспільних груп суспільства та створення соціального портрету або колективної біографії певного соціального прошарку суспільства чи професійної групи. «Новая философская энциклопедия» (2000) визначає просопографію як метод створення колективних біографій, що складається з визначення певного кола осіб, у постановці низки однотипних питань про дати народження та смерті, про шлюб та родину, соціальне походження, місце проживання, освіту, поле наукової, творчої, громадсько-

просвітницької діяльності тощо [26]. Т.Березовська вважає, що просопографічний метод – це метод створення колективних біографій, який кожному особу, яка потрапляє в поле зору дослідника, розглядає як особистість та індивідуальність [13]. М.Петрова стверджує, що просопографічні дослідження дають можливість зробити повноцінний 1) опис історичного персонажа; 2) опис соціальних груп, малих народів і племен; 3) реконструкцію способу життя й занять представників конкретних соціальних станів. Визначаючи при цьому, що головна мета просопографії як спеціальної історичної дисципліни, – це «продемонструвати, як за допомогою аналізу найрізноманітніших джерел (письмових, речових та ін.) можна визначити час життя, рід занять, світогляд, інтелектуальне коло» різних особистостей [17]. Ю.Юмашева у праці «Историография просопографии» (2005) стверджує, що «просопографія, – це дослідження загальних характеристик групи діючих в історії осіб, що стосується двох головних проблем: 1) шляхів здійснення ними політичних акцій; 2) шляхів і варіантів соціальної мобільності й реалізації своїх кар'єрних прагнень» [21]. На її думку, просопографія – це «створення на основі статистичного аналізу динамічних «колективних біографій» певних соціальні групи» [27]. Директор Інституту генеалогічних досліджень Російської Національної бібліотеки І.Сахаров, виступаючи на семінарі «Генеалогія й історія родини», стверджував, що просопографія, – це «першооснова генеалогії», це «шлях пізнання» унікальних неповторних особистостей, їх повернення «з небуття, із забуття» [28].

Сучасні українські історики Н.Миронець та І.Старовойтенко (2008) зазначають, що просопографія – це метод реконструкції життєвих шляхів цілих суспільних груп (родів) в усій сукупності її індивідуальних якостей та взаємостосунків з оточенням, створення колективної біографії кількох осіб, об'єднаних спільними чинниками, чи поглибленого дослідження біографій конкретних осіб за допомогою методів генеалогії, демографії, психології, психолографії, ономастики, нумізматики, соціології та інших спеціальних історичних дисциплін [29, с.423 – 424]. Тобто просопографія – це «одна із спеціальних історичних дисциплін, яка вивчає особистість або особистості в контексті історичного процесу» [30, с.427].

Отже, можна стверджувати, що просопографія – це метод дослідження (створення) просопографічного портрету (колективної біографії) роду (родини), в якому кожна особа, яка потрапила в поле наукової зацікавленості, розглядається як особистість та індивідуальність. Такий метод дозволяє, навіть при відсутності достатньої кількості архівних документів та наративного матеріалу, шляхом історичного занурення та відображення реконструювати конкретні особистості в їх державницько-суспільному, громадсько-просвітницькому, науковому та приватному житті, відтворити духовний космос кожного індивіда з урахуванням усіх загальних аспектів життєдіяльності членів роду чи родини. При цьому приватне та суспільне мають розглядатися як рухливі елементи в єдиному континуумі сфери або як звернені один до одного (взаємоорієнтовані) сторони соціального та духовного життя членів роду чи родини.

2. Універсальність характеру просопографічних методів при відтворенні полягає:

по-перше в тому, що в результаті дослідження крізь призму життя та діяльності особистості, членів роду (родини) більш насичено, багатогранно виступає саме історична епоха, в яку вони жили і яка тією чи іншою мірою персоніфікується в інших біографіях членів роду (родини);

по-друге, історичне буття людини розглядається, з одного боку, саме з погляду характеристики героя як «особистості», тобто визначення його суспільного статусу, міри участі в історично-значущих подіях, впливу на суспільно-політичне, культурне життя, на життя наступних поколінь роду чи родини, з іншого боку, з точки зору виявлення його «індивідуальності», яка визначає внутрішній світ людини, її духовний потенціал.

3. Створення сучасного просопографічного портрету кожного окремого роду (родини) має свої суттєві особливості, які вимагають застосування певних методологічних засад:

а) в просопографічному списку родини передусім має бути визначено чітке коло осіб, які потрапили в поле зору дослідника, тобто в ньому мають бути присутні лише найбільш знані представники родини, які зробили цю родину знаменитою і залишили найпомітніший слід в історії та культурі українського народу протягом декількох століть. Тому основна концептуальна лінія дисертаційно-монографічного дослідження має бути зосереджена саме на:

б) наявних архівних матеріалах та наративних джерелах про родину, які зазвичай, непропорційно висвітлюють його покоління. Достатньо широким є коло джерел про цю родину, однак досить уривчастими відомості, непрямі джерела про тих членів родини: які

опинилися в еміграції після встановлення в Україні радянської влади; що з різних причин (одруження, навчання, робота, заслання) виїхали з України в першій чверті ХХ ст.; яких розкидали по світу події Другої світової війни чи змусив виїхати з України тоталітарний режим. Саме тому і з'явилась диспропорція. Якщо виключити з кола визначених осіб тих, відомостей про яких недостатньо, дослідження дуже збідніє й буде виглядати досить неповним і необ'єктивним. Тому в цьому випадку досить важливою засадою є саме побудова просопографічного дослідження, яке надає нам можливість вибудувати історію всієї родини шляхом послідовної реконструкції життя та діяльності тих особистостей, що увійшли до складеного нами просопографічного списку;

в) при розробці структури дисертаційно-монографічної роботи та її проведенні необхідно враховувати всі відомі ознаки історії кожного члена родини, які істотно впливають на концептуальні засади створення колективної біографії. Щоб подальше історичне просопографічне дослідження не призвело до плутанини, зміщення акцентів, неприпустимих помилок, необхідно з'ясувати і розкрити всі індивідуальні ознаки своєчасно. Важливою необхідністю є виявлення характерної особливості родини, що визначає своєрідність просопографічного портрету саме цієї родини, адже більшість членів цієї знаної української родини продовжила родинні традиції, ставши священнослужителями, присвятивши себе боротьбі за українську церкву.

Актуальність обраної теми полягає в нагальній потребі створення узагальнюючої наукової роботи з історії наукової, культурної, громадсько-просвітницької та релігійної спадщини родини. Сучасне суспільство вимагає нових моральних орієнтирів, і тому щира любов усіх відомих членів цієї родини до українського народу та його історії і культури, є прекрасним зразком для наслідування. Саме тому репрезентація особистостей такого ґатунку є надзвичайно важливою і необхідною річчю. Недостатня розробка дослідження знаменитих родин Поділля є істотною прогалиною сучасної української історіографії. Через призму висвітлення індивідуального, пов'язаного з життєвими шляхами, науковою і творчою діяльністю, світоглядом кожного члена родини, у всій повноті, різнобарвності та яскравості відкривається сучасна їм епоха.

Створення просопографічних (колективних біографічних) портретів видатних українських родин (родів) є досить важливою складовою відтворення загального процесу творення історії та культури України. Адже серед родової української еліти чільне місце належить родинам, чия наукова, державницько-суспільна, культурно-просвітницька, релігійно-богословська та інша діяльність і творча спадщина потребує докладного дисертаційно-монографічного дослідження та встановлення об'єктивної історичної істини в оцінці їх місця в історії та культурі українського народу впродовж декількох століть.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Дашкевич Я.Р. Об'єктивне і суб'єктивне в просопографії // Український біографічний словник: історія і проблематика створення: Матеріали наук.-практ. конф., Львів, 8 – 9 жовтня 1996 р. – Львів, 1997. – С. 40 – 47.
2. Юбилей пятидесятилетия священства протоиерея Иосифа Сецинского [Є.Сіцинський – А.Т.] // Подольские епархиальные ведомости. – 1901. – № 51. – С. 900 – 905.
3. Трембіцький А.М. Наукова та громадська діяльність Євфимія Йосиповича Сіцинського (70-ті рр. ХІХ – 30-ті рр. ХХ ст.). – Дис. канд. ... іст. наук. – Кам.-Под., 2005. – 284 с.; Його ж. Євфимій Сіцинський (1859 – 1937): наукова та громадська діяльність. Монографія. – Хмельницький: ПП Мельник А.А., 2009. – 300 с.
4. Кейван І. Володимир Січинський: Архітект, митець-графік, мистецтвознавець, дослідник. – Торонто: Євшан зілля, 1957. – 65 с., 21 л. іл.
5. Мушинка М. Володимир Січинський і русини-українці Східної Словаччини. – Пряшів: Союз русинів-українців Словацької Республіки, 1995. – 122 с.
6. Баженов Л.В., Логвіна В.Л. Володимир Січинський (1894 – 1962 рр.): життя, діяльність, творчість в ім'я України. – Кам'янець-Подільський: Кам.-Под. нац. ун-т, 2009. – 236 с.
7. Володимир Січинський. Бібліографічний покажчик / Укладач С.Костюк. – Львівська Наукова бібліотека НАН України ім. В.Стефаника. – 1996. – 124 с.
8. Шафран Роксоляна. Теоретична спадщина Володимира Січинського в контексті українського мистецтва 1920-1960 років. – Дис. ... канд. мистецтвознавства. – Львів, 2001. – 152 с.
9. Логвіна В. Володимир Січинський в науковому, громадському і освітянському житті України та української еміграції (перші десятиліття – 60-ті рр. ХХ ст.). – Дис. ... канд. іст. наук. – Кам'янець-Подільський, 2006. – 230 с.

10. Шмагало Р.Т. Мистецька освіта в Україні середини XIX – середини XX ст.: структурування, методологія, художні позиції. Монографія. – Львів, 2005. – 528 с.
11. Лист Любиці Баботової до Анатолія Трембіцького від 22 вересня 2009 року. Оригінал. – 1 арк. Родинний архів А.М. Трембіцького.
12. Преловська І.М. Історико-джерелознавчий аналіз матеріалів 1-го Всеукраїнського Православного Церковного Собору УАПЦ 14-30 жовтня 1921 року. – Дис... канд. іст. наук. – К., 1993. – 174 с.
13. Березовська Т.В. Рід Аркасів: Просопографічний портрет на історичному тлі доби. – Дис. канд.... іст. наук. – Одеса, 2003. – 215 с.
14. Юркин И.Н. Демидовы – ученые, инженеры, организаторы производства: Опыт науковедческой просопографии / И. Н. Юркин. – М.: Наука, 2001. – 333 с.
15. Нечаева М.Ю. Просопография уральского монашества: перспективы исследования / М.Ю. Нечаева // Судьба России: прошлое, настоящее, будущее. Тезисы Всероссийской конференции (Екатеринбург, 17–19 ноября 1994). – Екатеринбург, 1995. – С.172–176.
16. Колобов А.В. Римские легионы вне полей сражений (эпоха Ранней империи): Учеб. пособие / Пермский ун-т; Науч. ред. И.Л. Маяк. – Пермь: Издательство Пермского университета, 1999.
17. Петрова М.С. Просопография как специальная историческая дисциплина (на примере авторов Поздней Античности Макробия Феодосия и Марциана Капеллы). – СПб.: Алетей, 2004. – 230 с. – (Серия «Интеллектуальная история в текстах и исследованиях»).
18. Щербак В. Українське козацтво: формування соціального стану: Друга пол. XV–XVII ст. – К., 2000. – 300 с.
19. Целуйко О.П. Рід Даниловичів у кінці XVI – на початку XVIII ст.: історико-генеалогічне дослідження. – Автореф. дис... канд. іст. наук. – Львів, 2003. – 20 с. – укр.
20. Просопография // Википедия – свободная энциклопедия <http://ru.wikipedia.org/wiki>
21. Юмашева Ю.Ю. Историография просопографии / Ю.Ю. Юмашева // Известия Уральского государственного университета. – 2005. – № 39. – С. 95 – 127.
22. Prosopografij // The Oxford English Dictionary. A new English dictionary on historical principles. – Oxford. – At the clarendon press (1970). – Vol. VIII. – P. 1493.
23. Prosopografij // Webster's Third new international dictionary of the English language unabridged. – Massachusetts, USA [1981]. – Vol. II. – P. 1821.
24. Божилов И. Фамилията на Асеновци (1186 – 1460). Генеалогия и Просопография. – София: Изд. на българската академия на науките, 1985. – С. 69 – 77.
25. Просопография // Культурология. XX век. Словарь / Авт. проекта С.Я. Левит, Л.А. Мостова. – СПб.: Университетская книга, 1997. – С. 60.
26. Просопография // Новая философская энциклопедия. – М.: Мысль, 2000. – Т.1. – С. 267.
27. Юмашева Ю.Ю. Методологические проблемы создания просопографических баз данных // Информ. бюлл. Комиссии по применению математических методов и ЭВМ в исторических исследованиях при Отделении истории АН СССР. – 1993. – № 9 (октябрь).
28. Сахаров И.В. Просопография как первооснова генеалогии. Лекция на обучающем педагогическом семинаре «Генеалогия и история семьи» (Казань, 24 – 26 сентября 2007 г.) // www.nlr.ru/news/rnbinfo/2007/9-2.pdf
29. Миронец Н., Старовойтенко І. Просопографія / В кн. Спеціальні історичні дисципліни: довідник: навч. посіб. для стуц. вищ. навч. закл. І.Н. Войцехівська (кер. авт. кол.), В.В. Томазов, М.Ф. Дмитрієнко [та ін.]. – К.: Либідь, 2008. – С. 424 – 431.
30. Миронец Н., Старовойтенко І. Просопографія як спеціальна історична дисципліна // III Міжнар. науковий конгрес українських істориків «Українська історична наука на шляху творчого поступу». Луцьк, 17 – 19 травня 2006 р.: Доп. та повід.: В 3-х т. / Укр. іст. т-во, Волин. держ. ун-т ім. Лесі Українки / Гол. ред. І.Коцан; відп. ред.: С.Гаврилюк.– Луцьк:, 2007. – Т. 1. – С. 247 – 252.

Трембицкий А.М. К ПРОБЛЕМЕ СОЗДАНИЯ КОЛЛЕКТИВНОЙ БИОГРАФИИ СЕМЬИ СИЦИНСКИХ-ЧЕХОВСКИХ-СИЧИНСКИХ-ШАНДОР

В статье обосновывается необходимость цельного диссертационно-монографического исследования жизненных и научных путей, творческих достижений лучших представителей известной украинской семьи Сичинских-Чеховских-Сичинских-Шандор.

Ключевые слова: история, культура, семья Сичинских-Чеховских-Сичинских-Шандор.

Trembitsky A.M. THE PROBLEM OF CREATION OF COLLECTIVE FAMILY BIOGRAPHY SITSINSKIH - CZECHSKY-SICHINSKIY-SANDOR

The article is devoted to the necessity of whole the thesis of a monographic study of life and scientific ways of creative achievements of the best-known representatives of the Ukrainian family Sitsinskih - Czechsky-Sichinskiy-Sandor.

Key words: history, culture, family Sitsinskih - Czechsky-Sichinskiy-Sandor.

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

УДК 94(477.43/44) «192»:352.07

О.Є. Вережагіна-Білявська, І.С. Шатковська

ПРОСВІТНИЦЬКО-ПЕДАГОГІЧНА СПРЯМОВАНІСТЬ ТВОРЧОЇ ДІЯЛЬНОСТІ КОМПОЗИТОРІВ ДОГЛІНКІНСЬКОЇ І ГЛІНКІНСЬКОЇ ДОБИ

На прикладі творчості російських композиторів XVIII – першої половини XIX ст. (Глінки, Фоміна, Пашкевича, Бортнянського, Кашина, Варламова, Гурильова, Аляб'єва, Верстовського, Серова та ін.) розглянуто концептуальні засади їх педагогічної діяльності.

Ключові слова: російська музика, просвітництво, дореформена Росія, педагогічна діяльність, консерваторія, вокальна педагогіка.

В історії російської музики XIX століття – час становлення й бурхливого розквіту професійної композиторської школи, що ознаменувалося не лише створенням світових шедеврів у галузі всіх музичних жанрів, але й формуванням власної системи професійної музичної освіти. Майже всі російські композитори-класики були талановитими педагогами, що підготували плеяду видатних вокалістів і виконавців - інструменталістів. Злет російського музичного мистецтва у другій половині XIX ст. – це не лише поява реалістичної оперної школи, розквіт романтичної симфонії, але й величезний успіх вітчизняних виконавців за кордоном. Обидва найстаріші російські музичні заклади отримали імена російських композиторів-класиків. Сьогодні Московська державна консерваторія названа ім'ям П.І. Чайковського, Санкт-Петербурзька – М.А. Римського-Корсакова. Саме у такій данині пам'яті видатних композиторів є і глибокий загальний сенс, й абсолютно реальна життєва основа. Саме у Росії XIX ст. найбільші творчі сили впливали на музичну освіту прямо й безпосередньо. Постійне творче змагання цих двох педагогічних шкіл було започатковано ще у позаминулому столітті, коли Чайковський і Танєєв викладали у Московській, а Римський-Корсаков, Лядов і Глазунов – у Петербурзькій консерваторії, а на чолі обох закладів стояли брати Рубінштейни. І це змагання свого часу мало безперечно визначальне значення для творчих шкіл обох консерваторій. Не перервалася ця традиція і сьогодні: найбільші російські виконавці і композитори тісно пов'язують своє життя із справою і долями музичної освіти. Враховуючи безперервність і наступність вище означеного процесу, його важливість для усвідомлення долі російської музики і професійної освіти, автори статті ставлять за мету визначити концептуальні засади педагогічної діяльності російських композиторів доглінкінської і глінкінської доби, до яких належать, окрім безпосередньо М. Глінки, Є. Фомін, В. Пашкевич, Д. Кашин, О. Варламов, О. Гурильов, О. Аляб'єв, О. Верстовський, О. Серов та ін.

Незважаючи на значну кількість існуючої літератури, присвяченої музичній творчості російських композиторів, їх педагогічна діяльність розкрита, здебільшого, епізодично у працях Ю. Барсова [1], Т. Ліванової [3], Г. Машевського.

В історії російської класичної музичної школи ідеї просвіти, виховання аудиторії і формування музикантів у дусі прогресивних переконань завжди відігравали виключно важливу роль. Саме становлення російської класики, поява перших високих зразків класичної опери, симфонічної музики, романсу вже вимагала і нових артистичних сил для правильного розуміння і гідної передачі самобутніх творчих задумів композиторів. Тому практично кожен з російських композиторів-класиків був певною мірою вчителем передусім для тих музикантів, що виконували його твори. Так, з метою досконалого виконання своїх опер і романсів Глінка просто змушений був створювати російську вокальну школу. Причиною цьому було те, що весь напрям його творчості, створені ним нові образи, новий музичний стиль вимагали участі зрілих російських артистів, співаків не італійської, а нової, російсько-глінкінської школи. Прикладом може слугувати образ Івана Сусаніна, який не міг бути зрозумілим і переданим в традиціях старої італійської, французької або російської комічної опери.

Нових виконавчих сил потребувала і музика Даргомижського, щоб розкрити образи «Русалки» чи таких новаторських романсів, як «Старий капрал» або «Черв'як». Чайковський при створенні своєї опери «Євгеній Онегін», навмисно відступав від традицій рутинного стилю великої «казенної оперної сцени» і спирався на молоді виконавські сили Московської

.....
консерваторії. Отже, перші інтенції до «учительства» зародилися у творчості російських класиків безпосередньо із самих виконавських творчих завдань.

Професіоналізація композиторської школи завжди вимагає прямого втручання у музичну освіту. Цей процес проявляється не обов'язково у тому, що композитори стають педагогами за посадою, але й завдяки їх просвітництву, виконанню місії вчителів і наставників. Так образ Мусоргського є далеким від «учительства», але саме він великою мірою виховав таких співаків як О.М. Молас, Д.М. Леонова (чиє художнє виховання почав Глінка), направивши їх на розкриття яскраво-національного, гостро-характерного в новій музиці російських композиторів.

Виховуючи в певному напрямі артистів, російські композитори застосовували різні засоби і прийоми. По-перше, створювали навчальні посібники (наприклад, вокальні «Вправи» Глінки для співака О.А.Петрова). По-друге, здійснювали систематичний вплив за допомогою засобів музичної критики (рецензії Чайковського, який стежив за артистичним життям молодих вихованців Московської консерваторії). По-третє, демонструючи пряму творчу співдружність під час роботи над власними новими творами (сестри Пургольд, готуючись до виступу з творами композиторів «Могутньої кучки», знаходились під творчою опікою самих композиторів Мусоргського, Римського-Корсакова та інших). По-четверте, безпосереднє викладання навчальних дисциплін (Чайковський, Римський-Корсаков, Танєєв були професорами консерваторії).

Завдяки цій галузі творчої діяльності композиторів російська класична музична школа здійснила вирішальний вплив на розвиток музичної освіти в Росії. Характерною особливістю педагогічної діяльності російських композиторів-класиків, якої б форми вона не набувала, стало те, що вона була важливою частиною їх суспільного життя, однією з необхідних позицій в загальній боротьбі за російську музику. На відміну від західноєвропейської музики XIX ст., у період російської музичної класики не було характерного протиставлення активних творчих фігур консервативним «метрам» - вчителям академізму, який укорінився в європейській освіті. Навпаки, основний, визначальний вплив на виховання музикантів в Росії належав якраз представникам реалістичної російської музики, що дбайливо ставились до фольклорних надбань. Починаючи з часів Глінки, який в роки написання «Івана Сусаніна» вже формував російську вокальну школу, російські класики були головними вихователями російських музикантів, будучи для них вчителями в кращому і вищому сенсі цього слова, слугуючи для них зразками, надихаючи в найкращих художніх поривах.

Проте М.Глінка не був першим у цій благородній справі. Ще у XVIII ст. російські композитори займалися педагогічною діяльністю. У доглінкінський період вже працювало два покоління професійних музикантів-педагогів. Перше представлено іменами Фоміна, Пашкевича, Бортнянського, Кашина, а друге – Варламова, Гурильова, Аляб'єва, Верстовського.

Автори перших російських опер, симфоній, різні представники молоді творчої школи були вчителями багатьох молодших російських музикантів. Перші відомі музичні діячі Фомін, Пашкевич, Бортнянський, Кашин, ставши зрілими художниками, у свою чергу навчали інших, виховували оперних співаків, інструменталістів і навіть хорові колективи. Так найвидатніший з перших оперних композиторів Є.І. Фомін перебував з 1797 року «в службі Театральної Дирекції» імператорських театрів і керував заняттями всіх оперних співаків «російської трупи» в Петербурзі. Старший сучасник Фоміна, інший видатний оперний композитор В.О.Пашкевич був «вчителем в музичній частині» так званого «вольного» (тобто приватного, загальнодоступного) театру Кніппера. Виконуючи свої посадові обов'язки, він керував підготовкою нового оркестрового колективу, створеного з російських музикантів. Д.С. Бортнянський здійснював постановки своїх опер у 80-х роках XVIII ст. силами російських освічених аматорів музики, навчав грі на клавирі російську знать, а потім, очоливши придворну співацьку капелу (з 1796 року), довго здійснював вирішальний вплив на підготовку кращих хорових кадрів у країні. У 1791 році московський композитор, піаніст і диригент Д.М. Кашин у співдружності з іншими навчав російських музикантів співу, музичній теорії і навіть «правил композиції». Знавець російської пісні, що сам вийшов з кріпосних, настроєний глибоко патріотично, Кашин гордився тим, як ростуть ряди російських музикантів в Москві і прагнув всіляко сприяти їх активній участі в концертному житті.

Представники другого покоління російських композиторів доглінкінської доби – Варламов, Гурильов, Аляб'єв, Верстовський – неодмінно пов'язували свою творчу роботу, артистичне втілення своїх задумів з вихованням музикантів у дусі своєї творчої школи.

Причини такого ставлення до виконання своїх творів криються у бажанні пов'язати розвиток власних творчих ідей з широким поступальним рухом вітчизняної музичної культури. На відміну від західноєвропейських композиторів романтичного спрямування, російські митці доглінкінської і глінкінської доби зовсім не відволікалися у своїх творчих задумах в надхмарні висоти, не творили «для самих себе», «не відривалися від землі», а розраховували на реальне виконання, на розуміння артистів-виконавців, і, що найголовніше, – на життєвий вплив цього виконання.

Традиції вокальної підготовки виконавців композиторами започаткували майстри російського міського побутового романсу Варламов і Гурильов, які створили високі зразки вокальної лірики, мелодичних, захоплюючих пісень і романсів. О.Є. Варламов був і виконавцем власних романсів. Сприяючи їх популярності в широких колах московського суспільства, композитор навчав співаків-професіоналів і аматорів. З навчальною метою та маючи досвід викладання у придворній співацькій капелі та театральному училищі в Москві, у 1840 році він видав власну «Школу співу».

Викладачем співу і гри на фортепіано був О.Л. Гурильов. Його педагогічна діяльність теж була тісно пов'язана із власними творчими задумами – виконанням своїх романсів і фортепіанних п'єс.

Найбільш своєрідно проявилась специфіка педагогічної діяльності О.М. Верстовського – великого композитора, автора відомої опери «Аскольдова могила» (1835). Митець обіймав посаду керівника контори московських театрів. Численні спогади його сучасників свідчать про те, що Верстовський фактично керував підготовчою роботою оперних і драматичних артистів. Звертаючи увагу на найменші деталі постановки музичних вистав, зокрема і власних опер, композитор всіляко впливав як на виховання виконавців, так і на сценічне втілення оперних творів.

Отже, аналіз діяльності композиторів першого і другого покоління доглінкінського періоду доводить, що у підготовчий період становлення концептуальних основ російської класичної музичної школи, коли складався новий стиль ранніх російських опер і романсів, вітчизняні композитори сміливо входили у музичне життя та прагнули дієво керувати ним, направляти його. Російські митці творили у тісній співдружності з виконавцями, поєднуючи композиторську діяльність з практичною роботою по вихованню молодих артистичних сил.

Класики російської музики продовжили і поглибили цю традицію, причому їх педагогічна діяльність набула нового, більш високого значення, відповідно до їх творчих завдань і загального історичного значення їх великого і прогресивного мистецтва. Значимі суспільні ідеї, які було покладено в основу великих творів російської класики, сміливий і послідовний реалізм як метод їх втілення, глибока народність як основа національного складу і характеру класичної російської музики, потребували, зрозуміло, нового стилю виконання, нового рівня в розвитку музичної культури країни. Завдання побудови цієї культури і повинні були втілювати російські композитори-класики. Дієвим засобом такого будівництва стає їх публіцистично-критична, виконавська, просвітницька, педагогічна діяльність. Лише у комплексному поєднанні усіх цих галузей творчості, на думку російських композиторів, можна було формувати новий тип музиканта і виховувати нову аудиторію. Такий підхід до формування нової когорти виконавців і слухачів є свідченням реальності мислення і демократизму російських композиторів.

Обрані форми просвітницько-педагогічної діяльності класиків російської музики завжди залежали від тих суспільних обставин, в яких вони жили і творили, та від творчого напрямку, до якого вони належали. Наприклад, Глінка і Даргомижський створювали нову виконавську школу, впливали на молодше покоління російських композиторів переважно через індивідуальні, особисті дружньо-творчі зв'язки. Вибір саме цих форм впливу залежав від багатьох історичних умов дореформеної Росії, від характеру спілкування прогресивних російських художників в ту пору, від відсутності таких центрів музичної освіти, якими пізніше стали російські консерваторії. Характерно також, що навколо Глінки і Даргомижського поступово створилися своєрідні гуртки послідовників і продовжувачів, для яких ці композитори стали творчими прикладами, вчителями у вищому сенсі цього слова.

Найбільш плідні результати такого об'єднання проявилися в оточенні Балакірева: з творчого гуртка навколо молодого композитора народилася творча співдружність нового типу – знаменита «Могутня кучка», яка представляла прогресивний реалістичний напрям російської

музики в новий період її розвитку. Для представників молодії «Могутньої кучки» – Бородіна, Римського-Корсакова і Мусоргського – Балакірєв був наставником, критиком і керівником.

Інші форми педагогічної діяльності, цілком характерні для післяреформеної Росії з її новими установами і новою системою освіти, природно обрали Чайковський і Римський-Корсаков, що стали професорами перших російських консерваторій і багатогранно проявили себе в обширній галузі музичної освіти.

Глінка, який творив у дореформений час, а також Даргомижський і Серов, не були педагогами за посадою, адже ще не було створено у Росії консерваторій як закладів професійної музичної освіти. Проте вони все ж таки були вчителями, наставниками, вихователями російських музикантів. «Записки» і листи самого Глінки, спогади його сучасників містять багато свідчень про те, що основною педагогічною турботою першого класика російської музики було створення нової російської вокальної школи. Ця школа повинна була відповідати новому стилю його романсів та опер «Іван Сусанін» і «Руслан і Людмила». Сучасники свідчать також про те, що Глінка сам був чудовим співаком, рідкісним артистом, натхненним і мудрим, і не мав собі рівних у виконанні власних романсів. Особливості його виконання найкраще охарактеризовані в спогадах О.М. Серова, який стверджував: «хто не чув романсів Глінки, проспіваних ним самим, той не знає цих романсів» [Цит. по 3, с. 11].

Специфіка вокального втілення проявлялася у Глінки в яскравій, життєвій передачі художнього задуму твору, чудовій декламації, виразному і гнучкому фразуванні. За своєю природою його голос не мав великих можливостей, проте чудово служив вищій артистичній меті – виразності. У цьому напрямі, прагнучи формувати виконавців російської музики зі всією своєрідністю її мелодичного складу і виразових засобів, виховував Глінка близьких йому співаків і співачок. Сам композитор чудово знав світову вокальну культуру, критично розбирався у мистецтві кращих співаків Італії і Франції, умів бути самостійним в розумінні завдань російського вокального мистецтва.

Педагогічний процес Глінка поділяв на декілька етапів. Спочатку композитор ретельно стежив за співацьким розвитком аматорів й артистів (наприклад, тенорів М.К. Іванова, П.М. Михайлова й ін.). Далі він починав надавати їм допомогу на власних уроках співу. Останнім етапом була підготовка зі співаками партій своїх опер, виконання своїх романсів. Саме на власних творах Глінка виховав цілу школу співаків. Так, розучуючи у 1835 році з артистами Петербурзького Великого театру партії «Івана Сусаніна», Глінка здійснив вирішальний вплив на кращих російських оперних співаків – О.А. Петрова, Г.Я. Воробйову й інших. Саме для Петрова композитор склав та упорядкував особливий зошит «Вправ». Розкриваючи нові образи російських людей в опері Глінки, глибоко оригінальні характери Івана Сусаніна і Вані, названі артисти росли і розвивалися, вчилися співати по-новому і пред'являли нові вимоги до самої вокальної техніки. Глінка глибоко переймався методичною стороною процесу виховання співаків: окрім вправ для них, він створював і спеціальні вокалізи. Саме на них він виховав Д.М. Леонову – чудову російську співачку, яку композитор «відкрив», поклавши справжній початок її вокальній освіті, визначивши її художній шлях як артистки російської школи, чудової виконавиці творів Глінки, Даргомижського, Мусоргського. До числа учнів Глінки належав також відомий російський камерний співак А.П. Лодій.

Заняттями з оперними і камерними співаками та допомогою багатьом десяткам аматорів не обмежувалися педагогічні прагнення Глінки. Певний час композитор працював у Придворній співацькій капелі, займаючись з півчима, керуючи вихованням цих добірних хорових кадрів, що становили кращий хоровий колектив країни. Набираючи нових співаків для капели, Глінка мандрував Україною, слухав безліч юних голосів, а потім сам, за власним методом, навчав і виховував півчих. Викладав спів Глінка також у театральному училищі в Петербурзі.

Безперечним є твердження про те, що російська вокальна школа в основі своїй була створена саме Глінкою, його зусиллями і натхненною творчою працею. У мистецтво видатних російських співаків Глінка вніс ті якості, яких вимагали нові образи і новий стиль російської музики, які визначалися передусім її народністю, багатими і ґрунтовними зв'язками з російською народною піснею, реалістичним відображенням життя. Є всі підстави стверджувати, що перший класик російської музики був не лише фундатором музичної культури, російського музичного стилю, але й об'єднав свої творчі завдання з вихованням тих, хто артистично розкривав його задуми перед аудиторією.

О.С. Даргомижський – продовжувач традицій Глінки і у творчій, і у педагогічній діяльності. Він є засновником нового жанру гострої соціальної драми в російській опері («Русалка» – справжня драма соціальної нерівності, драма людей з народу) та майстром характерного романсу, який глибоко і тонко передає особливості психології, своєрідність образу і душевного складу людини. Для практично-виконавської реалізації своїх творчих ідей Даргомижський потребував і нових артистичних сил, які могли б утілити його нові задуми. Таких виконавців Даргомижський не тільки знаходив, але і виховував, про що красномовно свідчать рядки з його автобіографічної записки: «Знаходячись постійно в суспільстві співаків і співачок, мені практично вдалося вивчити як властивості людських голосів, так і мистецтво драматичного співу. Можу сміливо сказати, що не було в петербурзькому суспільстві майже жодної відомої і чудової аматорки співу, яка би не користувалася моїми уроками, або принаймні моїми порадами (Білібіна, Бартенєва, Шиловська, Беленіцина, Гірс, Павлова, кн. Манвелова і десятки інших менш відомих)» [Цит. по 3, с.14].

Даргомижський не згадує тут О.М. Молас, ще одну чудову співачку з освічених любителів музики, природжену артистку з гострим відчуттям всього яскравого, характерного, неповторного, життєво-схопленого в нових російських вокальних творах. Індивідуальність О.М. Молас склалася саме у зв'язку з роботою над виконанням пізніх творів Даргомижського, розвиваючись потім під творчим впливом Мусоргського і всієї гарячої атмосфери «Могутньої кучки». Такі рідкісні твори, як «Дитяча» Мусоргського, виникали безпосередньо з розрахунку на артистичне втілення Молас.

Наслідуючи приклад Глінки, Даргомижський розкрив нові образи, нові теми, нові сторони російської дійсності у своїй творчості. І так само, як його видатний попередник, він просувався вперед, зміцнюючи творчу співдружність зі своїми виконавцями, знаходячи і виховуючи їх.

Класик російської музичної критики, молодший сучасник Глінки і Даргомижського О.М. Серов також проявив себе як вихователь і просвітитель, адже для нього сама робота музичного критика обов'язково охоплювала завдання освіти, виховання читачів, розширення їх кругозору, навіть своєрідної музичної освіти. Одним із головних завдань критичних статей Серова було прагнення просвітити, навчити своїх читачів, повідомляючи їм важливі відомості про музичне мистецтво, прищеплюючи їм прогресивні естетичні переконання. Окрім того, він неодноразово переймався педагогічною метою, прагнучи популяризувати музичні знання в широких суспільних колах.

Реалізацією цієї мети став організований і прочитаний Серовим на рубежі 1858–1859 років в Петербурзькому університеті цикл публічних лекцій «Про музику з її технічної і історичної сторони», які стали логічним продовженням його критичної діяльності. Ще раніше, у 1856 році, він почав публікувати в журналі «Музичний і театральний вісник» «Курс музичної техніки», поставивши перед собою наступну мету: «...навчити не складати, не виконувати, але «слухати» музику з толком, навчити проникати у форми музичних творів, проникати у всі органічні закони музичного мистецтва — навчити всьому цьому, щоб дати засоби краще насолоджуватися мистецтвом і розсудливо його тлумачити» [Цит. по 3, с. 16].

Ці нові популяризаторські, освітні задуми Серова були, зрозуміло, тісно пов'язані зі всією історичною ситуацією російської просвіти тієї пори і свідчили про демократичні прагнення прогресивних діячів російської музичної культури. У 1864 році Серов знову прочитав курс популярних лекцій на тему «Про сучасний стан музики, її науки, її педагогіки», а потім обробив їх для друку і опублікував у журналі «Епоха» під загальною назвою «Музика, музична наука, музична педагогіка». Тут Серов прагнув дати широке уявлення про поступальний рух музичної культури в цілому, про завдання музичної освіти, яка, вивільняючись від схоластичних форм, повинна бути життєвою і дієвою.

Незадовго до відкриття Московської консерваторії Серов прочитав в 1865 році для Російського музичного товариства у Москві шість лекцій «Про оперу як музичну драму». На той час Російське музичне товариство (РМТ) було новою організацією, що ставила перед собою велику культурну концертну і просвітницьку мету. Незабаром після цього РМТ в Москві звернулося до Серова з пропозицією увійти до числа педагогів щойно відкритої консерваторії. На жаль, композитор і критик не зміг прийняти цю пропозицію і Московська консерваторія запросила для викладання музично-теоретичних дисциплін молодого П.І. Чайковського.

Практично усі російські композитори, що розпочали свою активну творчу діяльність у пореформені 60-і роки XIX ст., ставали просвітителями, вихователями, наставниками,

вчителями. Наставником і керівником для членів «Могутньої кучки» був Балакірев, який виконував також особливі виховні завдання у заснованій в 1862 році Безкоштовній музичній школі. Оркестровий колектив школи, складений з аматорів, працюючи і виступаючи під керівництвом Балакірева, формувався під прямим впливом нових творів російської школи.

Різносторонніми педагогами й видатними діячами музичної освіти в Росії були, як відомо, брати Рубінштейни. Антон Рубінштейн, геніальний російський піаніст і видатний композитор, стояв на чолі Петербурзької консерваторії з часу її заснування. Його брат Микола Рубінштейн, також чудовий піаніст і диригент, був у числі засновників Московської консерваторії, яку він і очолив. Масштаби їх просвітницької, педагогічної діяльності, що мала широкий суспільний характер, визначалися талантом, артистичним авторитетом, творчою активністю й великою керівною, організаційною роботою у своїй галузі. Прикладом просвітницької діяльності А.Рубінштейна може слугувати цикл «Університетських концертів», що став музичною антологією світового фортепіанного мистецтва, де Рубінштейн виступав не лише виконавцем, але й палким лектором-просвітником.

Отже, музичні діячі другої половини XIX ст. продовжили традиції, започатковані композиторами попередніх поколінь – доглінкінського і глінкінського. Якраз тоді, коли освітня діяльність захопила більшість видатних російських музикантів, будучи стимульована самою епохою Просвіти, найбільші російські композитори перейшли від колишніх форм «учительства», від занять в дружньому колі, від приватних уроків і роботи з своїми виконавцями – до інших, більш нових, широких і професійних форм педагогічної роботи. Педагогічна спрямованість творчості композиторів доглінкінської і глінкінської доби слугує яскравим свідомством необхідності свідомого і цілеспрямованого музичного просвітництва і виховання.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Барсов Ю. Вокально-исполнительские и педагогические принципы М.И. Глинки. – Л.: Музыка, 1968. – 68 с.
2. Глинка М.И. Записки. – М.: Музыка, 1988. – 222 с.
3. История русской музыки. В 10-ти т. – Т. 5 (1826-1850). – М., 1988. – 373 с.
4. Ливанова Т. Педагогическая деятельность русских композиторов-классиков. – М.-Л.: Музгиз, 1951. – 100 с.
5. Машевский Г. Вокально-исполнительские и педагогические принципы А.С. Даргомыжского. – Л.: Музыка, 1976. – 63 с.
6. Серов А.Н. Воспоминания о Михайле Ивановиче Глинке. – Л.: Музыка, 1984. – 55 с.

Верещагина-Булявская О.Е., Шатковская И.С. ПРОСВЕТИТЕЛЬСКО-ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ НАПРАВЛЕННОСТЬ ТВОРЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ КОМПОЗИТОРОВ ДОГЛИНКИНСКОЙ И ГЛИНКИНСКОЙ ЭПОХИ

На примере творчества русских композиторов XVIII – первой половины XIX в. (Глинки, Фомина, Пашкевича, Бортнянского, Кашина, Варламова, Гурилева, Алябьева, Верстовского, Серова и др.) рассмотрено концептуальные методы их творческой деятельности.

Ключевые слова: русская музыка, просветительство, дореформенная Россия, педагогическая деятельность, консерватория, вокальная педагогика.

Vereshchagina-Bulyavskaya O.E., Shatkovskaya I.S. EDUCATIONAL AND PEDAGOGICAL ORIENTATION OF CREATIVE ACTIVITIES OF COMPOSERS BEFORE GLINKA AND GLINKA ERA

On the example of creation of the Russian composers XVIII – the first half of XIX c. (Glinka, Fomin, Pashkevich, Bortnyansky, Kashin, Varlamov, Gurilev, Alyabjev, Verstovsky, Serov and others) conceptual principles are considered their pedagogical activity

Key words: Russian music, elucidative, pre-reform Russia, pedagogical activity, conservatory, vocal pedagogic

**ПАРТІЙНО-ПОЛІТИЧНА СИСТЕМА ІСПАНІЇ, ЇЇ СТРУКТУРА ТА ОСОБЛИВОСТІ
В РОКИ КРИЗИ КОНСТИТУЦІЙНО-МОНАРХІЧНОГО ЛАДУ (1918 – 1923 РР.)**

У статті аналізуються особливості іспанського парламентаризму та партійно-політичної системи в період кризи конституційно-монархічного режиму. Досліджуються програми та соціальна база партій і рухів, співвідношення сил на внутрішньополітичній арені.

Ключові слова: анархо-синдикалізм, кортеси, консерватори, ліберали, комуністи, республіканці, криза конституційно-монархічного режиму.

У першій чверті ХХ ст. Іспанія переживала глибоку внутрішньополітичну кризу, яка характеризувалась політичною та соціальною нестабільністю. Майже 150 років – від початку ХІХ і до середини ХХ ст. – політична історія Іспанії зводилась до відчайдушної боротьби між традиціоналістами і реформаторами. Як відомо, розвиток країни передовсім залежить від того, наскільки ефективною і організованою є її політична система, від балансу і авторитету політичних сил, відповідності діючої влади потребам та вимогам суспільства.

Метою даної статті є аналіз ряду особливостей партійно-політичної системи Іспанії в період кризи конституційно-монархічного ладу (1918–1923 рр.). Автор ставить завдання дослідити співвідношення сил на внутрішньополітичній арені, програми та соціальну базу партій і рухів, з'ясувати особливості іспанського парламентаризму та причини його неефективності й кризи.

Проблема, порушена в даній статті, залишається недостатньо розробленою в українській історіографії, знайшовши висвітлення в працях загального та біографічного характеру [1; 2]. Окремі аспекти даної проблеми досліджуються в загальних працях радянських істориків-іспаністів І. Майського, Х. Гарсія, Х. Марія Галана, Є. Варги, М. Мещерякова, Л. Пономарьової [3 – 9]. Проте рівень ідеологічної заангажованості даних досліджень є досить високим, що вимагає їх ретельного переосмислення. Праці ж сучасних російських дослідників В. Бернекера, Т. Алексеевої, С. Данілова, Г. Волкової, А. Дементьєва є більш об'єктивними, проте досліджувана нами проблематика розглядається в них дотично, в контексті інших загальних питань [10 – 13]. Зарубіжна історіографія, зокрема іспаномовна, зосереджена на з'ясуванні статусу окремих політичних партій та діяльності їхніх лідерів на внутрішньополітичній арені [14 – 18].

На початку ХХ ст. центральною проблемою Іспанії, що позначилась на всіх сторонах життя країни була її загальна економічна відсталість порівняно з провідними європейськими державами. Іспанія являла собою державу з екстенсивним сільським господарством, слаборозвинутою промисловістю та низьким рівнем життя населення. Іспанські міста розвивались повільно, тому країна за складом населення та його світорозумінням залишалась сільською, аграрною. Це призвело до того, що іспанська буржуазія відрізнялась економічною слабкістю, соціальною неоднорідністю та низьким рівнем політичної свідомості. Ситуація ускладнювалась наявністю низки невирішених проблем, успадкованих з минулого століття. Серед них особливої гостроти набула аграрна проблема. Найхарактернішою рисою іспанського сільського господарства було існування поряд з великими латифундіями дрібних ділянок землі, які належали селянам. Так 0,5% магнатів володіли 41% оброблюваних земель, а на 96% селян припадало лише 32% приватної землі [1, с. 102]. Значна частка іспанських селян були безземельними, тому в сільській місцевості були широко розповсюджені різноманітні форми оренди та суборенди, більшість яких не змінювались із часів середньовіччя і були за своєю суттю справжньою кабалою. Дане явище було найбільш характерним для відсталих районів півдня Іспанії: Андалусії, Естремадури, Мурсії. На господарство країни згубно впливав і той факт, що слаборозвинута іспанська промисловість перебувала в залежності від розвинутих капіталістичних країн: Англії, Німеччини, США. Загальна сума іноземних капіталів в Іспанії на початку 20-х рр. ХХ ст. перевищувала 1277 млн. песет [6, с. 9]. Через слабкість національного капіталу і збереження напівфеодальних відносин гальмувався капіталістичний розвиток країни, що позначилось і на структурі зовнішньої торгівлі, в якій переважав увіз готових виробів. Щоб захистити свої товари від іноземної конкуренції, Іспанія стала проводити різку протекціоністську політику, але ситуація залишалась незмінною [7, с. 18]. Становище ускладнювалось ще й економічною кризою, оскільки після закінчення Першої світової війни

спостерігався значний спад виробництва, масове безробіття, інфляція. Різке збільшення експорту продовольства призвело до дефіциту продуктів першої необхідності на внутрішньому ринку та зростання цін. Рівень безробіття в країні перевищив 12 відсотків [1, с. 107]. Сукупність усіх вищезгаданих економічних та соціальних проблем доповнювалась картиною кризових явищ та застійних процесів у політичній системі держави.

У країні діяла Конституція 1876 р., яка закріплювала принципи розподілу і співпраці влади. За нею Іспанія проголошувалась спадковою конституційною монархією [11, с. 60–61]. Законодавча влада розподілялась між монархом і двопалатним парламентом – кортесами. Члени нижньої палати – Конгресу депутатів – обиралися прямим голосуванням терміном на 5 років з правом переобрання. Члени ж вищої палати, Сенату, ділились на три категорії: сенатори «за соціальним статусом», «пожиттеві» та виборні сенатори. До сенаторів «за становищем» належали члени королівської родини, іспанські гранди, представники церковної ієрархії та військового командування. Вони разом із «пожиттєвими» сенаторами призначались королем. Виборні ж сенатори обирались терміном на 10 років державними, провінційними та комунальними органами, церквою, університетами, впливовими суспільними і підприємницькими асоціаціями [19]. Король як глава виконавчої влади здійснював свої повноваження через міністрів, яких сам призначав та звільняв. На цьому базувався його головний вплив на політичну ситуацію в країні. Король також мав право скликати і розпускати кортеси та санкціонував прийняті ними закони, володіючи при цьому правом абсолютного вето [11, с. 70 – 71]. Король був не лише главою держави, а й символом нації, Іспанії та її державності. Він представляв країну на міжнародній арені, був верховним головнокомандуючим іспанськими армією та флотом, оголошував війну і укладав мир, призначав послів і консулів [19]. Загалом політичну систему Іспанії важко назвати демократичною, адже прем'єром ставав не керівник партії, яка отримала більшість голосів на виборах, а той політичний діяч, котрий, на думку короля, найкраще підходив для цієї ролі. Отже, не парламентська більшість формувала уряд, а уряд сам мав широкі можливості для створення в кортесах «слухняної» більшості. Голова уряду мав право формувати кабінет міністрів, що не виключало активний вплив на цей процес представників олігархії, кліру та місцевих касиків. Так званий касикізм був ще одним недоліком політичної системи Іспанії і являв собою владу латифундиста, крупного підприємця, духовних осіб чи глави адміністрації в регіонах. Користуючись своїм впливом, касики часто займались політичними махінаціями, фальсифікували результати виборів. Касикізм в Іспанії слугував однією із реальних опор монархічного режиму і навіть дозволяв місцевим олігархам впливати на рішення уряду [13, с. 13 – 14].

При владі в Іспанії, починаючи з 70-х рр. XIX ст., знаходились поперемінно дві найбільш організовані загальнонаціональні партії – ліберальна і консервативна, які отримали назву «династичних». Суттєвих відмінностей між ними не існувало. І консерватори, і ліберали дотримувались поміркованого політичного курсу, підтримували монархію та проводили політику протекціонізму. Фактично це були об'єднання олігархічних груп, соціальну базу яких становили великі землевласники, аристократія, банкіри, торгово-промислова буржуазія, представники високооплачуваних професій [13, с. 12–13]. На початку XX ст., після смерті партійних лідерів Кановаса і Сагасті, посилилась внутрішньопартійна боротьба, результатом якої стало дроблення партій на окремі фракції. Даний процес зумовлювався не стільки розбіжностями керівних принципів, скільки відмінністю у виборі засобів для здійснення поставлених завдань. Не останню роль відігравали й особисті амбіції окремих політичних діячів [20, с. 179]. Політична конфронтація лібералів і консерваторів виявила невідповідність їх партійних програм реальним вимогам та потребам іспанського суспільства. У консервативній партії виділилось три основні течії: помірковані датисти (Едуардо Дато), крайні консерватори – мауристи (Антоніо Маура), прихильники «твердої руки» – сієрвісти (Хуан де ла Сієрва). Політичні суперечності призвели до розбрату і в партії лібералів. У ній також оформилось три основні течії: ліберал-демократи на чолі з Гарсія Прієто, ліві ліберали (Сантьяго Альба) та група графа Альваро Романонеса [3, с. 7–8].

Опозицію правлячим партіям складали республіканці, вплив яких зростав паралельно зі зростанням антимонархічних настроїв всередині іспанського суспільства. Соціальною базою їх були державні службовці, демократично налаштовані представники дрібної буржуазії, кваліфіковані робітники та більшість інтелігенції. Серед республіканців виділялись дві основні партії: радикальна на чолі з А. Леррусом і демократична партія М. Альвареса. Остання

.....

характеризувалась більшою поміркованістю, займаючи середнє місце між республіканцями та монархістами [3, с. 8]. У 1918 р. з ініціативи Лерруса були скликані на нараду всі фракції республіканців. Результатом стало створення «Республіканської федерації» та оприлюднення нею в листопаді того ж року програмного маніфесту, в якому проголошувалась необхідність вирішення аграрної проблеми, впровадження системи трудових договорів, націоналізації транспортної системи, перегляду питання про правовий статус регіонів, реорганізації армії, освіти [16, р. 270]. Іспанський республіканізм мав вагомий ідейно-інтелектуальний потенціал, але незначні політичні можливості. Таким чином, політичне життя Іспанії першої чверті ХХ ст. характеризувалось сильним розпорошенням і внутрішньою дезінтеграцією суспільних сил. Про це яскраво свідчить той факт, що за період з 1917 р. по 1923 р. відбулось 13 урядових криз [13, с. 28]. Конституційно-монархічний режим себе дискредитував, через нездатність адаптуватись до демократизації та радикалізації іспанського суспільства «династичні» партії поступово втрачали авторитет. Закономірним наслідком даного процесу стала втрата довіри населення до них, що проявилось насамперед у збільшенні числа громадян, які відмовлялись від участі у виборах [17, р. 23]. У цих умовах серед правлячих кіл набула поширення ідея «революції згори», прихильником якої був один із кращих політиків монархії Антоніо Маура. Він виступав за помірковані реформи, які б забезпечили соціальний прогрес, орієнтуючись при цьому на Європу при збереженні монархічних та католицьких традицій Іспанії [4, с. 40–41]. Проте всі його спроби стабілізувати ситуацію не дали бажаних результатів, адже реформи мали половинчастий, незавершений характер, стосувались переважно другорядних проблем, велика їх частина так і не були втілені в життя. Після закінчення світової війни соціальні суперечності набрали особливої гостроти. Внаслідок розширення виробництва різко зросла чисельність робітничого класу – в 1918 р. в країні нараховувалось близько 2 млн. робітників [1, с. 98]. Важкі умови праці та низький рівень життя спонукали їх до боротьби за свої права, що призвело до поширення робітничого руху. Тому в країні звичним явищем стали страйки, а період з 1917 р. по 1921 р. навіть дістав назву «більшовицького трьохліття» [10, с. 412]. У цих умовах великий вплив отримали соціалісти, що знайшли прихильників серед робітників, частини держслужбовців та інтелігенції. Іспанська Соціалістична Робітнича партія (Partido Socialista Obrero Español – PSOE) була утворена ще в 1879 р., але до 1884 р. діяла нелегально. В основі її програми лежали положення вчень Маркса та Енгельса: трансформація приватної власності у суспільну, емансипація робітників, передача політичної влади робітничому класу [16, р. 104 – 105]. Зазначимо, що в умовах політичної нестабільності іспанського суспільства ІСРП була найбільш організованою та структурованою партією, про що яскраво свідчить постійне зростання її чисельності: в 1916 р. – 13 тис., в 1919 р. – 43 тис., в 1921 р. – 58 тис. членів [16, р. 343]. Лідери соціалістів І. Пріето, Х. Бестейро, Л. Кабальєро відкидали можливість співпраці з іншими партіями, оскільки їх не влаштовували «часткові» соціальні реформи, за які виступали монархісти [21, с. 251]. Тому не дивно, що значна частина робітників різних галузей промисловості, під керівництвом ІСРП масово створювали профспілки, які в 1888 р. об'єднались у Всезагальний союз трудящих (Unión General de Trabajadores de España) – ВСТ. Найбільшим впливом він користувався серед робітників Мадриду, Астурії та Країни Басків. В 1920 р. ВСТ нараховував понад 200 тисяч членів [22, с. 30]. Але більша частина робітників віддавала перевагу вступові у синдикати, керовані анархістами. Справа в тому, що історично анархо-синдикалізм розвинувся в Іспанії раніше, ніж соціалістичний рух, чому сприяли роздробленість країни на окремі провінції, слабкий розвиток промисловості, перевага дрібних та середніх підприємств [7, с. 48 – 49]. Загалом поширення синдикалістського руху в Іспанії було зумовлене рядом причин: утворення класу найманих робітників, концентрація виробництва, нестабільність соціального становища пролетаріату, зменшення втручання держави у відносини між робітниками та підприємцями, вплив політичних партій тощо [23, с. 4 – 5]. Революційно-синдикалістський рух, який проголосив свою незалежність від усіх політичних партій та ідеологій, вперше виник у Франції на початку ХХ ст. і стрімко поширився по всій Європі. Синдикат являв собою профсоюз, орган протистояння владі підприємців і держави, інструмент так званої «прямої дії» для безпосереднього відстоювання робітниками своїх інтересів. В Іспанії він сприймався ще й як засіб революційної боротьби [24, с. 21–22]. Противагою революційного синдикалізму був так званий християнський синдикалізм. Його ідейними засадами були християнські соціальні принципи, відмова від революційних засобів боротьби, партійно-політичний нейтралітет, легальні засоби для досягнення цілей. За мету ж визначалось встановлення «світового соціального і економічного порядку», основою якого буде

«інтелектуальна і фізична праця» окремої особистості [25, с. 82, 85]. Але значного поширення в Іспанії християнський синдикалізм не здобув, охопивши переважно лише деякі аграрні райони. Так у 1919 р. була утворена Національна католицька аграрна конфедерація, яка мала вплив серед частини селян Кастилії, Арагону, Андалусії, Естремадури та Леванту [4, с. 77]. Іспанські робітники зробили свій вибір на користь більш радикального анархо-синдикалізму. Головними центрами іспанського анархізму стали промислово розвинені регіони: Барселона, Сарагоса і Севілья [12, с. 17 – 18]. Анархізм в Іспанії потрапив на родючий ґрунт: він спирався на міцні общинні (комунітарні) традиції, стародавні традиції вольностей міст і мав сильні позиції через слабкість розвитку капіталізму. На розвиток іспанського анархізму (анархо-комунізму) вплинули ідеї Бакуніна та Кропоткіна, які вважаються класиками анархізму. Анархо-синдикалісти відкидали необхідність політичної боротьби, керівної ролі політичних партій і вважали вищою формою організації робітничого класу профспілки. У 1911 р. для координації діяльності чисельних анархо-синдикалістських профспілок була утворена Національна конфедерація праці (Confederación Nacional del Trabajo). Основу її складали галузеві профспілки, до кожного з яких входило мінімум 25 осіб. За основне завдання ставилось знищення формального правління й заміна його системою договорів і угод між професійними групами. В 1919 р. іспанська НКП нараховувала понад 1 млн. членів, поширивши свій вплив в Естремадурі, Андалусії, Леванті, Арагоні, Каталонії [13, с.90]. В іспанському анархо-синдикалізмі довгий час не було єдиних, загально визнаних уявлень про соціальні та суспільні цілі. Люди швидше розуміли, чого вони не хочуть, аніж усвідомлювали, чого слід домагатись. Лише в 1919 р. НКП офіційно проголосила своєю метою лібертальний комунізм. Анархісти намагались знайти гармонію між синдикатом і особистістю, спираючись на суверенітет останньої та ставлячи свободу вище усіх обмежень. Особлива увага приділялась принципу вільної згоди, такій формі розпоряджання засобами праці, які забезпечили б усім рівні можливості брати участь у виробництві. Іншими основоположними принципами лібертального комунізму було надання кожній людині можливостей для задоволення її потреб; вимога від індивіда працювати в міру своїх можливостей на благо суспільства; відмова від існуючої системи покарань та інститутів відбування покарань, оскільки, на їх думку, злочинність є логічним результатом існуючого стану соціальної несправедливості. Для досягнення справжньої свободи, на думку анархістів, потрібно відмовитись від всевладдя приватної власності і авторитарного тиску держави, залежності від релігії і церкви [26, с. 59]. Тому вони вимагали скасування всіх церковних інститутів, виступаючи навіть за відкидання норм християнської моралі та оголошення «війни релігіям» [9, с. 43]. Органічним та ідейним ядром іспанського анархізму слугувала підпільна Федерація анархістів Іберії (Federación Anarquista Ibérica – FAI) [22, с. 43]. Засобом для досягнення «соціальної справедливості» іспанські анархісти обрали тактику «прямої дії», тобто терор, найвідомішими провідниками якого були Гарсія Олівер, Буенавентура Дурруті, Франсиско Аскасо [6, с. 98]. Були утворені спеціальні озброєні групи, які займались організацією замахів на урядових діячів. Лише за півроку – з грудня 1922 по травень 1923 – в Барселоні у результаті анархістського терору 34 людини було убито, 76 поранено і ще 63 замаху були безрезультатними [15 р. 331]. Анархісти здійснили навіть декілька невдалих замахів на короля Альфонса XIII. Подібна практика лише погіршила і без того катастрофічне внутрішньополітичне становище в країні.

Соціально-політичною нестабільністю в Іспанії скористались не лише анархісти. У 1921 р. була утворена Комуністична партія Іспанії (І. Асеведо, Д. Ангіано, Ф. Пересагуа, Д. Ібаррурі). Зазначимо, що в радянській історіографії роль комуністичної партії в політичному житті Іспанії значно перебільшувалась. Насправді ж на момент створення КПІ нараховувала не більше 6 тис. членів, а зоною її впливу була переважно Біскайя, де вона керувала діяльністю профспілок шахтарів і частково металургів [6, с.52]. КПІ робила спроби заручитися підтримкою анархістів та домогтись включення НКТ до свого складу, але жодних результатів не досягла [27, с. 1619 – 1620]. Не підлягає сумніву, що в утворенні компартії Іспанії значну роль зіграв Комінтерн, але потім він надовго втратив до неї інтерес. КПІ отримувала фінансову допомогу з боку Комінтерну, але в цілому зв'язки мали епізодичний характер. У результаті серед комуністів не існувало єдності, адже спроби «більшовизувати» КПІ викликали лише внутрішню дезінтеграцію та розкол партії на кілька автономних груп [8, с. 11]. Нечисленна комуністична партія змушена була надовго зійти з політичної арени, так і не здобувши широкої підтримки серед населення.

Наростаюча політична нестабільність спричинила посилення відцентрових тенденцій у країні. На тлі всіх політичних рухів з особливою силою проявився регіональний націоналізм. Однією з причин його поширення в Іспанії стала своєрідна економічна асиметрія, зумовлена бідністю сільськогосподарських зон Андалусії, Естремадури, Мурсії, Арагону та зосередженням у промислово розвинених Каталонії, Басконії і Галісії торгової і фінансової буржуазії. Це спричиняло постійні суперечності між центральною та регіональною елітами країни [13, с. 8]. Так в основі каталонського націоналізму лежали саме економічні суперечності із аграрними провінціями внутрішньої частини Іспанії, адже 30% усіх державних податків надходили з Каталонії [7, с. 93]. Тому соціальною базою руху були в основному представники міської буржуазії та промислово-фінансової олігархії, які використовували його для тиску на центральний уряд з метою отримання різноманітних економічних пільг та привілеїв [13, с. 33]. У Каталонії була утворена партія під назвою «Регіоналістська ліга» під керівництвом Ф. Камбо. Вона виступала за автономію та представництво в уряді і кортесах. Більш ліві сили під керівництвом полковника Ф. Масія заснували у 1919 р. «Національну демократичну федерацію Каталонії», навколо якої об'єдналися інтелігенція, студентство, частина робітників та держслужбовців [3, с. 9]. Підґрунтям баскського націоналізму був постулат про етнокультурну, мовну й історичну винятковість «стародавнього» баскського народу. Крім того, баски наголошували на тому, що протягом чотирьох століть вони мали широку адміністративну і податкову автономію в складі Іспанії. Кінцевою ціллю проголошувалось формування суверенної і єдиної держави. Теоретиком баскського націоналізму був С. Арана, який ще в 1895 р. заснував Баскську націоналістичну партію. Активний процес створення регіональних політичних партій свідчив про слабкість центральної влади.

Отже, після втрати монархістами авторитету й політичного впливу в Іспанії не знайшлося реальної політичної сили, здатної їх замінити. Відомий іспаніст С. Пейн вважає, що криза конституційно-монархічної системи в Іспанії була спричинена трьома основними факторами: колосальними затратами на колоніальні війни; тиском відцентрових сил; відсутністю спільної для всіх іспанців ідеології «державного» націоналізму [17, с. 17]. Партіям і течіям була властива нетерпимість до інакодумців, диктатура вождів і нездатність до міжпартійних компромісів. Республіканці виступали за помірні політико-правові перетворення: розширення виборчого права, секуляризацію, пом'якшення кримінального кодексу. Вимоги соціалістів були зосереджені навколо соціальних реформ. Баскські націоналісти, ревні католики, утримувались від політичної співпраці, а каталонські націоналістичні партії лише іноді висловлювали свою підтримку республіканцям. Анархісти взагалі не погоджувались на переговори з політичними партіями. Різною була і їх соціальна база: республіканці спирались на інтелігенцію і частину буржуазії, соціалісти – на кваліфікованих робітників, а анархісти – на низькооплачувану частину міських робітників. За словами російського дослідника Данілова С., політичні симпатії іспанця можна було визначити за газетою, яку він читав: монархісти купували лише «ABC», республіканці – «Política» та «El Sol», анархісти – «Solidaridad obrera», праві соціалісти – «El Solista», помірковані соціалісти – «Adelante», ліві соціалісти – «Claridad» [12, с. 18 – 19].

Традиційно велику роль в політичному житті Іспанії відігравали військові. Вони давно не отримували значних перемог, але від цього їх втручання в політику не зменшилось. Масового характеру набуло створення серед офіцерів так званих «військових хунт оборони», які вважали своїм обов'язком «врятувати» Іспанію від засилля недалекоглядних політиків, що були не в силі навести в країні порядок. Такі настрої в армії були зумовлені частково й тим, що впродовж XIX – поч. XX ст. уряди занадто часто вдавалися до допомоги військових. У результаті армія мала більше значення як знаряддя внутрішньої політики, ніж як інструмента для ведення війни [17, р. 25]. Крім того, іспанське офіцерство було об'єднане сильним кастовим духом. Спираючись на армію, Бурбони одночасно побоювались її, тому наділили військових вагомими привілеями. Армія і флот були перевантажені командними кадрами. На 18 рядових солдат припадав один офіцер [12, с. 16]. Під час війни в Марокко затрати на військові цілі зросли з 373 млн. песет у 1914 р. до 1199 млн. песет у 1921 р., причому більша частина цих коштів йшла на утримання командного складу армії та флоту [6, с. 26]. Тому не дивно, що в суспільстві поступово поширювались антимілітаристські настрої. За вдалим висловом Ортеги-і-Гассета, «Марокко зібрало розколоту душу армії в один кулак, готовий нанести нищівний удар», і з тих пір армія стала нагадувати «заряджену гармату, що не знає, куди стріляти» [28, с. 161]. Проте вона продовжувала залишатись основною опорою іспанської монархії в умовах кризи.

Загалом в політичному плані період з 1917 по 1923 рр. був найбільш конфліктним за всю епоху Реставрації. Про це свідчили численні урядові кризи, ріст страйкового руху, активізація анархо-терористичних груп, посилення відцентрових тенденцій, економічно-фінансова криза, все більше втручання військових у політику, падіння авторитету правлячих партій і відсутність дієвої політичної сили, здатної згуртувати іспанське суспільство. Неспроможність урядів стабілізувати ситуацію в країні призвели до поширення антимонархічних настроїв. Серед правлячих кіл все частіше звучала думка про встановлення режиму «твердої руки». Існуюча партійно-політична система виявилась нездатною дати відповідь на нагальні вимоги часу і була приречена на крах.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Іваницька О. П. Новітня історія Іспанії в життєписах королів. Альфонсо XIII – король парадоксів. – Чернівці: Книги – XXI, 2006. – 232 с.
2. Іваницька О. П. Франко – каудильйо Іспанії. – Вінниця: Книга-Вега, 2002. – 424 с.
3. Испания. 1918 – 1972 гг. // Под ред. И. М. Майского. – М.: Наука, 1975. – 495 с.
4. Гарсиа Хосе. Испания XX века. – М.: Мысль, 1967. – 486 с.
5. Гарсиа Хосе. Диктатура Примо де Ривера. – М.: Изд-во АН СССР, 1963. – 367 с.
6. Галан Хосе Мариа. Крушение монархии в Испании (1917-1931 гг.). – М.: Изд-во социально-экономической литературы, 1959. – 134 с.
7. Варга Е. Испания в революции. – М.: Соцэкгиз, 1936. – 118 с.
8. Мещеряков М. Коммунистическая партия Испании и Коминтерн. // Новая и новейшая история. – 1991. – №5. – С.10 – 26.
9. Пономарева Л. Испанский католицизм XX века. – М.: Наука, 1989. – 287 с.
10. Испанские короли. 18 исторических портретов от средних веков до современности/ Под ред. Бернекера В. Л. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1998. – 512 с.
11. Алексеева Т. Институт главы государства в истории испанского конституционализма, XIX – XX вв. // Фемис. – 2005. – Вып. 6. – С. 53 – 84.
12. Данилов С. Гражданская война в Испании (1936 – 1939). – М.: Вече, 2004. – 352 с.
13. Политическая история Испании XX века: учебное пособие. / Г. И. Волкова, А. В. Дементьев. – М.: Высшая школа, 2005. – 191 с.
14. Angel Ruiz Ayucar. El partido comunista. 37 años de clandestinidad. – Madrid: Libreria Editorial San Martin, 1976. – 477 p.
15. Almagro Fernandez Melchor. Historia del reinado de Alfonso XIII. – Barcelona: Montaner y Simon, s. A., 1977. – 488 p.
16. José Sánchez Jiménez. La España Contemporánea. (1875 – 1931). – Madrid, 1991. – 470 p.
17. Payne Stanley G. El regimen de Franco. 1936 – 1975. – Madrid: Alianza Editorial, 1987. – 682 p.
18. Payne Stanley G. The Spanish Civil War, the Soviet Union, and Communism. – London, 2004. – 400 p.
19. Constitución española de 1876.// http://wikisource.org/wiki/constitución_española_de_1876.
20. Пискорский В. К. История Испании и Португалии. – СПб, 1902. – 180 с.
21. Бухармедова Л. М. Некоторые аспекты становления социалистической пропаганды в Испании (по материалам ранних работ Пабло Иглесиаса)./ Проблемы испанской истории. – М.: Наука, 1984. – С. 248-257.
22. Томас Х. Гражданская война в Испании. – М.: Центрполиграф, 2003. – 576 с.
23. Лобок Д., Морозов В. Профсоюзное движение. История, теория, практика. – СПб., 2007. – 244 с.
24. Дамье В. Исторические судьбы анархо-синдикализма в Европе. // Новая и новейшая история. – 2005. – № 5. – С. 21 – 37.
25. Домнич М. Очерки истории христианского синдикализма. – М.: Наука, 1976. – 192 с.
26. Коваль Б. И. Этика анархизма // Новая и новейшая история. – 1990. - № 5. – С. 53–66.
27. Хрестоматия по новейшей истории. Т. I. (1917 – 1939 гг.) – М., 1960. – 928 с.
28. Ортега-и-Гассет Х. Безхребетна Іспанія: Вибрані твори. – К.: Основи, 1994. – 420 с.

Скопова Е.И. ПАРТИЙНО-ПОЛИТИЧЕСКАЯ СИСТЕМА ИСПАНИИ, ЕЕ СТРУКТУРА И ОСОБЕННОСТИ В ГОДЫ КРИЗИСА КОНСТИТУЦИОННО-МОНАРХИЧЕСКОГО РЕЖИМА (1918 – 1923 ГГ.)

В статье анализируются особенности испанского парламентаризма и партийно-политической системы в период кризиса конституционно-монархического режима. Исследуются программы и социальная база партий и движений, соотношение сил на внутреннеполитической арене.

Ключевые слова: анархо-синдикализм, кортесы, консерваторы, либералы, коммунисты, республиканцы, кризис конституционно-монархического режима.

Scopova O.I. PARTY-POLITICAL SYSTEM OF SPAIN, ITS STRUCTURE AND PARTICULARITIES AT THE YEARS OF THE CRISIS OF CONSTITUCIONAL-MONARCHIST REGIME (1918 - 1923)

In article peculiarities of Spanish parliamentarianism and party-political system at the period of the crisis of constitutional-monarchist regime are analysed. The programs and social base of parties and movements, correlation of power on home-policy arena are researched.

Key words: *anarcho-syndicalism, Cortes, conservatives, liberals, communists, republicans, the crisis of constitutional-monarchist regime.*

УДК 94 (437) «1918-1929»

О.М. Кравчук

СЛОВАЦЬКІ ПОЛІТИКИ В УРЯДАХ ЧСР У 1918 – 1929 РР.

У статті висвітлюється участь словацьких політиків в урядах ЧСР, соціальна база правлячої коаліції в Словаччині, особливості політичного розвитку словацького суспільства в 1918 – 1929 рр.

Ключові слова: *Чехословацька республіка, правляча коаліція, соціальна база, політичний розвиток.*

Одним з ключових критеріїв демократичності поліетнічної держави є представництво її національних спільнот в органах влади. У випадку Чехословаччини міжвоєнного періоду, однією з причин внутрішньої нестабільності якої були чесько-словацькі суперечності, зазначене питання на урядовому і парламентському рівні реалізовувалося в формуванні коаліційної більшості. Показник її підтримки виборцями в Словаччині засвідчує другий важливий критерій демократизму країни, показує соціальну базу правлячої коаліції в регіоні (підтримка виборцями політики держави). Висвітлення цих питань дозволяє більш повно з'ясувати особливості функціонування політичної системи держави чехів і словаків, прослідкувати тенденції політичного розвитку словацької еліти і суспільства. Окремі аспекти зазначеного питання висвітлили А. Бартлова, М. Беднарж, В. Бокош, С. Віднянський, М. С. Дюріца, М. Йогн, З. Карнік, Д. Ковач, П. Мосні, Я. Опат, Я. Ріхлік, М. Шостак, І. Шніцер та інші, які, в основному, зосередилися на критиці централізаторської політики уряду ЧСР в Словаччині і особливостей словацького автономістського руху. Мета статті – проаналізувати представництво словацьких політиків в урядах ЧСР, соціальну базу правлячої коаліції в Словаччині і виявити особливості політичного розвитку словацького суспільства у 1918–1929 рр. – в роки становлення і стабільного розвитку республіки.

Вирішальні події у становленні чехословацької державності відбувалися в Празі і Турчанському Св. Маритині. 28 жовтня 1918 р. Національний комітет в Празі прийняв перший закон Чехословацької держави, яким оголосив себе урядом. До його складу увійшли 4 чеські політики і один словак – Вавро Шробар, який також підписав перший закон Чехословаччини.

30 жовтня 1918 р. Словацька національна рада декларувала необхідність входження Словаччини до складу спільної держав з чехами. Але в СНР не було силових структур. З огляду на це і серйозну внутрішню нестабільність в регіоні, 4 листопада 1918 р. Національний комітет прийняв рішення призначити тимчасовий словацький уряд. Його очолив В. Шробар, а до складу увійшли П. Благо, І. Дерер, А. Штефанек. Уряд розпочав свою діяльність 6 листопада 1918 р. в словацькому місті Скаліца. Але він не зміг взяти під контроль ситуацію в краї, до якої почала повертатися колишня угорська адміністрація. «Скаліцький уряд» діяв до 14 листопада 1918 р. Саме тоді новоскликані Національні збори Чехословаччини сформували загальнонаціональну коаліцію і перший уряд держави, який очолив К. Крамарж (націонал-демократ) (14 листопада 1918 – 8 липня 1919 року). У складі цього уряду словаки зайняли посади міністра громадянського здоров'я і фізичного виховання (В. Шробар) та міністра війни (М. Р. Штефанік) [3, s. 309]. Представництво словаків збільшилося 17 грудня 1918 р. Національні збори прийняли закон про надзвичайні перехідні заходи в Словаччині. Необмежені повноваження «для консолідації відносин і до забезпечення правильного державного життя» в регіоні отримав Міністр з повною владою для управління Словаччиною, посада якого вважалася тимчасовою. На цю посаду був призначений В. Шробар.

Зазначені міністри представляли в уряді ЧСР не словаків як націю, а загальнодержавні партії, до складу яких вони входили. Вони активно підтримували концепцію створення чехословацької політичної нації, одним з творців якої був президент ЧСР – Т. Г. Масарик. Точні показники соціальної бази уряду загальнонаціональної коаліції визначити неможливо, але більшість словаків підтримували ідею створення спільної держави з чехами.

Після трагічної загибелі при поверненні на батьківщину 4 травня 1919 р. біля Братислави генерала М. Р. Штефаніка словаки в уряді були представлені лише В. Шробарем.

Полівіння настроїв населення засвідчили вибори до органів місцевого самоврядування в чеських «історичних землях». Переможці виборів – соціал-демократи (30 % голосів) і аграрна партія (20 %) сформували уряд загальнонаціональної коаліції («червоно-зелена коаліція»). Новим прем'єром став соціал-демократ В. Тусар (8 липня 1919 – 25 травня 1920 роки [3, s. 224]. У цьому уряді словаки обіймали чотири міністерські посади. Ф. Гоудек став міністром забезпечення (до 1 квітня 1920 р.). Міністром громадського здоров'я і фізичного виховання залишився В. Шробар. Він також був призначений міністром з повною владою для управління Словаччиною. 6 грудня 1919 р. було засноване ще одне тимчасове міністерство – міністерство об'єднання законів і організації управління («міністерство уніфікації»). Його очолив словак М. Годжа [3, s. 309-310]. За партійною належністю зазначені політики були аграріями. Словацькими аграріями були Ф. Гоудек і М. Годжа (до 1922 р. Словацька національна партія дрібних селян була незалежною від Республіканської партії чехословацького села (аграрної). В. Шробар з весни 1919 р. був членом Республіканської партії чехословацького села [4, s. 93, 100, 225]. Водночас в уряді не була представлена автономістська Словацька народна партія А. Глінки, заснована в грудні 1918 р.

Визначальним елементом функціонування демократичної політичної системи є вибори до вищого законодавчого органу. У ЧСР вони відбулися після прийняття Основного закону (29 лютого 1920 р.). Вибори до Палати депутатів 18 квітня 1920 р. підтвердили провідні позиції соціал-демократів і аграріїв [2, s. 376]. Уряд «червоно-зеленої» коаліції продовжував очолювати Властіміл Тусар (25 травня – 25 вересня 1920 р.). В. Шробар став міністром у справах об'єднання законів і організації управління, міністром громадського здоров'я і фізичного виховання. Міністром з повною владою для управління Словаччиною був призначений соціал-демократ І. Дерер. Пізніше, 16 липня 1920 р. соціал-демократ І. Марковіч став міністром національної оборони. Це міністерство, поряд з міністерствами внутрішніх і закордонних справ, було одним з ключових в управлінні країни [3, s. 310 – 311]. Аналіз кількості голосів, які ці партії здобули в Словаччині на виборах 1920 р., засвідчує підтримку словаками урядової коаліції в цьому регіоні в кількості 53 % виборців [3, s. 335].

Розкол соціал-демократичної партії в 1920 р., зростання словацького автономістського руху призвели до відставки уряду В. Тусара. У позапартійному (чиновницькому) кабінеті Я. Черни (15 вересня 1920 – 26 вересня 1921 рр.) словаки також були представлені [1, s. 82]. Певною поступкою автономістській Словацькій народній партії А.Глінки було те, що В. Шробар, який виступав проти проведення централізації управління в ЧСР і проти автономії Словаччини, не був знову призначений міністром. Натомість «міністром уніфікації» було призначено Володимира Файнора, члена чехословацької національно-демократичної партії, а міністром з повною владою для управління Словаччиною став доктор Мартін Мічура [3, s. 311]. Він був представником (заступником голови) Словацької народної партії. Але коли влітку 1921 р. в керівництві СНП зміцнилася орієнтація на автономію Словаччини, партія розірвала політичне партнерство з Чехословацькою народною партією, М. Мічура з А. Глінкою посварилися. Мічура очолив словацьку секцію Чехословацької народної партії [4, s. 172].

До літа 1921 р. соціальна база зазначеного уряду в Словаччині становила переважну більшість голосів виборців. Але з відходом Словацької народної партії від союзу із Чехословацькою народною партією соціальна база коаліції в Словаччині становила біля 53%, виборців, як і соціальна база двох наступних урядів загальнонаціональної коаліції з представників п'яти найбільших чехословацьких партій. Її уряд 26 вересня 1921 – 7 жовтня 1922 р. очолював Е. Бенеш. В. Шробар став міністром шкіл і народної освіти, соціал-демократ І. Дерер – міністром у справах об'єднання законів і організації управління, М. Мічура – міністром з повною владою для управління Словаччиною [3, s. 312].

7 жовтня 1922 р. - 9 грудня 1925 р. прем'єром загальнонаціональної коаліції був А. Швегла. М. Годжа став міністром землеробства, І. Марковіч – міністром уніфікації, міністром з повною владою для управління Словаччиною – Й. Каллай (словацький аграрій).

Крім того, І. Марковіч був з 3 жовтня 1924 р. виконуючим обов'язки міністра шкіл і народної освіти [3, s. 312].

Причинами кризи уряду загальнонаціональної коаліції стали суперечки між аграріями, соціал-демократами, клерикалами з питань внутрішньої політики ЧСР. Вибори 1925 р. показали ослаблення позицій партій, що входили до складу вищезазначеної коаліції. Зокрема, в Словаччині республіканські партії (переважно аграрії і соціал-демократи) здобули 34% голосів, національна течія – 51 %, комуністи – 15 % [3, s. 335]. Звертає на себе увагу зміцнення в Словаччині позицій автономістської СНП, яка критикувала економічну політику уряду і представляла автономію як засіб вирішення всіх проблем краю.

Другий уряд А. Швегли (9 грудня 1925 – 18 березня 1926 років) фактично населенням Словаччини не підтримувався, з огляду на кількість голосів, відданих партіям, що увійшли до нього – 34 %. М. Годжа знову став міністром землеробства, Й. Каллай – міністром з повною владою для управління Словаччиною. Крім того, з 15 січня 1926 р. І. Дерер став міністром у справах об'єднання законів і організації управління. Уряд А. Швегли не мав широкої парламентської підтримки, і з його створенням політична криза подолана не була. З метою поновлення нормальної діяльності парламенту і уряду, президент Т. Г. Масарик розпочав процес створення нової коаліції з представників партій правого спрямування. На час цього процесу був призначений уряд на чолі з Я. Черни – 18 березня 1926 – 12 жовтня 1926 р. Словацький аграрій Ю. Славік став міністром землеробства і виконуючим обов'язки міністра у справах об'єднання законів і організації управління, Й. Каллай залишився міністром з повною владою для управління Словаччиною [1, s. 83].

Найбільшою підтримкою Словаччини користувався уряд «панської» коаліції з партій правого спрямування А. Швегли – 12 жовтня 1926 р. – 1 лютого 1929 р. Уряд ще називають урядом міжнаціональної коаліції: в ньому були представлені чехословацькі партії, Глінкова Словацька народна партія, 2 судетсько-німецькі партії. Спочатку до складу уряду входили політики чехословацьких партій (М. Годжа став міністром шкіл і народної освіти і керуючим міністерства уніфікації, Й. Каллай – міністром з повною владою для управління Словаччиною). Представництво словаків в уряді збільшилося 15 січня 1927 р.: міністром уніфікації став представник ГСНП М. Гажік, міністром громадського здоров'я і фізичного виховання – Й. Тісо. 15 січня 1927 р. не було призначено міністра з повною владою для управління Словаччиною, а з 1 липня 1928 р. ця посада взагалі була ліквідована. Функції міністра перейшли до уряду нової адміністративної одиниці в складі ЧСР – Словацького краю [3, s. 314]. Уряд міжнаціональної коаліції на початку 1929 р. зазнав реорганізації. У зв'язку з хворобою А. Швегли з 1 лютого 1929 р. до 7 грудня 1929 р. прем'єром був аграрій Ф. Удржал. 20 лютого 1929 р. міністром землеробства замість М. Годжи став А. Штефанек, а 27 лютого 1929 р. Л. Лабай (представник ГСНП) став міністром уніфікації. У цій коаліції словаки очолювали найбільшу кількість міністерств і мали найбільшу соціальну базу в Словаччині – 85 % виборців. Але СНП під час діяльності в уряді ЧСР не досягла наближення своєї головної мети – автономії Словаччини. Це, а також внутрішні суперечності всередині коаліції, ірредентистська діяльність члена ГСНП В. Туки, що завершилася його засудженням, призвели до виходу партії зі складу уряду 8 жовтня 1929 р. [3, s. 315]. На посаду міністра уніфікації був призначений словак А. Штефанек, а міністром громадського здоров'я і фізичного виховання став чех Я. Шрамек. На виборах цю коаліцію ці партії підтримували тільки 34 % словаків (за результати виборів 1925 р.). З виходом ГСНП з коаліції остання втрачала парламентську більшість. Логічним наслідком стали нові парламентські вибори у жовтні 1929 р. За їх результатом було сформовано «широку коаліцію». Її уряд очолив Ф. Удржал – 7 грудня 1929 – 29 жовтня 1932 рр. Одну з ключових посад нового уряду посів словак Ю. Славік – міністр внутрішніх справ. І. Дерер став міністром шкіл і народної освіти. У Словаччині партії, які входили до складу коаліції, у 1929 р. підтримали 45% виборців (44 % – національна течія, 11 % – комуністи) [3, s. 315, 335].

Отже, словацькі політики брали участь в діяльності всіх урядових коаліцій ЧСР 1918–1929 рр. Але соціальна база урядових коаліцій в Словаччині була нестабільною. Політичні симпатії словаків поступово завойовувала ГСНП. Зменшення підтримки загальночехословацьких республіканських партій не означало відмову від чехословацької державності. В умовах завершення процесу формування словацької нації, виховання власної еліти словаки об'єктивно посилювали боротьбу за автономію. Саме тому їх найбільшою підтримкою користувався уряд міжнаціональної коаліції А. Швегли 1926 – 1929 рр., де була представлена ГСНП. Неврахування провідними політиками ЧСР цього факту призвело до

.....
поступового звуження урядової бази в Словаччині в умовах початку Світової економічної кризи, що внутрішньо ослабляло Чехословацьку республіку.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Českoslovenští politici 1918-1991. Stručné životopisy / Uspořádal Martin Hodný / . – Praha, 1991.
2. Dějiny Skovenska v datech. – Praha-Bratislava, 2008.
3. Olivová V. Dějiny první republiky. Praha, 2000.
4. Politická elita meziválečného Československa. 1918 – 1938 Kdo byl kdo za první republiky. – Praha, 1998.
5. Soubigou A. Tomáš Garrigue Masaryk. – Praha: Paseka, 2004.

Кравчук О. Н. СЛОВАЦКИЕ ПОЛИТИКИ В ПРАВИТЕЛЬСТВАХ ЧСР

В статье показано участие словацких политиков в правительствах ЧСР, социальная база правящей коалиции в Словакии, особенности политического развития словацкого общества в 1918 – 1929 гг.

Ключевые слова: Чехословацкая республика, правящая коалиция, социальная база, политическое развитие.

Kravchuk O. M. THE SLOVAK POLITICIANS IN THE GOVERNMENTS OF CSR IN 1918-1929

The article is devoted to the participation of Slovakian politicians in the government of CSR, the social basis of the ruling coalition in Slovak, peculiarity of the political development of Slovak society in 1918 – 1929.

Key words: Czechoslovak republic, the ruling coalition, the social basis, the political development.

УДК: 94 (477) «19»

В.В. Очеретяний

ДЕРЖАВНИЦЬКА ПОЗИЦІЯ М.А. СЛАВИНСЬКОГО НА З'ЇЗДІ НАРОДІВ РОСІЇ 8-15 ВЕРЕСНЯ 1917 Р.

В запропонованій статті досліджується суспільно-політична діяльність М.А.Славинського(1868-1945) видатного українського історика, етнолога, літератора, перекладача, публіциста, поета і дипломата.

Ключові слова: з'їзд, автономізм, федералізації, національне питання.

В той історично короткий проміжок часу, коли йшов процес становлення Української державності, Українська Центральна Рада займалася питаннями формування національних військових частин, розподілу землі між селянами, розвитку культури, освіти та багатьма соціально-культурними проблемами українського народу. Не стояла вона осторонь проблем, пов'язаних з майбуттям нової Росії, яка постала після лютневої революції і була на роздоріжжі. Керівництво Центральної Ради, маючи незаперечний авторитет серед інших народів колишньої Російської імперії, намагалось zorganizувати політичне життя та врятувати від розвалу приречену Росію.

Наявні публікації про М. Славинського у цей період носять здебільшого біографічний характер. Серед них слід виділити дослідження В. Верстюка, Т. Осташко, А. Болабольченка, Г. Стрельського, Р. Скорульської, Р. Харчук [3].

Певний внесок у втілення принципів автономізму, федералізації України було зроблено українським громадсько-політичним діячем націологом, та дипломатом М.А. Славинським. Бо саме за його активної участі, як голови Особливої наради з розробки обласної реформи у ранзі міністра у Києві пройшов З'їзд представників народів і областей, які прагнули до федеративної перебудови Російської республіки.

Виконуючи квітневу постанову Українського національного конгресу від 8 квітня 1917 р., де в резолюції № 4 говорилося, що Український національний з'їзд доручає Центральній Раді взяти якомога скоріше ініціативу союзу тих народів Росії, які домагаються, як і українці національно-територіальної автономії на демократичних підставах в Федеративній

Російській Республіці [27, с. 61], та вимоги декларації Генерального Секретаріату, опубліковані 27 червня 1917 р., в яких зазначалося, що «Секретаріат в справах міжнаціональних має на меті об'єднати роботу всіх національностей Росії для боротьби за автономно – федеративний лад Російської Республіки та для порозуміння українців на цих основах з іншими національностями. На першому плані перед Секретаріатом міжнаціональних справ стоїть скликання з'їзду представників народів та областей Росії і підготовки матеріалу до цього з'їзду» [27, с. 159]. Центральна Рада скликала 8-15 вересня 1917 р. З'їзд представників народів і областей, які прагнули до федеративної перебудови Російської республіки, або просто З'їзд народів. В ньому взяли участь 91 депутат від 20 національностей [23, с. 30]. Делегатів з правом вирішального голосу було 84, крім того, з правом дорадчого голосу на з'їзді були присутні 6 поляків та один представник Тимчасового уряду [18, с. 303].

Провідною ідеєю з'їзду була перебудова демократичної Росії на федеративних принципах. Діячі Української Центральної Ради висували та видстоювали таку концепцію, тоді як Тимчасовий уряд у Петербурзі намагався зберегти єдність імперії і протиставлявся навіть вимогам автономії для неросіян, додаючи в ній загрозу сепаратизму [11, с. 54]. Цю позицію підтверджував представник Тимчасового уряду М. Славинський який заявив, що Тимчасовий уряд «не вважає себе у праві перед Установчими Зборами проголосити федеративний устрій, але він не перешкоджає всякій роботі на місцях, яка стремить до утворення не тільки автономного, але й федеративного ладу» [7, с. 154].

З'їзд народів проходив на політичному тлі, що склалося в Україні в результаті прийняття II Універсалу, який з одного боку закріпив статус Генерального Секретаріату як крайового органу виконавчої влади, а з іншого, – містив положення, згідно з якими реалізація автономії України ставилася в залежність від скликання Всеросійських Установчих Зборів. В той час, як московська демократія дошукувалась в українському визвольному русі зерен безоглядного сепаратизму та самостійництва, небезпечного для «єдиного революційного фронту», українська політична думка, йдучи за своїми давніми федералістськими традиціями, багато працювала над втіленням в життя на просторах бувшої самодержавної централістичної Росії великої ідеї федеративного співжиття народів [25, с. 20]. Тому Центральна Рада вирішила провести у Києві з'їзд представників національностей, що прагнули до федеративної перебудови держави. На з'їзд покладалися надії про майбутню перебудову та оновлення Росії. В тогочасних газетах зазначалось: «Сьогодні у Києві відкривається скликаний Центральною Радою з'їзд народів Росії, які разом з українським народом домагаються федеративної демократичної республіки і широкої політичної автономії [13, с. 1].

На з'їзд прибули представники різних народів Російської імперії: 6 – білорусів, 2 – грузини, 4 – естонці, 10 – євреїв, 11 – донських козаків, 10 – латишів, 9 – литовців, 6 – поляків, 6 – румунів, 3 – росіяни партії соціалістів-революціонерів, 10 – татар, 5 – тюрків – всього 93 особи [26, арк. 1; 14, с. 3; 2, с. 139]. У газетах того часу про приїзд представника Тимчасового уряду повідомлялось: «6 вересня О. Керенський мав довгу розмову з головою особливої наради з розроблення краєвої реформи М. Славинським, з приводу з'їзду народів, що має відбутися 8 вересня у Києві. Визнаючи велике значення цього заходу О. Керенський визнав за необхідне прислати М. Славинського на з'їзд представником Тимчасового Уряду» [6, с. 3]. Ось, що згадував про відкриття з'їзду М.С. Грушевський. «З'їзд відкрився під <...> уваги й заінтересування Тимчасового уряду і самого диктатора Керенського. М. Славинський наш старий київський приятель, що, примощуючись на мажі великої російської революції, одержав голосний титул, але цілком персональний пост голови «комісії для розроблення обласної реформи», впав на щасливу гадку побувати в Києві в ролі представника уряду на з'їзді народів, дістав у Керенського мандат і як чоловік петербурзький і в пресових обходженнях бувалий обставив свою місію відповідною рекламою: представників преси поінформував про неабиякий інтерес самого Керенського до з'їзду, що йому він, мовляв, надає велику вагу і тому признав конче потрібним мати на нім свого представника; не без його ж участі, може, Телеграфне агентство дало наказ своєму представникові організувати якнайширшу інформацію. З'їздові, таким чином, приготували ефектний виступ: київські офіційні верхи, з одного боку, київська преса – з другого, виявили велику увагу і повагу до з'їзду, а за ними й громадянство, українське й неукраїнське, як то кажуть, підтяглося: виявило і заінтересування і відповідно піднесений настрій» [4, с. 138].

В перший день роботи з'їзду зібралось усього 55 представників [8, с. 2].

Вступні картки, – як згадував далі М. Грушевський – було розібрано заздалегідь, ще 5 вересня, і багато даремно добивалися вступу [4, с. 138]. У перший день роботи з'їзду, 8 вересня зібралось всього 50 делегатів. Від багатьох інших народів надійшли телеграми, що їхні представники їдуть на з'їзд [24, с. 288].

8 вересня розпочав роботу з'їзд почесним головою якого було обрано М.С. Грушевського, тоді ж була обрана президія, крім М. Грушевського (голова), увійшли І.І. Красовський (білорус), І.А. Бараташвілі (грузин), А.Г. Юргенштейн (естонець), Н.С. Сиркін (єврей), А.А. Долгов (козак), К.О. Бахман (латиш), В.М. Бельський (литовець), В.Г. Чижевський (румун), А. Сеттаров (татар), Ш.Б. Рустамбеков (тюрк), М.І. Шраг (українець) [26, арк. 1]. Секретарем організаційного бюро був М.М. Любинський [4, с. 138].

В урядових колах столиці М. Славинський вважався фахівцем з національного питання. Ще під час утворення Тимчасового уряду, 11 червня 1917 року, за пропозицією О. Керенського, М. Славинський був призначений головою Особливої наради з розробки обласної реформи у ранзі міністра. Славинський мав подати проект влаштування федеративної Російської держави, «узгодивши виявлені деякими областями Росії потреби в автономних формах управління з інтересами інших областей, які таких вимог не висували, а також із інтересами державної цілості» [17, с. 13]. У власноручних свідченнях М. Славинський в НКДБ УРСР «згадував» про це так: «В період Тимчасового уряду я був призначений представником Особливої наради з розробки обласної реформи в напрямку федеративної Росії [5, арк. 24], я повинен був запропонувати проект Федеративної Російської держави, вказавши яким областям надати автономію» [5, арк. 90]

Ідеологічними засадами розв'язання, на думку М. Славинського, національного питання є «Маніфест про братство народів» великого князя Миколи Михайловича, яким він хотів приховати справжні причини анексії Галичини в 1914 р. [28, с. 49].

Позиція М. Славинського на з'їзді народів була своєрідною. Будучи близько знайомим з М. Грушевським, він намагався всіляко підтримувати прагнення Центральної Ради до автономії, але представляючи інтереси Тимчасового уряду на з'їзді все ж відстоював централістську урядову позицію, наголошуючи на головній ролі у всіх процесах федералізації і автономізації окраїн Російської імперії уряду у Петербурзі.

В перший день роботи з'їзду, засідання якого тривало близько півтори години, висловились тільки представники Центральної ради, Тимчасового уряду, Генерального секретаріату, Київської міської думи і польських делегатів.

Засідання З'їзду народів відкрив голова Української Центральної Ради М.С. Грушевський, який у виступі підкреслював, що це зібрання народів у Києві має слугувати початком перебудови на федеративних підвалинах не тільки Росії, але й цілої Європи. Другим виступав представник Тимчасового уряду М. Славинський. Як згадував М.С. Грушевський у спогадах: «Потім ефективну промову-привіт від Тимчасового уряду проголосив Славинський, виправдував його, що він не скликав сам такого з'їзду, через навалу різних справ; висловив переконання, що Установчі збори уставлять федеративний лад, але, мовляв, для його здійснення треба багато приготовчої праці, яку найкраще можуть перевести самі народи спільними силами, за спільним порозумінням. Досі Київ не чув ще таких спочутливих тонів з уст представника Тимчасового уряду, і хоч представник був досить припадковий, – наш таки Максим Антонович, – промову його слухати [було] дуже приємно» [4, с. 139].

Виступ М. Славинського на з'їзді першого дня роботи був зустрінутий з зацікавленням та певною ейфорією серед гостей, представників від різних народів Російської імперії. Висвітлюючи позицію Тимчасового уряду, на відкритті М. Славинський зазначав: «Шановні збори, від імені Уряду Російської Республіки маю честь привітати перший з'їзд народів Росії і побажати, щоб ваша праця лягла першим каменем федеративної Росії. З'їзд відбувається не в столиці і не з наказу Уряду, а в Києві і з ініціативи Української Центральної Ради. Але в цьому факті ніяким способом не треба шукати суперечности. З'їзд має державне значення. В Росії для окремих частин – це форма автономії, для всього цілого – автономно-федеративний лад» [9, с. 1].

М. Славинський говорив, що гинуть не народи а держави. Бо народ, як живий організм загинути не може. Свідченням порятунку Росії є цей з'їзд на який приїхали представники різних народів які думають не лише про власні інтереси облаштування свого державницького життя а й подальшу долю Росії. «Свобода Росії куплена кров'ю всіх, це буде положено в основу перебудови держави» [9, с. 1].

«Уряд заснував у липні місяці комісію для розроблення національної і красної реформи, головою котрої маю честь бути я» [8, с. 2; 9, с. 1].

Підкреслив, що в цій нараді беруть участь якраз представники народів. «Нарада немає ціллю робити законопроект про самоуправління; ті проекти мають вироблятися на місцях, а нарада тільки погодить ті суперечності, які можуть бути між ними. В складі уряду в цей час нема нікого, хто виступав би проти федеративного устрою Росії, бо всі бачать, що в цім єдиний порятунок Росії» [9, с. 1].

М. Славинський наголосив, що цей з'їзд повинен був скликати сам уряд у Петрограді, але він тепер занадто заклопотаний. «В тому, що з'їзд скликаний не російським правительством, а Центральною радою, нема нічого дивного, бо в наш час не повинно бути централізму і поділу на державні і недержавні народи, а всі народи мають бути державними...» [24, с. 289].

Як представник Тимчасового уряду заявляв делегатам з'їзду. «Сама громадянська воля в державі ще не забезпечує народів від національного гніту. Таке забезпечення можливе тільки при автономному ладові» [24, с. 289].

Наголошував, що певні зміни в політичному житті вже відбулися. «Новий лад в Росії уже оповіщено республіканським» [1, с. 237]. «Установчі збори, безсумнівно, підтвердять це. Вони назад не підуть, а можуть піти тільки далі вперед. Уже і тепер ми зібрались в Києві – столиці фактично автономної України» [24, с. 289].

«Правительство іде назустріч тій праці, що веде не тільки до автономії, а і до федерації» [1, с. 237]. Далі М. Славинський висловив певні сумніви, що до чистих форм федеративності в Росії шлях буде довгим. На перших порах автономія країв і народів Росії буде виявлятися в різних формах: від крайового земського самоуправління до широкої національно-територіальної автономії. «Для цього прийдеться багато попрацювати. Народи і краї Росії уже до цієї праці взяли. Правительство, з свого боку, утворило особливу раду в справі крайової реформи... Тільки спільною працею утворено буде в Росії демократичну федеративну республіку» [24, с. 289].

Він запевнив, що російська революція дала початок незвичайному зросту національної ідеї, зв'язаної з автономізмом і федералізмом. Поряд з політичною свободою може розвиватися і національний гніт. Тому потрібно будувати такий лад, щоби цього гніту не було, а це можливо зробити лише при федеративному устрої. «Уряд вже проголосив демократичну республіку. Установчі Збори не підуть назад, а вперед і вони заведуть в Росії федеративний лад. Але Росія така велика, що новий устрій завести вдасться не зразу» [16, с. 18].

Щоб ці зміни відбулися наголошував М. Славинський, потрібно багато працювати. «Таку саме працю має перед собою з'їзд. З'їзд повинен пам'ятати, що трудом поодиноких груп нового строю в Росії не можна буде завести, а лише спільними силами, співробітництвом всіх народів Росії» [16, с. 19].

Другий день роботи запам'ятався промовами М. Грушевського та М. Славинського.

У спогадах М. Грушевський згадував: «На мою промову, що набула програмного характеру цілого з'їзду, відповів Славинський дуже тактовно і влучно. Почав із запевнення, що як представник Тимчасового уряду вповні погоджується з гадками, висловленими мною, що народи не гинуть, а гинуть держави, і Російську державу може врятувати дійсно тільки федеративна перебудова, і се, мовляв, розуміє і сам уряд: до нього не треба ставитися так, як до уряду старого, серед нього нема вже противників автономії й федерації і т. д.» [12, с. 141].

М. Славинський, у свою чергу, відповідаючи на слова М. Грушевського, заявляв, що він цілком поділяє всі думки, висловлені М. Грушевським, і, що О. Керенський доручив передати з'їздові: «передайте від мене з'їздові, що вільна Росія може бути тільки децентралізованою, з цією настановою я й приїхав на з'їзд» [19, с. 1].

«За волю Росії всі народи лили свою кров. Під час повстання в Петербурзі половину повстанців – вояків в Павловськ і інших полках – складали українці» [24, с. 259]. Наголошував, М. Славинський і на тому, що здобутою волею будуть користуватись всі народи. Запевняючи делегатів у неворожості уряду у столиці Росії. І теперішній уряд виходить з народу і дбає про добро всіх громадян. Зараз немає спеціально урядових кіл і в склад міністерства можуть входити різних кіл і течій. «Ті групи, що досі стояли за централізм, починають тепер проймаються ідеями автономізму і федералізму. Тільки спільною працею всіх живих сил всіх народів Росії, спільною їх працею з правительством може бути досягнуто збудування нової демократичної федеративної республіки Росії» [24, с. 259].

Під час завершення з'їзду М. Славинський наголосив на державницькій концепції, яку він відстоював тут як представник Тимчасового уряду: «Можна було сподіватись, що права окремих народів стануть в суперечність з суверенними правами того цілого, в чому ці народи є частинами. Тепер треба сподіватись, що всі ці народи, з представників яких складається з'їзд, будуть з'єднані спільною думкою з тим народом, котрий тут був мало представлений, та з Тимчасовим революційним правительством Російської республіки, котра – я вірю в це – скоро стане федеративною» [24, с. 306].

Далі М. Славинський пригадав про з'їзд представників народів, який відбувся в 1905 р., де він був присутній і зазначив, що і тоді, так само як тепер, представники народів висловлювали однакові думки. Завдяки цьому народи тепер зішлись і подали один одному руки, щоб утворити нову державу на основі волі, рівності і братерства. Він зазначив, що до цього часу між демократичними партіями різних народів не було єдності в поглядах на ідею федерації, але тепер і в цьому питанні демократії народів об'єднались. «Після того, як революція знищила панування невеликої купки, влада перейшла до демократичних мас одного тільки народу. Та для того, щоб держава була дужою і тривалою, треба, щоб всі народи Росії взяли участь в творчій державній праці» [24, с. 306].

Як представник наради з питань розробки обласної реформи М. Славинський заявляв, що перші кроки зроблені і по шляху цих народів піде російська демократія і Тимчасовий уряд нині демократичної, а в майбутньому федеративної Російської республіки. Зазначив, що старий уряд в цьому напрямку робив тільки те, що могло відштовхувати від Росії її народи, але вони попри таку позицію єднаються навколо неї. Наголошував, що в цій позиції потрібно дякувати російській демократії, яка ніколи не відносилася неприхильно до недержавних народів які її населяють. «Стара власть погинула і прийшла нова. Вона не зуміла принести рятунку Росії, бо складається з представників одної тільки руської демократії, а не демократій всіх народів. Не довго прийдеться ждати на здійснення ідей з'їзду, бо їх цілком приймуть Установчі Збори, які будуть З'їздом народів Російської федерації. З'їзд має значення не тільки для Росії, а всієї Європи, бо зближує її до великої ідеї-братства народів» [16, с. 45].

М. Грушевський з цього приводу згадував: «Дозвольте мені також іменем цілого з'їзду висловити задоволення з того, що Тимчасове правительство доручило сво[є]му представникові взяти участь в нашій праці і тим засвідчило своє серйозне відношення до справи. Від імені з'їзду я звертаюсь до вас, Максиме Антоновичу! Ми в своїй праці нічим не таїлись від вас. Ви мали вступ на всі наші закриті засідання, чули все, що ми говорили, бачили, як щиро, без задніх думок, ставились ми до справи. Отже, передаючи Тимчасовому правительству наші постанови, ви зможете засвідчити наші щирі бажання якнайкраще упорядкувати Російську державу» [4, с. 144].

Звертаючись до делегата Славинського. Прошу переказати почуття вдячності Тимчасовому уряду за те, що він віднісся з усією серйозністю до нашого з'їзду [16, с. 47].

Виступ М. Славинського у останній восьмий день роботи з'їзду 15 вересня 1917 р., ознаменувався красномовністю та певним пафосом який можна було почути з його вуст.

«Досі серед великоруської демократії не було об'єднання щодо нового ладу, але я певен, що з часом вона піде за вами. Досі немає також твердої дійсної влади. З рук камарильї державність перейшла до рук демократії лише одного народу-великоруського. Тому-то вона така хистка і неповна. Треба, щоб держава використовувала сили всіх народів – формою цього є федерація» [16, с. 47].

Далі М. Славинський говорить, що з'їзд дав ідею яку потрібно не забути а втілювати в життя. «Будемо надіятись, що на землі, политій кров'ю багатьох мільйонів взросте велика європейська, а за нею й світова федерація!» [16, с. 48].

В основній резолюції З'їзду народів, до якої схильно поставився М. Славинський, наголошувалося, що Росія повинна бути федеративно-демократичною республікою. Було також затверджено постанову про національно-територіальну автономію, в якій, зокрема, говорилося: «Кожна з національностей, що живе в Росії, має право на національно-персональну автономію, на оформлення нації в загально правний союз, який охоплює її членів зі всіх просторів держави» [23, с. 31].

З'їзд, визнавши право кожного народу на самовизначення та рівноправність усіх націй і народностей і висунувши вимогу переорганізувати імперію на демократичну федеративну республіку, засновану на полінаціональній базі.

Центральна Рада зайняла позиції, які різко контрастували з тогочасною політикою російського Тимчасового уряду. Проте ні резолюції з'їзду, ні постанови обраної ним Ради Народів не мали жодного впливу на наступний розвиток подій [23, с. 30].

З'їзд став яскравою демонстрацією підтримки у всеросійському масштабі автономістсько-федеративних прагнень лідерів українського руху, визнанням їх незаперечної провідної ролі у виробленні планів демократичного переустрою багатонаціональної держави, а у господарів форуму викликав справжню ейфорію. Але попри загальну підтримку українського народу, діячі Центральної Ради і соціалісти-федералісти дотримувались федеративного принципу побудови нового ладу в нецарській Росії. Перспективи державного розвитку України на з'їзді народів Росії були явно примарними, хоча давали можливість говорити про певні зрушення в політичному житті країни.

Атмосфера загального піднесення на з'їзді, декларація спільної волі всіх поневолених раніше народів про потребу шукати порозуміння, налагоджувати разом життя на федеративних засадах, вдячні погляди ближчих і дальших сусідів у бік України при вияві недовіри до великоросійської демократії, безперечно, тішили самолюбство лідерів Української революції, породжували оптимістичні настрої. Незаперечний авторитет України в усеросійському масштабі очевидно, виявилися в подальшому не лише з позитивного, але й з негативного боку. Центральна Рада переоцінила власну роль у створенні на руїнах колишньої імперії федеративної демократичної республіки. І З'їзд народів, що набрав форму яскравої, зворушливої демонстрації потягу вільних народів Росії до нових форм співжиття, явно запаморочив голову своєму ініціаторові й організаторові – Центральній Раді [18, с. 307].

Концепція Російської федерації та перспективи державного розвитку України, що її сповідували як М.А. Славинський, так і діячі Української Центральної Ради у 1917р., належить історії. Для неросійських народів це давно пройдений етап. Метою, за яку вели боротьбу, стала державна незалежність кожного з них. Проте живою є провідна ідея цієї концепції, тобто ідея гуманності, дружби, взаємопошани між народами і, що найважливіше, право кожного народу на самостійність. Ця ідея є запереченням нинішнього російського великодержавного шовінізму, який притаманний окремим політичним силам, і тому – актуальна сьогодні. До неї звертаються народи, які були об'єднані в СРСР.

Тому, як перша спроба визначення теоретичних і практичних засад федеративного переустрою Росії, З'їзд народів у Києві та перспективи державного розвитку України, М.А. Славинського має посісти належне місце в історії.

На завершення слід відзначити, що дана праця не розкриває всієї суті проблеми, не вичерпує всіх аспектів даної тематики, а тому потребує подальшого дослідження.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. 1917 год на Киевщине. Хроника событий. – К.: Політвидав, 1928. – 584 с.
2. В. Верига. Визвольна боротьба в Україні 1914-1923 рр. Т.1. – Львів, 2005. – 327 с.
3. Верстюк В.Ф. Осташко Т.С. Діячі Української Центральної Ради. Бібліографічний довідник. – К., 1999. – 255 с.; Болаболъченко А.А. Три долі : Модест Левицький, Петро Стебницький, Максим Славинський. Біографічні нариси. – К., 1999. – 96 с.; Стрельський Г. Трубайчук А. М. Грушевський, його сподвижники й опоненти. – К., 1996. – 192 с.; Скорульська Р. Харчук Р. Остання зірка «Плеяди» // Слово і час. – 1998. – №3. – С. – 81-85.
4. Грушевський М.С. Споми́ни // Київ. – 1989. – № 11. – С. 113-155.
5. Галузевий державний архів Служби Безпеки України, (далі ГДА СБУ). – Ф. 6, – Спр. 71178 ФП. – Арк. 24.
6. До з'їзду народів. Телеграма // Робітнича газета. – 7 вересня. – 1917. – С. 3.
7. Дорошенко Д. Історія України 1917 – 1923. – Т. 3. – Ужгород 1930. Нью – Йорк 1954. – 312 с.
8. З'їзд народів // Робітнича газета. – 10 вересня. – 1917. – С. 2.; З'їзд народів Росії у Києві // Народня воля. – 25 вересня. – С. 1.
9. З'їзд народів Росії у Києві // Народня воля. – 25 вересня.
10. З'їзд народів. // Робітнича газета. – 10 вересня. – 1917.
11. З'їзд поневолених народів у Києві (у 55-ті роковини) // Сучасність. – Мюнхен. – 1972. ч 9. (141). – С. 54-58.
12. М.С. Грушевський. Споми́ни // Київ. – № 11. – С.138.
13. Народам Росії // Народня газета. – 21 вересня. – 1917.
14. Протокол съезда представителей народов и областей, созданных Украинской Центральной Радой 8 сентября 1917. – Фастов 1917. – 15 с.

15. Реєнт О.П. Україна між світовими війнами (1914-1939): Події: Люди: Документи: Нариси історії. – К., 2004. – 265 с.
16. Реєнт О.П., Андрусишин Б.І. З'їзд поневолених народів. – К., 1994. – 71 с.
17. Славінський М.А. Заховаю в серці Україну: Поезія, публіцистика, спогади. – К., 2002. – 416.
18. Солдатенко В.Ф. Українська революція: Історичний нарис. – К., 1999. – 975 с.
19. Съезд народов // Киевская Мысль. – 12 сентября. – 1917.
20. Съезд народов // Киевская Мысль. Утренний выпуск. – 10 сентября. – 1917.
21. Съезд национальных представителей // Киевлянин, 10 сентября. – 1917.
22. Там же.
23. Українська революція і державність (1917-1920 рр.). – К., 1998. – 247 с.
24. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. 4 березня – 9 грудня 1917 року. Т. 1. – К., 1996. – 589 с.
25. Христю П. Українська революція. Розвідки і матеріали. Замітки і матеріали до історії української революції 1917-1920. Книга друга. – Нью-Йорк 1969. – Т. 2. – 204 с.
26. ЦДАВО України. – Ф. 1115. – Оп.1, – Спр.7.
27. Центральна Рада. Документи і матеріали. 4 березня – 9 грудня 1917 року. Т. 1. – К., 1996.
28. Шелухін С. Україна – назва нашої землі з найдавніших часів. – Прага 1936. – 248 с.

Очерэтяный В.В. ГОСУДАРСТВЕННАЯ ПОЗИЦИЯ Н.А. СЛАВИНСКОГО НА СЪЕЗДЕ НАРОДОВ РОССИИ 8-15 СЕНТЯБРЯ 1917 Г.

В предлагаемой статье исследуется общественно-политическая деятельность М.А. Славинского (1868-1945) выдающегося украинского историка, этнолога, литератора, переводчика, публициста, поэта и дипломата.

Ключевые слова: съезд, автономизм, федерализация, национальный вопрос.

Ocheretyanuy V.V. SOCIAL AND POLITICAL ACTIVITY OF THE SLAVYNSKIY M. ON RUSSIA NATION CONGRESS 8-15 SEPTEMBER 1917

Social and political activity of the Slavynskiy M.(1868-1945) prominent Ukrainian historian, ethnologist, man of letters, translator, publicist, poet and diplomat, is explored in the offered article.

Key words: congress, autonomism, federalization, national question

УДК 94(437=161.2) «19181938»:327.17

Т.В. Піковська

НАЦІОНАЛЬНЕ ПИТАННЯ В ПРОГРАМАХ УКРАЇНСЬКИХ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ ПЕРШОЇ ЧЕХОСЛОВАЦЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ (1918 – 1938 РР.)

Стаття присвячена дослідженню національного питання в програмах українських політичних партій Першої Чехословацької республіки. Завдяки входженню Закарпаття до складу ЧСР з'явилась можливість для розвитку українського суспільно-політичного руху. Зокрема, для створення і діяльності українських політичних партій. Одним із головних пунктів їхніх програм було вирішення національного питання, вивчення якого є важливим як для розуміння історії ЧСР, так і для дослідження українського національного руху у міжвоєнний період.

Ключові слова: Національне питання, українські політичні партії, Перша Чехословацька республіка, мовне питання, Підкарпатська Русь, політична програма, поліетнічна держава, автономія.

Приєднання Закарпаття до Чехословаччини відбулось унаслідок збігу низки обставин, насамперед міжнародних. Питання про те, наскільки політично виправданим було це рішення, й досі викликає суперечки серед істориків. Але беззаперечним є той факт, що перебування у складі однієї з найдемократичніших за своїм устроєм країн Європи створило для Закарпаття нові умови для суспільно-політичного та культурного розвитку.

Завдяки цим обставинам з'явилися можливості для розвитку українського суспільно-політичного руху, зокрема для створення і діяльності українських політичних партій. При цьому варто зазначити, що українські політичні партії Закарпаття діяли в багатонаціональній державі, що постала на уламках поліетнічної Австро-Угорщини. Одним з головних пунктів

.....
програм кожної з політичних партій, в тому числі і українських, було вирішення однієї з головних проблем новоствореної держави – національного питання. Його вивчення є важливим як для розуміння історії Першої Чехословацької республіки, так і для дослідження українського національно-визвольного руху в міжвоєнний період.

Враховуючи вищезазначене, метою статті є дослідження особливостей висвітлення національного питання в програмах українських політичних партій Закарпаття.

Вивченням проблеми українських політичних партій Закарпаття займалися як українські вчені (М.Токар [1], с. Віднянський [2], М.Болдижар [3]), так і чеські історики (М.Барновський [4], П.Сворц [5]), а також дослідники з діаспори (І.Поп [6,7], П.Магочі [8]). У працях зазначених дослідників здійснюється спроба комплексно дослідити діяльність політичних партій на Закарпатті. Значна увага приділяється боротьбі партій за здобуття автономії краю.

Варто проаналізувати умови, в яких відбувалось формування українського суспільно-політичного руху на Закарпатті в цей період. Тогочасне підкарпатське суспільство характеризувалось великою національною та релігійною строкатістю населення. Процес національного самоусвідомлення не був завершений, ідеї, які відстоювали політичні партії мали як місцеві корені, так і закордонні. Політичні ідеї проникали значною мірою завдяки посередництву еміграції. В умовах демократії ці обставини призвели до того, що кількість політичних партій на кількість населення була значно більшою, ніж в інших частинах республіки. Ніколи до цього у Закарпатті не було такої великої кількості політичних партій, як в часи Першої ЧСР. У 1922 р. їх було 18, а через два роки – вже 30 [4, р.84].

Значна кількість партій не була специфічним явищем Підкарпатської Русі, про Чехословацьку республіку сучасники говорили, як про республіку партій [4, р. 85; 9, с. 5]. Головна відмінність цього регіону полягала в тому, що в Чехії та Словаччині коріння більшості політичних партій сягало до другої половини або кінця XIX ст., а на Підкарпатській Русі цей процес сягнув аж до 1918 р. Не дивно, що ідеологія політичних партій для місцевого населення була чимось новим, часто принесеним з інших країн, партійні кадри були не підготовлені, а суспільство, в минулому аполітичне, лише поступово звикало до політичного життя.

В таких умовах і розпочався процес становлення і розвитку політичних партій українського спрямування. Цей процес мав декілька етапів [1, с.168].

Перший етап припав на закінчення Першої світової війни і входження Закарпаття до складу Чехословаччини під назвою Підкарпатська Русь. Цей період характеризувався лояльним відношенням політичних партій до чехословацької влади. Так лідери однієї з найпотужніших українських партій – Руської хліборобської партії, А.Волошин і М.Бращайко, у своїх інтерв'ю американській газеті «День», неодноразово заявляли, що приєднання до Чехословацької республіки є найкращим вирішенням «закарпатської проблеми» [10, с.107]. Однак ставлення до Закарпаття чехословацької влади, яка не бажала поводити активне реформування суспільно-політичного життя в краї, змушувало українські політичні сили змінювати свою тактику і все гостріше вимагати виконання центром своїх зобов'язань.

Другий етап – це середина 20-х – осінь 1938 рр. Це був період важкої боротьби за виживання в багатопартійній політичній системі, структуровано-організаційного посилення організацій і висунення ними більш конкретних цілей. На цьому історичному відрізку викристалізовується національний елемент партійних організацій [1, с.169] Варто зазначити, що процес утворення партій на Підкарпатській Русі проходив двома шляхами: розширення впливу чехословацьких партій на цій території і виникнення регіональних партій за національним, релігійним, становим та іншим принципом [4, р.85]. Спочатку загальнодержавні партії сприймали місцеві гостро негативно. По-перше, через конкуренцію, по-друге через страх націоналізму та іредентизму. Саме на другому етапі розпочинається процес пошуку шляхів співпраці між цими групами партій, яка, щоправда, зазвичай носила суто передвиборчий характер.

Третій етап (осінь 1938 – весна 1939 років) співпав з еволюцією партійної організації у державний інститут політичної системи та його ліквідація. Саме на третьому етапі розвитку політична активність партій українського спрямування досягла своєї вершини і показала свою структурно-організаційну і політичну спроможність з'єднати партійні сили і очолити партійне керівництво.

Одним із важливих моментів становлення партійно-організаційної структури проукраїнського спрямування в Підкарпатській Русі на початку 20-х років полягав у об'єднанні

українських політичних сил навколо товариства «Просвіта», яке було створене в Ужгороді 8 березня 1920 р. [11, с. 185]. Хоча головним завданням були проголошено культурний та економічний розвиток підкарпатського суспільства [7, с.135 1, с.170], товариство зуміло об'єднати у своїх лавах найбільш свідомих представників інтелігенції краю. Саме серед просвітян виникла думка заснувати автономну політичну партію, яка б стала виразником і захисником їхніх політичних прав і свобод. Така партія була створена 15 липня 1920 р. в Ужгороді, вона отримала назву Руської Хліборобської (Земледільської) Партії (РХ(З)П) [1, с. 171; 6, р.312; 7, с.332]. Безпосередніми ініціаторами її створення стали А.Волошин, М.Бращайко, Ю.Бращайко, А.Штефан.

Вирішення національного питання і одне з головних завдань РХ(З)П її лідери вбачали у здобутті автономії для Підкарпатської Русі «від Попраду до Тиси» [1, с.172; 2, с.648; 5, р.248]. Крім того, проголошувалось прагнення до мирного співжиття різних національних меншин та віросповідань у краї, ліквідацію церковних податків і всіляких класових привілеїв; загальне рівне таємне та пряме виборче право і міське та сільське самоврядування; розвиток материнської руської (української) мови, яка повинна стати мовою шкіл та крайової адміністрації [5, с.648].

Відразу ж після утворення РХ(З)П розгорнула широку кампанію щодо пропаганди серед населення своїх програмних цілей. За один рік діяльності РХ(З)П було створено 64 її осередки у різних населених пунктах Підкарпатської Русі [1, с.178]. У відповідь на листи громадян, які надходили на адресу партії, її керівництво розробляло і надсилало до владних структур різноманітні меморандуми. Так, наприклад, у квітні 1921 р. прем'єр-міністру ЧСР було вручено Меморандум РХ(З)П, у якому йшлося про негайне встановлення кордонів Підкарпатської Русі як автономної одиниці, негайне проведення виборів до сейму, прийняття на службу тих урядників, які є корінними жителями Підкарпатської Русі [5, с.649].

Представники РХ(З)П взяли участь у розширеній нараді за участю п'ятнадцяти політичних партій різної політично-національної орієнтації, яка відбулась 22 березня 1922 р. [1, с. 182; 4, р. 85 7, р. 319]. Це була перша і остання в історії краю широкопредставницька партійна коаліція. Однак про утворення на її основі однієї партії мови не було. Головною проблемою цього зібрання крайові політики визначали наявність та поглиблення політичної кризи в краї й зажадали від празького уряду надання політичних прав Підкарпатській Русі через скликання автономного сейму за участю всіх політичних партій і встановлення правильних і остаточних кордонів краю [1, с.182]. Однак ні меморандуми, що надсилалися до столиці республіки, ні реакція Ліги Націй на невиконання своїх договірних зобов'язань Чехословаччиною не могли вплинути на стабілізацію політичної ситуації в регіоні.

У 1925 р. партія була перейменована у Християнську народну партію (ХНП), що стало наслідком перемоги клерикального крила партії над селянським [4, р.85]. Розуміючи, що український рух в цей період не мав достатньої популярності для здобуття перемоги на виборах, керівництво партії вирішило шукати союзників серед загальночеських партій. Такою політичною організацією стала Чеська Народна Партія (ЧНП). Вибір саме цієї партії був зумовлений тим, що вона спиралася на католицьке населення республіки і входила до числа сильних та впливових правих політичних організацій країни. Союз ЧНП і ХНП був суто передвиборчим, тому після 1925 р. ХНП діяла самостійно [10, с.119].

Сучасні історики відзначають, що РХ(З)П була єдиною автономною політичною організацією упродовж 1920 – 1924 років, яка дотримувалася української орієнтації [1, с. 186].

Підтримка українського руху спостерігалась і в колах деяких загальнодержавних партій, які розгорнули широку діяльність своїх філій на території Підкарпатської Русі. Передусім, до таких можна віднести Соціал-Демократичну партію Підкарпатської Русі (СДППР), або, як її ще називали, Руська Соціал-Демократична Партія. Її було створено 16 травня 1920 р., до складу керівництва увійшли Є.Пуза, Я.Остапчук, С.Клочурак та інші [7, р. 310].

Формально СДППР виникла як автономна партія, однак як за організацією, так і за стратегією була наближена до Чехословацької Соціал-Демократичної Партії (ЧСДП). Її належність до партій української орієнтації підтверджується її активною співпрацею з «Просвітою» та непримиримою боротьбою з русофілами [1, с. 187; 6, с.349].

У жовтні 1922 р. був скликаний II Конгрес СДППР, на якому було прийнято розширену програму. Поряд з економічними вона включала політичні питання, зокрема, вимоги широких автономних прав для Підкарпатської Русі [1, с.188].

Важче проходив процес становлення на позиції української орієнтації іншої політичної організації краю, яка офіційно називалася Закарпатський крайовий комітет Комуністичної партії Чехословаччини (крайком КПЧ).

Варто зазначити, що КПЧ тривалий час залишалась однією з найпопулярніших партій Підкарпатської Русі, про це свідчили результати виборів (див. Таблицю 1).

Таблиця 1. Результати виборів у Підкарпатській Русі в 1924 – 1935 рр. [4, р. 91]

ПОЛІТИЧНІ ПАРТІЇ	% голосів одержаних на Підкарпатській Русі			
	1924	1925	1929	1935
Аграрна	5,9	14,2	29,1	19,5
Комуністична	39,3	30,8	15,2	25,6
Соціально-демократична	8,1	7,4	8,6	9,5
Селянська народна	4,4	3,0	3,3	2,3
Чехословацька народна соціалістична	—	—	3,7	—
Трудова	7,8	6,3	—	3,6
Автономний землеробський союз	8,2	11,7	18,2	14,8
Чехословацька народно-демократична і Руська народна	1,0	1,3	—	9,3
Угорська народна	11,0	11,8	11,4	11,0
Сіоністська	7,0	8,0	6,3	—
Єврейська ортодоксальна	3,9	0,8	6,3	—
Інші невеликі партії	2,7	0,8	3,9	3,8

До чинників, які сприяли популяризації комуністичних ідей серед населення, належать: низький рівень політичної культури жителів краю, демократичність і багатопартійність державної системи, актуальність соціальних вимог у заново відродженому суспільстві [6, с. 215].

На початковому етапі своєї діяльності крайком КПЧ проголошує традиційні для комуністів гасла: вимоги негайної пролетарської революції, повалення «буржуазного» уряду Чехословаччини, конфіскації та ліквідації великих приватних землеволодінь, тісної співпраці з Радянським Союзом [1, с.190].

Переломним етапом діяльності комуністів на Закарпатті стає середина 20-х років. 6 вересня 1925 року в Мукачеві відбулась VI крайова конференція КПЧ, на якій особлива увага акцентувалася на культурно-національному аспекті, підкреслюючи етнічну єдність українського народу. Упродовж наступних двох років питання національної належності закарпатців до українського народу, їх мовна та культурна спільність стали пріоритетними у діяльності крайкому КПЧ [12, С.182].

Вони проголошують: «Ми є частина українського народу, говоримо тією самою мовою, що весь 40-мільйонний український народ» [1, с.196]. Вони безапеляційно заявили, що остаточно розв'язати національне питання зможе «лише радянський суспільний лад» [6, с. 215].

З цього часу розпочалось зближення крайкому КПЧ з українськими комуністами. У 1925 р. делегати КПЧ у складі І.Мондока, О.Бадана, А.Дьєзе та Ч.Грушки відвідала Радянську Україну і взяла участь у роботі IX з'їзду КП(б)У [13, с.203]. Наступним етапом зближення стала VII крайова конференція КПЧ (листопад 1926р), після якої кількість комуністичних кадрів, направлених на навчання до Радянської України, значно збільшується [14, с.113].

Період 1925–1927 років у політичній історії Закарпаття ознаменувався послабленням міжпартійної боротьби, своєрідним політичним затишшям. Це було викликано завершенням важкого виборчого періоду (1924 – 1925 роки), підведенням їх підсумків.

В період світової економічної кризи 1929 – 1930 років, яка не оминула Чехословаччину, влада починає здійснювати посилений контроль над діяльністю партій. Особливо це стосувалось КПЧ.

Посилення державного контролю за діяльністю комуністів та їх лідерів в умовах світової економічної кризи, не вплинуло на офіційний курс КПЧ : «Революційний шлях виходу із кризи – повалення влади буржуазії та встановлення диктатури пролетаріату» [1, с. 192]. Значною мірою це було продиктовано тиском з боку Москви. Така позиція не сприяла зростанню чисельності прихильників партії. З іншого боку, вони вміло використовували загострення

соціальних суперечностей у краї і, згідно з проголошеними положеннями партії, були зацікавлені у поглибленні суспільної кризи, яка б призвела до «революційної ситуації» в чехословацькій державі [1, с.193]. У цей період відбуваються зміни всередині СДПР. Прояв наявності кризи всередині політичної організації свідчить загострення суперечностей щодо автономії краю, які набули особливої гостроти ще з 1927 року. Крім того, в ряди партії влилась велика кількість представників чеської національності, що відбивалось на партійній позиції у важливих політичних і національно-культурних моментах [10, с.215]. Така ситуація спричинила вихід з її лав багатьох українських провідників.

Починаючи з середини 30-х років, розпочався етап найбільш сильного організованого спротиву українському національному рухові з боку русофільських партій. Тому проблема пошуку шляхів консолідації українських політичних сил набувала все більшого значення. Саме на середину 30-х років припав час появи на політичній арені ще однієї політичної партії проукраїнського спрямування – Української Селянської партії (УСП). Ідея її створення належить активній учасниці «Просвіти» І.Невицькій [1, с.208].

Однією з істотних відмінностей поряд з іншими партіями було те, що УСП стояла на більш радикальних позиціях. Зокрема, у резолюції її II з'їзду містились вимоги надання повної негайної автономії, а також вимагалось, щоб усі посади на Підкарпатській Русі займали українці, а урядники інших національностей, які поки що залишаються в складі уряду мали скласти іспит з української мови [1, с.211].

Однак, незважаючи на сміливість радикальних положень, партія так і не змогла виробити цілісну політичну програму. Крім того, вона не мала розгалуженої мережі територіальних осередків.

Починаючи з середини 30-х років, відбуваються зміни у ставленні КПЧ до національного питання. Комуністи змінили традиційне для всіх автономних партій програмне положення, що стосувалось автономії краю. У передвиборчій кампанії 1935 р. вони заявляють, що «гасло автономії є тільки знаряддя для обману трудящих, на відрив їх від революційної боротьби за хліб, роботу і свободу» [12, с.251]. Ці гасла можна розглядати як передвиборчий прийом, спробу відмежуватись від решти автономних партій, в умовах мобілізації проугорських автономно-політичних сил. У подальшому комуністи в питаннях автономії вимагають від уряду виконання взятих на себе зобов'язань. Загалом комуністи хоча й знаходились в опозиції до чехословацької влади, але виступали за непорушність кордонів і демократичного устрою держави. Про це заявив на зустрічі з прем'єром М. Годжею лідер закарпатських комуністів О.Борканюк [1, с.205 ; 12, с.256].

У 1938 р. політична ситуація в краї склалася так, що все більшою ставала потреба у об'єднанні всіх проукраїнських партій в єдину політичну силу. Комуністи у питанні єднання всіх проукраїнських політичних сил краю займали конкретну і незмінну позицію. На утворення блоку чи союзу з проукраїнськими силами вони йти не збирались, оскільки вважали їх буржуазно-поміщицькими й клерикальними партіями [1, с.208]. Решта українофільських партій зосередилася навколо Першої Руської (Української) Центральної Народної Ради. 29 жовтня 1938 р., в умовах загострення політичної кризи, був прийнятий декрет про припинення діяльності всіх політичних партій, що діяли на Підкарпатській Русі.

Незважаючи на це, партії продовжували, хоч і не так активно, як і раніше, проводити політичну діяльність. Але, враховуючи їх безпорадність у тогочасних політичних умовах, лише найстійкіші із них утримувалися на політичній арені аж до грудня 1938 р., коли пражська влада видала повторне розпорядження про заборону всіх партій [1, с.230].

Упродовж двадцятилітньої історії політичної історії партії краю українського спрямування пройшли декілька етапів розвитку. Безумовно, ці етапи були досить нелегкими для політичних партій українського спрямування, адже партіям довелось діяти в складних для новоствореної держави економічних та суспільно-політичних умовах.

Отже, що всі проукраїнські політичні партії зробили внесок у розвиток політичної історії Закарпаття і, незважаючи на між партійні суперечності, діяли в одному культурно-національному напрямі.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1.Токар М.Ю. Політичні партії Закарпаття в умовах багатопартійності (1919 – 1939) – Ужгород, 2006. – 380с.

2. Віднянський С. Закарпаття у складі Чехословаччини // Політична історія України XX століття у 6-ти томах. – Т5. Українці за межами УРСР (1918-1940). – К., 2003. – 693 с.
3. Болдижар М. Закарпаття між Двома світовими війнами. / Матеріали до історії суспільно-політичних відносин /. – Ужгород, 1993. – 159 с.
4. Barnovský M. Niekoľko poznámok k sranicko-polickej štruktúre na Podkarpatskej Rusi// Česko=Slovenská Historická Ročenka, 1997 – P. 83-93.
5. Svorc P. Krajinská granica medzi Slovenskem a Podkarpatskou Rusi (1918-1939)// Universum, 2003. – P. 242-339.
6. Поп И. Энциклопедия Подкарпатской Руси. – Ужгород: Издательство В. Падяка, 2001. – 431с.
7. Pop I. Dejiny Podkarpatské Rusi v datech – Praha, 2005. – P. 534.
8. Магочій П.Р. Формування національної свідомості: Підкарпатська Русь (1848 – 1948) – Ужгород, 1994.
9. Бобраков-Тимошкин А. Проект «Чехословакия». Конфликт идеологий в Первой Чехословацкой республике (1918 – 1938). – М.: Новое Литературное Обозрение, 2008. – 224 с.
10. Вегеш М. М., Кляп М.І, Тарасюк В.Ю., Токар М.Ю Августин Волошин. Життя і помисли президента Карпатської України. – Ужгород, 2005. – 464 с.
11. Малюта О. «Просвіти» і Українська державність (друга половина XIX – перша половина XX ст.) – К., 2008. – 840 с.
12. Нариси історії Закарпаття в 3-х т. – Т II (1918-1945). – Ужгород: Закарпаття, 1995. – 663 с.
13. Ванат І. Нариси Новітньої історії українців Східної Словаччини. Книга перша (1918 – 1938). – Пряшів: Словацьке педагогічне видавництво в Братиславі, 1979. – 368 с.
14. Нариси історії Закарпатської обласної партійної організації. – Ужгород, 1980. – 320 с.

Пиковская Т.В. НАЦИОНАЛЬНЫЙ ВОПРОС В ПРОГРАММАХ ПОЛИТИЧЕСКИХ ПАРТИЙ ПЕРВОЙ ЧЕХОСЛОВАЦКОЙ РЕСПУБЛИКИ (1918 – 1938)

Статья посвящена исследованию национального вопроса в программах украинских политических партий Первой Чехословацкой республики. Благодаря пребыванию Закарпаття в составе ЧСР появилась возможность для развития украинского общественно-политического движения. В частности, для создания и деятельности украинских политических партий. Одним из главных пунктов их программ было решения национального вопроса, изучение которого имеет важное значение как для понимания истории ЧСР, так и для изучения украинского национального движения в междувоенный период.

Ключевые слова: Национальный вопрос, украинские политические партии, Первая Чехословацкая республика, языковой вопрос, Подкарпатская Русь, политическая программа, полиэтническое государство, автономия.

Pikovskaya T.V. NATIONAL QUESTIONS IN THE PROGRAMS OF UKRAINIAN POLITICAL PARTIES OF THE FIRST CZECHOSLOVAK REPUBLIC (1918-1938)

The article is devoted to the research of national question in the program of Ukrainian political parties of the First Czechoslovak Republic. Thanks to the fact that Zakarpattya became a part of CSR there was a possibility for development of Ukrainian social-political movement. Particularly, for creation and activity of Ukrainian political parties. One of the main paragraphs of their programs was a solution of national question, studying of which is important both for understanding the history of CSR and for researching Ukrainian national movement in interwar period.

Key words: National question, Ukrainian political parties, language question, Sub Carpathians Rus, political program, multinational state, autonomy

УДК 321.7 (460)

В.Ю. Годлевська

**ПАРЛАМЕНТСЬКІ ВИБОРИ 1982 РОКУ ТА ПОЧАТОК КОНСОЛІДАЦІЇ
ДЕМОКРАТІЇ В ІСПАНІЇ**

У статті досліджується процес демократичного транзиту в Іспанії на межі встановлення та консолідації демократії. Цей процес збігся з перемогою Іспанської соціалістичної робітничої партії на парламентських виборах, тому автор аналізує основні причини перемоги партії лівого спрямування.

Ключові слова: демократія, демократизація, перехідний період, консолідація, політичний режим, вибори, партійна система.

Суперечності українського шляху демократизації, політичні конфлікти й соціальні потрясіння, що охопили пострадянський простір, як і раніше змушують придивлятися до досвіду країн, які нещодавно пережили процес переходу від авторитарного до демократичного режиму. У світлі цього безсумнівний інтерес представляє досвід Іспанії, яка в останній чверті 20 століття змогла здійснити безболісний перехід до демократії.

Після запровадження політичної реформи (листопад 1976 р.), перших демократичних парламентських виборів (червень 1977 р.), підписання пакту Монклоа (жовтень 1977 р.), схвалення нової Конституції (грудень 1978 р.), других парламентських виборів (березень 1979 р.) на підставах нового Основного закону, демократичний процес в Іспанії, розвиваючись за власною логікою, переходив до наступного етапу, сутність якого полягала в адаптації провідних політичних, соціальних та інституційних структур до нової політичної системи, до принципово іншої моделі врегулювання суспільних конфліктів.

Для довготривалої і перспективної стабільності і легітимності демократичного режиму непересічне значення має не тільки форма новостворених інституцій і організацій, але й ефективність утвердження чи, за висловом багатьох дослідників, консолідації демократії. Як слушно стверджують Х.Лінц і А.Степан, консолідація демократії відбувається у трьох суспільних вимірах: в управлінні, у ставленні до демократії і у законодавстві. У сфері управління режим вважається консолідованим, коли жодна політична, суспільна, економічна чи інституційна сила національного рівня не використовує вагомні ресурси з метою створення недемократичного ладу. У царині ставлення до демократії можна стверджувати, за наполяганням дослідників, про згуртовану демократію за умов, коли більшість громадян усвідомлюють, що демократичні процеси та інституції передбачають кращу форму правління суспільством. З погляду конституційної перспективи демократичний лад є консолідованим тоді, коли правлячі і не правлячі сили вирішують конфлікти в межах законів нового демократичного суспільства [6, Р. 5 – 7].

Проблеми консолідації демократичного режиму в Іспанії досліджували також Ч. Пауель, Х. Мараваль, Р. Дорадо, І. Варела та ін.

Загострення розбіжностей в середині урядової партії (Союз демократичного центру), її розкол, нестійкість партійної системи, суперечки щодо вступу в НАТО, нездатність уряду реалізовувати власний політичний курс, затяжна економічна криза, неспокій в Збройних силах зумовили розпуск кортесів і призначення на жовтень 1982 року позачергових парламентських виборів.

Передвиборча кампанія 1982 р. істотно різнилася від аналогічного процесу в 1979 р. Передвиборча діяльність кандидатів та їх партій відбувалася в атмосфері ентузіазму, компромісів і навіть неспокою, викликаного розкриттям нової військової змови. 2 жовтня 1982 р. органи державної безпеки заарештували групу військових і цивільних діячів ультраправого спрямування, які готували на 27 жовтня новий державний переворот. Вилучені 500 фотокопій і 4 оригінальних документи проливали світло на операцію, яка мала кодову назву «Сервантес». Ці події певною мірою сприяли участі у голосуванні тих громадян, яким був притаманний абсентизм. Тогочасні опитування громадської думки засвідчили розчарування діяльністю центристів і зростання симпатій до соціалістів [9, Р. 322, 323].

Іспанська соціалістична робітничка партія (ІСРП) ґрунтовно підготувалася до виборів. На 29 з'їзді в жовтні 1981 р. соціалісти прийняли програму реформи, яка не передбачала у майбутньому переходу до соціалізму [7, Р. 193 – 194; 8, Р. 575]. Серед іншого у програмі декларувалося: зміцнення нової політичної системи; проведення демократичних перетворень з реалізованих у промислово розвинених країнах Заходу; застосування заходів для пом'якшення тяжких наслідків економічного занепаду і масового безробіття: створити за 4 роки 800 тис. робочих місць; здійснення технологічної перебудови виробничої бази економіки; підвищення життєвого рівня трудящих, здійснення реформи соціального забезпечення, підвищення пенсій, скорочення тривалості робочого тижня, здійснення адміністративної реформи, захист громадянських та особистих прав і свобод, гарантування безпеки іспанців, завершення процесу автономізації країни. З'їзд продемонстрував поміркований характер програми партії, відсутність внутрішніх чвар, майже 100 тис. членство і наявність сильного лідера в особі Ф. Гонсалеса. Соціалісти напередодні виборів виступили з гаслами «За зміни!», «Щоб Іспанія

діяла!» та «За справедливе і рівноправне суспільство!». У царині зовнішньої політики передбачався перегляд військових угод із США, припинення переговорів щодо вступу Іспанії у військову структуру НАТО, заборона дислокації ядерної зброї на території Іспанії, ратифікація Іспанією Договору про нерозповсюдження ядерної зброї [13, Р. 167; 1, Р. 15].

Єдиною дієвою альтернативою ІСРП був на національному рівні Народний альянс, який очолював М.Фрага. У вересні 1982 р. він уклав виборчу угоду з Народною демократичною партією (лідер О.Альсага) та Ліберальною єдністю (лідер П. Шварц), а також з чотирма регіональними партіями, утворивши з ними нову Народну коаліцію. В її програмі містились положення щодо формування сильної державної влади, здатної вести боротьбу з тероризмом, забезпечення єдності нації, збереження національних традицій та цінностей. У соціально-економічній сфері НК зайняла позицію захисту приватного підприємництва [2, с. 150]. Програма, яку представляв М. Фрага, була консервативною. Це обмежувало привабливість коаліції в очах багатьох її потенційних виборців – центристів.

Дезінтеграція правлячої партії (СДЦ) і присутність її колишніх керівників у чотирьох різних виборчих угрупованнях (в ІСРП, Народній коаліції, СДЦ та в ДСЦ) вводив в оману центристський електорат. СДЦ апелював під час виборчої кампанії до особистості свого лідера (Л. Лавільї) і на перевагах свого ідеального становища, тобто центрizmu між «жорсткими правими» і «недозрілими лівими». Зі свого боку, ДСЦ сподівалися на авторитет А. Суареса, який певною мірою зберігав свою харизму і який нарешті зміг запропонував виборцям лівоцентристську програму.

Необхідно наголосити на тому, що достроковий розпуск кортесів і наближення виборів не сприяли комуністам, які переживали одну з найважчих внутрішніх криз за всю історію партії. На 1982 р. КПП втратила більшу частину свого авторитету, здобутого в період боротьби з франкізмом.

Участь громадян у позачергових парламентських виборах, які відбулись 28 жовтня 1982 р., досягла 79,8 відсотків, тоді як у 1979 році лише 68,1. Вибори зафіксували абсолютно нову розстановку політичних сил в країні. Як і прогнозувалося, перемога дісталася соціалістам. ІСРП отримала 48,4 відсотків голосів (або 9,8 млн. з 20 млн. іспанців, що взяли участь у виборах), відповідно 202 місця у конгресі депутатів і 134 – у сенаті. Перемога партії, заснованої Пабло Іглесіасом в 1879 р., стала винятковою подією. ІСРП практично подвоїла своє представництво у парламенті. Вона здобула більшість у 44 з 52 виборчих округів і перемогла у всіх автономних утвореннях, крім Галісії і Країни Басків. Було підраховано, що ІСРП підтримали мільйони нових виборців: близько 1млн. колишнього електорату КПП, 1,2 млн. колишніх виборців СДЦ, а також 0,5 млн. виборців менш впливових партій [8, Р. 589; 3, с. 77; 2, с. 39; 9, Р. 325].

Тріумф ІСРП частково відбувся за рахунок електорату КПП, яка втратила майже половину голосів, отриманих в 1979 р., і здобула лише 4 відсотки і 4 місця у конгресі депутатів і жодного у сенаті. Це виявилось недостатнім для створення власної парламентської фракції. Якщо на виборах 1979 р. співвідношення сил між КПП та ІСРП було 1 до 3, то на виборах 1982 р. вже 1 до 12. Цей результат поклав край сподіванням С.Карільйо, який мав намір створити в Іспанії політичну систему, в якій домінувала би двопартійна модель: правоцентристська партія та КПП.

Друге місце за кількістю голосів отримала Народна коаліція М. Фраги, отримавши підтримку 26,6 відсотка громадян (107 місць у конгресі депутатів і 54 – у сенаті). Отже, партія М.Фраги, яка перебувала у 1977 році на межі розпаду, перетворилась у головну опозиційну партію. Своім успіхом Народна коаліція завдячувала певною мірою тим, тому що змогла привернути на свій бік майже 3 млн. осіб – електорату СДЦ.

Не дивно, що тріумф ІСРП та Народної коаліції відсунув СДЦ на узбіччя політичного життя. Він втратив 4,7 млн. голосів і 156 депутатських місць, отриманих у 1979 р. СДЦ здобув всього 6,5 відсотка голосів (12 місць у конгресі депутатів і 4 у сенаті). Аналітики вважають, що в історії парламентських виборів Європи ще ніколи не було зафіксовано подібного факту, коли партія втратила не тільки владу, а й сама невдовзі розпалася. Варто зауважити, що такі фактори, як економічна криза і безробіття відіграли відносно другорядну роль у зменшенні електоральної підтримки СДЦ. Найдошкульнішим ударом для партії став вихід з неї А. Суареса. Водночас поразка на виборах центристських партій не була доконечною: 1,4 млн. виборців все ж проголосували за СДЦ, інші 600 тис. обрали Демократичний і соціальний центр А.Суареса. ДСЦ здобув 2,9 відсотка голосів (2 місце в конгресі і жодного в сенаті).

У парламенті були представлені і національні партії країни: Конвергенція і Союз Каталонії, що отримала 3,7 відсотка голосів (12 місць у конгресі і 7 – у сенаті); Баскська націоналістична партія – 1,9 відсотка голосів (8 місць у конгресі і 7 – у сенаті). Решта партій виборола загалом 6 відсотків голосів [10, Р. 124].

Перемогу ІСРП необхідно розглядати не лише як результат ідеологічних уподобань іспанського суспільства. Хоча, насправді ж, найхарактернішою рисою іспанців протягом останньої чверті минулого століття є сталість їхніх ідеологічних симпатій. Деякі науковці вважають, що політична система, яка виникла в Іспанії наприкінці 1970 – х років, насамперед характеризується співіснуванням непостійних партій і постійних виборців, а перемога ІСРП – це не перемога ідеології, а втрата СДЦ і КПП свого колишнього електорату, який підтримав на цей раз соціалістів [9, Р. 327].

Аналізуючи стратегію ІСРП 1981 – 1982 років, можна резюмувати причини її успіху: а) послідовне відстоювання демократичних принципів; б) сприяння стабільності (практично, в останні місяці повноважень парламенту, ІСРП перетворилася під час «втечі» та міграції центристських депутатів на поручителя урядової стабільності); в) перманентне висунення політичних ініціатив; г) підтримка з метою попередження економічної кризи політики домовленостей та угод (угоди Всезагального союзу трудящих, Робітничих комісій та Іспанської конференції підприємницьких організацій); д) перетворення ІСРП на полюс тяжіння для центристських і лівих партій; е) ріст авторитету і впливу Ф. Гонсалеса. У будь-якому випадку ІСРП завдячує своїй перемозі насамперед тим, що вона виявилася єдиною партією, здатною запропонувати одночасно справжні зміни і мінімальні гарантії стабільності [4, Р. 274].

Концентрація парламентських мандатів в руках ІСРП та Народної коаліції трактується науковцями по-різному. Одні вбачають в цьому чіткі ознаки майбутньої двопартійності, інші вказують на появу системи домінуючої партії. Декан права університету Сарагоси М.Рамірес визначав політичну систему в Іспанії після виборів 1982 р., як «систему обмеженої багатопартійності» «з тенденцією до біполярності» [9, Р. 328; 11, Р. 22; 5, Р. 417; 12, Р. 113].

Отже, процес демократичного переходу в Іспанії досяг стадії консолідації демократії після перемоги на парламентських виборах 1982 р. соціалістичних сил.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Данилевич И.В. Испытание властью. Испанская социалистическая рабочая партия в 80-е годы. – М.: Наука, 1991. – 150 с.
2. Современная Испания /Авилова А.В., Акимов В.С., Баранова Т.Н.и др.; Отв. ред. Загладин В.В. – М.: Издательство политической литературы, 1983. — 383 с.
3. Хенкин С.М. Испания после диктатуры (социально-политические проблемы перехода к демократии). – М.: Наука, 1993. — 200 с.
4. Dorado R., Varela I. Estrategias políticas durante la Transición // Tezanos J. F., Cotarelo R., Blas A. de. La transición democrática española. – Madrid : Editorial Sistema, 1993. – P. 253-274.
5. Gunter R., Sani G. y Shabad G. Spain after Franco: the making of competitive party system. – Berkely. etc.: Univ. of California press, 1986. — 516 p.
6. Linz J. y Stepan A. Problems of Democratic Transition and Consolidation: Southern Europe, South America, and post-communist Europe. – Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1996. – 479 p.
7. Maravall J.M. La política de la transición. 1975 – 1980. – Madrid, Taurus, 1981. – 277 p.
8. Julia S. Los socialistas en la política española. 1879 – 1982. – Madrid: Taurus, 1997. – 650 p.
9. Powell Ch. España en democracia. 1975 – 2000. – Barcelona: Plaza Janez, 2001. – 688 p.
10. Prego V. Diccionario de la Transición. – Barcelona : Plaza Janez, 1999. – 782 p.
11. Ramirez M. El sistema de partidos en España, 1977 – 1987// Rev. De estudios polit.(Nueva Epoca). – Madrid. – 1988. – №59. – P. 7 – 27.
12. Soto A. La transición a la democracia. España, 1975 – 1982. — Madrid: Alianza Editorial, 1998. – 204 p.
13. Tusell j. La transición española a la democracia. – Madrid : Historia 16, 1999. – 207 p.

Годлевская В.Ю. ПАРЛАМЕНТСКИЕ ВЫБОРЫ 1982 ГОДА И НАЧАЛО КОНСОЛИДАЦИИ ДЕМОКРАТИИ В ИСПАНИИ

В статье исследуется процесс демократического транзита в Испании в момент начала консолидации демократии. Этот процесс совпал с победой Испанской социалистической рабочей партии на парламентских выборах, поэтому автор анализирует основные причины победы левой партии.

Ключевые слова: демократия, демократизация, переходный период, консолидация, политический режим, выборы, партийная система.

Hodlevska V. U. PARLIAMENTARY ELECTIONS OF 1982 AND THE BEGINNING OF CONSOLIDATION OF DEMOCRACY IN SPAIN

In article process of democratic transit in Spain at the moment of the beginning of consolidation of democracy is investigated. This process has coincided with a victory of the Spanish socialist workers' party on parliamentary elections, therefore the author analyzes principal causes of a victory of party of the left direction.

Key words: democracy, democratisation, a transition period, consolidation, a political mode, elections, party system.

УДК 327.5(475)(470+571)

Н.М. Чорна

**ЄВРОАТЛАНТИЧНА ІНТЕГРАЦІЯ ПОЛЬЩІ ТА РОСІЇ: МІСЦЕ РОСІЙСЬКОГО
ФАКТОРА У РОЗШИРЕННІ НАТО НА СХІД**

У статті проаналізовано процес інтеграції Польщі до НАТО та розкрито особливості його здійснення у контексті трансформації європейської геополітики наприкінці ХХ ст., визначено місце російського фактора у формуванні та реалізації стратегії «східного розширення» НАТО, а також доведено підпорядкованість успіхів євроатлантичної інтеграції Польщі політичним розрахункам держав-членів Альянсу та Росії.

Ключові слова: інтеграція, розширення, НАТО, Польща, Росія.

Кардинальні трансформації геополітичного простору Європейського континенту, що мали місце на межі 80–90-х рр. ХХ ст., головним чином були зумовлені розпадом системи соціалістичних держав та ліквідацією Радянського Союзу. Країни Центрально-Східної Європи, тривалий час орієнтовані у здійсненні свого зовнішньополітичного курсу на позицію офіційного Кремля, розпочали активний пошук нових пріоритетів. У 1990 р. Польща, Чехія та Угорщина визначальною метою зовнішньої політики офіційно оголосили інтеграцію до НАТО та ЄС.

Реакція впливових держав Європи на вибір колишніх кремлівських сателітів була далеко неоднозначною. З одного боку, поширення на центрально-східноєвропейський регіон «принципів європейської демократії» заклало передумови для політичної та економічної інтеграції Європи у її географічних кордонах та зміщення далі на Схід геополітичної ваги Росії, з іншого, – об'єднання під «парасолькою» НАТО та ЄС неблагополучних «східних сусідів» породжувало небезпеку поширення на континенті нестабільності, яка в будь-який момент могла підірвати «проспериті» європейських держав.

Однією із вагомих проблем, вирішувати які довелося кожній зі сторін, виявилася розбудова відносин з Росією. Як наступниця традицій Радянського Союзу, Росія значною мірою продовжувала реалізовувати його зовнішньополітичний курс, який, стосовно до регіону Центрально-Східної Європи, визначався прагненням зберегти традиційний геополітичний вплив. Перебуваючи у ситуації «вакууму безпеки» та потенційної загрози залишитися у сфері впливу політики офіційної Москви, Польща, Чехія та Угорщина використовували будь-які можливості для наближення до НАТО та ЄС, тоді як останні, небезпідставно побоюючись погіршення відносин з Росією, протягом тривалого часу заявляли про свою неготовність до здійснення співробітництва з ними.

Звернення до проблеми місця Росії у розширенні НАТО на Схід, на нашу думку, є вельми актуальною. Сьогодні, як і на початку 90-х рр. ХХ ст., офіційна позиція російської влади стосовно до даного питання є безапеляційною та однозначною: Росія докладатиме всіх зусиль, аби не допустити наближення НАТО до своїх кордонів. Чим далі на Схід просувається контрольована США система безпеки, тим категоричнішою стає відповідь Кремля. Підтвердженням цього є хоча б її реакція на зовнішньополітичний вибір нашої держави: як тільки українські політики починають обговорювати будь-які аспекти співробітництва України

з НАТО чи перспективи подальшої інституціалізації відносин між ними, офіційна Москва робить ультимативні заяви, що не допустить цього.

Вивченням проблеми російської реакції на «східне розширення» НАТО та польського досвіду її подолання займалося чимало українських, російських та зарубіжних істориків і політологів. Упродовж останніх років дослідження окремих аспектів проблеми здійснювали М. Бухарін [1], П. Грицак [2], Є. Каменський [3], Р. Купецький [4], П. Лятовський [5], А. Магджак-Мішевська [6], Е. Штадтмюллер [7], А. Уткін [8]. На особливу увагу, на нашу думку, заслуговують наукові розвідки американського політолога, радника президента США у справах Східної Європи З. Бжезінського [9]. Пояснюючи позицію Росії щодо питання просування НАТО на Схід, вчений зазначав, що вона «не може погодитися із втратою статусу наддержави та гаранта європейської рівноваги» [10, с. 46]. Разом з тим, як стверджував науковець, вирішальною запорукою «східного розширення» НАТО та ЄС є саме наявність згоди російської сторони.

Початок хронології дипломатичних відносин Польщі та НАТО традиційно датуються подіями березня 1990 р., коли відбувся перший офіційний візит польської делегації до штаб-квартири організації у Брюсселі. У ході переговорів з Генеральним секретарем Альянсу М. Вернером міністр МЗС Польщі К. Скубішевський заявив про вступ до НАТО як одну із визначальних цілей зовнішньої політики Польщі. Реакція Заходу на таку заяву виявилася стриманою та позбавленою будь-якого ентузіазму.

Розпад СРСР та ліквідація підтримуваних ним ОВД та РЕВ зумовили ризик перетворення Центрально-Східної Європи у регіон потенційної небезпеки та хаосу. Намагаючись не допустити цього, 20 грудня 1991 р. НАТО оголосила про створення Ради Північноатлантичного співробітництва. Програма РПАС була неоднозначно зустріта у Польщі: з одного боку, приєднання офіційної Варшави до Програми свідчило про початок організаційного забезпечення відносин між ними, з іншої, – участь у ній не надавала країні жодних гарантій безпеки і не обіцяла наступного членства в НАТО [11, с. 78]. Брюссель однозначно заявив про неготовність вирішити питання членства у НАТО постсоціалістичних країн у найближчій перспективі.

Активізація стосунків сторін наступила восени 1993 р., фактично одразу після завершення подій, пов'язаних зі спробою здійснення державного перевороту у Росії. Побойуючись перетворення регіону ЦСЄ у «буферну зону неконтрольованої Росії», європейські держави-члени НАТО були змушені діяти більш рішуче. У ході зустрічі міністрів оборони країн-членів НАТО, що відбулася 20–21 жовтня 1993 р. у Травемюнде, проблема включення країн ЦСЄ до сфери впливу Альянсу вперше зазнала продуктивного обговорення. Членство Польщі, Чехії, Словаччини та Угорщини у НАТО, згідно із заявою міністра оборони Німеччини Ф. Рюе, було визначено як «фактор стабільності» Європи [12, с. 3].

Розширення НАТО на Схід водночас розглядалося як спроба зберегти функціонування Альянсу у ситуації відсутності «холодної війни». Продовження існування об'єднання за умови зникнення «радянської загрози» та зміщення його активності на центрально-східноєвропейський регіон спричинило активізацію російської реакції. Так у серпні 1993 р. президент РФ Б. Єльцин у своїх листах до президентів США, Великобританії, Франції та Німеччини писав, що Росія може трактувати розширення НАТО як загрозу її національним інтересам. «Не тільки опозиція, але й сили помірковані розуміють такі дії як свого роду спробу нової ізоляції нашої країни» [7, с. 19]. Офіційна Москва неодноразово заявляла про те, що наближення НАТО до кордонів Росії визначає перетворення її у «мішень» геополітичної експансії Альянсу та загрожує безпеці держави. Обурення Росії набуло такої гостроти, що частина західних політиків почала говорити про небезпеку виникнення нової «холодної війни».

Демонструючи стурбованість повільним характером співробітництва Польщі та НАТО, польські політики із занепокоєнням спостерігали за взаєминами між Альянсом та Росією. У Варшаві прагнули, аби здійснення стратегічної мети – інтеграції у НАТО – не супроводжувалося погіршенням польсько-російських відносин. На недопущення цього спрямовувався один із векторів зовнішньополітичної активності Польщі протягом кінця 1993 – початку 1995 рр. (у цей час при владі в країні перебувала проросійська урядова коаліція PSL–SLD). Як зазначав Е. Урбан, відомий у Польщі політичний та громадський діяч, «НАТО не вбереже Польщу від Сходу, якщо вона не буде підтримувати з Росією добросусідські взаємини» [13, с. 34].

У ситуації напруженого протистояння Росії та Заходу, а також наростаючого невдоволення країн Вишеградської групи у січні 1994 р. НАТО оголосила про початок реалізації програми «Партнерство заради миру». Задекларувавши курс на «розширення та активізацію політичного й військового співробітництва у Європі, підвищення стабільності на континенті, розв'язання проблеми безпеки та підтримки миру» [14, с. 1], Альянс фактично залучив країни з регіону ЦСЄ до участі у реалізації завдань структури та означив шляхи їх спільної активності.

Водночас відсутність конкретної відповіді щодо претензій країн-претендентів на членство у НАТО визначила негативізм, переважаючий в оцінці Програми ПЗМ польським політикумом. Вважалося, що Партнерство було покликане на багато років відстрочити прийняття рішення НАТО про розширення та вступ до нього країн із регіону ЦСЄ. Так експрезидент РП Л. Валенса був переконаний, що Альянс лише вишуковує аргументи для того, щоб не прийняти Польщу до своїх лав [15, с. 519].

Конкретні заходи щодо розширення Альянсу на Схід керівництво структури почало здійснювати у 1995 р. На засіданні Ради послів НАТО, що відбулося 20 вересня 1995 р. у Брюсселі, було прийнято «Дослідження з питання про розширення НАТО», одним із положень якого визначалася необхідність завершення всіх справ, пов'язаних зі «східним розширенням», до січня 1997 р. [16, с. 157]. Офіційною відповіддю російського керівництва на ці події стало прийняття Державною Думою РФ резолюції, яка застерігала, що «розширення Альянсу створить кризу у його стосунках з Росією» [7, с. 38].

1995–1997 рр. позначилися на відносинах Польщі та НАТО численними консультаціями й різного рівня зустрічами повноважних представників сторін. У ході їх здійснення було визначено рівень відповідності військово-політичних та економічних показників Польщі стандартам Альянсу, а також накреслено шляхи їхнього покращення. З метою посилення військової підготовленості країн-претендентів на вступ у структуру пакту, 26 серпня 1996 р. конгрес США прийняв «Положення про полегшення розширення НАТО», відповідно до якого Польща, Угорщина та Чехія визнавалися такими, що досягли значного прогресу у справі виконання критеріїв членства, а тому претендують на отримання у 1997 р. 60 млн. дол. допомоги [16, с. 160]. Вважаючи Польщу «особливо цінним надбанням НАТО», Пентагон упродовж всього періоду адаптації країни до стандартів Альянсу надавав їй постійну матеріальну допомогу [13, с. 38].

На поглиблення відносин між країнами ЦСЄ та НАТО було спрямовано зусилля Ради євроатлантичного партнерства (РЄАП) – нової програми НАТО, створеної у травні 1997 р. [17, с. 73–79]. Багатостороннє обговорення нагальних проблем політики і безпеки та координація спільних зусиль перетворювали РЄАП у механізм підготовки країн-учасниць до вступу в структуру НАТО.

Швидка трансформація взаємин НАТО з Польщею, а також іншими країнами ЦСЄ, спричинила протест російського політикуму. Пояснення цього дуже точно, на нашу думку, передають міркування тогочасного українського посла в Польщі В. Василенка: «Росія протестує проти розширення НАТО, бо хоче зберегти на країни колишньої ОВД свій вплив. Держави, що увійдуть до НАТО, будуть назавжди виключені з російської сфери впливу» [6, с. 140].

Усвідомлюючи вплив позиції Москви на хід розширення Альянсу, керівництво США та НАТО протягом першої половини 1997 р. здійснювало напружену роботу, спрямовану на усунення російської реакції. З цією метою неодноразово відбувалися зустрічі між віцепрезидентом США А. Гором, державним секретарем США С. Талботом, генеральним секретарем НАТО Х. Соланою, з одного боку, та прем'єр-міністром РФ В. Чорномірдіним, міністром закордонних справ РФ Є. Примаковим, з іншого. Ці переговори були свого роду підготовкою перед зустріччю на найвищому рівні між американським і російським президентами Б. Клінтоном та Б. Єльциним у березні 1997 р., метою якої визначалося отримання згоди Російської Федерації на заплановане запрошення Польщі, Угорщини та Чехії вступити до НАТО [18, с. 41]. Як зазначав американський політолог З. Бжезінський, «Росія повинна отримати гарантію, що розширення Альянсу на Схід не означатиме її виключення з Європи» [19]. Судячи з того, що американський президент Б. Клінтон вже на початку червня 1997 р. говорив про розширення кордонів НАТО на Схід як однозначно реальну подію, Росія таку гарантію отримала.

Аналіз політики Москви щодо розширення кордонів НАТО на Схід дозволяє виділити значні зміни, що відбулися у ній протягом першої половини 1997 р. З обранням навесні 1997 р. прем'єр-міністром РФ В. Чорномірдіна, Росія офіційно задекларувала готовність до діалогу з Заходом, але в обхід перспективи розширення НАТО. Метою співробітництва оголошувалися економічні та фінансові розрахунки. Неофіційно зазначалося, що розширення Альянсу на Схід може врівноважити експансія «Газпрому» на Захід [7, с. 39]. Враховуючи ситуацію традиційного дефіциту ресурсів у нафтогазовій промисловості Польщі (власними зусиллями країна щорічно спроможна задовольняти лише 40% своїх потреб у газі і 1% – у нафті, решту ж доводиться покривати за рахунок закордонних поставок, у тому числі з Росії) та активності російських нафтотрейдерів, нерозривно пов'язаних з політичними колами федерації, можемо припустити, що гарантії, надані президентом Б. Єльцину у ході зустрічі з Б. Клінтоном у Москві, були нічим іншим як згодою на присутність російських нафтогазових компаній у регіоні ЦСЄ [20, с. 176].

На саміті держав-членів НАТО у Мадриді в липні 1997 р. керівництво структури офіційно оголосило про доцільність розширення кордонів Альянсу на Схід. Готовність НАТО розпочати переговори з Польщею, Чехією та Угорщиною про їх долучення до пакту було документально закріплено в «Мадридській декларації про євроатлантичну безпеку та співробітництво» [21, с. 15].

Напружені переговори, які велися сторонами впродовж осені 1997 р., завершилися ухваленням очікуваного рішення щодо розширення Альянсу: на Брюссельському саміті Ради НАТО 16 грудня 1997 р. було підписано Протоколи до Північноатлантичного договору про приєднання до пакту нових членів [16, с. 165]. Процес їх ратифікації державами-членами НАТО тривав протягом всього наступного року і завершився на початку 1999 р., а вже 12 березня Польща, а також Чехія та Угорщина, стали формальними повноправними членами об'єднання. Як зазначалося в ухвалі Сейму РП, що уповноважувала президента А. Квасневського підписати Північноатлантичний договір, «вступ Польщі до Північноатлантичного альянсу є виявом волі народу», який покликаний «зміцнити стабільність у Європі» [22].

«Східне розширення» Альянсу кардинально змінило «геополітичне обличчя» Європи. Запрошення під «парасольку» НАТО колишніх країн соціалістичного табору надало їм «гарантії безпеки та стабільності, а також можливості для демократичного розвитку» та розширило межі європейської системи безпеки. Обґрунтовуючи необхідність включення до пакту країн з регіону ЦСЄ, політики наводять широкий спектр факторів, який, на наше переконання, може бути зведений до найважливіших: прагнення НАТО поставити тріумфальну крапку у «холодній війні», підірвати статус Росії як великої держави та відтиснути на Схід центр її геополітичної ваги.

Ретроспективно оцінюючи розширення НАТО за рахунок Вишеградської трійки, беззаперечною видається його авансованість: підтвердженням цього є абсолютна невідповідність країн до вступу у НАТО. Відповідно до матеріалів, оприлюднених керівником Польської інформаційної агенції П. Войцеховським, Польща не була готова на рівних з іншими учасниками здійснювати обов'язки членства в Альянсі: з 70 вимог, визначених керівництвом пакту як обов'язкові до виконання, на момент приєднання до нього польській стороні вдалося виконати лише три [23, с. 20]. Поступки держав-лідерів НАТО були визначені їх прагненням задоволення особистих геополітичних розрахунків: «В інтересах Заходу, щоб територія старого континенту, яку займають Польща, Чехія та Угорщина, ніколи не потрапила до сфери впливу Росії» [23, с. 21].

Набуття Польщею членства у НАТО відкрило перед країною нові перспективи для політичного, економічного та соціального зростання, а також можливості для вступу до ЄС, використання яких визначило перетворення колишньої Речі Посполитої на регіонального лідера та посилення її впливу на здійснення європейської політики. На сьогодні Польща є одним із стратегічних партнерів Росії: їх взаємна зацікавленість перебуває у площині спільних політичних та торговельно-економічних інтересів. Цінність Польщі для Росії дедалі більше починає визначатися посиленням її позицій лідера у європейських інституціях.

Отже, інтеграція Польщі до НАТО – процес складний та багатоаспектний, об'єктивний аналіз якого можливий лише у контексті глобальної геополітики крізь призму розгляду взаємин між впливовими державами Європи та США, з однієї сторони, та Росії, з іншої. Переорієнтація зовнішньої політики Польщі на користь європейських інституцій зустріла значний спротив

офіційного Кремля. Упродовж усього періоду інтеграції до НАТО керівництво Польщі, а також держав-лідерів Альянсу, вибудовували свої взаємини з урахуванням російського чинника. Отримання формальної згоди Росії на «східне розширення» НАТО було визначено як об'єктивна запорука успішності його здійснення.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бухарин Н. Россия и Польша: обозримые перспективы // Современная Европа. – 2001. – №2. – С. 79 – 84.
2. Грицак П. Процес інтеграції Польщі до НАТО та її роль в Альянсі / Павло Грицак // Сучасність. – 2002. – №12. – С. 84–94.
3. Камінський Є. На терезах європейської стабільності / Євген Камінський // Політика і час. – 1996. – №2. – С. 22–28.
4. Kupiecki R. Miejsce i zadania Polski w NATO / Robert Kupiecki // Sprawy Międzynarodowe. – 1999. – №1. – Р. 109–125.
5. Latawski P. Droga Polski do NATO – problemy i perspektywy / Paul Latawski // Sprawy Międzynarodowe. – 1993. – №3. – Р. 67–88.
6. Magdziak-Miszewska A. Subregionalny kontekst rozszerzenia NATO / Agnieszka Magdziak-Miszewska // Sprawy Międzynarodowe. – 1999. – №1. – Р. 137–146.
7. Stadtmüller E. Pożegnanie z nieufnością: Rozszerzenie NATO i UE a stosunki polsko-rosyjskie w kontekście bezpieczeństwa europejskiego / Elżbieta Stadtmüller. – Wrocław : Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2003. – 242 p.
8. Уткин А.И. Россия и Запад: история цивилизаций : Уч. пособ. для студ. вузов / А.И. Уткин. – М. : Гардарики, 2000. – 574 с.
9. Бжезінський З. План для Європи / Збігнев Бжезінський // Політика і час. – 1995. – №5. – С. 21–30.
10. Бжезинский З. Выбор. Глобальное господство или глобальное лидерство / Збигнев Бжезинский // [пер. с англ.] – М.: Международные отношения, 2005. – 288 с.
11. Світова та європейська інтеграція: Навч. посіб. / [за заг. ред. Я.Й. Малика]. – Львів: ЛРІДУ НАНУ, 2005. – 540 с.
12. НАТО-ревю. – 1993. – №5. – 8 с.
13. Майорова О.Н. Роль и место современной Польши в Европе (дискуссии в польском обществе) / О.Н. Майорова // Славяноведение. – 1999. – №3. – С. 30–44.
14. Партнерство заради миру: запрошення. – Документ, ухвалений Головами держав і урядів, які взяли участь у засіданні Північноатлантичної Ради, що відбулося в штаб-квартирі НАТО в Брюсселі 10 – 11 січня 1994 р. // Партнерство заради миру – Partnership for Peace. – Брюссель, 1994. – С. 1 – 3.
15. Зленко А.М. Дипломатия и политика: Украина в процессе динамических геополитических перемен / Анатолий Максимович Зленко ; [пер. с укр. О.И. Кравец]. – Харьков : Фолио, 2004. – 559 с.
16. Kalendarium wydarzeń Polska – NATO // Sprawy Międzynarodowe. – 1999. – №1. – Р. 147–170.
17. Томашевич О. Програми партнерства НАТО наприкінці ХХ – початку ХХІ ст.: дис. ... кандидата політ. наук : 23.00.04 / Томашевич Олександр. – К., 2004. – 195 с.
18. Solana J. Budujcie solidne stosunki z Rosją / Javier Solana // Polityka. – 1997. – №6. – Р. 40–41.
19. Brzeziński Z. Wyjść Rosji naprzeciw / Zbigniew Brzeziński // Polityka. – 1998. – №20. – Р. 23.
20. Розширення Європейського Союзу: вплив на відносини України з центральноєвропейськими сусідами / [Бурковський І., Мовчан В., Вітер О. та ін.; Ін-т Схід-Захід, Ін-т регіон. та євроінтегр. досліджень «ЄвроРегіо Україна»]. – К. : К.І.С., 2004. – 358 с.
21. Baczyński J. NATO, godzina zero / Jerzy Baczyński // Polityka. – 1999. – №12. – Р. 15 – 16, 18.
22. Uchwała Senatu Rzeczypospolitej Polskiej w sprawie ratyfikacji przez Polskę Traktatu Północnoatlantyckiego. Warszawa, 17 lutego 1999 r. // Zbior dokumentow – 1999. – № 1 – 2. – Режим доступу до журн. : <http://www.zbiordokumentow.pl/1999,nr.1-2/>
23. Україна і Польща після розширення НАТО / [матеріали міжнародного семінару] // Політика і час. – 2000. – №5 – 6. – С. 16 – 33.

Черная Н.Н. ЕВРОАТЛАНТИЧЕСКАЯ ИНТЕГРАЦИЯ ПОЛЬШИ И РОССИЯ: МЕСТО РОССИЙСКОГО ФАКТОРА В РАСШИРЕНИИ НАТО НА ВОСТОК

В статье проанализирован процесс интеграции Польши в НАТО и раскрыты особенности его осуществления в контексте трансформации европейской геополитики в конце XX века, определено место российского фактора в формировании и реализации стратегии «восточного расширения» НАТО, а также доказано подчиненность успехов евроатлантической интеграции Польши политическим расчетам государств-членов Альянса и России.

Ключевые слова: интеграция, расширение, НАТО, Польша, Россия.

Chorna N.N. EUROATLANTIC INTEGRATION OF POLAND AND RUSSIA: PLACE OF RUSSIAN FACTOR IN EXPANSION OF NATO EAST.

A Poland integration in NATO process is analyzed in article and exposed the features of his realization in context of transformation of European geopolitics at the end of XX century, a place of the Russian factor is definite in forming and realization of strategy of «east expansion» of NATO, and also led to subordination of successes of Poland's integration to the Euro-Atlantic to the political computations of states-members of Alliance and Russia.

Key words: integration, expansion, NATO, Poland, Russia.

УДК 378.4 (71):908 (477)

О.О.Сухобокова

УКРАЇНСЬКА ШКІЛЬНА ОСВІТА В КАНАДІ

У статті висвітлюється становлення, розвиток і сучасний стан української національної шкільної освіти у Канаді. Показано її місце в житті українців Канади.

Ключові слова: українська діаспора, Канада, національна освіта, українська школа, українознавчі програми та курси.

Важливим фактором збереження національної ідентичності української діаспори в цілому, і в Канаді зокрема, є національна освіта. Саме із її розвитком, насамперед на шкільному рівні, діаспора завжди пов'язувала своє існування на чужині як окремої етнічної групи, вбачала у ній спосіб попередити асиміляцію наступних поколінь. Адже на рівні початкових і середніх навчальних закладів, що ведуть навчання українською мовою, реалізується функція національного самозбереження української діаспори в іноетнічному середовищі [1]. Відтак об'єктивно одним із найголовніших завдань української діаспори є надання своїм дітям освіти, яка б дозволила їм згодом стати рівноправними громадянами країни проживання, й зберегти при цьому етнічну ідентичність.

Одразу зауважимо, що це завдання було і залишається доволі складним. Так спочатку основна складність полягала у тому, що по-перше, більшість іммігрантів першої хвилі були неписьменними, не було вчителів, які б володіли двома мовами – англійською та українською; по-друге, фінансувати розвиток національного шкільництва мали українці, матеріальне становище яких було досить важким. Зараз ситуація докорінно змінилася: українці Канади значно краще знають англійську, ніж українську. Важливо враховувати і те, що далеко не всі громадяни і жителі Канади українського походження є україномовними. Так наприкінці 1990-х рр. лише 20% канадських українців розмовляли українською мовою. Відтак перед українською освітою в Канаді стоїть завдання не лише підтримувати і розвивати, а й часто відроджувати в українців національну свідомість, знайомити з українською мовою, літературою, історією, культурою, власне, – із Україною.

Перед висвітленням історії розвитку українського шкільництва в Канаді необхідно коротко охарактеризувати загальні принципи організації освіти у цій державі, оскільки вона суттєво відрізняється від вітчизняної. Специфіка організації канадської системи освіти полягає у тому, що тут не існує звичного для нас центрального міністерства освіти. Згідно з Конституцією повна відповідальність за освіту, в тому числі вищу, покладається на провінційні уряди. Певні загальнодержавні регулюючі функції у реалізації найважливіших державних освітніх програм здійснює служба державного секретаря Канади, але вирішальну роль відіграють саме провінційні уряди та парламенти [2].

Отже, кожна з 12 складових Канади (10 провінцій і 2 території) мають свої, подібні одна до одної, але не однакові структури освіти, з різною організацією навчального процесу. Так, наприклад, відрізняється вік вступу до школи (6 – 7 років), термін навчання у ній (в середньому обов'язкове навчання триває 10 років). Залежно від провінції варіюється побудова 12-річної середньої освіти: 6+3+3, 7+5, 8+4 і т.д. Причому в останніх класах навчання диференційоване, спрямоване на підготовку до вищої освіти та на професійну підготовку (переважно фізико-математичні, економічні дисципліни, інформатика тощо). Майже 1/20 частина канадських учнів здобувають середню освіту у приватних школах. Комплексні випускні екзамени у Канаді не практикують, замість них для отримання диплома учні складають певну кількість заліків [2].

При цьому варто зазначити, що держава щедро фінансує освітню галузь, виділяючи на неї понад 8% ВВП, що складає досить велику суму. Очевидно, це один із вагомих чинників того, що канадська освіта, зокрема канадські університети, мають світове визнання.

Поява українських шкіл у Канаді пов'язана із першою хвилею української імміграції (офіційно перші переселенці були зареєстровані у 1891 р.). Зрозуміло, що вони виникали у місцях компактного проживання українців. Оскільки українці переважно оселялися у трьох найбільших степових провінціях Канади – Манітобі, Саскачевані та Альберті, – саме звідси бере початок українська школа в Канаді.

Перший український шкільний осередок «Галичина» (назва не випадкова: більшість українських іммігрантів були із західноукраїнських земель) почав діяти у Манітобі в 1899 р. У 1915 р. у провінції вже налічувалося 120 українських шкіл, в Альберті – 130, Саскачевані – понад 200 [3, с.52]. Такому стрімкому поширенню українських шкіл сприяла офіційна політика Канади: ще у 1897 р. законодавство (угода Лор'є-Грінвей) дозволило двомовне навчання у школах, де більше 10 учнів розмовляли неанглійською мовою [4].

Від початку особливістю української шкільної освіти у Канаді було те, що вона переважно набирала форми приватних шкіл, утримуваних українськими парафіями, громадськими організаціями, батьками учнів. Найкращим прикладом може слугувати діюча до сьогодні досить розгалужена мережа українських громадських шкіл – «рідна школа», – розрахованих на учнів початкових шкіл.

Важливу роль у становленні українських приватних шкіл відігравала українська церква (різних парафій), яка була і залишається центром громадського і культурного життя української діаспори у Канаді. Церква організовувала школи, забезпечувала їх вчителями, матеріальною підтримкою, і (що не менш важливо) спрямовувала навчання на національно-патріотичне виховання та згуртування навколо школи не лише учнів, але і старших поколінь української громади. Перша українська приватна щоденна школа Канади почала роботу при церкві у м. Бівер Лейку поблизу Монреаля в 1905 р. (тут навчалось 60 учнів). Того ж року зусиллями парафії Св.Миколая у Вінніпезі була відкрита українсько-англійська загальноосвітня школа з повною програмою навчання. Прикметно, що вже за перший рік кількість її учнів стрімко зросла – з 50 до 160. Подібні школи постали також у Торонто, Едмонтоні, Йорктауні та інших містах з українською громадою [5].

Перед українською школою в Канаді одразу виникла низка складних проблем. Однією з них була фінансова, оскільки переважна більшість представників першої хвилі імміграції перебувала у досить скрутному матеріальному становищі. Церковні організації, зважаючи на рівень прибутків своїх прихожан, теж не мали достатньо коштів на належне утримання створених при них шкіл. Так згадана школа у Вінніпезі протягом перших шести років вела навчання у підвалі церкви, і лише в 1911 р. на кошти парафії було зведене спеціальне шкільне приміщення [5].

Не менш болючою проблемою стало забезпечення двомовних українсько-англійських шкіл вчителями, які б могли вести навчання обома мовами. Найбільш відчутною ця проблема була на початку ХХ ст., одразу після запровадження двомовних шкіл. Так на 1900 р. до Канади з України приїхало всього чотири вчителі; троє з яких – Іван Негрич, Іван Бодруг та Василь Ціхорський – вчителювали [4, с.107 – 108]. У 1905 р. у Манітобі, Саскачевані та Альберті працювало 40 українсько-англійських шкіл, в той час як ще 100 зареєстрованих шкіл не могли розпочати навчання через відсутність двомовних вчителів [5]. При цьому кількість дітей українських іммігрантів, які не могли навчатися у місцевих школах через незнання англійської мови, перевищувала чотири тисячі [3, с.54].

Зважаючи на значну кількість української громади та її труднощі в організації національної освіти, провінційна влада Альберти, Саскачевану та Манітоби (в решті провінцій двомовної українсько-англійської школи не існувало) сприяла їй у підготовці вчителів для українсько-англійських шкіл. Так у 1905 р. за фінансової підтримки уряду Манітоби у Вінніпезі була відкрита спеціальна школа «Ruthenian Training School» (1907 р. була перенесена до Брендона) для підготовки двомовних учителів для українських та польських шкіл у сільській місцевості провінції. За прикладом Манітоби, подібні навчальні заклади було відкрито у Саскачевані та Альберті. Протягом 1909-1914 рр. у Реджайні діяли учительські курси для підготовки учителів-чужинців «The English School for Foreigners», на яких навчалися й близько 100 українців. Учительські семінарії було також створено у Калгарі (1905 р.), Камрозі (1912 р.), Едмонтоні (1914 р.). Остання згодом була включена до складу університету Альберти. У

.....
коледжі Манітоби за фінансової підтримки української церкви відкрилися курси для підготовки двомовних учителів. 1913 уряд Манітоби видав для українців перший двомовний англо-український підручник «The Manitoba Ruthenian English Readers» [3, с.54; 4, с.109-110; 5].

Ситуація в українській шкільній освіті погіршилася у другому десятилітті ХХ ст., коли федеральна та місцева влада Канади посилили політику асиміляції національних меншин, в тому числі і шляхом залучення їх до єдиного мовного англо-французького простору країни. Так у 1913 р. уряд Альберти заборонив двомовне навчання у школах, а 1916 р. аналогічні постанови прийняли уряди Саскачевану і Манітоби (в останній було закрито 290 двомовних українсько-англійських державних шкіл) [5].

За цих обставин єдиною можливістю збереження рідної мови й освіти для української діаспори стало розширення мережі українських приватних двомовних шкіл, кількість яких постійно зростала. У цей час великої популярності набули також бурси, в яких викладали українську мову, історію, культуру. Перша з них була відкрита 1912 р. в Едмонтоні. Найвідомішими бурсами стали: бурса імені Адама Коцка, заснована у Вінніпезі 1915 р.; бурса (з 1917 р. – Інститут) імені П. Могили, відкрита у Саскатуні 1916 р. – саме вона у 1920 – 30-ті рр. зробила найбільше для поширення української мови, української освіти у провінції. З 1917 р. у Саскатуні почала роботу бурса (нині Інститут) ім. А.Шептицького. Того ж року в Едмонтоні відкрився Інститут Св. Василя Великого, а 1918 р. – Інститут ім. М. Грушевського, пізніше перейменований в Інститут Св.Іоанна [3, с.55 – 56].

І хоча двомовна освіта була офіційно забороненою у державних школах, в населених пунктах з великою українською громадою продовжували викладати українську мову. Зокрема, в школах Альберти після закінчення шкільного дня україномовними вчителями чи духовенством проводилося навчання для дітей, чії батьки були зацікавлені в цих заняттях та могли їх оплатити [6].

Відтак заборона україномовної освіти на державному рівні стимулювала розвиток українських шкіл на громадських засадах, за підтримки громадсько-політичних та церковних організацій української діаспори. Так, наприклад, у 1920 – 30-х рр. значний внесок у справу збереження української мови був зроблений й українськими робітничими домами, що діяли під егідою Українського робітничо-фермерського дому [3, с. 56]. Істотно розширилася мережа цілорічних «рідних шкіл» та курсів української мови, релігії й українознавчих предметів, які діяли майже в усіх містах з українською громадою. Навчання в них відбувалося вечорами після закінчення уроків у державних школах, а також у суботу чи неділю. Згідно з неофіційними даними, станом на 1958 р. у Канаді діяло 600 «рідних шкіл» (майже 2/3 яких утримувалися католицькими парафіями), в яких навчалося близько 18 тисяч учнів [5]. У цей період українська церква також здійснювала вагомий внесок у справу української освіти. У 1960-х рр. одна лише Українська греко-католицька церква опікувалася 80 українськими школами, в яких навчалося 3 тисяч учнів, і 96 недільними школами, де навчалося 5 тисяч дітей [3, с.59].

Зазначимо також, що на 1940 – 60-ті рр. припадає загальний підйом українського громадсько-політичного та культурного життя української діаспори Канади, адже з третьою хвилею імміграції сюди прибуло чимало видатних українських діячів, політиків, митців, високоосвічених фахівців у різних галузях. Вони дали потужний імпульс розвитку української діаспори, в тому числі і її освіті. Не випадково саме у 1940-х рр. в канадських університетах з'являються українознавчі дисципліни. Стосовно українського шкільництва, то слід згадати добре знану українцями постать – Яра Славутича, який переїхав до Канади у 1960 р., викладав українські студії в університеті Альберти. Крім наукової, літературної та громадської діяльності, письменник долучився й до створення українських підручників. Так у 1960–70-ті рр. він підготував чотири підручники з української мови, що не лише були схвалені владою провінції, але й кілька разів видані великими накладом. Найпопулярніший з них – «Conversational Ukrainian» – був також виданий у Бельгії та Бразилії [3, с.61].

Завдяки активній діяльності українських громадських і політичних організацій, зокрема Комітету українців Канади (з 1989 р. – Конгрес українців Канади), українська мова повертає втрачені позиції у канадських школах. Так з 1950-х рр. у провінціях Онтаріо, Манітоба, Саскачеван і Альберта середні державні школи почали запроваджувати курси української мови як іноземної (вони викладаються й сьогодні). Зокрема, у Саскачевані діяло 6 шкіл, в яких українська мова вивчалася як предмет [7, с.209].

Якісно новий етап у розвитку української шкільної освіти в Канаді почався у 1971 р., коли федеральний уряд Канади на державному рівні почав проводити політику

багатокультурності, що внесла позитивні зміни і в українську шкільну освіту. У 1971 р. завдяки клопотанням Клубу українських професіоналістів і підприємців Едмонтону у Шкільний Акт провінції Альберти було внесено поправки, які дозволили викладання у школах мовами національних меншин аж до половини шкільного дня. Це сприяло відновленню українського двомовного навчання в 1974 р., а згодом – введенню мовних програм інших національних меншин: іврит (1975 р.), німецька (1978 р.), арабська (1982 р.), польська (1984 р.). Зміни в Шкільному Акті Альберти 1971 р. стали взірцем для подібних законів у Саскачевані (1974 р.) і Манітобі (1978 р.) [6].

Зі зміною законодавства українські культурні та освітні проекти стали користуватися фінансовою підтримкою з боку федерального і провінційних урядів, а двомовна освіта набрала форми спеціалізованих шкіл, де і українська, і англійська мови є офіційними мовами викладання.

Сьогодні українська освіта в державних школах Канади існує має два типи: двомовні програми, які передбачають викладання українською мовою кількох предметів протягом половини шкільного дня, або так звані «серцеві» програми – українська мова є окремим шкільним предметом. У той чи інший спосіб українська мова викладається у початкових і середніх школах канадських провінцій з найбільшою кількістю української діаспори – Онтаріо, Альберті, Саскачевані, Манітобі, Британській Колумбії та Квебеці.

Двомовні шкільні програми є найбільш поширеними у, так би мовити, традиційних для української діаспори провінціях: Альберті, Саскачевані, Манітобі. Тут спеціалізовані класи з українською мовою навчання займають до 50% навчального дня. Протягом цього часу учні 1-8 класів (для більшості з яких рідною мовою є англійська) вивчають українську мову як предмет, а також низку інших дисциплін (суспільствознавство, мистецтвознавство, релігія тощо) українською. Учні старших класів (9 – 12) за цією програмою вивчають українською один предмет на семестр – українську мову або християнську етику. За «серцевою» програмою учні 1–12 класів вивчають українську мову одну академічну годину на день як шкільний предмет [6].

Поряд з цим, завдяки зусиллям батьків і громадських та церковних організацій, у Канаді досить розвинена система позашкільної української освіти. Так, для дітей дошкільного віку (від трьох до п'яти років) протягом тижня або по суботах працюють так звані «садочки». У садочку діти, граючись зі своїми ровесниками в українському середовищі, здобувають елементарні знання української мови, українських традицій, культури. Щодо мовного рівня, ці програми неоднорідні: одні проводяться виключно українською мовою, інші – двома мовами. Часто садочки знаходяться при українських школах, церквах тощо [8].

Стрижнем позашкільної української освіти у Канаді залишаються «рідні школи» та курси українознавства – навчальні програми для дітей шкільного віку, що фінансуються переважно українськими церквами та громадськими організаціями. Їх часто називають «суботніми школами», оскільки заняття відбуваються переважно по суботах. Причому деякі навчальні осередки одночасно пропонують обидві ці програми («рідна школа» та курси українознавства).

«Рідні школи» розраховані насамперед на дітей до дванадцяти років. У них навчають читати, писати та правильно розмовляти українською мовою. У вищих класах «рідної школи» дають основні знання з української історії, географії та культури. Деякі школи або окремі класи розраховані на учнів, які не говорять українською вдома, хоча це швидше виняток, аніж правило. Курси українознавства – це вищі курси для учнів віком 13 – 17 років, де викладають історію, географію, граматику, літературу та культуру. Причому, якщо в «рідній школі» всі предмети може викладати один вчитель (як у нашій початковій школі), то тут окремі предмети зазвичай викладають різні спеціалісти. Заняття на курсах українознавства переважно проводяться виключно українською мовою [8].

Важливо, що «рідні школи» та курси українознавства визнаються провінційними відомствами освіти, тож отриманий їхніми випускниками диплом з української мови можна використати для закінчення середньої школи і вступу до університету чи коледжу [9, с. 77].

У літній період досить популярними є україномовні табори. Літні заняття з інтенсивного вивчення української мови для учнів середніх шкіл організовують студентські гуртожитки (католицьких, греко-католицьких або православних інститутів). Ці курси також офіційно визнаються провінційною владою [8, с.78]. Дієву участь у поширенні національної освіти, збереженні української мови бере церква. Наприклад, Українська Католицька церква Канади

.....
відкриває все більше так званих сепаратних шкіл (приватні цілоденні школи) з продовженим днем, де додатково вивчають українську мову і культуру.

Українською початковою освітою у Канаді охоплено і дорослих. Для бажаючих вдосконалити або набути знання з української мови та українознавчих дисциплін у більшості канадських міст з українськими громадами діють спеціальні факультативні вечірні класи (здебільшого організовані на базі місцевих шкіл) [9, с.78]. Курси для дорослих можна знайти також у програмах підвищення кваліфікації державних шкільних систем, університетів та коледжів. Ці курси розраховані на тих, хто хоче здобути або удосконалити знання української мови для спілкування з друзями, родиною, або для подорожі в Україну [8].

Слід наголосити, що українська позашкільна освіта, насамперед «рідні школи» та курси українознавства, окрім поширення української мови та національно-патріотичного виховання, виконує ще одну надзвичайно важливу функцію. Заняття дитини в таких закладах стають своєрідною об'єднуючою родиною традицією, неминуче залучають до україномовного простору батьків, допомагають їм підтримувати свою національну свідомість, спонукають до спілкування з іншими членами місцевої української громади. Тож подібні заняття, по-перше, згуртовують українські родини, по-друге, – всю українську громаду.

Водночас для сучасної української шкільної та позашкільної освіти в Канаді актуальними залишаються певні проблем, зокрема навчально-методичне забезпечення та нестача кваліфікованих кадрів. Першу канадські українці вирішують шляхом створення спеціальних організацій, методичних товариств, які здійснюють методичне забезпечення української шкільної освіти. Провідною установою у цій сфері є Методичний кабінет української мови при славнозвісному Канадському інституті українських студій. Також над цим працюють окремі педагоги та науковці. До того ж з розвитком Інтернету все більшого значення набуває інтерактивне спілкування та обмін досвідом українських вчителів та методистів. Так спеціально з цією метою з ініціативи Конгресу українців Канади у 2005 р. було створено спеціальний ресурс – <http://www.shkola.ca>.

Актуальною для української освіти Канади, так само як і США, є проблема забезпечення шкіл кваліфікованими фахівцями з української мови. Переважна більшість вчителів, що викладають в українських школах чи на курсах, народилися і виросли у Канаді, засвоївши українсько-канадський діалект. Тому мова, якою розмовляють і пишуть (навіть найавторитетніші україномовні часописи) далека від літературної, являє собою мікс англійської, польської, угорської, німецької та західноукраїнських діалектизмів. Так в українських газетах дуже часто нтрапляємо на такі терміни, як «надпотуга» (наддержава), «обшир» (загал), «діточий» (дитячий), «точкування» (оцінювання у балах) тощо. У контексті необхідності покращення якості навчання української мови позитивним фактором є сучасна, четверта, хвиля української імміграції до Канади, представники якої є носіями значно чистішої української мови.

Для кращого розуміння сучасного стану української шкільної освіти в Канаді, її ролі в житті етнічних українців варто звернутися до даних спеціальних соціологічних досліджень. Так, за результатами моніторингу стану освіти української діаспори Канади, 50% її представників навчалися в українських суботніх та вечірніх школах, а 35% – вивчали українську мову в загальноосвітніх школах. Цьому сприяє щільність національних освітніх шкільних закладів. У місцях проживання 35% українців існують українську недільні (суботні) та вечірні школи, 30% мають доступ до українсько-англійських (двомовних) класів у загальноосвітніх школах, україномовні класи в загальноосвітніх школах мають можливість відвідувати 15%, факультети в університетах – 10%, інші форми навчання доступні ще 10%. Українські діти навчаються або навчалися в українських недільних або вечірніх школах – 31%, українсько-англійських (двомовних) класах – 25%, україномовних класах громадських шкіл – 19%, на факультетах в університетах – 13%, вивчають українську за допомогою спеціальних програм, зокрема літніх курсів 6%, не навчалися в жодному з вищезгаданих – 6% [10].

Прикметно, що половину українських програм у Канаді фінансує її уряд, а іншу половину – приватні фонди, зокрема церква, громада. На запитання, наскільки уряд Канади сприяє розвитку освіти та культури національних меншин, 83% опитаних відповіли «частково», 17% – «максимально». Водночас на питання, чи робить щось уряд України для підтримки української освіти у Канаді, більшість опитуваних відповіла «не знаю», «нічого» або «ні» [10].

Підсумовуючи, знову звернемося до результатів соціологічного опитування, які можна вважати індикатором значення національної освіти для українців Канади. Так 70% опитаних

.....
вважають, що українські навчальні заклади сприяють збереженню їх національної ідентичності, 20% вони допомогли у вивченні української мови, а ще 20% у такий спосіб долучаються до суспільно-політичного й культурного життя своєї історичної батьківщини [10].

Отже, у Канаді протягом ХХ ст. сформувалася досить розвинена система української початкової та середньої освіти, що включає дошкільну, шкільну та позашкільну програми. Багато в чому вона завдячує федеральній та провінційній владі Канади, яка забезпечує реалізацію культурних потреб національних меншин, в тому числі й української. Поряд з тим досягнення цього було б неможливим без активної і наполегливої діяльності самої української діаспори, яка створювала та розвивала систему національної освіти в Канаді. У результаті вдалого поєднання цілеспрямованої діяльності української діаспори та національної політики уряду нині Канада є однією з небагатьох країн, де вивчення української мови та українознавчих дисциплін проводиться на всіх рівнях освіти – від дошкільної до університетської, забезпечуючи у такий спосіб збереження національної свідомості українців, які там проживають.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Ключковська І., Заячук Ю. Навчальні українознавчі студії в Європі та Північній Америці: еволюція і сьогодення // http://duda.org.ua/index.php?Itemid=66&id=139&option=com_content&task=view.
2. Система освіти в Канаді // http://ed.net.ua/canada/edu_sys.htm.
3. Євтух В.Б., Ковальчук О.О. Українці в Канаді. – К., 1993.
4. Макар Ю. Соціально-політична інтеграція українців у поліетнічне суспільство Канади. – Чернівці, 2006.
5. Ковальчук О.О. Українці в Канаді // <http://www.history.org.ua/?l=EHU&verbvar=Kanada&abcvar=14&bbcvar=1>.
6. Петриченко К. Українська освіта у Канаді // <http://www.ualogos.kiev.ua/fulltext.html?id=515>
7. Божук Л. Шкільництво закордонних українців як спосіб ширення українськості // Піскун В.М., Ціпка А.В., Щербатюк О.В. та ін. Українство у світі: традиційність культури та спільнотні взаємини. – К., 2004.
8. Українське громадське шкільництво в Канаді // <http://www.shkola.ca>.
9. Зарубіжні українці/ С.Ю.Лазебник, Л.О.Лещенко, Ю.І.Макар та ін. – К., 1991.
10. Кашпіровська І. Аналіз стану освіти в українській діаспорі Канади за результатами моніторингу (анкети англійською мовою) // <http://www.ualogos.kiev.ua/fulltext.html?id=700>.

Сухобокова Е.О. УКРАИНСКОЕ ШКОЛЬНОЕ ОБРАЗОВАНИЕ В КАНАДЕ

В статье рассматривается возникновение, развитие и современное состояние украинского национального школьного образования в Канаде. Показано его место в жизни канадских украинцев.

Ключевые слова: украинская диаспора, Канада, национальное образование, украинская школа, украиноведческие программы и курсы.

Suhobokova E.O. THE UKRAINIAN SCHOOL EDUCATION IN CANADA

The article deals with beginnings, development and modern condition of the Ukrainian national school education in Canada. Its role in Canadian Ukrainians' life is showed.

Key words: Ukrainian Diaspora, Canada, National education, Ukrainian school, programs and courses of Ukrainian studies.

УДК(442)63-6

О.Н. Баркалова

ПЕРШІ РЕЗУЛЬТАТИ ЧЛЕНСТВА УГОРИНИ В ЄВРОПЕЙСЬКОМУ СОЮЗІ

У представленій статті презентовані підсумки дослідження у царині євроінтеграції Угорщини, а саме, перші результати вступу до Європейського Союзу. Розглянуто наслідки євроінтеграції Угорщини в економічній, політичній та соціальній сферах.

Ключові слова: Угорщина, Європейський Союз, результати, членство, євроінтеграція.

Європейський Союз – інтеграційне об'єднання з дуже складною структурою, яка включає в себе не лише політичну та економічну консолідацію держав-членів, а й має високий рівень

.....
інституційного забезпечення, який доповнюється взірцевою системою права. Набуття повноправного членства у цій організації вимагає від окремої країни значної перебудови як системи управління, так і соціальних інститутів.

Метою представленої статті є аналіз перших результатів повноправного членства Угорщини в Європейському Союзі.

П'яте розширення ЄС відрізняється від попередніх не лише кількісними параметрами, а й якісними. Уперше кількість країн-членів ЄС одночасно збільшилася на десять. Країни, що набули повноправного членства у 2004 році, – частини колишнього соцтабору, більшість з них характеризуються відставанням від середніх показників по ЄС за рівнями економічного та соціального розвитку. В основному нові члени ЄС – це країни, що лише на початку 1990-х років почали перехід від командної до ринкової економіки та від комуністичної диктатури до демократії західного зразку. Хоча в цілому цей процес відбувся, відкривши їм шлях у європейське інтеграційне об'єднання, формування ефективної ринкової економіки, правової держави та громадянського суспільства у цих країнах ще не завершено. «Факт вступу нових країн-членів, навіть з багатьма обмеженнями означає, що вони користуються політичним визнанням, яке має для них глибокий сенс, – вважав Вацлав Клаус – президент Чеської республіки. – Вони отримають формальне підтвердження того, що володіють на сьогодні високим рівнем політичної, економічної та загальноцивілізаційної зрілості, розвиненості та стабільності» [1, с. 45]. На наш погляд, це твердження президента Чехії дуже точно відображає реальну ситуацію після вступу до ЄС десяти країн, в тому числі й Угорщини.

Вступ Угорщини в Європейський Союз мав значний вплив на політичну, економічну та соціальну сферу держави. Безумовно, існують як позитивні, так і негативні результати приєднання до ЄС.

У політичному плані авторитет Угорщини, безумовно, значно збільшився, вона приєдналася до однієї з найпотужніших політичних структур світу – Європейського Союзу – та має своїх представників в усіх ключових органах цієї організації: Раді Європейського Союзу, Європейському Парламенті, Європейській Комісії, Європейському Суді з прав людини.

Вступ до Європейського Союзу вимагав проведення значної кількості реформ, які, власне, і стали переходом держав від адміністративно-командного управління до демократичного. Майже за 10 років за сприяння ЄС в Угорщині були проведені реформи в економічній сфері, соціальній та політичній. Передусім перетворення були спрямовані на зменшення ролі держави в управлінні економікою, лібералізацію зовнішньої торгівлі та скасування субсидій багатьом підприємствам, скорочення регулювання цін та приватизацію. Ми з впевненістю можемо заявити, що європейська інтеграція стала каталізатором проведення демократичних та економічних перетворень у цій державі.

В економічному аспекті наслідки вступу Угорщини до ЄС проявилися найяскравіше. З таблиці у додатку 3 бачимо, що показники ВВП на душу населення в Угорщині – одні з найвищих у групі країн, що вступили до ЄС 1 травня 2004 року. У перший рік членства у ЄС ВВП Угорщини зріс на 700 доларів США на душу населення і склав 14300 доларів США, а рівні інфляції постійно зменшувались, демонструючи найнижчі показники по ЄС. У цілому, з огляду на таблицю, можна сказати, що Угорщина була одним з найуспішніших «новачків». Для порівняння розглянемо економічні показники менш успішних країн-нових членів ЄС. Через рік після вступу ВВП на душу населення, наприклад, у Латвії складав 47,1% від середнього показника по ЄС, Литви – 52,1%, Естонії 57,4 %. Невисокий розмір ВВП спостерігається також у Польщі, він складає усього 49,9 % від середнього розміру ВВП у Європейському Союзі. Хоча Латвія, Литва та Естонія і мали відставання у економічному розвитку, водночас ці країни демонстрували значні темпи економічного зростання, одні з найвищих у Європі. ВВП Латвії у 2003 році складав – 8900 євро, наступного року цей показник зріс на 800 євро, та у 2005 році на одного мешканця ВВП становив – 11000 євро.

Розглянемо, як змінилися ціни в Угорщині після набуття повноправного членства у ЄС. У травні 2004 році вступ до ЄС викликав збільшення цін, в середньому на 10%, передусім підвищення торкнулося пального, алкогольних напоїв та тютюнових виробів. Підвищення цін на паливо та газ стало причиною зростання цін на комунальні послуги. Така ситуація була пов'язана з підвищенням податків відповідно до акцизів ЄС. Лишилися певні види товарів, ціни на які зовсім не змінилися, передовсім це одяг та взуття місцевого виробництва [2, с. 63]. Приток європейських товарів, у зв'язку з відкриттям ринку, збільшив конкуренцію, тому подорожчання не було масовим. Нові автомобілі європейського виробництва стали навіть на 5

.....
% дешевше, таке зниження цін було зумовлене повним скасуванням мита на цей вид товару. Спостерігалось також зниження цін на авіап перевезення, це також пов'язано з ростом конкуренції за рахунок доступу європейських компаній-авіап перевізників. Зазначимо, що незначне збільшення показників інфляції є характерним для більшості країн, що вступили до ЄС у 2004 році. У 2003 році рівень інфляції в Угорщині становив 4,7 %, а у 2004 році цей показник збільшився до 6,8 %. У решті держав, що стали членами ЄС, у 2004 році також спостерігалось зростання цього показника, у середньому на 3-4%, наступного року накреслилася тенденція до зниження. Показники інфляції хоча і збільшувались, значного негативного впливу на економіку вони не мали, бо водночас із тим ми можемо спостерігати й зростання ВВП. Основною причиною інфляції були ціни на пальне та газ, у середньому вони зросли на 10–15%. Позитивним моментом для економіки Угорщини стало значне зростання іноземних інвестицій після вступу до ЄС. У середньому об'єми інвестицій у економіку Угорщини після вступу до ЄС збільшилися на 40 %, причому, основна частка цих коштів спрямовується на розвиток виробництва у різних галузях. Наприклад, лише за 2004 рік в економіку Угорщини європейськими інвесторами було інвестовано 2000 млн. євро, що в двічі перевищує розміри річних інвестицій за попередні 11 років [3, с. 14].

Сільське господарство – одна з галузей економіки, яка відчула на собі значний вплив європейської інтеграції. По-перше, після набуття повноправного членства у ЄС ринок Угорщини відкривався для безперешкодного доступу сільськогосподарських товарів з інших держав ЄС, значна кількість місцевих виробників була не в змозі конкурувати, велика кількість підприємств просто припинила своє існування. Підтвердженням цього факту є постійне зменшення кількості працівників у цій галузі. В Угорщині у 1995 році у сільському господарстві працювало 120 тис. робітників, у 2005 ця цифра скоротилася до 47 тис. [4, с. 17]. Внутрішній ринок сільськогосподарської продукції Угорщини не достатньо ємкий, тому отримання прибутків можливе лише за рахунок експорту. У країні все ж таки існує певна кількість підприємств, що виробляють конкурентноспроможну продукцію. За даними «Євростату» у 2005 році експорт сільгосппродукції з Угорщини становив 3,2 млрд. євро (у 2000 році - 800 млн.). Зростання експорту сільгосппродукції свідчить про новий імпульс розвитку цієї галузі в Угорщині.

На думку автора, громадська думка найбільш яскраво демонструє результати вступу Угорщини до ЄС, саме населення виступає у цьому випадку головним арбітром, бо всі переваги або недоліки членства у ЄС передусім торкаються окремо взятого мешканця.

Відношення громадян Угорщини до європейської інтеграції в цілому після вступу було позитивним. У кожній з країн 1000 респондентів віком старше 15 років в травні – червні 2004 року було поставлено запитання – «Як Ви ставитесь до членства Вашої країни у Європейському Союзі ?» [5, с. 9]. 47 % опитаних в Угорщині висловлювали позитивне ставлення, це середній показник. Найбільш оптимістично до членства у ЄС ставилися мешканці Литви та Мальти, майже 60 % опитаних у цих країнах висловлювали позитивне відношення.

З моменту референдуму минув рік, а результати виявилися майже ідентичними. Найбільше членство у ЄС імпонує мешканцям Литви. Позитивно оцінили вступ до ЄС – 58% респондентів, це найвищий показник серед країн-нових членів (друге місце після Литви посідає Мальта, там цей показник склав 56 %). 30 % вбачали у цій події більше позитиву, ніж негативу. Своє негативне ставлення висловили 12 % опитаних. Результати опитування у Латвії виявилися наступними: 37 % респондентів позитивно поставилися до вступу до ЄС, 41% бачив у цій події більше позитивних моментів, ніж негативних, 22% негативно поставилися до інтеграції країни до ЄС. 36% опитаних в Естонії виступили з позитивною оцінкою членства у ЄС, 43 % вважали вступ до ЄС більше позитивним явищем, негативну оцінку дав 21% респондентів. Трійку лідерів, за негативними оцінками, з приводу членства у ЄС склали громадяни Латвії – 22% , мешканці Естонії й Чехії тут 21% респондентів негативно оцінював вступ. У решті країн цей показник коливався в середньому в межах 11 – 15 %.

Восени 2005 року було проведено також масштабне соціологічне опитування «Євробарометр», на цей раз воно мало на меті виявити не лише ставлення мешканців до членства країни у ЄС, а й ставлення до загальноєвропейських інституцій. Опитування проводилося у всіх країнах Європейського Союзу, респондентами були 1000 громадян кожної з країн старше 15 років. На питання: «Чи задоволені Ви власним рівнем життя після вступу країни у ЄС?» 73 % відсотки опитаних в Угорщині відповіли «так», 27% – виказали незадоволення. Восени 2005 року знову було поставлено питання: «Як Ви ставитесь до

.....

членства Вашої країни у ЄС?» 39 % опитаних висловлювали позитивне ставлення. (Для порівняння, найменше позитивних оцінок у Великій Британії та Австрії, 29% та 26% відповідно) [6, с. 8]. На питання: «Яка найбільша проблема існує у Вашій країні», 56% угорських респондентів відзначали, що це проблема безробіття.

Після набуття повноправного членства у ЄС відбулась зміна статусу Угорщини як члена ЄС, зросла роль Угорщини у проведенні східної політики ЄС упродовж 2005 – 2006 років, насамперед це стосується формування нової якісної міжрегіональної політики Євросоюзу й активізації дій Угорщини у розбудові ефективної системи міжрегіонального співробітництва з Україною, включно й головування у Вишеградській групі (2005–2006 рр.). Набуття Угорщиною членства в ЄС вимагало і зміни формату відносин з Україною у багатьох сферах міжнародної співпраці, зокрема це стосується питань прикордонного менеджменту, введення візового режиму, змін у системі торгово-економічних відносин тощо. Така ситуація пов'язана з тим, що Євросоюз тепер мав безпосередні кордони з Україною, й Угорщині довелося будувати нову систему відносин з Україною, у новому форматі.

З-поміж ініціатив Угорщини міжрегіонального характеру відзначимо так звану Ниредьгазьку ініціативу. Ініціатива є складовою частиною комплексної концептуальної ідеї стратегії безпеки Європейського Союзу, згідно з якою військові, політичні, соціально-економічні, екологічні, культурні виміри є взаємопов'язаними, а стабільності у ширшому часовому вимірі можна досягнути лише проведенням постійних переговорів, реалізацією багатостороннього співробітництва, обміном інформацією, знаннями та досвідом. Зазначимо, що європейську політику сусідства — стратегічний документ нової політики ЄС, було ухвалено у травні 2004 року. Європейська політика сусідства є відповіддю на нові виклики, які виникли після цього року внаслідок історичного за характером розширення ЄС. Зміна геополітичної ситуації вимагала формування відповідної до нових умов спільної зовнішньої політики та політики безпеки, розробки нових та інноваційних форм співробітництва.

Діяльність Ниредьгазької ініціативи, що діє під патронатом Міністерства закордонних справ Угорщини, сфокусована на східноєвропейський регіон, передусім на Україну. Ця ініціатива відповідає системі засобів угорської зовнішньої політики і регіональної політики включно, а також є засобом концепції Європейського Союзу «Ширша Європа». Ниредьгазька ініціатива і її інституційна структура — Фонд ЄвроКліп-ЄвроЗв'язок відіграють важливу роль і визначають практичне втілення регіонального рівня зовнішньої політики Угорщини як у сучасній східній політиці Європейського Союзу (концепція «Ширша Європа»), так і в угорсько-українських зв'язках (насамперед у транскордонному співробітництві). Метою ініціативи є посилення зв'язків між місцевими та регіональними органами влади, громадськими організаціями на нових східних кордонах розширеного Європейського Союзу, розвиток співробітництва та сприяння налагодженню міжрегіонального партнерства; підтримка розвитку багатостороннього співробітництва між представниками регіональних, місцевих органів влади, громадських організацій, правоохоронних органів, між суб'єктами економічної діяльності, між представниками науки, культури й освіти країн регіону.

За підсумками першого року членства у ЄС Угорщину швидше можна віднести до країн, які не отримали бажаних преференцій від вступу. Справа в тому, що Угорщина була доволі підготовленою до членства в ЄС в міжнародному плані, а внутрішня організація виявилася незадовільною. Угорщині не вдалося скористатися преференціями у використанні європейських грантів для розвитку сільського господарства. За обсягом отримання коштів із спеціальних фондів ЄС, Угорщина опинилася на останньому місці серед 10 країн, що вступили до Євросоюзу у 2004 р. Серйозне випробовування чекало угорських аграріїв: після відкриття кордонів на ринок країни ринула велика кількість дешевої продукції із сусідніх країн. За оцінками міністра економіки Угорщини Лароша Бокроша, Угорщина зможе досягнути рівня розвитку «старих» членів ЄС приблизно через 20 – 30 років. Експерти з Єврокомісії оцінюють цей термін в 35 років.

Перед Угорщиною відкриваються значні перспективи розвитку у зв'язку з членством у ЄС. Реформи, проведені в країні, дозволили стати такою, що найбільш динамічно розвивається у Східній Європі. У грудні 2007 року Угорщина приєдналася до Шенгенської зони. До зони готівкового Євро, за оцінками фахівців, Угорщина зможе приєднатись не раніше 2015 року.

Безумовно, існує значна кількість проблем, передусім це ще занадто невисокий рівень життя порівняно із розвиненими країнами ЄС, який спричиняє масовий відтік робітників. В Угорщині в найближчі роки може виникнути гостра нестача професійних та робітничих кадрів.

Плинність працездатного населення також викликана широкими можливостями, що відкрилися перед молоддю, яка тепер може навчатися за кордоном, там і працевлаштовуватися. Інша проблема, вона також характерна для багатьох країн Європи, це масове старіння населення. За даними «Євростату» через 5 років кількість пенсіонерів в Угорщині складе в майже 30%.

Отже, вступ Угорщини до Європейського Союзу значно вплинув на її політичний імідж та дозволив приєднатися до одного з найвпливовіших об'єднань у світі. Угорщина отримала можливість представляти свої інтереси у ЄС через участь в усіх найважливіших інституціях Співтовариства. Власне, процес інтеграції до Євросоюзу став потужним поштовхом для розвитку як соціально-економічного, так і політичного. В економічному плані Угорщина на момент вступу була однією з найбільш розвинутих країн у Центральній та Східній Європі, це дозволяє зробити висновок про успішність проведених реформ в руслі європейської інтеграції. Після офіційного вступу до ЄС у 2004 році помітним стало зростання цін та темпів інфляції, але істотного негативного впливу на економіку ці процеси не мали. Позитивним явищем після набуття повноправного членства стало збільшення іноземних інвестицій та відкриття європейських ринків для товарів з Угорщини. Відзначався також вплив робочої сили у країні Європи, що спричинило нестачу робітників. У своїй більшості населення Угорщини позитивно оцінювало набуття країною членства у ЄС, за рік після вступу громадська думка істотно не змінилася.

До головних проблем, що виникли після приєднання до ЄС, мешканці віднесли зростання цін та збільшення рівня безробіття. Для східного сусіда Угорщини – України – приєднання першої до ЄС означало побудову відносин у новому форматі. У цілому можна зазначити, що ЄС обрало Угорщину та Польщу як провідників євроінтеграції для України.

Перспектива розширення ЄС та безпосередньо вступ нових країн до Союзу стали важливим каталізатором ефективних ринкових трансформацій і позитивних структурних зрушень у національних економіках цих країн. Цей факт повною мірою стосується Угорщини. Орієнтація на Єдиний внутрішній ринок ЄС сприяла модернізації технологічних основ її національної економіки, додала їй динамічності, підвищила конкурентоспроможність. Саме таким чином – як органічні складові економічної системи ЄС - Угорщина зустрічає виклики глобалізації, ефективно адаптується до нових, більш жорстких умов міжнародної конкуренції у XXI столітті. Угорський досвід свідчить, що шлях входження малих економік до висококонкурентних міжнародних економічних угруповань повністю себе виправдовує.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Клаус В. Смысл расширения Евросоюза: попытка первоначального анализа // Россия в глобальной политике. – 2004. – №4. – С.44 – 45.
2. Living conditions in Europe 2002 – 2005. – Luxembourg: Office for official publications of the European Communities, 2007. – 75 p.
3. European Union foreign direct investment yearbook 2006 (data 1999 – 2004). – Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities, 2006. – P.32.
4. Agricultural statistics in the European Union (data 1995 – 2005). – Luxembourg : Office for Official Publications of the European Communities, 2007. – 125 p.
5. Eurobarometer 2004.1. Public opinion in the acceding and candidate countries. – Brussels: European Commission, 2004. – 14 p.
6. Eurobarometer 64 (Autumn 2005). Public opinion in the European Union/ National report of Hungary. – Brussels: European Commission, 2006. – 12 p.

Баркалова О.Н. ПЕРВЫЕ РЕЗУЛЬТАТЫ ЧЛЕНСТВА ВЕНГРИИ В ЕВРОПЕЙСКОМ СОЮЗЕ

В данной статье представлены итоги исследования в области евроинтеграции Венгрии, а именно рассмотрены первые результаты членства в Европейском Союзе. Рассмотрены последствия евроинтеграции Венгрии в экономической, политической и социальной сферах.

Ключевые слова: Венгрия, Европейский Союз, результаты, членство, евроинтеграция.

Barkalova O.N. THE FIRST RESULTS OF HUNGARY'S MEMBERSHIP IN EUROPEAN UNION

The results of the researching in Hungary's eurointegrational field are presented in the given article. Consequences in economic, political and social spheres are also researched.

Key words: Hungarry, European Union, results, membership, euroinegration

ІСТОРІОГРАФІЯ

УДК 930.2:94(477)

О.М. Вознюк

ЗАСТОСУВАННЯ ТЕКСТОЦЕНТРИЧНОГО ПІДХОДУ У ВИВЧЕННІ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

У статті розглядаються основні підходи до формування у студентів технічного вищого навчального закладу історичної компетентності на основі культурно-історичних зразків.

Ключові слова: навчальна інформація, текстоцентричний метод, Інтернет, телебачення.

Проблема гуманітарної підготовки студентів у вищих навчальних закладах передбачає наповнення процесу навчання і виховання гуманітарним змістом, котрий узгоджується із кращими надбаннями цивілізації, орієнтований на безпосередній розвиток людини та відповідає потребам її самореалізації. У вищих навчальних закладах технічного профілю виникають суперечності між соціальними потребами гуманітаризації процесу навчання і традиційними формами й методами вивчення гуманітарних дисциплін. Це окреслює загальну проблему оновлення їхнього змісту. Важливе значення має оптимізація навчального процесу із одночасним збереженням повноцінного змісту професійної та загальнокультурної підготовки. Для формування загальної та професійної культури майбутнього інженера необхідна передусім знаннева база, яка формує цілісну систему професійної підготовки та складається з ряду підсистем знань різного масштабу (циклів дисциплін, навчальних предметів, модулів тощо).

Духовність стає одним із невіддільних елементів змісту освіти, до якого доцільно включати, окрім традиційних компонентів (знань, умінь та навичок), такі як досвід творчої діяльності в нерозривному зв'язку з досвідом емоційно-чуттєвого ставлення до світу. Тому змістовий компонент вищої технічної освіти має бути наповнений знаннями з галузей суспільних і культурологічних наук, ціннісними орієнтаціями та пов'язаними з ними практичними навичками і вміннями. Оскільки проблема гуманізації змісту освіти та навчання вирішується в основному через гуманітаризацію, то, не збільшуючи кількості предметів гуманітарного циклу, розробляються нові технології та підходи, спрямовані на розвиток загальної ерудиції, збагачення духовної культури студентів. У цьому контексті серед предметів гуманітарного циклу важливе місце займає «Історія України».

Основною метою вивчення історії в навчальному закладі є формування історичної свідомості. Одним з компонентів історичної свідомості та її підґрунтям є історична пам'ять. Саме через історичну пам'ять зберігаються і передаються такі суто людські дії, як переживання, сприйняття та оцінка історичних подій. Завдяки історичній пам'яті у свідомості суспільства фіксується минуле, оскільки історія дає об'єктивне, глибоке і всебічне висвітлення реальної історії народу, закономірностей історичного процесу, зітканого з унікальних, неповторних фактів і подій, дій та вчинків осіб і широких мас. Актуальність оптимізації вивчення історії зумовлена потребою формування у студентів громадянської позиції, умінь застосовувати набуті знання на практиці, прилучитись до надбань культури свого народу. Одним із шляхів оптимізації навчання історії є застосування першоджерел у формі текстів.

Текст є основним засобом формування соціокультурної та комунікативної компетенції особистості. Питанням методики роботи з текстом присвячені роботи П. Гузенко, Т. Донченко, Т. Свірчук, Л. Скуратівського та ін. Проте вони вивчали особливості роботи з текстами у лінгвістичному, мовленнєвому, філологічному контекстах.

Метою статті є висвітлення основних підходів до формування у студентів технічного вищого навчального закладу історичної компетентності на основі культурно-історичних зразків.

Освіта виступає засобом трансляції культури, опанувавши яку людина не тільки адаптується до умов соціуму, що постійно змінюється, й стає здатною до активності, яка дозволяє виходити за межі заданого, розвивати власну суб'єктність та примножувати потенціал світової цивілізації. Одним із найбільш значних висновків, котрі впливають з осмислення культурно-гуманістичних функцій освіти, є її загальна спрямованість на гармонійний розвиток особистості, що є призначенням і завданням кожної людини.

Проблема формування культурологічного світогляду майбутнього інженера виходить за межі традиційного засвоєння знань, охоплюючи більш широку сферу становлення когнітивних і аксіологічних структур особистості. Тому постає необхідність організації методологічно обґрунтованої системи навчання гуманітарних дисциплін і, зокрема, історії у вищому навчальному закладі, яка стимулюватиме зв'язки студентів з історичним і культурним досвідом людства.

Оптимальні умови для формування історико-культурологічного світогляду студентів технічних ВНЗ створюються, на наш погляд, у процесі вивчення гуманітарних дисциплін, які покликані сприяти становленню системи історико-культурних знань, професійних умінь і навичок майбутніх інженерів.

Історична підготовка майбутніх спеціалістів у вищих закладах освіти орієнтована, передусім, на формування творчої особистості шляхом цілеспрямованого впливу на інтелектуальну й емоційно-почуттєву сфери свідомості індивіда. Безперечно, така підготовка має поєднувати спеціально-професійні і загальнокультурні знання, що може значно розширити творчий діапазон майбутнього фахівця, і покликана, наскільки це можливо, надолужити недоліки предметно-функціонального навчання та відсутність класичної гуманітарної освіти. У такій ситуації вищі навчальні заклади та університети, здійснюючи культуротворчу функцію освіти, мають формувати у вихованців інтерес до широкої освіченості та високого естетично-культурного рівня особистості, що набуває нагальності у закладах технічного профілю [2].

Творчим пошукам у формуванні навчальної діяльності студентів з усіх навчальних дисциплін притаманна деяка спільність. Такою спільністю для гуманітарних дисциплін, що вивчаються у технічному ВНЗ, є формування соціокультурної компетенції, тобто «набору певних знань, умінь, навичок і здібностей, які дають змогу особистості здійснювати міжкультурну комунікацію залежно від контексту, в якому вона реалізується» [3, с. 101]. Цей набір є інтегративним утворенням, у якому можна розрізняти окремі його аспекти. На нашу думку, текстоцентричний підхід до вивчення історії є актуальним, оскільки його застосування спрямоване на те, щоб студенти, працюючи з історичними і культурологічними текстами, виробляли комунікативну, історичну, естетичну, моральну і ціннісну компетенції. Цей підхід через текст також формує національну свідомість, патріотизм, історичну пам'ять тощо. Саме особливістю вивчення історії є те, що цей процес передбачає активне ознайомлення із значною кількістю текстових джерел при підготовці до семінарських занять, що сприяє, передусім, формуванню історичного аспекту соціокультурної компетенції. Успішна реалізація текстоцентричного підходу у вивченні історії можлива за умов знання студентами спеціальних прийомів роботи з навчальним матеріалом (воно формується у школі), систематичної й цілеспрямованої роботи з текстами у ході навчального процесу.

Основний зміст навчальної інформації з теми вивчається у строгій відповідності з програмою дисципліни. Основним джерелом навчальної інформації є текст рекомендованого підручника, який є носієм ідейної концепції підручника. Для збагачення знань і виявлення альтернативних позицій вивчаються підручники інших авторів. Враховуючи наявність великих масивів інформації, які необхідно переробити, виникає потреба у додатковому опрацюванні важливого матеріалу, структуруванні здобутого знання, його мінімізації й виявлення раціонального ядра. З цією метою після лекцій проводять семінарські заняття.

Семінарські заняття з історії дозволяють набути навичок систематизації історичної інформації, вести професійну дискусію з аргументацією своєї точки зору, розвивати комунікативні уміння. Формування цих якостей потребує застосування творчого підходу до традиційних виступів студентів на семінарах (діалогічна форма викладу матеріалу, елементи творчого змагання, використання наочності та технічних засобів навчання тощо). Їхня тематика визначається змістом лекційного курсу історії, оскільки головним завданням цієї форми роботи є контроль і корекція наявних знань з дисципліни.

Для підкріплення та поглиблення положень основного тексту, який часто виходить за межі програми ВНЗ, колектив авторів програми з дисципліни залучає додаткові тексти. Ці тексти підсилюють наукову доказовість та емоційне навантаження змісту, розраховані на елементи дослідницької роботи, а також дають можливість здійснювати диференціацію навчання. При роботі з додатковими текстами зростає питома вага самостійної роботи з використанням проблемності та досвіду творчої діяльності.

Важливим аспектом роботи з першоджерелами є рефлексивна діяльність студентів. Її значення настільки велике, що впливає на формування їх відношення до теми розгляду. Влучно зауважує В. Петрушенко: «Розуміючи дійсність через поняття рефлексії, ми, фактично, переводимо пізнання та розуміння із екстенсивного виміру в інтенсивний, оскільки тепер націлюємось на виявлення внутрішніх мір, ритмів, імпульсів і взаємодій, які відбуваються у дійсності» [1, с.85]. Працюючи з текстами у рефлексивному режимі, студент самостійно виявляє ті імпульси, що викликають певну історичну подію, періодичність виникнення подібних подій, а також вловлює їхні закономірності. В ситуації невизначеності, що викликана зіставленням різних точок зору на історичний об'єкт, відбувається інтенсивна робота студента з формування його особистісної та світоглядної позицій.

Одним з аспектів роботи з додатковими текстами є виділення фундаментальних освітніх об'єктів, зокрема, для історії – предметів та подій історичного значення. Освітній об'єкт як елемент змісту освіти містить «джерело, причину виникнення об'єкта; смислове та функціональне призначення; внутрішню будову і систему зовнішніх взаємозв'язків» [4, с. 200–201]. Фундаментальні історичні об'єкти, що досліджуються студентами у реальних зв'язках, спочатку викликають у них чуттєві образи, а потім відбувається виділення ідеї, причин, зв'язків та закономірностей існування події чи явища. При вивченні історичної реальності, через індивідуально-суб'єктивний погляд особистості дослідників, виникає кілька точок зору на конкретний історичний об'єкт. Щоб у студентів з'явився свій індивідуальний смисл цих об'єктів, вони повинні підходити до його усвідомлення через самостійну роботу, в тому числі і з текстами, «опредмечувати» свої знання про незнання об'єкта або його аспектів. Тексти історичного характеру можна розглядати як культурно-історичні аналоги, що відображають основи історії як дисципліни. Вони містять різноманітні підходи і позиції до історичних подій та явищ, версії, гіпотези тощо.

У практиці застосовують два підходи до відбору змісту додаткових текстів: перший – відбір культурно-історичних аналогів здійснюється попередньо і вводиться у робочу програму, а конкретніше, у методичні вказівки до семінарських занять; другий – частину цих текстів викладач використовує у ході семінарського заняття з метою підтвердити та розвинути ідеї та пропозиції, що були висунуті студентами, запропонувати альтернативну думку. Цінність історичних текстів як культурно-історичних аналогів полягає в тому, що вони є першоджерелами і не містять тлумачень.

Використання текстоцентричного та культурологічного підходів до викладання історії зумовлює необхідність значного рівня сформованості інформаційної культури викладачів історії, розвитку у них умінь опрацьовувати значні масиви історичної інформації, критично її оцінювати, виокремлювати причинно-наслідкові зв'язки подій і явищ історичного процесу, а також мати готовність до активного застосування цих знань у своїй практиці. Дослідження феномену культури та теоретичних засад формування загальної культури майбутнього інженера, а також врахування змісту та вимог до професійної та інформаційної діяльності викладачів історії дозволили виокремити такі особливості інформаційної культури викладачів історії, як-от: цілісність інформаційної картини історичного процесу, продуктивне використання різних джерел інформації (друковані видання, Інтернет, телебачення тощо), етичне та критичне ставлення до відбору інформації, орієнтація на гуманістичні й педагогічні цінності, діалогічність та культуровідповідність мислення, професійне та особистісне ставлення до історичної й культурологічної інформації тощо.

Отже, аналіз проблеми гуманізації та гуманітаризації інженерної освіти показує, що в умовах технічних університетів спостерігається чітка тенденція до удосконалення змісту, форм та методів вивчення гуманітарних дисциплін. Теоретично обґрунтовано, що повноцінна професійна підготовка інженера можлива лише як результат взаємодії його суто професійних знань та гуманітарної підготовки, формування відповідного рівня культури особистості. Розглянуті підходи культурологічно орієнтованої методичної системи вивчення «Історії України» дозволяють оптимізувати становлення історичного світогляду майбутніх інженерів шляхом структурного впорядкування інформації основного та допоміжних текстів в єдину історичну картину світу з акцентом на основних культурологічних і аксіологічних проблемах різних етапів історичного розвитку держави. А також актуалізації власних позицій студентів через осягнення моделей різних культурно-історичних епох. Подальші дослідження зазначеної проблеми передбачають розробку методів діагностування ефективності

застосування текстоцентричного підходу у формуванні історичного світогляду майбутнього інженера в процесі вивчення «Історії України».

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Петрушенко В.Л. Філософія знання: онтологія, епістемологія, аксіологія: Монографія. – Львів: «Ахілл», 2005. – 320 с.
2. Руденко Л. До проблеми змісту естетико-культурологічної підготовки спеціалістів // Педагогіка і психологія професійної освіти. – 2000. – № 1. – С. 93–100.
3. Свірстюк Т.І. Робота з текстом як основа взаємопов'язаного формування комунікативної та соціокультурних компетенцій // Збірник наукових праць. Педагогічні науки. – Вип. 48 – Херсон: Вид-во ХДУ, 2008. – С.100–103.
4. Хуторской А.В. Современная дидактика: Учебник для вузов. – СПб: Питер, 2001. – 544 с.

Вознюк О. Н. ПРИМЕНЕНИЕ ТЕКСТОЦЕНТРИЧНОГО ПОДХОДА В ИЗУЧЕНИИ ИСТОРИИ УКРАИНЫ

В статье рассматриваются основные подходы к формированию у студентов технического высшего учебного заведения исторической компетентности на основе культурно-исторических образцов.

Ключевые слова: учебная информация, текстоцентричный метод, Интернет, телевидение.

Voznjuk O. APPLICATION OF TEXT CENTERED APPROACH IN STUDY OF HISTORY UKRAINE

Basic approaches to forming at the students of technical higher educational establishment of historical competence on the basis of cultural and historical standards are examined in the article.

Key words: educational information, tekstotsentrichny method, the Internet, television.

УДК 94 (477)

О.В. Дудник

**УМАНЩИНА ДОБИ НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОЇ ВІЙНИ СЕРЕДИНИ XVII СТ.:
ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛА**

В статті проаналізовано окремі документальні джерела та історіографічні дослідження XVII-XIX ст., які містять відомості про Уманщину періоду національно-визвольних змагань середини XVII ст.

Ключові слова: Національно-визвольна війна, Уманщина, уманське козацтво, Уманський полк.

Кожен регіон української землі має свою самобутність. Саме з таких частинок складається єдине ціле – історія України. У зв'язку з цим актуальним є дослідження регіональної історії. Історія Уманщини, як значного регіону Правобережної України, значно доповнює загальну історію нашої держави.

Про події Визвольної війни українського народу середини XVII ст. нагромаджено значний масив першоджерел та літератури. Більшість матеріалів відводиться висвітленню місця та ролі окремих земель України і Уманщини зокрема.

Пропонована стаття є спробою узагальнити і проаналізувати історичну базу дослідження (впродовж XVII-XIX ст.) історії Уманщини доби Української національно-визвольної революції середини XVII ст.

Українська національно-визвольна революція 1648–1676 рр. стала об'єктом дослідження багатьох науковців, починаючи з XIX ст. У цей час були підготовлені дослідження загальноісторичного характеру, які формують уявлення про державотворчі процеси на теренах України і без яких важко досліджувати історію Уманщини періоду козацької доби. До них можна віднести праці вчених, які у вітчизняній історіографії становлять народницький напрям, зокрема М. Максимовича [1], М. Костомарова [2], В. Антоновича [3], Д. Яворницького [4]. Ці фундаментальні студії української історії, в яких відображалася роль і місце козацтва в історії

України, при висвітленні історичних подій автори частково наводили дані з історії уманського козацтва.

Дослідження історика М. Владимирського-Буданова [5] репрезентують важливі дані, які уможливають окреслити кордони та визначитися щодо територіальних меж Уманського полку. Так на заході Уманський полк межував з Кальницьким (Вінницьким) та Брацлавським полками, на півночі та на північному сході – з Білоцерківським та Паволоцьким. А історичні дані, наведені М. Костомаровим в його монографії, дають можливість уточнити межі Уманщини середини ХУІІ ст. – «Уманський, под начальством Йосифа Глуха в нынешнем уезде Уманском, в восточной части Гайсинского и Липовецкого и западной части Звенигородского. Это земля носила название – Уманщина» [2, с. 257].

Отже територія Уманського полку була дещо обмежена порівняно з територією історичної Уманщини, оскільки східна частина території так званої Уманщини (згодом Звенигородщини) була віднесена до інших полків: Білоцерківського, Корсунського.

У наукових студіях М. Костомарова досліджується військова історія уманського козацтва, переплетена політичними комбінаціями, переворотами, відступами і компромісами. За свідченням історика, той факт, що П. Суховію і М. Ханенку на початку 1669 р. вдалося відхилити від П. Дорошенка шість полків, і в тому числі й Уманський, призвів до трагічної ситуації – «Дорошенко был на краю своего падения» [2, с. 306]. А в 1674 р. уманські козаки визнали протекторат Росії.

Питанню відродження Уманського полку після Національно-визвольної війни 1648–1676 рр. надається увага в науковій розвідці М. Максимовича. Автор стверджує, що Уманський полк в 1709–1782 рр. був за Росією [1, Т. 1, с. 697]. Слід зазначити, що питання щодо року відродження Уманського полку до кінця не з'ясоване. Представники української історіографії ХХ ст. (М. Слабченко, Н. Полонська-Василенко) заперечують крайню межу існування Уманського полку за М. Максимовичем і наводять вагомі аргументи, що з 1711 року полк відійшов до Польщі. Цінним для історії уманського краю ХУІІ ст. є відтворена М. Максимовичем жаклива картина уманської трагедії 1674 р., і як наслідок «кров текла реками» [1, с. 312].

Чимало інформації із досліджуваної проблеми містить дослідження А. Смоктія [6]. Описуючи картину розорення турецько-татарським військом Умані в 1674 р., автор справедливо зауважує, що після цієї кривавої події Умань з укріпленого торговельного міста перетворилося на «на незначительное селение, в котором находили убежище бездомные скитальцы, существовавшие грабежом и разбоем» [6, с. 423].

Важливі відомості щодо подій Руїни на Уманщині є у доробку краєзнавця В. Іващенко [7].

Велика заслуга в пошуку джерельної бази історії Уманщини означеного періоду належить Ю. Мицику. У своєму науковому доробку «Умань козацька і гайдамацька» подано копії і оригінали документів з бібліотеки Чарторийських у Кракові, з архіву Замоїських, які проливають світло на хід антипольської боротьби на Уманщині [8].

Джерельна база дослідження розширена і за рахунок документів ХУІІ–ХУІІІ ст. з наукових видань, що здійснювалися із кінця ХІХ–на початку ХХ ст. в археографічних центрах Москви, Петербурга, Києва та Львова. Серед них «Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России» [9], та «Архив Юго-Западной России» (документи і відписки до російського царя, листи гетьманів, воєвод, уманських полковників, скарги польської шляхти) допомагають відтворити історичну канву подій на території уманського краю [10].

Єдиним джерелом на сьогодні, в якому міститься достатня інформація щодо кількісного складу Уманського полку і його адміністративно-територіального устрою, господарства, є «Реєстр Війська Запорізького 1649 року» [11].

Оригінальна історична інформація про Умань і Уманський козацький полк доби Визвольної війни українського народу середини ХУІІ ст. містять козацькі літописи. Це, насамперед, літописи Самовидця [12], Самійла Величка [13] та Григорія Граб'янки [14]. Наведений у творах матеріал свідчить про участь уманського козацтва в реалізації гетьманом Б. Хмельницьким забезпечення найкращих зовнішньополітичних умов для боротьби з Польщею; протистояння гетьманів М. Ханенка і П. Дорошенка і відзначає позиції уманського козацтва у цьому протистоянні. Літописці малюють картину жакливих розорень уманської землі, заподіяних турками і татарами, і висловлюють вороже ставлення до політики кримських ханів та турецьких султанів. Українські літописці одностайно зараховували Уманську трагедію

1674 року до найбільших трагедій часів Руїни, намагалися віднайти її причини. Найповніше виклав їх Самійло Величко, вказавши на агресію сусідніх держав та політику гетьманів П. Дорошенка, М. Ханенка, й І. Самойловича.

Великий інтерес до подій, пов'язаних з Уманщиною другої половини XVII ст., виявив у своїй «Кройніці о землі Польской» їх сучасник Феодосій Сафонович [15]. У джерелі Умань згадується 12 разів за період з 1648 до 1654 р. для дослідження історії уманського краю другої половини XVII ст. твір Ф. Сафоновича є джерелом першорядного значення.

Досліджуваний регіон згадується часто в пам'ятці української історіографії першої половини XIX ст. – «Історії русів» [16]. Автор твору фіксує військово-політичні події на території краю, а саме позицію уманського козацтва в протистоянні старшинських угруповань у боротьбі за гетьманську булаву в часи Руїни.

Серед письмових джерел з історії України другої половини XVII ст. важливе місце займають описи, щоденники, подорожні нотатки та інші записи, авторами яких були іноземці, що в той час жили чи бували на Україні. У них розповідається про Визвольну війну 1648–1654 рр., наводяться цікаві подробиці про культуру і побут українського народу, докладні відомості про окремі міста і села. Найбільш детальними і цінними в цьому аспекті є записки П'єра Шевальє [17], Павла Алеппського [18], Конрада Якоба Гільдебрандта [19], Евлія Челебі [20], а також Літопис Малоросії Ж.Б. Шерера [21].

«Історія війни козаків проти Польщі» секретаря французького посольства в Польщі П'єра Шевальє містить цікавий матеріал щодо виникнення козацтва, історії його військових походів, особливостей у побуті, звичаїв тощо. Шевальє згадує і Умань, вказує на міцність оборонних споруд, пояснюючи це тим, що населення будує їх для збереження свого майна та життя від «татар, які часто навідаються в ці краї» [17, с. 43]. Автор відносить місто Умань до найвидатніших міст-фортець України.

Унікальним джерелом до історії України і загалом, Уманщини зокрема є книга «Подорож Патріарха Макарія», яку написав його син Павло Алеппський. У книзі подається чимало інформації про Уманщину літа 1654 року, після чергового руйнівного набігу татар. Маршрут подорожніх пролягав через козацькі поселення Уманщини: Соболівка, Степанівна, Янів, Талалаївка, Умань, Маньківка, Краснопілка та Буки. Надзвичайні враження на сина антиохійського патріарха Макарія справила Умань. Він, описуючи все побачене тут, не жалів епітетів та метафор. Умань була першим великим українським містом на шляху мандрівників. До нашого часу не збереглися фортифікаційні споруди Умані XVI–XVII ст., тому опис Уманської фортеці Павлом Алеппським дає можливість скласти чітке уявлення про її первісний стан. Автор повідомляє: «...дісталися до великого міста з трьома фортецями, у трьох віддалених ділянках міста. Одна фортеця, що на пагорбі, є величезною. Коли ми були там, її якраз відбудовували: копали рови, зміцнювали вежі, ставили гармати» [18, с. 22]. Автор «Подорожі...» подає відомості про вигляд міста Умані, його забудову, архітектурні особливості. Місто Умань, як зазначив Павло Алеппський, було значним економічним, торговим центром на Україні.

В Україні побував славетний турецький мандрівник і мемуарист Евлія Челебі. Челебі не залишив поза увагою і Умань. Встановити час його перебування в місті складно. Хоча Челебі був мусульманином і високопоставленою особою Османської імперії, проти якої воювали козаки, проте й він не міг стримати свого захоплення Україною і зокрема Уманню. Автор «Книги подорожей» описує міцні оборонні укріплення Умані. Іноземці у своїх описах України одноставно свідчать, що вона була густозаселеною. Е. Челебі наводить такі дані: в Умані було 9 тис. дворів [20, с. 88], Павло Алеппський зазначив, що в українських містах, в тому числі і в Умані, проживало 40–50 і більше тисяч населення [18, с. 16]. Цілком можливо, що відомості про кількість будинків і чисельність міського населення Умані, наведені іноземцями, перебільшені. Але навіть і в такому разі безсумнівно, що місто Умань за своїми розмірами не поступалося перед містами Західної Європи. Конкретні дані П. Алеппського і Е. Челебі про високу густоту населення на Уманщині, чисельність і її багатолюдність мають велику наукову цінність.

У 1656–1657 рр. німецький священик Конрад Якоб Гільдебрандт супроводжував у мандрівці по Україні шведського посла Готгарда фон Веллінга, направленого з офіційною місією до Богдана Хмельницького. Гільдебрандт лишив записки про свою подорож, в яких є згадки про Умань. Українське населення мандрівник називає загальною назвою «козаки». Вживання цього терміну може бути пояснене тим, що Гільдебрандт відвідував Україну саме

тоді, коли український народ розгорнув самовіддану боротьбу за своє національне і соціальне визволення. Німець за національністю, Гільдебрандт цікавиться ставленням козаків до німців, і саме в Умані він дізнається, що «оповідали нам декотрі німці-ремісники, котрих козаки полонили були в польській війні, – їх козаки люблять та не так легко випускають» [19, с. 53].

Цінну спадщину становлять картографічні праці Гійома-Левассера де Боплана [22]. На картах України, складених Бопланом, Уманщина розташована у басейні Південного Бугу. Під цим поняттям розуміється територія, що тяжіє до Умані як адміністративного, промислового, торговельного й культурного центру. На більш деталізованій спеціальній карті України на Уманщині налічується 8 міст, 21 фортеця, 45 містечок, 37 сіл. До міст віднесені Умань, Христинівка, Севастіянівна, Маньківка. Як бачимо, на картах Боплана відбито умови напіввійськового стану й постійної безпеки, в яких знаходилася Уманщина у ХУІІІ ст.

Отже існуюча джерельна та історіографічна база дозволяє прослідкувати місце уманського козацтва в українському визвольному русі середини ХУІІІ ст.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Максимович М.А. Обозрение городских полков // Собр. Соч. Т.1. Отдел исторический. – Киев, 1876. – 847 с.
2. Костомаров Н.И. Малороссийский гетьман Зиновий Богдан Хмельницкий // Русская история в жизнеописаниях её главнейших деятелей (репринтное издание 1873–1888 гг.). – М.: Книга, 1991.
3. Антонович В.Б. Про козацькі часи на Україні. – К.: Дніпро, 1991. – 238 с.
4. Яворницький Д. Іван Дмитрович Сірко, славний кошовий отаман Війська запорозьких низових козаків. // Іван Сірко: Зб. \ В.Л. Чуйка. – К., 1992. – с. 9–102.
5. Владимирский-Буданов М. Передвижение южнорусского населения в эпоху Богдана Хмельницкого. Киев, 1895. – 347 с.
6. Смоктий А.Г. Умань и Софиевка // Київська старовина. – 1882. – Т. 12. – с. 420–437.
7. Ивашенко В. Исторический очерк к 100-летию Умани и царицина сада (Софиевки). – Киев, 1895. – 57 с.
8. Мицик Ю.А. Умань козацька і гайдамацька. – К.: Вид. дім «КМ Академія», 2002. – 187 с.
9. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологической Комиссией. – СПб., 1867. – Т.У. – 335 с.; 1869. – Т. VI. – 279 с.; 1875. – Т. VIII. – 460+23 с.; 1878. – Т. IX. – 987+24 с.; 1878. – Т. X. – 838 с.; 1879. – Т. XI. – 820 с.; 1889. – Т. XIV. – 902+39 с.; 1892. – Т. XV. – 462+25 с.
10. Архив Юго-Западной России, изданный временною комиссией для разбора древних актов, высочайше утверждённую при Киевском военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. – К., 1869. – Ч. У. – Т. 1; 1908. – Ч. III. – Т. 6; 1886. – Ч. VII. – Т. 1; 1890. – Ч. VIII. – Т. 2. – 859 с.
11. Реєстр Війська Запорозького 1649 року / Підготов. до друку О.В. Тодійчук та ін.; Редкол. Ф.П. Шевченко (відп. рЕд.) та ін. – К.: Наук. думка, 1995. – 592 с.
12. Літопис Самовидця / Вид. підготував Я.І. Дзига. – К.: Наук. думка, 1971. – 207 с.
13. Величко С.В. Літопис / Пер. з книжної української мови, вступна стаття, комент. В.О. Шевчука; Відп. ред. О.В. Мишанич. – К.: Дніпро, 1997. – Т. 1. – 371 с.
14. Літопис гадяцького полковника Григорія Граб'янки / Пер. зі староукр. Р.Г. Іванченко. – К.: Т-во «Знання України», 1992. – 192 с.
15. Сафонович Ф. Хроніка з літописців стародавніх. – К., 1992.
16. Конисский Георгий. История Русов / Отв. ред. В.А. Замлинский. – К.: РИФ, 1991. – 257 с.
17. Шевальє П. Історія війни козаків проти Польщі. – К.: «Томіріс», 1993.
18. Путешествие антиохийского патриарха Макария в Россию в половине ХУІІІ века, описанное его сыном архидиаконом Павлом Алеппским / Пер. с араб. Г. Муркоса (по рукописи Московского главного Архива Министерства Иностранных дел). – Вып. 2. От Днестра до Москвы. – М., 1897. – 210 с.
19. Олянич Д. Опис подорожі шведського посла на Україну 1656–1657 рр. // Записки наук. т-ва ім. Шевченка. – Львів, 1937. – 154 с.
20. Эвлия Челеби. Книга путешествия. М., 1961. – 238 с.
21. Шерер Ж-Б. Літопис Малоросії або історія козаків-запорозьців... / Пер. з фр. В.В. Коптілова. – К.: Укр. письменник, 1994. – 311 с.
22. Ляскоронський В.Г. Гийом-Левассер де Боплан и его историко-географические труды относительно южной России. – К., 1901. – УП+1+44+38 с.: 5 л. карт.

Дудник О.В. УМАНЩИНА ПЕРИОДУ НАЦИОНАЛЬНО-ОСВОБОДИТЕЛЬНОЙ ВОЙНЫ СЕРЕДИНЫ XVII СТ.: ИСТОРИОГРАФИЯ И ИСТОЧНИКИ

В статье проанализировано отдельные документальные источники и историографические исследования XVII–XIX вв., которые содержат данные об Уманщине периода национально-освободительной борьбы середины XVII в.

Ключевые слова: Национально-освободительная война, Уманщина, уманское казачество, Уманський полк.

Dydnuk O.V. UMAN REGION IN THE PERIOD OF NATIONAL LIBERATION WAR XVII MID-CENTURY: HISTORIOGRAPHY AND SOURCES

The paper analyzes some documentary sources and historiographic research XVII–nineteenth century. That contain data on Umanschine period the national liberation struggle in the mid XVII.

Key word: war of national liberation, Umanschina, Uman Cossacks, Umansky Regiment.

УДК 930(100=161.2):94(477) «17»

Ю.С. Степанчук

ПОЛІТИКА ГЕТЬМАНСЬКОГО УРЯДУ ІВАНА МАЗЕПИ СТОСОВНО КОЗАЦЬКОЇ СТАРШИНИ ТА РЯДОВОГО КОЗАЦТВА У ПРАЦЯХ ІСТОРИКІВ УКРАЇНОМОВНОЇ ЗАРУБІЖНОЇ ДІАСПОРИ

У статті характеризуються праці істориків україномовної зарубіжної діаспори присвячені внутрішній політиці гетьманського уряду Івана Мазепи.

Ключові слова: гетьманський уряд, козацька старшина, рядове козацтво, історики діаспори.

Російські та радянські історики завжди негативно відгукувалися про діяльність гетьмана Івана Мазепи. Варто лише почитати Українську Радянську Енциклопедію, щоб пересвідчитись у цьому: «Іван Степанович Мазепа – зрадник українського народу... Він проводив політику посилення феодально-кріпосницького гніту. Своїми універсалами він узаконив панщину, обмежував селянські переходи і запровадив роздачу у володіння козацької старшини рангових селян. За наказом Мазепи влаштовувалися нелюдські розправи над селянами, що виступали проти феодального гніту. Боячись народного гніву, Мазепа жив під постійною охороною найманих військ» [1, с. 303].

У той час як у працях Олександра Оглоблина [2], Теодора Мацьківа [3], Ореста Субтельного [4], Ілька Борщака та Рене Мартеля [5] ми знаходимо практично діаметрально протилежні відомості про період правління І.С.Мазепи, і, зокрема, про його соціальну політику щодо козацької старшини і рядових козаків.

Мета дослідження полягає в тому, щоб виявити загальні засади, основні напрямки соціальної політики І.С.Мазепи щодо козацької старшини і рядового козацтва на основі окремих праць україномовної діаспори.

Внутрішня політика гетьмана Мазепи була безпосереднім продовженням політики Самойловича, але провадилася вона іншими темпами й, подекуди, іншими методами. Ця політика цілком виразно сприяла зростанню козацької старшини, зміцненню її економічної бази й соціального становища, перетворенню її на провідний стан Гетьманщини, а тим самим і на провідну верству в козацько-гетьманській державі.

Насамперед, це позначилося на старшинському землеволодінні. Старшина запопадливо освоює ще вільні (так звані «вільні військові») і вже невільні (наприклад, належні до міста) землі. Процес мобілізації землеволодіння знаходить собі завершення в концентрації маєтків у руках окремих старшинських родин. Розширюється загальна площа старшинського землеволодіння, яке поступово перетворюється із звичайного раніше володіння «до ласки войсковой» на «зуполне» володіння (тобто повну власність). Уряд сприяє цим прагненням старшини. У листі до царів 11 лютого 1691 р. Гетьман писав: «Бывшіе гетманы, а особно Иван Самойлович, имели такое дерзновение, что такие маестности (надані гетьманською владою і стверджені царською грамотою) возвращали по своему разсмотрению и не токмо по смерти таковых особ женам и детям их маестности владети никогда не допускали и грамоты ваши монаршеския у них имали, по

.....
некоторым и при животе то чинили, что по каком-нибудь гневу своему от чести отдаляючи, отдаляли и от маестности. Однако, я... для утверждения в Малой России доброго и твердого порядку... не хочу так поступати... но паче к тому есмь желателен, что не толко старшина и полковники, и знатиме особы примножение такового деяния имели, но некоторые и сотники из рядовых оказавшиеся знатные войсковые товарищи получили себе деревни или мельницы» [6, с. 184].

Уже в перші дні й місяці свого гетьманування Мазепа видав низку універсалів, які або стверджували старі володіння (це була звичайна форма при обранні нового гетьмана), або створювали нові з фонду так званих «вільних військових» маестностей, як тих, що були й раніше у безпосередньому розпорядженні гетьманського уряду, так і колись конфіскованих у родичів та прибічників Самойловича. Щедре роздавання земельних універсалів за перші роки гетьманування Мазепи (1687-1689) пояснюється головним чином тим, що новому гетьманові треба було віддячити своїм прибічникам і забезпечити собі якнайширше коло прихильників серед старшини.

Друга хвиля надання земель Мазепою припадає на період 1699-1701 рр. Вона пов'язана була, очевидно, з подальшим зростанням старшинської верстви, яка мала тепер змогу наполегливіше висувати перед гетьманським урядом свої соціально-економічні й політичні вимоги, особливо в умовах закінчення турецької війни і підготовки до нової війни - зі Швецією.

Нарешті, втретє надавання маєтків гетьманською владою посилюється в останні роки гетьманування Мазепи (1706-1708), мабуть, у зв'язку з тим складним політичним та економічним становищем, в якому перебувала тоді Гетьманщина, і з зовнішньою політикою Мазепи.

Загалом за час гетьманування Мазепи було надано старшині, монастирям і частково великому купецтву сотні сіл з кількома десятками тисяч дворів посполитих. Лише в Лубенському полку Мазепа надав 79 сіл, де в 1729 р. було 4 252 селянських двори (крім того, стверджено було володіння 14 селами, де в 1729 р. нараховувалося 830 дворів) [6, с. 192].

Особливо щедро надавав Мазепа земельні володіння своїм найближчим прибічникам із вищої старшини. Характерне, з цього погляду, надання Мазепою маєтків полковникові прилуцькому Дмитрові Горленку. Горленко майже щороку діставав від Мазепи нові маєтки: у 1694 р. він одержав села Сергіївку, Ковтунівку і Яблунівку, у 1699 р. - с. Білошапки, у 1701 р. - с. Ярошівку, у 1703 р. - с. Мамаївку, у 1705 р. - села Калюжниці й Попори, у 1706 році - с. Вечорки і, крім того, різночасно ще декілька сіл. Але Горленко не був винятком - за ним йшли інші представники старшинської верхівки [6, с. 192-193].

Вивчаючи історію великого землеволодіння на Лівобережній Україні у кінці XVII - на початку XVIII ст., помічаємо ще одне дуже цікаве явище - переміщення центрів землеволодіння і торгівельно-промислового підприємництва старшинської верхівки з південних полків Гетьманщини на північ. Починаючи з 80-х років XVII ст., великі землевласники південного Лівобережжя або цілком переносять свою господарську діяльність на північ, або, залишаючи за собою південні володіння, набувають маєтки й на півночі Гетьманщини, головне в Стародубівському полку [7, с. 92].

Що ж приваблювало старшину на північ Гетьманщини? Насамперед те, що північне Лівобережжя мало особливо сприятливі умови для торгівельно-промислової діяльності. Сулими, Кочубеї, Гамалії, Ломиковські, Орлики та інші будували там млини, буди, рудні, широко провадили торгівельні й фінансові операції.

Була ще й інша причина цього тяжіння старшини на північ Лівобережжя. У південних полках було ще надто неспокійно: часті татарські напади, воєнні тягарі кінця XVII ст., нарешті, часті розрухи й повстання - все це примушувало старшину звертати особливу увагу на північні - «смирейшіє» полки.

Правовий характер старшинського землеволодіння яскраво визначається, наприклад, в «універсалі» генерального осавула Андрія Гамалії 1689 р. У цьому універсалі (характерно, що форму державно-правного акту вжито в приватноправному, за своєю суттю, документі) Гамалія дозволяє «нашому (себто своєму) подданому Івану Стебловському в нашем же селе Серединой Буде пофундовать греблю его власним коштом», застерігаючи, «абы в обиранию мерки (з млина) ни жадного не чинил ущербку». Тим часом право заведення млина належало державній (до того ще центральній - гетьманській) владі [8, с. 64].

Процес концентрації старшинських маєтків («добр») йшов у супроводі концентрації урядів, тобто концентрації політичної влади в руках вищої старшини. Маєткове нагромадження, торгівельно-промислове та фінансове підприємництво створювали економічну базу для тієї

.....
політичної ролі, яку відігравала у цей період старшинська верхівка. Подальший розвиток старшинського землеволодіння неодмінно визначав зосередження в руках старшини політичної влади на Гетьманщині, зокрема урядів — генеральних, полкових, сотенних, що, в свою чергу, поширювало й зміцнювало її економічні позиції.

Особливо характерним у процесі консолідації української старшини в кінці XVII - на початку XVIII ст. було юридичне оформлення «знатного військового товариства». Знатне військове товариство існувало на Україні і до Мазепи, але тоді воно ще не набуло юридичного оформлення, було, власне, явищем звичаєвим. Окремі представники старшини, заслужені у Війську Запорозькому, або визначні своїм віком чи майновим станом, чи просто впливом в урядових колах, набували звання (спочатку побутового) знатного (значного) військового товариша. У кінці XVII - на початку XVIII ст. знатне військове товариство стає вже юридично оформленим станом, у руках якого зосереджувалася головна частина старшинського багатства, вся економічна міць старшинської верстви [9, с. 147].

У кінці XVII ст. зустрічається вже поділ знатного військового товариства на дві групи: знатні військові товариші старші й молодші. Так було під час подорожі Мазепи до Москви в 1689 р. «Старші» знатні військові товариші — це здебільшого колишні полковники або генеральні старшини, «молодші» знатні — здебільшого діти старших знатних військових товаришів або молодші члени тих же старшинських родин, які не встигли ще здобути тих урядів, що їх вже мала група старших знатних військових товаришів. Однак, це аж ніяк не зменшувало соціального значення і політичного впливу «молодших товаришів». Про це свідчать, між іншим, «Коломацькі статті» 1687 р., де поруч з генеральною старшиною і полковниками підписуються також деякі особи, які не займали на той час жодної урядової посади (Семен та Іван Савичі, Сава Прокопович) [9, с. 149].

Саме в ці часи з'являється нова назва, яка визначає цю категорію старшини — «бунчукове товариство». Це й було «знатне військове товариство», звільнене від усяких місцевих (полкових чи сотенних) обов'язків і юрисдикції, яке безпосередньо підлягало гетьманській владі, перебувало «під гетьманським бунчуком» і «обороною», судилося тільки Генеральним судом. Прийняття «під бунчук» було і раніше (за Самойловича), але лише за часів Мазепи «бунчукове товариство» оформилося як вищий прошарок козацької старшини. Крім представників «знатного військового товариства», «під бунчук» приймалися іноді й чужоземні шляхтичі.

Поруч з тим в полках з'являється «значкове товариство» («под значком полковим»), незалежне від сотенної влади і безпосередньо підлегле владі полкової; воно судиться полковим судом, отже, являє в межах полку привілейовану старшинську групу.

Знатне військове товариство і особливо його верхівка — бунчукове товариство — це була старшинська аристократія Гетьманщини у кінці XVII — на початку XVIII ст., яка концентрує в своїх руках «добра» й «уряди», а разом з тим — всю повноту економічної потужності й політичної влади на Лівобережній Україні. У цих колах поступово зростає невдоволення самовладством гетьманів і прагнення обмежити гетьманську владу (Самойловича, а згодом Мазепи), виникають плани перевороту 1687 р. і змовницькі плани старшинської опозиції в 90-х роках XVII і на початку XVIII ст. [8, с. 65].

Становище козацтва, навіть тієї його частини, яка була записана в козацьких реєстрах (чи «компутах») й «один с предков своих, а другие своїми отвагами и працами — на волности себе заработили», в кінці XVII — на початку XVIII ст. було досить важке. Формально козацькі «права» й «вольності» зберігалися й завжди визнавалися українським і московським урядами, але фактично за Самойловича та Мазепи інтенсивно йшов процес зубожіння козацької маси й визиску її старшиною, монастирями й багатим купецтвом. Це визнавав сам гетьманський уряд. «А если козак, который по своей старинности держится реестра войскового и пилнует козацкое службы, — писал гетьман Мазепа в 1691 р., — то такого розными способами кривдят (старшина й монастирі), чинячи такую налогу, жеби албо з козацтва в мужицтво силомоцю его притягнути, албо цале з житя маестности тое прочь витиснути; через що многие козаки, над право волности войсковой, необычной утерпели тягкости». Зокрема «особы, маестностями владеючи, выведующие о давних грунтах, полях и сеножатех панских, якіе за людское держави при дворцах бывали, а тое первое войны славное намети гетмана Хмельницкого пришли под область козацкую, смеют опие от козаков отнимати и приворочать под свою владзу».

Козацтво і в поході, і вдома перебувало в залежності від своєї старшини (урядуючої), яка мала повну можливість, під виглядом «звичкої послуги» або «датків» (звичайно, збільшуючи їх розміри), визискувати козаків, виснажуючи тим їх господарство і нерідко фактично

перетворюючи їх на своїх «підданих». У 1690 році запорожці дорікали Мазепі, що старшина «не токмо народ посполитой дачами великими обложили, но не мало козаков уже всех в подданство себе подворотили и полчан своих ни во что обратили» [4, с. 121].

Політика українського уряду щодо козацтва за часів гетьманування Мазепи була цілком ясна і послідовна. Козацтво на Гетьманщині становило собою у той час дуже поважну силу і як заможна сільська верхівка, і як головний військовий резерв держави. У руках козацтва були і чимала площа землеволодіння, і важливі господарські угіддя, млини, гуральні, інші промислові й торговельні заклади, а головне — права і вольності, здобуті «шаблею козацькою» за Богдана Хмельницького. Правда, за час від Хмельницького до Мазепи багато прав козацтво вже втратило, і ще більше окремих козаків утратило свої козацькі права, а разом з тим і свої земельні володіння, промисли тощо. Адже процес економічної диференціації щоразу більше заторкував козацьке «товариство», козацьку «чернь», як її називали гетьманські універсали середини й другої половини XVII ст. Проте, недарма і гетьманські та полковницькі універсали, і царські жалувані грамоти старшині, монастирям та багатим купцям застерігали, що з усіх цих надань виключаються козаки («опроч козаков»). Правда, старшина, особливо її урядова частина, мала можливість, користуючися своїм службовим становищем, збільшувати визиск рядового козацтва, але економічна сила козацтва, особливо заможної його частини, ще далеко не була зломлена.

Неабияке значення при цьому мало й те, що козацтво являло собою основну військову силу країни, головний озброєний резерв її не тільки за воєнного, але й за мирного часу. В умовах тяжкої і тривалої війни з Туреччиною і Кримом козацьке військо грало особливо велику роль. Козацтво добре пам'ятало часи «першого войны славное намети гетмана Хмельницкого», коли «отвагою рыцерства Войска Запорозского zostало отнято и завладено» козацькі «права». Живі були й чимало учасників героїчної епопеї Хмельниччини. Не раз нагадувало козацтво про свої «права» і «вольності», зокрема під час розрух та повстань на Гетьманщині. Була ще одна обставина, яка зміцнювала позиції козацтва [10, с. 41].

Перші кроки на шляху юридичного оформлення диференціації рядового козацтва були зроблені на початку XVIII ст. 2 березня 1701 р. Мазепа доручив глухівському сотникові Олексі Туранському учинити «перебор» козакам чотирьох засеймських сотень — Глухівської, Кролевецької, Коропської та Воронізької, поділивши їх на «лучших» («виборне й переборне товариство»), які повинні були завжди бути готові до військової служби, і «подлейшее товариство», яке мало «в домах оставатися» і повинне було «тому виборнейшому товариству всякое всегда до подему належитое чинити вспомогателство». Хоч це розпорядження формально обмежене було лише чотирма сотнями Гетьманщини, але немає сумніву, що воно застосовувалося значно ширше й взагалі намічало поділ козаків на «виборних» і «підпомощників», який остаточно здійснений був у 30-х роках XVIII ст. [10, с. 44]

Отже, внутрішня політика гетьмана Мазепи була безпосереднім продовженням політики Самойловича, але провадилася вона іншими темпами й, подекуди, іншими методами. Ця політика цілком виразно сприяла зростанню козацької старшини, зміцненню її економічної бази й соціального становища, перетворенню її на провідний стан Гетьманщини, а тим самим і на провідну верству в козацько-гетьманській державі. Саме тому і надавалися численні землі та пільги, зміцнювалися «бунчукове» і «значкове» товариство. Політика І.С.Мазепи стосовно рядового козацтва була спрямована на: оборону традиційних прав козацтва; відокремлення козацтва від міщан; у процесі економічної диференціації козацтва сприяння його заможнішим шарам оформитися, як козаки «виборні», а іноді й просунутися в ряди нижчої старшини.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Українська Радянська Енциклопедія. — К.: Українська Радянська Енциклопедія. — 1981. — Т. 6.
2. Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. — Нью-Йорк-Париж-Торонто, 1960. — 408 с.; Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа і Москва // Український історик. — Нью-Йорк-Київ-Торонто-Мюнхен-Львів. — 1991. — ч. 1-2 (108-109). — С. 82-94.
3. Мацьків Т. Гетьман Іван Мазепа (1639-1709) // Альманах Українського Народного Союзу на рік 1989. — Джерсі Сіті; Нью-Йорк, 1989. — С. 82-87; Мацьків Т. Гетьман Іван Мазепа — князь Священної Римської Імперії // Український історик. — 1966. — №№ 3/4. — С. 33-40; Мацьків Т. Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах 1687-1709 / З передм. Л.Винара. — Мюнхен: УВУ, 1988. — 286 с.; Мацьків Т. Гетьман Мазепа в оцінці М.Костомарова // Український історик. — 1986. — №№ 3/4. — С. 5-14; Мацьків Т. Гетьман Мазепа в працях М.Грушевського // Український історик. — 1984. — №№ 1/4. — С. 110-122; Мацьків Т. Князь Іван Мазепа — Гетьман України (1639-1709) // Український історик. — 1979. — №№ 1/4. — С. 55-68 та ін.

4. Субтельний Орест. Мазепинці. Український сепаратизм на початку XVIII століття. / Пер. Володимир Кулик. – К.: Либідь, 1994. – 439 с.
5. Борщак І., Мартель Р. Життя й пориви великого гетьмана: Авторизований переклад і передмова М.Рудницького / Упоряд. Л.Ю.Копаня, післямова С. І.Білокона. – К.: Радянський письменник, 1991. – 315 с.; Борщак І., Мартель Р. Іван Мазепа. – К.: «Свенас», 1991. – 136 с.; Борщак І. Мазепа. Людина й історичний діяч // Записки Наукового Товариства ім. Шевченка. – Нью-Йорк-Париж-Торонто, 1966. – Т. 66. – С. 147-204.
6. Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. – Нью-Йорк-Париж-Торонто, 1960. – 408 с.
7. Мацьків Т. Легенда і правда про Мазепу // Між сусідами: Альманах Фондації Св. Володимира – Хрестителя Київської Русі. – Краків, 1997. – Кн. 7. – С. 90-95.
8. Мацьків Т. Князь Іван Мазепа – Гетьман України (1639-1709) // Український історик. – 1979. – №№ 1/4. – С. 55-68.
9. Борщак І. Мазепа. Людина й історичний діяч // Записки Наукового Товариства ім. Шевченка. – Нью-Йорк-Париж-Торонто, 1966. – Т. 66. – С. 147-204.
10. Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа і Москва // Український історик. – Нью-Йорк-Київ-Торонто-Мюнхен-Львів. – 1991. – ч. 1-2 (108-109). – С. 82-94.

Степанчук Ю.С. ПОЛИТИКА ГЕТМАНСКОГО ПРАВИТЕЛЬСТВА ИВАНА МАЗЕПЫ В ОТНОШЕНИИ КАЗАЦКОЙ СТАРШИНЫ И РЯДОВОГО КАЗАЧЕСТВА В ТРУДАХ ИСТОРИКОВ УКРАИНОЯЗЫЧНОЙ ЗАРУБЕЖНОЙ ДИАСПОРЫ

В статье характеризуются труды историков украиноязычной зарубежной диаспоры посвященные внутренней политике гетманского правительства Ивана Мазепы. Ключевые слова: гетманское правительство, казацкая старшина, рядовое казачество, историки диаспоры.

Stepanchuk U.S. THE GOVERNMENT POLICY OF HETMAN IVAN MAZEPA FOR ORDINARY COSSACK OFFICERS AND COSSACKS IN THE HISTORIAN'S WORK UKRAINIAN AND FOREIGN DIASPORA

The article characterized by labor historians in Ukrainian foreign diaspora devoted to domestic policy, the Government of Hetman Ivan Mazepa.

Key words: Hetman government, the cossack officers, private cossacks, historians diaspora.

УДК 94(477) «XVII- XVIII»

І.І. Кривошея

БУНЧУКОВИЙ ТОВАРИШ ОПАНАС ДОРОФІЙОВИЧ ГРУШИНСЬКИЙ ТА ЙОГО РІД

На основі архівних та опублікованих джерел досліджується походження прізвища та генеалогія родини Грушинських. Особлива увага приділяється соціальному статусу, володінням та службі бунчукових товаришів на прикладі Опанаса Дорофійовича Грушинського. Публікуються документи, які висвітлюють історію роду.

Ключові слова: бунчуковий товариш, шляхта, служба, володіння, рід, генеалогія.

Бунчукове товариство, найвпливовіша частина неурядової старшини, походило з найвідоміших родин Гетьманщини. Як правило, звання бунчукового товариша отримували члени тих родин, представники яких колись займали уряди, починаючи з полковницького і вище. Іншими шляхами, які не виключали першого, були: шляхетське походження, близькі родинні зв'язки з гетьманами та генеральною старшиною, за заслуги родини, за власні заслуги.

Значний військовий, а згодом бунчуковий товариш Опанас Дорофійович (так він записаний в більшості документів) мав родове прізвище Грушинський. Його володіння та служба в першій третині XVIII ст. вповні відповідали статусу товариства, яке знаходилося під головним гетьманським знаком – бунчуком. Статки Опанаса Дорофійовича були як спадкового, так і набутого характеру. Збережені документи дозволяють прослідкувати утворення маєтностей роду Грушинських, рух володінь по гілках роду, втрати й набутки після проходження родом піку впливовості.

Такий пік впливовості Грушинських-Дорошенків припадає на час гетьманування І. Самойловича. Старший із братів Дорофійовичів – Кирило – був господарем гетьманського

двору. Випадкова людина ним стати не могла. Така близькість Кирила до гетьмана вказує на існування якихось родинних чи свояцьких зв'язків. Отже, коріння роду варто шукати на правому березі Дніпра, звідки походив І. Самойлович та його найближче оточення.

Грушинські, як прізвище даного роду, вживається найчастіше. В документах про його походження немає ніяких згадок, тому пошукаємо можливі варіанти. Вірогідною виглядає гіпотеза існування близьких родинних зв'язків Грушинських з Самойловичами. Сестри гетьмана, яка могла би бути першою дружиною Дороша Григоровича (батька господаря дому Кирила) ми не знаємо. Ймовірно, матір'ю Кирила могла бути сестра чи родичка дружини гетьмана, що пояснює появу сина Дороша в якості господаря гетьманського двору. Аналогічні приклади знаємо щодо інших гетьманів. Приблизно 20 років спочатку служителем, а потім господарем гетьманського двору І. Скоропадського був швагро гетьмана Андрій Кондзирівський, одружений з Пелагеєю Марківною Маркович [18, 178].

Дружиною гетьмана І. Самойловича була представниця роду Голубів. Варто пошукати населений пункт, що дає прізвище Грушинські, близько до володінь Голубів. Більшість дослідників, слідом за В. Модзалевським, ідентифікують місце народження гетьмана з Ходорковим Сквирського повіту [1, 477]. Проте маємо населені пункти з такою назвою і в інших місцевостях. У 1644 р. частину с. Ходорова тримала Петронелла Василівна Вороничівна (?-після 1656), заміжня за Данилом Голубом (?-1650). Їй належала, окрім с. Ходорова, частина с. Ржищів і с. Грушів [27, 201]. Всі вказані населені пункти знаходились на території Іржищевської сотні Канівського полку, в безпосередній близькості одне від одного. Ці маєтності у власність Голубів принесла Вороничівна [2, 25; 3, 126]. Ворони (Вороничі, Воронченки) були тісно пов'язані з Канівщиною, будучи однією з найвідоміших козацько-шляхетських родин [4, 197; 2, 9]. Цікаво, що Воронченки були родичами Дорошенкам: Андрій Воронченко, полковник черкаський, був свояком Петра Дорошенка [4, 197]. А ще одним прізвищем Кирила Дорофійовича Грушинського було Дорошенко. Можливо, воно походить не лише від імені його батька?

З селом Грушів (Грушове) гіпотетично можемо пов'язати родові ім'я наших Грушинських. У 1638 р. у Канівському полку сотенним отаманом був Харлам Грушович. У козацькому реєстрі 1649 р. в сотні Гуниній Канівського полку записаний Тиміш Грушецький [5, 111]. Сотником Канівського полку раніше 1651 р. був Тиміш. На думку Ю. Мицика та В. Кривошеї, можливо це і є Тиміш Грушецький, родину якого В. Липинський відносив до представників шляхти у Канівському полку [2; 9, 115]. Підтвердженням цього є те, що брати Дорофійовичі Грушинські у джерелах кінця XVII ст. названі панами [10, 7-7зв.]. Як бачимо, у Канівському полку локалізуються Вороничі, Голуби, Грушинські і, можливо, Самойловичі.

Точно невідомо коли Грушинські оселились у Глухівській сотні Ніжинського полку, але володіння тут Опанаса Дорофійовича у грамоті 1718 р. названі дідизними і батьківськими [13, 3]. Дорош Григорович у 1675 р. мав володіння у с. Волокитин Глухівської сотні: 12 червня 1675 р. він подарував сину Кирилу дві заставки на греблі на р. Клевені «при свідках [...] на уряді глухівському» [6, 67]. Отже, Грушинські переселились на Лівобережжя раніше масового переселення Канівського полку, яке відбулося після його ліквідації у 1678 р.

Ще за життя батька Кирило Дорофійович почав сам примножувати родинні володіння. Він був власником с. Волокитин, яке надав йому гетьман І. Самойлович [9, 461; 7, 31-32] (вказане село у 1688 р. І. Мазепа надав Михайлу Миклашевському [8, 138]). У 1677 р. Кирило купив у міщан батуринських Гната і Павла Мельниченків, поблизу подарованого батьком, на р. Клевені місце з греблею для будівництва млина з обома берегами. І на тій греблі «своєю працею влаштував 3 клітки млина». У 1684 р. Кирило Дорофійович купив у козака Глухівської сотні Олексія Щербини між селами Волокитиним і Ворголим на р. Мариці греблю з млином вишняком і при ньому двір з ґрунтами орними та неорними. На тих ґрунтах була поселена слободка Щербинівка з людьми. У Волокитині Кирило Дорофійович мав двір власний житловий з усякими будівлями і винницею, з садом і плецем. В тому ж селі йому належали: ще один двір з полями, лісами й сіножатями і 8 дворів куплених, в яких жили піддані люди.

---

*Проблема статусу й обов'язків господаря гетьманського двору належить до малодосліджених в українській історіографії. З джерел зрозуміло, що така посада займала високе місце в тодішній ієрархії влади не лише завдяки економічним важелям, а й за можливість впливу на гетьмана. Господар виконував управлінські функції. В той час до гетьманського двору належали не лише служби при резиденції, а й система державних маєтків у різних полках Гетьманщини.

13.05.1695 р. перед походом під Кизикермен, в якому й загинув, Кирило Грушинський склав духовницю, якою заповів все майно дружині Євдокії та доньці Горпині (див. додаток). Пізніше, в 20-30-х роках в ході численних судових тяганин за батьківський спадок з дядьком, бунчуковим товаришем Опанасом Дорофійовичем, Горпина описує батьківські володіння і згадує, що з духовницею їм з матір'ю батько «все крепості вручил». Їх копії вона додала до своєї чолобитної [6, 67].

З дозволу гетьмана І. Самойловича Кирило Грушинський, окрім слобідок Щербинівки і Дорошівки, осадив хутір Грем'ячку в Вороніжській сотні біля купленого у мельника Гаврила млина на р. Грем'ячій. Після смерті Кирила, його вдова продала слобідку Грем'ячку матері гетьмана Мазепи, яка віддала її на Глухівський жіночий монастир. Проте пізніше другий зять вдови Іван Мокрієвич продав слобідку князю Меншикову, а за матеріалами Генерального слідства про маєтності 1729-1730 рр. вона записана серед імператорських володінь [7, 60].

У 1686 р. після смерті батька Дороша Григоровича, перед військовим генеральним судом здійснювався розподіл спадку між п'ятьма спадкоємцями. Одного з них, зведеного Кирилового брата і рідного Опанасу й Мартину по матері, Івана Гаршкевича, виключили зі спадкоємців одразу. А все майно ділилось між трьома братами і вдовою Дороша Соломонидою (його другою дружиною). Старший, Кирило Дорофійович, вимагав виділити зі спадку майно, набуте його власним коштом. Він представив реєстр і документи, й оцінив свою власну частку в 630 золотих. Суперечка між спадкоємцями у суді була запеклою, тому їм довелося відкласти підписання розділу і домовитись між собою у власній господі. Згідно з розділом, який підписали трохи пізніше, троє інших спадкоємців виплатили Кирилові гроші за його власні набутки і поділили майно, врахувавши працю Івана Гаршкевича. Записано, що брати мали викупити і віддати Івану у вічну посесію добра його батька, а матері Соломониді три рідні (Кирило, Мартин і Опанас) брати мали пожиттєво платити четверту частину прибутків від млинів на греблі і одягу на 15 талярів, кожен по 5 талярів. Окремо Соломониді записана четверта частина з хутора Яструбного: «лісу, діброви, орного поля і сінокосу у вічну посесію» [10, 1-4зв]. Розділ у Батурині підписали генеральний суддя Михайло Вуяхевич і писар суду генерального Андрій Васильович.

Вже через три роки після розділу, Кирило намагався у тому ж генеральному суді оскаржити розділ, але безрезультатно. Молодші брати представили документи розділу 1686 р. і суд підписав їх, наказавши справу більше не поновлювати [10, 5-6]. Розгляд справ військовим генеральним судом засвідчує високий соціальний статус родини Грушинських, вона мала бути шляхетсько-старшинського походження.

Привілейоване становище родини порушилось у 1687 р. з приходом до влади гетьмана І. Мазепи. Грушинські змушені були затаїтися і спостерігати, як новий гетьман надає с. Волокитин Михайлу Миклашевському. Хоча є згадка О. Лазаревського про підтвердження Мазепою права на володіння слобідкою Дорошівкою Кирилу Грушинському у 1689 р. [9, 463]. Це означає, що за відсутності фавору переслідування родину все ж оминули.

Брати несли традиційну військову службу. Серед учасників азовських походів були Кирило і Опанас Дорофійовичі. Перед походом на Кизикермен Кирило написав заповіт. Про загибель брата під Кизикерменем пізніше у всіх своїх поданнях і проханнях згадував Опанас Дорофійович. Після походів, у перші десятиліття XVIII ст., Опанас у документах називається значним військовим товаришем. Вже у цьому званні 8 грудня 1708 р. він отримує монаршу грамоту на скуплені ним у путивльських поміщиків чималі володіння (568 «четвертей» вотчинної землі; 4 млина на 8 каменів і 3 ступи (мінімум) в різних місцях; озера, орна земля, сінокоси, ліси і болота) по річці Клевень Путивльського повіту Курської губернії [12,1-2].

---

* Слобідка Дорошівка при впадінні р. Єсмані у р. Клевень осаджена на волокитинських ґрунтах Кирилом Дорошенком [7, 31]. Цілком підтримую думку О. Лазаревського, який вважав, що хутір Дорошівка був осаджений ще батьком Кирила Дорошем, про що свідчить його назва [9, 462].

* Основною одиницею виміру площі в Росії в цей час була десятина (1,0925 га), а в побуті вживалась «четверть» або «четью», яка становила 1/2 десятини [20, 204]. Тобто, загальна площа куплених Опанасом і стверджених у грамоті земель у Путивльському повіті становила тодішніх 284 десятини або 310, 27 сучасних гектар.

* «[...]пожаловали Войска Запорозкого знатного войскового товарища глуховского жителя Афонасия Грушинского за верние нам государю служби повелели ему дать нашу царского величества жалованную грамоту на купление его нижеименованное земли в Путивльском уезде понеже сего 1708 ноября И бил челом [...] он Афонасей Грушинской что отец его и сродники всегда верно служили и нивкакой измене никогда не являлись, многие его сродники помирали на нашей службе, а особливое родной его брат под Кизикерменем от турков убит где он Афонасей на той

Куплені Грушинським землі сусідили з його основними володіннями в Гетьманщині і значно розширювали загальний маєтковий комплекс.

У 1709 р. Опанас Дорофійович отримує універсал від гетьмана І. Скоропадського на родові та скуплені володіння у Глухівській сотні. Маєтності записані в універсалі затверджені пізніше у 1718 р. царською грамотою, яка опублікована в додатках до Генерального слідства про маєтності Ніжинського полку 1729-1730 рр. [7,398; 13,7]. Причому Миклашевські ствердження с. Волокитина і сл. Дорошівки за Грушинським пропускають мовчки.

Свого часу, у 70-80-х роках XVII ст., Михайло Миклашевський, будучи військовим товаришем і зятем глухівського сотника Григорія Семеновича Рубана, поступово прирощував свої володіння. Він був у найближчому оточенні трьох гетьманів, починаючи з Дем'яна Ігнатовича (Многогрішного), займаючи уряди городового отамана глухівського (1675), осавула полкового ніжинського (1679) генерального хорунжого (1682) та генерального осавула (1683-1686, 1689) [21,476; 18,243]. Проте тягатися з близькими до гетьмана І. Самойловича Грушинськими не брався. Після Коломаку ситуація змінюється і Михайло Миклашевський захоплює все нові володіння, в тому числі й родові маєтки Грушинських. Останні ж змушені були перечікувати. Та як тільки ситуація знову помінялась, у 1708 р. Опанас Грушинський голосно нагадує про себе і свою вірну службу новому гетьману і царю, випрошуючи підтверджувальні універсал і грамоту. Як видно з його чолобитної і тексту грамоти та універсалу, часу в попередні роки даремно він не втрачав. Наприклад, у власника Волокитина Миклашевського було 9 дворів, а у Опанаса у тому ж селі 40 дворів на скуплених ґрунтах [7, 31].

Скуповувати ґрунти навколо волокитинських володінь Опанас Грушинський продовжує і в наступні десятиліття. У 1714-1718 рр. активно купував козацькі ґрунти, позичав гроші під заставу урожаю та майна навколо серцевини своїх маєтностей – с. Волокитина [10, 8-13зв]. Серед тих продаж Опанасу звертає на себе увагу одна: «... Василь Охремович внук Грушенков, житель и козак волокитинский стародавний продал свой вечистый яр [...] и сеножаттю и с косогорами и з гаями ценою за 10 талярей помеж моего яру Довжика...» [10,13зв]. Це єдина згадка про однофамільця Грушинських у Волокитині, який дуже вірогідно, був їхнім близьким родичем.

Протягом 1714-1716 рр. купує або перерозподіляє родові володіння з братом Мартином і чоловіком Кирилової доньки Горпини – Федором Ольшанським. Горпину Кирилівну мати видала заміж одразу після смерті батька, тобто приблизно 1695 р. У своїй чолобитній, датованій травнем 1734 р., Горпина писала, що після її заміжжя мати пішла в монастир «в чин іноческий». Всі ж купчі і духовницю вручила доньці, якими остання володіла до 1717 р., коли тими ґрунтами заволодів її дядько Опанас [6, 67]. З інших джерел відомо, що вдова Кирила ще була заміжня за колишнім сотником воронежським Савою Григоровичем і за ним з 1707 р. володіла частиною с. Маків Воронежської сотні. Ці володіння після смерті другого чоловіка, перед постригом у Гамаліївському монастирі, Євдокія продала дружині гетьмана І. Скоропадського [9, 327].

нашей службе бил [...] в прошлых годах купил он в Путивльском уезде вотчинной земли (четверть) у разных помещиков и иные земли и той покупной земли у разных помещиков вименивал помянутую четверть на четверть в разных слободах а именно Партишкове, Стариково, с леси и болоти, и с санны покосы Скородничево в Кагани вниз реки Клевени по старой воскресенской перевоз // от того перевозу по большой Новгородской дороге к Путивлю по левую сторону в урочищах на реке Клевени мельница под Волокитином о трьох камнях и ступах и при мельнице слободка Федоровка с волными людьми черкасы и с лесом и с санными покосами [...] угодыя три четв. вотчинной земли; баюрак 7 четвертей помяной земли (острельник), в Стрельниковой Белобережки тож в Офанасовке слободка с волными людьми черкасы сто четвертей со всеми угодыя, Кулигина (?) с озерами и озерищами и с берегом Клевенским, и мельницей Бородовкой о двух камнях и ступа с пустошами и болотами и со всеми угодыя, сто четвертей. [Гал?] Малого з берегом Клевенским, сто четвертей со всеми угодыя, мельница на Вязонце о двух камнях и ступа в Черепове [...] тож двадцать четвертей и со всеми угодыя, в Яцине шестдесят четвертей и с берегом клеветским и со всеми угодыями, и с мельницей [...], и с санными покосами; в Шарановщине 6 четв. распаханой земли, в Гордеевщине 7 четв. распашенной земли да в Онтиповской Луке вотчинной земли пять четвертей, в [...] Кротовой Дубраве тож сто четвертей [...] и с волными людьми черкасы и со всеми угодыями в Толпатове (?) озеро и с санны покосы и озерище со всеми угодыями, в Козацкой Дуброве Свечкино тож вотчинной земли шестдесят четвертей с [...]дой и с вольными людьми черкасы и со всеми угодыями [...] и у него есть тех путивльских помещиков крепости против которых дана ему на Москве наша [...] грамота».

* Цікаво, що й ці володіння опиняться у руках бунчукового товариша Петра Степановича Миклашевського, який 19.09.1763 р. замовив копію грамоти з оригіналу.

Чоловік Горпини Кирилівни Грушинської, військовий товариш Федір Ольшанський у 1715 р. за універсалом гетьмана І. Скоропадського став власником с. Радомки, яке Горпина у 1725 р. віддала під заставу Опанасу Дорофійовичу (після смерті останнього, його вдова продала Радомку генеральному судді Івану Борозні за 5 тисяч золотих). Неподалік від Радомки Федір невдовзі осадив слобідку Ольшанку [11, 192-193]. Трохи раніше, у 1714 р., він підписав перерозподіл спадкових добр Грушинських разом з Микитою на користь Опанаса Дорофійовича. Через два роки, у 1716 р. Федір Ольшанський з дружиною продали Опанасу свою частку батьківського спадку за 4 тисячі золотих. З 1725 р., після смерті першого чоловіка, Горпина з другим чоловіком, бунчуковим товаришем Іваном Мокрієвичем судилася з дядьком Опанасом за ці добра. Вона звинуватила Опанаса, що той купив родові землі без її відома. Але у Грушинського була купча складена при свідках і через три дні після продажу підписана самою Горпиною. Тоді ж при правителю Військової канцелярії Левенцю, який розглядав позов, розгнівана Горпина вирвала у дядька купчу й порвала її, за що сиділа у в'язниці. А Опанасу на володіння був виданий декрет, в якому вказувалось, що бачили купчу на спадкові грунти Горпини, універсалу Скоропадського на ці грунти 1718 р. не бачили, а в царській грамоті 1718 р. нечітко вказаний розподіл на володіння. Цим історія не скінчилась, адже одразу після смерті Опанаса у 1734 р. Горпина почала судитися за батьківський спадок вже з Ганною Наумівною, вдовою Грушинського [6, 67-87]. Переформатування володінь 1714-1716 рр. Опанас ствердив завдяки монаршій грамоті 1718 р. [7, 397-400].

У 20-х роках на волокитинські грунти знову починає претендувати представник роду Миклашевських Стефан. Пояснюється це відновленням впливовості Миклашевських завдяки зв'язкам зі Скоропадськими. А трохи пізніше Стефан одружився з рідною сестрою Анастасії Скоропадської Іриною Марківною Маркович. У 1722 р., за відсутності бунчукового товариша Опанаса Дорофійовича, Стефан Миклашевський виставляє Федора Ольшанського відповідачем, і добивається від гетьмана і Генеральної військової канцелярії скасування універсалу Скоропадського 1709 р. й надання йому у володіння частини маєтностей Грушинських. Попереднє надання ніби то було «неправдивим» [7, 392-393; 9, 460-464].

Були й інші спроби поборотись з бунчуковим товаришем Опанасом Дорофійовичем за грунти. У 1722 р. Опанас подав донесення наказному гетьману Павлу Полуботку з проханням захистити його і сина від наклепу васютинського і чарнуцького священиків. Ті звинуватили Грушинського у зв'язках з Мазепою й під цим приводом спробували забрати грунти, які колись йому продали чи заставили [6, 3].

Проте Опанас Дорофійович боровся за власні володіння. У 1724 р. він представив у Генеральну військову канцелярію оригінали й копії купчих, універсалів і грамот на свої володіння [13, 2-9]. В цей період він продовжує скуповувати землі козаків і судиться з племінниками за володіння, які вони заставили йому під чималі грошові позики.

22 березня 1725 р. бунчуковий товариш Грушинський Опанас Дорофійович склав присягу на вірність імператриці Катерині Олексіївні [23, 23в-3].

Протягом другої половини 20-х років, після повернення з Гілянського походу, вже немолодий Опанас Грушинський веде нескінченні тяжби з племінницею Горпиною Кирилівною і її другим чоловіком, бунчуковим товаришем Іваном Мокрієвичем. У 1725 р. перед військовим походом він подав до суду донесення про невиклату Мокрієвичами боргу в півтори тисячі золотих. Під заставу вони дали с. Радомку, дві греблі (одна в Радомці, друга на р. Слоуту) і хутір Новгородський. Піддані тих сіл повинні були віддавати Грушинському «послушенство» до 1726 р., а у випадку невиклати боргу майно переходило йому у вічну посесію. Вже тоді Мокрієвич з дружиною не виконали своїх зобов'язань про оголошення «послушенства» і Опанас Дорофійович, побоюючись військового походу й забезпечуючи майбутнє дружини й сина, подав те донесення. Справа продовжилась після його повернення. У 1727 р. він подав чергове донесення вже цариці Катерині Олексіївні [6, 19-21].

Незважаючи на вік та хвороби, Опанас Дорофійович Грушинський був змушений відбувати у якості бунчукового товариша належну військову службу. Показовою стала підготовка і відправка до Гілянського походу в 1725 р. всього бунчукового товариства. Протягом кількох місяців частина товаришів намагалася добитися скасування для себе наказу про похід. Та все було марним і Опанас, серед інших, змушений був виконати наказ канцелярії.

---

*У донесенні 1727 р. Іван Мокрієвич названий «бунчуковим козаком». Це ще один приклад збереження старої перехідної назви.

Правда, вже зовсім скоро був відпущений з фортеці Святого Хреста додому. Бюрократична машина працювала повільно, та все ж медичний огляд здійснювався. Одразу по прибутті до Астрахані у 1725 р. там залишились 17 хворих бунчукових товаришів, які «живут там праздно», а невдовзі з фортеці Святого Хреста генерал Кропотов відправив ще 6 товаришів для огляду штаб-лікаря Йогана Бриля. Ситуація з прибуттям до зони бойових дій людей, які не могли воювати, бо були старими або хворими, страшенно дратувала полковника Єропкина і він просив Генеральну військову канцелярію більше таких вояків не присилати. У списку відправлених додому бунчукових товаришів про Опанаса Дорофійовича записано, що йому «71, от паралитической болезни левою рукою не владеет, стар і дряхл» [14, 2-5].

Опанас прожив найдовше з братів Дорофійовичів. Він помер у 1734 р., але ще протягом кількох наступних ревізій (1736, 1737 та 1738 рр.) у Ніжинському полку (в сс. Старому та Гута Конотопської сотні) записані володіння бунчукового товариша Опанаса Дорофійовича без вказівки, що це володіння його спадкоємців [24, 157; 25, 201; 26, 119а зв.].

Його син Федір, який ще за життя батька почав нести за нього службу бунчукового товариша і вдова Ганна Наумівна пройшли після його смерті через численні судові процеси з родичами, що наперекір звинувачували покійного у захопленні батьківських володінь.

26 вересня 1735 р. Федір Опанасович Грушинський отримав універсал на звання бунчукового товариша [15, 1; 16, 29, 44-45]. У 1733-1735 рр. служив з бунчуковими товаришами з генеральним обозним Лизогубом у поході в Польщі. Федір Грушинський був одружений з донькою бунчукового товариша Анастасією Василівною Лазаревич, яка успадкувала маєтності свого бездітного брата [9, 329].

Шлюб був нетривалим. Федір Грушинський мав слабе здоров'я. У 1738 р. він подав прохання про звільнення від служби по хворобі і додав висновок лікаря Бона, який підтвердив повну сліпоту на праве око і близький до того стан лівого. Федору видали атестат про невідповідність його військовій службі (27.03.1738). Донесення про хвороби сина подавала й Ганна Грушинська, як вдова бунчукового товариша. Вона вказувала, що син хворів на «падучу» і просила його відставки. Абшит Федору Грушинському виданий 5.04.1738 р. [17; 29, 40-43]. Востаннє згадується у військових реєстрах у 1739 р. серед бунчукових товаришів Ніжинського полку які не відправлені у похід. Він надав у полкову канцелярію копію атестату про свою хворобу [22, 2]. Заповіт склав у травні 1741 р. Невдовзі бездітний Федір Опанасович помер (до 20.03.1742), а його вдова вийшла заміж вдруге у 1743 р. за бунчукового товариша Петра Степановича Миклашевського [21, 485], який пізніше отримав у спадок частину батьківських волокитинських ґрунтів. Зі смертю Федора Опанасовича переривається його гілка Грушинських. Володіння у Волокитині переходять до Петра Миклашевського.

З роду Грушинських відомі сини Мартина Дорофійовича – Іван та Мойсей. Про Івана не маємо ніяких згадок. Ймовірно, що у 1735 його вже не було серед живих. Значковий товариш Стародубського полку Мойсей Грушинський у 1735 р., вже після смерті бунчукового товариша Опанаса Дорофійовича, пробував відсудити у вдови Опанаса Ганни батьківський спадок. В донесенні на ім'я імператриці він описує образи, нанесені йому рідним дядьком Опанасом. Мойсей звинувачував Опанаса Дорофійовича в утисках його матері Ксенії. Ніби то бажаючи захопити землі, він влаштував без дозволу у їхньому домі корчму. А потім, скориставшись боргом йому Ксенії (тисяча золотих), змусив її та малолітнього Івана підписати купчу, в тому числі і за Мойсея, на спадкові батьківські землі. Мойсей Мартинович заявляв, що йому, вже дорослому, дядько обіцяв повернути батьківські землі, якими «неналежно» володів, але так і не повернув [6, 63].

Чи вдалося повернути землі Мойсею не відомо. А от Горпина Кирилівна у 1734 р. у Ганни Наумівни, вдови Опанаса Дорофійовича, частину батьківського спадку відсудила. Скориставшись неточно описаними володіннями Опанаса у грамоті 1718 р. і втраченими на той час Ганною деякими документами, вона підписала з вдовою новий розділ, в якому їй відійшли маєтки Кирила по старому розділу. Повний розділ підписали обидві жінки. Точніше, за них

---

*Його батько, Степан Михайлович Миклашевський волокитинські володіння отримав серед інших по розділу батьківського спадку з братами у 1741 р. Помер близько 1750, після чого с. Волокитин отримав Петро [21, 481]. Тобто ймовірно, що володіючи волокитинськими маєтностями Грушинських за дружиною, цілеспрямовано отримав ці землі у спадок від батька.

*«...А именно: Под селом Волокитиним на р.Клеване на гребле Волокитинской от берега великороссийского крайней клетки в которой за истицею по розделочному Карпекиному письму показан средний камень; неимеется, оная клетка водою знесена. Где нине только пали стоят А имеются на той же гребле три клетки с котрих

неграмотних підписали довірені люди [6, 77-78; 10,14]. У лютому 1738 р. Ганна Наумівна, вдова бунчукового товариша, просила канцелярію повернути оригінал грамоти на володіння, що і було зроблено [6, 45-46]. Цього ж року, у липні, почала судову справу проти «посадского человека путивлского» Івана Курдюкова. Вона звинуватила Курдюкова у заволодінні ґрунтами чоловіка й чоловікового брата Кирила через незаконну купівлю. З 1734 до 1738 рр. в руках Курдюкова опинилась значна частина волокитинських ґрунтів. Судячи з документу, частину володінь продав Курдюкову її син Федір, ще частину - Горпина Кирилівна. Чим закінчилася ця справа з документу не зрозуміло [6, 48].

Як бачимо, до початку 40-х років XVIII ст. рід Грушинських по чоловічій лінії згасає. Єдиний син Опанаса Дорофійовича Федір помирає бездітним. Буквально за кілька років після смерті Опанаса Грушинського його велика волокитинська маєтність розпорошується. Частину володінь продав Федір, частину відсудила Горпина Кирилівна. Спроби Ганни Наумівни, вдови Опанаса, утримати маєтність в своїх руках виявились невдалими. Сини Микити Дорофійовича після 1735 р. не згадуються в документах. Єдина донька Кирила Горпина разом з другим чоловіком успішно розбазарила як спадок батька, так і спадок першого чоловіка. Згадок про її дітей не містить ні один з відомих документів. Немає ніяких згадок про шляхетний рід Грушинських ні в 60-х, ні у 80-х роках XVIII ст., коли всіляко про себе заявляли, прагнучи входження до складу російського дворянства шляхетські роди Гетьманщини.

Розпис роду Грушинських-Дорошенків

I.

-
1. Клетка от того ж берега великороссийского что прежде была другая о двух колах мучних
  2. Клетка средняя что прежде была третья к берегу малороссийскому о двух колах мучних в которой клетке по разделочному Карпекиному письму камень передний за истицею показаний имеется налицо.
  3. Клетка от берега малороссийского построена ответчиком вновь в которой едно коло мучное а другое ступное.
- А показание в оном разделочном Карпекином письме на той же гребле з Мартиновою женою заняты пустое место где давно была клетка и построивши вновь клетку пустити по колу млива или ступ в какой клетке передней камень истицы бити стоят впусте. При той же гребли хата в которой мерочник живет.
- В селе Волокитине: Дворовое место где отец истицы Кирило жил занято городом ответчиковым а строения на том месте никакого неимеется Против того дворового места берег на котором винница была. Там же дворовое место где была овина також занято огородом и садом ответчиковым. Против тех Дворовых мест луг до речки Клевени. Там же сеножать прилегают до сеножати ответчиковой Пархомовской
- В с. Волокитином 8 плещов с котрих
1. Плещ близ церкви от улицы к гумну козака Костя Каленикова прилеглий на котором плещу хата курная с коморою и сенцами и с хлевом там же огород
  2. Плещ к тому ж огороду и на том плещу хата курная с сенцами
  3. Плещ помеж огорода козаки вдови Параски Ширази к болоту прилегший на котором плещу хата белая построенная вновь подуседком Анисимом Даниловым с коморою и сенцами. Там же другая пустая хата и хлев с огородом и садом малим.
  4. Плещ к тому ж огороду прилеглий и на оном хата курная с сенцами и хлевом
  5. Плещ близ того места где гумно отца истицы било к гаю и к улице и на оном хата мазка з сенцами и хлевцами.
  6. Плещ близ дворового места огородом ответчиковым занятого ответчиковым же хлевом занято и строение с того плещу перенесено на часть того места где овина была отца истицы к улице и устроен дворикъ в котором хата курная с сенцами и хлевцами.
- 7 і 8. Плещи також близ дворового места отца истицы заняты огородом ответчиковым и садом.
- Поля пашковского кута нива и другая нива от ярка Дорошовского с целиною которая целина распашена Да семь нивокъ в трох руках:
- в\1\ руце к Дорошовце близ урочища Прутового една нивка и другая близ леса Порохонки
- в\2\ руце против Репиного гумна една нивка
- в\3\ руце под селом Кочерги четире нивки
- В окопе под Волокитином леса с сеножатою третья часть давними знаками означеного
- В яру прозиваемом Глубочках сеножати с дубняком третья часть
- В яру Порохонце також сеножати з дубняком третья часть. Лес прозиваемый Селище с сеножатами к гребле Клеванской по гатку [...] прилеглий вирублений. Хутор Щербиновка в котором на реце Марице гребля з млином вишнякомъ и при той гребли с правой стороны светлица з пекарнею и сенцами ответчикомъ построена. Там же сад в котором пасека была. С левой стороны по речке Марице близ млина винница з хаткою и с хлевами и с коморою. Там же слободка Щербиновка в которой девят дворов с хатами и с хлевами и в оних хатах люди живут. До той же слободки принадлежащие поля которыми той слободки люди по частям владеют. Нижей той слободки при хуторе Щербиновке лес прозиваемый Яструбний по болоту Ворголское зрублений. Више ставу Щербиновского у яру сеножати под лесом Марицею. Сеножати с дубняком прозиваемая Старосельщина за урочищем Чернижем между ґрунтами Углицкими лежащая. А нивою до Щербиновки надлежащо на которой становится восемьдесят коп жита завладел Стефан Миклашевский».

1. Григорій – жив у XVII ст., служив «престолу» і був у багатьох військових походах у другій половині століття [13, 3]

II

2. Дорош Григорович (?-1630-бл.1686) – служив «престолу», був у багатьох військових походах; у 1675 р. подарував сину Кирилу дві клітки на греблі. У 1686 р. брати Дорофійовичі ділили, а у 1689 судились у генеральному суді за батьківський спадок. 1

Д.: 1) NNN (можливо, з родичів Самойловича через дружину), її син Кирило

2) (з 1653) Соломонида NN (?-1630-1686-?). Це її другий шлюб, у першому за Гаршкевичем. Мала від першого шлюбу сина Івана, а Опанас та Мартин їх спільні з Дорофієм сини. У 1686 р., згідно з розділом майна померлого чоловіка, отримала право на дожиттєві володіння і виплати від синів.

III

3. Кирило Дорофійович (Дорошенко) Грушинський (?-1652-1695) – господар гетьмана Самойловича, загинув у поході під Кизикерменем. Перед походом написав тестамент (13.05.1695.). 2

Д.: Євдокія Михайлівна (?-1670-1716-?), у 1698 р., хворіючи, написала власний тестамент на аркуші з тестаментом чоловіка, в якому все майно заповіла доньці (див.додаток). В другому шлюбі (після 1698 р.) за бувшим сотником воронежським Савою Григоровичем (1672-1682). Після смерті другого чоловіка (бл. 1707) продала свою частку володін у с. Маків, постриглась у черниці.

4. Опанас Дорофійович Грушинський (1654-1734) – значний військовий товариш (?-1708-1722), бунчуковий товариш (1722-1734). 2

Д.: Ганна Наумівна (?-1680-1738-?).

5. Мартин Дорофійович (Красний) (?-1660-1714-?) - полковий писар Стародубський [21, 780] 2

Д.: Ксенія NN

- N Дорофіївна (?-1686-1706-?)

Ч.: Гнат Ілліч Рубець (?-1706) – значний військовий товариш (1700), осадив слободу в Залужжі. Гетьманський універсал на маєтності 14.07.1700 р. [18, 317]. Його син Семен називає Опанаса Дорофійовича дядьком.

IV

- Горпина Кирилівна (?-1680-1767-?) 3

Ч.: 1. Федір Ольшанський, військовий товариш

2. (з 1725) Іван Дем'янович Мокрієвич, значковий товариш Чернігівського полку (?-1723-1725-?), бунчуковий товариш (1725-1735)

6. Федір Опанасович (?-1708-раніш 03.1743) – бунчуковий товариш (1728/за універсалом з 1735/ - 1743), заповіт 05.1742 4

Д.: Лазаревич Анастасія Василівна (?-1771), донька бунчукового товариша, у другому шлюбі з 1743 р. за бунчуковим товаришем Петром Степановичем Миклашевським (1718-1785-?) [18, 244].

7. Іван Мартинович 5

8. Мойсей Мартинович (1708-1735-?) – значковий товариш Стародубського полку (1735), у 1735 р. готувався до походу, мав одного верхового коня і одного возового [19, 66]..... 5

- Ганна Мартинівна Грушинська-Дорошенко (?-1700-1749-?) [21,780] 5

Ч.: 1) Петро Іванович Ракушка-Романовський, значковий товариш Стародубського полку (?-02.1732), в тестаменті якого, датованому 1731 р., все майно заповідається дружині й доньці.

2) (з 1743) Родіон Іванович Янченко (1688-1768-?), значковий товариш Стародубського полку (?-1723-1768-?). Мав у Стародубі 1 двір на 2 хати в Румянцевську ревізію. В 1-м шлюбі був одружений з Іриною Юрїівною Новицькою (?-ран.1741) [21,780; 18,429].

До розпису не ввійшли:

Грушович Харлам – сотенний отаман в Канівському полку (1638)

Грушецький Тиміш – козак сотні Гуниної Канівського полку (1649), отаман, можливо, сотник в цьому полку.

Дорошенко Григорій – знатний козак Вороніжський (сер. XVII ст.), осадив село Дорошівку, мав млин на р. Уську в Глухівській сотні, який продав Михайлу Миклашевському. Осаджені ним хутори і слободи знаходились у Вороніжській і Глухівській сотнях Ніжинського

.....
полку, поблизу володінь Грушинських-Дорошенків. Як і володіння останніх перейшли в руки Миклашевських [7; 30,47].

Додаток

Заповіти Кирила Дорофійовича та Євдокії Михайлівни
[13.05.1695; 18.12.1698]

Року Бжого ахче мця мая Дня 13

Я Кирило Дорофеевич, чиню сим моим писмом в чому Явне и ясне, коему ж до стану Зростаючому на преложенству Я духовному, так и праву свецкому иж [...] видячи я поход воений, А права небезпечний, воюючого на бесурменина, и Госда возносячого народ хрстьянский, и [...] так і не вознесний коли я пустившись Бжім изволенієм. Располагаю в своих істинних и нѣкому невчом нѣмало незаведеные двory из будинками и грунты, впрод в Граде в Глуховѣ имѣю, два двory един в местѣ зо всеми будинками. Другий под мѣстом двор тож из будинками, и солодовня, грунты мѣю другой в уездѣ Глуховском, в сѣле Волокітинѣ, двор мешкальний Інних скилка дворовъ с полями, из огородами из синожатыми, купленіе и своим нажитієм имѣю, хутор Щербановка куплений луг рекомий Яструбной понад рекою Клевеню, и синожат называется Даровая и с прилѣсками одержую в своем старанем за суму свою, в котором то помененомъ хуторе мѣю и Подданіе, Позволеніем, и Писмом потвержением Ясне Велможного его млти Пна Гетмана Пасѣку мѣю в лесѣ в Марицѣ, из отцем Корнилієм чернцом, тилко ж которіе мѣю Пчоли в дозоре отца Корнилія, то нѣкому непевній зостають тилко мѣнѣ приналежни зостають. А мѣсцо оное на котором стоит Пасѣка то поизволеніем отца Корнилія в том лѣсѣ мѣеть, а млинъ на рице Клевени куплений мѣю, хутор Грѣмячка в уезде Глуховском куплений мѣю, там теж и два млины зостають, и скринка от Члвкъ подданих, тож за изволеніем добродѣйским и за писмом подвержением, которіе то всѣ мои предреченіе двory из будинками из городами и виницами и с полями робочами и синожатыми всѣми поручаю жонѣ своей Евдокіи Михаловни и Дщери ншой Агрипнѣ розпоряжатися и Пожитковати себѣ А жадне [...]

А если Гспд продолжит живот маловремений ншей дщери Агрипинѣ, то своей дщери отказую у вечность ей и потомству Ей, А оные два двory Глуховскіе позволяю продати и за Дшу мою на приют Бжій отдати, тут теж варую в том Абис жадних з моих крвних близких и далеких не малъ интересоватис, и Ащоби мѣль от мого сего писма распоряженого непослухати Такой да будет Проклят на суд Бжій.

Вписал тастаментъ за прошеніем Пна Кирила Дорофѣевича Свщно Іерей Андрей Григориевич Сто Николский маковский. За прошеніем его млти Пна Кирила Дорофѣевича, Васил Яковлевич Атаман Городовий Воронизкий на тот час зоставал

За прошеніем Пна Кирила Дорофѣевича

до сего тастаменту я Іванъ Холодовичъ руку свою приложил

Кирило Дорофѣев

руку приложил

Року ахчи мця Декаврїя иІ

Я Евдокія Михайловна Кириловая, жителка воронизка любо естем на сей час хоробою [...] [...] на тѣлѣ заражона, и будучи ближше к смерти нежели к животу мѣти сподѣваюс, ствержаю сей тастаментъ и я ведлугъ волѣ небожчика мужа моего Кирила Дорофѣевича Дщери моей Агрипинѣ Кириловнѣ жебы нѣхто з моих близких и далеких приятелей, так те ж и небозчика моего мужа інш поменого, крвній близкій и далекіе неважилися сей тастаментъ касоват, А хто [...] колвек могль нарушити теди такого на страшний суд позиваю и тамся пред судією справедливым расправитис повина буду.[...].

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Модзалевский В. Малороссийский родословник. Том четвертый. – К., 1914.
2. Кривошея В. Генеалогія українського козацтва: Канівський полк. – К., 2006. – 220 с.

3. Хижняк З. І. Вороничівна-Данилова Голубова Петронелла // Києво-Могилянська академія в іменах XVII-XVIII ст. – К., 2001.
4. Кривошея В.В. Козацька еліта Гетьманщини. – К., 2008. – 452 с.
5. Реєстр Війська Запорозького 1649 року. – К., 1995.
6. Центральний державний історичний архів України (далі ЦДІА України). – Ф.51. – Оп.3. – Спр. 773. – 87 арк.
7. Материалы для истории экономического, юридического и общественного быта Старой Малороссии, издаваемые под редакцией Н.П.Василенка. Вып.1. Генеральное следствие о маетностях Нежинского полка. 1729-1720 г. – Чернигов, 1901.
8. Універсали Івана Мазепи (1687-1709). Кн.1. – Київ-Львів, 2002.
9. Описание Старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления. Ал. Лазаревского. Том второй. Полк Нежинский. – К., 1893.
10. ЦДІА України. – Ф.834. – Оп.1. – Спр.10. – 15 арк.
11. Описание Старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления. Ал. Лазаревского. Том первый. Полк Стародубский. – К., 1888.
12. ЦДІА України. – Ф.834. – Оп.1. – Спр.13. – 2 арк.
13. Там само. – Ф.53. – Оп.2. – Спр. 186. – 9 арк.
14. Там само. – Ф.53. – Оп.2. – Спр. 587. – 11 арк.
15. Там само. – Ф.834. – Оп.1. – Спр.12. – 1 арк.
16. Там само. – Ф.51. – Оп.3. – Спр.1136. – 78 арк.
17. Там само. – Ф.51. – Оп.3. – Спр.1136а. – 55 арк.
18. Кривошея В.В., Кривошея І.І., Кривошея О.В. Неурядова старшина Гетьманщини. – К., 2009. – 431 с.
19. Кривошея І.І. Реєстри значкових товаришів Стародубського полку 1735 та 1737 років // »Гілея»: Збірник наукових праць. – К., 2009. - Випуск 19. – С.64-71
20. Спеціальні історичні дисципліни: Навч.посібник /За ред. В.Замлинського, М.Дмитрієнко. – К., 1992. – 324 с.
21. Модзалевский В. Малороссийский родословник. Том третий. – К., 1912.
22. ЦДІА України. – Ф.51. – Оп.3. – Спр.7475. – 8 арк.
23. Там само. – Ф.53. – Оп.2. – Спр.461. – 77 арк.
24. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.Вернадського (далі:ІР НБУВ). – Ф.І. – Спр.58241. – 576 арк.
25. ЦДІА України. – Ф.51. – Оп.3. – Спр.19371. – 796 арк.
26. Там само. – Ф.51. – Оп.3. – Спр.19319. – 554 арк.
27. ІР НБУВ. – Ф.І. – Спр.4104.

Кривошея І.І. БУНЧУКОВЫЙ ТОВАРИЩ ОПАНАС ДОРОФЕЕВИЧ ГРУШИНСКИЙ И ЕГО РОД

На основании архивных и опубликованных источников исследуется происхождение фамилии и генеалогия семьи Грушинских. Особенное внимание уделяется социальному положению, владениям и службе бунчуковых товарищей на примере Опанаса Дорофеевича Грушинского. Публикуются документы, которые освещают историю рода.

Ключевые слова: бунчуковый товарищ, шляхта, служба, владения, род, генеалогия.

Kryvosheya I.I. BUNCHUKOVYI COMRADE OPANAS DOROFIYOVYCH GRUSHYNSKY AND HIS GENERATION

Family name origin and genealogy of Grushynsky family are analyzing on the basis of archival and published sources. Special attention is paid to social status, possessions, service arm of bunchukovy comrads as an example of Opanas Dorofiyovych Grushynsky. Documents of family history are reviewed.

Key words: bunchukovy comrade, shlahta (Polish gentry), service arm, possessions, generation, genealogy.

**ІСТОРИЧНІ ДЖЕРЕЛА ДО ІСТОРІЇ ПОЛКІВ ГЕТЬМАНЩИНИ У ФОНДАХ
ЦЕНТРАЛЬНОГО ДЕРЖАВНОГО ІСТОРИЧНОГО АРХІВУ УКРАЇНИ У М. КИЄВІ
(НА МАТЕРІАЛАХ КИЇВСЬКОГО ПОЛКУ)**

На основі фондів Центрального державного історичного архіву в м. Києві проаналізовано історичні джерела до історії вивчення козацьких полків періоду Гетьманщини.

Ключові слова: архів, документи фондів, козацький полк, Гетьманщина, козацька полкова старшина.

Метою даної наукової статті є характеристика фондів Центрального державного історичного архіву стосовно вивчення персонального складу козацьких полків України-Гетьманщини.

Варто зазначити, що у сучасній джерелознавчій базі окремі групи архівних документів стосовно періоду Гетьманщини, вже опубліковані сучасними дослідниками Ю.Мициком [1], М. Крикуном [2], В.Ринсевичем [3], Р.Швидьком [4] та ін.

Отже, найбільш значиму для розробки історії полків Гетьманщини групу джерел становлять архівні документи. В Центральному державному історичному архіві України в м. Києві (ЦДІА України) вони зосереджені у фондах як безпосередньо присвячених кожному полку, так і загальнодержавних фондах.

До перших, тобто цільових фондів, які стосуються лише історії Київського полку відносяться фонд 63 «Київська полкова канцелярія», де зосереджено 185 справ, що висвітлюють 1724 – 1781 рр., фонд 64 «Сотенні канцелярії» зберігає 34 справи Моровської сотенної канцелярії 1756 – 1781 рр., Остерської сотенної канцелярії 6 справ, які охоплюють 1727–1771 рр., 3 справи Бобровицької 1767 – 1783 рр., 2 справи Кобизької сотні 1765 і 1781 рр., 1 справу Носівської сотенної канцелярії 1736 р., фонд 65 «Київський полковий суд» має 35 справ 1742 – 1769 рр., фонд 811 «Київської полкової рахункової комісії» – 26 справ 1745–1775 рр.

Загальнодержавні установи також накопичували матеріали, що містять цінну інформацію щодо Київського полку часів Гетьманщини і зосереджені: фонд 51 «Генеральна військова канцелярія» (1656 – 1765), фонд 52 «Генеральна скарбова канцелярія» 1727 – 1781 рр. В останньому фонді маємо інформацію про дозорців індукативного збору (Богданович [5, арк. 1]), відкупщиків Кирила Гульченка (1740 [6, арк. 1]), Леонтія Крупеника, Якіма Кладиногу (1741); фонд 56 «Генеральний військовий суд» з 4002 справами 1708 – 1786 рр.; фонд 190 «Генеральна скарбова канцелярія» 816 справ 1723 – 1781 рр.; фонд 1501 «Похідна Генеральна військова канцелярія» (1734 – 1741), (1750 – 1764), Канцелярія гетьмана К.Р.Розумовського 4245 справ 1750 – 1764 рр. Матеріали цих фондів дозволили здійснити дослідження на широкому загальнодержавному фоні. Велика кількість статистичних матеріалів збереглося у 57 фонді «Генеральний опис Лівобережної України», до складу якого входить 971 справа й охоплює 1765 – 1769 рр.

Варто використати матеріали фонду 53 «І Малоросійська колегія», у якому збереглися 1132 справи 1722 – 1727 рр. Матеріали фонду «Другої Малоросійської колегії» (ф. 54) 17978 справ 1764 – 1766 рр. характеризують становище козаків та старшини полку на час ліквідації автономії Лівобережної України та реорганізації козацьких полків. До них варто додати матеріали фонду 55 «Канцелярія міністерського правління» (648 справ 1733 – 1750 рр.). Це фонди установ, які були спеціально утворені для керівництва козацтвом Гетьманщини і представляли імперські органи.

Документи фондів російських установ на території Гетьманщини: ф. 59 «Київська губернська канцелярія», 9996 справ 1709 – 1781 рр.; ф. 193 «Київське намісницьке правління», 7199 справ 1782 – 1799 рр.; ф. 246 «Військово-похідна канцелярія фельдмаршала П.Румянцева-Задунайського»; ф. 763 «Канцелярія малоросійського генерал-губернатора Румянцева-Задунайського», 2081 справа 1764 – 1796 рр.

Додаткову інформацію можна отримати у фондах духовних установ: «Київська духовна консисторія» (ф. 127), «Переяславско-Бориспольская духовная консистория» (ф. 990).

Колекції документів різних історичних організацій, які займалися їх збором пізніше, також мають окремі документи стосовно історії Київського полку. Серед джерел з таких фондів

.....
маємо фонд 220 «Колекція документів Київської археографічної комісії», 550 справ 1369 – 1897 рр.; фонд 222 «Колекція документів Київського історичного товариства Нестора-Літописця», 344 справи 1605 – 1892 рр.; фонд 223 «Колекція «Серія Б»», 303 справи 1553 – 1874 рр.; фонд 1330 «Колекція фотокопій документів про визвольну війну українського народу (1648 – 1654 рр.)», 350 справ 1648 – 1657 рр. З фамільних фондів проблеми стосуються документи Ханенків (Ф. 983).

Цінний фактичний матеріал було віднайдено в колекції мікрофільмів, зокрема, у фонді КМФ – 7, де містяться мікрофільмовані документи і матеріали з історії України за 1522 – 1712 рр. із фондів Російського державного архіву давніх актів (м. Москва). Доповнюють матеріали цього фонду ще два фонди: КМФ – 9 «Документы и материалы по истории Украины из фондов и коллекций рукописного отделения Института истории АН России», і КМФ – 31 «Документы и материалы по истории Украины из фондов отдела рукописей Государственной Публичной библиотеки им. М.Е.Салтыкова-Щедрина».

Документальні джерела маємо розділити на директивно-розпорядчу і виконавчу, засвідчувальну, статутну, обліково-статистичну та інформаційно-публікаторську документацію. Поєднання архівних матеріалів з опублікованими документами та науковими працями суттєво розширює джерельну базу пропонованої статті і дозволило вирішити завдання, які поставив перед собою автор.

До першої групи належать універсали, укази, накази, ордери, інструкції, резолюції гетьманів. Публікація універсалів стала помітним явищем [7, арк. 1]. Серед них варто відзначити універсал гетьмана Ю.Хмельницького остерському козаку П.Беремецькому на спадкові землі, універсал Павла Скоропадського від 28 жовтня 1712 р. Павлу Лясовському на підтвердження за ним куплених с. Ставицьке Козелецької сотні Київського полку, копії універсалів 1733 р. гетьмана Д.Апостола про збір 205 коней в селах, містечках і містах Київського полку для полків українського корпусу команди генерала Вейсбаха, наказ 1757 р. гетьмана Розумовського київському полковнику Дарагану про заготівлю провіанту і фуражу для військ дивізії генерала Салтикова [8].

Документація військово-адміністративного характеру з підгруп: військових, проїжджих («глейти»), судових. Найбільшу цінність для нашого дослідження складають останні. Суперечки за майнові володіння також дають значний інформативний матеріал відносно козацької старшини. Так, суперечки між Києво-Флорівським монастирем і бориспільським сотником Афендиком за земельні володіння в 1766 – 1767 рр., між Києво-Печерською лаврою і Степаном Чечугою за млини на р. Острі в 1768 та 1775 рр. розглядав Генеральний військовий суд. У фонді полкової канцелярії також зберігаються подібні справи. Наприклад, справа про суперечку за млин між Києво-Печерським монастирем і козаком с. Вешнівки Трохименком у 1741–1742 рр. У фонді «Київський полковий суд» збереглися рішення цього суду 1742–1741 рр., «определение» суда про заснування згідно універсалу гетьмана в Київському полку двох підкоморних земських судів і про розподіл Київського полку на два повіти [9, арк. 8].

Акти щодо стану міст, торгівельно-ремісничого населення знаходимо у фонді «Генеральна скарбова канцелярія», де збереглася справа «Книга запису збору натуральних і грошових податків в Київському полку за 1750 р.», а також інформація про збір винокурного збору у Кобизькій, Носівській сотнях 1750 р., з винокурених котлів в полку 1751 р., грошового збору у Бобровиці 1751 – 1752 рр., торгового податку у м. Броварах, Гоголівській, Козелецькій, Носівській, Кобизької, Остерської [10, арк. 34] сотень 1751 р. Опис 3 цього фонду стосується канцелярії зборів, де збереглася унікальна книга, яка є фундаментальним додатком до Генерального слідства про маєтності – «Книга Київського полка разных сотен о приходе в казну денег и провианта в майской и сентябрьской третях, и при них реестр насколько и накаякия имения» 1729 р. Кількість млинів у Київському полку зафіксована у справах по 1744 і 1768 р. Вагому інформацію несуть купчі, серед яких збереглися документи на продаж земель старшиною та козаками Носівської сотні протягом 25 років (1724–1749 рр.), купчі жителів Кобизької сотні місцевому сотнику Семену Мандриці на ґрунти 1730–1748 рр., копії купчих мешканців сіл Бобровицької сотні 1742 р. [11, с. 63]

Акти, що затверджували систему економічного примусу безпосереднього виробника, зосереджені у фонді «Київської полкової рахункової комісії», де збереглися документи щодо збору податків сотенними зборщиками з підданих в маєтках, посполитих і підсусідків, грошового, винокурного, торгівельного податків, порцій і рацій, збору провіанту [12, арк. 76].

Універсали генеральної старшини та накази та ордери центральних установ доповнюють гетьманські документи. У фонді «Колекція Київського університету» Інституту рукописів збереглися підбірки указів ГВК (червень – грудень 1722 р., 1723 р., 1724 р., 1726 р., 23 січня – 26 жовтня 1727 р.). 1 березня 1738 р. ГВК розглядала справу про надання універсалу Йосипу Ситенському на посаду другого осавулу, надану йому ще у 1736 р. Укази ГВК збереглися за 1746, 1758 р. Ордер МК Київській полковій канцелярії про введення на кордоні додаткових караулів у зв'язку з епідемією, що розпочалася у 1769 р. До цієї ж групи джерел належить «Определение Малороссийской коллегии за август 1769 г.» [13, арк. 16].

Наступною групою джерел є універсали полковників. У 165-му фонді ЦДІА України збереглися універсали полковників: 3 універсали і 2 накази київських полковників, серед яких три оригінали полковничих універсалів Козелецькому Георгіївському монастирю, опубліковані В.Ринсевичем [14, арк. 33].

Полковничі універсали доповнюють накази та ордери полкових установ. Серед них відзначимо такі справи як «Копии указов канцелярии Остерскому и Моровскому сотникам о покупке у мещан волов 1739 р.» [15, арк. 70], «Указы канцелярии полковому сотнику Барановскому о проведении переписи дворов в Гоголевской и Киевской сотнях. 1749–1750», «Ордера канцелярии сотенным правлением за январь – октябрь 1755 р.» [16, арк. 34]. «Указ канцелярии о присвоении звания значкового товарища козелецкому жителю Гриневицу Ф. с приложением сказки о прохождении им службы в 1760 – 1762», «Копия указа канцелярии о присвоении звания значкового товарища Солонине И. с приложением сказки о прохождении им службы. 1760» [17, арк. 8]. Завершають директивно-розпорядчу документацію накази сотників.

Виконавчу документацію складають такі види джерел як донесення, рапорти, іменні списки, чолобитні, прохання, відповіді.

Донесення мали різних адресатів і різне джерело походження. Наприклад, Козелецька сотенна і Київська полкова канцелярії у 1739 р. доносили слідчій комісії генерал-аншефа Олександра Румянцева про скуповування старшиною козацьких грунтів, вирубування лісів, привернення козаків у підданство та зловживання, а козаки Кобищанської сотні доносили в Генеральний військовий суд про використання їх місцевим сотником Симонтовським на приватних роботах 22 травня 1767 р. [18, арк. 4].

З іменних списків, які зберегли найбільшу інформативність відзначимо наступні: «Именные списки выборных казаков с указанием количества их дворов. 1765.», «Послужные списки служащих Киевской полковой канцелярии. 1774 – 1775», «Послужные списки чиновников Козелецкого, Остерского земских судов, Киевского городского суда и Киевской счетной комиссии. Январь 1776 р.», «Послужные списки бунчуковых, войсковых товарищей и других чинов Киевского полка. 8.01.1776.», «Послужные списки войсковых, бунчуковых, писарей, обозных и других старшин Киевского полка. 29.10.1776.» [19, арк. 23].

Чолобитні відомі як колективні, так і індивідуальні. До перших із них віднесені чолобитні 13 вересня 1722 р. і Коломацькі чолобитні 1 жовтня 1723 р. До других – чолобитна царю київського полковника Антіна Ждановича 1656 р. з приводу розорення литовцями міст Київського полку, чолобитна запорозьких козаків Петра Негрулі і Федора Галагана про призначення (першого) київським полковим хорунжим та про надання (останньому) охоронного листа в нагороду за 4-річну службу провідниками російської армії від 21 листопада 1739 р. [20, арк. 12]. Особливо багато чолобитних у фонді «Генеральний військовий суд», де збереглися справи «По челобитной вдовы Евдокии, жены убиенного Ивана Лоленка на сотника носовского Карпа Шаулу за битие ее и мужа ее до смерти и о забытии в ножные и ручные колодки неведомо за что и за содержание под караулом. 1750» [21, арк. 54], «Челобитная казачьей вдовы Марии Филипихи о не принятии в полковом Киевском суде никакого судебного производства по челобитной ее на сотника носовского Карпа Шаулы за сруб ее гая и проч. 1749», «По челобитной жительки кобижанской Марии Остапихи Чернявской с сынами ее Степаном и Игнатом на городского атамана Федора Шелеста о содержании их напрасно под караулом. 1753» [22, арк. 15]. Чолобитна купця Ніжина Івлянки про наїзд носівського сотника К.Шаули на хутір і захоплення хідоби у 1740 р. збереглася у фонді полкової канцелярії [23, арк. 19]. Додає чолобитних і фонд «Київського полкового суду», де знаходяться справи «По челобитию казака Остерской сотни Стефана Петренка на обозного Андрея Шаулу о завладении пахотного грунта под селом Пархимовом лежащего и о прибитии з его Петренка гаю дубов и о зрубании дубров и також о покошении на его лузе сена возов на сорок и о употреблении им же обозным себе. 1743.» [24, арк. 11], «Дело поточное по челобитной

наместника остерского Онуфрия Журавского о завладении полковником Петровым нераздельным наследным именем, часть которого принадлежит жене Журавского. 1748», «по челобитной Ивана Танского о завладении напрасно остерским отаманом Иваном Дворецким мельницею. 1748» [25, арк. 16].

З відповідей цінність для нашого дослідження мають «Показание» від 6 січня 1665 р., надане в Малоросійському приказі полковником Андрієм Гамонтеном [26, арк. 109].

Засвідчувальна документація формується з атестатів, паспортів, подорожніх, свідоцтв, білетів, розписок, підписок, відписок, довідок, векселів, квитанцій, заповітів, ухвал.

З підписок використаний документ від 11 серпня 1690 р., коли Трохим Підтереб дав підписку Братському монастирю, зобов'язуючись не мати претензій на карпилівський млин на р. Лутаві, з квитанцій – «квитанции о получении жалования старшиною за войсковую службу в 1746 – 1748 р.». Більш широко використовуються відписки. Серед тих, які мають найбільшу інформативність відзначимо такі відписки: 28.10.1657 р. Отписка Київського воеводи Андрея Бутурлина о пребывании в Киев гетмана Войска Запорожского Ивана Выговского, 1657.10. – 3.12. Отписки Київського воеводи Андрея Бутурлина, 10.1664. Отписка царю боярина и воеводы П.Шереметева, 30.04.1665 отписка к царю киев. Воеводы Ивана Чаадаева, 27.06.1665. Отписка к царю воеводы кн. Никиты Львова и Дениса Савлукова, 12.04.1669. Отписка к царю боярина Петра Шеереметьева, 6.06.1669. Отписка к царю из Киева воеводы кн. Козловского о побегах из Киева ратных людей [27, арк. 87].

Із заповітів джерельну базу дослідження склали три духівниці (протоієрея Григорія Софоновича, протопопа остерського від 24 листопада 1705 р., отамана полкової артилерії Семена Соболевського від 1746 р., Сергія Солонини від 1738 р. [28, арк. 98]).

Таке джерело як ухвали є складовою протоколу засідання Київської полкової канцелярії про стягнення грошей від 6 червня 1751 р. та рішення сотенного бобровицького суду в справі про воровство Тимушем Стукало двох колес від возу Василя Щербини від 18 січня 1711 р. [29, арк. 25].

Статутну документацію складають зобов'язання і правила. Про зобов'язання перед Братським монастирем 11 серпня 1690 р. Трохима Підтереба йшлося вище. До правил відносимо інструкції послам Війська Запорозького на Варшавський сейм 1664 року, на варшавський сейм 1666 року, на елекційний та коронаційний сейми 1669 року, а також інструкцію «канцелярии и ведомость о сборе денег с крестьян, козаков, подпомощником для уплаты жалования сотенным и полковым служащим. 1746» [30, арк. 37].

Обліково-статистична документація збереглася у вигляді відомостей, переписів і реєстрів, описів, журналів.

Історія полку достатньо добре документована відомостями. Серед них відомості і особистий табель полкових канцелярій Лівобережної України про значкових товаришів і козаків, які знаходяться в військових походах, на форпостах та вдома від 5 січня 1735 р. [31, арк. 47], відомості про присягу імператриці козаків та духовенства Київського полку в 1741 – 1742 рр. [32, арк. 7], відомості про освіту полкової сотенної старшини 1757 р. [33, арк. 21], відомість 1775 р. про службовців Київського полку з вказівкою часу вступу на службу, чини, участь в походах, кількість підданих [34, арк. 79], відомість 12 червня 1776 р. про полкову старшину Київського полка з вказівкою кількості кріпаків [35, арк. 126], про виборних козаків полків Лівобережної України 1776 р. [36, арк. 24], 1779 р. про службовців Київського полку з вказівкою про проходження служби, їх майнового і сімейного стану [37, арк. 54], відомість полкової канцелярії про чиновників, полкову і сотенну старшину у травні 1772 р. [38, арк. 89], Київської полкової рахункової комісії і полкової канцелярії про майновий стан службовців полку у 1774 р. [39, арк. 15], про кількість населених пунктів, населення, дворів і хат у Київському полку, прислана Малоросійською колегією до комісії управління полками у 1779 [40, арк. 56], бобровицьких сотенних зборщиків до Київського полкового правління про кількість зібраного військового податку з шинків за січень – квітень 1751 р. [41, арк. 14], про кількість посполитих, міщан і підсусідків у Носівській, Кобижській та Бобровицькій сотнях Київського полка за 1751 р. [42, арк. 32].

Переписи і реєстри представлені, в першу чергу, реєстром Київського полку 1649 р. У 1933 р. В.Романовський опублікував перепис 1666 р., до якого включені Ніжинщина, Переяславщина, Прилуччина, Київщина [43, арк. 77].

Серед архівних документів фонду 51 ЦДІА України опрацьовані матеріали ревізії Київського полку 1737 р. що дало змогу виявити важливі статистичні дані стосовно чисельності

.....

козацького населення кожної сотні полку та його участі у військових походах. Матеріали ревізій дозволили зробити висновки відносно структурного та адміністративно-територіального устрою полку у XVIII ст. Ця ревізія заслуговує на публікацію, зараз з ревізій опублікований лише реєстр Носівської сотні. Вдалося виявити та ввести до наукового обігу ревізію Козелецької сотні 1764 р. Реєстр генеральної та полкової старшини Лівобережної України. Листопад 1742 р. [44, арк. 60].

Серед описів першочергове значення для історії Київського полку мають Генеральне слідство про маєтності, Румянцевський опис, опис Київського і Чернігівського намісництв. На жаль, М.Василенко опублікував Генеральне слідство про маєтності без додатків документів, які підтверджують право на володіння. Збірник цих документів знаходиться в ІР НБУ [45, арк. 11].

Генеральний опис Лівобережної України 1765 – 1769 рр. (Фонд 57 ЦДІА) має 10 справ стосовно Київського полку. Активно використовувалися попередниками справи з описом Козельця, Гоголева, Бориспіля, Кобижчі, Остра. На черзі дня дослідження описів Носівки, Морова, Мрина, Олишівки, Бобровиці [46, арк. 32].

До такої групи джерел як журнали відносяться переказ В.Шевчука діаріуша ГВК 1722 – 1723 рр., «Книга записи расхода денежной казны Гоголевской сотней на приобретение фуража для лошадей сербской команды генерал – майора Хорвата. 1753» [47, арк. 16].

Інформаційно-публікаторський вид джерел складають свідчення, екстракти, бачення, об'яви, премеморії, вимоги, повідомлення.

Серед свідчень вичленимо найбільш цінні: «Записка подьячего Григория Богданова, посланого гонцом из Москвы к гетьману Богдану Хмельницкому, о виденном и слышанном в Южной Руси» в серпні 1651 р., «Статейный список дьяка Василия Михайлова Кикина» 1658.08.–10.09., «Статейный список пребывания в Нежине и в Переяславле дворянина Федора Протасьева. август 1661 р.», «Расспросные речи бывшего полковника Київського Василия Дворецкого, бывшего в плену в Чигирине 23 мая 1669 р.» [48, арк. 47].

З бачень виділяється «Предложения казацкой старшины на Переяславскую раду» 1659 р. [49, арк. 29].

Для періоду національно-визвольної війни виключне значення мають козацькі конфесати, яких особливо багато опублікував відомий джерелознавець Ю.Мицик [50, арк. 38] і які можемо віднести до повідомлень.

Наративні джерела представлені літературно-публіцистичним твором В.Дворецького. «Видатні пам'ятки української публіцистики другої половини XVII ст. створила особа з оточення київського полковника Василя Дворецького (можливо, це був він сам або ж його син, остерський сотник Іван)» [51, с. 159]. «В.Дворецький створив перший розгорнутий історичний твір штибу так званих козацьких літописців, давши огляд військово-політичної історії України головним чином XVII ст.»¹ [52, с. 324].

Збереглися окремі листи XVIII ст.: Федора Вольского до полковника стародубського, Миколи Ханенка Петру Ханенку 1729 р. [53, с. 132], «Письмо Танского И. в канцелярию о споре за наследственное имущество с вдовой брата Київського полковника Танского Михайла Софией. 1749» [54, с. 213].

Важливе значення для написання дисертації мали так звані «сказки о службе» – своєрідні послужні списки автобіографічного характеру, що подавалися свого часу козацькою старшиною до ГВК. Вони характеризують участь старшини Київського полку у воєнних кампаніях Російської імперії XVIII ст. У «Сказках» 1761–1762 рр., які збиралися за вказівкою генерального осавула Журавки, присутні вікові показники. Вони дозволяють визначити у якому віці вступали в службу, які чини у якому віці отримували. Так, козак Козелецької сотні Київського полку Парфен Набок службу розпочав 1715 р. у 19 років курінним отаманом і абшитовий був значковим товаришем у 56 років [55, с. 159]. Іван Савенко розпочав службу у 1724 р. у віці 26 років, у 44 став значковим товаришем і у 55 був абшитований [56]. «Сказка» абшитованого значкового товариша Василя Прийми, в якій він розповідав про участь діда Кирила у походах до Самари і Очакова [57, арк. 105], отамана городского моровського Луки Зорича [58, арк. 37]. Військовий товариш Іван Александрович у «сказці» згадував, як у 1744 р. згідно указу ГВК лагодив мости і гаті на тракті київському у команді хорунжого генерального Ханенка [59, арк. 65], військовий канцелярист Семен Бузановський «с 1735 по окончанія 1737 годов найдовался по определению генеральной канцелярии у конвоировании главной артиллерии, в заготовлении артиллерийским лошадям фуража от Киева до Сум» [60, арк. 114]. Надають «сказки» інформацію і про стан здоров'я. У 1736 р. Павло Наливайко з Носівської

сотні Київського полку був у кримському поході в команді полкового осавула Остапа Гречки і «ранено голову и плече». 44-річний абшитований значковий товариш Тихон Борсук засвідчив, що у нього «слом всех костей»^[61, арк. 24].

Серед церковної документації з фонду № 990 «Переяславско-Бориспольская духовная концистория» збереглися «Исповедальные росписи церквей Бориспольской протопопии за 1751 г.» [62, арк. 51], «Исповедальные росписи церквей Бориспольской протопопии 1759 г.» [63 арк. 88], «Метрическая книга г. Гоголева 1780 г.» [64, арк. 12]. В.Кривошея навів 19 поминальних рядів найвідоміших козацько-старшинських родин полку, записаних у синодиках 3 монастирів.

Джерельний аналіз дає можливість зробити висновок про те, що надійним джерелом є судові та маєткові документи. З наративних же джерел найбільшу увагу привертає листування, «сказки», в меншій мірі – літописи.

Таким чином, охарактеризована вище джерельна база відзначається різноманітністю і дає можливість вирішити поставлені в дисертаційному дослідженні завдання комплексного дослідження місця Київського полку в суспільно-політичній історії козацько-гетьманської держави. Прагнучи спертись на повноту фактів, автор використав всі наведені вище групи джерел, здійснивши перехрестне співставлення їх даних.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Мицик Ю.А. Писемні джерела з історії українського козацтва // Історія українського козацтва. Нариси у двох томах. – К., 2007. – 672 с.
2. Крикун М. Інструкція послам Війська Запорозького на елекційний та коронаційний сейми 1669 року // Центральна і Східна Європа в XV – XVIII століттях: Питання соціально-економічної та політичної історії. До 100 – річчя від дня народження професора Дмитра Похилевича / За ред Л.Зашкільняка та М.Крикуну. – Львів, 1998. – 476 с.
3. Універсали Павла Полуботка (1722 – 1723) / Упорядкування В.Ринсевича. – К., 2008. – 657 с.
4. Швидько Р.К. Діловодчі акти козацьких органів влади як джерело до історії міст Гетьманщини другої половини XVII-XVIII ст. // Дніпропетровський історико-археографічний збірник. – Дніпропетровськ, 2001. – 572 с.
5. Центральний державний історичний архів України (далі – ЦДІА України). – Ф. 52. – Оп. 3. – Спр. 642. – 143 Арк.
6. ЦДАУК. – Ф. 52. – Оп. 3. – Спр. 454.
7. ЦДАУК. – Ф. 52. – Оп. 3. – Спр. 234.
8. Універсали Богдана Хмельницького 1648 – 1657 / І.Крип'якевич, І.Бутич (упоряд.); В.Смолій та ін. (ред.кол.); НАН України, Інститут історії України. – К.: «Альтернативи», 1998. – 383 с. + додатки. З документації гетьмана Івана Скоропадського / Підготовка до друку і передмова Ю.Мицика // Сіверянський літопис. – 1997. -№ 6. –С.66-71; Гетьманські універсали в колекції Чернігівського історичного музею ім. В.В.Тарнавського / Підготував до друку та передмова І.Ситого // Сіверянський літопис. – 1998. -№ 1. –С.83-90; № 2. –С.31-46; № 3. – С.72-84; № 4. –С.37-58; № 5. – С.67-82; № 6. –С.62-85. Ринсевич В. Полковничі універсали другої половини XVII ст. за колекцією О.М.Лазаревського // Наукові записки. Збірник наукових праць молодих вчених і аспірантів / Інститут української архівографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського. - К., 1999. -Т.IV. - С.5-27; Стороженко Н.В. Мельниці в Козельці (універсали XVII в.) // Київська старина. – 1892. - № 3. – С.496-497; Древние записки Малороссийского Подскарбия Якова Марковича. 1716-1745. – М., 1853.-Т.I.-III.; 1913.-Т.IV; Маркович Я.Дневник генерального подскарбия Якова Марковича. 1717-1767 р./ Под ред. А.Лазаревского.- К., 1897.-Ч.1-3.- 342, 418 с.
9. ЦДІАУК. – Ф. 65. – Оп. 1. – Спр. 11.
10. ЦДІАУК. – Ф. 63. – Оп. 1. – Спр. 2.
11. Модзалевский В. К характеристике отношений между монахами Мгарского монастыря и Лубенскими козаками в 1649-1661 р. // Київська старина.-1906.-Т.92.-Март-апрель.-С.61-68.
12. ЦДІАУК. – Ф.54. – Оп.1. – Спр.615.
13. ЦДІАУК. – Ф.75. – Оп.1. – Спр.31.
14. ЦДІАУК. – Ф. 65. – Оп. 1. – Спр. 11.
15. ЦДАУК. – Ф. 52. – Оп. 1. – Спр. 35.
16. ЦДАУК. – Ф. 52. – Оп. 1. – Спр. 38.
17. ЦДАУК. – Ф. 52. – Оп. 1. – Спр. 43.
18. ЦДАУК. – Ф. 52. – Оп. 1. – Спр. 44.
19. ЦДАУК. – Ф. 52. – Оп. 1. – Спр. 45.
20. ЦДАУК. – Ф. 52. – Оп. 1. – Спр. 46.
21. ЦДАУК. – Ф. 52. – Оп. 1. – Спр. 47.
22. ЦДАУК. – Ф. 52. – Оп. 1. – Спр. 48.

23. ЦДАУК. – Ф. 52. – Оп. 1. – Спр. 49.
24. ЦДАУК. – Ф. 52. – Оп. 1. – Спр. 50.
25. ЦДАУК. – Ф. 52. – Оп. 3. – Спр. 4.
26. ЦДАУК. – Ф. 52. – Оп. 3. – Спр. 624.
27. ЦДАУК. – Ф. 52. – Оп. 3. – Спр. 635.
28. ЦДАУК. – Ф. 63. – Оп. 1. – Спр. 13.
29. ЦДАУК. – Ф. 51. – Оп. 1. – Спр. 71.
30. ЦДАУК. – Ф. 63. – Оп. 1. – Спр. 129.
31. ЦДАУК. – Ф. 811. – Оп. 1. – Спр. 1.
32. ЦДАУК. – Ф. 811. – Оп. 1. – Спр. 2.
33. ЦДАУК. – Ф. 811. – Оп. 1. – Спр. 4.
34. ЦДАУК. – Ф. 811. – Оп. 1. – Спр. 5.
35. ЦДАУК. – Ф. 811. – Оп. 1. – Спр. 6.
36. ЦДАУК. – Ф. 811. – Оп. 1. – Спр. 8.
37. ЦДАУК. – Ф. 811. – Оп. 1. – Спр. 7.
38. ІР НБУ. – Ф. VIII. – № 234.
39. ЦДАУК. – Ф. 63. – Оп. 1. – Спр. 4.
40. ЦДАУК. – Ф. 63. – Оп. 1. – Спр. 24.
41. ЦДАУК. – Ф. 63. – Оп. 1. – Спр. 43.
42. ЦДАУК. – Ф. 63. – Оп. 1. – Спр. 54.
43. ЦДАУК. – Ф. 63. – Оп. 1. – Спр. 55.
44. ЦДАУК. – Ф. 51. – Оп. 1. – Спр. 112.
45. ЦДАУК. – Ф. 54. – Оп. 1. – Спр. 557.
46. ЦДАУК. – Ф. 54. – Оп. 2. – Спр. 18.
47. ЦДАУК. – Ф. 54. – Оп. 1. – Спр. 1816.
48. ЦДАУК. – Ф. 54. – Оп. 1. – Спр. 1930.
49. ЦДАУК. – Ф. 54. – Оп. 1. – Спр. 1972.
50. ЦДАУК. – Ф. 54. – Оп. 1. – Спр. 2012.
51. Лазаревський А. Чернігівська летопись по новому списку. Приложение Коломацкие челобитные // Київська старина. – 1890. – Т. 29. – Ч. IV. – Отд. III. – С. 102 – 110.
52. Акты ЮЗР. – Спб., 1867. – Т. V.
53. Акты ЮЗР. – Спб., 1873. – Т. IV.
54. Акты ЮЗР. – Спб., 1873. – Т. VI.
55. Акты ЮЗР. – Спб., 1867. – Т. V. 56. Реєстр всего войска Запорожского после Зборовского договора с королем польским Яном Казимиром, составленные 1649 года, октября 16 дня / Изданные по подлиннику О.М.Бодянским. – М.: Издательство Императорского Общества истории и древностей Российских при Московском университете, 1875. – 337 с.; Реєстр Війська Запорізького 1649 року. – К.: Наукова думка, 1995. – 592 с.
57. ЦДАУК. – Ф. 63. – Оп. 1. – Спр. 22.
58. ЦДАУК. – Ф. 51. – Оп. 1. – Спр. 2239.
59. ЦДАУК. – Ф. 51. – Оп. 1. – Спр. 1655.
60. ЦДАУК. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 14037
61. ЦДАУК. – Ф. 51. – Оп. 1. – Спр. 2240.
62. ЦДАУК. – Ф. 990. – Оп. 1. – Спр. 126.
63. ЦДАУК. – Ф. 990. – Оп. 1. – Спр. 321.
64. ЦДАУК. – Ф. 990. – Оп. 1. – Спр. 1466.

***Іржицкий В.Ю. ИСТОРИЧЕСКИЕ ИСТОЧНИКИ К ИСТОРИИ ПОЛКОВ
ГЕТМАНЩИНЫ В ФОНДАХ ЦЕНТРАЛЬНОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО
ИСТОРИЧЕСКОГО АРХИВА УКРАИНЫ У Г. КИЕВЕ (НА МАТЕРИАЛАХ КИЕВСКОГО
ПОЛКА)***

На основе фондов Центрального государственного исторического архива в г. Киеве проанализированы исторические источники к истории изучения казацких полков периода Гетманщины.

Ключевые слова: архив, документы фондов, казацкий полк, Гетманщина, казацкая полковая старшина.

***Irzhitsky V.Y. THE ARTICLE IS ANALYZED THE HISTORICAL SOURCES FOR THE
HISTORY OF COSSACK REGIMENTS IN THE PERIOD OF HETMANSHCHYNA/ THE
MATERIAL BASED ON THE CENTRAL STATE HISTORICAL ARCHIVE IN KIEV UKRAINE
(ON MATERIALS OF THE KIEV REGIMENT)***

Based on the Central State Historical Archives in Kiev analyzed historical sources for the history of the Cossack regiments Hetmanate period.

Key words: archives, documents, funds, Cossack regiment, Hetman, Cossack regimental officers.

УДК 002.01:394(477.43/44=840)»18/19»

Т.Р. Соломонова

КНИГА ЯК ЗНАРЯДДЯ ЗБЕРЕЖЕННЯ ЕТНІЧНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ПОЛЯКАМИ ПОДІЛЛЯ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Стаття висвітлює способи використання книги для збереження етнічної ідентичності поляками Поділля другої половини ХІХ – початку ХХ ст.

Ключові слова: книга, Поділля, поляки, етнічна ідентичність.

Після поразки повстання 1863 року «польськості» на території колишньої Речі Посполитої оголошується війна. Царський уряд прискорює русифікацію, агресивність якої характеризує те, що існували плани навіть в Королівстві Польському випускати газету польською мовою, але кириличним шрифтом, створити незалежну від Риму католицьку ієрархію, яка підкорювалася б православному начальству, ввести російську мову у католицьке богослужіння, заборонити друкувати молитовники польською мовою [1].

У таких умовах родинне коло мусило заступити польську школу як виховний заклад, офіційне наукове і культурне життя, вільне існування друкованого слова. Сьогодні невідомо, якими були програми домашнього патріотичного виховання та навчання, які теми в них переважали, якими методами, за допомогою яких символів і предметів це робилося. Мабуть, найкраще про це розповіли б свідки та учасники цих процесів. Але, безперечно, на книгу було покладено неабияку відповідальність. Адже книга, як і усна традиція, була основним тогочасним каналом передачі інформації, але мала ширші хронологічні та просторові можливості. Метою даної публікації є висвітлення способів використання книги для збереження етнічної ідентичності поляками Поділля другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Особливістю пропонованого матеріалу є те, що книгознавці в етнічному аспекті традиційно досліджують мову друку та читання, а етнологи звикли вивчати етнічність через прояви матеріальної та духовної культури етносу, залишаючи поза увагою масову та елітарну культуру. Проте з кінця ХХ ст. бібліотекознавці плідно працюють над такою науковою дисципліною як етнічне бібліотекознавство [2], а книгознавці звернулися до вивчення книги як семіотичної системи [3; 4]. Отже» фундамент теоретичного дослідження закладений, але пропонований аспект наукового студіювання є новим і досі не висвітленим.

Джерельною базою дослідження є книжковий фонд відділу рідкісних і цінних видань (далі РіЦ) Вінницької ОУНБ ім. К.А. Тімірязєва, де зберігаються рештки націоналізованих під час Української революції бібліотек польської родової шляхти та інтелігенції – представників вільних професій. Чимало корисної інформації про повсякденне життя ми отримали з мемуарів і щоденників представників польської громади Поділля (А. Залеської [5], П. Маньковського [6], с. Стемповського [7], Т. Бобровського [8]).

Уже в першій половині ХІХ ст. польська громада усвідомлювала значення книги для маркування «польськості». Невипадково Ю.-І. Крашевський у книзі «Wspomnienia Odessy, Jedysanu i Budżaku» (1845-1846), оглянувши у Тульчині бібліотеку Потоцьких, зауважив про відсутність патріотизму в цій родині, адже жодної польської книги він не побачив [9].

Для досліджуваного періоду характерне втягування поляків у загальноросійське життя, втрата традиційної соціальної структури спільноти (втрата значною частиною шляхтичів свого статусу), що сприяло їхній поступовій асиміляції серед місцевого населення. Відповідно, зміст інформації переданої усною традицією в контексті етнічної ідентичності збіднювався, тому на книгу покладалися певні сподівання.

Читання польськомовної літератури і формування бібліотеки ставало основним способом боротьби з русифікацією. Уже з дитинства дітей привчали до рідного слова. Вони мали власні маленькі молитовнички. У заможних родинах для них формували книжкові збірочки, що відповідали віковим вимогам, виписували з Варшави дитячі журнали, такі як «Przyjciela

.....
Dzieci», «Moje Pisemko», «Wieczory Rodzinne». Патріотичному вихованню сприяли історичні повісті В. Пжиборовського, вірші В. Белзи, зокрема його відомий «Katechizm małego Polaka» [6, s.160]. Повсюдно в родинах було поширено сімейне голосне читання вечорами. Специфіка тодішнього способу пересування у каретах сприяла популярності такого способу проведення часу як декламування віршів, тому дівчат з дитинства привчали до їхнього запам'ятовування [6, с.53–55].

Формувалися польськомовні збірки, де, крім оригінальної літератури, було багато перекладної. Не тільки творів красномовства, а, за нашими спостереженнями, й наукової, особливо французьких і німецьких авторів, хоча саме ці мови вважалися обов'язковими для вивчення як іноземні. Серед російських авторів зустрічаються книги М. Карамзіна, П. Долгорукого, М. Гоголя, Л.Толстого. Як згадує А. Залеська, Т. Шевченка читали у перекладі Й. Лободовського [6, s. 210].

Звернемо увагу на поширеність деяких знакових для польської культури видань, важливих для етнічної, швидше навіть національної ідентичності поляків. Ми не будемо обговорювати популярність творів польських письменників, зокрема Г. Сенкевича, що друкувалися великими накладками, призначалися для масового читача та використовувалися для читання на дозвіллі. Інша справа з науковими виданнями. Так у відділі РіЦ зберігаються чотири примірники франкомовного збірника дипломатичних документів стосовно Польщі 1762–1862 років, укладеного графом Д'Ангебергом (псевдонім Л.Ходзько), що походять з родових бібліотек Руссановських, Собанських, Якубовських і Ярошинських. Таким же значущим виданням можна вважати знамениту «*Volumina legum*», перший польський звід права, основа якого друкувалася впродовж 1732-1782 років, а потім була перевидана у петербурзькій друкарні Й.Огризка у 1859–1860 роках. Цей багатотомник сприймався сучасниками не тільки як історико-правова пам'ятка, а й як символ польської державності. Його прагнули мати не тільки фахівці-юристи, а й звичайні патріоти. У відділі РіЦ ми виявили примірники з родових бібліотек Руссановських, Якубовських та сімейної книгозбірні Остророг-Садовського – Клінгера.

Ще одним способом виявлення прибічності своєму народові було зберігання видань, які належали загиблим або засланим борцям за незалежність Польщі. Так у родовій бібліотеці Собанських з Ободівки поважне місце займали книги із зібрання Готарда Собанського, який загинув у засланні в Сибіру, тобто за книгами закріплювався своєрідний меморіальний статус.

Придбання книг, друкованих будь-якою мовою, але видатних постатей польської культури, також сприяло патріотичному настрою спільноти. Для подолян, зокрема, такою фігурою став відомий юрист, земляк В. Спасович, виявлені твори якого походять з десяти книгозбірень. Це були, здебільшого, російськомовні юридичні, літературознавчі, мистецтвознавчі розвідки на тлі російської культури. Хоча існували й польськомовні видання, у всякому випадку, один примірник ми виявили.

У зв'язку з особливостями формування досліджуваної джерельної бази можна припустити, що примірників вищезгаданих книг було більше, адже, по-перше, через тривале бібліотечне життя частина з них зникла, по-друге, більшість особистих бібліотек, рештки яких зберігаються сьогодні у Вінницькій ОУНБ ім. К.А. Тімірязєва, формувалися наприкінці XIX – початку XX ст., а книги друкувалися у 60-х роках, тобто вони були акумульовані в бібліотеках попереднього покоління. Невипадково ми виявили примірники здебільшого з родових книгозбірень.

Ще одним способом прояву польськості бібліотеки були провенієнції книг. У книжкових збірках поляків – представників вільних професій (лікарів, юристів, інженерів) було багато російської фахової літератури, що засвідчує фонд РіЦ. Але загальнопоширеною була практика оформлення екслібрисів, суперекслібрисів на корінцях палітурок, власницьких написів польською мовою. З-понад трьох десятків атрибутованих нами екслібрисів – тільки 2 було виконано латиною та 1 – російською мовою, решта польською.

Зазначимо, що наприкінці XIX ст. російська мова входить у польське середовище, але чоловіче. Потреба отримання середньої освіти, що було можливим в гімназіях і реальних училищах, змушувало вчити «царську» мову. Більшість представників польської шляхти добре вміли спілкуватися українською, адже вони займалися власним господарством, тому треба було контактувати й розумітися з селянами. Навіть через русифікацію етнічне коріння проявлялося. Так бібліотека вінницького адвоката Болеслава Івановича Лещинського була російськомовною, ім'я на екслібрисі, ініціали на суперекслібрисі русифікованими, але виявлення нами таких

.....
друків, як «Описание книг и актов Литовской метрики» (СПб., 1887), В. Дуткевича «Польское ипотечное право» (СПб., 1888), підштовхнуло до думки, що їхній власник зберігав-таки пам'ять про свою етнічну належність.

Крім легальної системи книгопоширення, на Поділлі у досліджуваний період розвивалися альтернативні шляхи, які самі по собі також сприяли консолідації спільноти. Нелегальні польські освітянські організації почали створюватися на Поділлі у першій половині 80-х років XIX ст. [10, s. 204-205]. Дієву допомогу таким закладам надавали представники заможної шляхти. Так 1891 року Грохольські оплатили рахунок від варшавської фірми Гебетнер&Вольф, де серед іншого була польськомовна релігійна та морально-етична дитяча література: Служба Божа – 20 прим., Євангеліє для малих дітей – 2 прим., Катехізм – 6 прим., різні збірки молитов – по 6–8 прим. [11]. Рахунок цієї фірми за 1896 рік містив взагалі 12 назв у 106 прим. [12]. Малоімовірно, що така кількість примірників призначалася Грохольськими своїм дітям, логічно припустити, що у такий спосіб родина допомагала польським дітям нелегально вчити рідну мову. Побічно це підтверджується й тим, що книги куплялися дешеві, їхня вартість становила 20–30 коп. кожна [12]. Згідно з рахунками, для родинної бібліотеки купляли видання у ціновому діапазоні від 1 руб. 20 коп. до 5 руб. 40 коп., причому палітурні роботи ще додатково коштували від 64 коп. до 1 руб. 25 коп. за кожний примірник.

Після революції 1905 року польська освітянська робота набрала нових обертів [7], з'явилися численні громадські організації: римо-католицькі благодійні (Кам'янець-Подільський, Могилів-Подільський, Проскурів, Вінниця), культурні, артистичні та спортивні товариства (Вінниця, Кам'янець-Подільський), які організовували власні книгозбірні за посередництвом місцевих книгарень. Бібліотеки таких товариств досягали доволі значних розмірів. Так книгозбірня «Дому Польського» при Кам'янець-Подільському римо-католицькому благодійному товаристві напередодні революційних подій 1917 року мала фонд близько 5 тис. примірників [13].

Завдяки близькості до кордону на Поділлі доволі поширеною була нелегальна польська книга. Її, зокрема, можна було придбати у книгарні Владислава Вінарського (Кам'янець-Подільський). Зрозуміло, що це був великий ризик, могли не тільки оштрафувати, а й закрити книгарню, тому пропонувалася подібна література тільки перевіреним клієнтурі і за чималі гроші: В. Гонсіоровський «Królobójcy» – 10 руб., с. Бранський «Jeszcze Polska nie zginęła!» – 5 руб., А. Міцкевич «Dzieła» безцензурний – 2 руб. [10, s.64–66]. Тут можна було придбати і патріотичні листівки, і дитячу літературу, і книги з польської історії іноземного друку. Через цю книгарню друки (між іншим й польські соціалістичні) йшли до Могилів-Подільського, Вінниці.

Отже, у досліджуваний період книга є знаряддям, навіть цілою семіотичною системою, збереження етнічної ідентичності. Основними діючими компонентами цієї системи були власне польськомовна книга, приватні та громадські польськомовні бібліотеки, «книги-маркери» з полоністики (навіть іншомовні), «меморіальні» книги, твори видатних поляків (навіть іншомовні), польськість провенієнцій, нелегальне поширення літератури, яке консолідувало спільноту.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Фалькович С. Роль восстания 1863 г. в процессе складывания национального стереотипа поляка в сознании русских / С. Фалькович // Поляки и русские : материалы конференции «Польша – Россия. Роль национальных восстаний в формировании представлений друг о друге». – Варшава, 1999. – С. 157–181.
2. Библиотечная этнология // Библ. энцикл. – М., 2007. – С. 189–190.
3. Система книги / М. Червинский. Семиотика книги / Т. Зберский : пер. с пол. – М. : Книга, 1981. – 128 с.
4. Мигонь К. Наука о книге: очерк проблематики / К. Мигонь. – М., 1991. – С. 29–32.
5. Zaleska A. Niezapomniana Ukraina / A. Zaleska. – Warsz. : Rosner & Wspolnicy, 2007. – 297 s.
6. Маньковский П. Спогади : уривок / П. Маньковский // Молода нація : альманах. – К., 2004. – № 4. – С. 94–110.
7. Stempowski S. Pamiętniki (1870-1914) / S. Stempowski. – Wrocław, 1953. – 374 s.
8. Bobrowski T. Pamiętnik mojego życia : w 2 t. / T. Bobrowski, oprac. S. Kieniewicz. – Warsz., 1979.
9. Kraszewski J.I. Wspomnienia Odessy, Jedysanu i Budżaku: dziennik przejażki w roku 1843 od 22 czerwca do 11 września / J.I. Kraszewski. – Wilno, 1845. – T. 1. – S.77.
10. Kuszlejko J. Książka polska w Rosji na przełomie XIX i XX wieku / J. Kuszlejko ; B-ka Narodowa. – Warsz., 1993. – 258 s.

11. Державний архів Вінницької області, – Ф.866. – Оп. 1. – Спр.79. – Арк.26–27.
12. Там само. Спр. 72. – Арк.21–22.
13. Chwalewick E. Zbiory polskie. Archiwa, biblioteki, gabinety, galerie, muzea i inne zbiory pamiątek przeszłości w ojczyźnie i na obczyźnie w porządku alfabetycznym według miejscowości ułożone / E. Chwalewick. – Warsz., 1926. – T. 1. – S.144.

Соломонова Т.Р. КНИГА КАК СПОСОБ СОХРАНЕНИЯ ЭТНИЧЕСКОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ ПОЛЯКАМИ ПОДОЛЬЯ ВТОРОЙ ПОЛОВИНЫ XIX – НАЧАЛА XX СТ.

Статья посвящена способам использования книги для сохранения этнической идентичности поляками Подолья второй половины XIX – начала XX в.

Ключевые слова: книга, Подолье, поляки, этническая идентичность.

Solomonova T.R. THE BOOK AS A WAY TO PRESERVE ETHNIC IDENTITY OF POLES IN PODILLYA IN THE SECOND PART OF THE XIX-TH CENTURY – BEGINNING OF THE XX-TH CENTURY

This article is dedicated to ways of using books to preserve ethnic identity of Poles in Podillya in the second part of the XIX-th century – beginning of the XX-th century.

Key words: book, Podillya, Poles, ethnic identity.

УДК 94(470.6) «192»:338.43

С.В. Корновенко

ЕВОЛЮЦІЯ ПОГЛЯДІВ ЛІДЕРІВ БІЛОГО РУХУ ПІВДНЯ РОСІЇ НА СУТНІСТЬ АГРАРНОГО ПИТАННЯ ТА ШЛЯХИ ЙОГО ВИРІШЕННЯ

У даній статті висвітлюється еволюція поглядів лідерів білого руху Півдня Росії (А.Денікіна, П.Врангеля, Л.Корнілова та ін.) на сутність аграрного питання та шляхи його вирішення.

Ключові слова: білий рух, громадянська війна, Південь Росії, аграрне питання.

Суспільно-політичні потрясіння в Європі на початку XX ст. кардинально позначилися на подальшій історії країн Центральної та Південно-Східної Європи. Вони стали переломним моментом, своєрідним «Рубіконом», в соціально-економічному та суспільно-політичному житті таких континентальних імперій, як Російська та Австро-Угорська, які припинили своє існування. Серед цілого ряду факторів, що зумовили революційні події в Європі на початку XX ст., одним із визначальних був аграрний. Особливої гостроти аграрне питання на початку XX ст. набуло у Російській імперії, воно поєднало у собі як економічні, так і політичні компоненти, трансформувались в актуальну соціально-економічну та суспільно-політичну проблему. Зазначена вище особливість аграрного питання в Росії повністю себе виявила у роки революції та громадянської війни 1917 – 1920 рр. на постімперському російському просторі, насамперед на Півдні Росії. Військово-політичні сили, режими, змагаючись між собою за владу, пропонували різні варіанти вирішення аграрного питання. Не став винятком і Білий рух Півдня Росії.

Аналіз історіографії зазначеного питання переконує, що, попри значні досягнення вітчизняних та зарубіжних істориків в осмисленні подій революції та громадянської війни 1917–1920 рр., подальшого опрацювання потребують питання, пов'язані з аграрною політикою урядів А. Денікіна та П. Врангеля [1]. Так перспективним, на нашу думку, є вивчення поглядів лідерів Білого руху Півдня Росії на сутність аграрного питання та шляхи його вирішення упродовж грудня 1917 – березня 1919 рр. Автор статті ставить за мету розкрити еволюцію поглядів лідерів Білого руху Півдня Росії на сутність аграрного питання та шляхи його вирішення упродовж грудня 1917 – березня 1919 рр. Об'єкт вивчення – аграрне питання на Півдні Росії у роки революції та громадянської війни, предмет – погляди Л.Корнілова та А. Денікіна на аграрне питання і шляхи його вирішення.

Білий рух Півдня Росії, організований Л. Корніловим як антибільшовицький військово-політичний рух 1917 – 1920 рр., до складу якого входили опозиційно налаштовані до радянської влади військові, політичні та громадські діячі, наріжним каменем своєї програми дій

.....
визначав боротьбу проти більшовиків, установлених ними порядків. Водночас аналіз програмних положень Білого руху Півдня Росії дозволяє стверджувати, що його лідери, учасники чільне місце серед засад програми «рго» відводили аграрному питанню.

Позиція Л. Корнілова була такою: держава власним коштом викупує у поміщиків та церкви їхні землі, безкоштовно наділяючи ними, разом із казенними, найменш землезабезпечених селян у повну власність; економічно потужні селяни, які бажали розширити власне землеволодіння, могли додатково придбати земельні угіддя за «справедливою ціною»; майоратні землі підлягали конфіскації без викупу повністю; за поміщиками, що особисто займалися сільським господарством, залишався достатній для цього максимум [2, 72].

У грудні 1917 – січні 1918 рр. відбулася своєрідна кодифікація аграрного питання у «Конституції генерала Л. Корнілова» (далі – «Конституція...»). В одинадцятому пункті цього документу зазначалося, що «складне аграрне питання має бути вирішене Установчими Зборами». До остаточної розробки Установчими Зборами аграрного питання і видання відповідних законів, – йшлося далі в «Конституції...», – будь-які дії громадян із захоплення землі та реманенту визнавалися неприпустимими [3, 182]. Отже засновник Білого руху Півдня Росії, як і лідери Центральної Ради, закликали селянство зачекати, не проводити самочинного вирішення аграрного питання.

Виникає цілком слушне, на наш погляд, запитання: чому Л. Корнілов не наважився у «Конституції...» відобразити власну позицію з аграрного питання як лідера та засновника Білого руху Півдня Росії, чому, якщо вірити спогадам М. Лембіча [3, 179] (офіцера штаба Л. Корнілова, укладача вищезазначеного основного закону), він пристав на пропозицію П. Мілюкова (одного з лідерів партії кадетів) залишити в такій редакції одинадцятий пункт. Імовірно, це можна пояснити тим, що, будучи військовим, Л. Корнілов не вважав себе великим знавцем аграрного питання, а тому, усвідомлюючи всю його важливість та значущість, вирішив за краще зважити на думку П. Мілюкова – досвідченішого політика – стосовно такої делікатної справи як аграрне питання. По-друге, перед ним стояли завдання дещо іншого характеру: організація антибільшовицьких збройних сил на основі солдат та офіцерів колишньої царської армії. Через це питання внутрішньої політики були проблемами віддаленої перспективи. На цей час територій, на які поширювалася б влада Білого руху Півдня Росії і велося державне будівництво, не було, відповідно, не існувало державного цивільного управління, була відсутня внутрішня політика тощо.

Зіставляючи ці дві позиції, стверджуємо, що погляди Л. Корнілова були набагато чіткішими та конкретнішими за представлений у «Конституції...» одинадцятий пункт; по-друге, зміст аграрної складової «Конституції...», попри всю абстрактність формулювання, свідчив принаймні про те, що аграрне питання як проблема, яка потребувала вирішення, усвідомлювалося представниками Білого руху Півдня Росії; по-третє, розуміння білими лідерами аграрного питання відповідало ситуації, в якій перебував Білий рух Півдня Росії у цей час: велися постійні бойові дії, практично не відбувалося цивільного державного будівництва та управління; сам Білий рух Півдня Росії перебував на стадії становлення та боротьби за самовиживання.

Успіхи добровольців на фронтах громадянської війни призвели до того, що станом на серпень 1918 р. Збройні Сили Півдня Росії значно зросли чисельно, контролювали Ставропілля та Чорноморську губернії тощо. Не стало Л. Корнілова – засновника, ідейного натхненника Білого руху Півдня Росії. Продовження боротьби проти більшовиків та інших супротивників вимагало людських ресурсів, певної ідеології боротьби тощо. Крім того, внутрішня логіка розвитку Білого руху Півдня Росії як соціокультурного, історичного явища зумовила появу «нових» проблем: тил, його облаштування, фінанси, управління підконтрольними територіями, вирішення нагальних соціально-економічних та суспільно-політичних питань, домінанта серед яких, з урахуванням соціальної стратиграфії населення, що опинилося у сфері впливу Білого руху Півдня Росії, належала аграрному. За таких обставин лідери та учасники Білого руху опинилися перед нелегкою дилемою: або використовувати вже накопичені варіанти рішень, застосовуючи їх до щоразу нових ситуацій, або формувати раніше невідомі альтернативи.

Як переконує подальший розвиток подій, представники Білого руху Півдня Росії обрали медіацію – напрацювання раніше невідомих альтернатив для вирішення поточних питань різнопланового характеру. Так, зокрема, реагуючи на виклики часу і проблеми, які постали, 30 серпня 1918 р. у Катеринодарі було створено Особливу нараду – уряд при Головнокомандувачу ЗСПР генералові А. Денікіні, яка проіснувала до 30 грудня 1919 р.

.....
Головою був генерал А. Драгомиров. Основні напрями діяльності та сфери компетенції цього уряду визначало «Тимчасове положення про управління територіями, що перебували під контролем Добровольчої Армії» (далі – «Тимчасове положення...»), затверджене А. Денікіним 2 лютого 1919 р.

Окремі пункти «Тимчасового положення...» стосувалися аграрного питання. Насамперед зазначалося: «Власність недоторкана. Примусове відчуження в державних або суспільних інтересах відбувається на законних підставах за справедливую винагороду» [4, 242]. У такий спосіб А. Денікін проголошував суто ліберальні ідеї, що давно стали апріорі для європейських країн і які торували собі шлях у Російській імперії на початку XX ст. По-друге, не йшлося лише про поміщицьку власність на землю, як стали це згодом приписувати Головнокомандувачу історики та опоненти, а про власність як інститут, систему правових відносин, згідно з П. Скоропадським, «фундамент культури та цивілізації». По-третє, і у цьому ми погоджуємося з Ж. Цветковим, визнавалося державне втручання у поземельні відносини [5, 64]. По-четверте, ставився знак рівності між державними та суспільними інтересами. Отже, визнавалося, що інтереси селянства – це є й інтереси держави. По-п'яте, «справедлива ціна», на нашу думку, передбачала, що земля – об'єкт і суб'єкт ринкових відносин, її перерозподіл відбуватиметься на економічно обґрунтованих засадах.

Отже» констатуємо еволюцію аграрного складника у програмних положеннях Білого руху Півдня Росії від грудня 1917 р. (фактично від початку становлення Білого руху Півдня Росії), а також вищий рівень усвідомлення його представниками важливості аграрного питання порівняно з «Конституцією...». У такому контексті наукове значення втрачає твердження авторів «Истории крестьянства СССР. История советского крестьянства» за редакцією В. Шерстобітова стосовно того, що «денікінці не мали чіткого уявлення про шляхи вирішення аграрного питання на початковому етапі просування вглиб українських територій» [6, 165]. Водночас зазначаємо, що еволюція «зупинилася» на рівні вичленування аграрного питання як проблеми з-поміж інших буденних або поточних питань життєдіяльності влади та соціуму. У «Тимчасовому положенні...» не йшлося про конкретний механізм реалізації аграрного питання на певних засадах. Тому активно до обговорення цієї проблеми долучилися політичні сили, що входили до складу Білого руху Півдня Росії, а також громадські діячі.

Умовно серед політичних сил, що ідентифікували себе з Білим рухом Півдня Росії та зробили найпомітніший внесок в його історію, можна виокремити три найпотужніші політичні утворення: Національний Центр, Рада Державного Об'єднання Росії, Союз Відродження Росії. Національний Центр представляв інтереси кадетів, прогресистів, промисловців; Союз Відродження Росії – ліві кадети, соціалістичні партії державницької орієнтації, діячі кооперації; Рада Державного Об'єднання Росії – колишні представники прогресивного блоку, члени Державної Думи [7]. Кожне з цих об'єднань мало відповідні програмні засади, лідерів, у різний спосіб брало участь у роботі Особливої наради, визначаючи тактику та стратегію діяльності уряду, активність/пасивність під час напрацювання тих чи інших законопроектів, їхнє змістове наповнення.

Восени 1918 – 1919 рр. найвпливовішим на урядові кола Білого руху Півдня Росії серед зазначених вище осередків партійно-політичного життя був Національний Центр. За спостереженнями Н. Думової, цей вплив визначали К. Соколов, М. Астров, В. Челіщев, В. Степанов та інші члени Національного Центру, що безпосередньо працювали в уряді А. Денікіна [8, 275 – 281]. Політики цього напрямку не лише дотримувалися, а й реалізовували на практиці принцип «невтручання», покладаючись на Установчі Збори як своєрідну панацею. На нарадах Національного Центру було відхилено пропозиції М. Волкова, О. Червен-Водалі, які наполягали на тому, щоб якомога швидше розпочати конкретні кроки з розроблення аграрної програми. Навпаки, зокрема М. Астровим та П. Новгородцевим, обстоювалася теза «поспішності» таких заходів.

Інтереси правих політичних сил (октябристи, монархісти) уособлювала Рада Державного Об'єднання Росії, зорганізована в Києві. Однак упродовж 1918 – початку 1919 рр. ця організація не змогла настільки наблизитися до урядових кіл, як кадети, а тому практично не впливала і не брала участі у роботі Особливої наради. Це ж стосується і Союзу Відродження Росії. Отже» можна констатувати, що упродовж 1918 – початку 1919 рр. діяльність Особливої наради перебувала під впливом ідей партії кадетів. Враховуючи їхню позицію щодо «передчасності» розроблення аграрної програми, фактично до 23 березня 1919 р. (дата оприлюднення «Декларації з земельного питання» А. Денікіна) уряд не просунувся ні на крок

на шляху деталізації аграрного курсу у внутрішній політиці. Проурядові кола ігнорували цілком очевидні факти, про які, приміром, В. Шульгін писав ще у грудні 1918 р. «На мій погляд, – зазначав публіцист, – попри всю доблесть офіцерського складу Добровольчої Армії, одними офіцерами Росії не відновити. Сил не вистачить... Перемога можлива лише за підтримки селянства» [9, 35].

Така ситуація була «першою ластівкою», що констатувала розбіжності між позиціями військових та політиків. Перші були реалістичніші у розумінні конкретних обставин, проблем, що підлягали вирішенню, проте вони не мали достатнього досвіду цивільного управління. Другі, маючи політичний досвід, не відчували «пульсу подій», були більше теоретиками, аніж практиками. Згодом це призведе до розриву між тилом та армією, до того, що успіхи добровольців на фронтах перекресляться фактично бездіяльністю цивільної адміністрації на місцях.

За таких умов на окрему увагу заслуговує позиція А. Денікіна, який саме тоді став фактично одноосібним лідером Білого руху Півдня Росії, на якому лежала відповідальність не лише за воєнні операції, а й цивільні справи. Він прекрасно розумів, що вихід ЗСПР на широкий оперативний простір, продовження боротьби проти більшовиків, становлення елементів державної влади та управління для перемоги вимагає зусиль не лише військових, а й підтримки з боку населення. Останнє виявить бажання допомагати, коли переконається у привабливості нової влади, у тому, що вона соціально орієнтована: не лише обіцяє, а й виконує. Усвідомлюючи, що Особлива нарада зволікає з виробленням аграрної програми, А. Денікін особисто і наскільки це було можливо рішуче втручається у її діяльність. У цьому зв'язку вважаємо за доцільне з'ясувати сутність не лише політичних поглядів Головнокомандувача в цілому, але й стосовно до аграрного питання зокрема.

Як зауважує Г. Інполитов, ідейно-політичні погляди А. Денікіна остаточно сформувалися під час навчання в Академії Генерального штабу. Їхньою квінтесенцією став російський лібералізм без будь-якого партійного догматизму [10, 200]. У розумінні Головнокомандувача ЗСПР російський лібералізм – це конституційна монархія, радикальні реформи, мирні шляхи оновлення країни [11, 72]. Революцію він не сприйняв, для нього вона «хаос», «озвірілий натовп» [11, 64], хоча визнавав, що революція – явище історичне. Попри це революційні події лише зміцнили у ньому внутрішні переконання стосовно того, що еволюція – оптимальніша за революцію, хоч і триваліша: «... Я йду шляхом еволюції, пам'ятаючи, що нові утопічні досліди викликали б у країні нові потрясіння та неминуче прищезтя чорної реакції. Ця еволюція веде до об'єднання та порятунку країни, ліквідації старої побутової неправди, створення таких умов, за яких були б забезпечені життя, свобода і труд усіх громадян» [12]. Тому немає жодних підстав погодитися з твердженням О. Калашникової про те, що «Денікін пішов на повне відновлення поміщицького землеволодіння з примусовим відчуженням землі, отриманої селянами у результаті Жовтневої революції, та запровадження відробіткової повинності на користь поміщиків» [13, 52].

Водночас було б несправедливим вважати, що погляди Головнокомандувача як політика не зазнали трансформацій під впливом революції та громадянської війни [10]. Наприклад, у Ставрополі А. Денікін сформулював політичну програму Білого руху Півдня Росії з урахуванням ситуації станом на осінь 1918 р.: «Будьте ви праві чи ліві, але любіть нашу Батьківщину, що потерпає, допоможіть нам урятувати її... Чини Добровольчої Армії, на яких долею покладено тягар управління, не будуть ламати основного законодавства. Їхня роль – створити такі умови, за яких можна було б жити і очікувати, поки Всеросійські законодавчі установи – розум і совість народу російського – спрямують його життя до світла та правди по новому руслу» [14].

Аналізуючи причини, які змусили селянство відвернутися від більшовиків, лідер Білого руху Півдня Росії небезпідставно вважав, що у цьому насамперед була провина радянської влади. Зміцнившись на літо 1918 р. за рахунок села, більшовики усвідомили небезпеку, яка містилась у двох явищах селянського життя: 1) у надзвичайному зростанні інституту власника, що загрожувало відходом селянства від ідеалів комунізму; 2) у припиненні товарообміну між містом та селом, що неминуче призводило до голоду пролетаріату і червоної гвардії – єдиного, хоча і не цілком надійного підґрунтя її існування [15, 107]. Тому з першою небезпекою, яку, на думку радянських діячів, уособлювало середнє селянство – «куркульство», більшовики боролися через насадження силою комітетів бідняків. Діяльність останніх, як відомо, носила так званий зрівняльний характер: грабувались економічно міцні господарства, а їхнє майно,

худобу, продовольчі запаси розподіляли «порівну між селянською біднотою» [16; 17]. Друга небезпека ліквідовувалася ще радикальнішими заходами – за допомогою озброєних продзагонів, які йшли у село за «надлишками» [16; 18].

Продовольчу політику більшовиків у Новоросійській, Харківській та Малоросійській губерніях А. Денікін називає хижацькою. «Рада комісарів, – пише він, – у зв'язку з повною невдачею всіх ужитих нею заходів і через катастрофу, що насувалась, оголосила продовольчу диктатуру незадовго до приходу в район Добровольців» [19, 103]. Селянство відреагувало швидко і безкомпромісно: «Розправи із більшовицькою владою мали надзвичайно жорстокий характер» [19, 105].

Враховуючи такий радянський досвід комуністичного штурму села Новоросійської, Харківської та Малоросійської губерній у 1918–1919 рр., у своїх мемуарах Головнокомандувач ЗСПР згадував, що в його розумінні майбутні інновації на селі, пов'язані із землевпорядкуванням, мали бути виваженими: по-перше, потрібно враховувати інтереси селянства, забезпечуючи його інвентарем, зберігаючи принцип приватної власності та не порушуючи відносин землекористування і землеволодіння, що склалися під час революції; по-друге, необхідно забезпечити армію провіантом. Значну частину територій, на які поширювалася влада Білого руху Півдня Росії навесні 1919 р., становили землеробські райони. Згідно з даними політвідділу 10 армії Південного фронту, валовий збір хлібів у регіоні становив 1285 млн. пуд., з яких 647 млн. – товарний хліб [20, 11–12]; по-третє, слід стабілізувати ситуацію в тилу ЗПСР, створивши належні умови для їхнього просування вглиб Росії [21, 84].

Особиста позиція Головнокомандувача стосовно «начал», на яких мала б ґрунтуватися аграрна політика уряду, була викладена в «Декларації генерала Денікіна з земельного питання» (далі – «Декларація...»). Її текст готували М. Астров, М. Федоров, пропозиції вносив О. Кривошеїн. Однак аналіз неопублікованого проекту «Декларації...» дає підстави констатувати, що А. Денікін ретельно над ним «попрацював», внісши істотні корективи з урахуванням власного бачення проблеми, думок політиків, реальної ситуації у сфері землеволодіння/землекористування. Зміст документа було остаточно узгоджено генералом 23 березня 1919 р., до Особливої наради вона надійшла 24 березня 1919 р. Поява документа була своєчасною, враховуючи, що навесні 1919 р. територія, контрольована Добровольчою Армією, значно розширилася за рахунок Новоросійської, Харківської та Малоросійської губерній, більшість населення яких становило селянство. У ньому було викладено стратегічну мету внутрішньої політики уряду – «державна користь Росії категорично вимагає відродження та піднесення сільського господарства» [22, 1]. Він не заперечував верховенства остаточного вирішення аграрного питання за законодавчими установами – виборними органами, однак вважав за доцільне повністю на них не покладатися, враховуючи, що «життя не чекає», а країну потрібно вберегти від голоду, застосовуючи невідкладні заходи негайно [22, 1].

Для цього «Декларацією...» передбачалося вирішити такі завдання: 1) забезпечити інтереси трудового населення; 2) створити та зміцнити дрібні та середні селянські господарства за рахунок державного і поміщицького землеволодіння; 3) зберегти за власниками їхні права на землю. Для кожного регіону мав бути встановлений окремий розмір наділу, який залишався за колишніми власниками, визначався порядок переходу надлишків до рук малоземельних. Переходи могли відбуватися шляхом укладання добровільних угод або через примусове відчуження, але обов'язково за плату. Земля за новими власниками закріплювалася у приватну власність; 4) відчуженню не підлягали землі козачі, надільні, ліси, угіддя високопродуктивних сільгосппідприємств і т. ін.; 5) всебічна підтримка як сільськогосподарської галузі, так і сільгоспвиробників шляхом кредитування, меліорації, постачання насінням, придбання живого і мертвого інвентарю тощо [22, 1 – 1зв.].

Насамкінець у «Декларації...» зазначалося, що негайно необхідно вжити заходів для полегшеного переходу землі до малоземельних селян і піднесення виробничої ефективності сільськогосподарської праці. Влада також зобов'язувалася підпорядковувати класові інтереси державним, не допускаючи помсти та класової ворожнечі на селі [22, 1зв.].

У неопублікованому варіанті «Декларації...» містився ще простий пункт, внесений як пропозиція О. Кривошеїна. У ньому стосовно аграрного питання зазначалося таке: «Невідкладне розроблення заходів, мета яких – забезпечити життєві інтереси широких народних мас і швидке зростання виробничих сил країни. Для цього: а) у сфері аграрних завдань – вирішення земельної справи на засадах децентралізації та з урахуванням регіональної економічної специфіки; всіляка підтримка утворенню та швидкому розвитку дрібної приватної

.....
власності; скасування обмежень у праві розпоряджатися селянськими надільними землями; заохочення укладання добровільних угод про перехід землі селянам; створення мирових комісій та примусове, за справедливий викуп, відчуження землі в усіх випадках, коли цього вимагає державний інтерес» [22, 3].

Як видно з опублікованого тексту «Декларації...», А. Денікін урахував побажання О. Кривошеїна, щоправда, не виокремивши їх окремим положенням.

Контент-аналіз «Декларації...» дозволяє аргументовано говорити про те, що цей документ став якісно новим етапом в еволюції осмислення урядовими та проурядовими колами Білого руху Півдня Росії, особисто А. Денікіним, не лише сутності аграрної проблеми, а й засад, на яких можна було б її вирішити. Обставини розробки та прийняття «Декларації...» переконують, що білі лідери прагнули насамперед розширити соціальну базу Білого руху Півдня Росії, перетворивши його на серйозну антибільшовицьку силу, позбутися станової замкненості під час вирішення стратегічних завдань державного будівництва. Це є свідченням непростой внутрішньої еволюції Білого руху Півдня Росії як соціокультурного, історичного явища. Майбутнє оновленої російської державності нерозривно пов'язувалося із селянством, яке трактувалося не просто як податний стан, а як гарант існування майбутньої моделі держави, повноправний суб'єкт соціально-економічних, суспільно-політичних та інших відносин.

Селяноцентризм, проголошений у документі, свідчив і про нелегку трансформацію ідейно-політичних поглядів учасників антибільшовицького руху, про їхню відмову від монополії поміщицької власності на землю. У розумінні А. Денікіна, згідно з текстом «Декларації...», аграрна політика – сукупність урядових заходів у сфері землекористування/землеволодіння, агрономії, агротехнологій, кредитування, забезпечення селянських господарств насіннєвими фондами та реманентом, мануфактурою. У такий спосіб демонструвався комплексний, системний підхід до вирішення аграрного питання. Фактично проголошувався і державний протекціонізм аграрному сектору економіки.

На наш погляд, позиція А. Денікіна, відображена у «Декларації...», була цілком виправданою, відображала реальні тенденції, що відбулися в соціальній стратиграфії селянства Новоросійської, Харківської та Малоросійської губерній у роки революції та громадянської війни під впливом аграрних політик Центральної Ради, Гетьманату, радянської влади. Безпосереднє втручання Головнокомандувача у роботу Особливої наради – свідчення не стільки його диктаторських амбіцій, скільки далекоглядності як політика.

Ставка на середньозаможне і заможне селянство, підтримка малоземельного вмотивовувалася тим, що за роки революції та громадянської війни серед селянства посилилася майнова диференціація. Більшість селянських господарств, зокрема Півдня України, становили заможні. Згідно з радянськими офіційними даними, 36% від загальної чисельності селянських господарств південних регіонів краю становили середняцькі, а 22% – заможні. Останнім належало 50,8% усіх земель. Як і у Першій російській революції, селянство прагнуло до збагачення, відстоюючи принцип приватної власності. Тому аграрна політика, спрямована на соціалізацію/націоналізацію землі, викликала активний спротив з його боку, ставила крапку в існуванні політичної сили, що її реалізовувала. Що ж до загальної чисельності заможного і середньозаможного селянства, то вона становила 49% [23, 503].

Ураховуючи вищенаписане, складно погодитися з тезою Г. Іпполітова про те, що зміст «Декларації...» не враховував реальностей громадянської війни, був написаний для «епохи, якої не існувало, яка пішла назавжди» [10, 368]. На наш погляд, не варто недооцінювати цей документ з аграрного питання, а тим більше говорити про його несвоєчасність тощо. Аналіз настроїв селян Новоросійської, Харківської та Малоросійської губерній напередодні наступу Добровольчої Армії дозволяє говорити, що вони очікували «сильну владу, здатну навести лад, дати спокій, вирішити аграрне питання». Тому втручання держави в селянські справи було на часі, й у цьому можна лише по-доброму позаздрити А. Денікіну як людині, що чітко та ясно могла вловити «дух часу». З іншого боку, не потрібно гіперболізувати значення для селян радянського «Декрету про землю», як це робить Г. Іпполітов, адже він стосувався не всього селянства, а найменш потужного в економічному сенсі. У ньому абсолютно не йшлося про реформу на селі, а за отриману, до того ж у користування, а не у власність, землю селяни сплачували продрозверстку та виконували інші повинності, наприклад, гужеву. Інша справа, що А. Денікін обрав бюрократичний шлях підготовки реформи, втративши цим самим ініціативу в її проведенні.

Привертає увагу ще один нюанс: у «Декларації...» не йдеться про Всеросійські Установчі Збори, а про «законодавчі установи, через які російський народ виявить свою волю» [22, 1]. Цей сюжет, поданий у преамбулі документу, є, на нашу думку, надзвичайно інформаційно насиченим. Насамперед він свідчить про те, що Всеросійські Установчі Збори перестали бути, і ми солідарні у цьому з В. Федюком, «своєрідним символом віри», «джерелом законної влади» [24, 284]. Натомість принципи виборності загальнодержавного законодавчого органу, народовладдя, законності не ігнорувалися. Пояснення цьому вбачаємо у тому, що у складі Установчих Зборів, скликаних 5 січня 1918 р., були представлені більшовики та есери, проти яких велася боротьба білими силами. З іншого боку, в такий спосіб опосередковано визнавалася законність аграрної політики уряду А. Денікіна, легітимність нехай і тимчасових законодавчих актів в аграрній сфері.

Попри позитивні моменти «Декларації...», окремі з її положень були суперечливими або не до кінця «виписаними». Так, погоджуючись із В. Цветковим, констатуємо, що чітко не прописувалося розмежування між принципами примусового відчуження та добровільним продажем землі [5, 68]. Наприклад, у документі не визначалося, коли спливає термін укладання «добровільної угоди» про продаж землі, не роз'яснювалися критерії визначення «справедливої ціни», за якою селяни мали викупувати землю тощо. З іншого боку, відсутність чіткості та всеохоплюваності зумовлюється характером документу – «Декларація...».

Отже аграрне питання для керівництва Білого руху Півдня Росії, як свідчать наведені вище матеріали, стало альфою й омегою їхньої внутрішньоекономічної політики. Вони небезпідставно вважали, повторюючи міркування П. Столипіна, що міцне селянство – опора держави: «Наша мета чітка і зрозуміла – вирішення земельного питання на користь селян із закріпленням за ними землі у приватну власність» [5]. Суспільно-політичний резонанс від «Декларації...» підтверджує те, що аграрне питання було надзвичайно актуальним, поява цього документа – своєчасною, лідери Білого руху Півдня Росії, насамперед А. Денікін, були налаштовані на радикальне вирішення аграрної проблеми ліберальними шляхами. Зміст документа засвідчує його реалістичність, адекватність поглядам більшості селянства. Відображення у його змісті інтересів і великих землевласників, і дрібних та середніх дозволяє трактувати «Декларацію...» як акт соціального компромісу. Положення документа узгоджувалися з тогочасним європейським досвідом вирішення аграрного питання.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Корновенко С. Аграрна політика білогвардійських урядів А. Денікіна, П. Врангеля на підконтрольних їм українських територіях (1919 – 1920 рр.): Історіографічний процес 1919 – 2000-х рр. – Черкаси: Ант, 2008. – 238 с.
2. Половцов Л. Рыцари Тернового Венца / Л. Половцов. – Прага : б. и., б. г. – 219 с.
3. Лембич М. Политическая программа генерала Л.Г.Корнилова январских дней 1918 г. / М. Лембич // Белый архив. – Париж, 1928. – Кн.2-3. – С. 174 – 186.
4. Организация власти на юге России в период Гражданской войны (1918 – 1920 гг.). – Архив русской революции. – Берлин, 1922. – т. 4. – С. 241 – 251.
5. Цветков В. Аграрная политика белогвардейских правительств Деникина и Врангеля (1919–1920 гг.): дис. ... канд. ист. наук / В. Цветков. – М., 1996. – 336 с.
6. История крестьянства СССР. История советского крестьянства. В 5 т. Т. 1 Крестьянство в первое десятилетие советской власти. 1917–1927 / под ред. В. Шерстобитова. – М. : Наука, 1986. – 455 с.
7. Рич И. Беседа с А.А. Титовым / И. Рич // Южный край. – 5. 07. – 1919.
8. Думова Н. Кадетская контрреволюция и её разгром / Н. Думова. – М. : Наука, 1982. – 416 с.
9. Державний архів Російської Федерації (далі – ДАРФ). – ФР.446. – Оп. 2. – Спр. 3. – 94 арк.
10. Ипполитов Г. Военная и политическая деятельность А.И. Деникина (1890 – 1947 гг.): Дис.... док. ист. наук / Г. Ипполитов. – М., 2000. – 505 с.
11. Деникин А. Путь русского офицера / А. Деникин. – Нью-Йорк, 1953. – 303 с.
12. Объединение. – 11. 09. 1919.
13. Калашникова Е. Правовые основы деятельности Правительства Юга России в Крыму в 1920 г. / Е. Калашникова // Революция и гражданская война 1917 – 1920 годов: новое осмысление. Материалы. – Симферополь, 1995. – с. 51 – 54.
14. Ставропольские ведомости. – 28. 08. 1918.
15. Деникин А.И. Очерки русской смуты // Вопросы истории. – 1992 – №1. – с. 101 – 118.
16. Кульчицкий С.В. Комуністична доктрина і спроби її реалізації в Радянській Україні у 1919-1920 рр. // Історичні зошити. – 1992. – №8. – 40 с.

17. Мельничук О. Політика більшовиків в українському селі у 1919 – 1920 рр. / О. Мельничук, Н. Кузьмінець // Український селянин. – 2002. – вип. 6. – с. 89 – 91.
18. Малик Я. Насадження радянського режиму в українському селі (жовтень 1917–1920 рр.) : дис. ... д-ра іст. наук / Я. Малик. – Л., 1997. – 495 с.
19. Деникин А. Очерки русской смуты / А. Деникин // Вопросы истории. – 1994. – № 9. – с. 88 – 111.
20. Четыркин А. Развал тыла и разложение армий Деникина / А. Четыркин // Исторические записки. – М., 1941. – № 12. – С. 3 – 38.
21. Деникин А. Очерки русской смуты / А. Деникин // Вопросы истории. – 1994. – № 4. – с. 80 – 105.
22. ДАРФ. – ФР.5827. – Оп.1. – Спр. 107. – 3 арк.
23. Очерки развития народного хозяйства Украинской ССР. – М., 1954. – 378 с.
24. Федюк В. Белое движение на Юге России : дис. ... д-ра ист. наук / В. Федюк. – Ярославль, 1995. – 572 с.
25. Обращение власти к населению // Таврический день. – № 2. – 1919.

Корновенко С.В. ЭВОЛЮЦИЯ ВЗГЛЯДОВ ЛИДЕРОВ БЕЛОГО ДВИЖЕНИЯ ЮГА РОССИИ НА СУЩНОСТЬ АГРАРНОГО ВОПРОСА И ПУТИ ЕГО РЕШЕНИЯ.

В статье освещается эволюция взглядов лидеров белого движения Юга России (А.Деникина, П.Врангеля, Л.Корнилова и др.) на сущность аграрного вопроса и пути его решения.

Ключевые слова: белое движение, гражданская война, Юг России, аграрный вопрос.

Kornovenko S.V. THE EVOLUTION OF VIEWS OF WHITE MOVEMENT LEADERS IN SOUTHERN RUSSIA ON THE ESSENCE OF THE AGRARIAN QUESTION AND WAYS OF ITS DECISION.

The article highlights the evolution of views of the White Movement leaders of Southern Russia (A. Denikin, Wrangel, L. Kornilov, etc.) on the nature of the agrarian problem and ways to resolve it.

Keywords: White movement, civil war, southern Russia, the agrarian question.

УДК 94 (477.83.86)

Л.І. Шологон

НАУКОВІ ПРАЦІ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ. ЯК ДЖЕРЕЛО ДО ВИВЧЕННЯ НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНОГО РУХУ УКРАЇНЦІВ ГАЛИЧИНИ ЗАЗНАЧЕНОГО ЧАСОВОГО ПРОМІЖКУ

В статті аналізуються наукові праці з історії М.Грушевського, І. Франка та інших авторів. Вони дозволяють отримати інформацію про розвиток української історичної науки Галичини в кінці ХІХ – початку ХХ ст.

Ключові слова: наукові праці, вчені, історична наука, Галичина.

Наукова, науково-популярна та навчальна література з різних галузей знань, виконуючи у суспільстві свої специфічні функції, виступає водночас і як важливе історичне та історіографічне джерело. Її цінність з джерелознавчої точки зору полягає в тому, що всі наукові праці, незалежно від їх змісту і часу створення, виступають у ролі матеріального свідчення про розвиток наукових знань [1, с. 432].

Наукові праці вчених є важливими джерелами для дослідження історії того чи іншого часового проміжку, оскільки дозволяють з'ясувати дуже важливу складову культурного розвитку тієї чи іншої держави або нації – рівень наукових праць в різних галузях знань та проблеми, на які звертають увагу дослідники. Особливо цінними є наукові дослідження кінця ХІХ – початку ХХ ст. для вивчення національно-культурного руху українців Галичини, оскільки їхнє створення безпосередньо пов'язане з організацією та діяльністю НТШ, відкриттям окремих українських кафедр у Львівському університеті та появою цілої плеяди талановитих дослідників. Науковий доробок українських вчених кінця ХІХ – початку ХХ ст. становить неабияке значення для сучасної історичної науки, оскільки без його ґрунтовного аналізу складно вивчати події культурного життя в краї.

Обрана тема не залишилася поза увагою дослідників. Зокрема, в працях відомих українських діячів В.Гнатюка [2], М.Грушевського [3], опублікованих в кінці XIX – початку XX ст., були висвітлені окремі її аспекти. Не оминули увагою згадану проблематику радянські вчені та українські дослідники за кордоном [4, 5]. Неабияку зацікавленість до наукових праць галицьких вчених, зазначеного часового проміжку, проявили сучасні українські науковці, зокрема, В.Бурдуланюк [6], Я.Дашкевич [7], В.Костюк [8], В.Педич [9], В.Смолій [10] тощо. Однак комплексного розв'язання вона ще не отримала в українській історіографії.

Метою статті є аналіз наукових праць українських істориків кінця XIX – початку XX ст., як важливих джерел до вивчення національно-культурного руху українців Галичини зазначеного часового проміжку.

Впродовж цього часу в краї з'явилося чимало ґрунтовних досліджень з історії українських етнічних земель, теорії та історії української літератури, етнографії, статистики, права, різнопланові періодичні наукові та археографічні видання тощо. Проте чи не найвагоміші досягнення, в кінці XIX – початку XX ст., було зроблено в дослідженні історії України. В першу чергу це відбулося завдяки науковій діяльності Михайла Грушевського. Його перша праця українською мовою «Громадський рух на Україні – Руси у XIII віці» була надрукована у першому томі «Записок НТШ» 1892 р. [11, с. 1].

1894 р. вчений очолив кафедру «всесвітньої історії» у Львівському університеті, а фактично у дуже молодому віці (27 років) став першим університетським професором з нового фаху – історії України. У вступній лекції, яку М.Грушевський виголосив перед студентами, він виклав, розроблені ним, методологічні принципи наукового дослідження, заявивши, що в науці треба завжди шукати і ніколи не задовольнятися досягнутим, не сподіватися, що пізнав усю істину. Далі, він зазначив, що у науковій роботі належить дотримуватися таких основних положень: по-перше, слід позбутися догматичного підходу, що суперечить самій суті науки; по-друге, суворо триматися об'єктивізму в підході до вивчення і використання джерел; і по-третє, не допускати фальшивої реконструкції або ж довільної інтерпретації фактів, аби правдиво висвітлювати історичний процес.

У вступній лекції вчений також виклав власну концепцію історії України, у якій чи не найважливішою засадою було таке: «Народ, маса народня... єсть, і повинні бути альфою і омеґою історичної розвідки. Він – із своїми ідеалами і змаганнями, з своєю боротьбою, поспіхами й помилками – єсть єдиний герой історії» [12, с. 145]. Цими словами він переконливо довів свою відданість позитивістській історіософії, яка була панівною в історичній науці другої половини XIX ст.

Проте чи не найважливішим завданням, поряд із викладацькою та громадською діяльністю М.Грушевського, було написання ґрунтовної наукової праці з історії України, яка за словами вченого, стала найважливішою справою всього його життя. Перший фундаментальний виклад історії українського народу від найдавніших часів і до середини XVII ст. побачив світ у десятих томах (13-ти книгах) впродовж 1898 – 1936 рр. За період праці вченого у Львові було написано шість томів «Історії України-Руси». В передмові до першого тому він писав: «Я з початку мав замір дати книжку більш популярну, приступну для якнайширших кругів нашої суспільності. Приглянувшись ближше, я перемінив намір: в сучаснім стані нашої науки мені здавався далеко потрібнішим строго науковий курс, що міг би вводити в науку і знайомити з сучасним станом питань нашої історії...» [13, с. 1].

Необхідно також звернути увагу й на те, що, на думку дослідника історіософії М.Грушевського Омеляна Пріцака, перших шість томів «Історії України-Руси» написані істориком-позитивістом, наступні, створені в київський період життя вченого, істориком-соціологом, оскільки на нього справила неабиякий вплив паризька школа соціології [14, с. 57].

Незважаючи на це, слід зазначити, що перша багатотомна і фундаментальна праця з історії України М.Грушевського була написана на широкій джерельній та історіографічній базі, оскільки вчений використав документи як вітчизняних так і зарубіжних архівів та висновки своїх попередників, а також матеріали таких суміжних наукових дисциплін як археологія, соціологія, лінгвістика, фольклор тощо. Він зробив ґрунтовний аналіз багатьох дискусійних питань української історії. Тому, безперечно, «Історія України-Руси» найвидатніше дослідження з української історії кінця XIX – початку XX ст., своєрідний синтез історичних знань цього періоду [15, с. 19].

Варто звернути увагу на іншу епохальну працю М.Грушевського «Звичайна схема «руської» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства», що була

опублікована в 1904 р. У ній український вчений, на відміну від пануючих на той час концепцій і поглядів російських істориків (М.Карамзіна, С.Соловйова, В.Ключевського та ін.), які, виконуючи соціальне замовлення царської влади, виправдовували й пропагували концепцію «общерусской» історії і культури та заперечували самостійний розвиток українського і білоруського народів, рішуче обстоював право кожного східнослов'янського народу на свій історичний розвиток. «Ми знаємо, – писав він, що Київська держава, право, культура, були утвором одної народності, українсько-руської, Володимиро-Московська – другої великоруської» [16, с. 18].

Таким чином, концепція давньої української історії, обґрунтована М.Грушевським в його наукових працях, була відносно новою для суспільно-політичної думки кінця XIX – початку XX ст., проте неабияк сприяла посиленню інтересу до минулого свого народу та зростанню національної самосвідомості українців Галичини.

Окрім цього, М.Грушевський плідно працював і над формуванням власної історичної школи. Серед своїх учнів і послідовників в автобіографії він назвав О.Терлецького, Д.Коренця, М.Кордубу, С.Томашівського, С.Рудницького, О.Целевича, Ю.Кміта, З.Кузеля, О.Чайківського, В.Герасимчука, О.Сушка, В.Голійчука, І.Джиджору, І.Кревецького, І.Крип'якевича [17, с. 227] та ін. Перші наукові розвідки з історії названих дослідників з'явилися на сторінках академічного часопису – «Записок НТШ».

Також професор М.Грушевського та його учні зробили неабиякий внесок у розвиток української археографії. На засіданні історико-філософської секції НТШ 16 листопада 1894 р. було обговорено і схвалено документ під назвою «Про видання джерел до історії українсько-руської», де вчений виступив з пропозицією започаткувати видання цінних неопублікованих документів з української історії, оскільки «без живіших заходів коло публікації історичного матеріалу не можна сподіватись корисного поступу студій історичних і історіографії руської...» [18, с. 29]. Сучасний дослідник М.Капраль, який запровадив згаданий документ до наукового обігу вважає, що М.Грушевський подав його з метою видання матеріалів, які б доповнили джерельну базу написання планованої ним «Історії України-Руси» [19, с. 395].

Ініціатор археографічного видання під назвою «Жерела до історії України-Руси» передбачав, що воно виходитиме двічі на рік, окремими томами (кожен з яких матиме 25 друкованих аркушів), що будуть стосуватися окремої тематики і складатися із вступної статті, тексту джерел і окремих покажчиків. Під керівництвом М.Грушевського археографічна комісія НТШ видала протягом 1895 – 1914 рр. 10 томів цієї праці, 4 з яких підготував до друку безпосередньо він [6, с. 62]. Отже, план публікації двох томів на рік не був виконаний, так само, як і видання всіх тематичних збірників джерел, запланованих раніше вченим. Від початку діяльності комісії найактивніше почав втілювати її плани в життя сам М. Грушевський, який видав у чотирьох томах описи королівщини на західноукраїнських землях у XVI ст.

До першого тому «Жерел до історії України-Руси» (1895 р.) ввійшла вступна стаття ініціатора видання «Економічний стан селян на Подніпров'ю галицьким в половині XVI в. на основі описей королівщини» і документи, що розкривали люстрації земель Галицької і Перемишльської. До другого тому (1897 р.) були включені люстрації королівщини в землях Перемишльській і Сяноцькій в 1565 р. До третього (1900 р.) – люстрації королівщини в землях Холмській, Белзькій і Львівській в 1564 – 1565 рр. Всі збірки вийшли завдяки зусиллям М.Грушевського. Так само як і восьмий том джерел (1903 р.). Матеріали до вивчення історії Галичини (актові джерела, створені впродовж 1648–1651 р.), ввійшли до четвертого та п'ятого томів (1898 р, 1901 р.), які зібрав і впорядкував С.Томашівський. Він підготував до друку також шостий том видання (1913 р.), де вмістив літописні пам'ятки 1648–1657 рр. та польські документи з історії Хмельниччини. До сьомої збірки джерел (1911 р.) були включені також актові матеріали з історії Хмельниччини 1648 – 1655 рр., опрацьовані М.Корбудою. Документи з історії українського козацтва до 1631 р., що ввійшли до дев'ятої книги, були підготовлені до друку І.Крип'якевичем. Щоденник Якова Марковича 1735–1740 рр., впорядкований видатним дослідником української генеалогії В.Модзалевським, був надрукований у десятому томі, що побачив світ 1913 р. [20].

Ознайомлення з тематикою документів, що з'явилися на сторінках серійного археографічного видання «Жерела до історії України-Руси», дозволяє зробити висновок про плідну наукову працю М.Грушевського, С.Томашівського, І.Крип'якевича, М.Кордуби, які опрацьовували чимало документів в архівах України, Польщі, Росії, Італії, цінних для вивчення економічної історії Галичини другої половини XVI – першої половини XVII ст., процесу

.....
формування українського козацького війська, визвольних змагань під проводом Богдана Хмельницького тощо, і заклали передумови для глибокого дослідження окремих сторінок національної історії.

Чимало праць історичного характеру в Галичині було створено видатними літераторами, публіцистами та громадсько-політичними діячами. Серед них особливої уваги заслуговують наукові розвідки голови філологічної секції НТШ впродовж 1898 – 1908 рр., відомого вченого Івана Франка. Дослідник зацікавився національно-культурними та суспільно-політичними процесами у краї в період революційних подій 1848 р. Так, праця «Панщина та її скасування 1848 р. в Галичині» [21, с. 7] вперше була надрукована окремим виданням 1897 р., а ґрунтовна джерельна база даного дослідження поєднана з досить популярним викладом матеріалу, розрахованим і на читачів-селян. Також І.Франко в серії статей, вперше опублікованих в часописі «Народ», під заголовком «Півстоліття. Нарис історії Австрії від р. 1840 до 1890», писав про те, що з історії Австрії написано чимало праць, але їхніми авторами є, як правило, представники німецької національності, які «майже всі забувають наші галицькі справи, або торчаться про них нісенітницями» [22, с. 8]. Саме це спонукало вченого до роботи над згаданою історичною розвідкою, яку йому так і не вдалося завершити. Світ побачив лише її перший розділ «Абсолютизм і народні революції в Австрії (головно 1835 – 1848рр.)». Згаданій проблемі присвячено і ряд інших праць І.Франка: «Матеріали і уваги до історії австро-руського відродження 1772 – 1848», «Причинки до історії 1848 р.» тощо. Вчений звернув увагу і наабиякі труднощі при дослідженні подій 1848 р. в Галичині: «Офіціальні архіви судові і адміністраційні з тих часів ще закриті для науки, а ті рукописні та усні відомості і матеріали, які заховались в приватних руках, занадто уривкові, не раз дрібні і случайні, так що тільки систематичне їх збирання, публікування і вияснювання може звільня (частково. – Л.Ш.) поповнити наше знання про тодішні відносини» [23, с. 403].

Безперечно, заслуговують уваги наукові розвідки з історії відомого громадсько-політичного діяча та дослідника Михайла Павлика. Він як бібліотекар НТШ, секретар філологічної секції зробив чималий внесок у розвиток української науки кінця ХІХ – початку ХХ ст. Найбільш плідною науковою діяльністю був відзначений період його роботи в НТШ.

М.Павлик упродовж тривалого часу досліджував проблему українського культурницького поступу, зокрема, він збирав і узагальнював матеріали про роботу читальень, освітніх товариств і спілок. Цій темі присвятив цикл статей та наукових праць. Серед них однією із найбільш ґрунтовних є дослідження «Про русько-українські читальні», яке побачило світ 1887 р. і отримало чимало схвальних відгуків своїх сучасників. Зокрема, І.Франко дуже високо оцінив рівень наукової праці на сторінках часопису «Правда» [24, с. 8].

Досліджуючи історію, він був близький за методологією до теоретиків як народницького підходу, так і державницького. М.Павлик в основу наукового пошуку поклав ідеї гуманізму й загальноєвропейський позитивний історичний досвід, конкретизувавши їхній вплив на українську історію та культуру.

Важливою частиною його наукової діяльності стала актуалізація наукової та епістолярної спадщини М.Драгоманова. З цією метою він доклав чимало зусиль, щоб опублікувати листування вченого з Н.Кобринською, Т.Окуневським, М.Бучинським. Значним внеском у справу збереження епістолярної спадщини М.Драгоманова стало видання М.Павликом у Чернівцях семи томів «Переписки Михайла Драгоманова з М.Павликом». Підготовка та видання збірників праць, документів М.Драгоманова, листування, статей і спогадів про нього засвідчують великої ваги внесок М.Павлика в скарбницю української науки [8, с. 72].

Варто звернути увагу і на наукову працю голови Товариства ім. Шевченка впродовж 1893–1896 рр., згодом дійсного члена історико-філологічної секції, члена Крайової шкільної ради, гімназійного професора, історика за фахом Олександра Барвінського. Він створив перші україномовні підручники для шкіл, був також автором низки наукових та популярних історичних розвідок про український національний рух у ХІХ ст.

Популярні праці О.Барвінського «Ілюстрована історія Руси» (1890 р.), «Історія Руси. Часть III. Русь подъ панованемъ Литвы и Польщи, аж до сполучення тихъ державъ подъ владѣніемъ Ягайловъ» (1880 р.) та інші, на думку сучасних істориків, давно застаріли і мають цінність лише в контексті суто історіографічних досліджень. Незважаючи на це, вони були першими спробами інтерпретації минулого в дусі української соборності в Галичині. Крім того, праці О.Барвінського не вписувалися в дискурс народницької історіографії, що панувала тоді, оскільки величезний вплив

на нього справила краківська історична школа, яка сповідувала інші методологічні принципи [25, с. 31].

Та особливою заслугою О.Барвінського в галузі історичної науки є публікація «Руської історичної бібліотеки» – першого серійного видання фахової історичної літератури українською мовою, що розпочалося 1883 р. в Тернополі при сприянні В.Антоновича [6, с. 60]. Варто зауважити, що ця ідея мала не тільки академічне, а й виразне антимосквофільське спрямування: публікація серйозних історичних праць повинна б на практиці довести соборність усіх розділених кордонами українських земель і продемонструвати наявність окремого від росіян історичного досвіду. При цьому обговорювалися проблеми історичної термінології – раніше її практично не існувало. В Галичині були розповсюджені терміни «Русь» і «руський», а назва «Україна» популярністю не користувалася. Тоді В.Антонович запропонував об'єднати дві назви в одну, і таким чином з'явилася згодом дуже популярна формула «Русь-Україна». 1894 р. видання «Руської історичної бібліотеки» продовжило НТШ. Тут в перекладах українською мовою були опубліковані 24 монографії наддніпрянських вчених: В.Антоновича, М.Дашкевича, О.Єфременка, М.Костомарова, І.Лінниченка та інших. Окремі томи серії «Руської історичної бібліотеки» присвячувалися народним рухам в Україні у XVIII ст. та становищу селянства й міщанства України XV – XVIII ст. Ця добре продумана серія історичних праць виконала важливу функцію – ознайомлення галичан з основними досягненнями наддніпрянських авторів у царині історії України [6, с. 60].

Підсумовуючи огляд, варто зазначити, що науковцями Галичини кінця XIX – початку XX ст. було створено чимало ґрунтовних досліджень, наукових статей, археографічних праць, популярних розвідок з історії українських земель тощо. Їхні автори, дотримуючись різних методологічних принципів, намагалися об'єктивно показати окремі сторінки нашої історії, створити перші узагальнюючі дослідження з української історії, ввести до наукового обігу неопублікований джерельний матеріал тощо. Незважаючи на те, що переважна більшість з них втратили на сьогоднішній день своє наукове значення, вони становлять неабияку цінність для дослідження подій національно-культурного руху українців краю кінця XIX – початку XX ст., оскільки дозволяють прослідкувати за роботою окремих наукових осередків та вчених Галичини зазначеного часового проміжку.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Калакура Я. Історичне джерелознавство: підручник для студентів історичних спеціальностей вищих навчальних закладів / Я. Калакура, І. Войцехівська, Б. Корольов та ін. – К.: Либідь, 2002. – 488 с.
2. Гнатюк В. Передмова // Науковий збірник, присвячений проф. Михайлови Грушевському учениками і прихильниками з нагоди його десятилітньої праці в Галичині (1894 – 1904). – Львів, 1906. – С. УІ-УІІІ.
3. Грушевський М. Львівське наукове товариство імені Шевченка і його внески у вивчення південної Русі // Грушевський М.С. Твори: у 50 т. / Редкол. П.Сохань, Я.Дашкевич, І.Гирич та ін.; Голов. ред. П.Сохань. – Львів, Світ, 2005. – Т. 7: Серія «Історичні студії і розвідки (1900 – 1906)». – С. 505-531.
4. Паславський І. Культурно-національний рух на Україні кінця XVI – першої половини XVII ст. в оцінці М.Грушевського // Жовтень. – 1989. – № 1. – С. 95 – 97; Возняк С. І.Франко про національне питання і шляхи його розв'язання в Галичині // Іван Франко: статті і матеріали. – Львів, 1964. – Вип. 11. – С. 5-17.
5. Винар Л. Життя і наукова діяльність Михайла Грушевського // Український історик. – 1966. – № 1 – 2. – С. 15-31.
6. Бурдуланюк В. Зв'язки галицьких і наддніпрянських істориків у кінці XIX – на початку XX ст. // Галичина: всеукраїнський науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис. – 2006 / 2007. – № 12 – 13. – С. 58-67.
7. Дашкевич Я. Стан і напрями джерелознавчих та історіографічних досліджень історії України (друга половина XIX – початок XX ст.): Автореф. дис... доктора іст. наук: 07. 00. 09 «Історіографія, джерелознавство та методи історичного дослідження». – К., 1994. – 45 с.
8. Костюк В. Наукова спадщина Михайла Павлика // Науковий вісник Чернівецького університету: Збірник наукових статей. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини. – Чернівці: Рута, 2006. – Вип. 323 – 324. – С. 68-73.
9. Педич В. Підготовка кадрів національних істориків історичною школою М.Грушевського у Львові (1894 – 1914 рр.) // Вісник Прикарпатського університету. Історія. – 1998. – Вип. 1. – С. 167-174.
10. Смолій В. М.Грушевський і деякі питання історіографічного процесу на Україні кінця XIX – початку XX ст. // Історія України. – 2001. – № 41. – С. 1-10.

11. Грушевський М. Громадський рух на Україні-Руси в XIII віці // Записки НТШ. – 1892. – Кн. 1. – С. 1-28.
12. Грушевський М. Вступний виклад з давньої історії України, виголошений у Львівському університеті 30 вересня 1894 р. // Записки НТШ. – 1894. – С. 140-150.
13. Грушевський М. Передмова до першого видання // Історія України-Руси в одинадцяти томах, дванадцяти книгах. Т. 1 до початку XI віка / Редкол.: П.С. Сохань (голова) та ін. – К.: Наукова думка, 1991. – Т. 1. – 1991. – 736 с.
14. Прицак О. Історіософія Михайла Грушевського // Грушевський М.С. Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. / Редкол.: П.С. Сохань (голова) та ін. – К.: Наукова думка, 1991. – Т. 1. – 1991. – С. LIV-LVII.
15. Смолій В., Сохань П. Видатний історик України // Грушевський М.С. Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. / Редкол.: П.С. Сохань (голова) та ін. – К.: Наукова думка, 1991. – Т. 1. – 1991. – С. VIII-XXXIX.
16. Сохань П. Творча спадщина М.Грушевського і сучасність // Грушевський М.С. Твори: у 50 т. / Редкол. П.Сохань, Я.Дашкевич, І.Гирич та ін.; Голов. редактор П.Сохань. – Львів: Світ, 2002. – Т. 1. Серія «Суспільно-політичні твори (1894 – 1907)». – 2002. – С. 14-46.
17. Грушевський М.С. Автобіографія, 1906 р. // Великий українець: матеріали з життя та діяльності М.С. Грушевського / Упоряд. А. Демиденко. – К.: Веселка, 1992. – С. 197-213.
18. Грушевський М. Про видання джерел до історії українсько-руської. Записка до філологічного відділу Наукового товариства ім. Шевченка // Грушевський М.С. Твори: у 50 т. / Редкол. П.Сохань, Я.Дашкевич, І.Гирич та ін.; Голов. ред. П.Сохань. – Львів, Світ, 2003. – Т. 5: Серія «Історичні студії і розвідки (1888 – 1896)». – С. 29-32.
19. Коментарі // Грушевський М.С. Твори: у 50 т. – Т. 5. – С. 395-345.
20. Дневник Якова Марковича. 1735 – 1740 рр. / Видав В.Модзалевський // Жерела до історії України-Руси. – 1913. – Т. 10. – 240 с.
21. Франко І. Панщина та її скасування 1848 р. в Галичині // Франко І. Зібрання творів у 50 т. – Т. 47. Історичні праці (1898 – 1913). – К.: Наукова думка, 1986. – С. 7-122.
22. Франко І. Півстоліття. Нарис історії Австрії від р. 1840 до 1890 // Франко І. Зібрання творів у 50 т. – Т. 46. Книга 2. Історичні праці (1891 – 1897). – К.: Наукова думка, 1986. – С. 7-23.
23. Франко І. Матеріали і уваги до історії австро-руського відродження 1772 – 1848 р. // Франко І. Зібрання творів у 50 т. – Т. 29. Літературно-критичні праці (1893 – 1895). – К.: Наукова думка, 1981. – С. 403-410.
24. Павлик М. Проза. Публіцистика. Листування (3 маловідомої спадщини) / Упорядник Качкан В.А. – Львів: Світ, 1995. – 156 с.
25. Чорновіл І. Тягар прагматизму, або Олександр Барвінський у світлі сучасності // Барвінський О. Спомини з мого життя: Частина перша та друга / Упор. Альбіна Шацька, Олесь Федорук. – Нью-Йорк – Київ.: Смолоскип, 2004. – С. 17-35.

Шологон Л.И. НАУЧНЫЕ ТРУДЫ КОНЦА XIX – НАЧАЛА XX ВЕКА КАК ИСТОЧНИК К ИЗУЧЕНИЮ НАЦИОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНОГО ДВИЖЕНИЯ УКРАИНЦЕВ ГАЛИЦИИ УКАЗАННОГО ВРЕМЕННОГО ПРОМЕЖУТКА

В статье анализируются научные труды с истории М.Грушевского, И.Франка и других авторов. Они дают возможность получить информацию о развитии украинской исторической науки Галиции конца XIX – начало XX века.

Ключевые слова: научные труды, ученые, историческая наука, Галиция.

Shologon L.I. SCIENTIFIC WRITINGS AT THE END OF THE 19TH – BEGINNING OF THE 20TH CENTURIES AS A SOURCE FOR STUDY OF THE NATIONAL AND CULTURAL MOVEMENT OF UKRAINIANS RESIDING IN GALYCHYNA REGION OF THE MENTIONED TIMES INTERVAL

In the article it is analysed the scientific writings of M. Hrushevsky, I. Franko and another authors. It gives a possibility to receive the information about development of Ukrainian historical science of Galychyna at the end of the 19th – beginning of the 20th.

Key words: scientific writings, scientists, historical science, Galychyna.

**ПОЛІТИКА ДИРЕКТОРІЇ УНР У СТОСУНКАХ З ПОЛЬЩЕЮ І РУМУНІЄЮ В РОКИ
УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНО-ДЕМОКРАТИЧНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917 – 1920 РР. В
СУЧАСНІЙ ВІТЧИЗНЯНІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ**

На широкому історіографічному і фактичному матеріалі досліджено провідні тенденції в нагромадженні знань стосовно політичних та економічних взаємин Директорії УНР з Польщею та Румунією в роки Української національно-демократичної революції 1917 – 1920 рр. в сучасній вітчизняній історіографії. Виявлено, систематизовано і охарактеризовано основні групи історіографічних джерел із зазначеної проблеми. Виділено коло проблем, що потребують подальшого вивчення, переосмислення та наукової інтерпретації.

Ключові слова: історіографія історії України, історіографічний процес, історичні джерела, Директорія УНР, Українська національно-демократична революція 1917 – 1920 рр., українське державотворення, дипломатичні взаємини.

У пошуках зовнішньополітичної підтримки державницьких зусиль українського народу в роки національно-демократичної революції 1917 – 1921 рр. Директорія не обмежувалась лише країнами Згоди. Вона намагалась порозумітись й з іншими європейськими державами, особливо з державами-сусідами, маючи на меті отримати від них допомогу, необхідну для продовження боротьби за збереження незалежності і цілісності молодой української держави.

Серед держав-сусідів, які, безперечно, могли істотно допомогти Директорії у боротьбі за збереження української державності, важливе місце посідали Польща і Румунія. Їх роль значно зростає з весни 1919 р., коли керівництвом УНР стає зрозуміло, що з фактором існування УНР і її боротьбою за незалежність держави Антанти остаточно перестали рахуватись. Тому Директорія здійснила низку важливих зовнішньополітичних кроків, спрямованих на порозуміння з Польщею та Румунією. Вони вилились у низку домовленостей та договорів, які, незважаючи на їх суперечливий характер, дозволили на рік продовжити державотворчі змагання українського народу.

Складний процес взаємовідносин між Директорією УНР і керівництвом Польщі та Румунії в роки визвольної боротьби, безперечно, знайшов відображення в українській історіографії, хоча інтерес дослідників до взаємин УНР з кожною з цих країн явно нерівномірний: українсько-польські стосунки викликали значно більшу зацікавленість, ніж українсько-румунські.

Стан вивчення в сучасній українській історіографії політики Директорії УНР у стосунках з Польщею та Румунією в 1918–1920 рр. і є завданням представленої статті.

Зазначимо, що активно працюють у цьому напрямку С.Варгатюк, О.Калакура, Т.Кучер, В.Лозовий, Т.Зарецька, О.Павлюк, В.Яблонський, В.Срібняк, С.Литвин, В.Сергійчук, Ю. Терещенко, М.Держалюк, В.Соловійова та ін. Увага сучасних українських дослідників зосереджується насамперед на з'ясуванні факторів та обставин, які змусили Директорію УНР активізувати переговорний процес з Польщею та Румунією. Більшість дослідників доходить висновку, що зміна вектора зовнішньої політики Директорії була пов'язана з несприятливою міжнародною ситуацією, у якій вона опинилась на осінь 1919 р. «На початок серпня 1919 р. стало зрозуміло, – зазначає В.Лозовий, – що фактично всі акції дипломатії УНР на міжнародній арені зазнали краху» [1, с. 14]. У цих умовах Директорія УНР була змушена шукати інші можливості для продовження боротьби за українську державність. Важливу роль у розробці нової зовнішньополітичної стратегії УНР відіграла Карлсбадська конференція послів та голів закордонних місій УНР, що відбулась з 6 по 14 серпня 1919 р. Інформацію про підсумки роботи конференції ми знаходимо у працях І.Матяш, В.Матвієнка, В.Соловійової, В.Лозового [2] та інших авторів. Дослідники звернули увагу на той факт, що у ній, на відміну від аналогічної наради у Відні 18 – 22 червня 1919 р., вперше взяли участь дипломатичні представники ЗУНР. Вітчизняні фахівці акцентують увагу на тій частині доповіді міністра закордонних справ УНР В.Темницького, де наголошувалось на суперечностях у зовнішній політиці УНР та ЗОУНР. «Він звернув увагу на те, – зауважує В.Соловійова, – що фактично існували дві окремі зовнішні політики і дві окремі армії, і це робилося свідомо, з надією, що, можливо, скоріше визнають Галичину, і це можна буде використати для визнання цілої України» [3, с. 201]. На нараді всебічно було обговорено альтернативу «самостійність – федерація». З огляду на те, що західні країни настійливо рекомендували УНР федерацію з Росією, конференція, зазначає В.Лозовий, запропонувала «формулу подальшої дипломатичної роботи – «говорити про федерацію, а робити самостійність» [1, с. 14]. Інші

дослідники – І.Матяш, В.Соловійова, О.Павлюк – наголошують й на зміні акцентів у зовнішній політиці України. Зокрема В.Соловійова цитує резюме наради, в якому урядові УНР пропонувалось «у своїй політичній і економічній діяльності робити поправки на Англію та Америку, аби, ідучи по дорозі наших потреб, не перетинати їх доріг» [3, с. 20]. Водночас, зазначає О.Павлюк, враховуючи безрезультативність курсу на здобуття визнання з боку країн Антанти, з метою виведення УНР з політичної ізоляції пріоритетною була визнана лінія на порозуміння з її найближчими сусідами («Польщею, Румунією, Чехословаччиною, Італією») та новими незалежними державами, що виникли внаслідок розпаду Російської імперії (Естонією, Литвою, Латвією, Грузією)» [4, с. 349]. І.Матяш, підкреслює, що це рішення, особливо щодо Польщі, кардинально відрізнялося від рішення віденської наради послів в червні 1919 р., адже у ньому йшлося про необхідність «позбутися будь-якої залежності від Польщі» [5, с. 104].

Наскільки схвалена на карлсбадській конференції нова зовнішньополітична стратегія відповідала державницьким інтересам УНР, намагались відповісти й інші вітчизняні дослідники. Зокрема В.Шамраєва наголошує, що Польща і Румунія мали значний військово-економічний потенціал і могли надати УНР реальну військову допомогу, що в умовах війни на два фронти (проти Червоної і Добровольчої армій) було для керівництва республіки досить вагомим чинником. Окрім того, враховуючи дипломатичну близькість цих країн до альянтів, «союзом із Варшавою й Бухарестом Директорія сподівалась ... змінити ставлення до себе Антанти і США» [6, с. 13]. Погоджуючись з цією точкою зору, С.Литвин вважає, що у взаєминах з цими двома країнами С.Петлюра справедливо віддавав перевагу Польщі. Через надто обережну позицію Румунії, зазначає дослідник, «Польща залишалася чи не єдиною країною, зацікавленою у продовженні визвольної боротьби України... Польща, що користувалася підтримкою Антанти і мала армію чисельністю близько 130 тис. осіб, могла стати першорядним союзником України» [7, с. 342].

Водночас, більшість істориків слушно зауважує, що сигнали про згоду Польщі та Румунії підтримати визвольну боротьбу українського народу не були проявами якоїсь особливої симпатії цих держав до України. У своїй зовнішньополітичній діяльності керівництво цих країн керувалось, передусім, власними інтересами. Так В.Сергійчук у своїй праці «Неусвідомлення України» зазначає, що до осені 1919 р. в польських керівних колах не йшлося про допомогу Україні. Посилаючись на свідчення військового аташе посольства Польщі в Швейцарії майора Чурка, автор пише, що в Польщі був дуже сильний напрям «попирати відбудову великої Росії, котра може завести лад і спокій на Сході» [8, с. 518]. Навіть на офіційному рівні поляки виступали з ідеєю створювати добровольчі відділи Денікіна і Колчака в Польщі. «І тільки заява Денікіна щодо намірів анексії ним Галичини та Бессарабії остудила гарячі голови на берегах Вісли, – підкреслює автор. – У Варшаві нарешті зрозуміли, що без незалежної України годі сподіватися на існування в майбутньому польської держави». В.Сергійчук також зазначає, що до підтримки України Польщу підштовхувала й Антанта, котра непокоїлась можливістю проникнення до Європи більшовизму [8, с. 518]. Увагу істориків привертають також основні польські політичні доктрини щодо України – «інкорпораційна» та «федераціоністська». Незважаючи на відмінності між ними, обидві ці концепції «ще до створення польської держави базувалися на ігноруванні прав українського народу на самовизначення і висували претензії на володіння українськими землями» [9, с. 149].

Не була винятком у цьому плані й Румунія. В.Кройтор, досліджуючи румунську політику в українському питанні у 1918 – 1927 рр., відзначає, що зовнішньополітична стратегія правлячих кіл Румунії мала експансіоністський характер. Вона виникла з концепції «Великої Румунії» і полягала «в обґрунтуванні територіальних претензій на суміжні, в тому числі й українські землі Буковини і Бессарабії...» [10, с. 18]. Проаналізувавши зовнішні пріоритети основних політичних партій Румунії – національно-ліберальної, цараністської та консервативно-демократичної в 1918 – 1920 рр., – дослідник дійшов висновку, що жодна з них не рахувалася з національними інтересами нерумунського населення [10, с. 8]. «Цілі румунської держави й українського національного руху, що прагнув до об'єднання всіх українських земель в єдину державу, не збігалися», – констатує автор. У ході Першої світової війни Румунія захопила українські землі Бессарабії та Буковини, проігнорувавши при цьому національні інтереси українського народу [10, с. 18].

Грунтовно аналізує політичну стратегію Польщі та Румунії щодо України в роки революції М.Держалюк. Він віддає належне політикам цих країн, особливо Румунії, за вміння боронити свої національні інтереси [11, с. 188]. М.Держалюк характеризує цю політику як гнучку, підкреслюючи при цьому, що успіху такої політики сприяла міжнародна обстановка. Крім того, вважає він, гнучкій політиці Румунії сприяло перебування в її руках двох козирів: перший – наявність виходу до Чорного

.....
моря і Дунайського басейну, другий – нафта [11, с. 189]. На думку дослідника, Україна, яку країни Антанти розглядали як розмінну монету в міжнародних торгах із своїми союзниками, не мала змоги подібно Румунії маневрувати між блоками. Вона могла опиратись лише на Центральні країни. Невдалі спроби дипломатії Директорії використати суперечності між країнами, що входили до Антанти, і їхнім заокеанським партнером США в сукупності з поразкою Центральних держав, зробили територію України беззахисною. Цим і скористались її сусіди – Польща, Румунія, Росія, – які не втратили нагоди зміцнитись за рахунок українських земель [11, с. 189 – 190].

Вітчизняні історики у своїх працях висвітлюють також конкретні епізоди діяльності Директорії, спрямовані на порозуміння з Польщею та Румунією, аналізують їхні наслідки. Зокрема, спроби налагодити співробітництво з Румунією розкривають у своїх працях С.Литвин, В.Устименко, В.Кройтор, О.Павлюк, С.Аппатов та І.Макан, Д.Табачник та Д.Веденєєв, В.Сергійчук, В.Яблонський. Більшість авторів зазначають, що Румунія, враховуючи геополітичну роль УНР, однією з перших визнала Українську державу де-факто, надіславши до Києва свого повноважного працівника. З боку румунської сторони була виявлена зацікавленість у розвитку торговельно-господарських зв'язків з Києвом, і вона навіть була готова поставляти зброю в обмін на промислові товари. Однак захоплення Румунією Бессарабії та Північної Буковини призвело до різкого погіршення українсько-румунських стосунків. За доби Директорії уряди УНР та ЗУНР намагалися відстоювати свої права на бессарабські та буковинські землі на Паризькій мирній конференції, проте, як зазначають С.Аппатов та І.Макан, «відчайдушні зусилля українських дипломатів на чолі з Г.Сидоренком, А.Марголіним та В.Панейком ні до чого не привели» [12, с. 91]. Натомість Румунія, наголошує В.Устименко, почала перешкоджати здійсненню важливих для УНР зовнішньоекономічних операцій. Зокрема вона, як і Польща, заборонила перевозити через свою територію друковані в Берліні гроші УНР [13, с. 46].

Більшість вітчизняних дослідників відзначає, що Директорія з самого початку свого існування намагалась уникнути конфліктних ситуацій у взаємовідносинах з Румунією, свідченням чого є позиція УНР щодо Хотинського повстання у Північній Бессарабії у січні 1919 р. О.Добржанський, В.Кройтор, які спеціально вивчали історію Хотинського повстання, наголошують, що в підготовці повстання головну роль відігравали громадські діячі, які орієнтувались переважно на керівництво УНР у Києві [14]. На підтвердження цьому В.Кройтор наводить звернення Бессарабського Національного Союзу до Подільського губернського комісара УНР від 5 січня 1919 р. У зверненні містилось прохання до комісара «не чинити перепон, а сприяти всім бессарабцям при поверненні на їх батьківщину», а також «дати війська для підтримання порядку на визволеній від румун території». Проте Директорія УНР і органи її влади на Поділлі не надали підтримки повстанцям, зазначають дослідники, навпаки, намагались дистанціюватись від повстання, демонстрували, що «з румунами УНР не воює» [15, с. 9 – 10]. На думку В.Кройтора, така поведінка директоріанської влади УНР на початку 1919 р. була надмірно обережною і непослідовною, і обернулась проти самої Директорії. Покинуті напризволяще бессарабські повстанці потрапили під вплив більшовицьких агітаторів і влились у червні 1919 р. до складу 45-ї стрілецької дивізії Червоної Армії. «Обмануті бездіяльністю Директорії, – пише В.Кройтор, – повстанці згодом, в лавах Червоної армії, внесли свою частку в ліквідацію української державності» [10, с. 11].

Такої обережної політики щодо Румунії Директорія УНР і її уряди дотримувались до кінця 1919 р., але, на думку дослідників, особливих результатів, зокрема отримання матеріальної допомоги для армії УНР, не було досягнуто. Румунія, зазначають С.Литвин та В.Устименко, влітку 1919 р. погодилась лише частково продавати УНР амуніцію. Нафта для УНР була закуплена через приватних осіб. Наприкінці липня 1919 р. лише з деякими румунськими фірмами була укладена угода про постачання для України з європейських ринків закупленої військової техніки [16]. Часто емісари УНР були змушені діяти напівофіційним шляхом. Свідченням цього є місія до Румунії у жовтні 1919 р. офіцера Генштабу армії УНР А.Стрижевського з метою закупівлі військового майна. Спираючись на допомогу прихильних до УНР румунських політичних і ділових кіл, йому вдалося розмістити в Румунії замовлення на продаж Україні 400 тис. гвинтівок, 2000 кулеметів, 180 гармат, 30 бронемашин, великої кількості набоїв. Проте, зазначає О.Павлюк, відомостей про отримання УНР озброєнь за цими домовленостями немає [17].

У 1920 р., вважають дослідники, у взаємовідносинах Директорії з Румунією з'являються нові акценти. З огляду на те, що існування УНР опинилось в цей період під питанням, Директорія, зазначає В.Яблонський, висунула гасла: задля «врятування Української Державності треба принести певні матеріальні жертви», «зректись територіального максималізму і вибрати новий шлях у політиці» [18, с.48]. Стосовно Румунії це означало – визначитись щодо бессарабського питання. І Директорія зробила

цей крок, заявивши «про свою повну незацікавленість Бессарабією» [18, с. 50]. Це дозволило налагодити дружні взаємини між Україною і Румунією, полегшило українським дипломатам в Бухаресті ведення переговорного процесу щодо поставок потрібного Україні військового спорядження. Одним з важливих зустрічних кроків румунського уряду, зазначає В.Сергійчук, стала його згода «перепустити з Чехії бригаду полк. Коновальця і віддати нам майно Запорозького корпусу» [8, с. 468]. Крім того, румунський уряд довгий час уникав відкритої підтримки Польщі в її експансіоністських планах, оскільки, за виразом О.Павлюка, плекав надію на утворення самостійної України як буферу між Румунією і Росією. «Лише із занепадом української державності по обидва боки Збруча і загрозою лишитися віч на віч з Радянською Росією, – пише він, – румунські урядові кола схилилися до підтримки Варшави і встановлення спільного польсько-румунського кордону в Галичині» [19, с. 14].

Підсумовуючи здобутки зовнішньополітичної діяльності Директорії з налагодження українсько-румунських відносин, вітчизняні фахівці не вважають їх надто вагомими. «До справді серйозних відносин між Румунією і УНР справа не дійшла, – резюмує В.Устименко. – Так і не було підписано договору на міждержавній основі» [13, с. 14].

Більш динамічними і результативними, хоча й насиченими багатьма суперечливими, а то й трагічними моментами, вважають вітчизняні фахівці українсько-польські відносини часів Директорії. У своїх працях вони аналізують широкий спектр питань, пов'язаних з еволюцією польсько-українських відносин – від збройного протистояння – до об'єднаного виступу проти спільного ворога – більшовицької Росії, який завершився, на жаль, невдачею.

Як зазначає Т.Зарецька, з приходом до влади Директорії у керівних колах УНР утверджувалася думка про необхідність порозуміння з Польщею і налагодження з нею дипломатичних відносин [20, с. 80]. Початок цьому процесу поклала українська дипломатична місія на чолі з В.Прокоповичем, яка 31 грудня 1918 р. виїхала до Варшави. Її метою було встановлення порозуміння між обома країнами та з'ясування подальших перспектив польсько-українських відносин. У свою чергу, Польська Республіка також шукала можливості для встановлення дипломатичних контактів з українським урядом. Свідченням цього було рішення Ю.Пілсудського на початку грудня 1918 р. про направлення до УНР місії у складі генерала Г.Остаповича, І.Матушевського та Ю.Клейнберга [20, с. 80].

Зауважимо також, що в цей період УНР фактично перебувала у стані війни з Польщею з огляду на військовий конфлікт між українцями і поляками в Галичині. В цих умовах встановлення постійних дипломатичних відносин між УНР і Польщею було неможливим. І все ж обидві новосталі держави були зацікавлені у нормалізації відносин. Практичними кроками з боку уряду УНР в цьому напрямку стали переговори в лютому 1919 р. міністра закордонних справ УНР К.Мацієвича з польським представником у Румунії М.Лінде, а згодом – з польським представником в Одесі Б.Кутиловським, а також висилання протягом 1919 р. місій Б.Курдиновського, П.Пилипчука, А.Лівицького. Та й сам С.Петлюра не залишився осторонь. Дослідники роблять особливий наголос на ролі особистих контактів Ю.Пілсудського з С.Петлюрою в налагодженні польсько-українських відносин [21, с. 233]. На думку Т.Зарецької, Ю.Пілсудський відіграв позитивну роль у розвитку українсько-польських відносин, оскільки не бажав бачити своїм сусідом радянську Україну. Він, пише дослідниця, «пильнуючи, в першу чергу, польські національні інтереси, доклав зусилля до затвердження польсько-українського союзу» та став ініціатором поновлення переговорів представників УНР з делегацією польського уряду. Дослідниця наголошує, що «йшла мова про спільний союз проти Радянської Росії, яка загрожувала незалежності двох держав» [20, с. 85].

Аналізуючи переговорний процес з поляками, вітчизняні дослідники наголошують, що він відбувався в несприятливій для УНР як міжнародній, так і внутрішній обстановці. Польські дипломати, зазначає Т.Зарецька, у лютому – квітні 1919 р. на Паризькій конференції оголосили кілька заяв про необхідність визнання за РПП східногалицьких територій. У червневій 1919 р. декларації Польського Національного Комітету в справі східного кордону зокрема наголошувалось, що існування малих самостійних держав, таких як Білорусь і Україна, не поєднаних з Польщею, є вкрай шкідливим для її інтересів [21, с. 230]. Отже» констатує В.Павлюк, потенційні союзники Директорії – Варшава і Бухарест – на Паризькій конференції «дбали не так про піднесення української справи перед великими державами, як про власні вигоди з проєктованого союзу: Польща воліла зречення Директорією Східної Галичини, а Румунія – Бессарабію» [22, с. 7].

Важкою для переговорного процесу була і внутрішня ситуація в Україні. Після листопадової катастрофи 1919 р., зазначає А.Гриценко, «поляки поводитися на захоплених українських землях як

окупанти» [23]. Дослідниця, спираючись на архівні документи урядових установ УНР, не лише наводить чисельні приклади брутального поводження поляків на українських територіях, а й підкреслює, що уряд УНР, навіть опинившись у важкій ситуації, намагався дипломатичними каналами боронити українське населення від сваволі польських властей. Загалом, пише А.Гриценко, протягом грудня 1919 – березня 1920 рр. урядові Польщі було направлено кілька нот [24, с. 50]. Завдяки цим нотам, зазначає А.Гриценко, «вдалося усунути деякі проблеми в українсько-польських взаєминах, хоча далеко не всі» [24, с. 50-51]. Проте, наголошує вона, «незважаючи ні на що, в ніч з 21 на 22 квітня 1920 р. був підписаний договір між Річчю Посполитою та проводом УНР, а 24 квітня – військова конвенція» [24, с. 52].

Підписання цих документів, які одержали в українській історіографії назву Варшавського договору, дістало суперечливу, часом контраверсійну оцінку не лише різних прошарків українського суспільства, а й сучасних вітчизняних істориків. Але, враховуючи, що оцінка Варшавської угоди в сучасній вітчизняній історіографії вже була дана автором в його попередніх працях, цей аспект досліджуваної проблеми у представленій статті відсутній.

Здійснений у розділі аналіз засвідчив, що польсько-румунський вектор політики Директорії викликав інтерес вітчизняних істориків, хоча за обсягом публікацій зазначена проблематика поступається історіографії взаємин УНР з країнами Антанти. Проте не всі аспекти діяльності Директорії з налагодження співробітництва з Польщею і Румунією на сьогодні досліджені рівноцінно і всебічно. Звертає на себе увагу фрагментарність висвітлення українсько-румунських взаємин доби Директорії. Більшість дослідників обмежуються тезами про вимушену стриманість Директорії у взаєминах з Румунією через складну міжнародну ситуацію. Як один з ключових епізодів цих відносин розглядають найчастіше Хотинське повстання. У його висвітленні і до сьогодні існують суперечливі твердження та висновки, особливо щодо ставлення до повстання самої Директорії. Не внесено ясності і в питання про організаторів повстання, причетність Директорії і органів влади УНР на Поділлі до прибуття в Хотин відомого політичного діяча УНР І.Сіяка, який керував повстанням на завершальному етапі.

Як правило, дуже стисло і уривками повідомляється про спроби Директорії налагодити економічне співробітництво з румунської стороною. Відчувається брак архівної інформації, дослідники переважно посилаються на спогади українських дипломатів, що працювали в Румунії, – К.Мацієвича та І.Фещенка-Чопівського. Недостатньо досліджено і такий аспект, як вплив румунсько-польських взаємин на відносини Румунії з Директорією, хоча відомо, що Румунія, будучи зацікавленою у союзних відносинах з Польщею, все ж довго уникала прямої підтримки поляків в їх експансіоністських замірах, дотримуючись нейтралітету у польсько-українській війні. У цьому плані вважаємо важливим більш повно дослідити підсумки роботи румунсько-польської конференції у березні 1920 р., де розглядалися і питання підтримки УНР. Нам видається необхідним продовжити пошукову роботу в українських та румунських архівах, розширити джерельну основу і з урахуванням всього комплексу джерел підготувати узагальнюючу монографічну працю, яка б дала наукову трактовку генези українсько-румунських відносин у 1918 – 1920 рр., чіткі відповіді на питання щодо їх впливу на результати державотворчих зусиль Директорії на завершальному етапі Української революції.

Незважаючи на значно глибше опрацювання історії українсько-польських відносин за часів Директорії, є аспекти, які також потребують подальшого вивчення і уточнення. Погоджуємось із думкою С.Литвина про необхідність більш врівноваженої оцінки істориків щодо ставлення Ю.Пілсудського до українського питання, оскільки висловлювання керівника Польщі на цю тему суперечливі, непослідовні, що нерідко призводить до появи і серед сучасних фахівців тверджень та висновків протилежного змісту. Потребують уточнення і більш чіткого висвітлення деякі епізоди переговорного процесу з Польщею протягом 1919 – 1920 рр., зокрема підсумки місії В.Прокоповича. Не внесено остаточної ясності і в питання про мету місії Б.Курдиновського в травні 1919 р., ініціаторів її поїздки до Варшави.

Нам також видається необхідним більш детально висвітлити хід переговорів Директорії з Польщею на зламі 1919 – 1920 рр. Адже відомо, що після підписання 2 грудня 1919 р. Декларації про засади українсько-польського договору, правочинність якого була підтверджена прибулим до Варшави С.Петлюрою, активність переговорного процесу з поляками значно знизилась, посилившись лише у березні 1920 р. Нам видається далеко не повним пояснення щодо перенесення українсько-польських переговорів аж на весну 1920 р. лише фактом значної протидії східній політиці Ю.Пілсудського в Сеймі. На нашу думку, потрібно детальніше, із залученням нових архівних документів, дослідити зовнішньополітичну стратегію Польщі на цьому відтинку, зокрема її спроби порозумітись з

радянською Росією. Деякі факти, наведені О.Павлюком, зокрема про таємні польсько-радянські переговори в Білорусі в жовтні – грудні 1919 р., активне дипломатичне листування між урядами Польщі і радянської Росії в лютому-квітні 1920 р., наводять на думку про певну нещирість, а то й подвійну гру з боку Ю.Пілсудського, спроби за спиною С.Петлюри домовитись з більшовиками.

На наше переконання, подальше вивчення недостатньо досліджених аспектів українсько-польських історичних відносин, дозволить українському і польському народам остаточно подолати упередженість і недовіру в оцінці спільного історичного минулого, а отже, сприятиме, в поєднанні з іншими чинниками, зміцненню й подальшому розвитку цивілізованих міждержавних українсько-польських стосунків.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Лозовий В. Кам'янецька доба Директорії Української Народної Республіки (червень-листопад 1919 року): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 1998. – 19 с.
2. Матяш І. «Основною орієнтацією... мусить бути орієнтація українська» (Протоколи Віденської серпневої наради послів і голів дипломатичних місій 1920 р. Джерело з історії української дипломатії) // Україна дипломатична. Науковий щорічник. – К., 2005. – Вип. VI. – с. 102 – 144; Матвієнко В.М. Наради послів і голів дипломатичних місій УНР 1919 – 1920. // Українська дипломатична енциклопедія: У 2 т. – К.: Знання України, 2004. – с. 388 - 391; Лозовий В. Кам'янецька доба Директорії Української Народної Республіки (червень-листопад 1919 року): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 1998 – 19 с.; Соловйова В.В. Основні напрямки діяльності дипломатичних представництв Директорії Української Народної Республіки // Десять років незалежності України: минуле та сучасне державотворення: Науковий збірник. – К., 2003. – с. 197 – 203; Нариси з історії дипломатії України. – К.: Альтернативи, 2001. – 736 с.
3. Соловйова В.В. Основні напрямки діяльності дипломатичних представництв Директорії Української Народної Республіки // Десять років незалежності України: минуле та сучасне державотворення: Науковий збірник. – К., 2003. – С. 197 - 203.
4. Павлюк О.В. Дипломатія незалежних українських урядів (1917 - 1920) // Нариси з історії дипломатії України. – К.: Альтернативи, 2001. – с. 314 - 580.
5. Матяш І. «Основною орієнтацією... мусить бути орієнтація українська» (Протоколи Віденської серпневої наради послів і голів дипломатичних місій 1920 р. Джерело з історії української дипломатії) // Україна дипломатична. Науковий щорічник. – К., 2005. – Вип. VI. – с. 102 - 144.
6. Шамрасва В.М. Міжнародні відносини УНР доби Директорії: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2003. – 20 с.
7. Литвин с. Суд історії: Симон Петлюра і петлюріана. – К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 2001. – 640 с.
8. Сергійчук В. Неусвідомлення України. Ставлення світу до української державності: погляд у 1917 – 1921 роки з аналізом сьогодення. – Львів.: Свічадо, 2002. – 704 с.
9. Українська державність у XX столітті. Історико-політологічний аналіз. – К.: Політична думка, 1996. – 448 с.
10. Кройтор В.К. Українське питання в політиці Румунії (1918 – 1927 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Одеса, 2007. – 20 с.
11. Держалюк М.С. Міжнародне становище України та її визвольна боротьба у 1917 – 1922 роках. – К.: Оріяни, 1998. – 240 с.
12. Аппатов С.Й., Макан І.М. Українсько-румунські відносини: історія та сучасність // Український історичний журнал. – 1999. - №5. – С. 87 - 100.
13. Устименко В. С.Петлюра про зовнішню політику Директорії УНР // Симон Петлюра у контексті українських національно-визвольних змагань. – Фастів.: Поліфаст, 1999. – с. 43 - 52.
14. Добржанський О. Хотинське повстання. Проблема дослідження // Четвертий міжнародний конгрес українців. Одеса, 26 – 29 серпня 1999 р. Доповіді та повідомлення. Історія. Ч. II. XX століття. – Одеса – Київ – Львів, 1999. – с. 302 - 303; Кройтор В. Хотинське національно-визвольне повстання 1919 р. // Історія в школі. – 2001. - №5. – С. 7 - 11.
15. Кройтор В. Хотинське національно-визвольне повстання 1919 р. // Історія в школі. – 2001. - №5. – с. 7 - 11.
16. Литвин с. Суд історії: Симон Петлюра і петлюріана. – К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 2001. – 640 с.; Устименко В. С.Петлюра про зовнішню політику Директорії УНР // Симон Петлюра у контексті українських національно-визвольних змагань. – Фастів.: Поліфаст, 1999. – С. 43 - 52.
17. Павлюк О.В. Дипломатія незалежних українських урядів (1917 - 1920) // Нариси з історії дипломатії України. – К.: Альтернативи, 2001. – с. 314 - 580; Див. також: Табачник Д., Веденєєв Д. Репрезентанти Війська Українського // Військо України. – 1993. - №2 – 3. – С. 98 – 100.
18. Яблонський В. Зовнішньополітична орієнтація Директорії УНР // Вісник Київського національного лінгвістичного університету. Серія «Історія, економіка, філософія». – К.: КНЛУ, 2001. – Вип. 5. – С. 42 – 55.
19. Павлюк О.В. Східна Галичина в європейській політиці 1918 – 1919 рр.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 1993. – 21 с.
20. Зарецька Т. Відносини Директорії Української Народної Республіки з Польською Республікою (1919 – 1920 рр.) // Міжнародні зв'язки України: Наукові пошуки і знахідки. – К., 2002. – Вип. 11. – С. 76 - 92.

21. Зарецька Т. Українсько-польські відносини в період відновлення державності Польщі. 1918 – 1919 рр. // Україна і Польща – стратегічне партнерство на зламі тисячоліть: Історія. Сьогодення. Майбутня перспектива. – К., 2001. – Ч. 1. – С. 229 - 236.
22. Павлюк О.В. Українсько-польський союз і політика США щодо УНР у 1920 р. // Український історичний журнал. – 2000. - №6. – С. 3 - 16.
23. Грищенко А.П. Політичні сили в боротьбі за владу в Україні. Рік 1920-й. К.: Ін-т історії України НАН України, 1997. – 93 с.

Стопчак Н.В. ПОЛИТИКА ДИРЕКТОРИИ ВО ВЗАИМООТНОШЕНИЯХ С ПОЛЬШЕЙ И РУМЫНИЕЙ В ГОДЫ УКРАИНСКОЙ НАЦИОНАЛЬНО-ДЕМОКРАТИЧЕСКОЙ РЕВОЛЮЦИИ 1917–1920 ГГ. В СОВРЕМЕННОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ИСТОРИОГРАФИИ

В статье на многообразном историографическом и археографическом материале исследованы ведущие тенденции и основные этапы накопления знаний, касающиеся политических, экономических взаимоотношений Директории УНР с Польшей и Румынией в годы Украинской национально-демократической революции 1917–1920 гг. в современной отечественной историографии. Выявлено, систематизировано и дано характеристику основным группам историографических источников по данной проблеме. С учетом историографического опыта предложена схема дальнейшего углубленного и комплексного исследования рассматриваемой проблемы.

Ключевые слова: историография истории Украины, историографический процесс, Директория УНР, исторические источники, Украинская национально-демократическая революция 1918–1920 гг., украинское государственное строительство, дипломатические отношения.

Stopchak M.V. REFLECTION OF DIRECTORY'S POLICIES IN RELATIONSHIPS WITH POLAND AND ROMANIA IN THE YEARS OF UKRAINIAN NATIONAL-DEMOCRATIC REVOLUTION 1917-1920 IN CONTEMPORARY HOME HISTORIOGRAPHY

Based on the diverse historiographic material and study of early texts the author of the article researched major trends and stages of accumulating knowledge as to political and economic relationships of Directory of the Ukrainian People's Republic with Poland and Romania in the years of Ukrainian national-democratic revolution (1917-1920) in the contemporary home historiography. Defined, systematized and characterized are major groups of historiographic sources on the given problem. The scheme of further in-depth and complex investigation into the given problem based on acquired historiographic experience is suggested.

Key words: historiography of Ukraine's history, historiographic process, Directory of the UPR, historical sources, Ukrainian national-democratic revolution of 1918-1920, Ukrainian state development, diplomatic relations.

УДК: 930(477)

О.М. Тараненко

АГРАРНА ПОЛІТИКА П. СКОРОПАДСЬКОГО У КОНТЕКСТІ ВИВЧЕННЯ РАДЯНСЬКОЮ ІСТОРІОГРАФІЄЮ ІСТОРІЇ РЕВОЛЮЦІЇ ТА ГРОМАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ (1930-ТІ – ПЕРША ПОЛОВИНА 1950-Х РР.)

У статті здійснена спроба аналізу аграрної політики П. Скоропадського радянською історіографією у період утвердження сталінського тоталітарного режиму. Робота базована на дослідженнях і розвідках опублікованих у 1930-х – першій половині 1950-х рр.

Ключові слова: радянська історіографія, аграрна політика, гетьманат П. Скоропадського, гетьманський уряд, марксистсько-ленінська методологія, ідеологічний контроль.

З'ясування особливостей висвітлення в розвідках радянських дослідників 1930-х – першої половини 1950-х рр. подій, що відбувалися в аграрному секторі економіки в період існування Української Держави, заслуговує на увагу. Це пов'язано з тим, що в окреслений нами період відбувається становлення радянської тоталітарної системи та марксистсько-ленінської

.....
методології в радянській історичній науці. Ці події наклали значний відбиток і на наступні періоди у розвитку радянської історіографії аграрної політики П. Скоропадського.

Враховуючи це, ми поставили за мету прослідкувати еволюцію поглядів радянських дослідників, які займалися вивченням аграрної політики П. Скоропадського упродовж 1930-х – першої половини 1950-х рр. Отже об'єкт вивчення – аграрна політика П. Скоропадського, предмет – її висвітлення в радянській історіографії 1930-х – першої половини 1950-х рр.

Невдовзі незначні напрацювання дослідників 1920-х рр. були закриті в спецфондах й втрачені для дослідницького загалу за сталінського режиму 1930 – 1955 рр. З другої половини 1930-х рр. доступ науковців до роботи в архівах було закрито, в 1938 р. архіви передавалися у підпорядкування Наркомату внутрішніх справ [1, с. 287].

Другий період (1930-ті – середина 1950-х рр.) започаткував лист Й. Сталіна [2] «О некоторых вопросах истории большевизма» до редакції журналу «Пролетарская революция» та виступ секретаря Оргбюро ЦК ВКП(б) Л. Кагановича на зборах, присвячених 10-річчю Інституту червоної професури у 1931р. Саме ці події породили трагічні наслідки в науковому, політичному та морально-психологічному житті країни. Вони змінили характер вивчення історії, в країні розпочалася кампанія «переосмислення» історичного минулого. Фактично з початку 1930-х рр. історія стала заідеологізованою. Це досягалось шляхом перекручень, фальсифікації та замовчування фактів. Наукові праці контролювалися партійним, а точніше сталінським керівництвом. Історики зазнали великого тиску і репресій.

Концепцію і напрям історичних досліджень у 1930 – першій половині 1950 рр. визначали рішення правлячої партії і догматичні настанови «Історії ВКП (б). Короткий курс» [3]. Як наслідок, відбувається корінна руйнація історичної науки. Насамперед визнавалося недоцільним залучення до історичних розвідок широкого комплексу джерел. Дослідження мали ґрунтуватися на «перевіраних, достовірних» свідченнях про минуле, що підтверджували сталінську інтерпретацію сутності історичного процесу. Праці класиків марксизму-ленінізму ставали методологічним і теоретичним підґрунтям для істориків, вони не піддавалися науковій критиці та вважалися найдостовірнішими джерелами з реальними висновками [4, с. 64 – 65].

Утвердження і розвиток єдино правильної марксистсько-ленінської методології в радянській історичній науці практично припинило дослідження з історії національно-демократичної революції. Інтерес до селянської історії у цей період спадає. Кривава боротьба селян за землю, свої людські права, за національну державу майже не знаходять відображення на сторінках праць українських радянських істориків. Навіть у монографіях та статтях відомих українських дослідників Ю. Кондуфора [5], М. Рубача [6], М. Супруненка [7] великий фактичний матеріал подається однобічно й ілюстративно, що спотворює реальну дійсність.

У період 1930-х – першої половини 1950-х рр. аграрна політика П. Скоропадського та пов'язані з нею питання побіжно розглянуті в роботах українських радянських учених, присвячених історії України періоду громадянської війни. Число цих робіт було значним. Так лише з 1941 по 1955 р. вийшло понад 50 публікацій, присвячених боротьбі селянства проти аграрної політики уряду Української Держави та його іноземних союзників [8, с. 60].

На початку 1930-х рр. продовжує виходити журнал історії КП(б)У та Жовтневої революції на Україні «Літопис революції». У ньому опубліковано уривки із спогадів Г. Калити [9] про 1918 р. на Ніженщині. Нескладно здогадатись, що тональність та зміст цієї статті не позначені науковою значимістю. Згадуючи про практичні заходи уряду П. Скоропадського в аграрному секторі України, автор вказує причини невдоволення селян політикою гетьмана: закон про недоторканість власності поміщиків на землю й майно, контрибуції, свавілля австро-німецьких військ [10, с. 217].

У 1934 р. з'являється дослідження С. Рабіновича «Історія громадянської війни» [11]. У контексті розгляду подій, присвячених громадянській війні, автор в загальних рисах зупиняється і на економічній політиці контрреволюційних урядів. Зазначимо, що праця позначена впливом марксистсько-ленінської методології і тому її наукова вартість незначна. Аграрну політику українських урядів періоду революції С. Рабінович характеризує як буржуазно-поміщицьку диктатуру, яка повернула поміщикам землі, сільськогосподарський інвентар та худобу, що були відібрані у них радянською владою [12, с. 48].

Великий вплив на розвиток історіографічної ситуації, що склалась у 1939 – 1945 рр., мали Друга світова та Велика Вітчизняна війни. Після нападу Німеччини на СРСР частина істориків пішла на фронт, а в ході окупації території УРСР гітлерівцями почалася евакуація

.....
наукових установ і ВНЗ, передислокація частини їх наукових кадрів у східні регіони СРСР. Інститут історії України було перебазовано в Уфу, де він увійшов до складу новоствореного Інституту суспільних наук АН УРСР на правах відділу. У червні 1942 р. він був відновлений як Інститут історії і археології України. Більшість робіт, виданих у цей час мали переважно пропагандистський або героїко-патріотичний характер. Зокрема, на початку 1940-х рр. роботи Е. Городецького [13], А. Гуковського [14], С. Маркова [15] зіграли важливу роль у духовній мобілізації народу України для опору фашистській агресії.

У зв'язку із початком Великої Вітчизняної війни увага істориків була звернена на період перебування на території України австро-німецьких військових частин у 1918 р. У більшості історичних праць, що побачили світ у період війни, увага акцентується на маріонетковому характері уряду П. Скоропадського. Так у 1941 р. вийшла монографія С. Маркова «Вітчизняна війна українського народу проти німецьких інтервентів у 1918 р.», в якій серед інших питань автор також описує й аграрну політику П. Скоропадського, селянський повстанський рух. Позитивним є те, що дослідник намагається проаналізувати гетьманське аграрне законодавство, хоч і робить він це так, аби висвітлити політику гетьмана з негативного боку.

Селянський повстанський рух, на думку автора, мав стихійний характер і був викликаний, передусім, соціально-економічними причинами [16, с. 29]. Крім того, вказана робота цінна тим, що містить певний фактичний матеріал, який допомагає з'ясувати ситуацію на селі періоду Української Держави.

Незважаючи на перемогу СРСР у Великій Вітчизняній та Другій світовій війні, складною залишалась внутрішньоекономічна та політична ситуації в країні. Сподівання населення на позитивні зміни не виправдалися.

Проте упродовж 1946 – першої половини 1950-х рр. історіографія в СРСР, УРСР поступово розвивалась. Цьому сприяло те, що вже в ході звільнення українських земель від гітлерівців до Києва, Харкова, Одеси, а згодом Львова, Чернівців та інших міст поверталися з евакуації наукові установи та навчальні заклади, що стало передумовою відновлення діяльності осередків історичної науки та підготовки кадрів істориків. У липні 1944 р. у Києві була відновлена діяльність Інституту історії України та Інституту археології України АН УРСР, а з липня того ж року почав роботу Відділ Інституту історії України у Львові [17, с. 310–311]. Дослідження з аграрної історії в цей час є не такими актуальними як, скажімо, розвідки про возз'єднання трьох братніх народів – російського, українського, білоруського. Крім того, популярною серед радянських істориків була критика західних дослідників, які по-іншому інтерпретували історію СРСР.

Цим, очевидно, можна пояснити той факт, що у повоєнний період Гетьманат 1918 р. досліджується українськими радянськими істориками виключно в контексті вивчення іноземної інтервенції та громадянської війни. Серед праць повоєнного періоду ми звернули увагу на праці П. Лаврова [18], Г. Заставенка [19], М. Супруненка [20].

Праця кандидата історичних наук П. Лаврова фактично надрукована за матеріалами публічної лекції, прочитаної ним 18 листопада 1946 р. в залі музею В.І. Леніна в Києві. Автор чільне місце відводить характеристиці стану промисловості, аграрного сектора, військових дій радянської влади. Потрібно зауважити, що П. Лавров оперує широкою джерельною базою (хоча її зміст не виходив за межі дозволеного цензурою).

У зв'язку з цим вивчення істориком гетьманського аграрного законодавства позначене ідеологічною заангажованістю, а подекуди звуженням дослідницької теми. Так, наприклад, він пише про те, що «З оголошенням П. Скоропадського гетьманом на Україні були відновлені старі порядки, що існували за царизму. На Україну знову повернулись вигнані українськими робітниками й селянами поміщики і капіталісти» [21, с. 9 –10]. Зрозуміло, що ця теза сучасними істориками може сприйматися лише як данина сформованам на той час у радянській історіографії стереотипам, а тому не містить наукової цінності.

З'ясовуючи аграрну політику П. Скоропадського, автор обмежився критичним аналізом законодавства, з'ясував діяльність каральних експедицій, висвітлив боротьбу проти окупантів. Поза його увагою залишилися такі аспекти, як вироблення аграрного законодавства, зміст реформи, ставлення до її проведення різних політичних сил тощо.

Причини гетьманського перевороту, прихід до влади П. Скоропадського, внутрішня політика гетьмана та вплив на неї інтервентів – питання, що стали об'єктом дослідження Г. Заставенка у праці «Розгром німецьких інтервентів на Україні в 1918 р.». Автор в основному зосередився на конфронтації між селянами і поміщиками, австро-німецькими військами.

Говорячи, що «Грамота гетьмана до всього українського народу» була програмою нещадного пограбування народних мас [22, с. 34], не зіставляє її ні з програмою Центральної Ради, ні з більшовицькими програмами. Тому йому немає з чим порівнювати, щоб визначити її характер.

Трактуючи перебування німецько-австрійських військ на Україні як окупацію, Г. Заставенко говорить про «відвертий грабунок військами Центральних Держав сільськогосподарських продуктів». Автор наводить текст інструкції, яку отримали у квітні 1918 р. айстро-угорські військові установи на Україні від уряду. В інструкції, зокрема, було сказано: «...добування продовольства з допомогою військової сили, під яким слід розуміти закупівлю, а не реквізицію треба зберегти, незважаючи на всі властиві йому вади, так само як треба зберегти і діючу поряд з воєнним захватом вільну торгівлю» [23, с. 56]. Так, автор суперечив сам собі, дотримуючись однозначно негативних оцінок поведінки німецько-австрійських військ на хлібному ринку України в 1918 р.

Об'єктом наукової уваги у монографії М. Супруненка стала традиційна для радянської історіографії тема – історія України в період іноземної інтервенції і громадянської війни. М. Супруненко, як і його колеги-попередники – Г. Заставенко, П. Лавров, згідно з традицією, зосередився на висвітленні лише одного аспекту – «встановленні німецькими окупантами буржуазно-поміщицького монархічного режиму й наступі поміщиків проти бідняцького і середняцького селянства» [24, с. 38 – 39]. Висновки автора щодо суті і змісту аграрної політики урядів П. Скоропадського не є науково-об'єктивними. На поціновування заслуговує лише те, що автор намагається описати ситуацію, в якій змушені були діяти гетьманські кабінети міністрів.

Упродовж 1930-х рр. радянські історики продовжують видавати збірники документів, але як і в попередній період вони стосувалися здебільшого повстанського руху проти німецько-австрійських військ. Так, зокрема, у 1933 р. вийшов друком збірник «Німецько-австрійська інтервенція на Україні» [25]; у 1936 р. – «Крах німецької окупації на Україні» [26]; у 1937 р. – «Визвольна війна українського народу проти німецьких окупантів» [27].

Серед них значний інтерес викликає збірник «Крах німецької окупації на Україні», який вміщує документи військових частин Німеччини та Австро-Угорщини. У ньому, зокрема, представлені матеріали щодо діяльності Державного хлібного бюро (ДХБ).

У першому томі збірника «Німецько-австрійська інтервенція на Україні» вміщено наказ Айхгорна про врожай, додатки до протоколу економічного договору між УНР та Німеччиною і Австро-Угорщиною.

Отже процес нагромадження історичних знань у 1930-х – першій половині 1950-х рр. із аграрної політики П. Скоропадського мав свої особливі та відмінні від попереднього періоду розвитку української радянської історіографії риси. Опрацьований нами історіографічний джерельний матеріал, а також запропоновані критерії для виокремлення історіографічних періодів дозволяють у цьому історіографічному підперіоді виділити такі складники: а) 1931–1938 рр.; б) 1939 – 1945 рр.; в) 1946 – перша половина 1950-х рр.

Порівняно з 1920-и рр., 1930-ті – перша половина 1950-х позначені цілковитим підпорядкуванням історичної науки політиці Й. Сталіна, потребам партії. Це був крок назад у розвитку історіографії теми. Жорсткий ідеологічний контроль, що супроводжувався репресіями, призвів до утвердження в історичних дослідженнях догматизму та крайніх форм заідеологізованості. Історики почали одноставно висвітлювати революційні події в Україні за однією схемою. Загалом історична наука як така практично перестала існувати, вона була перетворена у рупор пропаганди й агітації ВКП(б). Головною причиною невисокої наукової якості історичних досліджень в цей час було те, що доступ істориків до архівних фондів був закритий, а тематика досліджень суворо регламентувалась.

Поняття, що широко використовувалися в 1920-х рр., «Українська революція», «національно-демократична революція» і всі інші, подібні до них, втратили право існування, а всі, хто ними оперував, звинувачувалися в «українському буржуазному націоналізмі» з усіма трагічними наслідками, що з цього випливали. Натомість, практично в усіх працях цього періоду, дотичних до нашої теми, фігурують такі поняття як «скоропадщина», «буржуазно-поміщицькі порядки», «з'їзд поміщиків та куркулів (так називали хліборобів)» тощо із негативним ставленням до постаті П. Скоропадського та аграрної політики його урядів. Така ситуація продовжувала домінувати в радянській історіографії до смерті Й. Сталіна у 1953 р.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Калакура Я. Українська історіографія: Курс лекцій. – К., 2004. – 496 с.
2. Сталин И. О некоторых вопросах истории большевизма // Пролетарская революция. – 1931. – № 6.
3. История Всесоюзной Коммунистической партии (большевики): Краткий курс. Под редакцией комиссии ЦК ВКП(б) Одобрен ЦК ВКП(б) 1938 г. – М., 1945.
4. Корновенко с. Аграрна політика білогвардійських урядів А. Денікіна, П. Врангеля на підконтрольних їм українських територіях (1919 – 1920 рр.): історіографічний процес 1919 – 2000-х рр. – Черкаси: Ант, 2008. – 238 с.
5. Кондуфор Ю. Робітничі продовольчі загони на Україні в 1919 році. – Х., 1953. – 101 с.
6. Рубач М. Перші кроки колективного землеробства на Україні (листопад 1917 р. – березень 1918 р.) // Наук. записки Ін-ту історії України. – К., 1952. – Т. 4. – С. 53 – 81.
7. Супруненко М. Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні. – К.: Держвидавництво політичної літератури УРСР, 1954. – 104 с.
8. Санцевич А. Українська радянська історіографія (1945 – 1982). – К.: Вища школа, 1984. – 142 с.
9. Калита Г. 1918 рік на Ніженщині (уривки із спогадів) // Літопис революції. – 1933. – №1–2. – С. 210–224.
10. Калита Г. 1918 рік на Ніженщині (уривки із спогадів) // Літопис революції. – 1933. – № 1–2. – С. 210–224.
11. Рабінович с. Історія громадянської війни. – Х.: Державне військове видавництво «На варті», 1933. – 472 с.
12. Рабінович с. Історія громадянської війни. – Х.: Державне військове видавництво «На варті», 1933. – 472 с;
13. Городецкий Е. Отечественная война против германских оккупантов в 1918 году на Украине. – Свердловск: Госполитиздат, 1941. – 16 с.
14. Гуковский А. Иностранная интервенция на Украине в 1917 – 1919 гг. // Историк-марксист. – 1939. – № 1. – С. 76 – 100.
15. Марков С. Отечественная война украинского народа против германских интервентов в 1918 году. – М.: Госполитиздат, 1941. – 64 с.
16. Марков С. Отечественная война украинского народа против германских интервентов в 1918 году. – М.: Госполитиздат, 1941. – 64 с.
17. Калакура Я. Українська історіографія: Курс лекцій. – К., 2004. – 496 с.
18. Лавров П. Визвольна війна українського народу проти німецьких окупантів у 1918 р. – К.: Київська обласна друкарня, 1947. – 20 с.
19. Заставенко Г. Розгром німецьких інтервентів на Україні в 1918 р. – К., 1948. – 78 с;
20. Супруненко М. Україна в період іноземної інтервенції і громадянської війни (1918 – 1920 рр.). – К.: Держполітвидав, 1951. – 343 с.
21. Лавров П. Визвольна війна українського народу проти німецьких окупантів у 1918 р. – К.: Київська обласна друкарня, 1947. – 20 с.
22. Заставенко Г. Розгром німецьких інтервентів на Україні в 1918 р. – К., 1948. – 78 с.
23. Там само.
24. Супруненко М. Україна в період іноземної інтервенції і громадянської війни (1918 – 1920 рр.). – К.: Держполітвидав, 1951. – 343 с.
25. Німецько-австрійська інтервенція на Україні (Матеріали до історії Жовтневої революції та громадянської війни на Україні): У 3-х т. – Х.: Пролетар, 1933. – Т. 1. – 236 с.
26. Крах германской оккупации на Украине (По документам оккупантов). – М.: Госполитиздат, 1936. – 208 с.
27. Отечественная война украинского народа против немецких оккупантов (Документы и материалы). – К.: Партиздат ЦК КП(б)У, 1937. – 662 с.

Тараненко О.Н. АГРАРНАЯ ПОЛИТИКА П. СКОРОПАДСКОГО В КОНТЕКСТЕ ИЗУЧЕНИЯ СОВЕТСКОЙ ИСТОРИОГРАФИЕЙ ИСТОРИИ РЕВОЛЮЦИИ И ГРАЖДАНСКОЙ ВОЙНЫ (1930-Е – ПЕРВАЯ ПОЛОВИНА 1950-Х ГГ.)

В статье сделана попытка анализа аграрной политики П. Скоропадского советской историографией в период утверждения сталинского тоталитарного режима. Работа базируется на исследованиях и разведках опубликованных в 1930-х – первой половине 1950-х гг.

Ключевые слова: советская историография, аграрная политика, гетманат П. Скоропадского, гетманское правительство, марксистско-ленинская методология, идеологический контроль.

Taranenko O.N. THE AGRARIAN POLICY OF P. SKOROPADSKYI IN CONTEXT OF STADY BY SOVIET HISTORIOGRAPHY THE HISTORY OF REVOLUTION AND CIVIL WAR (1930-EN – FIRST HALF 1950-EN)

The attempt to analyses agrarian policy of P. Skoropadskiy by soviet state history in period of consolidation the Stalinist totalitarian regime. Article based on the researches published in 1930-en – first half 1950-en/

Key word: soviet historiography, agrarian policy, hetmanate of P.Skoropadskiy, hetman government, Marxist-Leninist methodology, ideological control.

УДК 94(477) «1920/1930»

Г.М. Васильчук

**СТАНОВЛЕННЯ ТА ФУНКЦІОНУВАННЯ РАДЯНСЬКОЇ СИСТЕМИ ОСВІТИ В
УРСР 1920-30-Х РР.: ДО ІСТОРІОГРАФІЇ ПРОБЛЕМИ**

У статті автор досліджує та порівнює історіографічний доробок вітчизняних та зарубіжних вчених щодо становлення та розвитку радянської системи освіти в 20–30-х рр. ХХ ст. в Україні. Звертає увагу на тематичне розмаїття та пріоритетні напрямки досліджень, невирішені проблеми та малодосліджені питання.

Ключові слова: історіографія, радянська система освіти, освітні реформи, заклади освіти.

На сьогодні в Україні бракує координації тематики науково-історичних досліджень, особливо дисертаційних, що породжує неузгодженість зусиль, а також тематичну одноманітність і дублювання теоретичних схем висвітлення історії формування радянської системи освіти. І хоча вона мала організаційну структуру і функціональну специфіку, тобто з історичної точки зору, була явищем і суб'єктом соціально-культурного життя у 20–30-х рр. ХХ ст., її висвітлення відбувається спорадично. Якщо проаналізувати наукову літературу за принципом тематичного спрямування, то постає нерівномірність вивчення структурних складових системи освіти.

Метою даного дослідження є порівняння історіографічних праць вітчизняних та зарубіжних вчених щодо становлення та розвитку радянської системи освіти в 20–30-х рр. ХХ ст. в Україні.

Починаючи з середини 90-х рр. ХХ ст., дослідники намагаються з'ясувати стан наукової розробки історії формування системи освіти в Україні 20–30-х рр. ХХ ст. Так, у 1995 р. з'явилася перша дисертаційна робота з історіографії розвитку народної освіти у 1917–1932 рр. [1] Її автор вважає, що наприкінці 1980-х рр. «дослідники остаточно позбавились впливу застарілих ідеологічних догм і стереотипів», відтак «остаточно спростовано твердження про відсутність у діяльності українського Наркомосу прагнення до координації своїх зусиль у галузі організації освіти з керівництвом Російської Федерації та інших республік» [2, с. 13]. Монографічні дослідження В.В. Липинського [3], М.М. Кузьменка [4], М.Ю. Виговського [5], які з'явилися на початку ХХІ ст., засвідчують факт «конфронтації», а не «координації» з РСФРР стосовно організації та функціонування системи освіти.

Дослідження О.П. Ситнікова стосується історії розвитку освіти в УСРР 1920-х рр. [6], у якому узагальнено сучасний стан науково-історичних розвідок. За основу взято хронологічний принцип, що ускладнило виявлення тематичного підходу істориків. Один із розділів його дисертації стосується сучасного періоду історіографії і автор наголошує, що головними особливостями періоду стали відречення вітчизняних науковців від марксистсько-ленінської методології і партійно-класового підходу, прагнення переосмислити на основі сучасних методик процес становлення і розвитку освіти в УСРР у 1920-х рр. Можна погодитись з ним стосовно «відречення», але інституційне усунення марксистсько-ленінської парадигми в історіографії не позбавило істориків пошуку універсальної методології.

Історія становлення та функціонування Наркомосу УСРР висвітлена в дисертаційних та монографічних дослідженнях українських, а також частково російських і західних учених. Так, у 1994 р. була захищена одна з перших дисертацій про діяльність М.О. Скрипника на чолі НКО УСРР у 1927–1933 рр. [7] Її автор опосередковано висвітлює структуру самого

НКО України, зосереджуючись переважно на «концепції національно-культурного відродження республіки», яку розробив нарком освіти, на його організаторській діяльності, участі у формуванні українського радянського мистецтва. Біографічні нариси українських наркомів написав І. Лікарчук, торкаючись одночасно структурних підрозділів Наркомосу та відділів народної освіти [8]. Номенклатуру скрипниківського Наркомосу аналізували В.М. Даниленко та М.М. Кузьменко, присвятивши брошуру, яка вийшла у 2003 р. [9] Політична діяльність Скрипника, у тому числі на посаді наркома освіти, показана в монографії В.Ф. Солдатенка [10], але структура НКО УСРР ним не вивчалася. Соціальне походження, персональний склад та функції номенклатури системи освіти в УСРР 1920–30-х рр. досліджує М.Ю. Виговський. У 2005 р. він опублікував монографію, розділи якої розкривають становлення номенклатури структурних установ НКО України: особовий склад та функції управлінського апарату, соціально-політичне походження службовців, їх освітньо-культурний рівень, повсякденну суспільно-політичну діяльність наркомів освіти – Г.Ф. Гринька, О.Я. Шумського, М.О. Скрипника, В.П. Затонського, а також їхніх заступників – Я.П. Ряппо, П.К. Солодуба, А.Т. Приходька, А.А. Хвилі та інших [11]. Дослідник виділив середню управлінську ланку – адміністративні відділи освіти при виконкомках, персональний склад та функції яких фактично не досліджувалися істориками.

Монографія В.В. Липинського присвячена історії формування радянської системи освіти в 1920-х рр. Він показав мережу навчальних закладів та їх фінансування, матеріально-технічну базу освітніх установ, кадровий склад, навчально-методичну роботу, учнівські та студентські об'єднання [12]. Структурно вона не вирізняється від праць, які виходили в 60–80-х рр. ХХ ст., хоча теоретично-методологічний підхід цілком модерний. Робота є фактологічним дослідженням, проте її перший розділ стосується з'ясування концепції та моделі освіти 1920-х рр., у якому автор покликається на праці українських дослідників. Структурних підрозділів Наркомосу України стосується ґрунтовне монографічне дослідження В. Марочка та Г. Хілліга про репресованих педагогів. Зокрема, вони висвітлюють репресії проти кадрового корпусу НКО УСРР, співробітників відділів народної освіти [13].

Формування радянської системи вищої освіти виявляється найменш дослідженою, якщо взяти за критерій кількість праць. У 1993 р. М. І. Мірошніченко захистила одну з перших дисертацій про діяльність вищої школи в УСРР 1920–1928 рр., її реформування та розвиток [14]. Професорсько-викладацький склад вищих навчальних закладів України становить основний предмет дослідження докторської дисертації М.М. Кузьменка [15], але в контексті науково-педагогічної інтелігенції, а не системи вищої школи. Дисертація О.Ю. Осмоловської, яку вона захистила у 2004 р., стосується професорсько-викладацького складу інститутів народної освіти, університетів, а сама система вищої освіти є другорядною [16]. Інколи можна зустріти епітети «величезна увага», «вагомі результати», які стосувалися досягнень другої половини 1930-х рр. у царині освіти, керівництва нею з боку партійних органів. Опосередковане відношення до функціонування радянської системи вищої освіти мають – дисертація М.Ю. Виговського [17], монографія О.А. Удода [18], позаяк вони торкаються викладацького складу та вищих освітніх закладів України 20–30-х рр. ХХ ст. Докторська дисертація В.В. Липинського також стосувалася вищої школи, її пролетаризації, студентського життя [19].

Розвиток системи вищої освіти в Україні висвітлювався в контексті з'ясування повсякденного життя студентів, робітфаківців [20], тобто внутрішнього соціуму вишів, відтак ці роботи можна віднести до історіографії вищої школи. Дослідження системи вищої школи в Україні відбувається шляхом вивчення наукової спадщини та педагогічної діяльності видатних учених. Так, внесок М.Н. Петровського в українську історичну науку показав А.Ю. Шевченко [21], а громадську, культурно-просвітницьку та наукову діяльність В.І. Щербини дослідила Т.М. Тороповська [22]. Ґрунтовні дисертації В.П. Тельвак, О.В. Юркової розкривають науково-педагогічну діяльність М.С. Грушевського [23]. Наукову та педагогічну діяльність Н.Д. Полонської-Василенко, О.П. Оглоблина досліджував І.В. Верба [24]. Захищено дисертації, які присвячено історії жіночої освіти в Україні, що була реорганізована за радянської влади [25]. З'являються нариси з історії освіти окремих регіонів [26].

Історики виявляють науковий інтерес до проблем становлення середньої ланки освіти в Україні 20–30-х рр. Для праць, які опубліковані протягом першої половини 90-х рр. характерний вплив історіографічної традиції радянської науки. Так, в дисертації В.В. Тартичка

.....
висвітлювалися форми і методи партійно-державного керівництва школою у 1928–1941 рр., а також організаційні основи навчально-виховного процесу, тобто поєднанні історичний та історико-педагогічний аспекти [27]. І.Я. Щупак присвятив дисертаційну роботу вивченню умов підготовки спеціалістів в середній технічній школі, хоча простежив лише розвиток системи технікумів, їх навчально-матеріальної бази [28]. Дисертація М.С. Лисенко проблемно-тематично повторює дослідження І.Я. Щупака, позаяк один розділ стосується мережі технікумів в УСРР, а другий – організації навчального процесу в системі середньої спеціальної освіти [29]. Зазначені роботи дещо ідеалізують досягнення середньої технічної освіти.

Функціонування середньої та вищої ланок освіти другої половини 30-х рр. в Україні показано в монографії Г.Г. Єфіменка, але в контексті державного регулювання та національних відносин [30]. Він розглядає згортання українізації і русифікацію школи, реорганізацію навчальних закладів національних меншин. Проблеми «згортання мережі» німецьких шкіл детально вивчала С.І. Очеретенко [31]. Розвиток системи народної освіти в Криму досліджували Г.М. Кондратюк, М.В. Прохорчик, які також підкреслювали трансформацію шкіл нацменшин [32].

Значення системи народної освіти для подолання дитячої безпритульності у 20-х – першій половині 30-х рр. XX ст. в УСРР вивчає О.С. Паращевіна [33]. Її дисертаційна робота вирізняється певною новизною, тому що проблема участі саме освітніх установ у ліквідації цієї соціальної аномалії, досліджувалася побіжно. Автор показує особливості формування організаційно-правової бази подолання дитячої безпритульності, структуру і функції відповідних освітніх установ системи освіти, захист дітей, «попередження» дитячої безпритульності. Становлення загальноосвітньої школи в Україні 1920–1930 рр. – предмет дослідження В.Л. Борисова [34]. Науковець зосередився на традиційних аспектах висвітлення діяльності цієї ланки системи освіти: показав пріоритети навчально-виховної роботи, кадрове забезпечення загальноосвітніх шкіл, роль і місце вчительства, його матеріальне становище, вплив «коренізації» та «українізації» на підготовку кадрів. Фактично робота присвячена історії педагогічної освіти, становленню загальноосвітньої школи в умовах тоталітарної системи, з'ясуванню впливу ідеології на школу та виховання. Але виникає сумнів щодо твердження стосовно «національної загальноосвітньої школи», позаяк уся система освіти в Україні мала державницький статус.

Особливості розвитку шкільної літературної освіти у 1918–1938 рр. дослідила Л.О. Базиль [35], започаткувавши вивчення проблеми на предметному рівні, тобто навчальних дисциплін. Виокремлюється також тематика історико-педагогічного спрямування. Так, Л.В. Дояр захистила дисертацію з історії становлення системи морально-політичного виховання в УСРР 1921–1925 рр. [36]. Предметом її дослідження є формування моделі моральної поведінки та спроби запровадження «етики комуніста», виховна діяльність радянської влади серед робітників і селян, «звільнення жіноцтва УСРР від соціально-етичних хвороб», політизація закладів соціального виховання. Робота має виразні ознаки політологічного аналізу історичних подій і явищ.

Система дошкільного виховання в УСРР 1919–1933 рр. стала предметом наукових зацікавлень О.В. Бондар, яка захистила у 2006 р. дисертацію на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук [37]. Вона розглядає дошкільні установи в контексті освітньої системи, виокремлює їх типи, з'ясовує соціальне, родинне, національне походження вихованців дошкільних закладів. Робота виконана на міждисциплінарному рівні, хоча більшою мірою стосується історико-педагогічної тематики. Відносини школи і сім'ї показано в дисертації Т.Д. Антонюк [38], тобто розкриває соціальний аспект повсякденного життя суспільства.

Організаційні форми підготовки педагогічних кадрів в Україні у 1917–1937 рр. висвітлені в монографії І.О. Кліцакова, яку він опублікував у 1997 р. [39]. Він не заперечує того факту, що ця проблема достатньо широко досліджувалася. Сюжети, виокремлені ним, не вирізняються новизною. Дослідник наголошує, що працівники освіти, виконуючи рішення партії, повсюдно прагнули до всебічного розвитку дружби та співробітництва між республіками. Висновок дуже оптимістичний, а головне суперечливий, якщо враховувати гостру дискусію стосовно повноважень Наркомосів України та Росії. Радянська система освіти в Україні досліджується також у контексті політики українізації, про що свідчать розділи колективної монографії [40], а також історіографічні роботи з історії здійснення українізації [41]. Зокрема, у статтях П.І. Соболя, В.О. Стремєцької висвітлена українізація освітніх закладів південних районів України [42].

В той час, коли українська історична наука більше уваги приділяє історії становлення і розвитку системи освіти періоду 20-х–початку 30-х рр. XX ст., малодослідженими залишаються проблеми культурно-освітнього життя другої половини 1930-х рр., а загалом спостерігається відносна схематичність та однотипність досліджень. Історичний та історико-педагогічний аспект, характерні для сучасних праць, лише доповнюють системний підхід, сприяють вичерпності наукових розробок.

Сучасна російська та західна історіографія має низку монографічних розвідок, які розкривають модернізаційні процеси в галузі освіти. Культурно-освітні процеси в Україні міжвоєнного періоду висвітлюються в монографіях О.Ю. Борисьонка, А.В. Марчукова, але в контексті політики українізації та українського національного руху [43]. З'ясуванню специфіки радянської вищої школи присвячено розділи монографії російського історика Ю.П. Шарапова [44]. Він показав діяльність дореволюційної інтелігенції у вищих навчальних закладах, «критику буржуазних поглядів на систему вищої освіти», життя і побут студентів, позаяк сам був студентом історичного факультету Московського інституту історії, філософії і літератури у 1937–1941 рр.

Система національної освіти в Росії, її концепції, оцінки, тлумачення зафіксовані у збірнику документів, матеріали якого висвітлюють специфіку розвитку освітньої справи, реорганізацію так званої «старої» і формування радянської системи освіти у 1917–1938 рр. [45] Питання культури та освіти віддзеркалює документальне видання про національне питання у 20-х рр. XX ст. [46], яке розкриває проблему міжнаціональних відносин у різних галузях суспільного життя. Необхідно назвати також стенографічний звіт IV-ої наради ЦК РКП(б) з відповідними працівниками республік та областей, яка відбулася 9–12 червня 1923 р. у Москві, учасники якої обговорювали питання розвитку системи освіти в УСРР та РСФРР, відносини між ними [47]. Українські історики не використовують матеріалів цієї наради, відтак залишаються малоз'ясованими суперечливі питання національної історії.

Російська історіографія 90-х рр. XX–початку XXI ст. поповнилася працями про розвиток гуманітарних наук у 1920–30-х рр., тобто про їх роль і місце в суспільстві. Історики досліджували особливості управління наукою в СРСР в умовах формування тоталітарного режиму [48], еволюцію державної політики стосовно гуманітарних наук у XIX–XXI ст. [49], відносини влади і науки у 1917–1941 рр. [50], тобто дисертації згаданих авторів мали безпосереднє відношення до висвітлення специфіки радянської системи освіти. Фактологічно, вони опосередковано стосуються України, але є складовою частиною історіографічного дискурсу щодо спільної наукової проблематики. Доля учених та освітян, постає у книзі В.С. Брачова, у якій розкриваються політично-репресивний процес над істориками у 1929–1931 рр. [51], в лещата якого потрапила і наукова українська інтелігенція.

Західні історики вивчають культурно-освітні відносини в УРСР 20–30-х рр. XX ст. у контексті соціально-політичної історії, масових репресій, розвитку педагогічної думки. Відомим дослідником історії української педагогіки та системи освіти 20–30-х рр. є професор Марбурзького університету Г. Хілліг. Він – автор великої низки праць про педагога і письменника А.С. Макаренка, про його відносини з номенклатурою Наркомосу та НКВС УСРР [52]. Німецький учений досліджує також педагогічну спадщину Г. Ващенка [53]. Його колега З. Вайтц показав історію вирішення проблем правопорушень серед молоді у 20-х рр. в СРСР [54]. Деякі аспекти державного управління культурно-освітніми процесами в СРСР міжвоєнного періоду розглядаються в монографіях Б. Шулер і Б. Унфріда [55], Е. Мюллера та Г. Шрьодера [56].

Отже, підсумовуючи історіографічний огляд літератури з проблем формування та розвитку системи освіти в УРСР 1920–30-х рр., варто підкреслити її кількісне зростання, а з другого боку фактологічний та структурний підходи. Історики висвітлюють складові організаційні форми системи освіти за галузевим принципом, але уникають системного аналізу. З'явилося декілька історіографічних досліджень, але в них не виділено недоліки, а вони існують. Фактично відсутні роботи з історії повсякденного життя школи – вищої та загальноосвітньої, учителів та професорсько-викладацького складу радянських вишів. Історики не дослідили ефективності освітніх реформ у 20–30-х рр. XX ст., тобто наслідки ліквідації університетів, їх трансформацію за галузевим принципом, роль і місце освітніх установ у підготовці радянських кадрів, тобто інженерів, медиків тощо. Поступово почали вивчати номенклатуру радянської системи освіти, обмежуючись управліннями вищої та середньої ланки. Малодослідженою залишається ситуація в освітніх закладах, яка виникла упродовж

.....
другої половини 1930-х рр., коли внаслідок репресій була знищена науково-педагогічна еліта, а натомість на керівні кафедральні посади “висунута” студентська молодь. Окреслена відмінність між українською та російською системами освіти у 1920-х рр., але спеціальних досліджень не проведено. Потребує додаткового вивчення та критичного перегляду концепція про формування “національної системи” освіти в УСРР у зазначений період, а також низка інших теоретико-методологічних питань. Дослідники не вивчають модернізаційні процеси в освітніх установах, не співставляють їх із досвідом європейських держав досліджуваного періоду, відтак не використовують цивілізаційний підхід, обмежуючись критикою радянської системи освіти. Повсякденне життя учнівської та студентської молоді не стало предметом широкого науково-історичного дослідження, відтак висвітлення соціальної історії є однополярним, тобто в контексті теорії тоталітаризму, відносин влади і школи, ідеології та освіти.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Чирва Ю.І. Розвиток народної освіти України (1917–1932 рр.): історіографія проблеми : автореф. дис... на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «історія України» / Ю.І. Чирва. – Дніпропетровськ, 1995. – 19 с.
2. Там само. – С. 13.
3. Липинський В.В. Становлення і розвиток нової системи освіти в УСРР у 20-ті роки / В.В. Липинський – Донецьк, 2000. – 247 с.
4. Кузьменко М.М. Науково-педагогічна інтелігенція в УСРР 20–30-х років / М.М. Кузьменко – Донецьк, 2004. – С.168–209.
5. Виговський М.Ю. Номенклатура системи освіти в УСРР 1920–1930-х років: соціальне походження, персональний склад та функції / М.Ю. Виговський – К., 2005. – 308 с.
6. Ситніков О.П. Освіта в Українській СРР (1920-і роки): історіографія : автореф. дис... на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «історія України» / О.П. Ситніков – К., 2003. – 20 с.
7. Шарпаций В.Г. Діяльність М.О. Скрипника на чолі Наркомату освіти Радянської України (1927–1933 рр.) : автореф. дис... на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «історія України» / В.Г. Шарпаций – Запоріжжя, 1994. – 17 с.
8. Лікарчук І.В. Міністри освіти України. У 2-х т. Т. 1. (1917–1943 рр.). Монографія / І.В. Лікарчук – К.: Видавець Ешке О.М., 2002. – 328 с.
9. Даниленко В.М. Соціальний тип та інтелектуально-освітній рівень номенклатури скрипниківського наркомосу. Біографічні нариси / В.М. Даниленко, М.М. Кузьменко – Севастополь: Вибір, 2003. – 56 с.
10. Солдатенко В.Ф. Життя і смерть Миколи Скрипника / В.Ф. Солдатенко – К., 2002. – 352 с.
11. Виговський М.Ю. Зазнач. праця.
12. Липинський В.В. Зазнач. праця.
13. Марочко В. Репресовані педагоги України: жертви політичного терору (1929–1941) / В. Марочко, Г. Хіллів – К., 2003. – 302 с.
14. Мірошніченко М.І. Вища школа Радянської України в 1920–1928 рр.: проблеми розвитку, досвід, уроки : автореф. дис... на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «історія України» / І.М. Мірошніченко – К., 1993. – 16 с.
15. Кузьменко М.М. Науково-педагогічна інтелігенція УСРР 20–30-х рр. XX ст.: еволюція соціально-історичного типу : автореф. дис... на здобуття наук. ступеня докт. іст. наук : спец. 07.00.01 «історія України» / М.М. Кузьменко – Х., 2005. – 25 с.
16. Осмоловська О.Ю. Державна політика щодо професорсько-викладацьких кадрів радянської України (1920–1930-ті рр.) : автореф. дис... на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «історія України» / О.Ю. Осмоловська – Донецьк, 2004. – 20 с.
17. Виговський М.Ю. Становлення та функціонування номенклатури радянської системи освіти в Україні 20–30-х рр. XX ст. : автореф. дис... на здобуття наук. ступеня докт. іст. наук : спец. 07.00.01 «історія України» / М.Ю. Виговський – К., 2006. – 35 с.
18. Удод О.А. Роль історичної науки та освіти у формуванні духовних цінностей українського народу в 1920–1930-х роках / О.А. Удод – К.: Генеза, 2000. – 292 с.
19. Липинський В.В. Становлення і розвиток нової системи освіти в УСРР у 20-ті роки : автореф. дис... на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «історія України» / В.В. Липинський – Харків, 2001. – 39 с.
20. Лаврут О.О. Студентство Радянської України в 20-ті роки XX ст. : автореф. дис... на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «історія України» / О.О. Лаврут – Донецьк, 2004. – 19 с.; Шепель Л.Ф. Роль робітничих факультетів УСРР в підготовці спеціалістів (20-ті рр.) : автореф. дис... на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «історія України» / Л.Ф. Шепель – К., 1996. – 26 с.

21. Шевченко А.Ю. Петровський М.Н. та його внесок в українську історичну науку 20-х – початку 50-х рр. XX століття : автореф. дис... на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «історія України» / А.Ю. Шевченко – Дніпропетровськ, 2003. – 18 с.
22. Тороповська Т.М. Громадська, культурно-просвітницька і наукова діяльність Володимира Щербини (1850–1936) : автореф. дис... на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «історія України» / Т.М. Тороповська – К., 2004. – 17 с.
23. Тельвак В.П. Михайло Грушевський – дослідник української історіографії : автореф. дис... на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «історія України» / В.П. Тельвак – К., 2004. – 19 с.; Юркова О.В. Діяльність науково-дослідної кафедри історії України М.С. Грушевського (1924–1930 рр.) : автореф. дис... на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «історія України» / О.В. Юркова – К., 1998. – 21 с.
24. Верба І.В. Н.Д. Полонська-Василенко – історик та археограф (1884–1973) : автореф. дис... на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «історія України» / І.В. Верба – К., 1994. – 16 с.; Верба І.В. Олександр Оглоблин: Життя і праця в Україні / І.В. Верба – К., 1999. – 380 с.
25. Добровольська В.А. Історія жіночої освіти Півдня України (1901–1910 рр.) : автореф. дис... на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «історія України» / В.А. Добровольська – Дніпропетровськ, 2006. – 20 с.; Вірченко В.В. Жіночі навчальні заклади у м. Києві (1861–1920 рр.) : автореф. дис... на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «історія України» / В.В. Вірченко – К., 2006. – 20 с.
26. Самойленко Г.Д. Розвиток освіти та науки в Ніжині в XVII – XX ст. Нариси культури. Ч. 3 / Г.Д. Самойленко, О.Г. Самойленко, С.Г. Самойленко – Ніжин: НДПІ, 1996. – 226 с.
27. Тартычка В.В. Развитие начального и среднего образования в Украине (1928–1941 гг.). Общественно-политический аспект : автореф. дис... на соиск. науч. степени канд. ист. наук : спец. 07.00.02 «история СССР» / В.В. Тартычка – К., 1992. – 22 с.
28. Щупак І.Я. Підготовка спеціалістів в середній технічній школі УРСР (кінець 20-х – 30-ті роки): .) : автореф. дис... на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «історія України» / І.Я. Щупак – Запоріжжя, 1995. – 25 с.
29. Лисенко М.С. Становлення середньої спеціальної освіти в Україні (1922–1930 рр.) : автореф. дис... на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «історія України» / М.С. Лисенко – Харків, 2000. – 19 с.
30. Єфіменко Г.Г. Національно-культурна політика ВКП(б) щодо радянської України (1932–1938) / Г.Г. Єфіменко – К., 2001. – 304 с.
31. Очеретенко С.І. Німецька національна освіта в Україні (20–30-ті роки XX ст.) : автореф. дис... на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «історія України» / С.І. Очеретенко – Харків, 2003. – 20 с.
32. Кондратюк Г.М. Етнополітика і розвиток народної освіти в Криму в 20–30-х роках XX століття .) : автореф. дис... на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «історія України» / Г.М. Кондратюк – К., 2005. – 19 с.; Прохорчик М.В. Народна освіта у Криму в 1921–1929 рр.) : автореф. дис... на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «історія України» / М.В. Прохорчик – Запоріжжя, 2000. – 18 с.
33. Паращевіна О.С. Роль системи народної освіти у подоланні дитячої безпритульності в 20-х – першій половині 30-х рр. XX століття в Україні.) : автореф. дис... на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «історія України» / О.С. Паращевіна – Дніпропетровськ, 2005. – 17 с.
34. Борисов В.Л. Становлення та розвиток загальноосвітньої школи в Україні 1920–1933 рр. : автореф. дис... на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «історія України» / В.Л. Борисов – Дніпропетровськ, 2003. – 19 с.
35. Базиль Л.О. Становлення і розвиток шкільної літературної освіти в Україні у 1918–1938 рр.: Автореф. дис... к. пед. н. – К., 2004. – 20 с.
36. Дояр Л.В. Становлення системи морально-політичного виховання в УСРР (1921–1925 рр.) : автореф. дис... на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «історія України» / Л.В. Дояр – Дніпропетровськ, 2006. – 20 с.
37. Бондар О.В. Становлення та розвиток системи дошкільного виховання в УСРР (1919–1933 рр.) : автореф. дис... на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «історія України» / О.В. Бондар – Харків, 2006. – 20 с.
38. Антонюк Т.Д. Денаціоналізація системи відносин сім'ї і школи в умовах радянської освіти в УСРР (20-ті–початок 30-х років XX століття) : автореф. дис... на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «історія України» / Т.Д. Антонюк – К., 2005–18 с.
39. Кліцаков І.О. Педагогічні кадри України (1917–1937 рр.) / І.О. Кліцаков – Донецьк: Юго-Восток, 1997. – 310 с.
40. «Українізація» 1920–1930-х років: передумови, здобутки, уроки. – К., 2003. – С. 84–106.

41. Ващенко І.В. Політика українізації 1920-х – початку 1930-х років в Україні: проблеми історіографії : автореф. дис... на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «історія України» / І.В. Ващенко – Дніпропетровськ, 2001. – 18 с.
42. Соболев П.І. Українізація освіти півдня України: 1920–30-ті роки // Історія України. – 2000. – № 8. – С. 4–8; Стремєцька В.О. Діяльність освітніх закладів півдня України по впровадженню української мови у 20–30-х рр. XX ст. // Наук. пр. Іст. науки / Нац. ун-т «Києво-Могилянська академія». Микол. філія. Т. 5 / В.О. Стремєцька – Миколаїв, 2000. – С. 88–93.
43. Борисенко Е. Феномен советской украинизации / Елена Борисенко – М., 2006. – 241 с.; Марчуков А.В. Украинское национальное движение УССР. 1920–1930-е годы. Цели, методы, результаты / А.В. Марчуков – М.: Наука, 2006. – 599 с.
44. Шарапов Ю.П. Первая «оттепель». Нэповская Россия в 1921–1928 гг.: вопросы идеологии и культуры. Размышления историка / Ю.П. Шарапов – М., 2006. – С. 150–205.
45. Национальное образование в России: концепции, взгляды, мнения. 1905–1938 гг. Сб. док. / Редкол.: А.Ф. Киселев, М.Н. Кузьмин. – М., 2002. – Ч. 2. 1917–1938. – 312 с.
46. Национальный вопрос на перекрестке мнений: Документы и материалы 20-х годов. – М.: Наука, 1992. – 268 с.
47. Тайны национальной политики ЦК РКП(б): Стенографический отчет 4-го совещания ЦК РКП(б) с ответственными работниками республик и областей в г. Москве 9–12 июня 1923 г. – М.: НПО ИНСАН, 1995 – 292 с.
48. Стрекопытов С.П. Организация управления наукой СССР в условиях складывания тоталитарного режима (20–30-х гг.): автореф. дис... на соиск. науч. степени докт. ист. наук : спец. 07.00.02 «история СССР» / С.П. Стрекопытов – М., 1992. – 38 с.
49. Соловей Ю.Д. Историческая эволюция государственной политики в отношении гуманитарных наук в России (XIX–начало XXI вв.): автореф. дис... на соиск. науч. степени докт. ист. наук : спец. 07.00.01 «отечественная история» / Ю.Д. Соловей – М., 2005. – 39 с.
50. Берлявский Л.Г. Власть и отечественная наука: формирование государственной политики (1917–1941 гг.): автореф. дис... на соиск. науч. степени докт. ист. наук : спец. 07.00.01 «отечественная история» / Л.Г. Берлявский – Ростов-на-Дону, 2005. – 38 с.
51. Брачев В.С. «Дело историков» 1929–1931 гг. / В.С. Брачев – СПб: Нестор, 1997. – 113 с.
52. Хиллиг Гетц. Макаренко и сталинизм. Размышления и комментарии к дискуссионной теме / Г. Хиллиг – Opuscula Makarenkiana. Nr. 16. – Марбург, 1995. – XXI с.; Прометей Макаренко и «Главбоги» педолимпиа: Соколянский, Залужный, Попов. – Opuscula Makarenkiana. Nr. 19. – Марбург, 1997. – 154 с.; Испытание властью. Киевский период жизни Макаренко (1935–1937 гг.) – Opuscula Makarenkiana. Nr. 22. – Марбург, 2000. – 200 с.; Verblaste Gesichter, vergessene Menschen... 28 Portats von «Freunden» und «Feinder» A.S. Makarenkos. – Bremen: Edition Temmer, 1999. – 295 s.
53. Хиллиг Г. Метаморфозы Г.Г. Ващенко. Дополнительные штрихи к портрету украинского ученого, которому не удалось выйти из тени А.С. Макаренко / Г. Хиллиг, Н. Окса – Opuscula Makarenkiana. Nr. 23. – Марбург, 2000. – 68 с.
54. Weitz S. Geschichte der Jugendverwahr Losung in der Sowjetunion. Zweite erw. Auflage in zwei Bänden. Band / Darstellung / S. Weitz – Marburg, a. ol. Lohn: transdata publ., 1990. – 386 s.
55. Schuler Brigitte, Unfried Berthold. Der Stalinistische Partei Kader: identitäts – stiftende Praktiken und Diskurse in der Sowjetunion der dreisiger Jahre / B. Schuler, B. Unfried – Köln–Wiemar–Wien: Böhlau, 2001. – 326 s.
56. Müller Eberhard, Schröder Hans Henning. Partei, Staat und Sowjetgesellschaft. Sozialgeschichtliche Aspekte politischer Macht. Dokumente. 1917–1941 / – Tübingen, 1993. – 547s.

Васильчук Г.М. СТАНОВЛЕНИЕ И ФУНКЦИОНИРОВАНИЕ СОВЕТСКОЙ СИСТЕМЫ ОБРАЗОВАНИЯ В УССР 1920-30-Х ГГ.: ИСТОРИОГРАФИЯ ПРОБЛЕМЫ

В статье автор исследует и сравнивает историографические достижения отечественных и зарубежных ученых в изучении становления и развития советской системы образования в 20–30-х г. XX ст. Обращает внимание на тематическое разнообразие и приоритетные направления исследований, нерешенные проблемы и малоисследованные вопросы.

Ключевые слова: историография, советская система образования, реформы образования, учреждения образования.

Vasulchyk G.M.BECOMING AND FUNCTIONING OF THE SOVIET EDUCATION SYSTEM IN UKRAINE OF 1920-30TH: TO A HISTORIOGRAPHY OF A PROBLEM SUMMERY

In clause the author investigates and compares historiography achievements of domestic and foreign scientists in studying becoming and development of the Soviet education system in 20-30-th of

.....
the XX century. Pays attention to a thematic variety and priority directions of researches, unresolved problems and open questions.

Key words: historography, soviet system of education, educational reforms, establish mints of education.

УДК 94(477) «1919/1939»

О.А. Мельничук

ОПУБЛІКОВАНІ ДЖЕРЕЛА З ІСТОРІЇ СОЦІАЛЬНОГО СТРАХУВАННЯ В РАДЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ 1920 – 1930-Х РР.

В статті аналізуються опубліковані джерела, що розкривають організаційно-правові засади та практику соціального страхування в Україні впродовж 1920 – 30-х рр.

Ключові слова: збірники документів, офіційна статистика, періодичні видання, систематизація законодавства

Вимушений перехід до НЕПу спричинив поглиблення соціального розшарування населення та розширення кола осіб, що потребували соціального захисту. У цих умовах радянсько-партійним керівництвом було прийняте рішення про запровадження соціального страхування як провідної форми соціального захисту робітників та службовців в умовах ринкових відносин. Такий крок аж ніяк не свідчив про зміну основоположних принципів соціального захисту, а був лише спробою пристосування соціальної політики до політичного моменту. Основним завданнями при цьому був захист пролетаризованих верств від декласування в умовах ринкової економіки, перенесення фінансового тягаря системи соціального захисту на підприємства недержавної форми власності та демонстрація турботи про робітничий клас перед міжнародною громадськістю.

Метою вказаної статті є характеристика опублікованих джерел, в яких висвітлювалися організаційно-правові засади та практика соціального страхування в Україні впродовж 1920 – 1930-х рр.

Запровадження соціального страхування в радянській Україні на початку 1920-х рр. супроводжувалося активною правотворчістю у цій сфері. Оскільки наркомат праці, у віданні якого знаходився соцстрах, був об'єднаним, то найвищу юридичну силу у даній сфері мали нормативні акти СРСР, хоча в переважній більшості випадків вони дублювалися законодавством УСРР. Оприлюднення вказаних законодавчих актів здійснювалося, насамперед, офіційними виданнями, які виходили російською та українською мовами та визначали час їх вступу в дію: «Собрание законов СССР», «Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины», «Собрание законов и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины», «Збірник законів і розпоряджень робітничо-селянського уряду України». Вказані нормативні акти паралельно публікувалися у фахових періодичних виданнях наркоматів («Вестник социального обеспечения», «Вопросы страхования», «Бюллетень ГУСС») та профспілок («Вісті», «Вестник профдвижения Украины»). Перші радянські страхові декрети можна відшукати у збірниках «Систематический сборник важнейших декретов 1917–1920 гг.» та багатотомному виданні «Декреты советской власти». Різні за юридичною силою підзаконні акти у сфері соціального страхування в Україні спочатку видавалися радянськими, партійними та профспілковими органами. У 1923 – 1933 рр. творення підзаконних актів покладалося, переважно, на Головсоцстрах та НКП УСРР, а в 1933–1939 рр. – було компетенцією ВУРПС.

Оскільки розвиток соціального страхування здійснювався експериментальним шляхом, то в мозаїці нормативних актів, які надзвичайно швидко змінювали один одного, було важко розібратися навіть страховим працівникам. Зважаючи на це, з переходом соціального страхування у відання НКП за участю начальника Головсоцстраху УСРР І. Фреймана було проведено першу систематизацію нормативних актів [1]. Головним завданням, яке ставив перед собою упорядник, було: перегляд офіційного матеріалу у сфері соціального страхування з метою узгодження його із загальносоюзною практикою, а також кодифікація законодавства для зручного користування відповідальними страховими працівниками. До збірника увійшли лише чинні декрети, постанови, циркуляри та інструкції. Весь матеріал був згрупований у хронологічному порядку з доданням особливого систематичного вказівника. Фактично зібрані нормативні акти дають можливість простежити організаційно-правові засади становлення та

розвитку соціального страхування в Україні у 1922–1923 рр.

Розвиток соціального страхування у складі НКП частково позбавив його собезівецьких принципів початкового етапу розвитку, що й зумовило потребу в подальшій кодифікації страхового законодавства. Черговий збірник, упорядкований юрисконсульт Головного управління соціального страхування УСРР Н. Бассом, вийшов із друку у 1926 р. [2]. Характерними його ознаками були: систематичний виклад матеріалу, що охоплював усі види соціального страхування; переважно змістовий, а не хронологічний спосіб поєднання норм; включення законодавчих матеріалів інших відомств, що стосувалися даного інституту соціального захисту.

У 1929 р. начальником ГУСС УСРР І. Фрейманом було здійснено останню кодифікацію законодавства за різними видами соціального страхування [3]. До збірки включено також додатки, що стосувалися обсягу страхування та характеристики контингенту застрахованих. У 1927–29 рр. Головсоцстрахом УСРР було опубліковано також збірки постанов Союзної та Всеукраїнської рад соціального страхування, що увійшли у загальносоюзний збірник нормативних актів [4].

Із узяттям курсу на модернізацію економіки влада поступово відходить від страхових принципів у соціальному забезпеченні робітників. Реформування інституту соціального страхування на початку 1930-х рр. та передача його у відання профспілок остаточно ліквідували його самодіяльні форми. Зважаючи на це, в даний період вийшла із друку лише одна збірка законодавства, в яку увійшли окремі постанови уряду [5].

Нормативні акти з соціального страхування другої половини 1930-х рр. можна знайти у виданнях збірників офіційних матеріалів [6] та інкорпораціях окремих видів соціального страхування [7] для практичної роботи страхових працівників на місцях. Діапазон юридичної сили вказаних нормативних актів був надзвичайно широкий: від ключових нормативних актів, що визначали зміст та принципи соціального страхування, до інструкцій, які визначали порядок їх реалізації. Збірки нормативних актів зарубіжного законодавства [8] дають можливість порівняти розвиток соціального страхування в Україні та країнах Європи.

Текстологічний аналіз нормативних документів 1920–30-х рр. дозволяє з'ясувати предмет та обсяг соціального страхування, порядок забезпечення застрахованих у разі тимчасової та постійної втрати працездатності, безробіття, надання медичної та санаторно-курортної допомоги. При цьому нормативні акти містили конкретні норми щодо умов забезпечення, порядку призначення, позбавлення та тривалості видачі допомог, визначення їх розмірів. Водночас із регулюванням правових основ діяльності та функціонування органів соціального страхування, в нормативних актах держави чітко простежувалися основні принципи та напрямки радянської соціальної політики, пристосування її до тих чи інших періодів соціалістичного будівництва.

Окрему групу опублікованих джерел склали матеріали офіційної статистики. Найбільш інформативно насиченими є фінансові та статистичні звіти Головсоцстраху України. Перший із них вийшов друком у 1924 р. [9], після чого публікуються щорічні звіти за 1924/25 р. [10], 1925/26 р. [11], 1926/27 р. [12], 1927/28 р. [13]. Із узяттям курсу на згорання НЕПу звіти наступних років так і не були опубліковані, хоча деякі із них і збереглися в архівних фондах. Поданий у звітах статистичний матеріал стосується розвитку мережі страхових органів, кількісної та якісної характеристики страхувачів та контингенту застрахованих, призначення та стягнення страхових внесків, операційних та організаційних витрат страхових органів.

У 1930-х рр. публікувалися плани бюджетів союзних та республіканських органів соціального страхування [14]. Інколи Наркомат праці УСРР видавав статистичні матеріали з окремих видів страхування [15]. В окремі роки статистичні звіти видавав і Цусстрах СРСР [16]. Статистичні дані містять в собі опубліковані звіти окружних кас і матеріали страхових конференцій [17]. Додатковими джерелами, які допомагають визначити ступінь охоплених соціальним страхуванням, його частку в соціально-побутовому та медичному забезпеченні робітників, роль соціалізованої заробітної плати в сімейному бюджеті застрахованих, виступають статистичні щорічники [18], матеріали промислової статистики [19], статистики праці [20], статистики охорони здоров'я [21].

Визначення місця й ролі соціального страхування у більшовицькій доктрині суспільного розвитку, характеристика системи управління соціальним страхуванням з боку партійних і профспілкових органів стали можливими через використання спеціальних відомчих збірників документів [22], а також стенографічних звітів партійних [23], радянських [24] та

профспілкових з'їздів [25]. Окремі відомості про соціально-побутове забезпечення робітників можна зустріти у збірниках документів і матеріалів, що вийшли друком упродовж 60 – 80-х рр. XX ст. [26].

Різноманітну інформацію, що стосується діяльності органів соціального страхування, містили періодичні видання, що виходили впродовж досліджуваного періоду. Залежно від статусу та відомчого підпорядкування, на шпальтах журналів, газет, бюлетенів оприлюднювалися офіційні документи, дані статистики, аналітично-інформаційні матеріали. Цілком зрозуміло, що частина поміщених в них аналітичних матеріалів, пройшовши радянську цензуру, через своє ідеологічне спрямування потребує критичного переосмислення дослідниками. Водночас звіти та відомості про роботу місцевих органів соціального страхування, що надходили з місць, містили оцінку ефективності діяльності страхових органів з боку самих застрахованих.

Центральним фаховим періодичним виданням вказаного періоду був журнал «Вопросы страхования». Заснований більшовицькою фракцією IV Державної думи як центральний страховий орган журнал виходив друком у 1913–1914 та 1917–1918 рр. Із відродженням соціального страхування в період НЕПУ «Вопросы страхования», як щотижневий офіційний орган Центрального управління соціального страхування в Москві, висвітлював питання, пов'язані з діяльністю органів соціального страхування у союзних республіках упродовж 1922–1937 рр. і надсилався в порядку обов'язкової підписки у всі республіканські підрозділи соціального страхування. За структурою журнал складався із декількох рубрик, вивчення яких є важливим для комплексного історичного дослідження проблеми. Так кожен номер видання обов'язково містив офіційний відділ, в якому публікувалися всі загальносоюзні та найважливіші республіканські нормативні акти, за допомогою яких здійснювалося правове регулювання діяльності органів соціального страхування, та обіжники Центрального управління соціального страхування, що визначали завдання для страхових органів на місцях. Окремий розділ присвячувався практиці соціального страхування в союзних республіках, в тому числі і в Україні, через діяльність постійних кореспондентів при кожній окружній страховій касі. У рубриці «За рубежом» подавалися матеріали про функціонування системи соціального страхування в передових країнах Європи та Америки, що можуть бути використані дослідниками для порівняльного аналізу. Наприкінці кожного номера подавалася бібліографія джерел і літератури із соціального страхування.

Матеріали директивного характеру (постанови, інструкції, обіжники) та відомості про роботу страхових органів у складі Наркомату соціального забезпечення УСРР у 1922 р. містив «Вестник социального обеспечения», що виходив у 1921–1931 рр., в тому числі протягом 1925–1929 рр. українською мовою. Подана в ньому інформація, яка відображала початковий період діяльності страхових органів в Україні, є надзвичайно важливою, оскільки в матеріалах Центральних державних архівів цей період представлений досить фрагментарно. Друкований орган НКП УСРР «Питання праці на Україні», що виходив один раз на два тижні у 1928–1931 рр. українською та російською мовами, публікував переважно статті про роботу страхових кас з забезпечення робітників найбільших промислових підприємств допомогами та пенсіями. «Вісті Всеукраїнської ради професійних спілок», як офіційне видання наркомату праці та професійних спілок, що виходило впродовж досліджуваного періоду (1921–1935 рр.) також під назвами «Вестник народного комиссариата труда на Украине», «Бюллетень управления уполномоченного Наркомтруда РСФСР при Совнарком УССР», «Известия управления уполномоченного Наркомтруда РСФСР при Совнарком УССР», «Вісті народного комісаріату праці УСРР (1926–1938 рр.)» включали в себе поточне законодавство та відомчі розпорядження радянських і партійних органів з керівництва соціальним страхуванням. «Вестник профдвижения Украины», як орган ВУРПС та ВУЦВК УСРР, що виходив у 1922–1929 рр. містив спеціальний відділ для висвітлення питань соцстраху в Україні. Окремі матеріали, що стосувалися сфери соціального страхування можна зустріти і в інших виданнях загальносоюзного характеру: «Вопросы труда», «Вестник труда», «Гигиена труда» тощо. Певні прогалини нормативного характеру, особливо 1930-х рр., можна відтворити через використання поточних відомчих бюлетенів ВЦРПС, НКОЗ УСРР, ГУСС та газет «Известия ЦИК СССР», «Известия НКТ СССР».

Отже, опубліковані джерела 1920–30-х рр., маючи різний ступінь достовірності та репрезентативності, відіграли важливу роль у створенні цілісної характеристики діяльності органів соціального страхування та визначенні їх місця і ролі у системі соціального захисту

населення.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Сборник постановлений и распоряжений по социальному страхованию. – Харьков: Уполнаркомтруд РСФСР при СНК УССР, 1923. – 332 с.
2. Сборник действующего законодательства по социальному страхованию на Украине. Под общей редакцией И.И. Фреймана. – Харьков: «Вопросы труда», 1926. – 499 с.
3. Фрейман І.І. Збірка правил про забезпечення застрахованих порядком соціального страхування. – Харків: Питання праці, 1929. – 270 с.
4. Горбунов А. И., Гутерман Б.Н., Усиков А.Я. Действующее законодательство по социальному страхованию СССР и РСФСР. Под ред. проф. Е.Н. Даниловой. – М.: Гострудиздат, 1930. – 774 с.
5. Збірка постанов по державному соціальному страхуванню. – К.: Радянська торгівля, 1937. – 30 с.
6. Государственное социальное страхование в СССР. Сборник официальных материалов. - М.: Профиздат, 1954. – 319с; Сборник важнейших постановлений и ведомственных распоряжений по социальному страхованию. – М.: Госфиниздат, 1940. – 348 с.
7. Действующее законодательство об обеспечении в порядке социального страхования по инвалидности, по случаю потери кормильца, по старости и за выслугу лет. На 1 января 1930 г. – М.: Гострудиздат., - 1930. - 280 с.; Действующее законодательство по обеспечению в порядке социального страхования по безработице. - М.: Гострудиздат.,- 1930. - 111 с.; Действующие законы об обеспечении в порядке социального страхования по временной нетрудоспособности. - М.: Гострудиздат., - 1930.- 102 с.; Збірник правил про забезпечення учасників страхас допомогою з причин тимчасової непрацездатності, пенсією та додатковими видами (на народжених, на годування дитини та на поховання. – Х., 1934. – 56 с та ін.
8. Эрдели Б.В. Законодательство о труде в зарубежных странах. Выпуск 3. Социальное страхование. Сравнительный обзор иностранного и советского законодательства. – М.: Вопросы труда, 1927. – 45 с.
9. Финансовый отчет и анализ финансового положения социального страхования на Украине за 1-ю половину 1923/24 г.- Харьков: Издание Главного управления социального страхования НКТ УССР, 1924. – 92 с.
10. Социальное страхование в 1924-1925 гг. Материалы к страховой компании. – М.: Вопросы труда, 1925. – 118 с.
11. Социальное страхование на Украине в 1925-1926 гг. – Харьков: Изд. НКТ УССР, 1927. – 123 с.
12. Соціальне страхування на Україні у 1926-1927 рр. (Статистичні та фінансові матеріали. – Харків, 1928. – 144 с.
13. Соціальне страхування на Україні у 1927-1928 рр. (Статистичні та фінансові матеріали. – Харків, 1929. – 131 с.
14. Бюджет государственного страхования на 1938 год. – М.: Профиздат, 1938. – 54 с; Бюджет державного соціального страхування на 1935 рік. – Харків: Український робітник, 1935. – 56 с.
15. Материалы по статистике социального страхования на Украине. Под ред. проф. Э.М. Кагана. Вып.І. – Харьков: Издание Главного управления социального страхования на Украине, 1927. – 148 с; Материалы по статистике социального страхования на Украине. Под ред. И.И. Фреймана и проф. Э.М. Кагана. Вып.ІІ. – Харьков: Издательство «Вопросы труда», 1927. – 205 с.
16. Статистические материалы по труду и социальному страхованию за 1925-1926 год. Под ред. Л.Я. Минца и И.Ф. Энгеля. – М.: Вопросы труда, 1927. – 88 с; Статистические материалы по труду и социальному страхованию за 1926-1927 год. Под ред. Л.Я. Минца и И.Ф. Энгеля. – М.: Вопросы труда, 1927. – 48 с.
17. Резолюції прийняті на 1-й округовій страховій конференції Сумської округи 17-20 грудня 1925 року. – Суми: Окстррахкаса, 1926. – 19 с.; Краткий отчет 2-й Киевской окружной страховой конференции 13-17 января 1926 р. – К.: Окстррахкасса, 1926. – 92 с.; Звіт Сумської окружної каси соціального страхування з 1 жовтня 1925 по 1 жовтня 1926 р. – Суми: Окстррахкаса, 1927. – 24 с.; Годовой отчет о работе Харьковской окружной страховой кассы социального страхования за время с 1 октября 1926 по 1 октября 1927 г. – Харьков: Окстррахкасса, 1928. – 24 с.; Отчет о работе комитета Днепропетровской окружной кассы социального страхования за 1927/28 операционный год. – Днепропетровск: Окстррахкасса, 1928. – 50 с.; Резолюції V-ї Вінницької окружної страхової конференції 10-13 січня 1926 р. – Вінниця: Окстррахкаса 1926. – 16 с.; Отчет 1-й Луганской окружной межсоюзной конференции 10-14 января 1926 г. – Луганск: Окстррахкасса, 1926. – 90 с.
18. Україна: Статистичний довідник. — Х.: ЦСУ, 1925. — 516 с; Україна: Статистичний щорічник. — Х.: ЦСУ УСРР, 1926. — 407 с.; Україна: Статистичний щорічник на 1928 р. — Х.: ЦСУ, 1928. — 387 с.; Україна: Статистичний щорічник на 1929 р. — Х.: ЦСУ, 1929. — 399 с.
19. Важка промисловість УСРР: Підсумки промисловості за перші 5 місяців 1932 р. та виконання п'ятирічки. – Харків: ОНТВ України, 1932. – 80 с; Праця в промислових закладах України в 1926 році: Статистика праці № 127. — Х.: ЦСУ УСРР, 1928. — 214 с.
20. Праця в п'ятирічному плані розвитку народного господарства УСРР: 1928/29 – 1932/33 рр. – Харків:

- Питання праці, 1929. – 144 с.; Стан праці в першому півріччі 1924/25 р. – Харків: ЦСУ УСРР, 1925. – 85 с.; Праця в УРСР. (Статистичний довідник). – К.: Державне видавництво народного господарства, 1937. – 302 с.
21. Медико-санітарна справа в містах України на 1 жовтня 1924 р. – Харків: ЦСУ УСРР, 1925. – 94 с.
22. ВКП(б) и профсоюзы о социальном страховании: Сб. документов / Под общ. Ред. Д. Антошкина. – М.: Профиздат, 1934. – 182 с.; Всесоюзная коммунистическая партия (большевиков) о социальном страховании. Сборник документов. Подготовили к изданию А. Таубер и И. Ахматовский. – М.: Профиздат, 1940. – 112 с.; Директивы ВКП(б) по хозяйственным вопросам. – М.: Профиздат, 1931. – 628 с.
23. Девятый съезд Коммунистической партии (большевиков) Украины. 6—12 декабря 1925 г.: Стенографический отчет. — Х.: Пролетарий, 1926. — 395 с.; Десятый з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України. 20—19 листопада 1927 р.: Стенографічний звіт. — Х.: Держвидав України, 1928. — 619 с.
24. Седьмой Всеукраинский съезд Советов. 10—14 декабря 1922 г.: Стенографический отчет. — Х.: Изд-во Управления делами ВУЦИК, 1922. — 95 с.; XI Всеукраїнський з'їзд Рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів: Стенографічний звіт. — Х.: Вид-во Оргвідділу ВУЦВК, 1929. — 769 с.; XII Всеукраїнський з'їзд Рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів. 25 лютого — 4 березня 1931 р.: Стенографічний звіт. — Х.: Вид-во Оргвідділу ВУЦВК, 1931. — 466 с.
25. Второй съезд профсоюзов Украины 3—8 ноября 1924 г.: Стенографический отчет. — Х.: Изд-во ВУСПС, 1924. — 232 с.; Резолюції IV пленуму профспілок 3—5 липня 1933 р. — Х.: Український робітник, 1933. — 34 с.; IV-й Всеукраїнський з'їзд профспілок 1—8 грудня 1928 р.: Стенографічний звіт. — Б. м., Укр. робітник, б. р. — 448 с.
26. Промышленность и рабочий класс Украинской ССР в период восстановления народного хозяйства (1921-1925 гг.). Сборник документов и материалов. — К.: Политиздат Украины, 1964. — 593 с.; Промышленность и рабочий класс Украинской ССР в период построения фундамента социалистической экономики (1926 – 1932 гг.). Сборник документов и материалов. — К.: Политиздат Украины, 1966. — 594 с.; Промышленность и рабочий класс Украинской ССР. 1933 – 1941 гг. Сборник документов и материалов. Ч. 1. — К.: Наукова думка, 1977. — 511 с.; Промышленность и рабочий класс Украинской ССР. 1933 – 1941 гг. Сборник документов и материалов. Ч. 2. — К.: Наукова думка, 1977. — 288 с.

Мельничук О.А. ОПУБЛИКОВАННЫЕ ИСТОЧНИКИ ПО ИСТОРИИ СОЦИАЛЬНОГО СТРАХОВАНИЯ В СОВЕТСКОЙ УКРАИНЕ 1920 – 30-Х ГГ.

В статье анализируются опубликованные источники, которые освещают организационно-правовые принципы и практику социального страхования в Украине на протяжении 1920 – 30-х гг.

Ключевые слова: сборники документов, официальная статистика, периодические издания, систематизация законодательства.

Melnychuk O.A. THE PUBLISHED SOURCES TO ON HISTORY OF SOCIAL SECURITY IN SOVIET UKRAINE 1920 – 30TH.

The published sources which light organization rightful principles and practice of social security in Ukraine during 1920 are analysed in the article – 30th

Key words: collections of documents, official statistics, magazines, systematization of legislation.

УДК 930[94(477) «195/196»:631]

Ж.Б. Кукуруза

ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА УРСР (1950 – 1960-ТІ РР.) В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

У статті досліджується вивчення проблеми розвитку сільського господарства УРСР в 1950-ті – 60-ті рр. в сучасній українській історіографії. Зроблена спроба систематизації наукових досягнень з даної проблеми.

Ключові слова: аграрний сектор економіки, колгоспи, УРСР, сучасна історіографія.

У нинішніх умовах розвитку нашої держави, проблеми сільського господарства, на жаль, не знаходять свого вирішення ще з часу здобуття Україною незалежності. Тому тема нашого

дослідження продовжує залишатися актуальною й нині. Зважаючи на особливості розвитку тогочасного українського села, беручи до уваги ті помилки, яких припускалось радянське керівництво, ми повинні досконало вивчати минулий досвід заради правильного вирішення тих проблем, які постають на шляху державотворчих процесів.

Тому метою нашого дослідження є з'ясувати, які проблеми розвитку сільського господарства УРСР в 1950-ті – 60-ті висвітлювались в сучасній українській історіографії та показати наукове бачення їх вирішення.

Об'єктом дослідження є сучасна українська історіографія.

Предмет – вивчення проблеми розвитку сільського господарства УРСР в 1950-ті – 60-ті рр. в сучасній українській історіографії.

Обмеження огляду історіографії даної проблеми лише працями сучасних українських дослідників автор обумовлює необхідністю більш глибокого їх аналізу, а також вузькими рамками даного дослідження.

Історіографія цього питання представлена у праці «Історіографія розвитку аграрних відносин в Україні у другій половині XX століття» [1]. Різних аспектів історіографії з аграрно-селянського питання торкались Л.Ю. Беренштейн, В.Я. Галаган, В.П. Михайлюк, І.П. Прокопенко [2], В.К. Баран [3; 4], П.П. Панченко [5], І.М. Лубко [13].

Проблеми розвитку сільського господарства знайшли своє відображення в монографіях сучасних істориків, на сторінках періодичних історичних видань, у збірниках наукових праць, в авторефератах та дисертаційних дослідженнях.

Насамперед слід розглянути монографії, які присвячені дослідженню особливостей розвитку аграрного сектору економіки УРСР в 50-60-ті рр. XX ст., а також ті праці, в яких в контексті вивчення хрущовських реформ певне місце відводиться реформуванню сільського господарства.

Однією з таких праць є монографія історика, який безпосередньо займається вивченням проблем українського села в 50-ті – першій половині 60-х рр. XX ст., І.М. Романюка «Українське село в 50-ті – першій половині 60-х рр. XX століття» [6]. Автор досліджує соціально-економічні та культурні процеси в українському селі в 1950-ті – першій половині 60-х рр. Особлива увага приділена політиці реформування села в роки «відлиги», змінам в організації сільського господарства.

Зважаючи на обмежені рамки нашої статті, звернемо увагу лише на окремі висновки, до яких приходять І.М. Романюк у своєму дослідженні.

Зокрема автор переконаний, що колгоспи, отримавши досить значну порівняно з минулим, свободу дій, все ж справжніми господарями на землі не стали. Система економічного примусу, що ставила їх у повну залежність від директивних органів, так подолана й не була. Механізм, за допомогою якого держава без особливих проблем отримувала від колгоспів всі потрібні їй ресурси, продовжував активно функціонувати [6, с. 48].

Розширення радгоспного сектору в сільському господарстві визначалось діючим механізмом радянського ладу, спрямованого на підвищення рівня усупільнення виробництва й наростання одноманітності відносин власності, що не тільки призвело до її одержавлення й деградації, а й подальшого відчуження трудівника від землі та інших матеріальних засобів [6, с. 59].

Державна політика укрупнення колгоспів була політикою, спрямованою проти селянства як соціальної верстви суспільства. Цими заходами була зроблена ще одна спроба трансформації сільськогосподарської праці в тип індустріальної [6, 91].

Оцінюючи спроби М. Хрущова реформувати сільське господарство, І.М. Романюк зазначає ще один важливий, на його думку, чинник. Завзятий опір змінам чинився з боку старих, ще сталінських структур компартії та уряду, які блокували реальне здійснення всіх реформ. Та й самі реформи не були спрямовані на корінну ломку системи. При цьому недооцінювати реформи 50-х – першої половини 60-х рр. не можна. Вони зробили перший пролом у командно-адміністративній системі керівництва сільським господарством і колгоспами, хоч до її ліквідації було ще далеко. Адміністративно-командний підхід держави до питань господарювання з особливою силою вразив сільськогосподарське виробництво. Галузь розглядалась винятково як сировинний придаток індустрії, надійне джерело покриття видатків військово-промислового комплексу [6, с. 250].

Описуючи становище України після смерті Сталіна, історик В.К. Баран один з розділів своїх нарисів присвячує проблемам в сільському господарстві країни. Називаючи сільське

господарство «пасинком соціалізму», історик стверджує, що з часів колективізації воно перебувало в стані хронічного застою [7, с. 26].

Стан сільського господарства в період хрущовського керівництва охарактеризований дослідником як такий, що покращився до середини 50-х років, проте з другої половини 50-х пішов спад в сільськогосподарському розвитку. Певне значення у розвитку аграрної політики В.К. Баран відводить пленумам ЦК КПРС, які відбулися у 1953–1955 рр. Вжиті тоді заходи, вважає історик, сприяли піднесенню сільського господарства і поліпшенню становища трудящих. Серед найважливіших кроків М. Хрущова автор називає підвищення матеріальної зацікавленості колгоспників, збільшення державних асигнувань на потреби села, покращення технічного і кадрового забезпечення господарств [7, с. 26].

Але, як тільки економіка села зміцніла, коли стало помітним зростання урожайності зернових, поголів'я худоби, – почалися дальші обмеження особистих господарств колгоспників, констатує дослідник. Після 1958 р. темпи розвитку сільського господарства значно знизились, складаючи в середньому 2,0% на рік, виробництво продуктів тваринництва майже не зростало [7, 29]. Аналогічні погляди на політику хрущовської влади в галузі сільського господарства має В.М. Даниленко, який разом з В.К. Бараном створили багатотомну працю «Україна крізь віки», один з томів якої присвячений періоду 1946–1980-х рр. – «Україна в умовах системної кризи (1946-1980-ті рр.)» [8]. Сама назва тому «Україна в умовах системної кризи (1946–1980-ті рр.)» свідчить про те, що даний період в історії радянської України – це період, в якому криза мала системний характер, і, наближаючись до 90-х років вона загострювалась, що було зумовлене традиційними, неефективними методами керівництва республікою.

Певну інформацію про становище в сільському господарстві України в часи правління М. Хрущова можна знайти в монографіях Л.В. Ковпак «Найближча історія: Україна 1945–2000 рр.» [9] та «Соціально-побутові умови життя населення України в другій половині ХХ ст. (1945-2000 рр.)» [10]. Аналізуючи пенсійну реформу 1956 р., історик звертає увагу на соціальне забезпечення колгоспників, яке, за її словами, мало свої специфічні риси. Зокрема, воно здійснювалось за рахунок колгоспів і залежало від їхнього економічного стану, а також від встановленого в кожній артілі порядку призначення пенсій. Проте висновок, до якого приходять Л.В. Ковпак, переконує нас в тому, що в цілому система соціального забезпечення інвалідів і престарілих у сільській місцевості була не досконалою. Колгоспи обмежували цю роботу наданням матеріальних коштів через каси взаємодопомоги, але ті не володіли достатніми фондами [9, 37].

Відчувається критика автора в характеристиці певних кроків Хрущова в аграрній сфері. Зокрема автор заявляє, що М. Хрущов робив спроби підвищити віддачу сільського господарства, використовуючи волонтаристські, сумнівні експерименти, наприклад, укрупнення колгоспів, перетворення їх у радгоспи, ліквідація так званих «неперспективних» сіл, створення «агроміст» тощо. Почалися всілякі обмеження присадибного господарства колгоспників, щоб воно «не заважало» їм працювати на суспільному виробництві [10, 54].

Збагатили українську історіографію нарис «Історія українського селянства» [11], де окремий розділ присвячений українському селу в добу реформ М. Хрущова. Характеризуючи процеси, що відбувалися в сільському господарстві, автори нарисів роблять спробу відповісти на питання: що ж фактично принесли хрущовські реформи селу? Нарешті відверто було сказано про складне становище радянського сільського господарства. Заявлено про те, що відтоді й надалі поліпшення становища сільського господарства буде одним з головних напрямків діяльності партії і держави. Однак досягнуті результати не були адекватними до поставлених завдань, відповідають на поставлене питання дослідники [11, с. 440].

Аграрна політика М. Хрущова висвітлюється у праці В.М. Литвина «Україна у другому повоєнному десятилітті (1956–1965)». Автор дає загальну характеристику політичним ініціативам М. Хрущова в аграрній сфері, відзначає поспішність і необдуманість реформаторських ідей радянського лідера партії, непослідовність в їх реалізації. На окремих прикладах В.М. Литвин показує провали таких починань. Негативно оцінює історик намагання М.Хрущова позмагатися з американським сільським господарством, яке було побудоване на приватному господарюванні. На черговому пленумі ЦК КПРС з аграрних питань, що відбувся в грудні 1959 р., він запевнив усіх, що СРСР незабаром наздожене і обжене американців за виробництвом м'яса [12, с. 130].

Дослідженням проблеми аграрних перетворень М. Хрущова та їхнього впливу на українське село займається І.М. Лубко. Вивчаючи сутність, характер та особливості аграрних перетворень 1953–1964 рр. в українському селі, І.М. Лубко визначає та аналізує етапи реалізації реформ в сільському господарстві, розкриває наслідки нововведень, висвітлює конкретні умови життя селянства в ході реформування аграрного сектору. Історик підкреслює, що протягом досліджуваного періоду (1953–1964 рр.) відбуваються якісно-кількісні зміни в структурі матеріально-технічного забезпечення сільського господарства. Помітно зріс рівень механізації виробничих процесів, особливо тоді, коли техніка стала власністю колгоспів. Проте механізація галузі відбувалася вкрай нерівномірно. Однак, зауважує І.М. Лубко, поступово М. Хрущов починає все більше вдаватися до раніше ним же відкинутих методів адміністрування. Суб'єктивні витоки важливих рішень у сфері аграрної політики 1953–1964 рр. добре проглядаються на прикладі ініційованих М. Хрущовим трьох широкомасштабних програм: освоєння цілинних земель, різкого розширення посівів кукурудзи та форсування підйому тваринницької галузі [13, с. 12]. Звернемо увагу на висновки, до яких приходять І.М. Лубко. Масштабні кампанії та акції, голосно ініційовані М. Хрущовим, вважає дослідниця, передбачали вирішення найгостріших проблем сільського господарства та економіки країни в цілому і мали яскраво виражене гуманістичне спрямування. Кардинальні організаційно-управлінські, а згодом і політичні реформи ініційовані М. Хрущовим, розхитали традиційну радянську систему функціонування аграрного сектору економіки. Проте в їх автора забракувало мужності підняти руку на саму сутність системи, продуктом якої він був. М. Хрущов близько підійшов до розуміння об'єктивної необхідності і глибоких перетворень в сільському господарстві країни. Зокрема переведення його на сучасні індустріальні рейки. Намічені шляхи та суто технологічні рішення в умовах України були раціональними й досить прогресивними. Закладений за його ініціативи фундамент інтенсифікації сільського господарства був сповна використаний у майбутньому [13, с. 16].

Проблема сільськогосподарського розвитку радянської України в добу Хрущова зацікавила учасників наукового семінару, присвяченого 100-річчю від дня народження М.С. Хрущова.

Порівнюючи становище України в добу Леніна, Сталіна і Хрущова, С.В. Кульчицький протиставляє терористичним сталінським методам демократизацію політичного життя за М. Хрущова. Зокрема, що стосується сільського господарства, історик наголошує на тому, що уряд здійснив істотне скорочення збройних сил і почав вкладати зекономлені кошти у сільське господарство. Паспортна система поширилась на сільську місцевість [14, с. 10].

Займаючись дослідженнями проблем аграрного розвитку, Л.Ю. Беренштейн поповнює список своїх праць, беручи участь в науковому семінарі і представивши свою статтю на сторінках збірника. Аналізуючи стан аграрного сектору економіки радянської України, автор виділяє певні позитивні результати втілення в життя концептуальних настанов М.С. Хрущова з аграрно-селянського питання. Це, зокрема, розширення соціальних і юридичних прав хліборобів: було скасовано фактичне прикріплення селян до місця проживання і роботи. Вони одержали паспорти й можливість самостійно вирішувати, де їм жити й чим займатися. З середини 50-х рр. для працівників сільського господарства були введені пенсії [15, с. 80].

Водночас дослідник звертає увагу і на невдачі та помилки у діяльності першого секретаря. Програми з проблем організації сільськогосподарського виробництва не були реалізовані. Окрім того, на початку 60-х рр., коли вони повинні були дати позитивні наслідки, поглибилися кризові явища в сільськогосподарському виробництві [15, с. 83].

Про суперечливі підходи до вирішення проблем власності, переконаний Л.Ю. Беренштейн, свідчать судження М.С. Хрущова щодо проблеми розвитку машино-тракторних станцій. На XX з'їзді КПРС (1956) він говорив про необхідність їх зміцнення і підвищення ролі в розвитку аграрного сектору. У лютому 1958 р. вже йшла мова про їх так звану реорганізацію [15, с. 84].

Важливими для історіографії обраної нами проблеми є окремі публікації в історичних періодичних виданнях. Так С.В. Кульчицький в контексті дослідження реформ 1956–1964 рр., цікавиться впливом аграрної політики М.Хрущова на сільське господарство України. В аграрній політиці М. Хрущова, на думку історика, завжди співіснували ідеологічна і прагматична тенденції. Найчастіше перемагала перша з них. Керуючись комуністичною доктриною, перший секретар ЦК КПРС прагнув відштовхнути колгоспників від присадибної ділянки, щоб вона не «заважала» їм працювати в громадському господарстві. Аналізуючи інші

ініціативи М. Хрущова в сільському господарстві, С.В.Кульчицький доходить до висновку, що у середині 1963 р. сільське господарство знову перетворилося на найслабшу ланку хронічно хворої радянської економіки [16, с. 126].

Дослідження проблеми аграрних реформ 1950-х – першої половини 1960-х рр. та їх впливу на українське село знаходять своє логічне продовження в публікаціях І.М. Лубко [17; 18; 19; 20; 21; 22; 23; 24;], І.М. Романюка [25; 26; 27;], С.О. Шамари [28], С.А. Морозової [29]. Автори торкаються різних сторін діяльності першого секретаря в аграрній сфері, розкривають проблеми трансформацій в сільському господарстві радянської України 50–60-х роках ХХ ст., висвітлюють становище сільського населення в умовах перетворень, аналізують особистість М. Хрущова та показують його роль в житті українського села.

Отже, питання реформування аграрного сектору економіки радянської України посідає чільне місце в новітній українській історіографії. На відміну від радянських дослідників, які перебували під ідеологічним впливом тогочасної влади, сучасні історики роблять спроби об'єктивного підходу до оцінки хрущовських перетворень в аграрній сфері.

Сподіваємося, що дане дослідження не обмежиться рамками цієї статті.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Історіографія розвитку аграрних відносин в Україні у другій половині ХХ століття / За ред. С.В. Кульчицького, Л.Ю. Беренштейна. – К.: Інститут історії України НАНУ, НАУ, 1999. – 526 с.
2. Висвітлення аграрних відносин в Україні у працях вчених і політичних діячів української діаспори (1917-1991 рр.) / Л.Ю. Беренштейн, В.Я. Галаган, В.П. Михайлюк, І.П. Прокопенко. – К., 1992. – 325 с.
3. Баран В.К. Україна 1950-1960 рр.: еволюція тоталітарної системи. Автореферат дис. д-ра іст. наук (07.00.01) / НАН України; Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. – Львів, 1997. – 46 с.
4. Баран В.К. Україна 1950-1960 рр.: еволюція тоталітарної системи / В.К. Баран. - НАНУ; Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. – Львів, 1997. – 46 с.
5. Українське село у 20-90-х роках ХХ століття (короткий історико-економічний нарис) / Беренштейн Л.Ю., Панченко П.П. та ін. – К., 1998.
6. Романюк І.М. «Українське село в 50-ті – першій половині 60-х рр. ХХ століття» / І.М. Романюк. – Вінниця: Книга-Вега, 2005. – 256 с.
7. Баран В.К. Україна після Сталіна: Нарис історії 1953-1985 рр. / В.К. Баран. – Львів: МП «Свобода», 1992. – 124 с., іл.
8. Україна крізь віки: в 15 т. / Баран В.К., Даниленко В.М. Україна в умовах системної кризи (1946-1980-ті рр.) Т. 13. – К.: Вид. Дім Альтернативи, 1999. – 303 с.
9. Ковпак Л.В. «Найближча історія: Україна 1945-2000 рр. / Л.В. Ковпак. – К.: Наш час, 2007. – 248 с.: іл.
10. Ковпак Л.В. Соціально-побутові умови життя населення України в другій половині ХХ ст. (1945-2000 рр.) / Л.В. Ковпак. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2003. – 250 с.
11. Історія українського селянства: Нариси в 2-х т. / В.А. Смолій (відп. ред.), - К.: Наукова думка, 2006. – Т. 2 / О.В. Андрощук, В.К. Баран, О.М. Веселова та ін. – 2000. – 652 с., іл.
12. Литвин В.М. Україна у другому повоєнному десятилітті (1956-1965) / В.М. Литвин. – К.: Вид. дім «Лі-Терра», 2004. – 272 с.
13. Лубко І.М. Спроби аграрних перетворень М. Хрущова та їх вплив на українське село (1953-1964 рр.) : автореферат дис. на здобуття наук. ступ. канд. іст. наук / І.М. Лубко. – Донецьк, 2002. – 19 с.
14. Кульчицький С.В. М.С. Хрущов і Україна / С.В. Кульчицький. // Матеріали наукового семінару 14 квітня 1994 р., присвяченого 100-річчю від дня народження М.С. Хрущова. – К.: Інститут історії України НАН України, 1995. – С 6-11.
15. Беренштейн Л.Ю. Аграрні проблеми у діяльності М.С. Хрущова / Л.Ю. Беренштейн // Матеріали наукового семінару 14 квітня 1994 р., присвяченого 100-річчю від дня народження М.С. Хрущова. – К.: Інститут історії України НАН України, 1995. – С. 79-87.
16. Кульчицький С.В. Спроби реформ (1956-1964) / С.В. Кульчицький // УІЖ. – 1998. - № 3. – с. 120-129.
17. Лубко І.М. Особисте підсобне господарство українського селянства в контексті аграрної політики М. Хрущова / І.М. Лубко // Вісник ЧДУ. – Черкаси, 2000. – Вип. 21. – С. 91-96.
18. Лубко І.М. Стан матеріально-технічної бази колгоспів України в 1953-1964 рр. / І.М. Лубко // Вісник ЧДУ. – Черкаси, 2001. – Вип. 27. – С. 98-101.
19. Лубко І.М. Спроби організаційно-економічного подолання кризи колгоспного виробництва в середині 50-х – на початку 60-х рр. / І.М. Лубко // Український селянин: Збірник наукових праць. – Черкаси. 2002. – Вип. 5. - С. 116-119.
20. Лубко І.М. Реорганізація МТС та її соціально-економічні наслідки в Україні (1958-1964 рр.) / І.М. Лубко // Вісник ЧДУ. – Черкаси, 2001. – Вип. 33. – С. 115-118.

21. Лубко І.М. Матеріальна зацікавленість колгоспників як фактор підвищення продуктивності сільськогосподарського виробництва / І.М. Лубко // Збірник наукових праць Миколаївської філії національного університету «Києво-Могилянська академія». – Миколаїв, 2002. – С. 51-55.
22. Лубко І.М. Висвітлення проблем аграрної політики М. Хрущова в сучасній історіографії / І.М. Лубко // Український селянин: Праці Науково-дослідного інституту селянства. – Черкаси, 2000. – вип. 1. – С. 21-26.
23. Лубко І.М. Суб'єктивний фактор в аграрній перетвореннях середини 50-х – на початку 60-х рр. / І.М. Лубко // Український селянин: Праці Науково-дослідного інституту селянства. Матеріали III Всеукраїнського симпозиуму з проблем аграрної історії. – Черкаси, 2001. – Вип. 3. – С. 316-319.
24. Лубко І.М. Лібералізація планового централізму в другій половині 50-х років XX століття / І.М. Лубко // Український селянин. – 2005. – Вип. 9. – С. 242-244.
25. Романюк І.М. Трансформація колгоспів України у другій половині 50-60-х рр.. XX ст. / І.М. Романюк. // Український селянин. – 2003. – Вип. 7. – С. 161-162.
26. Романюк І.М. Наслідки проведення в Україні реорганізації машино-тракторних станцій у 1958 р. / І.М. Романюк // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. Вип. 6. Серія: Історія: Збірник наукових праць. – Вінниця, 2003. – С.80-86.
27. Романюк І.М. Стан матеріально-технічного забезпечення українського села після реорганізації МТС у 1958 р. / І.М. Романюк. // Україна XX століття: культура, ідеологія, політика. Збірник статей. – 2007. – Вип.11. – С. 408- 414.
28. Шамара С.О. Проблеми розвитку сільського господарства Черкаської області в 1954-1965 рр. / С.О. Шамара. // Український селянин. – 2005. – Вип. 9. – С. 244-247.
29. Морозова С.А. Хімізація сільського господарства України у 60-80-ті роки XX століття та її наслідки / С.А. Морозова // Український селянин. – 2005. – Вип. 9. – С. 247-250.

Кукуруза Ж.Б. ПРОБЛЕМЫ РАЗВИТИЯ СЕЛЬСКОГО ХОЗЯЙСТВА УССР (1950– 60-Е ГГ.) В НОВЕЙШЕЙ УКРАИНСКОЙ ИСТОРИОГРАФИИ.

Исследуется изучение проблем развития сельского хозяйства УССР (1950– 60-е гг.) в новейшей украинской историографии. Сделана попытка систематизации научных достижений по данной проблеме.

Ключевые слова: аграрный сектор экономики, колхозы, УССР, современная историография.

Kukuruza Z.B. THE PROBLEMS OF THE DEVELOPMENT OF THE AGRICULTURE IN USSR (1950 – 60-TH) IN THE CONTEMPORARY UKRAINIAN HISTORIOGRAPHY.

The study of the problems of the development of the agriculture in USSR (1950 – 60-th) in the contemporary Ukrainian historiography is investigated in the article. The attempt of systematization scientific achievement is on this issue was done.

Key words: agricultural cektor, economic, kolhos, USSA, historiography.

УДК 94(477) «1960-1980»

О.В. Лісовська

**СТАНОВИЩЕ МАТЕРІАЛЬНО-ТЕХНІЧНОЇ БАЗИ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛА
В 60–80-ТІ РОКИ XX СТОЛІТТЯ: СУЧАСНА ІСТОРІОГРАФІЯ**

У статті зроблена спроба комплексного висвітлення сучасних історичних поглядів на становище матеріально-технічної бази українського села в 60–80-ті роки XX ст. Аналізуються наукові праці періоду незалежної України. З'ясовано структуру, повноту й достовірність знань про матеріально-технічне забезпечення села.

Ключові слова: історіографія, українське село, сільське господарство, матеріально-технічна база.

Стан вивчення розвитку матеріально-технічної бази українського села в 1960–1980-х роках не можна назвати задовільним. Хоч ця проблема розглядалася в багатьох працях, проте в жодній з них вона не була цілісно відображена.

Тривалий час в історичній науці практикувався описовий підхід у галузі сільського господарства і майже зовсім не розкривався справжній діалектичний процес. Справді наукове переосмислення новітньої аграрної історії України розпочалося з початку 90-х рр. XX ст.

Дослідники починають аналізувати проблеми сільськогосподарського виробництва з позицій науковості, об'єктивності, історизму. Значно розширився доступ до архівних фондів, з'явилася реальна можливість повно і неупереджено висвітлювати історичні процеси та події. Протягом 1991–2009 років опубліковано чимало змістовних праць, які тематично чи хронологічно торкалися окресленої проблеми.

Так монографія Г. Сургая «Сільське господарство України: уроки минулого і сучасний аграрний курс» поєднує старі й нові підходи при оцінці не тільки розвитку аграрної економіки, але й деяких соціальних аспектів сільськогосподарського виробництва, зокрема запровадження нових форм організації праці в колгоспах і радгоспах, підготовки сільськогосподарських кадрів тощо [1].

П. Панченко в праці «Сторінки історії України XX ст.: (Українське село: поступ, сподівання, тривоги)» по-новому підійшов до питань розвитку аграрного сектора [2]. У дослідженні в більш критичній формі аналізуються прорахунки влади при керівництві аграрним сектором. Автор наголошує, що держава суворо диктує селу тверді, передусім їй вигідні ціни закупівлі сільськогосподарської продукції, встановлює сприятливі для неї ціни на аграрну техніку та знаряддя праці, монополізує податкову політику.

Колектив авторів Інституту історії України, до складу якого входив П. Панченко, приділив увагу дослідженню розвитку українського села в 20–90-ті роки XX ст. [3]. Беручи до уваги рівень технічного оснащення сільського господарства, його матеріальне забезпечення з боку держави, науковці дійшли висновків, що, незважаючи на прийняття багатьох постанов і рішень, у 50–80-х роках в аграрному виробництві посилювалися кризові явища, що призвело до погіршення продовольчого становища в країні.

Ряд важливих аспектів розвитку сільського господарства показано у спільній роботі П. Панченка та В. Шмарчука [4]. Але стан та розвиток матеріально-технічної бази українського села, як і в багатьох інших працях, показано в загальному контексті аграрної історії. Автори досить докладно проаналізували досягнення і прорахунки в розвитку сільського господарства.

У розділі «Аграрний сектор України 70-х рр. у контексті нового осмислення» показано, що немає підстав розглядати аграрну політику Радянського уряду в зазначений період як науково-комплексну і розраховану на різке піднесення сільськогосподарського виробництва. Навпаки, ця політика стосовно до українського селянина була виснажливо-грабіжницькою. Наступна частина праці «Проблеми українського села у 80-х рр.: пошуки, результати» висвітлює, щоправда, досить побіжно спробу керівництва СРСР вирішити продовольчу проблему в республіці у 80-х рр. шляхом реалізації комплексу заходів. Загалом праця відзначається ґрунтовністю, багатою джерельною базою, аргументованістю висновків.

Привертає увагу дослідження І. Рибак, присвячене аналізу соціально-побутової структури українського села [5]. У значній за обсягом монографії «Соціально-побутова структура українського села» проаналізовано широкий спектр проблем, пов'язаних із життєдіяльністю українського селянства. На підставі аналізу значного фактичного матеріалу він показав, що до середини 80-х рр. у соціально-побутовій сфері села нагромадилася низка невирішених питань, які створювали істотні труднощі мешканцям села. Досить гострою залишалася проблема якості сільського житла, впорядкування та благоустрою сільських населених пунктів. Значною мірою вони фактично не виходили за межі селянського двору. Відставало медичне та культурно-освітнє обслуговування. Разюча нерівноцінність умов задоволення життєвих потреб сільського населення порівняно з міським спричинила розвиток інтенсивної міграції.

У світлі нового бачення розвиток аграрних відносин в УРСР показано у праці О. Завальнюка та І. Рибак [6]. На основі сучасного осмислення сутності соціально-економічного життя українського селянства у XX ст. автори аналізують низку аспектів, пов'язаних із розвитком матеріально-технічної бази Української РСР.

Проблеми, пов'язані з підвищенням загальної культури українського села, пошуком шляхів інтелектуально-професійного забезпечення аграрної сфери, дослідив О. Нікілев [7]. Серед аналізу широкого кола питань, які раніше не були предметом спеціального розгляду науковців, значну увагу автор приділив і матеріально-технічній основі господарювання на селі.

Ряд важливих аспектів досліджуваної проблеми висвітлено в монографії С. Падалки [8]. Розглядаючи загальні проблеми життя українського суспільства в умовах тоталітаризму та посттоталітаризму, автор торкається й питань умов праці та духовності жителів села. Дослідник, зокрема, справедливо вказує на те, що характер і умови праці, зацікавленість чи,

.....
навпаки, відсутність належної зацікавленості в результатах праці через зміни духовності прямо впливають на ставлення працівника до землі.

Серед новітніх публікацій особливу увагу привертають дві близькі за змістом, інформаційно насичені монографії – «Українське село під владою номенклатури (60–80-ті рр. XX ст.)» Г. Кривчика [9] та «Українське село в контексті політики тоталітарної держави (60–80-ті рр. XX ст.)» С. Падалки [10]. На основі ґрунтовної джерельної бази автори показали, що в основу аграрної політики компартійного керівництва було закладено використання принципів екстенсивного ведення сільського господарства. С. Падалка окремий розділ присвятив матеріальному забезпеченню сільськогосподарського виробництва, де охарактеризував капіталовкладення держави в цю галузь, стан технічного забезпечення рослинництва і тваринництва. Автор дійшов висновків, що матеріально-технічне забезпечення аграрного виробництва значно відставало від потреб часу, державна політика в цій сфері не відзначалася раціональністю, панувало тяжіння до кількісних показників. Уся робота стримувалася економічною політикою тоталітарної держави.

Значну увагу аналізу проблем соціології села, соціальним особливостям сільськогосподарської праці, основним напрямкам соціальної політики держави на селі приділив А. Шатохін [11]. У дослідженні, поряд з іншим, автор розглядає інтенсифікацію сільськогосподарського виробництва та її вплив на тривалість робочого дня робітників у різні пори року. А. Шатохін також торкається на умовах праці в селі в 70–80-ті роки, оцінюючи їх як незадовільні, що вело до плінності кадрів.

Важливі тенденції соціально-економічного та культурного життя українського селянства у 50-х – першій половині 60-х рр. XX століття проаналізував І. Романюк [12]. Автор спеціально підкреслює те, що через надмірний адміністративний поспіх навіть досить реалістичні у своїй основі новації з інтенсифікації аграрного сектору економіки, започатковані в цей період в Україні з ініціативи М. Хрущова, призвели до стрімкого зростання напруження ситуації в українському селі.

Особливістю праць історіографічного плану, які торкалися аграрного сектору, є те, що вони мали здебільшого проблемний характер, спеціальні публікації було присвячено висвітленню організації партійним і державним керівництвом шляхів впровадження інтенсивних технологій у землеробстві, особливостям розвитку продуктивних сил в аграрному секторі України загалом та спеціально показу особливостей розвитку продуктивних сил у землеробстві. Окремі видання ставили собі за мету аналіз публікацій, присвячених розвитку матеріально-технічної бази сільського господарства [13] та розвитку продуктивних сил сільського господарства [14].

Вагомі праці історіографічного характеру з'явилися на початку 90-х рр. У 1991 р. була опублікована ґрунтовна праця О. Павлова «Соціальні процеси на селі у 60–80-ті рр.: питання методології та історіографії» [15]. У таких розділах монографії як «Економічні відносини на селі та їх висвітлення в науковій літературі», «Історіографія соціально-класової структури сучасного села», «Дослідження культурно-побутових умов життя сільського населення» було критично проаналізовано оцінки дослідників про місце і роль орендних відносин і господарського розрахунку в діяльності колгоспів і міжгосподарських сільськогосподарських підприємств. У роботі наведено дані про обсяг будівництва житла і культурно-освітніх установ на селі, а також про благоустрій сільських жител. Аналіз переконливо засвідчив, що в більшості праць значно перебільшувалися досягнуті результати.

Понад 170 колективних та індивідуальних монографій, які побачили світ у 70-ті – на початку 90-х рр. XX ст., проаналізовано в праці В. Михайлюка [16]. Автор виокремлює позитивні і негативні моменти в дослідженнях суспільствознавців та визначає десять груп причин кризи сільськогосподарського виробництва: теоретико-методологічні, політичні, організаційні, економічні, демографічні, технічні, технологічні, психологічні, кадрові.

Розглядаючи різноманітні аспекти взаємовідносин людини, техніки і природи, В. Кравчик у монографії «Аграрна політика в ракурсі взаємовідносин людини, техніки і природи» підкреслює, що саме в аграрній сфері виробництва взаємодія цих складових здійснюється найбільш безпосередньо, бо не лише людина, але й техніка та природа також відіграють активну роль, диктуючи свої умови людині, яка вступила у відносини з нею, і, отже, визначаючи значною мірою відповідні дії людини [17].

Відзначимо, що в усіх проаналізованих працях питання стану і розвитку матеріально-технічної бази села не знайшло свого цілісного відображення. Висвітлення цієї теми здійснювалося лише в загальному контексті аналізу аграрної політики в Україні у 60–80-х рр.

Нині дослідники продовжують активно працювати в цій надзвичайно важливій для подальшого аграрного розвитку сфері людського буття. Проте низка питань ще потребує свого подальшого висвітлення. Останні надбання українських науковців не вичерпують пошукових та публікаційних можливостей тематики дослідження, але вони стали достатньо надійним фундаментом для творчого осмислення проблеми і визначення найбільш важливих напрямків подальшого вивчення всього комплексу питань, що стосуються становища матеріально-технічного забезпечення українського села.

Отже, історіографічний аналіз показує, що розробку теми матеріально-технічного забезпечення українського села в 60-80-ті роки ХХ ст. не можна припиняти. Адже в центрі уваги дослідників був переважно стан сільського господарства цього періоду. Меншою мірою висвітлювалися питання постачання галузі технікою, автоматизації та механізації сільськогосподарських робіт, матеріального забезпечення села. Низка вузлових аспектів залишається малодослідженим.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Сургай Г.І. Сільське господарство України: Уроки минулого і сучасний аграрний курс. – К.: Либідь, 1991. – 184 с.
2. Панченко П.П. Сторінки історії України ХХ ст. (Українське село: поступ, сподівання, тривоги): Навч. посібник для студ. вузів, вчителів та учнів серед. шкіл. – К.: ІСДО, 1995. – 230 с.
3. Українське село у 20-90-х роках ХХ століття: Короткий історико-економічний нарис / [Л.Ю. Бернштейн, П.П. Панченко та ін.]. – К., 1998. – 122 с.
4. Панченко П.П., Шмарчук В.А. Аграрна історія України: Підручник. – 2-ге вид., випр. і доп. – К.: Т-во «Знання», КОО, 2000 – 342 с.
5. Рибак І. Соціально-побутова структура українського села. – Кам'янець-Подільський: Абетка, 2000. – 304 с.
6. Завальнюк О.М., Рибак І.В. Новітня аграрна історія України. – Кам'янець-Подільський: Абетка-Нова, 2004. – 288 с.
7. Нікілев О.Ф. Виробнича інтелігенція українського села: творення соціальної верстви (середина 40-х – середина 60-х рр. ХХ ст.). – Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетр. ун-ту, 2004. – 208с.
8. Падалка С.С. Україна 60-х – 90-х років ХХ ст. (Державність в історичній площині тоталітаризму, незалежності). – К.: Ін-т історії України, 2000 – 390 с.
9. Кривчик Г.Г. Українське село під владою номенклатури (60–80-ті рр. ХХ ст.). – Д.: Вид-во Дніпропетровського університету, 2001. – 192 с.
10. Падалка С.С. Українське село в контексті тоталітарної держави (60–80-ті роки ХХ ст.). – К.: Український центр духовної культури, 2003 – 160 с.
11. Шатохін А.М. Соціологія села. – К.: Науковий світ, 2000. – 271 с.
12. Романюк І.М. Українське село в 50-ті – першій половині 60-х рр. ХХ століття. – Вінниця: Книга-Вега, 2005. – 256 с.
13. Котигоренко В.А. К историографии вопроса о повышении роли КПСС в укреплении материально-технической базы сельского хозяйства в десятой пятилетке // Научные труды по истории КПСС. – К., 1980. – Вып. 120. – С. 118-125.
14. Панченко П.П. Дослідження тематики історії селянства і розвитку продуктивних сил сільського господарства // Український історичний журнал. – 1986. – № 7. – С. 26-33.
15. Павлов А.І. Соціальні процеси на селі в 60–80-ті рр.: Питання методології і історіографії. – К.: Либідь, 1991. – 176 с.
16. Михайлюк В.П. Історіографія розвитку аграрних відносин в Україні (70-ті–початок 90-х рр.). – К.: Вид-во Укрдержагроуніверситету, 1992. – 181 с.
17. Кравчик В.В. Аграрна політика в ракурсі взаємовідносин людини, техніки і природи. – К.: Український центр духовної культури, 2003. – 172 с.

Лисовская О.В. ПОЛОЖЕНИЕ МАТЕРИАЛЬНО-ТЕХНИЧЕСКОЙ БАЗЫ УКРАИНСКОГО СЕЛА В 60-80-Е ГОДЫ ХХ ВЕКА: СОВРЕМЕННАЯ ИСТОРИОГРАФИЯ

В статье сделана попытка комплексного освещения современных исторических взглядов на положение материально-технической базы украинского села в 60-80-е годы ХХ в. Анализируются научные работы периода независимой Украины. Выяснено структуру, полноту и достоверность знаний о материально-техническом обеспечении села.

.....
Ключевые слова: историография, украинское село, сельское хозяйство, материально-техническая база.

Lisovska O.V. THE SITUATION OF MATERIAL AND TECHNICAL BASE OF THE UKRAINIAN VILLAGE OF 60-80-IES OF XX CENTURY: THE MODERN HISTORIOGRAPHY

The paper attempts a comprehensive coverage of contemporary historical views on the situation of material and technical base of the Ukrainian village of 60-80-ies of XX century. Analyzes the scientific work of the independent Ukraine. To examine the structure, completeness and accuracy of knowledge about the logistics of the village.

Keywords: historiography, Ukrainian village, agriculture, material and technical base.

УДК 930:94(477) «196/199»

К.М. Ніколаєць

ВІТЧИЗНЯНІ ІСТОРІОГРАФІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСІВ В УРСР ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ 1960-Х – ПОЧАТКУ 1990-Х РОКІВ

У статті аналізуються публікації історіографічного спрямування, в яких подається визначення стану дослідження суспільно-політичних процесів в УРСР другої половини 1960-х – початку 1990-х років. Авторка висловлює пропозиції щодо поліпшення проведення відповідних студій та визначає дослідників, які внесли найбільший внесок у вивчення цієї проблеми.

Ключові слова: наукові дослідження, історіографія, політичні процеси, методи досліджень, історіографічна ситуація.

Історіографічні студії, метою яких було визначення стану дослідження суспільно-політичних процесів в УРСР другої половини 1960-х – початку 1990-х років можна поділити на три нерівні групи. Більшу складають праці науковців радянського періоду, які розглядали українську радянську історіографію як складову частину всієї радянської історіографії, що ґрунтувалася на засадах марксистсько-ленінської методології. Значно менша група історіографічних досліджень утворена працями пострадянських дослідників, які аналізували літературу, присвячену вивченню окремих питань суспільно-політичного життя республіки. Найменшу частину наукових пошуків у даному напрямі складають твори зарубіжних авторів, переважна більшість яких залишаються дотичними до теми дослідження.

Серед історіографічних досліджень радянських науковців, присвячених аналізу праць з історії суспільно-політичних процесів в УРСР, найбільше представлене визначення стану дослідження посилення керівної ролі КПРС, ідеологічної роботи партійних органів та політичної активності представників робітників, селян та певною мірою інтелігенції.

Найбільш вагомий внесок у визначення стану дослідження суспільно-політичних процесів в УРСР другої половини 1960-х – початку 1990-х років внесли А.В. Санцевич та Я.С. Калакура. Певною мірою стосується тематики дослідження праця А.В. Санцевича «Проблеми історії України післявоєнного періоду в радянській історіографії»[1], де автор визначив низку особливостей написання наукових робіт радянськими вченими, вказавши на недоліки їхньої підготовки. Критиці було піддано слабе застосування конкретно-соціальних досліджень, низький рівень використання результатів прикладних досліджень соціологів. Фактично науковець наголошував на об'єктивності використання міждисциплінарного підходу при написанні студій з історії суспільно-політичних процесів. А.В. Санцевич закликав до розширення публікацій архівних документів, що значно полегшило б роботу вчених, замість опублікування у відповідних збірниках ряду газетних публікацій. Крім того, дослідник окреслив тематику досліджень наукових пошуків у цій сфері із визначенням кількості творів певної тематики. Автор справедливо вказував на важливість встановлення доцільного співвідношення між узагальнюючими дослідженнями історії УРСР та вивченням місцевої історії, від чого, на його думку, залежало переконливе розкриття загального та особливого в історичному процесі.

У роботі А.В.Санцевича «Українська радянська історіографія (1945–1982)» 8 розділ присвячено висвітленню відображення періоду розвинутого соціалізму істориками Української РСР». Тут автор зосередив увагу на аналізі досліджень, автори яких розкривали діяльність

КПРС, спрямовану на створення матеріально-технічної бази комунізму, досліджували питання науково-технічного прогресу із показом поширення руху за комуністичну працю. Дослідник довів, що працям про форми соціалістичного змагання бракувало узагальнювальних статистичних відомостей щодо охоплення ним трудящих на різних етапах [2]. Водночас з позиції сьогодення неприйнятними залишається заклик автора до оволодіння марксистсько-ленінською теорією, як запорука написання ґрунтовних історичних творів. Не визначеним залишилося співвідношення висвітлення політичної активності різних верств населення України та поділ інтелігенції виключно на наукову, технічну та творчу попри заклик до написання праці, присвяченої вивченню творчого шляху представників інтелектуальної праці. Неправильним залишилося визначення мети роботи істориків, як виховання радянських людей на основі ленінських принципів партійності та історизму.

У статті, присвяченій визначенню стану дослідження зростання ролі КПРС у політичній системі розвинутого соціалізму, Я.С.Калакура зробив висновок, що достатньо повно висвітлені питання діяльності партії щодо створення та удосконалення політичної системи соціалістичного суспільства, об'єктивні та суб'єктивні фактори зростання в ній керівної ролі Комуністичної партії. У числі недостатньо вивчених питань вчений називав діяльність партії з розвитку та вдосконалення соціалістичної демократії. Особливо наголошував вчений на необхідності активізації досліджень керівної ролі партії у зв'язку із закріпленням її відповідного статусу у Конституції СРСР [3].

Узагальнення щодо розвитку історико-партійної науки в УРСР між XIII і XXIV з'їздами КПРС містилися у праці Я.С.Калакури, де автор накреслив основні здобутки і недоліки у роботі істориків УРСР цього періоду. Неправомірно високо оцінюючи значення Постанови ЦК КП України від 16 лютого 1971 р., де засуджувалася діяльність українських науковців за надмірне захоплення регіональними проблемами, низький рівень осмислення теоретичної діяльності партії, дослідник пропонував більше звертати уваги на вивчення організаторської діяльності та ідеологічної роботи партії, підготовку науково обґрунтованих рекомендацій щодо дальшого удосконалення стилю і методів партійного керівництва. Цілком справедливо вчений зазначав про відсутність в українській радянській історіографії ґрунтовних наукових досліджень, автори яких аргументовано критикували представників буржуазних ідеологій, підкріплюючи свої висновки прикладами з реального життя радянських громадян. Варто також відзначити слушний заклик вченого до використання в історичних працях широких філософських узагальнень, поєднаних із постановкою нових проблем [4].

Докторська дисертація Я.С.Калакури присвячувалася визначенню стану дослідження ролі Комуністичної партії України в умовах розвинутого соціалізму. Її п'ятий розділ присвячувався аналізу вивчення питань партійного керівництва суспільно-політичним розвитком республіки. Автор охарактеризував основні монографічні дослідження з теми, визначивши внесок вчених у вивчення ролі партії у керівництві суспільно-політичним життям УРСР. Великого значення у роботі надавалося аналізу праць, автори яких висвітлювали роль ідеологічної роботи партії у забезпеченні виконання трудящими рішень вищого партійного керівництва [5].

Зовсім з інших позицій написана новітня праця Я.С.Калакури «Українська історіографія» (2004 р.), де автор обґрунтував наукову періодизацію зародження й розвитку знань з історії України, простежив внесок в українську історичну науку провідних істориків, наукових осередків та інституцій на тлі європейської історичної науки. Науковець справедливо відзначав, що в умовах тотального російщення України, насадження принципу партійності науки справжні історичні дослідження зазнавали руйнації і нищення, проти чого висловлювалися дисиденти. Відзначаючи пропагандистський характер публікацій, присвячених доведенню «об'єктивності» збереження і посилення керівної і спрямовуючої ролі КПРС у розвитку радянського суспільства, він вказував на важливість використання величезного фактичного матеріалу, який забезпечував відомості про вузлові питання партійного будівництва та діяльність партійних організацій в різних сферах господарського та культурного життя. Критичне осмислення цього доробку, на думку дослідника, дозволило глибше зрозуміти причини системної кризи авторитарного суспільства, об'єктивний процес його самознищення [6]. Тут варто додати, що при проведенні критичного аналізу даних публікацій варто звертати увагу на власне підбір фактичного матеріалу, покликаний проілюструвати заздалегідь визначені висновки. У названій праці Я.С.Калакури також вказано імена українських вчених, які внесли вагомий внесок у дослідження суспільно-політичних процесів на теренах республіки. Водночас аналіз їхньої творчості потребує більш ґрунтовного аналізу.

Серед історіографічних студій радянських дослідників варто виділити кілька праць, автори яких аналізують окремі проблеми, пов'язані із темою дослідження. Так А.Ліповський вивчав стан дослідження діяльності КПРС з комуністичного виховання студентів у період так званого розвинутого соціалізму, виділивши аналіз праць, для яких був характерним подальший розвиток творчої спадщини В.І.Леніна про комуністичне виховання, дослідження щодо узагальнення досвіду роботи ВНЗ з комуністичного виховання. Також відзначимо висновок автора про необхідність поєднання історичних досліджень із соціологічними для визначення рівня політичної свідомості студентів [7].

У роботі О.Павлової подано аналіз наукової літератури, присвяченої висвітленню діяльності КПРС щодо керівництва комсомолом у розвитку соціальної активності молодого покоління робітничого класу. Стверджуючи, що публікації документів у 1960-х роках з історії комсомольських організацій сприяли зміцненню методологічної бази вивчення проблеми, дослідниця наголошувала, що значне місце в історичній літературі відводилося питанням узагальнення досвіду діяльності партії щодо залучення молоді до створення матеріально-технічної бази комунізму, до активної участі у будівництві нових промислових об'єктів, які подавалися у вигляді висвітлення різних суспільно-політичних рухів. Можна погодитися із висновком авторки про те, що в історичній літературі практично не висвітлювалися питання соціальної активності молодого покоління робітничого класу у сфері суспільно-політичної діяльності. До недоліків наукових праць О.Павлова справедливо відносила відсутність фундаментальних досліджень достатньо повних щодо охоплення часу та галузей промисловості, неоднаковий ступінь дослідження окремих етапів розвитку соціальної активності молодих працівників, використання в основному матеріалів областей, районів, міст, що не дозволяло історикам зробити більш вагомі висновки. Вона також правильно зазначала про відсутність спеціальних монографічних досліджень, які б узагальнювали трудову та суспільно-політичну активність молодого покоління робітничого класу [8].

Д.Шелест та Л.Прокопенко зробили спробу проаналізувати праці, автори яких висвітлювали досвід роботи партійних організацій республіки з інтернаціонального і патріотичного виховання робітничого класу. Констатуючи наявність великої кількості публікацій радянських авторів з цієї тематики, науковці вказували на необхідність більше уваги приділяти узагальненню досвіду роботи парторганізацій підприємств, питанням партійного керівництва у інтернаціональному та патріотичному вихованню трудящих. На жаль, висновки цієї праці залишилися формальними, вони фактично не відображають визначення ступеня дослідження радянськими дослідниками вказаної проблематики, а сама праця представлена у вигляді аналізу окремих публікацій без узагальнення досвіду роботи науковців [9].

Критичне ставлення до тверджень західнонімецьких вчених щодо визначення ролі комсомолу в політичній системі радянського суспільства висловлене у праці В.Семененка. Автор відкидав твердження західних науковців про відсутність серйозної уваги більшовицького керівництва до проблем молоді, про існування тиску з боку партійних органів на комсомольські організації, про неефективність методів виховання молодих людей у СРСР. Автор стверджував, що історики ФРН несправедливо принижували роль радянської молоді, прагнули представити її виключно у як бездумну масу, яка сліпо підкорялася диктатурі партії [10].

Окремі аспекти висвітлення радянськими вченими ідеологічної роботи КПРС розглянуті у праці А.Ліповського та А.Чайченка, які відзначали одним із завдань історико-партійної науки поєднання досягнень суміжних наук у висвітленні питань морального виховання із практикою партійної роботи у середовищі студентства. На їхню думку, до перспективних напрямів роботи науковців мали належати дослідження практичного досвіду діяльності вузівських парторганізацій з морального виховання студентів, висвітлення роботи кафедр суспільних наук із виділенням найбільш ефективних форм і методів партійної діяльності щодо забезпечення ефективного виховання студентства у позанавчальний час. Аналіз наукової літератури у вказаній праці здійснений поверхово, автори лише констатували наявність переважної більшості публікацій без визначення їх наукової цінності [11].

Л.Бардагова, М.Кладіна, І.Остапенко проаналізували частину досліджень українських радянських науковців, присвячених вивченню роботи партійних організацій України з комуністичного виховання трудящих із поданням короткої характеристики історичних досліджень. Автори констатували певні зміни у підходах дослідників до висвітлення цієї проблематики: розширення географічних меж досліджень, посилення уваги до роботи

.....
партійних організацій у період другої половини 1960-х – 1970-х років. Вони стверджували, що подальшого висвітлення потребували питання морального виховання трудящих, їх політінформування, ефективності роботи засобів масової інформації [12].

Аналіз стану дослідження партійного керівництва патріотичним та інтернаціональним вихованням молоді на революційних, бойових та трудових традиціях містився у праці А.І.Підсадної та П.Г.Радько, які виділили найбільш важливі, на їхній погляд, праці, присвячені даній тематиці, визначили коло питань, які потребували подальшого вивчення. Проте аналіз наукових досліджень у праці здійснений поверхово, без виділення особливостей написання і спрямування праць окремих авторів. Водночас автори справедливо відзначили відсутність спеціалізованих соціологічних досліджень патріотичного й інтернаціонального виховання та обмеженість розкриття питання про роль комплексного підходу до системи патріотичного та інтернаціонального виховання, його зв'язку з ідейно-політичним, моральним, трудовим, атеїстичним та фізичним вихованням [13].

Література про роль комсомолу у вихованні молоді розглянута у праці Л.Є. Ляміної та В.В. Малиновської, які відзначили різке скорочення у 1980-х роках кількості дисертаційних досліджень, присвячених історії комсомолу, та надмірне захоплення вчених наведенням фактичного матеріалу всупереч поданню власних суджень з проблеми [14].

Аналіз стану дослідження радянськими вченими суспільно-політичного життя в УРСР 1960-х – 1980-х років містився в узагальнюючій праці «Історіографія історії Української РСР», яка вийшла друком у 1987 р. Пов'язуючи посилення участі трудящих у суспільно-політичних процесах із здобутками соціалізму за умови зростання ролі політичної системи суспільства, автори зосередили увагу на аналізі наукових праць, в яких висвітлювалися різні аспекти діяльності КПРС, радянських органів, профспілок, кооперативів, комсомолу та інших громадських організацій, а також трудових колективів. Але численні узагальнення оцінок праць вчених фактично витіснили визначення внеску у розробку теми окремих дослідників, а самі оцінки у більшості випадків являли собою пропагандистські штампи. Окремо у «Історіографії історії Української РСР» розглядалися наукові праці, де доводилася необхідність підвищення керівної ролі партії у суспільстві, участі у суспільно-політичних процесах представників робітничого класу, селянства та інтелігенції, а також розгортання соціалістичного змагання. Певні сумніви викликає висновок авторів цієї колективної праці, що зростання керівної ролі партії у суспільстві 1960-х років зумовлювалося певними економічними причинами, тоді як у 1970–1980-х роках цей процес відбувався під тиском політичних факторів. У сучасних умовах видаються наївними твердження щодо доведення об'єктивності зростання ролі соціалістичної демократії в радянському суспільстві [15].

Окремо варто розглянути історіографічні публікації так званого контрпропагандистського спрямування, автори яких аналізували праці, присвячені критиці «буржуазних фальсифікацій» суспільно-політичного життя в УРСР. У праці Т.В. Орлової подано аналіз праць представників радянської історіографії, автори яких критикували своїх зарубіжних колег, що писали про відносини між КПРС та суспільними організаціями. У ній наголошувалося, що радянська історико-партійна наука обов'язково має зосереджувати свою головну увагу на викритті фальсифікацій західних науковців ролі партії, яку вони цілком справедливо розглядали у як головний засіб, що заважав суспільно-політичним організаціям виконувати свої функції. Справедливим залишається й зауваження щодо відсутності необхідної аргументації для критики. Однак зауважимо, що твердження авторки про доцільність використання висвітлення ролі КПРС як вищої форми суспільно-політичної організації у якості основного аргументу, необхідного для широкого використання у публікаціях критичного спрямування, не відповідало історичній дійсності в умовах радянського тоталітаризму, існування якого ставало неможливим без диктату правлячої партії [16].

Певні зрушення у проведенні аналізу, покликаною визначити стан дослідження суспільно-політичних процесів в УРСР другої половини 1960-х – початку 1990-х років, відбулися у рамках пострадянської історіографії. У 1993 р. була захищена дисертація Костюк Л.К. «Українська історіографія діяльності місцевих Рад з другої половини 50-х до середини 80-х рр.» [17]. Структура роботи має функціональний характер. Дослідниця виділяє літературу про взаємовідносини місцевих Рад та компартійних структур, літературу про господарську діяльність Рад та літературу, що висвітлює роль Рад у вирішенні соціально-економічних питань.

Відносно невелика кількість історіографічних праць до останнього часу була присвячена визначенню стану дослідження руху кримських татар за повернення до місць постійного проживання після примусового виселення. Виділимо працю О.Рафальського «Національні меншини у XX столітті: Історіографічний нарис», в якій проаналізовано праці, що стосувалися наслідків проведення депортації безпосередньо для репресованого народу, боротьби кримських татар за право повернення на рідну землю та протидії радянської системи цьому прагненню [18]. У спільній праці О.Рафальського і М.Панчука література з цієї проблеми проаналізована у контексті загальних тенденцій історіографічного процесу в Україні із обґрунтуванням необхідності подолання негативних стереотипів у сприйнятті кримськотатарської спільноти та визначенні її ролі в українській історії [19].

Аналіз джерел та літератури щодо окремих аспектів проблеми кримських депортацій та повернення й соціальної адаптації репатріантів здійснили О. Бойцова, В. Войналович, Н. Макаренко, М. Кирюшко [20].

Деякі історіографічні аспекти суспільно-політичних процесів в УРСР присутні у вступних частинах праць А.Русначенка, Ю.Данилюка, О.Бажана та В.Кафарського та ін. [21], які торкнулися стану висвітлення окремих політичних процесів в УРСР, українського опозиційного руху. У 2000 р. вийшла монографія вчених Інституту історії України НАН України, присвячена висвітленню історіографії, методології та джерельної бази досліджень аграрних відносин в Україні другої половини XX століття [22].

Виділимо докторську дисертацію Т.В. Орлової, присвячену визначенню стану дослідження протягом XX – початку XXI ст. ролі жінок у історії України. У ній вперше комплексно проаналізовано наукові праці, присвячені висвітленню участі українського жіноцтва у громадсько-політичному житті на рівні руху за свої права, жіночої преси, ролі у державотворенні, участі у найвищих формах політичної боротьби – революціях та війнах [23].

Загалом переважна більшість публікацій радянських істориків мали пропагандистське значення та несли у собі контрпропагандистське спрямування. Наукові історіографічні праці контрпропагандистського спрямування мали й деяке позитивне значення, оскільки в умовах повної ізоляції українського суспільства від Заходу вони були мало не єдиним джерелом інформації про наукове життя в діаспорі та ставлення західних науковців до радянської дійсності.

Аналіз наукових праць, присвячених висвітленню стану дослідження суспільно-політичних процесів в УРСР другої половини 1960-х – початку 1990-х років, засвідчив їхню фрагментарність, певну обмеженість історіографічних джерел, що виявилися у полі зору авторів. В основному він пов'язаний із проведенням наукових пошуків в інших сферах історіографічного знання, пов'язаних у передусім із проведенням відповідних історичних досліджень.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Санцевич А.В. Проблеми історії України післявоєнного періоду в радянській історіографії / А.В. Санцевич. – К., 1967.
2. Санцевич А.В. Українська радянська історіографія (1945-1982 рр.) / А.В. Санцевич. – К., 1984.
3. Калакура Я.С. О возрастании роли КПСС в политической системе развитого социализма (историографический обзор) / Я.С. Калакура // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 100. – К., 1979. – с. 40-48.
4. Калакура Я.С. Развитие историко-партийной науки на Украине в период між XXIII і XXIV з'їздами КПРС / Я.С. Калакура // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. – К., 1972. – с. 13.
5. Калакура Я.С. Коммунистическая партия Украины в условиях развитого социализма. Историография / Я.С. Калакура. – Дис... д-ра. истор. наук. – К., 1980.
6. Калакура Я.С. Українська історіографія / Я.С. Калакура. – К., 2004.
7. Липовский А.Ф. Историография деятельности КПСС по коммунистическому воспитанию студенческой молодежи в период развитого социализма / А.Ф. Липовский // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 88. – К., 1977. – С. 106-115.
8. Павлова О.Ф. Деятельность КПСС по руководству комсомолом в развитии социальной активности молодого поколения рабочего класса в условиях развитого социализма (Историография проблемы) / О.Ф. Павлова // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 91. – К., 1977. – С. 29-35.
9. Шелест Д.С., Прокопенко Л.Л. О работе партийных организаций республики по интернациональному и патристическому воспитанию рабочего класса на этапе развитого социализма (Историография вопроса) / Д.С.Шелест, Л.Л. Прокопенко // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 105. – К., 1980. – С. 3-10.

10. Семененко В.И. О критике западногерманской буржуазной историографии по вопросу о роли и месте ВЛКСМ в политической системе советского общества / В.И. Семененко // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 108. – К., 1980. – С. 106-113.
11. Липовской А.Ф., Чайченко А.П. О работе КПСС по нравственному воспитанию студенчества в условиях развитого социализма (Историография проблемы) / А.Ф. Липовской, А.П. Чайченко // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 110. – К., 1981. – С. 76-82.
12. Бардагова Л.Е. О работе партийных организаций Украины по коммунистическому воспитанию трудящихся (Историография вопроса) / Л.Е. Бардагова, М.А. Кладина, И.М. Остапенко // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 128. – К., 1984. – С. 119-123.
13. Подсадная А.И., Радько П.Г. Историография партийного руководства патриотическим и интернациональным воспитанием молодежи на революционных, боевых и трудовых традициях / А.И. Подсадная, П.Г. Радько // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 140. – К., 1986. – С. 109-114.
14. Лямина Л.Е., Малиновская В.В. Некоторые вопросы партийного руководства комсомолом по воспитанию молодежи на революционных, боевых и трудовых традициях Коммунистической партии и советского народа (Историография проблемы) / Л.Е. Лямина, В.В. Малиновская // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 140. – К., 1986. – С. 119-125.
15. Историография истории Украинской ССР / Ин-т истории АН УССР; Редкол.: И.С.Хмель и др. – К., 1987. – С. 443-513.
16. Орлова Т.В. Критика буржуазных фальсификаций взаимоотношений КПСС и общественно-политических организаций (Историография проблемы) / Т.В. Орлова // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 138. – К., 1986. – С. 122-129.
17. Костюк М. Л. Українська історіографія діяльності місцевих Рад з другої половини 50-х до середини 80-х років. – Дис... канд. іст. наук / М.Л. Костюк – К., 1993. – 199 с.
18. Рафальський О. Національні меншини у ХХ столітті: Історіографічний нарис / О.О. Рафальський. – К., 2000. – С. 267-277, 343.
19. Панчук М.І., Рафальський О.О. Етнополітичний розвиток Криму: до питання історіографії / М.І. Панчук, О.О. Рафальський // Кримські студії. – 2005. – № 1-2. – С. 50-77.
20. Макаренко Н. Етнополітичний та етносоціальний розвиток Криму у другій половині 50-х – кінці 80-х рр. ХХ ст.: Історіографія проблеми / Н.І. Макаренко // Наук. записки Ін-ту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України. – Вип. 23. – К., 2003. – с. 111-137; Войналович В. Етноконфесійні процеси у Криму ХХ століття: Історіографія проблеми / В.А. Войналович // Там само. – С. 216-234; Кірюшко М.І., Бойцова О.Є. Іслам в Криму: релігійна самоідентифікація кримськотатарського народу / М.І. Кірюшко, О.Є. Бойцова. – К., 2005.
21. Русначенко А.М. Національно-визвольний рух в Україні: середина 50-х – початок 1990-х років А.М. Русначенко. – К., 1998. – с. 4-11; Данилюк Ю., Бажан О. Опозиція в Україні / Ю.З. Данилюк, О.Г. Бажан. – К., 2000. – с. 4-15; Кафарський В. Комунізм і український національно-визвольний рух / В.О. Кафарський. – Івано-Франківськ, 2002. – С. 15-20.
22. Історіографія, методологія та джерельна база досліджень аграрних відносин в Україні у другій половині ХХ століття / С.В.Кульчицький, П.П.Панченко, С.С.Падалко та ін. – К., 2000.
23. Орлова Т.В. Жінка в історії України: Історіографія ХХ – початку ХХІ ст. / Т.О. Орлова. – Дис... докт. іст. наук. – К., 2010.

Николаец К.Н. ОТЕЧЕСТВЕННОЕ ИСТОРИОГРАФИЧЕСКОЕ ИЗУЧЕНИЕ ИСТОРИИ ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКИХ ПРОЦЕССОВ В УССР ВТОРОЙ ПОЛОВИНЫ 1960-Х – НАЧАЛА 1990-Х ГОДОВ

В статье проанализированы историографические публикации, где определяется состояние исследования общественно-политических процессов в УССР второй половины 1960-х – начала 1990-х годов. Автор озвучивает предложения по улучшению проведения соответствующих исследований, а также называет ученых, которые внесли наибольший вклад в изучение данной проблемы.

Ключевые слова: научные исследования, историография, политические процессы, методы исследований, историографическая ситуация.

Nikolaets K.N. THE MOTHERLAND HISTORIOGRAPHIC STUDY OF SOCIAL AND POLITICAL PROCESS OF HISTORY IN USSR SECOND HALF OF 1960 - EARLY 1990'S

The author of the given article is analyses science research about political processes in Ukraine during 1960-1990's. The author is proposed new propositions in this affair end named greatest researches of Ukrainian historiography.

Key words: scientific researches, historiography, political processes, methods of research, historiographical situation.

ЕТИМОЛОГІЯ ГОРБАЧОВСЬКОЇ ГЛАСНОСТІ (1985–1991 РР.) ЯК ПРОБЛЕМА
СУЧАСНОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ

Сфера застосування поняття «гласність» на теренах вітчизняної та зарубіжної історіографії змінювалась фактично від самого початку перебудови. Позначена цим поняттям політика «революційного оновлення соціалізму» у 1986 р. істотно відрізняється від тлумачення «гласності» на початку 1990-го чи 1991-го років. Додаткові «змісти» гласності виникають і в процесі дослідження історії перебудови 1985–1991 рр., особливо в мемуарній та публіцистичній літературі. З огляду на те, що «гласність» не належить до суто «горбачовських» неологізмів і має істотну доперебудовну та дорадянську історію вжитку, цілком очевидно є потреба в дослідженні її етимології, що може істотно полегшити аналіз змістів цього поняття впродовж 1985–1991 рр. та в сучасній історіографії.

Ключові слова: історіографія, перебудова, гласність, етимологія.

Сфера застосування поняття «гласність» на теренах вітчизняної та зарубіжної історіографії змінювалась фактично від самого початку перебудови. Позначена цим поняттям політика «революційного оновлення соціалізму» у 1986 р. істотно відрізняється від тлумачення «гласності» на початку 1990-го чи 1991-го рр. Додаткові «змісти» гласності виникають і в процесі дослідження історії перебудови 1985–1991 рр., особливо в мемуарній та публіцистичній літературі. З огляду на те, що «гласність» не належить до суто «горбачовських» неологізмів і має істотну доперебудовну та дорадянську історію вжитку, цілком очевидно є потреба в дослідженні її етимології, що може істотно полегшити аналіз змістів цього поняття впродовж 1985–1991 рр. та в сучасній історіографії.

Як зауважує О.Алтунян, про гласність у політичному сенсі мова виникала щоразу, коли в Росії (власне, на теренах російської імперії та в СРСР. – В.Т.) починались процеси лібералізації: у 1860-х, у 1900-х, на початку 1960-х, наприкінці 1980-х рр.[1]. Вочевидь, у кожен із зазначених періодів сприйняття та інтерпретація «гласності» мали певні особливості. Особливо багатим на різночитання та неузгодженості є останній період т.зв. *горбачовської «гласності»*, дослідження якої в межах сучасної історіографії демонструє тенденцію до надання їй не властивих етимологічних витоків.

Відтак основним завданням статті є з'ясування природної етимології горбачовської «гласності», її компаративний аналіз із «іншими» гласностями: від початку XIX ст. до 1991 р.

Слід окремо наголосити на тому, що жодна версія доперебудовної історії вжитку цього поняття не є надійним ґрунтом для розуміння сутності «гласності» зразка середини – другої половини 1980-х рр. У цьому сенсі характерним є висновок С.Кульчицького – одного з перших дослідників перебудови – про горбачовську «гласність», як «суто радянський термін».

У зв'язку із цим ми розглянемо лише ті прецеденти «гласності», які до сьогодні є складовими її історіографічного образу часів перебудови. Найперше це стосується двох найбільш типових для сучасної історіографії тенденцій відносити етимологію горбачовської «гласності» до періоду хрущовської «відлиги» 1960-х рр. або ж до епохи «Великих реформ» Олександра II 1860-х – 1880-х рр. Окрема увага буде приділена етимології власне горбачовської «гласності» упродовж 1985–1991 рр.

Найбільш вірогідна версія появи поняття «гласність» у суспільно-політичному лексиконі стосується періоду 1801–1815 рр., який традиційно вважається часом формування в Російській імперії громадської думки [2, с.3]. Вважається, що «гласності» належало одне з чільних місць у реформах М.Сперанського – власне, у намаганнях оздобити самодержавну владу певними конституційними нововведеннями, у контексті яких між 1809 та 1810 рр. і з'являється дане поняття, що тлумачилося як дароване зверху право «у відомих, чітко визначених межах» публічно обговорювати питання поточного політичного та громадського життя [3].

У 1826 р. схожу ідею висловив у своїх нотатках до імператора Миколи I Фаддей Булгарін (1789–1856) – один з піонерів упровадження т.зв. «пропагандистської», обмеженої «гласності». Передбачалося, що пропозиція суспільству вільно та публічно обговорювати окремі, наперед визначені, теми, зможе стати запорукою недоторканості засад монархічного устрою [4, с. 48].

Утім, лише напередодні епохи «Великих реформ» Олександра II 1860-х – 1880-х рр. «гласність» стає предметом жвавих дискусій, що водночас засвідчує її поступове проникнення до масової суспільної свідомості. У 1859 р. О.Герцен виступає проти видань, які кепкували над «невдалим досвідом першої гласності» (власне, проти сатиричних статей і віршів у журналах «Современник» та «Свисток») [5]. Зміст суперечки полягав у тому, що стратегія болгаринської «деякої гласності», яка була покладена в основу лібералізації 1860-х рр., не влаштовувала прибічників «свободи слова». М.Чернишевський зауважував: «Гласність – це бюрократичний вислів, вигаданий для заміни «свободи слова», й вигаданий з пересторогами, що вислів «свобода слова» може бути неприємним або різким комусь». Із захопленням ставився до «гласності» і М.Достоевський [6, с. 61].

Варто наголосити на тому, що в дискурсі реформ Олександра II «гласність» остаточно закріпилась після ліквідації кріпацтва й судово-адміністративної реформи 1860-х рр., спочатку як один із засадничих принципів судочинства (1862 р.); по тому – як принцип ведення публічної політики (зокрема, повідомлення громадськості про наміри реформ, оприлюднення важливих державних документів тощо); насамкінець, як принцип спілкування влади із суспільством. У ліберальних колах «гласність» була особливо популярною, оскільки вважалася уособленням цінностей лібералізму: свободи, публічності, відкритості.

Отже, суспільно-політична практика XIX ст. сформувала узагальнений і, водночас, один з найпоширеніших образів гласності у вигляді державної політики «зверху», що має за мету зберегти «старий порядок» за допомогою його часткової модернізації, зокрема через сурогатну «свободу слова» та контрольовану зверху «самокритику».

Спроби вивести родовід горбачовської гласності із її дорадянського контексту фіксуються вже на заключному етапі перебудови. Широкі історичні аналогії і сьогодні викликають інтерес як у дослідників, так і в читацької аудиторії. Приміром, потужна промоутерська кампанія книги Е.Радзінського, присвяченої реформаторові Олександру II, ґрунтувалась саме на транслітерах «гласність», «перебудова» та «відлига». Їхня етимологія із «довгого XIX століття» була використана як маркетинговий хід до потенційних читачів із «короткого XX-го», звиклих саме до горбачовської «перебудови» та «гласності» [7].

Не менш відомою, ніж попередня, є інтерпретація поняття «гласність» як інтелектуального спадку хрущовської «відлиги», яка начебто запрограмувала алгоритм основних реформ Горбачова. Приміром, як стверджує О.Даніель, гласність, поряд із цілою низкою інших «суспільних цінностей», була через «ліберальних публіцистів епохи перебудови» успадкована від «правозахисного руху та широкої дисидентської активності 60-х – 80-х рр.» [8].

Цікаво у зв'язку із цим відзначимо, що авторка культового російського «соціологічного» роману «Презумпція винуватості» Лариса Матрос підкреслює своєрідну харизму «шістдесятника», характерну для перших років сприйняття інтелектуальною елітою країни особи реформатора-Горбачова. Зокрема, йдеться про обмін враженнями від виступу Горбачова на Всесоюзній нараді із завідуючими кафедрами суспільних наук у жовтні 1986 р.: «Горбачов – типовий шістдесятник..., в усіх його промовах і висловлюваннях присутній підтекст, «подвійне дно» [9].

Простота та зовнішня очевидність такої конструкції спричинилася до низки прикрих неточностей у цілком поважних та популярних працях зарубіжних авторів. Приміром, Е.Хобсбаум стверджує, що Солженіцин відстоює «гласність» у відомому листі до з'їзду Спілки письменників СРСР у 1967 р., в якому, натомість, йдеться про подолання цензури та свободу літературної творчості, що, безперечно, не є одним і тим самим, і в жодному контексті не згадується поняття «гласність» [10].

Ще більш категоричною є відома російська дисидентка та правозахисниця В.Новодворська, яка стверджує, що «Горбі (Горбачов. – В.Т.) здійснював реформи за нашою, дисидентською, формулою, починаючи із 1986 р.» «Власне, уся реформа, – зауважує авторка, – полягала в тому, аби витягнули кляп з рота. Реформа називалась «гласність». Проблеми не вирішувались, проте про них було дозволено говорити і писати» [11].

Етимологія горбачовської гласності. Поняття «гласність» вперше з'являється в офіційному дискурсі КПРС у грудні 1984 р. в доповіді М.Горбачова – на той час члена політбюро ЦК – «Живое творчество народа», що, за спогадами сучасників, була підготовлена групою науковців для Всесоюзної науково-практичної конференції «Совершенствование

развитого социализма и идеологическая работа партии в свете решений июньского (1983 г.) Пленума ЦК КПСС» [12]. Теза із цієї доповіді про «розширення гласності» була розгорнута на березневому та квітневому 1985 р. пленумі ЦК компартії у виступах М.Горбачова вже як генерального секретаря ЦК КПРС [13].

Проте сам М.Горбачов вважає «першим актом гласності» свою т.зв. «ленінградську промову» у травні 1985 р. Саме тоді, за спогадами генсека, «відбувся незвичний контакт керівника із людьми». «Промова без папірця та без будь-яких попередніх консультацій із колегами створила цілу проблему для Політбюро, – підкреслює М.Горбачов. – Уперше багато з того, що містилося в неопублікованих матеріалах березневого та квітневого Пленумів ЦК, про що йшлося «у закритому порядку» в партійних верхах, було «обрушено» на усіх» [14].

Важливе місце, яке відводилося питанням «гласності» у тогочасній агітаційно-пропагандистській та ідеологічній роботі свідчить про відповідну трансформацію уявлень Горбачова та «архітекторів перебудови» про завдання, цілі та інструментарій реформ упродовж 1986-1988 рр. Про це, зокрема, свідчить доповідь генсека на XXVII з'їзді КПРС у лютому 1986 р. Прецедентний характер зазначеного тексту впливає із цілої низки фактів, серед яких варто звернути увагу на те, що саме із політичною доповіддю Горбачова на з'їзді чимало дослідників пов'язували і пов'язують *початок політики гласності*.

У мемуарах М.Горбачова цей епізод описаний як поворотний у долі перебудови. Підкреслено, що тема гласності з'явилась в документі як відповідь на численні перешкоди та зневіру у фундаментальності і незворотності реформаторської кампанії [15]. «Принциповим для нас є питання про розширення гласності. – Зауважував Горбачов на з'їзді. – Це питання політичне. Без гласності немає і не може бути демократизму... Нам треба зробити гласність бездоганно працюючою системою. Вона потрібна в центрі, але не менше, а можливо, навіть і більше потрібна на місцях, де живе і працює людина. Вона хоче і повинна знати не тільки про те, що вирішується у державному масштабі, але й те, які рішення приймаються місцевими партійними і державними органами, адміністрацією підприємств та профспілками» [16].

Не важко, проте, помітити, що «гласність», попри свою нову «політичну» обгортку, усе ще лишається категорією переважно соціально-економічних відносин [17]. Приблизно до цього часу належить відоме зауваження Ф.Конта про те, що «гласність мала чітко окреслені обмеження», позаяк «йшлося про що завгодно, але тільки не про свободу слова у західному розумінні» [18, 180].

Утім, як впливає із аналізу партійних документів та публіцистики цього часу, ні сам Горбачов, ні його оточення й не ставили за мету конвертувати «гласність» у свободу слова. Опосередковано це підтверджує «канонічний» текст перебудови – ювілейна доповідь М.Горбачова з приводу 70-річчя Жовтневої революції. Тричі побіжно згадана «гласність» не отримала у доповіді, яка в цілому є визначальною для даного етапу перебудови, ні нового прочитання, ні більш радикального змісту. Названа серед інших «насутих проблем перебудови», гласність лишалась «інструментарієм забезпечення політики КПРС» [19].

Помітні зрушення «у сфері гласності» відбулися тільки в другій половині 1988 р. Саме вони спричинили специфічно «розкуту» атмосферу XIX партійної конференції та спровокували особливу увагу Горбачова до цього питання. Окрема резолюція конференції «Про гласність» засвідчила спроби «перебудовників» оформити її у вигляді раціонального політичного курсу, безпосередньою метою якого було не стільки деклароване подальше «поглиблення» й «поширення» гласності («...ми розглядаємо гласність, як процес, що розвивається», – йшлося у документі), скільки її контроль та стримування [20].

На наш погляд, питання про «точку неповернення» гласності є одним з найважливіших у дослідженні гуманітарного аспекту історії перебудови. Гласність стає політикою з того моменту, коли, умовно кажучи, із цілком декларативного гасла перетворюється на колонку у держбюджеті СРСР. Відтепер її можна описати у матеріальних одиницях, а відтак й відокремити те, що робилося «зверху» на гроші партії, від того, що продукували самвидавні, неформальні «низи».

Отже, трансформація гласності у державну політику насправді є багатозначною подією. З огляду на висловлені зауваження цілком можливо, що її конвертування у раціональну політичну площину спричинилося до виділення з «атмосфери гласності» суспільного руху «за гласність», що мав набагато більшу кількість радикальніших завдань (змістів), як інтуїтивних, так і наперед продуманих. Подібна трансформація гласності «з технології контрольованої

.....
комунікації» у «майже повністю автономний процес» є сьогодні однією з найбільш типових оцінок ситуації кінця 1989 – початку 1990 рр. [18, 178–179].

Цікаво підкреслити, що зазначену тезу не відкидають і дослідники з Горбачов-Фонду, які часом демонструють зайву апологетичність до історії перебудови. Приміром, у програмному документі Фонду – ювілейній доповіді «Перебудова: двадцять років по тому» (Москва, 1 березня 2005 р.) – зауважено, що «...внутрішня діалектика перебудови полягала в тому, що гласність і демократизація, які спочатку розглядались реформаторами ...як засіб для «ремонт» існуючого соціалізму», з часом трансформувались у «самодостатні цілі»: гласність – у свободу слова; демократизація – у політичну демократію. Відтак, підкреслюється у доповіді, «ініційована реформаторами соціально-політична динаміка набула ...власної логіки розвитку» [21].

У своїх спогадах М.Горбачов також підкреслює характерну трансформацію гласності, що «виривалась із рамок, які з самого початку намагались їй накреслити», а з часом «набула характеру незалежного від чийось указів і директив процесу». Утім, для Горбачова ця трансформація не є однозначно позитивним явищем. Як йдеться у його мемуарах: «Ми прагнули дати людям свободу – слова, думок, творчості, а вже те, як вони нею скористаються, залежало від них самих. Сьогодні доводиться із сумом визнавати, що значна частина інтелігенції використовувала цю свободу далеко не на користь суспільству і навіть самій собі» [22].

Наголосимо на тому, що проблема трансформації поняття «гласність» у політику гласності та суспільний рух за гласність не є однозначно через невизначеність відносин між «старим» і «новим» порядком у межах перебудовних трансформацій. Відоме горбачовське гасло: «Не можна змішувати гласність із всюдозволеністю» якраз і віддзеркалює подібну невизначеність.

Очевидно, що політика гласності, у вигляді класичної «політики зверху», розпочиналась ще в контексті орієнтації на збереження «старого порядку». Ю.Афанасьєв описує цей процес як вимушений, радикальний захід, пов'язаний із бажанням Горбачова зберегти владу. Пожертвувавши «доктринальною цнотою» та «поділившись політичною монополією», М.Горбачов, на думку Ю.Афанасьєва, уклав із суспільством «щось на зразок усиченого компромісу». Відтак гласність як вимушений крок, на який владу штовхнув інстинкт самозбереження, став «фатальним» для КПРС, оскільки з часом перестав бути контрольованим (23, с.302–305). У свою чергу, саме неконтрольованість політики гласності з боку КПРС є першою ознакою формування суспільного руху «за гласність» [24].

Французький поет та інтелектуал П.Валері (1871–1945) порівнював термінологічні ігри із пляшковими етикетками, що не можуть «ні оп'янити, ні вгамувати спраги», оскільки єдиним їхнім призначенням є «іменування вмісту». Відтак вельми показовим у контексті винесеної у заголовок проблеми є те, що «гласність» стала однією з перших термінологічних «заковок» у спробах західних інтелектуалів з'ясувати сутність горбачовської реформації. Приміром, Т.Кузьо писав у 1989 р.: «На початку 1988 р. головний редактор Правди Віктор Афанасьєв заявив, що завдяки політиці гласності засоби масової інформації СРСР не мають теми, на яку радянським журналістам заборонено було б писати. Але в такому випадку, як стоїть справа з темами, що охоплюють період радянської історії, в якому відбулися великий терор, колективізація і штучний голод 1933 р. в Україні? Чи імовірно, що гласність стосуватиметься і цих подій?» [25, с.72]. Подекуди зарубіжні дослідники намагались вкласти власний зміст у горбачовську «гласність», що нагадувало не стільки спробу визначити горбачовські реформи, скільки вписати їх у контекст традиційних уявлень про Російську імперію, СРСР та прецеденти їхнього реформування. Відтак горбачовська «гласність» виводилась з попередньої реформаторської практики, її етимологія отримувала прямий родовід із XIX ст., а «свобода слова» (у західному розумінні) оголошувалась її кінцевою і єдиною метою [26, с. 7].

На наш погляд, ближчим до первісного змісту горбачовської «гласності» є визначення О.Алтуняна про те, що вона є передусім «свідомою політикою влади стосовно до суспільства», яка спрямована на «підтримання існування влади», а за своє природою є «ідеологічною парадигмою» [1].

Як висновок, передусім, спробуємо запропонувати власну дефініцію поняття гласність із урахуванням означених в даній публікації проблем. Отже, гласність – це проголошена М.Горбачовим у 1987 р. політика у сфері поширення та тлумачення інформації. На етапі літа

1988 р. політика гласності трансформується у суспільний процес, який охоплює, насамперед, сфери історичної пам'яті та актуальні питання поточного життя (від взаємин у середовищі номенклатури та цінової політики до питання майбутнього СРСР).

По-друге, важливо усвідомити та погодитись із тим, що існує своєрідна внутрішня термінологія «перебудови», яка включає терміни і поняття, що не вживаються взагалі (або вживаються вкрай рідко) поза межами кінця 1980-х – початку 1990-х рр. Попри те, що цей перебудовний «новояз» достатньо широко використовується дослідниками та мемуаристами, сам він предметом дослідження практично не був.

Відтак немає нічого дивного у тому, що наразі, після майже 20 років «постперебудови», поняття «гласність» тлумачиться по-різному. Систематичні намагання дослідників надати горбачовській гласності не притаманні їй етимологічні корені усе ще лишаяються ознакою сучасної історіографії проблеми. На наш погляд, коло питань, що виникає у зв'язку із окресленою проблемою, є доволі значним. Слід з'ясувати, як вибудовувались і вибудовуються стратегії дослідження проблем, в яких поняттям перебудовної епохи належить чільне місце; чи залежать такі стратегії від змісту чи змістів, що дослідники вкладають у ці поняття; зрештою, наскільки свідомо вживається зазначена термінологія і чи не виходить її вживання за межі її природної поняттєвої «октави» [27].

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Алтунян А. О единстве, гласности и плюрализме // Знамя. – 2001. – №2.
2. Див.: Рейтблат А. Русские писатели и III Отделение (1826-1855) // Новое литературное обозрение. – 1999. – № 40.
3. Див., напр.: Эйдельман Н. «Революция сверху» в России (Заметки историка) // Наука и жизнь. – 1988. – №10-12; 1989. – №1-3.
4. Див.: Булгарин – автор теории ограниченной гласности // Журналист. – 2003. – №9. – С.22; Независимую прессу в России породила цензура // Журналист. – 2003. – №1. – С.48. Тонкощі булгаринської «деякої гласності» яскраво показані в дисертаційному дослідженні секретаря Ю.Лотмана Тетяни Кузовкіної. Див.: Кузовкіна Т. Феномен Булгарина: проблема літературної тактики. – Дисертація ...доктора філософії по русській літературі / Отделение русской и славянской филологии Тартуского университета. – Тарту, Естонія. – С.85-86.
5. Герцен А.И. «Very dangerous!!!» // Сочинения в 9-ти томах. – М.: ГИХЛ, 1958. – т. VII. – с. 254-259.
6. Достоевский Ф.М. Идиот // Полн. собр. соч.: в 30-ти тт. – Л.: Наука, 1972 - 1990. – Т. 18.
7. Прим.: Зокрема, Н. Новодворська вважає, що «Яковлев став для Горбі [Горбачова. – В.Т.] тим, ким був Сперанський для Олександра Першого» і називає одного з головних ідеологів перебудови «Яковлев-Сперанський». «Звісно, він [Горбачов. – В.Т.], – зауважує авторка, – є схожим на Олександра Першого: і в реформах, і в коливаннях, і в прихильності до Заходу». Новодворская В. Россия в стране реформ и чудес // http://www.sps.ru/?id=206905&cur_id=216715
8. Див.: Даниэль А.Ю. [Из материалов, присланных на конференцию] Круглый стол проекта «Горбачевские чтения», 15 декабря 2004 г. // Горбачевские чтения: Выпуск 3: Власть факта и власть мифа: как создается образ современной истории России. Некоторые проблемы освещения истории перестройки в учебниках истории. – М.: Горбачев-Фонд, 2005.
9. Див.: Матрос Л. Презумпция виновности: Социологический роман. – М.-Нью-Йорк, 2000.
10. Див.: Хобсбаум Э. Эпоха крайностей: Короткий двадцатый век (1914—1991). – М.: НЛО. – С.508.; Солженицын А. Бодался теленок с дубом. Очерки литературной жизни. – Париж, YMCA-PRESS, 1975.
11. Див.: Новодворская В. Россия в стране реформ и чудес // <http://www.sps.ru/>
12. Горбачев М.С. Живое творчество народа: докл. на всесоюз. науч.-практ. конф. «Совершенствование развитого социализма и идеол. работа партии в свете решений июньского (1983 г.) Пленума ЦК КПСС» 10 дек. 1984 г. – М.: Политиздат, 1985. – 47 с.
13. Див.: Гласность и журналистика: 1985-2005: сб. статей / под ред. Я.Н. Засурского, О.М. Здравомысловой. – М.: Горбачев-Фонд; ф-т журналистики МГУ им. М.В.Ломоносова; Фонд Дмитрия Зимина «Династия», 2006.
14. Див.: Горбачев М.С. Первые шаги // Горбачев М.С. Жизнь и реформы: в 2-х книгах. – М.: Новости, 1995. – Кн.1.
15. Див.: Горбачев М.С. Рукописи не горят // Горбачев М.С. Жизнь и реформы: в 2-х книгах. – М.: Новости, 1995. – Кн.1.
16. Горбачев М.С. Политический доклад ЦК КПСС XXVII съезду КПСС. – М.: Политиздат, 1986. – 127 с.

17. Див. про це нашу статтю: Горбачовська гласність у дзеркалі сучасної історіографії: подолання стереотипів // Наукові записки Вінницького держ. пед. ун-ту ім. М.Коцюбинського: зб. наук. праць / за заг. ред. проф. П.С. Григорчука. – Серія: Історія. – Вінниця, 2008. – Вип. 13. – с. 400-404.
18. Конт Ф. Секретность и гласность // К политической антропологии советской системы: Внешнеполитические аспекты / пер. с фр. Я.Ю. Богданова. – М.: Языки славянской культуры, 2003.
19. Горбачев М.С. Октябрь и перестройка: революция продолжается: доклад на совместном торжеств. заседании ЦК КПСС, Верховного Совета СССР и Верховного Совета РСФСР, посвящ. 70-летию Великой Октябрьской соц. революции, в Кремлевском Дворце съездов, 2 ноября 1987 г. – М.: Политиздат, 1987. – 62 с.
20. Материалы XIX Всесоюзной конференции КПСС // Из архива В.Тарасова-ст., делегата конференции от ХРТЗ.
21. Логика развития перестройки // Презентация доклада «Перестройка: двадцать лет спустя», 1 марта 2005 г. / Перестройка: двадцать лет спустя (Доклад Горбачев-Фонда).
22. Прим.: З огляду на зауваження Михайла Горбачова цілком ймовірним є висновок про те, що березневий закон про ЗМІ також замислювався як фактор стримування, а не черговий каталізатор «переростання» гласності у свободу слова. Див.: Горбачев М.С. Поляризация общественного мнения // Горбачев М.С. Жизнь и реформы: В 2-х книгах. – М.: Новости, 1995. – Кн.1.
23. Див.: Афанасьев Ю.Н. Опасная Россия: Традиции самовластья сегодня. – М.: РГГУ, 2001.
24. Прим.: В цілому, перетворенню гласності на суспільний рух сприяли наступні фактори: «білі плями» історії, громадсько-політична діяльність української діаспори, національне та мовне питання тощо. Див.: Тарасов В. «Білі плями» вітчизняної історії на сторінках публіцистики 1989-1991 рр.: історіографічний та методологічний аспекти / наук. ред. проф. В.К. Якунін. – Х.: Курсор, 2007. – 146 с.
25. Тарас Кузьо. Гласність і проблема голоду 30-их років в Україні // Сучасність. – Вересень 1989. – (Історія і сучасність).
26. Див.: Glasnost, Gorbachev, Khrushchev and Stalin: [An interview with Robert Conquest] // Smoloskyp. – Summer 1987. – Vol.8. – №34. – P.19-20; Ryan-Hayes, Karen L. Russian Publicistic Satire Under Glasnost: The Journalistic Feuilleton. – Edwin Mellen Press, 1993. – 203 p.; Porter C., Schillinger E. Glasnost and the Transformation of «Moscow News» // Journal of Communication. – 1991. – Vol. 41., Issue 2. – P. 125-149. Dear Comrade Editor: Readers' Letters To The Soviet Press Under Perestroika. – Bloomington: Indiana University Press, 1992. – 235 p.; Echoes of Glasnost in Soviet Ukraine / Ed. Romana M. Bahry. – North York; Toronto: Captus University Publications, 1990. – 252 p.
27. Див.: Образ горбачовської «перебудови» 1985-1991 років в сучасній історіографії: проблема термінології та інтерпретації // Грані. – 2008. – №4. – С.25-28.

Тарасов В.В. ЭТИМОЛОГИЯ ГОРБАЧЕВСКОЙ ГЛАСНОСТИ (1985–1991 гг.) КАК ПРОБЛЕМА СОВРЕМЕННОЙ ИСТОРИОГРАФИИ.

Сфера употребления понятия «гласность» в пространстве отечественной и зарубежной историографии изменялась фактически с самого начала перестройки. Определенная этим понятием политика «революционного обновления социализма» в 1986 г. существенно отличается от определения «гласности» в начале 1990-го или 1991-го годов. Дополнительные содержания гласности возникают и в процессе исследования истории перестройки 1985–1991 гг., особенно в мемуарной литературе и публицистике. Исходя из того, что «гласность» не принадлежит к сфере исключительно «горбачевских» неологизмов и имеет существенную доперестроечную и досоветскую историю употребления, абсолютно очевидной является необходимость в исследовании ее этимологии, что может существенно облегчить анализ содержания этого понятия на протяжении 1985–1991 гг. и в современной историографии.

Ключевые слова: историография, перестройка, гласность, этимология

Tarasov V.V. ETYMOLOGY OF GORBACHEV GLASNOST (1985-1991) AS PROBLEM OF MODERN HISTORIOGRAPHY.

Sphere of the use of concept «glasnost» in space of domestic and foreign historiography changed actually from the beginning of perestroika. Certain this concept of politician of «revolutionary update of socialism» in 1986 substantially differs from determination of «glasnost» at the beginning of 1990th or 1991th. Additional maintenances of glasnost arise up and in the process of research of history of re-erecting 1985-1991, especially in memoir literature and publicism. Coming from that «glasnost» does not belong to the sphere of exceptionally Gorbachev's neologisms and has substantial period before perestroika and before USSR history of the use, absolutely obvious is a

necessity for research of its etymology, that can substantially facilitate the analysis of gainings of this concept during 1985-1991 and in modern historiography.

Key words: historiography, perestroika, glasnost, etymology

УДК 394 (477)

О.А. Коляструк

**ІСТОРІЯ ПОВСЯКДЕННОСТІ В УКРАЇНІ: ПРОБЛЕМА СТАНОВЛЕННЯ І
ЛЕГІТИМІЗАЦІЇ**

У статті йдеться про стан розвитку історії повсякденності в сучасній українській історіографії.

Ключові слова: історія повсякденності, сучасна українська історіографія.

Антропологічно зорієнтована історіографія, яка ставить у центр історичного аналізу людину, її світобачення й поведінку, є одним з провідних напрямів сучасного історичного знання [1]. Історія повсякденності в західній історіографії, започаткована як самостійний напрям історичних студій у першій третині ХХ ст., набула остаточного оформлення й визнання у Франції, Німеччині, Італії, Великій Британії, США в останній третині минулого століття. У пострадянських країнах (Росії, Беларусі) вона про себе заявила у 1990-і рр. У сучасній вітчизняній історіографії потужно зростає інтерес до людинознавчих студій. Ознакою нашого часу є те, що проблема «людини в історії» все чіткіше окреслюється в теоретичному та історіографічному аспектах [2].

Метою даної розвідки є проаналізувати сучасний стан історії повсякденності в українській історіографії, її здобутки і проблеми, шляхи і перспективи розвитку.

Передусім підкреслимо, що повсякденне життя суспільства не є новітнім об'єктом вивчення. У традиційній історіографії ХІХ – початку ХХ ст., що складалась як один з виявів національної ідентифікації в умовах імперської реальності – і російської, і австрійської, – було опрацьовано величезний пласт етнографічних, фольклорних і краєзнавчих матеріалів, серед них чільне місце складали відомості про народний побут, звичаї, календарно-обрядові традиції, щоденні практики українського суспільства, переважно селянства. М.І. Костомарову, В.Б. Антоновичу, Д.І. Яворницькому, Д.І. Багалію, М.Ф. Сумцову закидали ідеалізацію патріархальщини, захоплення фактографізмом. За поглиблений інтерес до «деталей життя» їх почасті звинувачували в побутописанні, «дрібній тематиці», «хуторянщині». Як зазначає С.І.Дровозюк, і при огляді здобутків академічної науки 20-х рр. ХХ ст. також натрапляємо на поняття «жива людина» у руслі конфлікту між істориками-марксистами і школою М.Грушевського [3]. Ця людинознавча тенденція була знівельована на рубежі 1920–30-х рр. класовим підходом радянською марксистсько-ленінською методологією.

У перше десятиліття після здобуття незалежності необхідність написання нової історії України крізь національно-державницьку призму відсунула проблематику повсякдення на другий план. Спочатку вона не знайшла спеціальної розробки, хоча подолання формаційно-класового підходу і поборення табуйованих тем у результаті все ж дали низку робіт з аспектами повсякденності. Г.М. Васильчук зауважує, що у більшості праць «перебудованої» і пострадянської доби, присвячених аналізу політичного розвитку радянського суспільства, переважаючими теоретичними концепціями були теорія тоталітаризму та теорія модернізації [4, с.186]. В Україні, як і в пострадянській Росії, перші студії з повсякденності зросли з теренів заборонених проблем радянської офіційної історії, передусім йшлося про репресії, соціальні наслідки «воєнного комунізму», післявоєнної розрухи і голоду початку 20-х рр., а також соціалістичної модернізації у промисловості, сільському господарстві, культурній сфері, в тому числі й про Голодомор 1932–33 рр.; звертали увагу на так звані тіньові сторони радянського суспільства: асоціальні і аномальні явища, девіантну поведінку, неподолану релігійність тощо.

На становленні проблематики повсякденності відчутно спричинилась потужна хвиля народознавчих і етнологічних студій перших років незалежності, що здійснювалася крізь призму національної ідентифікації. Невипадково один з методів історії повсякденності відносять до етнометодології.

Не менш помітну роль в актуалізації проблематики повсякдення відіграли краєзнавці. Окремі з них спочатку поодинокі на рівні пробних студій місцевого, історико-краєзнавчого рівня писали про реальне становище людей у минулі часи, про їх думки, настрої, сподівання і наміри [5]. Поруч з використанням архівних відомостей, краєзнавці стали звертатись до неофіційних документів. Уперше були активно запитувані дослідниками листи, щоденники, записки, нотатки звичайних людей. Краєзнавці започаткували практику записів «усної історії» [6]. З їхніх аматорських студій по-новому (з правом звучання) з пилу давнини постав неофіційний сільський пісенний і говірковий фольклор та міський анекдот. Краєзнавці «населили» історію конкретними людьми з їх неповторними, унікальними життєписами, втім, типовими для народу долями.

Реалії повсякденного життя знайшли відображення і в оновленій вітчизняній біографістиці, яку також активно реанімували з часів здобуття незалежності з огляду на потребу відновлення пантеону своїх героїв [7]. Істотно виразними є елементи повсякденнописання у портретистиці реабілітованих історією.

Не можна не відзначити й журналістського внеску, особливо відчутного на рівні місцевої преси.

Ще одним важливим спонукальним чинником зацікавлення повсякденністю був перегляд Міністерством освіти і науки України навчальних програм з історії та їх корегування у бік людинознавчої концепції та орієнтування на світові навчальні стандарти.

На становленні історії повсякденності в українській історичній науці, поза сумнівом, позначились виклики зарубіжної історіографії і методології науки. Йдеться не тільки про переклади європейських і американських новітніх видань з культурно-історичної антропології, а й про безпосередній вплив російської історіографії, що раніше зацікавилась ментальними характеристиками історії та її буденними сюжетами.

Отже, можна стверджувати, що на початку XXI ст. в руслі соціальної історії та культурної антропології на підставі оновлення дослідницьких пріоритетів традиційної вітчизняної історіографії, засвоєння зарубіжного досвіду «нової історичної науки», внаслідок міждисциплінарних контактів і запозичень із суспільно-гуманітарних дисциплін у сучасній українській історіографії оформилась історія повсякденності як напрям досліджень, що вивчає певний зріз взаємодії соціального простору й часу, сферу людської життєдіяльності, в процесі якої здійснюється безпосереднє й опосередковане (через предмети культури) спілкування людей [8, с.105]. Це засвідчують спеціальні конференції з проблематики повсякдення [9–11], низка конкретно-історичних досліджень, теоретико-методологічних [12–16], оглядово-історіографічних [17–19], джерелознавчих [20–23] праць.

Історія повсякденності знайшла своїх прихильників серед академічної, професорсько-викладацької, учительської громадськості, а також серед краєзнавців і журналістів. Водночас ще остаточно не подоланий в окремих колах традиційних істориків скептицизм стосовно самодостатності історії повсякденності та її інституційної окремішності, все ще присутня деяка упередженість стосовно неї і звинувачення її в необ'єктивності й релятивізмі, до кінця не подолана певна опірність методиці та інструментарію історії повсякденності, тривають дискусії навколо її джерел і науково-документального забезпечення.

На нинішньому етапі цілком очевидно, що історія повсякденності належить до інтегративних напрямів досліджень. Вона спирається як на суто історичні методи і принципи дослідження, так і на міждисциплінарні запозичення. Це зумовлене, по-перше, об'єктивним універсалізмом сфери повсякдення, і, по-друге, загальнонауковим зацікавленням дослідників феноменом повсякденності, про що свідчать численні публікації й напрацювання спеціалістів різних суспільно-гуманітарних галузей: істориків, філософів, культурологів, соціологів, мистецтвознавців, літературознавців, мовознавців, журналістів тощо.

Сучасними українськими дослідниками зібраний значний фактографічний матеріал з історії щоденності, що відбилась у низці спеціальних наукових публікацій, переважно формату статей чи повідомлень. Відсоток авторських і колективних монографічних досліджень поки що дуже незначний, серед авторів назовемо М.Борисенка, О.Вільшанську, Т.Вронську, В.Молчанова та ін. В Інституті історії України НАН України започаткована серія колективних монографій «З історії повсякденного життя в Україні», щойно вийшли перші дві праці відділів під керівництвом С.В.Кульчицького та В.М.Даниленка [24, 25].

Серед численних публікацій визначимо пріоритети як у хронологічному, так і тематичному плані. Передусім у загальному контексті історії України переважають публікації з

радянського повсякдення, зокрема періоду непу, війни, повоєнного періоду. На розсуд В.Головка, «саме перехідні стани дають можливість одночасно поєднати і подієві, і статичні аспекти минулого, точніше, подією тут стає часткове зрушення в сталих, буденних соціальних структурах під тиском революційних, модернізаційних і т.д. процесів» [24, с.62].

Щодо розроблених аспектів у загальній проблематиці повсякдення домінують питання матеріально-побутового забезпечення і умов життєдіяльності [26], житлово-комунальна сфера [27–28], відпочинок і дозвілля [29], сімейно-шлюбні аспекти [30], гендерні проблеми соціалізації [31–32].

Наступною ознакою зростаючого інтересу до проблематики повсякденності є збільшення питомої ваги її тематики серед інших історичних проблем на сторінках академічних видань. Видавничий дім «Києво-Могилянська Академія» розпочав серію документальних публікацій з повсякдення.

Одним з потужних осередків історії, соціології, філософії та культури повсякдення є Київський національний педагогічний університет ім. М.П. Драгоманова, де повсякденність вивчається як теоретична проблема і практична реальність минулого і сучасності, серед авторів наведемо О.В. Потільчака, О.А. Прохоренко, В.А.Стоян, В.Г. Шарпатового та ін.

В Україні, крім столичного, можна назвати вже кілька регіональних осередків дослідження повсякденності: Харків, Донецьк, Луганськ, Переяслав-Хмельницький, Бердянськ та ін.

У Харкові проведено низку спеціальних конференцій з повсякдення, розпочато збирання «Народного архіву», а також у видавництві «Раритети України» започаткований проект «Історії «Про наше» як серія наративних і візуальних видань про повсякденне життя, а також серія документальних публікацій (спогадів, листів, щоденників) за програмою «Структури повсякденності».

Міцний осередок із дослідження проблем історичної антропології, зокрема історії повсякденності, склався в Донецькому національному університеті, де під проводом досвідчених науковців З.Г. Лихолобової та О.В. Стяжкіної дослідженням зазначених проблем займаються молоді історики: О.Б. Пенькова, М.С. Герасимова, М.О. Соловей, А.В. Мовчан, С.Л.Андросова та інші. Серед серйозних і оригінальних дослідників радянського повсякдення на особливу увагу заслуговує Н.Т.Гогохія з Луганська. Дидактичні проблеми історії повсякденності розробляються колективом кафедри всесвітньої історії Бердянського педагогічного університету під керівництвом професора К.О.Баханова.

Отже, можна стверджувати, що історія повсякденності на сучасний момент визнана як необхідний напрям історичних досліджень і набула загальної легітимації в вітчизняній історіографії. Поки що вона знаходиться на стадії становлення, тому їй притаманні деяка інституційна невизначеність, елементи наслідування методик та інструментарію інших національних історіографічних течій повсякденної історії. Інерційні процеси зумовили «обережне» ставлення до нетрадиційних джерел, в тому числі й особового походження, а також візуальних та усних, що конче необхідні для історика повсякденності.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Зашкільняк Л.Методологічні аспекти світового історіографічного процесу і сучасна українська історична наука //Українська історіографія на зламі XX і XXI століть: здобутки і проблеми. – Львів, 2004. – С.24-57.
2. Болебрух А.Г.Сучасна людина в контексті історичного минулого: гуманітарний аспект //Грані. – 2000. – №3 (11). – С.17-20.
3. Дровозюк С.І. Проблема «живої» людини в українській історичній думці XX-XXI ст. //www.nbuv.gov.ua/portal/Soc...12/.../problema%20juvoi%20ludunu.pdf.
4. Васильчук Г.М. Радянська Україна 20-30-х рр. XX ст.: сучасний історіографічний дискурс. – Запоріжжя: Запорізький нац. ун-т, 2008. – 314 с.
5. Бондаренко Г.В.Проблема людини в історичному краєзнавстві //V Всеукр. конф. «Розвиток історичного краєзнавства в контексті національного і культурного відродження України» (жовтень 1991 р.): Тези доповідей та повідомлень. – Кам'янець-Подільський, 1991. – С.23-24.
6. Щеглова Т.К. Устная история и краеведческая работа // Преподавание истории в школе. – 1998. – №5. – С.60-63.
7. Чишко В.С.Біографічна традиція та наукова біографія в історії та сучасності України. – К., 1996.

8. Історіографічний словник: навч. посіб. для студентів істор. факультетів університетів / С.І. Посохов, С.М. Куделко, Ю.Я. Зайцева та ін; за ред. С.І. Посохова. – Х.: Східно-регіональний центр гуманітарно-освітніх ініціатив, 2004. – 320 с.
9. Эпоха. Культуры. Люди (История повседневности и культурная история Германии и Советского Союза. 1920-1950-е годы)// Матер. междунар. науч. конф. (Харьков, сентябрь 2003 г.): Сб. докладов – Харьков: Восточно-региональный центр гуманитарно-образовательных инициатив, 2004. – 364 с.
10. Історія повсякденності: теорія та практика : матер. Всеукр. наук. конф., м. Переяслав-Хмельницький, 14-15 трав.2010 р. / [упоряд.: О.М.Лукашевич, Т.Ю.Нагайко]. – Переяслав-Хмельницький, 2010. – 246 с.
11. Людина в структурах повсякдення в історії України: матер. Всеукр. наук. конф., м. Луганськ, 2009
12. Васильчук Г.М. Вивчення «радянської повсякденності» 20-30-х років сучасними російськими істориками: проблеми теорії та методології дослідження // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. – Зб. ст. – Вип.11. – К.: ПУ НАНУ, 2007. – С.102-111.
13. Гогохія Н.Т. Якісні методи дослідження у вивченні радянської повсякденності 1920-30-х рр.// Вісник ЛНПУ. - 2007. - №23. – С.109-114.
14. Головкин В. «Риба та м'ясо» історії повсякденності: теоретичні засади напрому // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Міжвідомчий збірник наук. пр. – Вип.17. – К.: ПУ НАНУ, 2007. – 494 с. – С.87-101.
15. Удод О.А. Методологічні проблеми історії повсякденності // Матеріали V Міжнародного конгресу українців / 26-30 серпня 2002 р., м. Чернівці. – Історія. – Ч.2. – Чернівці: «Рута», 2004. – 639 с. – С.381-385.
16. Коляструк О.А. Предмет історії повсякденності: проблема постановки й окресленості в сучасній гуманітаристиці // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського: Зб. наук. праць. Серія: Історія. – Вип. 15. – Вінниця, 2009. – С.170-173.
17. Її ж. Предмет історії повсякденності: історіографічний огляд його становлення у зарубіжній та вітчизняній історичній науці // Український історичний журнал. – 2007. – №1. – С.174-184.
18. Її ж. Поняття повсякденності в сучасній науковій гуманітаристиці // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. – Зб. ст. – Вип.17. – К.: ПУ НАНУ, 2009. – С.340-348.
19. Куновська О. Quo vadis «Історія повсякденності»? // Історіографічні дослідження в Україні. – К. : НАН України. Ін-т історії України, 2008. – Вип.18. – 488 с. – С.21-30.
20. Герасимова М. с. Джерела з історії радянської повсякденності // Історичні і політологічні дослідження / Голов. ред. П. В. Добров. – Донецьк: Вид-во ДонНУ, 2007. – № 1/2 (31/32). – с. 293 – 298.
21. Стяжкіна О.В. «Живі голоси історії» в методології історико-антропологічного аналізу // Нові сторінки історії Донбасу: Зб. ст. Кн. 12 / Голов. ред. З. Г. Лихолобова. – Донецьк: ДонНУ, 2006. – с. 250 – 261.
22. Коляструк О.А. Документи особового походження як джерела з історії повсякденності // Український історичний журнал. – 2008. – №3. – С.145-154.
23. Її ж. Візуальні документи як особливі джерела історії повсякденності // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. – Зб. ст. – Вип. 14. – К.: ПУ НАНУ, 2007. – С.212-218.
24. Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу: Кол. монографія / відп. ред. С.В.Кульчицький. – В 2-х ч. – К.: ПУ НАНУ, 2009-2010.
25. Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.) : Кол. монографія / відп. ред. В.М.Даниленко. – В 3-х ч. – К.: ПУ НАНУ, 2010.
26. Прилуцький В. Побут студентів в 1920-х рр.// Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Міжвідомчий зб. наук. пр. – К., 2006. – Вип.15. – С.85-107.
27. Лукашевич О. Житло як один з основних критеріїв якості повсякденного життя селянина 20-х років ХХ ст. // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Міжвідомчий зб. наук. пр. – Вип.12. – К., 2004. – С.257-276.
28. Заболотна Т.В. Житлова проблема в окупованому Києві // УІЖ. – 2006. – №3. – С.158-173;
29. Мічуда В.В. Побут і дозвілля сільського населення України в повоєнний період (1945-1953 рр.) : автореф. дис. ... к.і.н. 07.00.01 – історія України / Державний вищий навчальний заклад «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди». – Переяслав-Хмельницький, 2009. – 20 с.
30. Мелешко Л. А. Історія сім'ї в контексті повсякдення Донбасу (1990-ті – початок 2000-х рр.) : автореф. дис. ... к.і.н. 07.00.01 – історія України / Донецький національний університет. – Донецьк, 2008. – 20 с.
31. Гогохія Н.Т. «Жінка-стахановка»: новий образ у радянських засобах масової інформації другої половини 30-х рр.// Вісник ЛДПУ імені Тараса Шевченка. – 2005.- №8(88). – С.35-45.
32. Кривуля О.О.Зміна соціальної ролі жінок Радянської України на початковому етапі їх входження до «чоловічого світу» (початок 20-х рр. ХХ ст.) // Історичні записки: Збірник наукових праць. Вип. 17 (спеціальний). – С. 30-37.

Коляструк О.А. ИСТОРИЯ ПОВСЕДНЕВНОСТИ В УКРАИНЕ: ПРОБЛЕМА СТАНОВЛЕНИЯ И ЛЕГИТИМИЗАЦИИ

В статье речь идет о развитии истории повседневности в современной украинской историографии.

Ключевые слова: история повседневности, современная украинская историография.

Kolyastruk O.A. HISTORY OF EVERYDAY LIFE IN UKRAINE: PROBLEM OF FORMIRATION AND LEGIMITIZATION

The article is dedicated to showing the status of the daily life in the contemporary Ukrainian historiography.

Key words: history of everyday life, contemporary Ukrainian historiography

УДК 394 (477)

М.Ю. Зінчук

ІСТОРІЯ ПОВСЯКДЕННОСТІ ЯК НОВИЙ НАПРЯМОК ГУМАНІТАРНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

У статті йдеться про початки звернення філософів, істориків та соціологів до проблематики повсякденності. Окреслено особливості підходів до даної тематики провідних науковців ХХ ст.: Е. Гуссерля, А. Шюца, Н. Еліаса. Охарактеризовано сферу акцентування Франкфуртської школи на історії щоденності та особливостях мікроісторичного її трактування. Для сучасної гуманітарної науки дослідження повсякденності має величезне методологічне та практичне значення.

Ключові слова: повсякденність, історія повсякденності, «життєвий світ», фігурація, Франкфуртська школа, соціальне конструювання, мікроісторія, соціальна ідентичність.

Історія повсякденності до середини ХХ ст. практично не була актуальною темою історичних пошуків. Лише порівняно нещодавно вона стала об'єктом уваги вчених-гуманітаріїв. Це зовсім нова галузь історичного знання, яка реконструює сферу щоденності крізь призму загальноісторичних, культурних, соціальних, політологічних, конфесійних дефініцій. Центром уваги історії повсякденності є дослідження звичного, повторюваного, побутового, такого, що уявляється «нормальним» у контексті існування певного суспільства в конкретний проміжок часу [13]. Обмеження поняття «повсякденність» часовими та просторовими рамками зумовлене різною специфікою побутового життя, що дає право дослідникам виокремлювати, наприклад, повсякденність військової доби. Крім того, дослідники повсякденності в структуру даного визначення також включають поведінкові реакції особистості на певні події.

Дослідження щоденності є актуальним для всіх гуманітарних наук, адже вона є первинною, базисною сферою для кожної окремої особистості і для соціуму в цілому. Вивчення сутності, структури, особливостей повсякденності дає можливість зрозуміти мотиви поведінки людей, їх прагнення, а також корінні причини утворення різних суспільних інститутів.

Європейська наука на сьогодні має значні напрацювання в історії щоденності. Свої праці даній сфері наукового пізнання присвячували Ф. Бродель [2], Б. Вальденфельс [3], М. Кром [7], А. Шюц [14;15;16]. Ці праці, як правило, присвячені окремому аспекту повсякденності і мають вузькотематичний характер. Також значний пласт інформації з історії повсякденності міститься в доробках вчених-соціологів [1; 5; 11; 12]. Праці з історіографії даної проблематики [13] почали з'являтися лише в останні декілька років. Тому закономірно, що вони мають фрагментарний та поверховий характер. Це зумовлює необхідність дослідження напрацювань вітчизняних та зарубіжних дослідників з даної проблематики, систематизації та аналізу їх доробків.

Своїм виокремленням у самостійну галузь історія повсякденності зобов'язана антропологічному повороту кінця 60-х рр. ХХ ст. Проте передумови для самостійного існування історії щоденності виникли задовго до ХХ ст. Ще античні мислителі, розуміючи цінність повсякденного, звертались до категорій практичного досвіду. Платон, Аристотель, Епікур були «батьками» категорії «загального здорового глузду», яку потім сформулював Томас Рід та яку згодом утвердили прагматики ХІХ ст.

У XX ст. акцент в західній філософії зміщується на дослідження звичного, щоденного. Засновник феноменології Едмунд Гуссерль сформулював поняття «життєвого світу» (Lebenswelt), в рамках якого наукове пізнання ставиться в залежність від «донаукового» та «позанаукового» пізнання. Е.Гуссерль, оперуючи такими поняттями як «безпосереднє» та «очевидне», головним визнає саме практично апробовані знання та досвід. «З самого свого виникнення природознавство й пов'язана з ним геометрія повинні служити цілям, які покликані цим життям й повинні бути співвіднесені з життєвим світом. Людина, що живе в цьому світі, у тому числі й людина, що досліджує природу, може ставити всі свої практичні й теоретичні питання, тільки перебуваючи всередині цього світу, може теоретично ставитися до нього лише в нескінченно відкритому обрії непізнаного», – пише філософ [4, с.165].

Австрійський соціолог Альфред Шюц проаналізував конфігурацію повсякденного сприйняття. Він зосередив свої дослідження на процесі складання картини цього світу у людей, з огляду на їхні прагнення, сподівання, фантазії, сумніви, мрії, реакції на певні події [5, с.116]. Крім того, А.Шюц звернув увагу на поведінкові механізми в контексті окреслення повсякденності. Індивід спочатку переживає соціальний світ як певне поле дій і лише потім як об'єкт мислення. Через це повсякденне сприйняття організується в термінах, релевантних його можливій або реальній дії [16, с.193]. А.Шюц так визначає повсякденний світ: «Він – це світ культури, так як з самого початку повсякденність являє собою сенсовий універсам, сукупність значень, які ми повинні інтерпретувати для того, щоб мати певну опору в цьому світі, жити у згоді з ним» [15, с.130].

Основним предметом дослідження феноменологічної соціології, згідно з А. Шюцом, є аналіз смислових структур повсякденного світу, або соціальної реальності. Останню він визначав як «сукупність усіх об'єктів і явищ соціокультурного світу, яким він уявляється повсякденній свідомості людей, що живуть серед інших людей та пов'язаних з ними різноманітними відносинами взаємодії» [14, с.403].

У середині XX ст. німецький соціолог Норберт Еліас оприлюднив ідею взаємозалежного розвитку окремої особистості та суспільства. Він впровадив до наукового обігу поняття фігурації – соціального процесу, в якому люди тісно взаємодіють один з одним. Фігурації постійно змінюються і мають низку особливостей як на макрорівні (зміна загальноприйнятих в суспільстві правил поведінки), так і на мікрорівні (зміни в психології окремої особистості). Н.Еліас першим розглянув суспільство та персоналії «як неподільні елементи одного складного та постійно змінюваного набору взаємозв'язків» [12, с.522; 11].

Ключова думка статті Н. Еліаса «Про поняття повсякденності» полягає в тому, що «...структура повсякденності не наділена характером більш-менш автономної особливості структури, але є складовою структури даного соціального шару й, – оскільки його не можна розглядати ізольовано, – частиною владних структур усього суспільства». Численні ж сучасні визначення поняття «повсякденність», вважає німецький соціолог, імпліцитно мають на увазі протилежне поняття («не-повсякденність» – Nicht-alltag), яке, проте, зазвичай залишається в тіні. Н.Еліас вважає за необхідне окреслити ці сфери, які протиставляються повсякденному життю, щоб уточнити, про які саме аспекти повсякденності йтиметься в тому чи іншому разі [7, с. 11].

Німецький філософ Бернхард Вальденфельс розвинув ідеї Н.Еліаса, стверджуючи, що дослідження повсякденності має безпосередньо залежати від місця, часу, середовища та культури. Крім того, він звернув увагу на те, що щодення як факт значно відрізняється від уявлень людей про нього [3, с.20].

У 30-х рр. XX ст. сформувався новий критичний напрямок філософії та соціології, який отримав назву Франкфуртської школи. Тематика, яку розробляли представники Франкфуртської школи, надзвичайно широка. Вони критикували тогочасне суспільство за його антиособистісний характер, акцентували на значимості саме особистісних засад у соціальних взаєминах, на цементуючій ролі ідеології в суспільній структурі.

Франкфуртська школа мала значний вплив на подальші дослідження поняття повсякденності в контексті соціології. Продовжили ці дослідження Пітер Бергер та Томас Лукман. Ці соціологи першими ввели в науковий обіг поняття «повсякденний світ», поставили питання про мову «повсякденних зустрічей», про шляхи «завчання типових щоденних дій», тим самим давши поштовх концепціям соціального конструювання ідентичностей, статі, інвалідності, психіатрії тощо [13].

Метою соціального конструювання було виявлення шляхів, за допомогою яких індивідууми та групи людей беруть участь у створенні загальносуспільної реальності. П. Бергер і Т. Лукман досліджували шляхи створення людьми соціальних феноменів, які поступово інституціонуються та перетворюються в традиції. Вони доводять, що будь-яка система уявлень і знань індивідуума про навколишній світ базується на здоровому глузді. У процесі спілкування люди знаходять підтвердження правильності своїх уявлень про реальний світ. Таке підтвердження тільки закріплює поведінкові щоденні механізми та сприяє формуванню інститутів, які уявляється вже не як внутрішньосуспільні утворення, а як соціальні «надбудови» [1, с. 11].

Також П. Бергер і Т. Лукман звертають увагу на кризовий стан особистісної ідентифікації, на утворення множинних особистісних ідентичностей. Вони цю проблему формулюють як проблему безлічі світів, які стають загальнодоступними, як на ринку: «Росте загальна свідомість релятивності усіх світів, включаючи й свій власний, який тепер усвідомлюється, скоріше як один із світів, а не як Світ. Унаслідок цього власна інституціональна поведінка розуміється як «роль», від якої можна відмежуватися у своїй свідомості і яку можна «грати» під маніпулятивним контролем» [1, с. 278].

Для французького соціолога та культуролога Анрі Лефевра повсякденність постає як локус творчості, де витворюється як все людське, так і сама людина [9], все «вище» в зародковому стані вже міститься в щоденності. Повсякдення – це «місце дій та трудів» [8, с. 340].

Значний вплив на становлення історії повсякденності мали роботи представників Школи «Анналів». Вони в центр своїх досліджень ставили не діяльність видатних особистостей та опис одиничних подій, а становище суспільства в цілому, його перманентно існуючі структури. Історики-анналісти виділяли виробничі, споживчі та технічні умови матеріального життя, або, як їх називав Ф. Бродель, – «структури повсякденності». Це те, що є незмінним протягом тривалого часу та складає матеріальні умови існування людини у певному географічному та соціальному середовищі [2].

Інше розуміння історії щоденності домінує в італійській та німецькій історіографії, де досить часто її трактують як синонім поняття «мікроісторії».

Термін «мікроісторія» використовувався ще в 50–60-х рр. (наприклад, Фернаном Броделем, а також французьким письменником Раймоном Кено), але з негативним або іронічним підтекстом, тобто служив синонімом історії, що займається дрібницями. Наприкінці 60-х рр. цей термін вжив мексиканський дослідник Л. Гонсалес-і-Гонсалес уже в серйозному сенсі, як підзаголовок книги про своє рідне село. Але тільки наприкінці 70-х рр. група італійських істориків зробила термін *microstoria* прапором нового наукового напрямку, і під цією назвою воно стало відомо в усьому світі [11].

Заслугою німецьких істориків-критиків «старої науки» (Х. Медік, А. Людке) є заклик до дослідження мікросвітів рядових людей, малих суспільних груп. Італійські дослідники звернули увагу не лише на поширене, типове, але й одиничне та випадкове в історії, чи індивід це, чи подія [6].

Той варіант «історії повсякденності», який практикують А. Людке і його колеги (зокрема, Ханс Медік), близький до мікроісторії й історичної антропології. Вони вивчають повсякденне життя простих людей, але не як «маси або класу, а на рівні індивідів та сімей. Історики намагаються зрозуміти способи, якими ці «маленькі» люди освоювали суворий світ, в якому їм довелося жити, і пристосовувалися до нього [7, с. 12].

Дослідження випадкового – доводили прихильники мікроісторичного підходу – повинно стати відправним пунктом для роботи з відтворення множинних і гнучких соціальних ідентичностей, які виникають і руйнуються в процесі функціонування мережі взаємин (конкуренції, солідарності, об'єднання тощо). У такий спосіб вони прагнули зрозуміти взаємозв'язок між індивідуальною раціональністю й колективною ідентичністю [6].

Отже, відзначимо, що історія повсякденності протягом XX ст. набула значного розвитку в доробках істориків, філософів, соціологів, культурологів. Вищенаведені концепції доповнюють одна одну в спробі осягнення та аналізу повсякденності. На сучасному етапі ще не цілком викристалізувалася термінологія повсякденності, не до кінця розкритий її предмет та об'єкт. А оскільки без розуміння щоденності не можливе повноцінне вивчення жодної гуманітарної науки, її подальше дослідження є сьогодні особливо актуальним.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания. – М.: Медиум, 1995. – 323 с.
2. Бродель Ф. Структура повседневности: возможное и невозможное. Материальная цивилизация, экономика и капитализм XV-XVIII вв. / Пер. с фр. Л.Е. Куббеля; Вступ. ст. Ю.Н. Афанасьева. – Т. 1. – М.: Прогресс, 1986. – 624 с.
3. Вальденфельс Б. Повседневность как плавильный тигль рациональности // Социо-логос. Общество и сферы смысла / Сост., общ. ред. и предисл. В.В.Винокурова, А.Ф.Филиппова. – Вып.1. – М.: Прогресс, 1991. – С.17-23.
4. Гуссерль Э. Кризис европейских наук и трансцендентальная феноменология // Вопросы философии. – 1992. – № 7. – с. 136-176.
5. Ионин Л. Понимающая социология : Историко-критический анализ. – М. : Наука, 1979. – 206 с.
6. История повседневности // Кругосвет: Онлайн Энциклопедия. – http://www.krugosvet.ru/enc/istoriya/ISTORIYA_POVSEDNEVNOSTI.html. – Доступно 1 березня 2010 р.
7. Кром М. Повседневность как предмет исторического исследования // История повседневности: Сб. научных работ / Отв. ред. М. М. Кром. – СПб.: Издательство Европейского университета в Санкт-Петербурге; Алетей, 2003. – С.10-21.
8. Культурология. XX век: Словарь-справочник. СПб.: Университетская книга, 1997. – 640 с.
9. Лефевр А. Введение в эстетику / Под ред.З.Смирновой. – М.: Иностранная лит-ра,1954. – 120 с.
10. Мамонтова М. Историческая наука на рубеже веков. Новые методологические направления // Омский государственный университет. Кафедра современной отечественной истории и историографии. – <http://modernhistory.omskreg.ru/page.php?id=795>. – Доступно 14 грудня 2009 р.
11. Норберт Э. О процессе цивилизации: Социогенетические и психогенетические исследования. – М.: СПб.: Университетская книга, 2001. – 332 с.
12. Осипов Г., Митина С. Конфронтация социологических идей. Микротеории // Осипов Г. (ред.) История социологии в Западной Европе и США. – М.: Издательство НОРМА, 2001. – с. 522-531
13. Пушкарева Н. «История повседневности» как направление исторических исследований // Перспективы. Фонд исторической перспективы – <http://www.perspectivy.info/misl/koncept/>– Доступно 21 березня 2010 р.
14. Шюц А. О множественных реальностях // Шюц А. Избранное: Мир, светящийся смыслом / Пер. с нем. и англ. – М.:), 2004. – с. 401-456.
15. Шюц А. Структура повседневного мышления // Социологические исследования. – 1988. – № 2. – с. 129-137.
16. Шютц А. Чужой // Шютц А. Смысловая структура повседневного мира: очерки по феноменологической социологии. – Москва: ФОМ, 2003. – с.191-207.

Зинчук М.Ю. ИСТОРИЯ ПОВСЕДНЕВНОСТИ ЯК НОВЫЙ НАПРЯМОК ГУМАНИТАРНЫХ ИССЛЕДОВАНИЙ

В статье речь идет о началах обращения философов, историков и социологов к проблематике повседневности. Очерчены особенности подходов к данной тематике ведущих ученых XX вв.: Э. Гуссерля, А. Шюца, Н. Елиаса. Охарактеризована сфера акцентирования Франкфуртской школы на истории ежедневности и особенностях микроисторического ее трактования. Для современной гуманитарной науки исследования повседневности имеет огромное методологическое и практическое значения.

Ключевые слова: повседневность, история повседневности, «жизненный мир», фигурация, Франкфуртская школа, социальное конструирование, микроистория, социальная идентичность.

Zinchuk M.U. HISTORY OF DAILY OCCURENCE AS NEW DIRECTION OF HUMANITARIAN RESEARCHES

In the article the discussion deals with the beginning of appeal of philosophers, historians and sociologists to the problems of everyday life. The features of approaches are outlined to this subject of anchorwomen of scientists of XX century: E. Husserl, A. Shyutsa, N. Eliasa. The sphere of accenting of Frankfort school is described on history of dailyness and features of micro-history understanding of its. For the contemporary humanitarian science research of daily occurence has the enormous methodological and practical values.

Key words: daily occurence, the history of daily occurence, «vital world», figuration, Frankfurt school, social construction, micro-history, social identity.

РЕЦЕНЗІЇ

УДК: 929 Сіцинський: 930

Ю.А. Зінко, А.К. Лисий

ТРЕМБИЦЬКИЙ А. М. ЄВФИМІЙ СІЦІНСЬКИЙ (1859-1937): НАУКОВА ТА ГРОМАДСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ. ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ: ПП МЕЛЬНИК А.А., 2009. – 300 С.

У статті прорецензовано монографічне дослідження А.М. Трембіцького. На широкому архівному та історіографічному матеріалі висвітлено життєвий шлях, наукову та громадську діяльність Євфимія Сіцинського.

Сучасна Поділка поповнилася ще однією цікавою розвідкою. Досліджена в монографії проблема є однією з перших спроб в сучасній українській історичній науці розглянути, осмислити, узагальнити, об'єктивно оцінити, й, зрештою, повернути із забуття відомого українського історика, археолога, краєзнавця, етнографа, мистецтвознавця, бібліографа, музеолога, організатора краєзнавчого руху, громадсько-просвітницького діяча – Євфимія Сіцинського (1859-1937). Все своє свідоме життя він присвятив відданому служінню людям, ґрунтовному вивченню й популяризації маловідомих аспектів історії та культури України і рідного Поділля.

Історико-краєзнавчі дослідження на Поділлі, що в 80-ті рр. ХІХ - початку ХХ ст. опинилися у центрі ідеологічного протистояння православної і католицької конфесій, боротьби за сферу впливу в Правобережній Україні русифікаторів і полонізаторів, все ж слугували патріотичним цілям українського національного відродження. Всі дослідники подільського краю поділилися на провідників русифікаторської політики і переслідуваних владою діячів українського національного відродження руху. До останніх відноситься і Є. Сіцинський, який відіграв визначну роль у становленні та розвитку науково-краєзнавчого руху, організації регіональних історико-краєзнавчих досліджень. Значна творча спадщина Євфимія Йосиповича, громадсько-просвітницька діяльність співзвучні нашому часу, варті вивчення, розуміння, належного визнання та використання нинішнім і майбутніми поколіннями.

В монографії обґрунтовано основні періоди його життєвого і творчого шляхів, які за біографічними циклами (перший «Кам'янецький» (1870-1881); перший «Київський» (1881-1885); «Бахмутський» (1886-1889); другий або головний «Кам'янецький» (1889-1931), який умовно поділено на два етапи: перший (1889-1917) і другий (1917-1931); другий «Київський» (1931-1933); третій або заключний «Кам'янецький» (1934-1937) характеризують концептуальні засади його світогляду, залежно від науково-дослідницького, педагогічного, громадсько-просвітницького і релігійно-церковного напрямів суспільної діяльності. А також визначено і узагальнено відомі й введені в науковий обіг нові матеріали та малоз'ясовані факти біографії Євфимія Йосиповича Сіцинського.

Участь Є.Сіцинського в організації та проведенні разом з В. Антоновичем, М. Рудинським та іншими знайомими українськими вченими археологічних досліджень городищ й поселень у межах Середнього Дністра і Південного Бугу від неоліту до доби середньовіччя, давньоруської літописної Бакоти, складання й видання «Археологической карты Подольской губернии», яка не втратила своєї актуальності до нині, видання праць з археології краю «Раскопки древнего скельного монастыря в с. Бакота Ушицкого уезда», «Раскопки Бакотского монастыря в 1892 году», «Знахідки палеоліту і неоліту на Кам'янецьчині», «Розшуки трипільської культури на Кам'янецьчині», «Скрипкові гроби», «Матеріали до археології Західного Поділля» та інших. А також активна участь в роботі ІV, ІХ-ХІV Всеросійських археологічних з'їздів, членство у ВУАН, пропозиції ВУАН (1928) стати відповідальним уповноваженим ВУАНу на території Вінничини і Могилвщини, участь в підготовчому комітеті першого Всеукраїнського археологічного з'їзду (1929), компонування ним археологічних колекцій в Кам'янець-Подільському історико-археологічному музеї є свідченням того, що Є.Сіцинський сформувався як знайомий український вчений археолог.

Членство Є. Сіцинського в Церковно-археологічному та історичному товаристві при Київській духовній академії (1888-1918), Історичному товаристві Нестора-літописця при Київському університеті (1896-1918), Українському науковому товаристві в Києві (1906-1918), Товаристві подільських природодослідників і любителів природи (1911-1916), Київському

товаристві старожитностей і мистецтва (1896-1918), Науковому товариству імені Т. Шевченка (1899-1937), Московському археологічному товаристві (1902-1918), Кам'янець-Подільському науковому при ВУАН товаристві (1925-1929) та багатьох інших є характерним визнанням його творчої діяльності українською національною елітою того часу.

Наприкінці XIX – початку XX ст. під впливом В. Антоновича, М. Петрова і М. Грушевського, цих визначних представників національно-культурного відродження в Україні, Є.Сіцинський зумів вийти за межі регіональності, поступово відмовитися від суто місцевого вивчення Поділля, досліджував історію і культуру багатьох регіонів України та пропагував це у своїх працях.

Джерельна база, невід'ємна і вартісна складова, всіх видрукованих ним понад 300 наукових історико-краєзнавчих і народознавчих праць, в т.ч. бібліографічні праці «Хронологический список трудов д-ра Й. Ролле», «Указатель Подольских епархиальных ведомостей. 1862-1905» та статей-оглядів на сотні публікацій, присвячених археології, історії, культурі, релігії, мистецтву, архітектурі, етнографії України і Поділля, надала можливість визначити його наукові інтереси як знаного джерелознавця-археографа та історіографа, котрий гідно прислужився розбудові і вдосконаленню джерелознавчої та історіографічної бази досліджень для історичної та етнографічної науки України та її теренів. Під їх впливом науковець сформувався, як відомий і авторитетний український вчений, дослідник історії та культури України, організатор краєзнавчих і регіональних досліджень, провідний науково-громадський і просвітницький діяч України.

Поклавши в основу усіх своїх значних історико-краєзнавчих праць відображення складних процесів історико-культурного, соціально-економічного і політичного життя України XV - початку XX ст., Є.Сіцинський створив достовірні й об'єктивні описи поселень та загальну історію Подільського краю. Вони базувалися на архівних та раритетних документальних джерелах, особистих дослідженнях і відзначалися достовірністю викладеного матеріалу. З-поміж його понад 200 поділлязнавчих праць, які стали цінним здобутком української історіографії, вагоме місце посідає «Город Каменец-Подольский», яка й досі є цінною для дослідження цього міста, а також «Приходы и церкви Подольской епархии», «Материалы для истории цехов Подолии», «Нариси історії Поділля», «Оборонні замки Західного Поділля XIV-XVII ст.», «Храмы города Бара Могилевского уезда», «Подольские типографии и их издания», рукописи «Смотрицький замок» та інші, що слугують вартісним джерелом для сучасних регіональних історико-краєзнавчих досліджень різних теренів подільського краю.

В історіографії творчості Є.Сіцинського його вбачали тільки як батька історії Поділля, відомого поділлязнавця. Дослідження його значного наукового доробку переконливо доводить, що він був знавцем і дослідником майже всіх регіонів України й, таким чином, його потрібно визнати як непересічного вченого-історика України. Йому належить 36 рукописів, книг та статей про різні регіони України й 1164 оглядів, статей-рецензій на історичні й народознавчі праці про її минуле, вміщені у «Львівському науковому віснику», «Записках НТШ». Серед них – «Церковно-иерархические отношения Подолии к Киевской и Галицкой митрополиям», «Местечко Брусилев Киевской губернии», «Прикарпатская Русь», «Болоховское княжество (1150-1257)», «З історії взаємовідношень Поділля і Угорської України» та інші.

В монографії систематизовано педагогічну і церковну діяльність протоієрея Є.Й. Сіцинського, який викладаючи у навчальних закладах Поділля, виголошуючи публічні лекції з минушини краю, оприлюднюючи в російсько-україномовній періодиці численні праці, статті й рецензії про становлення і діяльність навчальних духовних закладів багатьох регіонів України, беручи активну участь у заснуванні історичного музею, бібліотек, благодійних і церковних товариств, перетворив свій дім у Кам'янці-Подільському в осередок спілкування і співпраці творчої інтелігенції. Вчений сформувався як відомий науково-культурний, просвітницький, церковно-релігійний діяч України, зробив чимало для збереження історичної спадщини і поширення культурно-освітніх знань.

Активна участь в організації та проведенні досліджень національних ознак багатовікового українського мистецтва професійного і талановитого етнолога Є.Й. Сіцинського, сприяла створенню ним значної кількості об'єктивних і точних описів народних традицій, звичаїв та уявлень про потойбічний світ, смерть, народження і шлюб. Так, його праці «Сближение смерти с рождением и браком в народной поэзии», «Народное воззрение на праздник Пасхи», «Народные образы и представления о смерти», «Народные образы и представления о загробной смерти» та інші допомагають нам замислитися над своїми вчинками, усвідомити їх, оцінити докільля та

пізнати все те, що властиве нашому українському народу. Вчений видав цінну працю «Набожные песни в честь Тывровской иконы Божией Матери» та залишив рукописи зібраних ним народних, весільних, лірницьких і весняних обрядових пісень, обрядів весілля, родин і хрестин, які мають велике наукове етнографічне значення і є вагомим внеском в українську фольклористику, дають цінний матеріал для вивчення побуту, діалектичних особливостей мови подолян, їх суспільно-культурних і духовних рис.

Праці вченого з українського сакрального мистецтва «Роспись церкви в южно-русском етиле», «Южнорусское церковное зодчество», «Иконы художника В.А. Тропинина в церкви с. Кукавка Могилевского уезда», «Исчезающий тип деревянных церквей Подолии», «Характерные черты древних церквей Подолии», а також авторські конспекти лекції про українське мистецтво, конспекти з історії всесвітнього мистецтва та мистецтва Русі, Росії, України та десятки оглядів поточної мистецтвознавчої літератури, присвяченої іконопису, давньому церковному зодчеству, древньому стінопису, підкреслюють особливості українського церковного малярства, відзначають саме український стиль, і досі залишаються невичерпним джерелом для українського мистецтвознавства. Зібрана великими зусиллями Є.Й. Сіцинського цінна колекція зразків подільських вишивок і писанок, видання праць «Пасхальные «писанки», «Пасхальные народные писанки» та багато інших сприяли відображенню мистецького генія українського народу. Зібраний дослідником значний матеріал надав змогу українським мистецтвознавцям ставити питання про самобутність, про історію, вплив та його взаємозв'язок з мистецтвом інших країн, а також визнати Є. Сіцинського як вченого-мистецтвознавця. Його етнологічні праці «Семейная жизнь в Подолии в 1-ой половине XVIII в.», «В Подолии назад тому два с половиной века», «У великодню ніч» а інші дозволяють значно розширити знання про українців, багатство і розмаїття їх культури, повніше усвідомити і збагнути, що у дуже складних і несприятливих умовах історичного буття, вони завжди зберігали свою самобутність і невичерпну творчу силу, без чого неможливе усвідомлення національної гідності і приналежності до народу.

У монографії висвітлено співпрацю і стосунки Євфимія Йосиповича з тогочасними українськими вченими і краєзнавцями на тлі регіонального дослідження історії та культури України, його внесок у розвиток справи українізації культурно-освітнього, церковно-релігійного життя і становлення Української Автокефальної Православної Церкви. Протоіерей Є.Сіцинський, своєю особливою заслугою як український культурно-просвітницький діяч, відстоював власну українську культуру, релігію, мову, національну самобутність, українські національні православні культурні обряди, звичаї і традиції. Він домагався від духовної влади українізації богослужіння, запровадження вивчення у всіх духовних навчальних закладах краю української мови і літератури, історії України і Поділля. Створював українські просвітницькі братства і товариства, брав участь в Комісії з перекладу Четвероевангелія українською мовою Пилипа Морачевського та реалізації важливого національно-культурного і церковно-релігійного проекту з перекладу Святого Письма на українську мову. Виступав як активний діяч українського церковного відродження, викладав на богословському факультеті в Українському державному університеті, був членом Кирило-Мефодіївського братства, рішуче ставав на оборону соборності України та автокефалії її церкви.

Виданні упродовж 1881-1934 рр. Є.Й. Сіцинським численні наукові, краєзнавчі й народознавчі праці написані ним з винятковою майстерністю і правдивістю у зображенні історії та культури України і Поділля зокрема, не втратили своєї актуальності й досі і є цінним надбанням та джерелом для сучасної історичної науки. В них сконцентовано величезний за обсягом й, почасти, унікальний фактичний матеріал про минуле України та її регіонів, а подані об'єктивні описи історії й культури України є цінним надбанням для науки й заслуговують в ХХІ ст. на їх перевидання у вигляді окремих книг або томів вибраних творів ученого українською мовою для загалу шанувальників та інших зацікавлених категорій читачів, адже все своє свідоме життя він присвятив справі вивчення й збереження пам'яток історії та культури українського народу. Його творчий доробок заслуговує на увагу й глибоке дослідження, а щира любов вченого і просвітителя до народу та його історії є прекрасним зразком для наслідування сучасними науковцями, істориками та краєзнавцями.

Sinko Y.A., Lusuy A.C. TREMBITSKY A.M. E. SITSINSKY (1859-1937): SCIENTIFIC AND PUBLIC ACTIVITY. KHMELNITSKY: PP MELNIKOV AA, 2009. - 300 P.

The article reviewed by monographic study of Trembitsky AM. On the archival and historiographical materials of the life, scientific and social activities of Yevfimiya Sitsinsky.

МУЗИЧКО О.Є. ІСТОРИК ФЕДІР ІВАНОВИЧ ЛЕОНТОВИЧ (1833-1910): ЖИТТЯ ТА НАУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ.- ОДЕСА: АСТРОПРИНТ, 2005.-208 С.

У статті прорецензована монографія О. Музичка, присвячена дослідженню життєвого шляху та наукової діяльності Ф.Леонтовича – історика другої половини XIX – початку XX ст.

Рецензована монографія заповнює прогалину в сучасній українській історіографії завдяки комплексному висвітленню діяльності та наукової спадщини відомого історика права Ф.Леонтовича.

Автор подає біографічні відомості про вченого, докладно характеризує його суспільно-політичні погляди, науково-педагогічну діяльність, насамперед на посадах професора, ректора, проректора, декана юридичного факультету новоросійського університету в Одесі, директора Одеського комерційного училища, попечителя Одеського навчального округу, згодом – професора Варшавського університету.

Відзначається прагнення Ф.Леонтовича до перетворення очолюваних ним навчальних закладів на потужні осередки підготовки висококваліфікованих спеціалістів, зокрема висвітлено його заходи щодо створення бібліотеки, обсерваторії, друкарні, університету; запрошення до викладання відомих вчених; намагання перетворити комерційне училище у вищий навчальний заклад європейського зразка тощо.

Показано особистий внесок вченого в організацію навчального процесу: створення ним оригінального курсу історії російського права, діяльність, спрямовану на підвищення рівня навчання в університетах Одеси та Варшави.

Докладне вивчення суспільно-політичних поглядів Ф.Леонтовича дозволило авторів монографії віднести його до представника течії консервативного лібералізму.

Торкаючись питання про національну свідомість науковця, О.Музичко наводить та аналізує нечисленні факти з цього приводу, зокрема донос до Міністерства народної освіти про належність Ф.Леонтовича до «партії українофілів» і доходить до висновку про певну роздвоєність його свідомості – між російською та українською культурами. На нашу думку, зміст монографії свідчить, що коли й були риси української самосвідомості Ф.Леонтовича, то проявлялися вони дуже приховано, ніяк не порушуючи меж законослухняності.

Значна увага присвячена теоретично-методологічним основам творчості вченого. На основі прискіпливого дослідження праць Ф.Леонтовича автор монографії вказує на його відданість позитивістській методології, відзначає значний внесок науковця у поширення порівняльно-історичного методу, становлення соціологічного підходу до історичного процесу в гуманітарних науках російської імперії. Слушним є зауваження, що науковець, завдяки поєднанню у методології досягнень історії, правознавства, етнології, соціології, став одним із передвісників сучасних інтеграційних пошуків у гуманітарних дослідженнях.

Найбільше місце в монографії займає всебічний аналіз наукової спадщини Ф.Леонтовича. Відзначається така риса особистості вченого як прагнення до вирішення найскладніших наукових завдань на основі ґрунтовного вивчення джерел та літератури.

Автор виокремлює головні наукові інтереси Ф.Леонтовича, насамперед привертає увагу до його праць з історії соціально-правового розвитку слов'янських земель, що входили до складу давньої русі, а згодом – до литовської держави. Вчений дотримувався думки, що в давнину існувало єдине слов'янське право, а всі основні інститути суспільного життя слов'ян сформувалися ще в часи існування слов'янської гілки індоевропейців. Науковець вважав, що в різних слов'янських народів збереглися пам'ятки права різних стадій його розвитку, єдиної правової системи. Цим пояснюється великий інтерес дослідника до вивчення давнього хорватського законодавства, що відображало відносини в суспільстві, які, на думку Ф.Леонтовича, на певному етапі розвитку були характерними для всіх слов'ян.

У монографії ретельно висвітлено головний напрямок дослідницької діяльності Ф.Леонтовича – проблеми історії давньоруської общини в контексті еволюції таких же суспільних інститутів інших слов'янських народів.

О.Музичко проаналізував засади задружної (общинної) концепції суспільно-політичного розвитку Русі, створеної вченим, показав вплив на формування поглядів Ф.Леонтовича праць

інших вчених, існування певних суперечностей в його поглядах, відзначив значення концепції на подальший розвиток проблеми суспільно-політичного розвитку Русі.

У монографії охарактеризовано також погляди дослідника на питання виникнення давньоруських міст, етнополітичні процеси, розвиток звичаєвого права в давній Русі. На думку Ф.Леонтовича, Київська Русь була конфедерацією общин із стрункою та розгалуженою системою врядування, що спиралася на старовинні звичаєві норми.

Учений виступав проти думки про існування в IX – XIII ст. національної єдності руського народу, вважаючи, що в середньовічному суспільстві національна самосвідомість була відсутня як така, існували відмінності між окремими землями. На його думку, можна було говорити про єдність населення хіба що в площині племенно-етнографічній, тобто спільного походження з слов'янського коріння.

Ф.Леонтович досліджував подальшу еволюцію общинного, земського устрою давньої Русі, зокрема в суспільно-політичному устрої московської держави та на землях давньої Русі, що увійшли до складу великого князівства Литовського.

Автор монографії стверджує, що вчений вперше в історіографії звернувся до питання про конкретний механізм монгольських впливів на Русь після монгольської навали. Найбільш повною мірою ці впливи втілилися на території, де згодом склалася московська держава. За Ф.Леонтовичем, відбулася заміна влади общини владою монгольського хана. В умовах монгольського панування в московській державі виник інший, ніж у Давній Русі, порядок правового, соціального, культурного життя народу, який ніяк не нагадував старе «земське» життя. Характерною ознакою нової держави, на думку Ф.Леонтовича, було кріпацтво, яке виникло завдяки монгольському пануванню, а також адміністративна система приказів, палат, місництво.

У монографії розкрито провідне місце в науковому доробку Ф.Леонтовича досліджень з історії великого князівства Литовського, насамперед українських та білоруських земель. Подано оцінку вченого як одного з провідних литуаністів свого часу, одного з творців концепції історичної еволюції цієї держави.

Автор рецензованої праці аналізує погляди Ф.Леонтовича щодо литовсько-руської історії як частини слов'янської історії, його твердження про прямий вплив давньоруського права на Литовське право до XIV ст.

Відзначено внесок Ф.Леонтовича у дослідження політичного ладу великого князівства литовського, зокрема проблем утворення держави, станів, політичного розвитку Сіверщини, Київщини, Волині та Поділля з XIV до XVI ст., функціонування системи обласного управління тощо.

Також розкрито значення наукових напрацювань дослідника щодо вищих органів державної влади князівства – ради та сейму. Наголошено, що Ф.Леонтович питання про генезу ради пов'язував із вічовими традиціями давньої Русі. Прояв давньоруських традицій науковець вбачав також у судовій системі князівства, особливо в копних судах. Його заслугою є дослідження проблеми трансформації традиційних правових інститутів русі під впливом польського та німецького права. О.Музичко наводить погляди Ф.Леонтовича про завершення розвитку удільного устрою на українських та білоруських землях у складі великого князівства Литовського, який виник ще в часи давньої Русі.

Автор монографії вказує, що до наукових здобутків Ф.Леонтовича належить визначення державного статусу литовського князівства в Речі Посполитій після 1569 р.

У рецензованій монографії відзначається, що на основі досліджень історії права Ф.Леонтович всебічно та ґрунтовно висвітлив проблеми соціально-економічного розвитку великого князівства Литовського. Також розкрито значення наукових здобутків його студій з історії соціальних груп – селянства, міщанства, боярства, шляхти. Вчений детально дослідив становище різних категорій селян, еволюцію їх правового статусу та повинностей, показав склад селянської общини, її функції та походження кріпосного права. Ф.Леонтович висловив своє розуміння ролі негативної магдебурзького права для розвитку українських та білоруських (у монографії – руських) міст, проаналізував правову та соціальну основу формування шляхетського стану у Литовській державі, що складався з князів, панів-шляхти, околичної шляхти, лицарства.

У монографії наголошується, що Ф.Леонтович був одним з перших дослідників у російській імперії гебреїстичної проблематики, започаткувавши вивчення правового статусу євреїв у великому князівстві Литовському.

Висвітлення наукових поглядів Ф.Леонтовича О.Музичко подає на тлі глибокого аналізу історіографії із проблем, яких торкається науковець. Автор монографії вказує на суперечності в його творах, наводить оцінку вченими-істориками минулого та сучасності праць Ф.Леонтовича, його внеску в науку.

У монографії відзначена діяльність Ф.Леонтовича в галузі спеціальних історичних дисциплін, зокрема історичної бібліографії, публікації джерел.

Повнота та вірогідність монографічного дослідження визначається опрацюванням автором, окрім праць, переписки Ф.Леонтовича, мемуарів про нього, матеріалів, що зберігаються в державному архіві Одеської області, інституті рукописів національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського, державному архіві міста Києва, російському державному історичному архіві, відділі рукописів російської державної бібліотеки (Москва), національної бібліотеки (Санкт-Петербург, Росія), інституті російської літератури (пушкінський дім, Росія), державному архіві міста Варшави (Польща), архіві Б.Богішича у Цавтаті (Хорватія), відділі рукопису Тартуської наукової бібліотеки (Естонія).

Рецензована праця свідчить, що О.Музичку вдалося створити оригінальне, цікаве монографічне дослідження, яке дає змогу докладно ознайомитися з творчою лабораторією й науковими поглядами Ф.Леонтовича та примножує знання про розвиток історичної науки в Україні в другій половині XIX – початку XX ст.

Монографія є певним внеском в українську історіографію.

Kalitko S.L. Hanenko P.L. A. MYZYCHKO. THE HISTORIAN FEDIR IVANOVYCH LEONTOVYCH (1833-1910): LIFE AND ACADEMIC ACTIVITY. – ODESSA: «ASTROPRYNT», 2005.- 208 P.

In the article a monograph of A.Muzychko is put under review. This article is the study of life and academic activity of F. Leontovych a historian of the II half of XIX – the beginning of the XX century.

УДК: 93 (477.8) «17/18»

I.B.Мазило

ДАНИЛЮК Д.Д. ІСТОРИЧНА ДУМКА НА ЗАКАРПАТТІ ЕПОХИ НАЦІОНАЛЬНОГО ВІДРОДЖЕННЯ /КІНЕЦЬ XVIII - СЕРЕДИНА XIX СТ./ . УЖГОРОД, 2009. – 392 С.

У статті прорецензовано монографічне дослідження Д.Д. Данилюка. Виокремлено історичні погляди окремих представників Карпатського краю.

Дослідження є результатом багаторічного наукового пошуку. Виданню притаманна наявність великої кількості додатків, іменного покажчика, списку використаних джерел і літератури.

Автор у своєму дослідженні стверджує, «...що друга половина XVIII ст. – середина XIX ст. – важлива доба в соціально – економічному й суспільно політичному житті народів Європи, ... яку прийнято називати культурно – національним відродженням». У той час «... закарпатські русини, разом з іншими народами Угорщини, були підвладні Австрійській імперії».

Автор цілком справедливо констатує, «... що ідеї Просвітництва вплинули на національне відродження русинів Закарпаття... Також доступ до освіти у вищих школах Відня, Львівському університеті, Києво–Могилянській академії, колегіумах Переяслава і Чернігова сприяв появі цілої когорти велетнів історичної думки в краї».

Окрім того, зауважимо, що І. Базалович, М. Лучкай, О.Духнович набули широкої наукової й загальної ерудиції й через те, що основним видом їхньої професійної діяльності була церковна справа, яка потребувала в усі часи неабияких знань.

Для подолан цікавим буде нарис про І. Базиловича – автора «Короткого нариса фундації Федора Коріатовича», тому що згаданий князь діяв на території Поділля. Згодом його змусили перебратися на Закарпаття, де угорський володар Сигізмунд подарував йому Мукачево.

Цікаво буде дізнатися читачеві, що І. Базилович стояв біля витоків такої галузі історичної науки як біографістика.

Ще аналізує автор книги історичні погляди М. Лучкая, який написав: «Граматику слов'яно – руську» й «Історію карпатських русинів», які лише у XXI ст. стали доступні читачеві.

Свій погляд на процеси, що відбувалися на Закарпатті в давнину, мав і О. Духнович – церковний діяч, будитель і просвітител. Дослідник, резюмуючи погляди Духновича, стверджує: «Будитель закликав вивчати історію рідного краю, бо вона виховує в молоді почуття, пошану до своїх предків, любов до рідної землі й національну гідність».

Також Духнович наголошував, що «... визволення прийде з боку Росії, бо саме вона тоді була наймогутнішою слов'янською державою, яка могла заступитися за інтереси поневолених слов'янських народів Австрійської імперії».

Чимало сторінок свого дослідження автор приділив аналізу історичних поглядів вихідців із Закарпаття, відомих на той час в Росії і Україні освітніх і наукових діячів – І. Орлаю, Ю. Венеліну.

Mazilo I.V. DANYL'UK D.D. HISTORICAL OPINION IN TRANSCARPATHIA, THE PERIOD OF NATIONAL RENAISSANCE / THE END OF XVIII CENTURY – THE MIDDLE OF XIX CENTURY/. UZHGOROD, 2009. – 392P.

The article reviews D.D. Danyl'uk's monographic research. It also distinguishes historic ideas of some Carpathian representatives.

УДК: 908 (477.44)

О.В. Зінько

СТОРОЖУК А. ПОДІЛЬСЬКИЙ БАР ТА ЙОГО ОКОЛИЦІ: ІСТОРІЯ І СУЧАСНІСТЬ (ПОДІЇ. ОСОБИСТОСТІ. ФАКТИ). НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК. – К., 2010. – 282 С.

У статті прорецензований навчальний посібник А. Сторожук, присвячений дослідженню міста Бар та його околиць від найдавніших часів до сьогодення.

Рецензована книга – навчальний посібник з історії рідного краю. У книзі подається історико-географічні дослідження подільського міста Бара та його околиць від найдавніших часів до сьогодення, які, на думку автора, мають зацікавити молодих дослідників, краєзнавців, учнів ліцеїв, шкіл, студентів вищих навчальних закладів.

Автор використовує дослідження відомих дослідників минулого: М. Орловського, Є. Сіцинського, М. Яворовського, М. Грушевського, а також матеріали Вінницького краєзнавчого музею, відомості статистичних збірників, документи обласного та районного військоматів, періодичні видання, свідчення очевидців, енциклопедичні статті.

Книга має коротку довідку про місто Бар та його район, в якій автор нагадує про 470 років від часу надання подільському місту магдебурзького права, що вирішило долю невеличкого містечка стати знаним не тільки на землях Поділля, а й у Східній Європі. Має інтерес й історіографічна довідка про дослідників та їхні праці про Бар та його околиці.

Екскурс в історію Бара розкриває створення Подільського улусу, появи назви «Поділля», історію міста-фортеці. Значна частина матеріалу висвітлює діяльність королеви Бони Сфорци, яка дала можливість місту економічно піднятися за рахунок звільнення від податків на 16 років.

Авторка подає декілька версій про походження назви міста Бар. За однією з них, саме Бона Сфорца на згадку про своє італійське походження та рідне місто Барі перейменувала місто Рів у Бар, надавши йому магдебурзьке право. Значна частина матеріалу присвячена розповіді про будівництво замка-фортеці в центрі Бара, керівництву містом Бернарда Претвича та старости Гольського.

Рецензована книга вміщає матеріал про період селянсько-козацького повстання під проводом Северина Наливайка, яке набуло кульмінації в 1595 році, зруйнувавши фортецю міста. Після придушення масових повстань та розправи з православними монахами польським гетьманом Станіславом Жолкевським, великі права отримують єзуїти, які почали у подільському Барі історію Василіянської Барської обителі.

Польська колонізація призвела до національно-релігійного та соціального невдоволення, тому наступна частина книги присвячена боротьбі українського війська Максима Кривоноса, Івана Сірка, Данила Нечая, Дмитра Дорошенка проти польської шляхти та турецьких поневолювачів за подільську міцну фортецю, яку в ті роки називали «Кам'яним Баром».

У книзі розглядається період селянського антикріпосного руху під проводом Устима Кармелюка, діяльність повстанських загонів гайдамаків у районі сіл Бар – Ялтушків – Ушиця.

З другої половини XIX ст. Бар стає розвиненим промисловим містом, тому авторка звертає увагу на відкриття промислових підприємств, збільшення кількості населення, розвиток освіти в ті часи, будівництво залізниці, діяльність релігійних громад.

Книга вміщає матеріали Першої світової війни, жовтневого перевороту, діяльність політичних партій на початку XX ст., історичних подій громадянської війни 1918–1920 рр., економічним реформам радянської влади 1920–1930-х років, політичним репресіям 30-х років, подіям Великої Вітчизняної війни, відбудові економічного життя регіону після війни, здобуткам спеціалізованих радгоспів регіону у 60-х роках, промисловості 70-х – 80-х років, здобуткам періоду незалежності України. Серед матеріалів додаток хронологічних даних найважливіших подій в історії міста Бара та його околиць.

Частина матеріалу присвячена пам'яткам архітектури, археології, мистецтва, громадянської війни та Великої Вітчизняної війни. Подається словник пам'яток історії й архітектури та території Бара та Барського району; словник пам'яток мистецтва; словник довгочасних вогневих споруд 1931–1934 рр., розташованих на території Барського району Вінницької області; реєстр єврейських гетто і поселень 1941–1942 рр., розташованих на території міста та його околиць (землі Барського і колишнього Копайгородського районів); хроніка визволення міста Бара, Барського й колишнього Копайгородського районів (нині територія Барського району).

Книга вміщує карту розташування могил учасників подій 1918–1920 рр., братських могил жертв фашизму 1941–1942 рр. на території Бара, Барського і колишнього Копайгородського районів; братської могили польських вояків 1920 р.; братських могил воїнів радянської армії 1941–1945 рр. на території району; одиночних та братських могил 1941–1944 рр., виявлених на території району, які не стоять на обліку районного військового комісаріату; одиночних могил воїнів радянської армії, учасників радянсько-афганської війни 1979–1989 рр., жителів району, велику кількість ілюстрованих фото.

Zinko O.V. STOROZHUK A. PODOLSKY BAR AND ITS S: THE HISTORY AND PRESENT DAYS(EVENTS. PERSONALITY. FACTS). TEXTBOOK. – K., 2010. – 282 P.

The article is reviewed the textbook by A. Storozhuk devoted of research of Bar and its surroundings from the earliest times to the present.

УДК: 070477. 43. (44): 94 (477) «1917/1920»

І.М. Романюк, О.І. Криворучко

**ГАНДЗЮК В.О. ЧАСОПИСИ ПОДІЛЛЯ В ПРОЦЕСІ ТВОРЕННЯ
ДЕРЖАВНИЦЬКОЇ ІДЕОЛОГІЇ УКРАЇНСТВА (1917–1920 РР.): МОНОГРАФІЯ.
ВІННИЦЯ: ФОП ДАНИЛЮК В. Г., 2009. -368 С.**

У статті прорецензовано монографію В.О. Гандзюка, присвячену питанням періодичної преси Поділля 1917–1920 рр.

Тема Української національно-демократичної революції 1917–1921 рр. продовжує залишатися однією з найактуальніших в українській історичній науці. Особливо значного розвитку в останні десятиріччя набуло дослідження регіональної історії. Вивчення проблем національно-визвольних змагань початку XX ст. дозволяє не лише визначати загальні напрямки розвитку суспільних процесів в окремих регіонах України, але й виявити специфіку, своєрідність історичного життя Поділля в досліджуваний період.

Тому кожна публікація, що базується на нових архівних матеріалах і документах, є подією, адже вона проливає світло на нові, ще невідомі сторінки нашої історії. Не є винятком монографія Віталія Гандзюка «Часописи Поділля в процесі творення державницької ідеології українства (1917-1920 рр.)».

Передусім відзначимо, що в монографії здійснено комплексне дослідження подільської періодичної преси доби національно-визвольних змагань, розглянуто загальні аспекти становища, розвитку й умов функціонування часописів 1917–1920 рр. Актуальність дослідження очевидна, адже, як зазначає автор, «подільська преса періоду визвольних змагань – одна з унікальніших на сьогодні недосліджених сторінок історії української преси». Унікальність явища полягає не стільки в хронологічних межах його існування, скільки у впливі періодики на суспільну свідомість подолян, формуванні їх активної громадянської позиції, піднесення їхнього освітнього й загальнокультурного рівня».

Рецензована праця є першою спробою багатоаспектного й системного вивчення матеріалів подільської преси доби визвольних змагань, збагаченої досвідом складної боротьби українського народу за незалежність.

У пропонованій монографії комплексно й усебічно аналізується процес формування періодичної преси Поділля 1917–1920 рр., з'ясовується її роль в національно-визвольних змаганнях за утворення незалежної Української держави, концептуально осмислюється функціонування регіональної преси в загальноукраїнському інформативному просторі.

Автор детально характеризує розробки історіографії проблеми та джерельну базу дослідження. У монографії вказано на особливості функціонування загальноукраїнської та місцевої періодики на Поділлі в добу Центральної Ради.

Детально проаналізовано організаційні основи діяльності республіканських та подільських часописів у період Української гетьманської держави. Значне місце в монографії займає дослідження розбудови центральної та крайової преси в часи Директорії УНР.

Великий інтерес представляє третій розділ, у якому в хронологічній послідовності розглядається вплив подільської преси на формування державницьких ідей в період української революції 1917–1920 рр.

Особливо відзначимо додатки до монографії, де чи не вперше повно класифіковано подільську пресу означеного періоду за типотворювальними ознаками, визначено її роль у формуванні національного світогляду жителів краю.

Віталій Олександрович Гандзюк довів, що регіональна преса, залишаючись одним із дійових інструментів соціально-культурної концепції та одним із засобів трансляції політичного, економічного й культурного досвіду, є також ефективним механізмом консолідації громадянського суспільства. Утвердження і творчий розвиток кращих традицій демократичної періодики Поділля 1917–1920 рр. у практиці сучасних засобів масової інформації сприятиме формуванню патріотизму, національної самосвідомості народу, розбудові незалежної Української держави.

Рецензоване видання є помітною подією в українській науковій літературі. Праця сприятиме більш глибокому вивченню героїчних і водночас драматичних процесів доби. Монографія розрахована на журналістів, науковців, істориків, філологів, краєзнавців, усіх, хто цікавиться історією регіональної преси.

Загалом монографія В. Гандзюка є важливим внеском у вітчизняне поділлязнавство, сприяє більш глибокому висвітленню історії краю в добу Української національно-демократичної революції 1917-1921 рр.

Romanyk I.M., Kruvorychko O.I. V.O.GANDZUK PODILLY JOURNAL IN THE PROCESS OF IDEOLOGY CREATION IN THE UKRAINIAN STATE (1917-1920): MONOGRAPH. VINNITSYA: FOP DANULYK V.G., 2009.- 368 P.

The article gives a detailed analysis of the monograph by Gandzuk V.O., which focuses on the problem of periodicals in Podilly in 1917-1920.

**СТОПЧАК М.В. УТВОРЕННЯ І ДІЯЛЬНІСТЬ ДИРЕКТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ
НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ (1918 – 1920 рр.): ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ НАРИС:
МОНОГРАФІЯ. – ВІННИЦЯ: І.БАЛЮК, 2010. – 812 С.**

У статті прорецензована монографія М.В.Стопчака, присвячена історіографії утворення і діяльності вищого державного органу УНР – Директорії у 1918 – 1920 роках.

Успішний розвиток сучасної вітчизняної історичної науки неможливий без ґрунтовного вивчення і творчого використання величезної наукової спадщини, створеної попередниками при вивченні конкретних подій складної і багатогранної історії українського народу. До таких подій, безумовно, належить Українська національно-демократична революція 1917–1921 рр., важливим і найбільш суперечливим етапом якої була доба Директорії УНР. Тому актуальність теми рецензованої монографії не викликає сумнівів, окрім того, події 1917 – 1921 рр., судячи з стрімкого зростання різноманітної за жанрами літератури, свідчить про те, що вони є однією з найпривабливіших сторінок вітчизняної історії. Водночас, при вивченні доби Директорії сучасна вітчизняна історична наука й до сьогодні не пододала остаточно інерції традицій радянської історіографії, що виявляється у намаганнях обстоювати застарілі радянські стереотипи при висвітленні багатьох концептуальних питань, пов'язаних з діяльністю Директорії. Окрім цього, в низці праць з проблем Директорії наявні спроби жорстко пов'язати причинно-наслідковим зв'язком події і процеси цієї доби з аналогічними процесами в попередні періоди, особливо в період Центральної Ради, демонструючи у такий спосіб нерозуміння того, що Директорія діяла в зовсім інших, відмінних конкретно історичних умовах, а сама вона за характером і сутністю була відмінним від Центральної Ради національно-державним утворенням. Наявність значного масиву різнопланової літератури з проблем діяльності Директорії, неоднозначно, подекуди суперечливе освоєння її державотворчого досвіду в зарубіжній і вітчизняній історіографії цілком виправдано зумовили спробу автора підвести підсумки осмислення істориками цього найдовшого відбитку Української революції 1917 – 1921 рр. Отже, по-перше, підготовка даної монографії є своєчасною. Вона вносить певну ясність у трактування ряду подій, пов'язаних з діяльністю Директорії, які до цього часу були предметом суперечок як політиків, так і істориків.

По-друге, монографія є об'єктивною в контексті авторського аналізу історіографічної спадщини історії діяльності Директорії. Ця спадщина представлена не лише іменами ключових осіб тодішнього історичного процесу – М. Грушевського, В. Винниченка, Д. Дорошенка, с. Петлюри, І. Мазепи, П. Христюка, М. Шаповала, чії праці стали важливими історичними першоджерелами, не втративши й першорядного значення як джерел історіографічних. До історіографічного аналізу залучені й публікації інших видатних осіб, які також були активними учасниками національно-визвольних змагань, але дотримувались дещо відмінних позицій щодо подій Української революції, в т.ч. і доби Директорії. Мова йде про праці Д. Донцова, В. Липинського, Є. Коновальця, В. Андрієвського, О. Назарука, с. Шемета, М. Галагана та інших авторів. Історіографічний аналіз публікацій зазначених авторів, дозволив збагатити історіографічне тло діяльності Директорії УНР.

По-третє, зазначимо, що рецензована монографія написана в полемічному ракурсі як щодо праць основоположників історіографії Української революції, так і дослідників, що вдалися до аналізу державотворчої діяльності Директорії в більш пізні історичні періоди – повоєнний і сучасний. Дослідник не обходить «гострих кутів», висловлює власне бачення багатьох аспектів діяльності Директорії, в т.ч. і тих, які викликали гостре протистояння в середовищі як діаспорних істориків, так і сучасних вітчизняних фахівців. При цьому слід відзначити виважений аналіз автором історіографічної спадщини радянських істориків, чії праці, попри зрозумілу компартійну заангажованість, містили чимало цікавої інформації про добу Директорії.

По-четверте, праця є результатом узагальнення конкретного фактичного матеріалу, який автор збирав протягом більше як 10 років; підсумки історіографічного аналізу діяльності Директорії, викладені ним більш ніж у 30-ти статтях, надрукованих у фахових виданнях з

історії України, доповідалися на ряді наукових конференцій міжнародного та всеукраїнського рівня.

Відзначимо також наукову коректність автора при з'ясуванні стану історіографічного осмислення діяльності Директорії. При формуванні підсумкових оцінок, суджень, висновків автор враховує наукові досягнення тих вітчизняних фахівців, які багато років плідно працюють на ниві історіографічного освоєння подій Української революції, в т.ч. і досліджуваної доби – В. Солдатенка, В. Капелюшного, В. Верстюка, Ю. Терещенка, Т. Осташко, М. Ковальчука та ін., віддає належне їх внескові у дослідження зазначеної проблеми.

Рецензована монографія є завершеним дослідженням, наукова новизна якого полягає у тому, що в ньому вперше на основі комплексного підходу проаналізована українська історіографія діяльності вищого державного органу УНР – Директорії у 1918 – 1920 рр. За своїм змістом вона може прислужитися як сучасним фахівцям з проблем історіографії Української революції 1917 – 1921 рр., так і всім, хто цікавиться історичним минулим українського народу в ці буремні роки.

Zin'ko Y.A., STOPCHAK M.V. ESTABLISHMENT AND ACTIVITIES OF DIRECTORY OF THE UKRAINIAN PEOPLE'S REPUBLIC (1918-1920): HISTORIOGRAPHIC ESSAY: MONOGRAPH. – VINNYTSIA: I. BALIUK, 2010. – 812 P.

The monograph by M.V. Stopchak dedicated to historiography of establishment and activities of the superior state structure of the UPR – Directory in 1918-1920 is reviewed in the article.

УДК: 94 (477) «192»: 394-058

І.М. Романюк

КОЛЯСТРУК О.А. ІНТЕЛІГЕНЦІЯ УСРР В 1920-ТІ РОКИ: ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ. – ХАРКІВ: РАРИТЕТИ УКРАЇНИ, 2010. – 386 с.

Монографія «Інтелігенція УСРР в 1920-ті роки: повсякденне життя», підготовлена О.А. Коляструк, розкриває важливий аспект радянського минулого 1920-х рр.

Об'єктом уваги дослідниці є вітчизняна інтелігенція у її повсякденних практиках. Такий комплексний аналіз реалій життя української інтелігенції здійснюється у вітчизняній історіографії вперше. Авторка зосередила увагу на розкритті повсякденних життєвих дій і реакцій представників інтелігенції УСРР в умовах післяреволюційної суспільної кризи й повоєнної господарської розрухи.

На підставі спеціального вивчення й переосмислення досвіду зарубіжної теоретико-методологічної наукової літератури з історії повсякденності, дослідниця запропонувала оригінальне дослідження щодення вітчизняної інтелігенції у період нової економічної політики.

Праця написана на багатому й різноманітному документальному матеріалі. В аналітичному полі дослідниці опинились як офіційні партійно-радянські джерела з формування «нової людини» та «нового побуту» в умовах соціалістичної реконструкції, так і джерела особового походження: щоденники, епістолярії, спогади – про способи виживання, адаптації до революційних змін, засвоєння нових стандартів і вироблення нових поведінкових норм у середовищі інтелігентів радянської України.

Авторка розкриває різні сфери повсякденності: виробничо-трудову діяльність, матеріально-побутові умови життя (житло, харчування, їжа), сімейно-родинні стосунки, дозволя й відпочинок, громадське і приватне побутування. У праці авторка тяжіла до розкриття реальності щоденного життя різних верств інтелігенції за професійно-фаховим, локально-регіональним, гендерно-віковим принципом. Водночас відзначимо, що багато уваги відведено буденності академічно-наукової, освітньо-педагогічної інтелігенції, побутування інженерно-технічних працівників показано переважно через їхнє виробниче життя, натомість повсякденність літературно-мистецької інтелігенції (діячів театру, кіно, музики, художників) розкривається крізь їх емоційні реакції, переживання. На жаль, меншою мірою розкрито повсякденність медичних працівників, церковних служителів, практично поза увагою залишилась військова інтелігенція.

Здійснюючи характеристику реалій життя пересічного представника міської і сільської інтелігенції, авторка вдалась як до розгорнутих описів, так і аналітичних роздумів і узагальнень. У монографії представлено життя столичної еліти Києва і Харкова, великих міст (Одеси, Дніпропетровська), а також пересічного провінційного викладача, учителя, агронома тощо, в тому числі подолян.

Монографія О.А. Коляструк є оригінальним і самостійним науковим доробком з історії радянського минулого вітчизняної інтелігенції. Книга буде корисна для забезпечення фундаментального курсу історії України, а також спецкурсів з історії повсякденності, культури, інтелігенції.

Romaniuk I.M. KOLYASTRUK O.A. INTELLIGENTSIA OF THE USSR IN 1920 YEARS: EVERYDAY LIFE. - KHARKIV, 2010. - 362 p.

In this article the monograph of Kolyastruk O.A. about everyday life Ukrainian Intelligentsia in 1920 years is put under review.

УДК 94(477) «19»: 321.6

С.Л. Калитко

ПЕТРЕНКО В. І. БІЛЬШОВИЦЬКА ВЛАДА ТА УКРАЇНСЬКЕ СЕЛЯНСТВО У 20-Х – 30-Х РР. XX СТ.: ПРИЧИНИ, ТЕХНОЛОГІЇ, НАСЛІДКИ ГОЛОДОМОРУ-ГЕНОЦИДУ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ПОДІЛЛЯ). – ВІННИЦЯ: ДП «ДЕРЖАВНА КАРТОГРАФІЧНА ФАБРИКА», 2008. – 320 С.

У статті прорецензовано монографію В.І.Петренка, присвячену дослідженню подій Голодомору 1932–1933 рр. у Подільському регіоні.

Монографія В.І. Петренка присвячена одній з важливих і складних проблем історії України XX ст. – долі селянства у період тоталітаризму. Політика Російської комуністичної партії (більшовиків) щодо селянства переслідувала подвійну мету: спочатку заручитися підтримкою селянства у боротьбі за владу, а згодом, при створенні задекларованого як найпередовішого в історії людства суспільного ладу, знищити селянство як дрібнобуржуазний клас, що постійно породжує капіталізм у масовому масштабі, трансформувати його суспільний статус із власника у трудівника, позбавивши приватної власності. Завдяки передачі конфіскованих поміщицьких земель у користування селянам, перша частина мети була досягнута, що широко висвітлювалося більшовицькою пропагандою. Діяльність партійних органів та владних структур, пов'язана з перетворенням селянства у так званий соціалістичний клас, подавалася виключно у позитивному світлі, але значно вужче, із замовчуванням багатьох подій. До найважливіших з них належить Голодомор 1932–1933 рр. в радянській Україні, наслідки якого мали визначальний вплив на подальший розвиток української нації.

Заборона згадувати Голодомор в радянські часи пояснює нинішній стан дослідження цієї проблеми. Після з'ясування факту існування Голодомору, увага науковців спрямована, зокрема, на визначення його тривалості, виявлення кількості жертв, визначення міри відповідальності влади та встановлення характеру Голодомору як геноциду. Чимало аспектів проблеми потребують подальших студій, а саме, – висвітлення подій Голодомору в контексті аграрної політики більшовицької партії; чинників, що спричинили нечувану в мирних умовах смертність селян – виробників продуктів харчування; особливостей перебігу в регіонах тощо. Саме ці аспекти проблеми висвітлюються в рецензованій монографії.

Зміст монографії свідчить, що Петренко В. І. ретельно ознайомився з історіографією досліджуваної теми та осмислив нинішній етап її наукової розробки. Докладно охарактеризовано та подано виважену й науково-коректну оцінку праць вітчизняних та зарубіжних дослідників, показано недостатній рівень висвітлення теми дисертації.

Важливим надбанням праці є її джерельна база. В основу дослідження покладено документи 6 фондів ЦДАВО України та ЦДАГО України, а також 35 фондів державних архівів

Вінницької, Житомирської та Хмельницької областей. Відзначимо також важливе значення використання матеріалів документальних збірників, виданих в сучасній Росії.

У монографії важливе місце посідає аналіз причин та форм боротьби селян регіону проти радянської влади в першій половині 20-х рр. XX ст., репресивні заходи владних структур проти повстанців та мирного населення. Зокрема, розкрито суть систем заручників, відповідачів та дії «надзвичайних трійок» тощо. Слушною є думка автора, що суперечності між більшовизмом та селянством не були повністю подолані впродовж 1920-х рр., а лише зменшилися, у зв'язку із запровадженням нової економічної політики.

У праці з великим знанням справи, ґрунтовно досліджено фінансово-економічні заходи радянської влади в 1927–1933 рр.; реквізиції майна селян шляхом розкуркулення та депортації, спрямовані, за офіційними твердженнями, на ліквідацію на селі дрібнотоварного капіталістичного укладу і створення соціалістичного. Особливо детально розглянуто методи збору 24 обов'язкових та «добровільних» фінансових платежів, якими оподатковувалося селянство. Автор обґрунтовано доводить, що збільшення розміру цих платежів до суми понад тисячу крб. на одне селянське господарство було неможливо виконати. Це змушувало селян погіршувати ефективність господарювання, зменшувати кількість виробленої продукції з метою зменшення суми оподаткування. Згодом ситуація значно погіршилась внаслідок реквізицій продовольства у рахунок фіскальної заборгованості, що призвело до масового голоду.

Проаналізувавши процес розкуркулення та депортацій селянства Поділля в період суцільної колективізації, автор справедливо стверджує, що метою цієї політики влади було придушення опору селянства та їх пограбування. Тому розкуркулювали не лише заможних селян, але й колгоспників під гаслом «очищення колгоспів від куркулів».

У рецензованій праці охарактеризовано наростання репресивних методів хлібозаготівель, що переросли в систему продовольчих реквізицій, спрямованих на суцільне вилучення продуктів харчування. Докладно висвітлено примусовий характер так званих «нових» методів хлібозаготівель: використання штрафів, конфіскації майна, арешти боржників, позбавлення їх виборчих прав, виселення із сіл, відрахування їхніх дітей з навчальних закладів, надсилання в села робітничих бригад, створення районних надзвичайних трійок тощо для виконання значно завищених хлібозаготівельних завдань.

Всебічно відображено процес виникнення та зростання масштабів Голодомору як результату дій влади. Цей процес був тісно пов'язаний із зростанням опору селянства регіону насильницьким методам хлібозаготівельної політики та здійсненням суцільної колективізації. У монографії систематизовано маловідомі, а також невідомі заходи влади у 1929–1933 рр.: постійне збільшення хлібозаготівельних завдань та реквізиції збіжжя «червоними валками», у зв'язку з їх недовиконанням одноосібниками і колгоспниками; додаткове вилучення зерна «зустрічними планами» хлібозаготівель та «збором посівного матеріалу»; низка штрафних санкцій, зокрема, судове переслідування боржників за статтями Кримінального кодексу УСРР; розпродаж їх майна; а з 1932 р. реквізиції всього продовольства «децентралізованими» заготівлями, економічна блокада сіл, районів системою «чорних дошок» тощо.

Варто погодитися з думкою автора праці, що до Голодомору призвело неухильне виконання цих заходів так званими «буксирними» бригадами, які діяли під керівництвом партійних уповноважених. Також справедливо судження про свідоме використання владою Голодомору як найбільш дієвого засобу ліквідації селянського опору та повного приборкання селян з метою використання їх праці в колгоспах на умовах, визначених владою. Про це свідчить, зокрема, постанова Народного комісаріату постачання УСРР від 29 грудня 1931 р. «Про постачання керівного складу районів», яка передбачила гарантоване отримання цією категорією та членами їхніх родин продовольства й споживчих товарів у необхідній кількості через систему закритих розподільників. Відомо, що сам Наркомпостач було створено у 1930 р.

Здобутком монографії є наведені відомості про кількість жертв Голодомору на Поділлі.

Важливо, що дослідження перебігу подій в регіоні подано на тлі аналізу діяльності вищого керівництва СРСР та УСРР.

На прикладі подільського регіону в праці доведено, що політика влади означала неминучість масової смертності селянства від голоду. Ця політика здійснювалася усвідомлено, оскільки ще в березні 1922 р. вождь більшовицької партії В. Ленін зазначив: «Величезна помилка думати, що *неп* поклав кінець терору. Ми ще повернемося до терору і до терору економічного». (Ленін В.І. Повн. збір. тв. – К., 1974, Т. 44. – С. 412).

Дослідник аргументовано доводить, що Голодомор мав характер геноциду українського народу.

На нашу думку, наслідки Голодомору набрали ширшого значення, ніж фізична смерть мільйонів людей. Беззаперечно, гинули люди різних національностей, але переважали українці, які складали абсолютну більшість населення. На відміну від етносів, які мали державні утворення за межами України, тривалий бездержавний статус України призвів до того, що переважно селянство було носієм етнічного коду, мови, фольклору, культури, виразником національної самоідентифікації. Цю особливість відзначав на початку XX ст. відомий діяч єврейського національного руху В. Жаботинський: «Український народ зберіг неторканим те, що є головним, непереможним опертям національної душі: село. Народові, чиє коріння міцно і густо вп'ялося на величезному терені в суцільну рідну землю, нема чого боятися за свою племінну душу, хоч би що виробляли по містах з бідолашними паростями його культури, з його мовою... Селянин усе витерпить, усіх переживе, доведе своє всупереч усім і повільно, крок за кроком зі всіх боків протиснеться до міста, і те, що тепер вважають за мужицьку говірку, буде там за дві генерації мовою газет, театрів, вивісок – і понад те». (Цит. за Феллер М. Пошуки, роздуми і спогади єврея, який пам'ятає своїх дідів, про єврейсько-українські взаємини, особливо ж про мови і ставлення до них. – Дрогобич, 1994. – С. 205–207).

Схожу думку висловив М. Грушевський 3 жовтня 1926 р.: «Тільки коли вповні свідомі сільські верстви увіллються в робітничі верстви міста, фабрики, шахти та понесуть туди українську свідомість, українізуючи цю робітничу верству, замість самим підлягати її русифікаційному процесові, тільки тоді наша, фактично селянська Україна дійсно стане вповні робітничо-селянською країною». (Цит. за «Великий Українець»: Матеріали з життя та діяльності М.С. Грушевського – К., 1992. – С. 419).

Міста слугували центрами деукраїнізації, мається на увазі ополячення чи зросійщення, залежно від входження українських земель до певної держави. Тому масова загибель українських селян від голоду призвела до ліквідації найбільшої частини носіїв національної самосвідомості.

Голодомор спричинив зміну ментальності значної частини українського селянства, особливо серед молоді. З'явилися бажання позбутися ознак селянського походження, насамперед української мови, залишити село, яке асоціювалося з відсталістю та небезпекою. Ці аспекти проблеми вимагають подальшого дослідження.

Рецензована монографія не позбавлена окремих недоліків. Доцільно було б показати роль політвідділів МТС і радгоспів, які виникли восени 1932 р. і були узаконені в 1933 р., у перебігу подій на селі; а також вплив результатів колгоспного виробництва в 1930–1933 рр. на виникнення Голодомору.

Загалом монографія В. І. Петренка є важливим внеском в українську історичну науку та спонукає до подальших досліджень проблеми.

Kalytko S.L., V.I. PETRENKO. BOLSHEVIK POWER AND UKRAINIAN PEASANTRY OF THE 20-30TH OF THE XX CENTURY: REASONS, TECHNOLOGIES, CONSEQUENCES OF THE FAMINE – DENOCIDE (BY THE MATERIALS OF PODILLIA REGION). – VINNYTSYA: STATE CARTOGRAPHIC FACTORY, 2008. - 320 P.

In the article a monograph of V.I. Petrenko is put under review. The research is devoted to the investigation of the main events of the Famine in 1932-1933 in Podillia region.

**ГАЛЬЧАК С.Д. НА УЗБІЧЧІ СУСПІЛЬСТВА: ДОЛЯ УКРАЇНСЬКИХ «ОСТАРБАЙТЕРІВ»
(ПОДІЛЛЯ, 1942 – 2007 рр.). – ВІННИЦЯ: МЕРКЬЮРІ ПОДІЛЛЯ, 2009. – 768 С.**

У статті прорецензована монографія С.Д. Гальчака, яка є першим історико-краєзнавчим дослідженням долі «остарбайтерів» з Поділля в нацистській Німеччині в роки Другої світової війни.

Близько сімдесяти років на теренах України існує потерпіла від нацистських переслідувань категорія населення, виділена науковцями в окремий тимчасовий соціум, – «остарбайтери». Її поява породжена Другою світовою війною, зокрема віроломним нападом гітлерівської Німеччини на СРСР, насильницьким використанням праці цивільного населення загарбаних територій в мілітаристській економіці Третього рейху. Під нею на даний час розуміються усі депортовані на нацистську каторгу з окупованої гітлерівцями частини СРСР цивільні мешканці, які станом на 22 червня 1941 року мали радянське громадянство.

Тема примусових «східних робітників» – недостатньо досліджена сторінка історії України потребує ґрунтовного осмислення усіх аспектів життя та нелегкої долі представників даного соціуму, котрі стали жертвами нацистської та більшовицько-радянської диктатур. Нерозкритість проблематики зумовлена недоступністю вітчизняних дослідників до важливих архівних джерел, ідеологічною зашореністю, що тривалий час була домінуючою в радянському суспільстві, а також відсутністю диференційного підходу та інтересу зарубіжних дослідників до власне української проблематики в питаннях Другої світової війни – для багатьох західних науковців Україна, як така взагалі не існувала, були лише Радянський Союз та збірне поняття «Росія».

Вже вдруге до цієї теми звертається подільський дослідник Гальчак С.Д. Він, зібравши значну емпіричну інформацію і здійснивши нові методичні підходи, підготував монографію, яка об'єктивно і всебічно показує явище примусової праці мільйонів співвітчизників у роки Другої світової війни, їх життя після повернення в СРСР, у незалежній Україні.

Науковець доводить, що поява «остарбайтерів» насамперед стала наслідком гуманітарної катастрофи більшовицької влади та її системи у початковий період війни. Неспроможність захистити, евакуювати у безпечний тил і, врешті, залишення нею на окупованих територіях десятків мільйонів приречених у такий спосіб на смерть, глум й поневір'яння співвітчизників – «найціннішого скарбу більшовицької держави» – одне з найтрагічніших явищ війни, що своєю гуманітарною складовою було страшнішим за поразки Червоної армії у битвах з агресором. Опинившись під владою гітлерівських загарбників, поневолене населення розглядалось останніми як воєнний трофей.

Потреба у терміновій депортації робочої сили з окупованих районів СРСР стала одним із наслідків провалу гітлерівського плану «бліцкригу» на Східному фронті. Головною базою постачання робочої сили визначалася Україна, в тому числі рейхскомісаріат «Україна», генеральні округи «Волинь-Поділля», «Житомир».

У монографії досліджуються політика та практичні дії нацистського окупаційного режиму до насильницької мобілізації людських ресурсів, дискримінація, умови життя, каторжна праця «остарбайтерів» із Поділля (Україна) у військовій промисловості й сільському господарстві рейху, протидія подолян гітлерівським загарбникам у рядах патріотичного підпілля, радянських партизанів, сил національно-визвольного спрямування, європейського руху Опору. Аналізуються механізм репатріації, а також ставлення партійно-державного керівництва СРСР і УРСР до примусових робітників, їх адаптація в радянському суспільстві, соціальна реабілітація в СРСР, незалежній Україні.

Значну увагу автор приділяє проблемі повернення додому, де репатріанти-«остарбайтери» не відчули себе «повноправними членами славної сім'ї будівників соціалізму». Пануюча в країні командно-адміністративна система з підозрою і недовірою поставилась до кожного, хто під час війни опинився за межами СРСР, віднісши усіх до антирадянської категорії населення. З огляду на це держава не вважала своїм найголовнішим завданням створення для них сприятливих житлово-побутових, соціально-культурних та інших умов для гармонійного розвитку особистості. Турбота була проявлена лише про їх працевлаштування, максимальний зиск від їх праці. Як і в нацистському рейху, усім категоріям колишніх

.....
примусових робітників довелося пережити численні труднощі, які поглиблювалися післявоєнною розрухою, спричиненими війною ранами. Кожен колишній «остарбайтер» був фактичним заручником функціонуючої в СРСР системи державного кріпосництва.

Матеріали рецензованої книги відкривають маловідомі трагічні сторінки історії Поділля в період II світової війни. Вони всебічно розкривають суть політики геноциду нацизму проти українського народу, є джерелом для вивчення репресивно-каральної системи фашизму й комунізму на теренах краю. Рецензована книга слугуватиме всебічному, правдивому висвітленню історії нашого народу в XX столітті. Вона стане в пригоді всім, хто хоче поглибити свої знання з історії минулої війни.

Lysyj A.K. HALCHAK S.D. ON THE EDGE OF SOCIETY: UKRAINIAN 'OSTERBEITER'S FATE (PODILLIA, 1942-2007). – VINNITSA: MERCURY. PODILLIA, 2009. – 768 P.

The article deals with review of Halchak's manuscript and is the first historical and ethnographical research of 'Osterbeiter's fate from Podillia during World War in Germany.

УДК: 321 (477): 351

О.А. Неприцький

**ПОЛТОРАКОВ О.Ю. БЕЗПЕКА ДЕРЖАВИ ТА БЕЗПЕКА СУСПІЛЬСТВА:
СПЕЦИФІКА ПОЛІТИЧНОГО ВЗАЄМОВПЛИВУ В НАЦІОНАЛЬНОМУ ТА
ЄВРОПЕЙСЬКОМУ КОНТЕКСТАХ. – К.: «LAT & K», 2009. – 300 С.**

У статті прорецензована монографія О.Ю. Полторакова «Безпека держави та суспільства: специфіка політичного взаємовпливу в національному та європейському контекстах», яка є комплексним дослідженням проблеми реалізації «двоєдиної» політики національної та міжнародної безпеки в сучасних умовах..

У розбудові української державності ключове місце належить формуванню політичної системи, в якій одним з основних елементів є безпека людини, суспільства та держави з позицій як внутрішньонаціонального, так і загальносвітового значення. Удосконалення політичної системи в напрямі реалізації стратегії національної безпеки є одним з основних пріоритетів у розвитку сучасної держави європейського зразку. Із гарантуванням безпеки особи та безпеки суспільства пов'язують вирішення багатьох проблем соціального, економічного, культурного розвитку.

Безпосереднім індикатором дослідницького інтересу до означених питань стала увага багатьох науковців, які займаються пошуком політичних стратегій національної та міжнародної безпеки. На нашу думку, вартою уваги, у контексті «безпекового дискурсу», є робота к.політ.н. О.Ю. Полторакова «Безпека держави та безпека суспільства: специфіка політичного взаємовпливу в національному та європейському контекстах». У цій монографії вдало реалізовано дослідницький намір «діалектично» визначити місце, роль і нові пріоритети політики національної та міжнародної безпеки на ґрунті сучасних методологічних підходів, проаналізувати зміни, що їх зазнали системи безпеки в період суспільних трансформацій останніх десятиліть.

У першому (теоретико-методологічному) розділі рецензованої монографії О.Ю. Полтораков сконцентрував увагу на розгляді конкретних питань реалізації політики безпеки, визначення ролі та місця України в цьому процесі.

Відповідно до логіки викладення матеріалу, у другому розділі розглядаються саме теоретичні аспекти реалізації політики безпеки та робиться акцент на діалектичній особливості цього процесу в сучасних умовах соціально-політичного розвитку. Заслуговує на увагу спроба автора з'ясувати взаємозв'язок «людини і політики», завдяки якому, з одного боку, відбувається процес детермінації людини в політичній системі, а з іншого, – сама людина поступово стає творцем міжнародної політики та суб'єктом міжнародно-політичних процесів. Також – в контексті розгляду «стратегічного співтовариства» (§ 2.5) – автором рецензованої праці загострюється увага на політичній культурі як на потужному соціально-нормативному,

ціннісному регуляторі, який складається з нормативно-уніфікованих засобів і механізмів регулювання суспільних відносин і надає оцінку буттєвим явищам і процесам.

У третьому розділі монографії знайшли відображення основні «внутрішні» (національні) та «зовнішні» (міжнародні) аспекти безпеки, які під впливом традиційних та нетрадиційних факторів суспільного життя (§3.3.), внутрішньої специфіки геополітичного, гео економічного чи геокультурного (§ 3.5) простору, істотно трансформуються та взаємно переплітаються. Адже навіть одні й тіж проблеми та виклики безпеки в умовах сучасної Європи за своїм політичним змістом принципово відрізняються.

У четвертому розділі рецензованої праці основна увага приділяється таким малодослідженим проблемним питанням як політичне регулювання та реалізація національних стратегій безпеки, практичного змісту категорії «сектор безпеки» та її структурно-функціональних складових на рівні національних держав та міжнародних організацій європейського (§ 4.1. – § 4.2) і євразійського (§ 4.3.) «просторів безпеки». На окрему увагу заслуговує аналіз безпекової діяльності інституцій системи СНД (ОДКБ та ін. – § 4.5), які зазвичай залишаються «в тіні» європейсько-євроатлантичної тематики «дискурсу безпеки». Крім того, важливе значення в розділі приділяється взаємозв'язку політики та права як фактору удосконалення механізму реалізації стратегій безпеки. При цьому аргументовано доводиться неабияке значення міжнародного середовища як соціально-політичного регулятора і вдало реалізується спроба рельєфно висвітлити саме міжнародно-політичне регулювання у його тісній прив'язці до міжнародно-правових та інших вимірів цієї проблеми. На нашу думку, саме сутність таких соціополітичних регуляторів характеризує їх як специфічні засоби впливу на суспільство.

У контексті змісту п'ятого розділу необхідно підкреслити, що зі вступом України до європейських та світових інституцій, політичним розвитком України як демократичної держави зростає необхідність дослідження даної теми у зв'язку із запровадженням міжнародних стандартів розвитку «сектору безпеки» України, у зв'язку з цим заслуговує на увагу досить детальний аналіз політико-правових аспектів розвитку національного сектору безпеки в контексті відносин України з європейськими інституціями, зокрема ОБСЄ (передусім в контексті «Кодексу поведінки, що стосується воєнно-політичних аспектів безпеки» ОБСЄ).

Наукова цінність монографії в цілому вбачається в тому, що робота є комплексним дослідженням проблеми реалізації «двоєдиної» політики національної та міжнародної безпеки в сучасних умовах, а також визначення місця й ролі України в цьому процесі.

Дана монографія буде корисна фахівцям в галузі як загальних проблем теорії політики та безпеки, так і практичним працівникам. Робота є серйозною працею, базованою на великому фактичному і фактологічному матеріалі, тому її положення можуть використовуватися у викладацькій діяльності. Вона буде цікавою для широкого кола читачів.

Neprytskyi O.A. A.YU. POLTORAKOV STATE AND SOCIETY SECURITY: THE SPECIFICS OF POLITICAL MUTUAL INFLUENCE IN THE NATIONAL AND EUROPEAN CONTEXTS. . – K.: «LAT & K», 2009. – 300 P.

A. Poltorakov's monograph has been reviewed. The monograph is entitled «State and Society Security: the Specifics of Political Mutual Influence in the National and European Contexts» and is a complex research on the problem of realizing the interconnected policy of national and international security in modern conditions.

Відомості про авторів

- БАЖЕНОВА Стефанія Едуардівна** – м. Кам'янець-Подільський, доктор історичних наук, старший науковий співробітник Центру дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН України при Кам'янець-Подільському Національному університеті імені Івана Огієнка.
- БІЛИК Олександр Анатолійович** – м. Черкаси, аспірант кафедри суспільних дисциплін і права Черкаського державного технологічного університету.
- БОГАТЧУК Світлана Степанівна** – м. Вінниця, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України та філософії Вінницького державного аграрного університету.
- ВАСИЛЬЧУК Геннадій Миколайович** – м. Запоріжжя, доктор історичних наук, доцент, професор кафедри джерелознавства, історіографії та спеціальних історичних дисциплін Запорізького національного університету.
- ВЕНГЕРСЬКА Вікторія Олексіївна** – м. Житомир, кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри історії України Житомирського державного університету імені Івана Франка.
- ВЕРЕЩАГІНА-БЛЯВСЬКА Олена Євгенівна** – м. Вінниця, кандидат мистецтвознавства, доцент кафедри музикознавства та інструментальної підготовки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.
- ВЕРСТЮК Володимир Вікторович** – м. Кам'янець-Подільський, аспірант кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.
- ВОЗНЮК Оксана Миколаївна** – м. Львів, кандидат педагогічних наук, доцент кафедри гуманітарної та соціально-економічної підготовки Львівської філії Дніпропетровського національного університету залізничного транспорту імені академіка В. Лазаряна.
- ГАЛЬЧАК Сергій Дмитрович** – м. Вінниця, кандидат історичних наук, доцент кафедри журналістики Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.
- ГАНДЗЮК Віталій Олександрович** – м. Вінниця, кандидат наук із соціальних комунікацій, доцент, завідувач кафедри журналістики Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.
- ГОДЛЕВСЬКА Валентина Юріївна** – м. Вінниця, викладач кафедри педагогіки, психології та соціології Вінницького національного технічного університету.
- ГОНЧАРОВА Наталя Олександрівна** – м. Ізмаїл, доцент кафедри всесвітньої історії Ізмаїльського державного гуманітарного університету.
- ГОРБУРОВ Кирило Євгенович** – м. Київ, кандидат історичних наук, докторант відділу регіональних проблем історії України Інституту історії України НАН України.
- ГОРДУНОВСЬКИЙ Олег Миколайович** – м. Черкаси, кандидат історичних наук, доцент кафедри економіки та економічної теорії Черкаського інституту банківської справи Національного банку України.
- ГРИГОРЧУК Петро Семенович** – м. Вінниця, кандидат історичних наук, професор, завідувач кафедри історії слов'янських народів Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.
- ДАНИЛЕНКО Олександр Вікторович** – м. Київ, доцент кафедри української історії та етнополітики Київського Національного університету імені Тараса Шевченка.

- ДУДНИК Олена Володимирівна** – м. Умань, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини.
- ДУЛГЕРОВА Ольга Миколаївна** – м. Черкаси, кандидат історичних наук, доцент кафедри економіки та управління Академії пожежної безпеки імені героїв Чорнобиля.
- ЗАВАЛЬНЮК Олександр Михайлович** – м. Кам'янець-Подільський, кандидат історичних наук, професор, ректор Кам'янець-Подільського Національного університету імені Івана Огієнка.
- ЗІНЧУК Мар'яна Юрївна** - м. Вінниця, аспірантка кафедри всесвітньої історії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.
- ЗІНЬКО Олена Василівна** – м. Вінниця, кандидат історичних наук, доцент кафедри культурології, мистецтвознавства та дизайну Вінницького державного технічного університету.
- ЗІНЬКО Юрій Анатолійович** – м. Вінниця, кандидат історичних наук, доцент, директор інституту історії, етнології і права Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.
- ІВАНЕВИЧ Лілія Анатоліївна** – м. Хмельницький, кандидат історичних наук, завідувач кафедри природничо-наукових дисциплін Хмельницького інституту конструювання моделювання швейних виробів.
- ІВАЩЕНКО Віктор Анатолійович** – м. Черкаси, аспірант кафедри новітньої історії Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького.
- ІРЖИЦЬКИЙ Володимир Юрійович** – м. Умань, аспірант кафедри історії України Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини.
- КАЛИТКО Сергій Леонідович** – м. Вінниця, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії слов'янських народів Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.
- КАЛУЦЬКИЙ Сергій Сергійович** – м. Кам'янець-Подільський, аспірант кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.
- КОЛЯСТРУК Ольга Анатоліївна** – м. Вінниця, доктор історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.
- КОМАРНІЦЬКИЙ Олександр Борисович** – м. Кам'янець-Подільський, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.
- КОРНОВЕНКО Сергій Валерійович** – м. Черкаси, доктор історичних наук, доцент кафедри новітньої історії Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького.
- КРАВЧУК Олександр Миколайович** – м. Вінниця, кандидат історичних наук, старший викладач кафедри всесвітньої історії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.
- КРИВОРУЧКО Олександр Іванович** – м. Вінниця, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України, проректор Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.
- КРИВОШЕЯ Володимир Володимирович** – м. Київ, перший заступник голови Українського інституту національної пам'яті, доктор історичних наук, професор.
- КРИВОШЕЯ Ірина Іванівна** – м. Умань, кандидат історичних наук, доцент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Уманської філії ПВНЗ «Європейський університет».

- КУЗНЕЦЬ Тетяна Володимирівна** – м. Умань, кандидат історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини.
- КУЗЬМІНЕЦ Наталія Петрівна** – м. Вінниця, кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.
- КУКУРУЗА Жанна Борисівна** – м. Умань, аспірант, викладач кафедри всесвітньої історії та правознавства Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини.
- ЛАДАНЯК Інна Анатоліївна** – м. Вінниця, викладач Вінницького кооперативного інституту.
- ЛИСИЙ Анатолій Кононович** – м. Вінниця, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.
- ЛІСОВСЬКА Ольга Василівна** – м. Умань, кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії України Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини.
- МАЗИЛО Ігор Васильович** – м. Вінниця, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.
- МАЛАНЧУК Аліна Михайлівна** – м. Вінниця, здобувач кафедри історії України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.
- МЕЛЬНИКОВ Дмитро Олександрович** – м. Вінниця, кандидат історичних наук, доцент кафедри українознавства, політології і права Вінницького національного технічного університету.
- МЕЛЬНИЧУК Олег Анатолійович** – м. Вінниця, доктор історичних наук, доцент кафедри правознавства Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.
- МЕЛЬНИЧУК Тетяна Анатоліївна** – м. Вінниця, кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії слов'янських народів Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.
- НЕПРИЦЬКИЙ Олександр Анатолійович** – м. Вінниця, кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.
- НІКІТІН Юрій Олександрович** – м. Суми, кандидат історичних наук, доцент кафедри гуманітарних дисциплін Сумської філії Харківського національного університету внутрішніх справ.
- НІКІТЮК Олександр Володимирович** – підполковник, заступник начальника кафедри оперативно-тактичної підготовки Української військово-медичної академії.
- НІКОЛАЄЦЬ Катерина Миколаївна** – м. Київ, докторант кафедри новітньої історії України Київського національного університету імені Тараса Шевченка.
- НІКОЛАЄЦЬ Юрій Олексійович** – м. Київ, доктор історичних наук, старший науковий співробітник відділу національних меншин Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені Івана Курача НАН України.
- НІКОЛІНА Інна Іванівна** – м. Вінниця, кандидат історичних наук, старший викладач кафедри всесвітньої історії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

- ПЕРЕРВА Володимир Степанович** – м. Біла Церква, кандидат історичних наук, доцент кафедри правознавства Білоцерківського інституту економіки та управління ВНЗ «Відкритий міжнародний університет розвитку людини «Україна».
- ПІКОВСЬКА Тетяна Валентинівна** – м. Вінниця, аспірантка кафедри всесвітньої історії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.
- РЕКРУТ Валерій Пилипович** – м. Вінниця, кандидат історичних наук, викладач Вінницького кооперативного інституту.
- РОМАНЕНКО Інна Станіславівна** – м. Черкаси, аспірантка кафедри новітньої історії Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького.
- РОМАНЮК Іван Миронович** – м. Вінниця, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.
- РУДИШИНА Олена Сергіївна** – м. Київ, аспірант відділу фітогормонології Інституту ботаніки ім. М.Г. Холодного.
- СЕРГІЄНКО Сергій Юрійович** – м. Луганськ, аспірант кафедри всесвітньої історії Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.
- СКОПОВА Олена Іванівна** – м. Вінниця, аспірантка кафедри всесвітньої історії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.
- СЛОБОДИНСЬКИЙ Олександр Олександрович** – м. Вінниця, здобувач кафедри історії України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.
- СОЛОМОНОВА Тетяна Робертівна** – м. Вінниця, кандидат історичних наук, старший викладач кафедри етнології Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.
- СТЕПАНЧУК Юрій Степанович** – м. Вінниця, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.
- СТОПЧАК Микола Володимирович** – м. Вінниця, кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри завідувач кафедри філософії та економічної теорії Вінницького торговельно-економічного інституту Київського національного торговельно-економічного університету.
- СУХОБОКОВА Ольга Олегівна** – м. Київ, кандидат історичних наук асистент кафедра нової та новітньої історії зарубіжних країн, історичний факультет Київського національного університету імені Тараса Шевченка.
- ТАРАСОВ Володимир Володимирович** – м. Харків, кандидат історичних наук, доцент кафедри теорії та історії мистецтва Харківської державної академії дизайну та мистецтв.
- ТРЕМБЦЬКИЙ Анатолій Михайлович** – м. Хмельницький, кандидат історичних наук, доцент Хмельницького інституту Міжрегіональної Академії управління персоналом.
- ТРОСТОГОН Алла Михайлівна** – м. Вінниця, кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.
- ТУЧИНСЬКИЙ Віталій Анатолійович** – м. Вінниця, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії слов'янських народів Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

.....
УДОВИК Іван Анатолійович – м. Черкаси, аспірант кафедри історії та етнології України Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького.

ФІЛЬВАРКОВА Аліна Вікторівна – м. Київ, аспірант кафедра Давньої та нової історії України Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

ХАНЕНКО Петро Лаврентійович – м. Одеса, старший викладач кафедри українознавства Одеської державної академії будівництва та архітектури.

ЧЕРКАШИНА Олеся Валентинівна – м. Київ, здобувач кафедри музикології Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв.

ЧОРНА Наталія Миколаївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри філософії та економічної теорії Вінницького торговельно-економічного інституту Київського національного торговельно-економічного університету.

ШАТКОВСЬКА Ірина Станіславівна – м. Вінниця, старший викладач кафедри музикознавства та інструментальної підготовки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Наукове видання

УДК 9

ББК 63.3(0)

Н-34

Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип. 18. Серія: Історія: Збірник наукових праць. / За заг. ред. проф. П.С. Григорчука. – Вінниця, 2010. – 417 с.

Затверджено Вищою Атестаційною Комісією України як наукове фахове видання з історичних наук (Постанова президії ВАК України від березня 2010 року №1-05/2). 10

Відповідальний редактор Григорчук П.С.
Відповідальний секретар Зінько Ю.А.

Технічний редактор Мазур І.В.

Зважаючи на свободу наукової творчості, редколегія бере до публікації й статті тих авторів, думки яких не в усьому поділяє. Відповідальність за достовірність матеріалів, фактів і висновків несуть автори публікацій. Редакційна колегія має право редагувати та скорочувати текст.

Видавничий відділ Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського 21100, Вінниця, вул. Острозького, 32. Тел. 26-71-33

Підписано до друку 30.08.2010 р. Формат 60х84/18. Папір офсетний. Друк офсетний. Умовн. друк. арк. 36,8.

Віддруковано на ДП «Державна картографічна фабрика» м. Вінниця, вул. 600-річчя, 19. Зам. 163, наклад 300 прим.